

OBJAVLJENI IZVORI I LITERATURA O JASENOVAČKIM LOGORIMA

*Sestri Dragici,
ubijenoj u ponovljenom zločinu
1. maja 1995.*

Impresum štampanog izdanja iz 2000. godine:

Izdavači:

GrafoMark, Laktaši
Besjeda, Banja Luka
Muzej žrtava genocida, Beograd

Urednik

NENAD NOVAKOVIĆ

Recenzent

Akademik MILORAD EKMEČIĆ

Tehnički urednik i kompjuterska obrada:

SINIŠA MENJIĆ

Lektura

GORDANA STEVANOVIĆ – TORNJANSKI

Korektura

DOROTEJ MIRKOVIĆ

Štamparija:

GrafoMark, Laktaši

Tiraž: 500

Jovan Mirković

**OBJAVLJENI IZVORI
I LITERATURA
O
JASENOVAČKIM
LOGORIMA**

**Elektronsko izdanje — Beograd, 2005.
(po štampanom izdanju iz 2000.)**

SADRŽAJ

Umesto predgovora (Sistem jasenovačkih koncentracionih logora).....	6
Uvod.....	21
Korišćene bibliografije, bibliografski iskazi i prilozi bibliografiji.....	23
 I Objavljeni izvori (dokumenta).....	 37
 II Memoarska literatura.....	 117
1. Posebna izdanja.....	118
2. Članci.....	131
a) Članci u zbornicima.....	131
b) Članci u štampi.....	145
 III Naučni radovi, istoriografska i druga publicistika.....	 156
1. Opšti pregledi istorije.....	158
2. Enciklopedije i leksikoni.....	164
3. Studije i stručni prilozi.....	173
a) Stručni i naučno-popularni prikazi logora.....	174
b) Studije i prilozi izučavanju pojedinih pitanja o jasenovačkim logorima.....	184
c) Studije i prilozi izučavanju relevantnih tema i druga istoriografska publicistika.....	233
4. Regionalna i lokalna istoriografija.....	295
 IV Književnost i film.....	 329
1. Beletristika.....	329
2. Film.....	334
 Zaključak.....	 336
Conclusion.....	342
 Grafički prikazi analize objavljenih izvora i literature.....	 346
Bibliografija objavljenih izvora i literature o jasenovačkim logorima.....	372
1. Objavljeni izvori (dokumenta).....	372
2. Knjige.....	380
Članci.....	435
Popis korišćenih bibliografija, bibliografskih iskaza i priloga o bibliografiji.....	515
Imenski indeks.....	520
Geografski indeks.....	535
Indeks drugih pojmova.....	542
Popis skraćenica.....	549
Beleška o autoru.....	554

UMESTO PREDGOVORA

(SISTEM JASENOVAČKIH KONCENTRACIONIH LOGORA)

A nas Gospode svakog dana razapinju

na ovaj krst jasenovački.

(Đorđe Radišić *OČI TRAVA*)

Na teritoriji Jugoslavije u II svetskom ratu postojao je 71 koncentracioni i sabirni logor i 329 istražnih i drugih zatvora. Jugosloveni su bili zatočeni i u 69 različitih logora van granica Jugoslavije.¹

Koncentracioni logor Jasenovac je po broju ubijenih zatočenika bio najveće gubišće na tlu Jugoslavije. Od 1 706 000² izgubljenih života u ratu³ nekoliko stotina hiljada je ubijeno u Jasenovcu.⁴

¹Nikola Živković, *Pitanja za dalja istraživanja*, "Naše teme", 9/1986, 1312-1314, na str. 1312; Isti, *Antun Miletić, Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945, Dokumenta*, VIG, 1/1986, 333-335. Branislava Milošević: *Prezentacija Spomen-područja - muzeja koncentracionih logora, Okrugli stol »Jasenovac 1986«, Jasenovac, Spomen područje, s.a., 274.*

²*Ljudske i materijalne žrtve u ratnom naporu 1941-1945*. Reparaciona komisija pri vladi FNRJ, Beograd, (1946.), 9.

³O stvarnim ratnim gubicima vidi i druga mišljenja: Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji* (1,014.000), Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, (1 027 000). O broju od 1,700.000 vidi i: Vladeta Vučković, *Žrtve rata*, »Naša reč«, London, br. 368, oktobar 1985. (prema: Ljubo Boban, *Kontraverze iz povijesti Jugoslavije*, 2 /dalje: *Kontraverze*, Školska knjiga, Stvarnost, Zagreb, 1989, 409-412); Životije Đorđević, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu* (1 838 000).

⁴Andelko Barbić:, *Prilozi problematici istraživanja žrtava u KCL Jasenovac od 1941. do 1945*. Slavonski povijesni zbornik (dalje: SPZ), 25 (1988.) 1-2, 81-97. Isti, *Metode mučenja i oblici likvidacije u KCL Jasenovac*, Zbornik CDISB, 22 (1985.) 1, 153-178, nap. 2, str. 154-155. Barbić, posebno u prvom prilogu, navodi podatke u literaturi o broju žrtava, a koji se kreću u relaciji od 400 000 do 800 000. Najčešće se navodi podatak o 700 000 stradalih. Ima i minimizatora koji govore o 40 000 (kardinal Kuharić na komemorativnoj misi za Alojzija Stepinca 10.2.1981; I. Supek i F. Tuđman: 50 000; (prema: Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945, Dokumenta*, knj. 1, nap. 11, str. 38; vidi i nap. u ovom radu: 809 i 815, pa do onih koji govore preko 1 000 000 (Terzić, Bulatović i dr., vidi nap. 817 i 1020. I jedni i drugi ističu u prvi plan žrtve svoje nacionalne pripadnosti.

Okupacijom Jugoslavije nacistička Nemačka i fašistička Italija osnivaju ustašku kvilinsku tvorevinu, proglašenu pod imenom: Nezavisna Država Hrvatska.

Od uspostave NDH započeo je organizovani teror protiv stanovništva sa svim elementima zločina protiv čovečnosti i ratnog zločina.⁵ Već u prvim danima ove "državne" tvorevine, osim terora tzv. "divljih ustaša", ustvari formacija proizašlih iz organizacija "Katoličke akcije", odnosno "Čiste katoličke akcije" nadbiskupa Stepinca i Vatikana ("Križari" i dr.), vrši se organizovani teror.⁶ Donošenjem niza zakonskih odredbi ustaška

⁵ O definiciji zločina protiv čovečnosti i ratnih zločina vidi: *Nirnberška presuda*, Arhiv za pravne društvene nauke, Beograd, 1946, str. 14. i 20-21. Vidi i: *Zločin protiv čovečnosti i međunarodnog prava, Nirnberška presuda i dokumenti o genocidu*, Beograd, Službeni list SRJ, 1992; i: Aleksandar Ignjatović, *Genocid u međunarodnom i nacionalnom krivičnom pravu*, NIU Vojska, Beograd, 1992.

⁶ "Ranije križarske organizacije su postale vojni odredi ove nove katoličke organizacije ("Čiste katoličke akcije, *nap. JM*) i one su 12. aprila 1941. preuzele vlast i od nadbiskupa dobile blagoslov. Tek posle toga je nastala redovna ustaška vojna formacija vođena od ljudi koji su došli iz inostranstva." (Milorad Ekmečić, *Crkva i nacija kod Hrvata*, u: *Isti, Ogledi iz istorije*, Beograd, JP Službeni list SRJ, 1999, 111-147, na str. 138.). Upravo ove formacije lokalnih milicija vrše masovne zločine i genocid 1941. godine. Formiraju se od pripadnika organizacija "Katoličke akcije", odnosno "Čiste katoličke akcije", koju 1936. stvara Stepinac radi prevazilaženja dotadašnjeg frakcionaštva u "Katoličkoj akciji" ("Križari", "Domagoj"). Ove formacije, najčešće, neuniformisanih lica, vrše masakre nad svojim pravoslavnim komšijama, u svojim i obližnjim selima. Da bi se prikriji pravi inicijatori i organizatori pogroma, zločini se pripisuju tzv. "divljim ustašama", lokalnim milicijama izvan kontrole. Činjenica je, niti su to bile formacije izvan kontrole, niti su činile neplanirane radnje, a napose ne i radnje spontanog revolucionarnog zanosa, već naprotiv, dobro osmišljene i ideološki pripremljene pogrome na verskoj i nacionalnoj osnovi. Da se radi, ne samo o organizovanom teroru i nasilnom pokatoličavanju pravoslavnog stanovništva, već i o planiranom genocidu, potvrđuje i izveštaj italijanske vojne obaveštajne službe, koja je otkrila nalog Glavnog ustaškog stana lokalnim ustaškim vlastima, da se na području koje je trebala reokupirati italijanska vojska, izvrši masakriranje pravoslavnog stanovništva i nasele katoličke i muslimanske porodice. Izvod iz izveštaja italijanske obaveštajne službe citira Ekmečić, (*o.c.* 139-140.) prema Oddone Talpo *Dalmazia, Una cronaca per la storia (1941)*, Roma, "Stato maggiore dell'Esercito, Ufficio storico", 1985, 616: "Glavni ustaški stan je naredio da se sve od 31. avgusta do zaključno 6. septembra mora okončati čišćenje pravoslavnih na teritoriji pod našom okupacijom i da se zaključno do tog datuma sela, životinje i zemljišta koja pripadaju pravoslavcima moraju predati u vlasništvo muslimanskih i hrvatskih porodica", te da ustaše žele da sve Srbe "jednom za uvek odstrane putem istrebljenja."

vlast formalnopravnim propisima ozakonjuje sistem terora.⁷ U organizovani sistem terora spadaju i koncentracioni logori.

Ustaše su organizovale "čitavu skalu različitih sabirališta i logora već prema svrsi za koju su bili namjenjeni".⁸ Iako je tek 25.11.1941. formalno donesena "*Zakonska odredba o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore*"⁹ mnogi od "logora smrti" već su postojali, pa čak bili i likvidirani (Slana i Metajna na Pagu, "Danica" u Koprivnici, Jadovno kod Gospića, Kruščica kod Travnika). "Prve koncentracione logore Pavelić je preuzeo od Banovine Hrvatske i bivšeg jugoslavenskog režima",¹⁰ a prvi koga ustaše formiraju polovinom aprila 1941. godine je "Danica" u Koprivnici.¹¹ Maja 1941. osnovan je logor Jadovno kome je dodeljena uloga da se u njemu vrše masovne likvidacije,¹² a ovu funkciju imao je i logor Slana na otoku Pagu. U ovim gubilištima likvidirani su i zatočenici ne samo iz logora Gospić, već iz "Danice" i dr.

Ustaše, ustvari, osnivaju čitav sistem logora: "Danica" u Koprivnici, Kerestinec, Lepoglava, Gospić sa Jadovnim, Kruščica, Caprag, Loborgrad, Sisak, Jastrebarsko, Tenje, Slana, Đakovo, Gornja Rijeka, Feričanci, Vinkovci, Slavonska Požega, Bjelovar, Jasenovac, Stara Gradiška i dr., ukupno 24 logora.¹³

Zbog italijanske reokupacije demilitarizovane zone uslovljene razvojem narodno-oslobodilačkog ustanka (započeta 15.8.1941.), ustaše su morale brzo likvidirati logore Go-

⁷ O sistemu ustaškog zakonodavstva vidi: Nada Lazić, *Ustaško kazneno zakonodavstvo i njegova primjena u Slavoniji 1941.* Okrugli stol "Jasenovac 1986", 65-78. Jedna od formi terora bila je i sudstvo. U NDH je postojao čitav niz specijalnih sudova: "Deset izvanrednih narodnih sudova, deset prijekih sudova, dvanaest pokretnih prijekih sudova i dva velika izvanredna narodna suda" (Šime Balen, *Pavelić*, Zagreb, 1952, 61). Samo sudac Ivica Vidnjević, (*isto*, 74) predsednik Pokretnog prijekog suda Zagreb I izrekao je, kažu, preko 2 000 smrtnih presuda.

⁸ Mirko Peršen, *Ustaški logori*, Zagreb, 1952, 29.

⁹ *Isto*, 19-20. Tekst "Zakonske odredbe".

¹⁰ *Isto*, 37.

¹¹ Narcisa Lengel-Krizman, *Logori za Židove u NDH*, u: Antisemitizam, holokaust, antifašizam, Zagreb, Židovska općina, 1996, 92-102, na str. 97; Ista, *Kronologija židovskog stradanja 1938-1945*, u: *Isto*, 247-256, na str. 247; Zdravko Dizdar, *Logori na području sjeverozapadne Hrvatske u toku drugog svjetskog rata 1941-1945*, Zagreb, ČSP, 1-2/1990, 96.

¹² Peršen, *o. c.*, 42.

¹³ *Isto*, 82.

spić (Jadovno) i Pag (Slana). Posljednja grupa logoraša koje ustaše nisu stigli ubiti, prebačena je 19., 20. i 21. avgusta 1941. preko Jastrebarskog u novoformirani logor Jasenovac, a neki i u Kruščicu kod Travnika.¹⁴

Ustaška nadzorna služba (UNS), a kasnije (od 21.1.1943.) Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost osnivali su, i u njihovoj kompetenciji su bili, koncentracione logore. Prvi ured – politički, donosio je i potvrđivao odluke o logorisanju. Treći ured neposredno je rukovodio (Odsjek za logore), a Ustaška obrana kao vojno-policajska organizacija vršila je obezbeđivanje logora, čuvanje i likvidaciju zatočenika.¹⁵

Osnivanjem prvih logora rukovodi neposredno Eugen-Dido Kvaternik, a njihov šef bio je Mijo Babić – Đovani, a kad je on poginuo Vjekoslav Luburić –Maks, koji uz neke manje prekide to ostaje do kraja NDH. Vjekoslav Luburić je neposredni organizator sistema jasenovačkih logora.¹⁶ Luburić čak, početkom oktobra 1941, boravi desetak dana u Berlinu, gde je posetio Glavnu upravu Gestapoa, koja mu je omogućila da upozna sistem organizacije i upravljanja više nacističkih koncentracionih logora.¹⁷

Koncentracioni logor Jasenovac – za razliku od provizornih i improvizovanih logora osnovanih neposredno posle proglašenja NDH – bio je prvi sistematski izgrađivani konclager i najveće gubilište na području okupirane Jugoslavije.¹⁸

Dosadašnja istraživanja, objavljeni istoriografski radovi i memoarski zapisi nisu decidno odgovorili na pitanje zašto je logor osnovan baš u Jasenovcu.¹⁹

¹⁴Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945*, Dokumenta. Beograd, Narodna knjiga i Jasenovac, Spomen-područje, 1986, knj. 1, 20. Vidi: Narcisa Lengel Krizman, *Logori za Židove u NDH*, u: Antisemitizam, holokaust, antifašizam, Židovska općina Zagreb, 1996, 91--102; takođe ista: *Kronologija židovskog stradanja 1938-1945*, isto, 247-256, vidi takođe i: Zdravko Dizdar, *Logori na području sjeverozapadne Hrvatske u toku drugog svjetskog rata 1941-1945. godine*, Časopis za suvremenu povijest (ČSP), Zagreb, 1-2/1990.

¹⁵Peršen, *o. c.*, 39; Miletić, *o. c.*, 17; Anđelko Barbić, *Osnivanje kompleksa koncentracionih logora u Jasenovcu*, SPZ, 24 (1987) 1-2, str. 69.

¹⁶Peršen, *o. c.*, 44.

¹⁷Barbić, *o. c.*, "Planove za gradnju logora izradio je kapetan Luburić već u emigraciji. Oni su, poslije razgledanja Njemačkih instalacija poboljšani." (Izvod iz izveštaja Siegfried-a Kasche-a od februara 1942. Ministarstvu inostranih poslova Reicha o situaciji u KCL Jasenovac. Prema: Miletić, *o. c.*, dok. 66, str. 170).

¹⁸Barbić, *o. c.*, 67.

¹⁹Barbić, *o. c.*, 68.

Ovo pitanje (zašto logor baš u Jasenovcu?) postavljeno je i na prvom naučnom skupu u Jasenovcu 1984.²⁰ Odgovori na ovo pitanje kreću se u relacijama geografskih, strateških i prometnih prednosti jasenovačkog prostora na području tadašnje NDH,²¹ šta je

²⁰Ana Požar, "*Jasenovac*" traži više istraživanja, Okrugli stol Jasenovac, 21. travnja 1984. Materijali s rasprave. Jasenovac, Spomen-područje, 1985, 14.

²¹ Ana Požar postavljajući ovo pitanje daje jedan i od mogućih odgovora (*Isto*, 15): "Položaj Jasenovca je odigrao odlučujuću ulogu. Povezan je sa željezničkom prugom, okružen vodom (rijeka Sava, Una, Veliki Strug), koja je bila zaštita naselja i logora od eventualnog napada, a s druge strane dva močvarna polja – Lonjskog i Mokrog, i stari neizvršeni planovi o njihovu isušivanju i melioraciji, poslužili su ustašama da pred javnošću prikriju prave razloge osnivanja logora na tom terenu. Ustaše obmanjuju javnost, pišući u svojoj štampi da ovamo dolaze politički protivnici koje će radom preodgojiti i učiniti korisnim građanima tzv. NDH. Međutim, strašna istina je da je najveći broj njih ostavio svoje kosti na ovom jasenovačkom prostoru, a da nikad nisu bili upotrebljeni ni za kakav rad."

Ovom pitanju odgovor pokušava dati i Antun Miletić, *Pet pitanja, pet odgovora o koncentracionom logoru Jasenovac*, Okrugli stol »Jasenovac 1986«, 146-147; isti, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945*, Dokumenta, knj. III, *Pogovor*, str. 704-705; isti, *Ustaška fabrika smrti 1941-1945*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1988, 77-79. Ustaše vrše masovno logorisanje Srba, Jevreja i Cigana shodno ustaškoj rasiističkoj verskoj politici "glas krvi, rase i zemlje", a komunisti i antifašista kao političkih protivnika. Takvu politiku – genocid, iseljavanje, prekrštavanje i ubijanje ljudi, žena i dece – ustaše smatraju kao uslov opstanaka NDH. Nakon likvidacije logora u Gospiću, tj. Jadovno (koji bi, da nisu iskrslili problemi u odnosima ustaške NDH i Mussolinijeve Italije uslovljeni razvojem narodnooslobodilačkog pokreta krajem jula i u augustu 1941. godine ostao i dalje centar za masovnu likvidaciju), ustaše su morali napustiti demilitarizovanu zonu, te su izvršili prebacivanje logoraša u Jasenovac. Logorisanje je sproveo ustaški bojničnik Ferdinand Rostaš, a građevinske radove (barake) izvela Građevinska sekcija Ministarstva javnih radova. Ustaške novine "Hrvatski narod" objavile su 23. augusta 1941. da su spremne barake za prijem »radnika« za regulaciju Trebeža i Lonje, tj. početak radova na planu iz prošlog stolecia o regulaciji Save od Sutle do Mitrovice. Izbor šireg područja Jasenovca je i zbog položaja u geografskom smislu. Jasenovac je povezan i železničkom prugom, okružen vodom, usred Lonjskog, odnosno Mokrog polja, s druge strane teško pristupačan. Miletić prenosi i mišljenje jednog logoraša iz marta 1942. o lokaciji: šta je na podvodnom i nepristupačnom zemljištu pa je bekstvo iz njega nemoguće i šta su se na tom terenu nalazila već postrojenja firme "Bačić i drug" (ciglana, pilana, tvornica lanaca, električna centrala itd.) Ustaše uz to logorišu Srbe iz sela s obe strane Save od Jasenovca do Stare Gradiške, tako da to faktički ostaje prazan prostor. Miletić kaže da "odgovor sigurno nije zadovoljavajući, ali bez dokumenata nije drukčije ni moguće odgovoriti. Iz ustaških dokumenata, pogotovo njihove štampe, sve o logoru Jasenovac odiše propagandom, da se tu radi na isušivanju i melioraciji i drugim poslovima sa ciljem da se politički protivnici radom prevaspitaju, kako bi se učinili korisnim građanima NDH. To je njihov

sigurno tačno, međutim, dosadašnja istraživanja nisu ponudila ni jedan originalni dokument kojim bi se definitivno argumentovao odgovor na ovo pitanje.

Kompleks jasenovačkih logora nalazio se na prostoru od 210 kilometara kvadratnih, od Krapja – 12 km zapadno od Jasenovca i Dubičkih (Baćinskih) krečana – 20-tak

odgovor zašto baš u Jasenovcu, a nema ni reči o najvećem genocidu na svetu, pomoru na stotine hiljada nevinih Srba (ljudi, žena i dece) i na desetine hiljada Jevreja i Cigana, kao i političkih protivnika".

Mirko Peršen, *Ustaški logori*, 44. »Oni (logori, *nap. JM*) su se nalazili na velikom podvodnom terenu, prirodno dobro zaštićeni rijekama i poplavljenim područjima. Pretežni dio stanovništva sačinjavali su Srbi, koje su ustaše ubrzo likvidirale i odvele u logor. Na jugu Sava, a na sjeveru Veliki Strug bile su prirodne zapreke koje su štatile logore. Osim toga čitavo područje je imalo još jednu prednost: pružalo je velike mogućnosti za izvođenje melioracionih i sličnih radova koji su tražili mnogo radne snage. Ujedno su uvjeti tih radova sami po sebi bili toliko loši da su idealno pogodovali iscrpljivanju radne snage što je izazvalo fizičku iznurenost i konačno umiranje od slabosti i klonulosti. A to je važna komponenta u ustaškim računicama istrebljenja. Željeznička pruga Novska – Dubica koja je presjecala to područje povezivala ga je s ostalim krajevima, a udaljenost od Zagreba je relativno malena (samo oko stotinjak kilometara). Moglo bi se reći da je to bio neobično prikladan teren za formiranje logora.«

Anđelko Barbić u *Metode mučenja i oblici likvidacije u KCL Jasenovac* (Zbornik CDISB, 22/1985/1, 153-179, na str. 157-258) navodi: "U realizaciji funkcije likvidacionog logora od posebnog značaja u geografskom, strateškom i prometnom pogledu bila je njegova lokacija:

1. Logorski kompleks bio je s tri strane okružen rijekama Savom, Velikim Strugom i Lonjom koje su mogućnosti bijega zatočenika svodile na minimum.
2. Cijelo područje pružalo je velike mogućnosti za izvođenje melioracionih radova u okviru isušivanja Lonjskog polja. Svi ti poslovi u uvjetima primitivne organizacije radova, bez potrebnih tehničkih sredstava zahtjevali su mnogo radne snage. Uvjeti u kojima su radovi izvođeni bili su loši, što je dovodilo do masovnih pojava fizičke iscrpljenosti, slabosti, epidemija i umiranja zatočenika u skladu s politikom genocida.
3. Prostranstvo, pretežno uz obadvije obale rijeke Save, omogućavalo je dovođenje i koncentraciju velikog broja logoraša i vješto prikrivanje masovnih likvidacija zatočenika, čiji su leševi bacani u Savu ili pokapani u masovnim grobnicama na Gradini.
4. željeznička pruga Novska – Dubica – Sisak – Zagreb, koja je presjecala to područje, povezivala je Koncentracioni logor Jasenovac s ostalim krajevima. U to vrijeme posebno je bila značajna njegova relativno mala udaljenost od Zagreba."

km uzvodno uz Unu, do Stare Gradiške – 30-tak km istočno i od Struga na severu do linije Draksenić – Bistrica na jugu.²²

U Jasenovcu se formira “Zapovjedništvo sabirnih logora Jasenovac”.

Sistem jasenovačkih logora predstavljaju ustvari logori obeleženi brojevima I – V, drugi logorski objekti i lokaliteti (stratišta, ekonomije i dr.) Redosled i vreme nastanka pojedinih jasenovačkih logora (I i II) različito se daje u literaturi i predstavlja takođe jedno od pitanja koje traži odgovor na bazi autentične dokumentacije.²³

Prihvatajući oznake za logore kako ih je dala Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača,²⁴ pošto druge podele koje se nalaze u literaturi nemaju adekvatnu argumentaciju, a ovo saopštenje Zemaljske komisije ipak predstavlja, u određenom vremenu, verifikovani dokument, do sada argumentovano nepobijen, u ovom radu služimo se sistemom oznaka Zemaljske komisije.

“Jasenovac logor br. I” nalazio se kod sela Krapje, 12 km uzvodno (zapadno) od Jasenovca. U ograđenom prostoru pored šume Gornja Krndija, neposredno uz Strug, između sela Krapje (u kome se kasnije nalazila i Dočasnička škola) i Plesmo,²⁵ dopremljeni su prvi transporti u dve barake na stubovima (izgled sojenica).

“Jasenovac logor br. II” zvan “šuma” nalazio se na prostoru “Bročkih jasenina”, pored ceste Jasenovac – Bročice, uz rub šume Donja Krndija. U žicom ograđenom prostoru nalazile su se tri barake.

Zbog jesenjih poplava ustaše su novembra 1941. godine likvidirali logore I i II sa većinom zatočenika, a preostali deo prebacili na prostor industrijskih objekata firme “Bačić i drug” (1,5 km nizvodno Savom od centra Jasenovca) i tu formirali “Jasenovac logor br. III” zvan “Ciglana”.²⁶

²²*Izveštaj Spomen-područja Jasenovac* (Analiza stanja i smjernice razvoja). Priredio: Jovan Mirković. Jasenovac, Spomen-područje, 1980; *Lokaliteti i objekti*, str. 7.

²³ O pitanju brojčanih oznaka za jasenovačke logore vidi nap. 309.

²⁴*Zločini u logoru Jasenovac*, Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Zagreb, 1946, 4.

²⁵Plesmo – hrvatsko selo u kome je organizacija KPJ postojala već 1935, a čije stanovništvo je kasnije masovno pristupilo NOP-u (zvano još pre rata "Mala Moskva").

²⁶Na ulaznoj kapiji stajao je veliki pravougaoni natpis: »Radna služba/Ustaška obrana/Sabirni logor br. III«, a iznad veliko slovo »U« (ustvari, ustaški znak) iznad koga je pisalo »Sve za Poglavnika«.

U samom mestu Jasenovac postojao je industrijski objekt “Kožara” koji je pretvoren u “Logor br. IV”.

Logor u Staroj Gradiški u nekim dokumentima se naziva “Zapovjedništvo sabirnih logora Stara Gradiška”,²⁷ a u nizu dokumenata kao “Logor br. V” sistema jasenovačkih logora.

Osim zvaničnog naziva “Ustaška obrana/Zapovjedništvo sabirnih logora Jasenovac”, odnosno “Zapovjedništvo sabirnih logora Jasenovac” upotrebljavani su još nazivi: “Koncentracioni logor Jasenovac” i “Sabirni i radni logor Jasenovac”.²⁸

Kada se govori o logoru Jasenovac, misli se uglavnom na logor III - Ciglana, koji je postojao sve do likvidacije krajem aprila 1945. godine, a kada se govori o sistemu jasenovačkih logora misli se prvenstveno na logor III – Ciglana i logor V – Stara Gradiška, ali, ustvari, podrazumevaju se i ostali logori i lokaliteti.

Pod “Zapovjedništvo sabirnih logora Jasenovac” pripadali su u određenim periodima i logori Đakovo,²⁹ Lepoglava³⁰ kao i ekonomije, a osim u neposrednoj blizini logora (Mlaka, Jablanac, Bistrica, Gređani i dr.) bile su (kao svojevrsne ispostave) i u Feričanci-ma i Obradovcima.³¹

Osiguranje jasenovačkih logora vršile su stalno jedinice Ustaške obrane, izdvojene iz Ureda III (Odsjek za logore) u samostalnu vojnu formaciju. Pripadnici Ustaške obrane, pored neposrednog osiguranja logora i stražarske službe, čuvali su zatočenike na vanj-

²⁷Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac*, knj. 1, str. 23.

²⁸*Isto*, 20-21.

²⁹Zoran Vasiljević, *Sabirni logor Đakovo*, Zbornik CDISB, 22 (1985) 1, 195. "Ubrzo poslije dolaska zatočenica iz Stare Gradiške, Ustaška obrana preuzima unutarnju upravu logora Đakovo. Ustaše dolaze u logor 29.3.1942. godine na čelu sa Ljubom Milošem i ustaškim zastavnikom Jozom Matijevićem. Svi prilazi logoru su zaposjednuti, a redarstvena straža odstranjena."

³⁰ *Saopćenje br. 25. Zemaljske komisije Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača - Logor Lepoglava*, u: Zečević - Popović *Dokumenti iz istorije Jugoslavije*, I, str. 245-247.

³¹Cadik Danon, *Jasenovac, Priče preživelog*, rukopis memoarskog zapisa priredjen za štampu, 108. Na str. 68.

skim radovima i sudelovali u pojedinačnim i masovnim likvidacijama, te u represivnim akcijama na širem području jasenovačkih logora.³²

Početak 1942. godine Luburić osniva tzv. “sigurnosni pojas” koji se proteže od Dubice, Jasenovca i Novske do Okučana i Stare Gradiške, od zapada prema istoku, a od severa prema jugu nalazi se u prostoru od Psunja s jedne strane do Prosare s druge strane. U “sigurnosnom pojasu” Ustaška obrana imala je svu vojnu i redarstveno-upravnu vlast, čime je bila izdvojena kao posebno područje izvan kontrole upravnih i redarstvenih vlasti Velike župe Livac – Zapolje.³³ “Ona je u ovom pojasu bila potpuno samostalna, pa u nje-mu druge vojne jedinice ili pojedinci nisu mogli provoditi nikakve mjere bez prethodnog dogovora s Ustaškom obranom.”³⁴

Logor III bio je ograđen bodljikavom žicom, a sami zatočenici su morali 1942. godine izgraditi zid visok 3 m koji je opasivao logor s tri strane i delimično do Save, koja je bila prirodna zapreka. Zid se protezao 420 m sa zapadne strane, zatim 1 350 m paralelno s prugom, te 1 300 m okomito prema Savi i 290 m s južne strane, a dalje je prirodna prepreka bila Sava. Ukupno je zid bio dug 3 360 m.³⁵ Na zidu se nalazilo 10 stražarnica i 4 tornja – osmatračnice.³⁶ Kod glavnog ulaza bila je izvidnica visoka 24 metra.³⁷ Oko logorskih zidova na čitavom području bili su bunker i cigle ili drveta s posadama naoružanim mitraljezima i puškama.³⁸ Bunker i su se nalazili i na prostoru južno od Gradine, na liniji Draksenić – Međeđa, zatim istočno prema Košutarici, severozapadno uz železničku prugu i mostove. Na pruzi se stalno kretao oklopni voz. Oko zida prostor je bio miniran. Ustaše su raspolagali i motornim čamcem na Savi (a u određenom periodu bili su na Savi i mađarski patrolni čamci, a za vreme ofanzive na Kozari mađarski monitori). Sistem jase-

³²Andelko Barbić, *Prilozi proučavanju funkcije Ustaške obrane u osiguravanju koncentracionog logora u Jasenovcu*, Okrugli stol »Jasenovac 1986«, 163.

³³*Isto*, 164.

³⁴Dušan Lazić, *Organizacija policijsko-obaveštajne službe Nezavisne Države Hrvatske*, Zbornik za istoriju, Novi Sad, 10/1974, 163.

³⁵*Zločini u logoru Jasenovac*, 7.

³⁶Barbić, *o. c.*, 164.

³⁷*Zločini u logoru Jasenovac*, 8.

³⁸Barbić, *o. c.*, 164.

novačkih logora osiguravao je Sdrug (Zdrug) Ustaške obrane u jačini od oko 1 500 ljudi (stožer, dvije bojne sa sedam satnija, novačka bojna i logorski sat).³⁹

Uprava logora bila je tzv. eksterna – ustaška, na čelu sa “zapovjednikom” (imala je 7 raznih “odsjeka”) koji su izdavali naređenja za rad, snabdevanje, određivali kazne, isleđivanja, naređivali mučenja i likvidacije, imali kontakt s institucijama izvan logora; dok unutarnju upravu – sa logornikom (zatočenik, najčešće iz redova kriminalaca, kažnjenih ustaša i sl., ali bilo je i korektnih i nekompromitovanih) činili su grupnici, stotnici, pedesetnici i desetnici (najčešće doušnici, kriminalci, batinaši).

Osnovni zadatak jasenovačkih logora bilo je uništenje ljudi, stoga sasvim opravdano ovi logori nose naziv “logori uništenja” (*Vernichtungslager*). Brojna stratišta jasenovačkih logora, nažalost, usprkos nekim provedenim istraživanjima, još uvek nisu dovoljno, a neka nikako, istražena: neistražene grobnice i logorski prostor Krapja, neistraženo preko 40 grobnica logora Bročice, nedovoljno istražen prostor logora III, neistraženo grobište u Uštici, na Gradini je potrebno, osim istraživanja koja su vršena i uređenja koje je provođeno, izvršiti sistematsko istraživanje (dosadašnja su ipak bila samo sondažna i određeni zaključci su izvedeni na bazi sondažnih istraživanja); neistraženi lokaliteti: Dubičke krečane, Mlaka, Jablanac, Barutana, ekonomije u Bistrici i Gređanima, u Staroj Gradiški osim uređenja “Kule” potrebno je izvršiti uređenje grobišnog prostora; rijeka Sava kao grobnica traži takođe naučnu verifikaciju. Osim grobišnih i logorskih lokaliteta potrebna je i obrada UNS-ovih zatvora i mučilišta, te drugih objekata u samom Jasenovcu, kao i nekih drugih logora koji su u određenom periodu potpadali pod “Zapovjedništvo sabirnih logora Jasenovac”.

O metodama terora i mučenja ljudi govore mnogobrojni memoarski zapisi.⁴⁰ Svima zajedničko je: jasenovački logori su deo sistema genocida⁴¹ nad Srbima, Jevrejima i Romima, a isto tako stratište za sve jugoslovenski, antifašistički, komunistički i protuu-

³⁹Više o snagama koje su osiguravale logor vidi: Barbić, n. dj: D. Lazić, *o. c.*, Posebno interesantan je nepotpisani izveštaj (inicijali »L.M.K.« – logorski mjesni komitet?) upućen iz Jasenovca lipnja 1944. u kome su detaljni podaci o osiguranju logora. Ovaj izveštaj donosi Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac*, knj. III, kao Prilog 18, str. 698-702.

⁴⁰Posebno se izdvajaju radovi dr. Nikole Nikolića, vidi nap. 581-590.

⁴¹Vidi definiciju u *Nirnberška presuda*, 238. (U tekstu ovog rada uz nap. 279 - 289).

staški orjentisane Hrvate i muslimane, kao i pripadnike drugih naroda, etničkih grupa i nacionalnih manjina. Po okrutnosti, po načinu i perverzности izvršenja, po broju i opsegu – zločini u logoru Jasenovac “premašuju svaku ljudsku fantaziju”.⁴² Ubijanja iz vatrenog oružja, ubijanja nožem, maljem, čekićem, motkama, sjekirama, bradvama, ubijanja vešanjem, davljenjem, spaljivanjem, ubijanja radom, glađu, žeđu, ubijanja zarazama, trovanjima, ubijanja hladnoćom, mučenja i sadistička izživljavanja – to je bila svakodnevnica jasenovačkih logora.⁴³

U logor su dovođene dve kategorije zatočenika: sa osudom i bez osude. Prema “Zakonskoj odredbi o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore” trajanje tog boravka je od 3 meseca do 3 godine. Te osude, koje donosi ustaško redarstvo kao grana UNS-a, predstavljale su farsu, jer svi su bili određeni za likvidaciju, a “trogodišnjaci” su likvidirani odmah po dolasku u logor.

Lica sa osudama, prolazila su kroz logorske evidencije, koje su, međutim, u dva navrata temeljito uništene.⁴⁴

Drugu grupu čine lica bez osuda, a radi se o genocidnom umorstvu Srba, Jevreja i Roma i masovnom logorisanju Hrvata i muslimana i dr. iz krajeva gde se jače razvijao NOP. Mnogi od ovih transporta i kolona, ne samo da nisu zavođeni u evidencije, nego nisu ni ulazili u logor, već su vođeni direktno na likvidaciju.

Jedno od pitanja koje se postavlja u vezi sa jasenovačkim logorima je: zašto nije napadnut i oslobođen logor u toku rata od strane NOV i POJ,⁴⁵ pošto, eventualnom likvidacijom logora, verovatno ne bi bio toliki broj žrtava – podtekst je ovog pitanja. Pitanje je

⁴²Mladen Iveković, *Nepokorena zemlja*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1945, 16.

⁴³Barbić, *Metode mučenja i oblici likvidacije u KCL Jasenovac*, 153-178.

⁴⁴Da bi sakrili tragove zločina UNS i Luburić lično, naređuju uništenje logorske dokumentacije, decembra 1942. i januara 1943. pre donošenja, odnosno primene, zakonske odredbe o ukidanju UNS-a (Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac*, knj. 1, str. 26.). Likvidacija logora, aprila 1945. godine, značila je i uništenje dokumentacije. Pokušalo se uništiti i druge tragove zločina: likvidacija preostalih zatočenika, iskapanje i spaljivanje leševa, miniranje i paljenje objekata u logoru i mestu Jasenovac (Miletić, *Isto*, 35).

⁴⁵Ana Požar, *"Jasenovac" traži više istraživanja*, 15.

aktuelizovano tim više šta je poznato Titovo naređenje od 31. marta 1942. godine, da se ispita mogućnost napada na jasenovački logor "... ali tako da sigurno uspije".⁴⁶

Delimičan odgovor nalazimo i u dokumentima, prepisci partizanskih vojnih organa s obe strane Save, iz kojih proizlazi da s vojnog stanovišta (zbog potrebnih snaga za napad s obzirom na obrambene snage, strateški položaj i cilj – sačuvati živote logoraša) ne postoje uslovi da se taj zadatak uspešno ostvari.⁴⁷

Odgovor na ovo pitanje pokušali su dati vojni stručnjaci⁴⁸ i historičari.⁴⁹

Respektabilan je svakako deo odgovora koji govori o odnosu snaga: "Tada (1942. god., *nap. JM*) su se u širem rejonu Jasenovca, sa bosanske strane, nalazila tri NOP odreda, uglavnom na Kozari, a na slavonskoj strani jedan NOP odred, sve skupa oko 3 500 slabo naoružanih partizana sa 300 ranjenika. Tek 21. maja 1942. formirana je krajiška brigada, a u Slavoniji 11. oktobra 1942. godine 1. slavonska brigada, da bi tek 11. maja 1943. u širem rejonu zapadne Bosne bio formiran 2. bosanski korpus, a 17. maja 1943. u Slavoniji 1. slavonski korpus, a zajedno su bili slabiji od jedne nemačke divizije. S druge strane, Koncentracioni logor Jasenovac bio je dobro utvrđen i branjen, a po položaju predstavljao je nepremostivu prepreku za tadašnje partizanske snage. Reč je o spletu reka Save, V. i M. Struga, Trebeža, Lonje, Ilove i Une, usred močvarnog Mokrog polja i ravnice okružene sistemom neprijateljskih uporišta: Novska, Banova Jaruga, Okučani, B. Dubica, Goilo i čitavim sistemom žandarmerijskih stanica, s mogućnošću brze intervencije jakih neprijateljskih snaga iz Zagreba, Siska, Sl. Broda, Banja Luke. Svakako ovome treba dodati i to da se logor Jasenovac nalazio pored najbolje čuvane železničke pruge i puta u Evropi, Zagreb - Beograd, na čijoj su relaciji od Broda do Zagreba stalno dežurala dva oklopna voza i dva nemačka bataljona. Dakle, tu su bile stalno angažovane respektabilne snage, jače od dve divizije (delovi nemačke 718, 189. i 173. divizije), a u 1944. i još znat-

⁴⁶Zbornik dokumenata NOR-a, tom II, knj. 3, dok. 105, str. 300-301. Vidi i nap. 140 i 141.

⁴⁷Vidi dok. iz nap. 170-176.

⁴⁸Jovan Kesar i Dragoje Lukić, *Da li su naše jedinice u toku rata mogle da oslobode logor Jasenovac - Stara Gradiška*, Beograd, »Novosti«, 5-7.6. 1985. (u povodu pesme Stanka Opačića *Jasenovac* u »Književnoj reči«, (delove ovog teksta prenosi »Naša armija« 20.6.1985. u članku *Pokušaj blaćenja revolucije*). U ovom feljtonu odgovor na pitanje daju istaknuti generali: Jefto Šašić, Veljko Kovačević i Boško Šiljegović.

⁴⁹Miletić, *Pet pitanja, pet odgovora o koncentracionom logoru Jasenovac*, 148-151.

nije snage nemačkog 64. rezervnog armijskog korpusa, te 21. i 5. SS armijskog korpusa i snage domobranskog 2. korpusa (zbor). Sam logor Jasenovac uvek je branilo najmanje 1 500 ustaša Ustaškog obrambenog združenja, te ustaše 18. ustaške bojne, a duž Save stalno su patrolirali domobranski i mađarski patrolni čamci.⁵⁰

U uslovima stalnih likvidacija, promenljivosti sastava pojedinih grupa zatočenika, razvijenoj doušničkoj ustaškoj organizaciji među logorašima (kriminalci i dr., a često i drugi logoraši za golu nadu za život, za parče hleba), logoraši, a najbolje se povezuju komunisti, antifašisti i simpatizeri NOP-a, pokušavaju se organizovati i pružiti otpor. Cilj je bio preživeti i sačuvati dostojanstvo čoveka. U tim uslovima, koliko je bilo moguće deluje logorska partijska organizacija komunista, logorski komitet, tzv. kolektivi i ekonomske zajednice.⁵¹

U memoarskoj literaturi nalazimo primere spontanog i organizovanog otpora, suprotstavljanja, primene uspešnih i neuspešnih pokušaja bekstava, pokušaja organizovanja pobune (Stara Gradiška) i sl. Izdvajaju se ipak dva organizovana otpora logoraša u Jasenovcu: proboj iz logora III i logora IV. Prvi, 22. aprila 1945. oko 10 sati i drugi, istog dana uveče oko 20 sati. Poslednje grupe zatočenika uvidevši da ustaše likvidiraju logor krenuli su goloruki na juriš. Od preko 1 000 zatočenika logora III, nešto preko pola pošlo je u proboj, a živih je ostalo 80; od 167 zatočenika "Kožare" 11 je ostalo živih.⁵²

Jasenovački logori oslobođeni su, prestali su postojati, tek u završnim operacijama za oslobođenje zemlje: jedinice 25. udarne brodske brigade 28. divizije 2. jugoslovenske armije zauzele su 23. aprila logor u Staroj Gradiški, a jedinice 4. srpske bri-

⁵⁰Isto, 148.

⁵¹O oblicima otpora vidi: Anđelko Barbić, Prilog *proučavanju djelatnosti partijske organizacije u kompleksu jasenovačkih logora*. SPZ, 23 (1986) 1-2, 145-171; *Otpor u logoru Stara Gradiška*. Iz sjećanja preživjelih zatočenika. Za štampu priredili: Marijana Amulić –Buca i Čedomil Huber. Jasenovac, Spomen-područje, 1980, 192; Nikola Živković, *Organizacija političkog rada u logorima s posebnim osvrtom na Staru Gradišku i Jasenovac*, Okrugli stol »Jasenovac 1986«, 181-191; Čedomil Huber, *Ekonomski zajednica - osnovna ćelija organiziranog otpora u jasenovačkim logorima*, Okrugli stol 21. travnja 1984, 70-77; Josip Vidan, *Ekonomski zajednice u logorima*, Okrugli stol »Jasenovac 1986«, 193-207.

⁵²Antun Miletić, *Prilog utvrđivanju imenom broja usmrćenih u Koncentracionom logoru Jasenovac*, u: Jasenovac, sistem ustaških logora smrti, Beograd, 1997. U priloženom *Spisku logoraša Koncentracionog logora Jasenovac koji su ostali živi po izvršenom ustanku 22.4.1945. godine* (str. 80-81) navodi 87 imena.

gade 21. srpske udarne divizije 1. jugoslovenske armije 2. maja 1945. ušle su u logor Jasenovac.⁵³

Uz niz ostalih pitanja o jasenovačkim logorima koja traže decidnije i argumentovanije odgovore (zašto nisu sačuvani logorski objekti? zašto ne postoji popis žrtava? odakle su dolazili transporti u Jasenovac? šta se čini i zašto nije više učinjeno na istraživanju? šta je bilo s ustaškim koljačima i koliko ih je odgovaralo za zločine?⁵⁴ itd.)⁵⁵ jedno pitanje se posebno nameće svojom svakodnevnom medijskom prisutnošću: radi se o pitanju broja žrtava u jasenovačkim logorima. Nažalost, ovo pitanje nije ostalo u domenu naučnih istraživanja, već je postalo elemenat sučeljavanja nacionalističkih strasti, dnevopolitičkog “prepućavanja” i politikanstva, instrument falsifikatora i manipulatora: kako onih koji minimalizuju i govore o 40 000 žrtava, isto tako i onih koji tvrde da je preko milion ljudi ubijeno – i jedni i drugi na prvo mesto, ili kao gotovo jedine žrtve, stavljaju žrtve iz redova vlastite nacije.

Pitanje broja žrtava⁵⁶ prisutna je gotovo u svakom radu na temu logora, u gotovo svim obimnijim memoarskim zapisima, u mnogim istoriografskim publikacijama. često su to voluntarističke i ishitrene procene, bez adekvatne argumentacije.

Budući da dokumenata fundamentalnog karaktera gotovo i nema (originalna logorska dokumentacija, izveštaji ustaških ustanova na raznim nivoima o logoru Jasenovac), nužno je prići sistematskom, interdisciplinarnom, izučavanju. Obzirom na različite veličine, dokaze i “dokaze”, nekritička usvajanja iznesenih (i nestručno) podataka, smatramo da se o broju žrtava ne mogu davati paušalne procene, da svaka žrtva traži punu identifikaciju. Teško da će se ikada precizno izvršiti identifikacija svih stradalih u jasenovačkim lo-

⁵³Miletić, *o. c.*, 151.

⁵⁴Na pitanje: ko su jasenovačke ustaše, ko su neposredni organizatori slanja zatočenika u Jasenovac, šta je bilo s ustaškim koljačima, ko je odgovarao za počinjene zločine itd, odgovor pokušava dati Marko Ručnov u pripremljenom rukopisu knjige *Zašto Jasenovac*.

⁵⁵Ana Požar, *o. c.*, 15.

⁵⁶Andelko Barbić, *Prilog problematici istraživanja broja žrtava u KCL Jasenovac*. SPZ, 25 (1988) 1-2, 81-97. O različitim podacima u literaturi vidi takođe: Isti, *Metode mučenja i oblici likvidacije u KCL Jasenovac*, 145-155, nap. 2; Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac*, knj. 1, 36-38. (i nap. 11). Upor. takođe, podatke pomenute u ovom radu u tekstu (komentar o pojedinim izdanjima) i u napomenama.

gorima, ali ostaje dug i obaveza i sadašnjim i budućim istraživačima, istoričarima, stručnjacima iz drugih oblasti, dug institucija države (država) i njenih organa, dug nacije - da se imenuju žrtve (izvrši identifikacija) sa šta je moguće većim procentom, odnosno sa šta manjom marginom (praznim, belim prostorom) nepoznatih (neidentifikovanih), sa šta manjom mogućnošću manipulacije.

Ovaj osvrt na sistem jasenovačkih logora, dotiče se samo nekih pitanja, i obzirom na njegov karakter (uvodni, obzirom na temu rada) nećemo ga šire elaborirati, pogotovo nećemo ulaziti u opise logorskih objekata, metode mučenja i oblike likvidacije, masovne i pojedinačne zločine, uslove života i rada zatočenika itd. (šta je tema monografske obrade jasenovačkih logora ili priloga izučavanju određenih pitanja).

Iako je, kako ćemo videti iz ovog rada, suprotno uvreženom mišljenju, dosta pisano o jasenovačkim logorima (značajan broj bibliografskih jedinica), nedostaje ipak, kako sistematsko, naučno istraživanje pojedinih pitanja, tako i kvalitetna sinteza (monografska obrada).⁵⁷

⁵⁷Dr Anđelko Barbić u Centru za povijest Slavonije i Baranje (nosiocu obrade o koncentracionim logorima u srednjem toku rijeke Save u sklopu opštejugoslovenskog projekta »Jugosloveni u zatvorima, zarobljeničkim i koncentracionim logorima i pokretima otpora drugih zemalja i II svetskom ratu«) nosio je obradu logora Jasenovac. Nesretnim slučajem izgubio je život, tako da monografija o KCL Jasenovac koju je radio nije do kraja oblikovana i završena. (Mile Konjević, *In memoriam: dr. Anđelko Barbić (10.3.1930. – 6.10.1988.)*, SPZ, 25 (1988) 1-2, 205-206.

U V O D

Jasenovački logori u našoj istoriografiji i publicistici je tema koja slovi kao neistražena, potiskivana, zaobilažena, rečju, sa nedovoljno posvećenom pažnjom, tako da se često čulo da nema dovoljno materijala za ozbiljnije i studioznije bavljenje njome. Pokušaćemo u ovom radu sagledati koliko je ova tema prisutna u literaturi: kao objavljeni izvori (objavljena dokumenta, memoari i druga sećanja kao izvori), te u istoriografskoj literaturi i drugim stručnim radovima i publicistici.

Izvore o jasenovačkim logorima možemo vremenski locirati kao arhivsku građu nastalu u toku II svetskog rata i građu nastalu posle rata.

Prvoj grupi pripadaju dokumenta nastala delovanjem organa NDH, prvenstveno UNS-a i RAVSIGUR-a, župskih redarstava i sl., koji se odnose na upućivanje lica u koncentracione logore, nadalje delovanjem organa vlasti, vojnih organa itd. u kojima se govori o logorima. To su i dokumenta nemačkih organa, razni izveštaji o stanju u NDH i pojedinim ličnostima. Ovoj grupi pripadaju i dokumenta ustaške "zakonodavne regulative": zakonske odredbe, naredbe i uputstva kojima se ozakonjivao teror. Malobrojna dokumenta nastala u logoru, koja su sačuvana, predstavljaju dragocene materijale, to su npr. otpusti, logorske karte, neki od sačuvanih popisa kao šta je "Indeks paketarnice", zatim tajno dostavljena pisma iz logora itd.

U građu nastalu u ratu ubrajamo i dokumenta NOP-a: vojnih organa, partijskih organa, organa narodne vlasti itd., a radi se uglavnom o raznim izveštajima u kojima se govori o stradanju stanovništva ili pojedinih istaknutih aktivista, o zamenama, pružanju pomoći (Narodna pomoć), o mogućnosti vojnih akcija itd.

Niz dokumenata odnosi se na pitanja prekrštavanja, deportacija i sl. koja imaju i dodirnih tačaka sa logorima. U Komesarijatu za izbeglice u Beogradu mnogi od deportovanih pominjali su i stradanja u logorima.

O jasenovačkim logorima nalazimo i određenih podataka u dokumentima izbegličke vlade.

Drugu grupu čine dokumenta nastala posle rata delovanjem komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, komisija za utvrđivanje ratne štete, istražnih i pravosudnih organa.

Sonja Božanović-Špoljar⁵⁸ dodaje ovim dvema grupama dokumenata u izvore o logoru Jasenovac: memoarsku građu, štampu ratnu i poratnu, te članke u zbornicima i periodičnim publikacijama.

Ivan Medved⁵⁹ literaturu (bez beletristike) o jasenovačkim logorima deli na dve grupe: memoarsko-publicistička literatura i radovi koji se mogu tretirati kao istoriografski.

Temu jasenovačkih logora u literaturi moguće je pratiti kroz sistem podele:

-objavljena dokumenta u posebnim izdanjima ili kao prilozi u knjigama, člancima i sl.;

-istoriografski ili informativni prikazi jasenovačkih logora ili logora u NDH temeljeni na istorijski utvrđenim činjenicama;

-istoriografija o II svetskom ratu i NOB, a napose NOB u Hrvatskoj, BiH i Sremu, koja u većem ili manjem obimu obrađuje i pitanja terora, genocida, internacija, deportacija i logora,⁶⁰ u ovoj grupi su i razni udžbenici, priručnici i pregledi u kojima se, uglavnom, općenito u delu prikaza NOB govori o teroru i logorima, te se pri tom kao ilustracija navode Jasenovac i Stara Gradiška;

-memoarsko-publicistička literatura o logorima: sećanja, zapisi, izjave itd. preživelih zatočenika i publicistika na bazi tih sećanja;

-memoarsko-publicistička literatura o II svetskom ratu i NOB, u kojoj se pojedini članak odnosi na logore ili u zapisu o nekoj užoj ili široj teritorijalnoj celini ili mestu govori o stradanjima u logorima, masovnom ili pojedinačnom odvođenju u logore; ovde su naročito značajni zbornici i monografije (regionalna i lokalna istoriografija) u kojima su dati i poimenični popisi lica odvedenih ili stradalih u logorima (s naznakom stradanja u Jasenovcu ili Staroj Gradiški),⁶¹ kao i biografije pojedinih ličnosti (u raznim zbornicima ili posebnim izdanjima) koje su bile zatočenici ili su ubijeni u jasenovačkim logorima;

⁵⁸Sonja Božanović-Špoljar, *Kratak pregled bibliografije o logorima u srednjem toku Save (Jasenovac) za period 1944-1965*. Okrugli stol "Jasenovac 1986", Jasenovac, Spomen-područje, s.a., 234-235.

⁵⁹Ivan Medved, *Jugoslavenska povijesna literatura o logoru Stara Gradiška*, Slavonski povijesni zbornik (dalje: SPZ), 23 (1986), 1-2, 175.

⁶⁰Jugoslovenska istoriografija posvetila je dosta prostora NOB-i. O tome govori dovoljno niz bibliografija i preglednih članaka o bibliografijama. Vidi: Ivan Jelić, *Naša historiografija o narodnooslobodilačkoj borbi u Hrvatskoj 1941. godine*, Vojnoistorijski glasnik (dalje: VIG), 1/1971, 9-43; Isti, *Naša historiografija o narodnooslobodilačkoj borbi u Hrvatskoj 1942-1945*, Časopis za suvremenu povijest (dalje: ČSP), 2-3/1971, 149-180; Vlado Strugar, *Jedan pogled na jugoslovensku bibliografiju o Jugoslaviji u Domovinskom ratu*, Jugoslovenski istorijski časopis (dalje: JIČ), 3-4/1971, 193-214; Branka Pleše, *Bibliografija historiografije o NOB od 1958-1960*, Historijski pregled, 3-4/1961, 266-273.

⁶¹Posebno se ističu izdanja Historijskog arhiva Karlovac.

-članci i podaci o logorima ili pojedinim ličnostima koje su bile u logoru u enciklopedijama, leksikonima i sl. publikacijama;

-razni prigodni članci, feljtoni, polemike i sl. u štampi posvećeni zbivanjima u logorima, najčešće povodom raznih obeležavanja (jubilarnog karaktera) pojedinih datuma, događaja ili ličnosti;

-studije, rasprave i članci iz drugih naučnih disciplina koji mogu biti u funkciji izučavanja nekog pitanja o temi logora,⁶² ili je tema logora u funkciji obrade neke teme te naučne discipline;⁶³

-publicistika o tzv. "hit-temama" ili "tabu-temama", uglavnom marketinško-kulturnog karaktera, najčešće u funkciji određenih dnevnopolitičkih interesa, manje ili više dokumentovana, a u kojoj se dokumenta često kritički ne valorizuju i interpretiraju se shodno cilju, koja se u određenoj meri (vezano za neki događaj ili ličnost) dotiče jasenovačkih logora;⁶⁴

-prikazi, ocene, osvrti, kritike na objavljenu literaturu u kojima se u izvesnoj meri, ako je osnovna tema takve literature logor, daje podrška ili osporavanje takvom viđenju s odgovarajućom argumentacijom, a često se to pretvara u polemiku, ponekad neargumentovanu (tipa napad na autora, a ne kritika dela);

- i na kraju: umetničko viđenje jasenovačke teme poetski ili prozno iskazano; često se radi o memoarskoj literaturi koja osim dokumentovanosti ima i određene umetničke pretenzije; a više je i naslova, da tako kažemo, "čiste" beletristike.

Podelu literature mogli bi vršiti i tematski - obzirom na pitanja koja se obrađuju: općenito o logoru (život, rad, stradanja), osiguranje logora, masovni i pojedinačni zločini, pitanje broja žrtava, razmene, bekstva, pokret otpora, stradanja pojedinih specifičnih grupa (po nacionalnoj, konfesionalnoj, ideološkoj, polnoj, dobnoj, profesionalnoj i sl. pripadnosti), odgovornost za zločine itd.

Korišćene bibliografije, bibliografski iskazi i prilozi o bibliografiji

U obradi ove teme neophodno je bilo napraviti popis bibliografskih jedinica koje su na određeni način vezane za jasenovačke logore. Stoga se trebalo upoznati s nizom bibliografskih izdanja, kao i popisima izvora i literature objavljenim u pojedinim publikacijama. Navodimo neke od značajnijih bibliografija.

⁶²Npr. statistika, demografija i sl.

⁶³Npr. pedagogija i njene discipline.

⁶⁴Najčešće teme: Hebrang, Stepinac, broj žrtava po nacionalnoj ili verskoj pripadnosti i sl.

Grada za bibliografiju o narodnooslobodilačkoj borbi,⁶⁵ u poglavlju "Knjige i brošure štampane u toku NOB" (str. 5-112) navodi samo jednu bibliografsku jedinicu,⁶⁶ a u poglavlju "Knjige i brošure o NOB štampane posle oslobođenja" (str. 169-200) navode se dva autorska naslova⁶⁷ i šest naslova izdanja Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača.⁶⁸

Bibliografija izdanja u narodnooslobodilačkom ratu 1941- 1945,⁶⁹ o jasenovačkim logorima ima tri bibliografske jedinice.⁷⁰

⁶⁵*Grada za bibliografiju o narodnooslobodilačkoj borbi* (knjige, brošure, listovi, časopisi i bilteni). Izdanje Direkcije za informacije pri Vladi FNRJ, Beograd, 1948, 200.

⁶⁶Na str. 141: *Koncentracioni logori - Dokumenti ustaškog terora*. Sadržaj: Ešref Badnjević, *Kroz ustaške logore i zatvore*; Dr. Mladen Iveković, *Krv teče potocima*; Dr. Zvonko Talec (treba: Tkalec, nap. JM), *Stara Gradiška*; Ante Milković, *Nožem in* (treba: i) *maljem*; Rupčić (treba: Rubčić) Ruža, *Ženski logor Stara Gradiška*. Izdanje "Vjesnika", JNOFH.

⁶⁷Mladen Iveković, *Nepokorena zemlja*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1945. Đorđe Miliša, *U mučilištu - paklu Jasenovac*, Naklada piščeva, Zagreb, 1945.

⁶⁸*Zločini okupatora u Vojvodini 1941-1944*, Izdanje Pokrajinske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini, Novi Sad, 1946; *Zločini u logoru Jasenovac*, Izdanje Zemaljske komisije Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Zagreb, 1946; *Ljudske i materijalne žrtve u ratnom naporu 1941-1945*, Reparaciona komisija pri Vladi FNRJ, Beograd, 1946. (dva puta navedena ista bibliografska jedinica); *Saopštenja br. 7-33, i Saopštenja br. 34-53. o zločinima okupatora i njihovih pomagača*. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača DFJ, Beograd, 1945; *Saopštenje o zločinima Austrije i Austrijanaca protiv Jugoslavije i njenih naroda*, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača FNRJ, Beograd - Zagreb, 1947.

⁶⁹*Bibliografija izdanja u narodnooslobodilačkom ratu 1941-1945*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1964, 820. Ova, u enciklopedijskom formatu, bibliografija izdanja u toku NOR-a je najkompleksnija. Sadržuje 9 116 bibliografskih jedinica. Knjiga je podeljena na dva dela: 1) Izdanja jedinica, komandi i ustanova NOV i POJ; 2) Izdanja partijsko-političkih rukovodstava i organizacija, organa narodne vlasti, sindikata, kulturno-prosvetnih ustanova i udruženja. Unutar ovih delova podela je na: a) Knjige i brošure i b) Periodika. U Dodatku (3) su bibliografski podaci o izdanjima čiji originali nisu bili dostupni autorima ili nisu bili sačuvani. U Prilozima (4) daje se vrlo bogat naučni aparat za olakšano služenje knjigom. (O ovoj Bibliografiji vidi prikaz: Ivan Antonovski, *Bibliografija izdanja u NOR 1941 - 1945*, VII, Beograd, 1964. Zbornik HIS, 3/1966, 380 - 383.)

⁷⁰Bibliografske jedinice 5 316. i 5 317. su ustvari jedan naslov: *Jasenovački logor - Iskazi zatočenika koji su pobjegli iz logora 1942. godine*, u izdanju Propagandnog ostsjeka AVNOJ-a (izdanja: Osijek, i drugo

Bibliografija o ratu i revoluciji u Jugoslaviji Borivoja Pajovića i Milorada Radevića⁷¹ je jedna od najkvalitetnijih bibliografija posebnih izdanja o NOR-u u periodu od 1945 - 1965. godine. Osim naslova posebnih izdanja u ovoj bibliografiji mogli su se pronaći i naslovi pojedinih članaka u zbornicima i zbirkama, pošto se uz prikaz bibliografske jedinice za mnoge zbornike i zbirke daje izvod iz sadržaja (imena autora i naslovi članaka).

U bibliografiji *Izbor dela o NOB*⁷² od 70 bibliografskih jedinica, koje se odnose na jasenovačke logore 22 se direktno odnose, a 48 posredno, naime, ili se radi o delima u kojima se govori o drugim logorima pa se pominju i jasenovački, ili se radi o pregledima razvoja NOB-a u pojedinim krajevima, a unutar toga se pominju stradanja stanovništva u ustaškim logorima, a napose u Jasenovcu.

bez podataka), a bibliografska jedinica 5 633. je *Koncentracioni logor - Dokumenti ustaškog terora*, izdanje "Vjesnik" JNOFH.

⁷¹Borivoj Pajović - Milorad Radević: *Bibliografija o ratu i revoluciji u Jugoslaviji*, Posebna izdanja 1945 - 1965, Savezni odbor SUBNOR Jugoslavije i Savet za negovanje revolucionarnih tradicija NOR Jugoslavije, Beograd, 1969, 786. Ova Bibliografija sadrži 5 508 bibliografskih jedinica. Osnovna podela je na tri dela: 1) Dokumenti. Nauka. Publicistika. 2) Književnost i 3) Umetnost. Unutar ove podele izvršena je dalja analitička podela. Knjiga je opremljena naučnom aparaturom: Registar pregleda opštih dela, Tematski registar, Registar geografskih imena i Registar autora. Uz mnoge bibliografske jedinice dat je i pregled prikaza i kritika i gde su objavljene.

⁷²*Izbor dela o NOB*, Bibliografski priručnik, Savez organizacija i ustanova za širenje knjige NR Srbije i Savez knjižnica i čitaonica NR Hrvatske, Beograd - Zagreb, 1962, 222. Ova bibliografija selektivnog karaktera podeljena je na dva dela: prvi obuhvata spise o razvitku NOB, vojnoistorijske studije, memoare, dnevničke, zapise, anegdote, kao i dela biografskog karaktera, zatim o omladinskom pokretu, štampi i štamparijama (posebno poglavlje o koncentracionim logorima kao i dokumentima o zločinačkoj delatnosti okupatora i njihovih pomagača); drugi deo sadrži bibliografske podatke o književnim spisima s tematikom NOB iz oblasti poezije, romana, pripovedaka, drama, književnosti za decu i omladinu. Daje se i pregled zbirke reprodukcija grafika, crteža, linoreza itd. koji govore o NOB, scenama iz doba okupacije i života u logorima.

Od 1 060 bibliografskih jedinica, 70 ih se odnosi na jasenovačke logore, i to: 22 naslova u potpunosti i 48 posredno, bilo da se radi o drugim logorima pa se i jasenovački pominju, ili se radi o pregledima razvoja NOB u pojedinim krajevima pa se govori i o stradanju stanovništva u logorima. U prvom delu bibliografije su 52 jedinice, a u drugom 18. Od 52 jedinice iz prvog dela 19 je uže vezano za temu ovog rada, a iz drugog dela od 18 jedinica 3 su uže vezana za ovu temu.

Bibliografija radova o NOR i revoluciji u Jugoslaviji Radmila Radonjića i Inese Jurjeve⁷³ sadrži 1858 bibliografskih jedinica. Jedinice od broja 1606. do 1679. (67 bibliografskih jedinica) su o logorima, zatvorima i pokretu otpora.

Bibliografija o narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj 1941 - 1945. Posebna izdanja 1945 - 1975.⁷⁴ je isključivo historiografskog karaktera, koja objavljene materijale, od V/1945. do kraja 1975. godine, pokušava srediti regionalno, tematski i hronološki. U tematskom delu "Teror" i regionalnom "Slavonija" nalazi se više bibliografskih jedinica u vezi s jasenovačkim logorima, kao i u delu "Saopćenja Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača i suđenja ratnim zločincima".

Bibliografija članaka i knjiga o NOB-u u Slavoniji Slavice Musić (Musić - Ilić)⁷⁵ objavljena u dva broja Zbornika HIS, Slavonski Brod, 6/1968. i 9/1972. je ustvari bibliografija članaka selektivnog karaktera, u kojoj se značajan broj jedinica odnosi na jasenovačke logore. Tako npr. u grupi "Teror, logori" koja obuhvata bibliografske jedinice 1 230 - 1 326, dakle 96, posredno ili direktno 64 se odnosi na jasenovačke logore.

⁷³Radmilo Radonjić i Inesa Jurjeva, *Bibliografija radova o narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji u Jugoslaviji (1941-1945), 1945-1980*, Beograd, Narodna biblioteka Srbije, 1987, 432.

⁷⁴*Bibliografija o narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj 1941-1945*. Posebna izdanja 1945 - 1975. (Priredila: Marija Sentić), Odbor RK SSRN za njegovanje revolucionarnih tradicija i koordinaciju društveno-političkih poslova i manifestacija, Zagreb, 1978, 302. Osnovna podela knjige je na dva dela: Građa i Literatura (osim književnih dela). Unutar prvog dela su grupe: objavljena arhivska građa, memoarska građa, publikovane novine, albumi i ilustrovani pregledi, te posebno Saopćenja Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača i suđenja ratnim zločincima. Grupe su podeljene na podgrupe: Hrvatska, Slavonija, Zagrebačka oblast, Lika, Kordun, Banija, Istarsko-primorsko-goransko područje i Dalmacija. Unutar podgrupa bibliografske jedinice su hronološki poredane po godinama objavljivanja. Ukupno je prikazano 1 488 bibliografskih jedinica.

⁷⁵Slavica Musić: *Bibliografija članaka i knjiga o NOB-u u Slavoniji*, Zbornik HIS, 6/1968, 281-324; i *Bibliografija članaka i knjiga o NOB-u u Slavoniji i Baranji*, Zbornik HIS, 9/1972, 329-429. U Zborniku HIS 6/1968. objavljeno je 637 bibliografskih jedinica. Iako iz naslova proizlazi podela na članke i knjige, sve jedinice odnose se na članke. U Zborniku 9/1972. objavljen je nastavak od br. 638 do 1 917. Članci su dati u grupama, među kojima "Teror, logori" i "Historija NOR-a u Slavoniji i Baranji" su posebno značajne za našu temu.

Pod istim naslovom *Bibliografija članaka i knjiga o NOB-u u Slavoniji*⁷⁶ prigodno je izdana 1968. godine knjiga koja sadrži 997 bibliografskih jedinica, od kojih 39 iz poglavlja "Teror, logori" i 43 iz drugih poglavlja šta se odnose na jasenovačke logore.

U dve bibliografije članaka Marije Sentić - Žaknić objavljene u reprintu *Žena u borbi* nalazimo u jednoj 3,⁷⁷ a u drugoj 8 članaka⁷⁸ o stradanjima žena i dece u logorima.

*Bibliografija članaka o NOB u Vojvodini iz dnevnih i nedeljnih listova*⁷⁹ sa 3074 bibliografskih jedinica daje i članke o teroru i zločinima ustaške NDH u Sremu. Takođe o ovoj temi nalazimo naslove i u bibliografiji Save Palančanina i Dušana Popova.⁸⁰ Članci iz novina i časopisa kao građa za bibliografiju SKOJ-a i omladinskog pokreta za period 1919-1957. dati su u bibliografiji Žarka Protića, sa posebnim poglavljem za II svetski rat.⁸¹

⁷⁶*Bibliografija članaka i knjiga o NOB-u u Slavoniji*, (priredila: Slavica Ilić), Odbor za izgradnju spomenika "Pobjede" i proslavu 25. godišnjice slavonskih oružanih jedinica VI korpusa, Osijek, 1968, 102. Ova bibliografija sadrži 931 članak i 66 knjiga (997 bibliografskih jedinica), od kojih se oko 80 odnosi delimično ili u potpunosti na jasenovačke logore.

⁷⁷Marija Sentić-Žaknić, *Bibliografija članaka objavljenih u listu "Žena u borbi"*, "Žena u borbi", Reprint, Komitet za društvenu aktivnost žena Hrvatske, Časopis "Žena" i Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske (dalje: IHRPH), Zagreb, 1974, 47-60. Iz ovog pregleda bibliografskih jedinica 3 članka su o stradanjima žena i dece u logoru Stara Gradiška.

⁷⁸Ista, *Bibliografija članaka objavljenih u listovima AFŽ Hrvatske u razdoblju NOR i socijalističke revolucije u Hrvatskoj 1941-1945*, "Žena u borbi", Reprint. Konferencija za društvenu aktivnost žena Hrvatske, Časopis "Žena" i IHRPH, Zagreb, 1974, 61-156. U ovoj bibliografiji su članci iz listova AFŽ Hrvatske koji su izlazili u toku NOR-a: Žena u borbi, Drugarica, Goranka, Primorka, Udarnica, Dalmatinka u borbi, Hvarka, Žene Korčule, Pelješčanka, Banovka, Glas žene, Antifašistkinja (Bjelovar), Antifašistkinja (Pokuplje), Putem slobode, Istranka, La doona Istriana, Žene zbeга. U osam članaka u ovoj bibliografiji govori se o stradanjima žena i dece u logorima.

⁷⁹*Bibliografija članaka o narodnooslobodilačkom ratu u Vojvodini iz vojvođanskih dnevnih i nedeljnih listova 1944-1966*, redakcija: Šandor Veg, Čedomir Potporić, Lazar Čurčić; Novi Sad, Pokrajinski odbor Društva istoričara SR Srbije za Vojvodinu, 1968, 274.

⁸⁰Sava Palančanin i Dušan Popov, *Štampa narodnooslobodilačke borbe u Vojvodini, Građa za bibliografiju*. Novi Sad, Biblioteka Matice srpske, Vojvođanski muzej radničkog pokreta i narodne revolucije, Dnevnik, Istorijski arhiv PK SKJ, 1962, 216.

⁸¹Žarko Protić, *SKOJ i omladinski pokret (1919-1957)*, *Građa za bibliografiju*, Beograd, Mladost, 1959, 131.

U bibliografiji članaka objavljenih u "Borbi" 1941 - 1943, objavljenoj u reprint izdanju "*Borbe*"⁸² nalazi se pet članaka koji govore o jasenovačkim logorima. Među navedenima je i najava za izdanje Propagandnog odsjeka AVNOJ-a *Jasenovački logor - Iskazi zatočnika koji su pobjegli iz logora 1942.*

Bibliografija Vojnoistorijskog glasnika⁸³ donosi i niz naslova koji se odnose na jasenovačke logore, kao i bibliografija Časopisa za suvremenu povijest.⁸⁴

Posebno su značajni pregledi izvora i literature u knjigama i člancima pojedinih autora koji se bliže bave ovom problematikom. Ovde izdvajamo članak Antuna Miletića u Godišnjaku Društva istoričara BiH s popisom objavljene građe i literature⁸⁵ i popis izvora i literature u njegovoj knjizi *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945*, knjiga II.⁸⁶ Prilog istog autora za naučni skup "Jasenovac 1945-1988" koji je organizovan u SANU 21. i 22. novembra 1988. u Beogradu, pod nazivom *Jasenovački koncentracioni logor u objavljenim i neobjavljenim dokumentima*,⁸⁷ daje prikaz logora, zločina u njemu, raspravlja o broju žrtava, a u prilogu daje statistički pregled stanovništva po srezovima po predratnim po-

⁸²"*Borba*" 19. oktobra 1941. - 27. februara 1943. Reprint izdanje, Narodna biblioteka SR Srbije, Narodna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Opština Titovo Užice i Opština Bosanski Petrovac, 1974. Dodatak reprint izdanju: *Sadržaj ratnih brojeva "Borbe"*, sa 786 bibliografskih jedinica.

⁸³*Narodnooslobodilački rat kroz našu literaturu*. VIG, više brojeva. "Vojnoistorijski glasnik" gotovo u svakom broju objavljuje bibliografiju naše istoriografije i bibliografiju strane istoriografije o II svetskom ratu.

⁸⁴Marija Sentić, *Bibliografija literature o narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj 1941-1945*, ČSP, Zagreb, gotovo u svakom broju.

⁸⁵Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945 godine*, Godišnjak Društva istoričara BiH, Sarajevo, XXXVI/1985, 23-40. U prilogu članka je pregled štampe (10 članaka), objavljene građe (13 naslova) i literature (70 jedinica). U jednom broju jedinica nema svih podataka (godina, mesto izdanja i sl.), tako npr. navodi: Novak Vladimir, *Otpor u logoru Stara Gradiška* bez podataka o izdanju (a ne navodi knjigu istog autora *Doživljaji i putovanja do slobode*, izdanu 1979.).

⁸⁶Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945*, Dokumenta, Knjiga 2, *Korišćeni izvori i literatura*, 1121 - 1124

⁸⁷Isti, *Jasenovački koncentracioni logori u objavljenim i neobjavljenim dokumentima*, Kopija priloga za naučni skup "Jasenovac 1945-1988. godine" u organizaciji Srpske akademije nauka i umetnosti, Odbor za sakupljanje građe o genocidu protiv srpskog naroda i drugih naroda Jugoslavije u XX veku, održanog u Beogradu, 21. i 22. novembra 1988. godine, 37 strana.

pisima, dok, nažalost, kako se moglo očekivati iz naslova, ne poziva se (ne daje u napomenama) na objavljene izvore, odnosno ne naznačava spoznaju o neobjavljenim dokumentima, gde se nalaze, u kome stanju priređenosti za korišćenje itd.

Treba pomenuti, takođe, popis koji daje Ljubo Jandrić u svome romanu *Jasenovac*.⁸⁸

U knjizi Mirka Peršena *Ustaški logori* je popis literature kojom se autor služio, od čega se većina odnosi na jasenovačke logore.⁸⁹

Značajnije bibliografske iskaze nalazimo u knjigama Jaše Romana,⁹⁰ Koljanina,⁹¹ Trifkovića,⁹² Bulajića,⁹³ Bulatovića,⁹⁴ Dedijera i Miletića,⁹⁵ a specifične iskaze imamo i kod Smilje Avramov,⁹⁶ Životija Đorđevića,⁹⁷ kao i kod Predraga Ilića⁹⁸ koji u popisu navodi 104 bibliografske jedinice na temu RKC i SPC u NDH.

⁸⁸Ljubo Jandrić, *Jasenovac*, Roman, Sarajevo, Svjetlost, 1980, 579. *Izvori i literatura*, 571-579.

⁸⁹Mirko Peršen, *Ustaški logori*, Zagreb, Stvarnost, 1966, 181, *Literatura*, 179-181; II prošireno izdanje: Zagreb, Globus, 1990, 350, *Literatura*, 330-334, (160 jedinica).

⁹⁰Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, Beograd, Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, 1980, *Izvori i literatura*, 560-571.

⁹¹Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*, Beograd, ISI, 1992, *Izvori i literatura*, 456-466.

⁹²Srđa Trifković, *Ustaše. Balkansko srce tame na evropskoj političkoj sceni*. The Lord Byron Foundation for Balkan Studies, 1988, 273; *Izvori i bibliografija*, 249-262.

⁹³Milan Bulajić, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, knj. 2; Beograd, Rad, 1988; *Bibliografija*, 921-939; *Isti, Jasenovac, Ustaški logor smrti, "Srpski mit?"*, Hrvatski ustaški logori genocida nad Srbima, Jevrejima i Ciganima, Beograd, Muzej žrtava genocida, 1999, 863; *Izabrana bibliografija i izvori*, 830-837; *Isti, Misija Vatikana u NDH*, knj. II, Beograd, Politika, 1992, 1133-1150.

⁹⁴Radomir Bulatović, *Koncentracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Gradinu, Istorijsko-sociološka i antropološka studija*, Sarajevo, Svjetlost, 1990, 451; *Bibliografija*, 429-438.

⁹⁵Vladimir Dedijer i Antun Miletić, *Protiv zaborava i tabua*, Sarajevo, 1991; *Bibliografija*, 525-529.

⁹⁶Smilja Avramov, *Genocid u Jugoslaviji u svetlosti međunarodnog prava*, Beograd, Politika, 1992, 532; *Istraživanja u arhivima, Zbirke objavljenih dokumenata, Bibliografija*, 513-523.

⁹⁷Životije Đorđević, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svetskom ratu*, Beograd, ABC-Grafika, 1997, 256; *Izvori i literatura*, 235-243.

⁹⁸Predrag Ilić, *Vatikan i slom Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*, Novi Beograd, Grafomarket, 1995; *Objavljeni i neobjavljeni izvori i literatura*, 445-449.

U poslednjoj (25.) knjizi edicije *1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB* data je veoma opširna bibliografija članaka o događajima iz 1941. i 1942. godine.⁹⁹

Pitanjem bibliografije o jasenovačkim logorima bave se i Sonja Božanović-Špoljar¹⁰⁰ i Ivan Medved.¹⁰¹

U članku Sonje Božanović-Špoljar dat je kraći osvrt na bibliografiju o koncentracionom logoru Jasenovac koja je objavljena u periodu 1944 - 1965, odnosno o posebnim izdanjima i člancima objavljenim u dnevnoj štampi, zbornicima i periodičnim publikacijama u tom periodu, uz ogradu da je "o logoru Jasenovac posle rata malo pisano, a i ono što je napisano uglavnom je memoarskog karaktera".¹⁰² Posebna izdanja deli u dve grupe: izvorna literatura i knjige memoarskog karaktera. Među posebnim izdanjima iz prve grupe navodi 5 naslova,¹⁰³ a iz druge grupa pominje 9 autora, odnosno 12 naslova.¹⁰⁴ U ovom delu su ispuštena neka posebna izdanja kao npr.: *Saopštenja 1-6, 7-33 i 34-53 o zločinima okupatora i njihovih pomagača, Koncentracioni logori - Dokumenti ustaškog terora, Zločini okupatora u Vojvodini 1941-1944*, Mladen Iveković, *Nepokorena zemlja* i dr.

⁹⁹Ivan Tanović i Obrad Kujović, *Bibliografska građa dela i članaka iz stručnih i naučnih časopisa - o događajima 1941. i 1942. godine*, u: *1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB*, Beograd, VIZ, 1975, knj. 25, 649-761.

¹⁰⁰Sonja Božanović-Špoljar, o. c., iz nap. 58.

¹⁰¹Ivan Medved, o. c., iz nap. 59.

¹⁰²Sonja Božanović-Špoljar, o. c., 235.

¹⁰³*Jasenovački logor - Iskazi zatočenika koji su pobjegli iz logora 1942. godine; Izveštaj komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača DFJ Međunarodnom vojnom sudu u Nirnbergu; Saopštenje FNRJ o zločinima Austrije i Austrijanaca protiv Jugoslavije i njenih naroda; Zločini u logoru Jasenovac; Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji.*

¹⁰⁴Đorđe Miliša, *U mučilištu - paklu Jasenovac*; Milko Riffer, *Grad mrtvih - Jasenovac 1943*, Nikola Nikolić, *Jasenovački logor*, Drago Čolaković, *Jasenovac od 22.8.1941. do 31.3.1942. godine*; Isti, *Logori ljudskog uništenja*; Mato Kudumija, *Zakon bezakonja*; Isti, *Petnaest na smrt*, (sic! verovatno: 15 000 vagona smrti); Mirko Peršen, *Lepoglava*; Egon Berger, *44 meseca u Jasenovcu*; Vladimir Carin, *Smrt je hodala četveronoške*; Voja Jovanović, *Kako su nestajali ljudi*; Grupa autora, *Logori ljudskog uništenja* (? , verovatno se radi o navedenom Čolakovićevom izdanju).

Od zbornika navodi dva¹⁰⁵ u kojima je objavljeno 6 članaka o logorima Jasenovac i Stara Gradiška.¹⁰⁶

Autorka navodi da je u periodu 1944-1965. objavljeno dosta članaka - napisa o sećanjima na kompleks jasenovačkih logora, te da se uspelo prikupiti 195 bibliografskih jedinica. Nažalost, osim 7 pojedinačno navedenih članaka u napomenama¹⁰⁷ nema u prilogu objavljene ove bibliografije.

Pošto se u sklopu opštejugoslovenskog projekta "Jugosloveni u fašističkim zatvorima, zarobljeničkim i koncentracionim logorima i pokretima otpora drugih zemalja u II svetskom ratu" radilo i na obradi kompleksa jasenovačkih logora, očekivalo se i publikovanje bibliografije izvora i literature,¹⁰⁸ a nešto slično najavljivao je u svom izdavačkom planu i Odbor SANU za sakupljanje građe o genocidu protiv srpskog naroda i drugih naroda Jugoslavije u XX veku.¹⁰⁹

Centar za povijest Slavonije i Baranje u Slavonskom Brodu upravo u okviru ovog opštejugoslovenskog projekta imao je zadatak obrade kompleksa logora u srednjem toku Save (Jasenovac). S tim u vezi je i niz objavljenih radova njegovih saradnika u izdanjima Centra.

¹⁰⁵ *40 godina - Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta 1941-1945*, knj. 7, Beograd, Kultura, 1961. i *Knjiga borbe i oslobođenja 1941-1945*, Srpsko kulturno-prosvjetno društvo Prosvjeta, Zagreb, 1951.

¹⁰⁶U *40 godina*: Vladislav Boban, *Aktivnost komunista u logorima*, 453-455; Egon Berger, *Teror u Jasenovcu*, 457-476; Dragoje Lukić, *Sećanje na dečje logore*, 489-498; Drago Pocem, *Na putu u jasenovački logor*, 485-487, a u *Knjiga borbe i oslobođenja*: Uroš Vicković, *Jasenovac, pobuna u logoru i napad na ustašku stražu*, 191-192, i Zvonko Tkalec, *Stara Gradiška*, 187-190.

¹⁰⁷Sonja Božanović-Špoljar, o. c., napomene 23 - 29. na str. 239 i 240.

¹⁰⁸"U okviru jugoslovenskog projekta 'Jugosloveni u logorima i zatvorima 1941-1945', od tridesetak planiranih monografija, posle višegodišnjih istraživanja, objavljeno je desetak prvih a među rukopisima koji su u završnici obrade je i 'Bibliografija knjiga od 1942. do 1990. godine o stradanjima Jugoslovena u drugom svetskom ratu.'" Kadivka Petrović, *Ratne knjige o koncentracionim logorima*, Istorija 20. veka, br. 1-2/1990, 197-200, na str. 197.

¹⁰⁹Vidi nap. 1110..

Prilog bibliografiji o logoru Stara Gradiška dao je Ivan Medved u članku *Jugoslavenska povijesna literatura o logoru Stara Gradiška*.¹¹⁰ Autor konstatuje: "Ustaški logor Stara Gradiška iscrpno je tretiran u memoarsko-publicističkoj literaturi, uključujući u taj opus zapise zatočenika i djela nastala na temelju tih sjećanja. Međutim, u jugoslavenskoj historiografiji o tome se pisalo vrlo malo na što upućuje i bibliografski iskaz ovog rada".¹¹¹

Autor daje kraći osvrt na pojedine radove, nakon koga je bibliografski iskaz sa 77 bibliografskih jedinica, od kojih su 64 memoarsko-publicistička literatura, a 13 su u domeni istoriografije.¹¹²

U prilogu *O Slovencih v Jasenovcu in tema Jasenovca v slovenski historiografski in memoarski literaturi* Guštin¹¹³ sudelujući na skupu u Jasenovcu, dao je pregled memoarske literature na slovenačkom, a istoriografskih dela nije pronašao.¹¹⁴ U tekstu i u napomenama navodi 16 jedinica,¹¹⁵ od čega su većina memoarskog karaktera, za 2 kaže da su publi-

¹¹⁰Ivan Medved, *o. c.*, iz nap. 59.

¹¹¹*Isto*, 173.

¹¹²U naslove iz domena istoriografije ubrojani su: Anđelko Barbić, *Metode mučenja i oblici likvidacije u KCL Jasenovac*, Zbornik CDISB, 22 (1985) 1, 153-178; Isti, *Otpor u logoru Stara Gradiška (Iz sjećanja bivših logoraša)*, Zbornik CDISB, 22 (1985) 1, (Ocjene i prikazi) 405-408; Isti, *Radni logor u funkciji likvidacionog logora u Staroj Gradiški*, Novogradiški zbornik, 1/1986, 110-115; Isti, *Teror nad Židovima u Slavoniji*, Zbornik CDISB, 21 (1984) 1, 359-380; Mladen Colić, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941*, Beograd, 1973; Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Beograd, 1970; Dušan Lazić, *Organizacija policijsko-obaveštajne službe "Nezavisne Države Hrvatske" Ured III - Ustaška obrana*, Zbornik za istoriju, 10/1974, 137-183; Nada Lazić, *Teror okupatora i kvislinga u Slavoniji* (u knjizi "Slavonija u NOB"), Sl. Brod, 1966, 185-198; Antun Miletić i Branko Obućina, *Jasenovački logor "Gradina" 1941-1945*, VIG, 1/1980, 209-232; Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945*, Dokumenta, Beograd, 1986, knj. I-II; Zoran Vasiljević, *Sabirni logor Đakovo*, Zbornik CDISB, 22 (1985) 1, 179-218; *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 8, 1971.

¹¹³Damijan Guštin, *O Slovencih v Jasenovcu in tema Jasenovca v slovenski historiografski in memoarski literaturi*, Okrugli stol 21. travnja 1984, Materijali s rasprave, Jasenovac, Spomen-područje, 1985, 51-56.

¹¹⁴*Isto*, 53.: "Strokovnih, zgodovinopisanih del, ki bo obravnavala to temo, ne zasledimo... Vsi evidentirani prispevki so spominskega ali publicističnega značaja."

¹¹⁵Guštin navodi sledeće memoarsko-publicističke radove: Edita Bizjak, *Trinajst mesecev v ustaškem peklju*, Slovenski poročevalec, VI, 5.7.1945, št. 65, str. 4; Anton Rantaša, *Jasenovac*, Nova pot, II, 1950, str. 121-127 i 158-164; Ante Kesić, *Krematoriji so bili prepočasni*, Borec, XIII, 1961, št. 1, str. 17-19; Isti, *Padla je naša Bastilja*, Večer, XIX, 29.11.1963, št. 277, str. 9; (anonim) *Jasenovac* (feljton), TV 15, IV,

cističkog, a za 3 da osim o logoru govore više o Spomen-području Jasenovac. Među navedenim radovima posebno se izdvaja slovenačko izdanje Nikolićeve knjige¹¹⁶ sa dodatkom *Slovenci v Jasenovcu* koga je priredio Stane Kumar. Najveći prostor u svom radu Guštin¹¹⁷ posvećuje sećanju ("spominskom zapisu") Antona Rantaše,¹¹⁸ jedinog preživelog od 8 slovenačkih katoličkih sveštenika, zatočenika u Jasenovcu.¹¹⁹

Dakle, od ukupno 16 jedinica, radi se o jednoj knjizi memoarskog karaktera, jednom zborniku sećanja i zapisa, dva publicistička članka u štampi o logoru i tri o Spomen-području, te devet memoarskih zapisa u štampi.

O izdanjima iz vremena rata koja govore o koncentracionim logorima piše Kadivka Petrović,¹²⁰ pominjući za nas interesantna izdanja: *Djeca u bodljikavoj žici*,¹²¹ *Jasenovački logor*,¹²² i *Koncentracioni logor*.¹²³ Ovaj članak ističemo posebno zbog rekonstrukcije na-

9.8. do 11.10.1966, št. 31-40; Stane Kumar, *Beseda, ki vzbuja grozo: Jasenovac*, TV 15, VI, 21.5.1968, št. 20; Josip Antolović, *Jugoslavenska Bastilja v plamenih*, TV 15, VI, 30.4.1968, št. 17; N. Nikolić, *Vlak groze* (Odlomek iz knjige), Borec, XVI, 1965, št. 6/7, str. 584-591; Ivan Gabrič, *Če bi zidovi govorili*, TV 15, VI, 21.5.1968, št. 20; (Marijan Telatko) Martel, *V objemu groze in strahu, Iz neobjavljenih zapiskov iz taborišča Jasenovac*, TV 15, 11.6.1968, št. 23; Isto u: Primorski dnevnik, XXIV, 24.7.1968, št. 167; Isto u: Glas, XXI, 5.10.1968, št. 78; Gema Hafner, *Na pragu svobode*, TV 15, 21.5.1968, št. 20; Nikola Nikolić, *Taborišče smrti Jasenovac*, Ljubljana, 1969; (s dodatkom: Stane Kumar, *Slovenci v Jasenovcu*); Stan-ka Treven-Vulelija, *Spominsko področje Jasenovac*, Listi (Jesenice), V, 22.5.1975, št. 20, str. 16; B. Novak, *Goloruki boj obupanih, najstrešnejši spomin na fašistične grozote v Jasenovcu*, Delo, XVII, 30.4.1975, št. 101; J. Turk, *Sava otkriva stare zločine*, Nedeljski dnevnik, XXX, 30.8.1981, str. 8; *Bili so zaprti, pregnani, ustreljeni, na suženjskem delu uporni*, Ljubljana, 1981, (*Koncentracijsko taborišče Jasenovac*, str. 108-111; *Koncentracijsko taborišče Stara Gradiška*, str. 111-112).

¹¹⁶Nikola Nikolić, *Taborišče smrti Jasenovac*, Ljubljana, 1969.

¹¹⁷Damijan Guštin, *o. c.*, 53-54.

¹¹⁸Anton Rantaša, *Jasenovac*, Nova pot, II, 1950, str. 121-127 i 158-164.

¹¹⁹Miletić u popisu literature u Godišnjaku DI BiH XXXVI/1985. navodi bibliografsku jedinicu: Rantaša Anton, *Strahote u Jasenovcu*. Međutim, ne daje nikakav drugi podatak o izdanju. Radi se, ustvari, o nastavku Rantašinog teksta na str. 158-164.

¹²⁰Kadivka Petrović, *Ratne knjige o koncentracionim logorima*, Istorija 20. veka, br. 1-2/1990, 197-200.

¹²¹Vidi nap. 729-730.

¹²²Vidi nap. 400.

¹²³Vidi nap. 401.

stanka brošure *Jasenovački logor* (Drinići, štamparija "Borbe"), pošto nije pronađen ni jedan primerak prvog (originalnog) izdanja.

Po broju navedenih naslova izdvaja se prilog o bibliografiji na temu genocida nad Srbima u drugom svetskom ratu Milice Bodrožić¹²⁴ koja navodi preko 250 naslova posebnih izdanja i brojne naslove članaka iz nekih od tih izdanja objavljenih do 1989. godine. Preko 80% naslova pripadaju i temi ovog rada pošto se odnose direktno ili indirektno na jasenovačke logore.

Iako po pojedinim alinejama deli naslove po grupama, pa se mogu identifikovati zbornici dokumenata, naučni radovi, zbornici sećanja, druga memoarska literatura - ipak nedostaje konzistentna podela (naglašena i podnaslovima, radi bolje preglednosti).

U osvrtu se na prvom mestu navode publikovani izvori, navodeći, naravno, s razlogom, na početku Miletićev trotomni *Koncentracioni logor Jasenovac*, međutim, u daljoj razradi ne drži se dosledno naznačene podele.¹²⁵

Autor priloga se u razradi (nabrajanju) literature oslanja u velikoj meri na Bulajićeve *Ustaške zločine genocida*, te povezuje njegova razmatranja sa naslovima koji obrađuju pojedine regionalne (lokalne) sredine i događanja. Vremenski (i prostorno) ograničen prilog nije omogućio detaljniju analizu pojedinih naslova, pa osim nekoliko izuzetaka, uglavnom se nabrajaju autori i naslovi sa vrlo kratkom geografskom ili tematskom naznakom o čemu se u grupi bibliografskih jedinica radi.

Osvrt Milice Bodrožić u svakom slučaju predstavlja izvanrednu pomoć za izučavanje teme iz naslova njenog rada.

Kao specifičan prilog bibliografiji može se navesti i prilog Hrvoja Matković na naučnom skupu u Jasenovcu 1986. godine.¹²⁶

¹²⁴Milica Bodrožić, *Osvrt na izvore i literaturu o genocidu nad Srbima u Drugom svetskom ratu*, u: Genocid nad Srbima u II svetskom ratu, Zbornik radova, Međunarodni naučni skup Odbora SANU za sakupljanje građe o genocidu protiv srpskog naroda i drugih naroda Jugoslavije u XX veku, održan od 23. do 25. oktobra 1991. godine, Priredio: Milan Bulajić. Beograd, Muzej žrtava genocida i Srpska književna zajednica, 1995, 501-518.

¹²⁵Tako npr. u pasusu u kome se nabrajaju izvori nađe se i naslov koji tu ne pripada (npr. Hronologija oslobodilačke borbe), ili u alineji sa naučnim radovima navedene su i publikacije koje pripadaju zbornicima sećanja itd.

Osim toga, poslužile su još neke bibliografije i članci,¹²⁷ kao i naučna aparatura u nizu knjiga gde se autori pozivaju na izvor.

Polazeći od navedenih bibliografija, bibliografskih iskaza, priloga o bibliografijama i drugih saznanja, te upoznavajući se s određenim naslovima i izučavajući njihov sadržaj, prikaz objavljenih izvora i literature dat ćemo kroz sledeću podelu:

¹²⁶Hrvoje Matković, *Fašistički teror i stradanja stanovništva u programima i udžbenicima povijesti u SR Hrvatskoj*, Okrugli stol "Jasenovac 1986", Jasenovac, Spomen-područje, 225-231.

¹²⁷Slavica Musić-Ilić, *Bibliografija radova objavljenih u Zborniku HIS, br. 1-10*, Zbornik HIS, 10/1973, 315-332; Slavica Ilić, *Bibliografija članaka o Slavanskom Brodu i Brođanima u NOB zabilježenih na stranicama "Brodskog lista" u toku 30 godina njegovog izlaženja (od I/1947 do XXX/1976)*, Slavonski Brod, Informativna ustanova SSRN "Brodski list i Radio-Brod", 1977, 67; Mile Konjević, *Povijesne teme u novijoj slavonskoj periodici i posebnim izdanjima*, (Pregledni članak), Zbornik HISB, 17 (1980) 1, 307-334; Isti, *Slavonska povijest na stranicama Jugoslovenskog istorijskog časopisa*, (Ocjene i prikazi), Zbornik HISB, 16/1979, 307-311; Isti, *O izdavačkoj djelatnosti Spomen-područja Jasenovac*, (Ocjene i prikazi), Pregled, 4, Sarajevo, 1981, 499-503; Isti, *Izdanja Centra u razdoblju 1962-1986*, (Bibliografije), SPZ, 23 (1986) 1-2, 307-322; Milica Bodrožić, *Pregled novije literature o narodnooslobodilačkoj borbi u Slavoniji*, ČSP, 2-3/1971, 267-279; Narcisa Lengel-Krizman, *O Zagrebu u ratu i revoluciji na stranicama "Vjesnika" i "Večernjeg lista"*, ČSP, 3 (16)/1974, 163-169. Zlatko Matijević, *Jugoslavenska povijesna literatura o političkoj djelatnosti katoličke crkve u Hrvatskoj 1918-1945*, ČSP, 2 (36)/1981, 73-103; Slobodan Žarić, *Narodnooslobodilačka borba u Hrvatskoj na stranicama "Vojnoistorijskog glasnika"*, ČSP, 2-3/1971, 303-308; *Vojnoistorijski glasnik, Sadržaj 1950-1980*; Ivan Jelić, *Kratak pregled izvora i literature u: Ivan Jelić, Hrvatska u ratu i revoluciji 1941 - 1945*, Zagreb, 1978; Duško Lončar, *Deset godina Spomen-područja Jasenovac*, Jasenovac, Spomen - područje, 1977, 56, (Izdavačka djelatnost Spomen-područja Jasenovac u vremenu od 1970. do 1977. godine, 28-29); *Izveštaj Spomen-područja Jasenovac (Analiza stanja i smernice razvoja)*, Priredio: Jovan Mirković, Jasenovac Spomen-područje, 1980, 56, Pregled štampanih izdanja i tiraž, 26-27; Marija Sentić, *Bibliografija radnika Instituta (IHRPH)*, ČSP, 1/1982, 99-192; Vlado Oštrić, *Pregled časopisa i zbornika za povijest radničkog pokreta s bibliografijom priloga, Razdoblje 1941. do 1945. godina*, Nastava povijesti, 1967/1968, (više brojeva); Mijo Haramina, *Bibliografija "Fašizam i Drugi svjetski rat"*, Nastava povijesti, 4/1985, 207-218. Aleksandar Spasojević, *Bibliografija izdanja Instituta za savremenu istoriju 1959-1979*, Beograd, ISI, 1979, 105; Petar Mamić, *Knjige, zbornici i brošure, 1975-1979, o narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj (1941-1945)*. Katalog. Zagreb, Nacionalna i sveučilišna biblioteka i SUBNOR Hrvatske, 1980, 31.

I Objavljeni izvori (dokumenta)

II Memoarska literatura

1. Posebna izdanja

2. Članci:

a) Članci u zbornicima,

b) Članci u štampi i periodici

III Naučni radovi, istoriografska i druga publicistika

1. Opšti pregledi istorije

2. Enciklopedije i leksikoni

3. Studije i stručni prilozi

a) Stručni i naučno-popularni prikazi logora

b) Studije i prilozi izučavanju pojedinih pitanja o jasenovačkim logorima

c) Studije i prilozi izučavanju relevantnih tema i druga istoriografska publicistika

4. Regionalna i lokalna istoriografija

IV Književnost i film

1. Beletristika

2. Film

I

OBJAVLJENI IZVORI (DOKUMENTA)

U ovoj grupi dajemo pregled zbornika dokumenata o jasenovačkim logorima, zbornika dokumenata o NDH, zbornika dokumenata o NOB-i, u kojima ima i dokumenata u vezi sa logorima, publikacije regionalne i lokalne historiografije, posebna izdanja historiografske i druge publicistike u kojima su objavljeni neki od relevantnih dokumenata, neki od zapisa i iskazi aktera (iako se uvrštavaju u memoarsku literaturu) objavljenih u toku rata ili neposredno posle rata (sa vrednošću dokumenta). Nadalje tu su izdanja dokumenata nastalih radom komisija za utvrđivanje zločina, istražnih i pravosudnih organa, objavljeni iskazi i svedočenja dati Komesarijatu za izbeglice i drugim organima i institucijama, kao i druge publikacije dokumenata.

Prije pojave Miletićeve knjige¹²⁸ nije bilo sistematskih izdanja dokumenata o jasenovačkim logorima i vladalo je mišljenje da o temi jasenovačkih logora nema dokumenata,¹²⁹ iako je značajan broj njih objavljen u raznim zbornicima i posebnim izdanjima, periodici i štampi.

¹²⁸Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945, Dokumenta*, I - III; Beograd, Narodna knjiga i Jasenovac, Spomen područje, knj. I-II, 1986, 1124, i knj. III, 1987, 877.

¹²⁹Upor. priloge i diskusije na skupu od 18.4.1986. godine koji je organizovao Centar CK SKH za idejno-teorijski rad "Vladimir Bakarić" - časopis "Naše teme" u Zagrebu, a u povodu izlaska knjige Antuna Miletića. "Naše teme" br. 9, Zagreb, 1986; Upor. takođe prikaze, ocene i kritike u vezi s Miletićevom knjigom, kao npr. u JIČ, 1-4/1988; VIG, 1/1986; SPZ, 1-2/1986.

Pitanju izvora o KCL Jasenovac posvećena je pažnja u nekim izlaganjima na dva naučna skupa u Jasenovcu: 1984. i 1986. godine¹³⁰ i raspravi u povodu izlaska Mileticeve knjige koju je organizovao časopis "Naše teme".¹³¹

Prije toga o izvorima, osim u pogovoru Jandrićevog romana¹³² nije gotovo pisano - raspravljano.¹³³

Svakako najkompleksnije izdanje dokumenata o NOR-u je višetomni *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*¹³⁴ bez koga je gotovo nemoguće izučavati izvore bilo kog segmenta NOB. U nizu drugih zbornika dokumenata (regionalnih i tematskih) nalaze se mnoga dokumenta preštampana iz ove edicije. Knjige sa dokumentima koji se odnose na Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu, te Srem (područja koja su bila u sastavu NDH) sadrže i dokumenta koja se odnose na jasenovačke logore, bilo da se radi o masovnom upućivanju stanovništva u logor, o pojedinim ličnostima koje su u logoru, o zamenama, o namerama za napad na logor, o ustaškoj obrani logora i delovanju ustaških jedinica iz Jasenovca, ili općenito o stradanjima u logorima. Tako, u tomu V,

¹³⁰Vidi priloge: Josipa Paver, *Arhivski izvori za obradu Koncentracionog logora Jasenovac*, Okrugli stol "Jasenovac 1986", Jasenovac, Spomen-područje, s.a., 209-214; Radomir Bogdanović, *Korištenje nekih dokumenata u historiografiji*, *Isto*, 215-223; Miljenko Aljinović, *Prilog diskusiji na Okruglom stolu "Jasenovac 1986"*, *Isto*, 285-289; Hrvoje Matković, *Jasenovac u dokumentima emigrantske vlade*, Okrugli stol 21. travnja 1984, Materijali s rasprave; Jasenovac, Spomen-područje, 1985, 85-87.

¹³¹"*Naše teme*", 9/1986, prilozi i diskusije: P. Strčić, M. Sobolevski, J. Šašić, A. Barbić, Đ. Zatezalo, L. Kobsa, M. Vukmanović, I. Jelić, N. Živković, A. Miletić i D. Roksandić.

¹³²Ljubo Jandrić, *Jasenovac*; Sarajevo, Svjetlost, 1980, 579; *Pripomene*, 561-570; *Izvori i literatura*, 571-579.

¹³³Naravno da je u tekstovima koji su dokumentovani, navođen izvor, odnosno tekstovi istoriografskog karaktera imali su naučnu aparaturu, ali o pitanjima izvora za izučavanje jasenovačkih logora nije pisano, kao šta nije sačinjena sistematska bibliografija za ovu temu.

¹³⁴*Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, Vojnoistorijski institut (dalje: VII), Beograd (dalje: *Zbornik dokumenata NOR-a*), tom II (12 knj.), IV (33 knj.), V (39 knj.), IX (9 knj.), XI (4 knj.), XII (4 knj.) i XIII (3 knj.).

knjigama 1-38. nalazi se 28 dokumenata u vezi Jasenovca i Stare Gradiške.¹³⁵ Navodimo za ilustraciju neke od dokumenata:

-Naređenje Glavnog stožera Ministarstva domobranstva NDH od 2. maja 1942. podređenim jedinicama.

Iz sadržaja: "Predmet: Sabirni i radni logor u Jasenovcu može primiti neograničen broj zatočenika".¹³⁶

Izveštaj 1. domobranskog zbora od 17.5.1942. Glavnom stožeru Ministarstva domobranstva NDH o transportovanju stanovništva iz sela Kinjačka, Bestrme i Blinskog Kuta u logor Jasenovac.

Iz sadržaja: "Evakuirano je 210 muških, 560 žena i djece".¹³⁷

- Izvod iz knjige predatih depeša GŠ NOV i POH.

- Depeša 5020 od 24.10.1944.: "Za VI korpus: Okružnim komisijama za ratne zločine: Prikupite smjesta sve podatke o logoru Jasenovac, Slav. Brod, Đakovo, Slav. Požega i Feričanci. Obrazujte odmah anketnu komisiju za prikupljanje tih podataka. Pripremite sve za fotografiranje svih objekata, svih logora i svih sredstava za mučenje. Fotografiranje izvršite odmah, čim ova mjesta budu oslobođena. Sve prikupljene podatke, preslušavanja, izjave i slike dostavite Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje ratnih zločina".¹³⁸

- Izveštaj Štaba III operativne zone od 24.1.1943. godine GŠ NOV i POH o akcijama podređenih jedinica od 26.12.1942. - 24.1.1943. u poglavlju VI (str. 249.) među "akcijama velikog vojno-političkog značaja koje bi se mogle izvesti" navodi se i napad na jasenovački logor.¹³⁹

- U Zborniku je objavljen, a kasnije prenet u nizu knjiga i članaka i "dokument br. 105",¹⁴⁰ Titovom rukom napisan zahtev na kraju jednog naređenja od 31.3.1942. godine upućenog Operativnom štabu NOP za Bos. Krajinu: "Ispitajte mogućnost eventualnog

¹³⁵*Isto*, tom V, 1952-1969.: knj. 2, dok. 122; knj. 7, dok. 3, 5, 25, 86; knj. 11, dok. 87; knj. 23, dok. 38, 70; knj. 26, dok. 148, 174; knj. 27, dok. 16; knj. 32, dok. 89, 99, 100, 156; knj. 33, dok. 117; knj. 34, dok. 110, 129; knj. 35, dok. 97, 118, 128, 130, 132, 135, 141; knj. 38, dok. 36, 72, 89.

¹³⁶*Isto*, tom V, knj. 32, dok. 89, str. 239.

¹³⁷*Isto*, dok. br. 100, str. 269.

¹³⁸*Isto*, tom V, knj. 34, str. 548.

¹³⁹*Isto*, knj. 11, dok. 87, str. 241-250, cit. na str. 249. Isti dokument objavljen u "Građa" IV, dok. br. 45, str. 102-110.

¹⁴⁰*Isto*, tom II, knj. 3, Beograd, 1955, dok. br. 105, str. 300-301.

napada na koncentracioni logor u Jasenovcu, gde je bilo oko 10 000 naših zatvorenika, a sada je ostalo svega još oko 1 500 živih drugova. Sve ostalo su poubijali ustaški banditi. Taj napad trebalo bi organizovati zajedno sa štabom iz Hrvatske, ali tako da sigurno uspije. Tito."¹⁴¹

Tri od deset knjiga studije o nemačkoj obaveštajnoj službi¹⁴² rađene za potrebe organa unutrašnjih poslova su zbirke dokumenata¹⁴³ Deveta knjiga donosi dokumenta iz NDH.¹⁴⁴ Interesantan je izveštaj iz Hrvatske¹⁴⁵ dr. Neubacher-a od 8.1.1945. u kome između ostalog piše: "... jedna grupa srpskih oficira i vojnika, koja se naročito bila istakla u borbi protiv partizana, putovala je u pratnji dvojice nemačkih oficira, tj. pod nemačkom zaštitom, preko Zagreba za Reich. Ovi oficiri morali su se zadržati nekoliko časova na železničkoj stanici u Zagrebu. Komandant poglavnikove tajne udarne divizije, poznati krvolok Luburić, naredio je hapšenje ovih srpskih i nemačkih oficira. U Zagrebu se govori da je Luburić naredio da se cela grupa srpskih oficira strelja, dok ustaše opet naprotiv tvrde, da su oni zajedno sa nemačkim oficirima pušteni na slobodu. Valja primetiti da se Luburić ubraja među najpoverljivije poglavnikove ljude i da ništa ne preduzima bez poglavnikovog odobrenja. Luburić odgovara samo poglavniku i nikom drugom." Tri dokumenta¹⁴⁶ govore da ustaše prikrivaju pojedine uhapšeničke od Nemaca, a jedan o vezama dr Ante Cilige

¹⁴¹Citirani dokument ili ovaj dopisani deo osim u *Zborniku dokumenata NOR-a* objavljen je i kod: Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945, Dokumenta*, knj. 1, 39-40; Isti, *Ustaška fabrika smrti 1941-1945*, str. 105; Isti, *Pet pitanja, pet odgovora o Koncentracionom logoru Jasenovac*, Okrugli stol "Jasenovac 1986", 148; Tito, *Sabrana djela*, knj. 9, str. 175; "Poruke", glasilo Spomen-područja Jasenovac, god. IX, br. 1 (13) od 22.4.1980, str. 2; Ana Požar, "Jasenovac" traži više istraživanja, Okrugli stol 21. travnja 1984, str. 16; Ista, *Spomen - područje Jasenovac*, "Nastava povijesti" 2/1984, 110-115, na str. 114.

¹⁴²*Nemačka obaveštajna služba*, I-IX i *Priručnik o nemačkoj obaveštajnoj službi*, Državni sekretarijat za unutrašnje poslove FNRJ, UDB, III odeljenje, Beograd, 1954-1960.

¹⁴³*Nemačka obaveštajna služba*, knj. VII, VIII i IX.

¹⁴⁴*Isto*, knj. IX: *Zbirka dokumenata: Ustaška NDH*.

¹⁴⁵*Isto*, knj. IX, dok. 411, str. 1133-1137.

¹⁴⁶*Isto*, knj. IX, dok. 510, 511, 512, str. 1378-1381. Po saznanjima Nemaca ing. Branko Prica iz Osijeka nalazi se u logoru Jasenovac, međutim, UNS, Ured I, odgovara, da se ne nalazi u logoru.

sa nemačkom obaveštajnom službom i propagandnim ustanovama, te nameri da se angažuje u antikomunističkoj propagandi.¹⁴⁷

Jedan od najkvalitetnijih zbornika dokumenata za regionalnu istoriografiju NOR-a je svakako *Građa za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*.¹⁴⁸ Edicija sadrži devet knjiga koje obuhvataju period od 1941. do kraja 1943. godine i donosi dokumenta partizanskih jedinica i komandi, organa narodne vlasti, političkih organa kao i dokumenta neprijateljske provenijencije. Mnoga dokumenta preneti su iz *Zbornika dokumenata NOR-a*, a ima ih i koja se prvi put objavljuju.

U svih 9 knjiga o jasenovačkim logorima objavljeno je 54 dokumenta, od toga je 17 nastalo delovanjem snaga NOP-a, a 37 su neprijateljske provenijencije.¹⁴⁹

Dokumenta su objavljena hronološki, po datumu nastanka. Knjige su opremljene naučnom aparaturom, a uz dokumenta su date naznake odakle je preuzet i gde se nalazi original.

Niz dokumenata govori o upućivanju stanovništva u logor Jasenovac i Stara Gradiška, kao npr.:

¹⁴⁷*Isto*, dok. 532, str. 1424-1426. Ante Ciliga, bivši komunistički funkcioner, član CK i predavač u jugoslovenskoj sekciji komunističke škole za zapad u Moskvi, postao antikomunista, ustaški propagandista i saradnik nemačkih obaveštajnih i propagandnih službi. Jedno vreme je, sa posebnim statusom, bio interniran u Jasenovcu. Vidi i: Ante Ciliga, *Sam kroz Europu u ratu*, Rim, 1978.

¹⁴⁸*Građa za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, (dalje: *Građa*), Historijski arhiv u Slavovskom Brodu (knj. 1.), (ostale: 2-9.) Historijski institut Slavonije (dalje: HIS), Slavovski Brod, I-IX, 1962-1981. Dokumenta su poredana hronološki tako da knj. 1. (izdana 1961.) obrađuje period 1941. god.; knj. 2. (1962.) obrađuje 1942.; knj. 3. (1964.) takođe 1942.; knj. 4 (1965.) obrađuje period 1.1. - 31.3.1943.; knj. 5. (1966.) period 1.4. - 31.5.1943.; knj. 5. (1968.) period 1.6. - 31.7.1943.; knj. 7. (1970.) period 1.8. - 30.9.1943.; knj. 8. (1973.) period 1.10. - 15.11.1943. i knj. 9. (1981.) period 15.11. - 31.12.1943.

¹⁴⁹U pojedinim knjigama sledeća dokumenta odnose se na jasenovačke logore (uglavnom govori se o Jasenovcu i Staroj Gradiški) i na logore uopšte (uzeti su u obzir ona dokumenta koja se odnose na sve pa tako i na jasenovačke logore): knj. 1. dok. 9, 13, 42, 128, 150, 163, 236, 237, 243; knj. 2. dok. 204, 206, 208, 209; knj. 3. dok. 1, 4, 9, 10, 17, 20, 58, 77, 78, 86, 87, 92, 140; knj. 4. dok. 45, 49, 135; knj. 5. dok. 139, 148; knj. 6. dok. 50, 100, 114, 123, 137, 155, 161, 191; knj. 7. dok. 12, 130, 179; knj. 8. dok. 34, 88; knj. 9. dok. 41, 42, 48, 58, 68, 77, 111, 112, 136, 182.

- Ustaški logor u Pakracu 24.12.1941. dostavlja popis Jevreja¹⁵⁰ i Srba¹⁵¹ odvedenih u Jasenovac.

- Velika župa Baranja obaveštava Ministarstvo unutrašnjih poslova Zagreb o upućivanju stanovništva sela Paučje u logor Jasenovac.¹⁵²

- Okružno rukovodstvo Nemačke narodne skupine Donja Drava obaveštava vođu Skupine o iseljavanju, streljanju i oduzimanju imovine stanovništvu Velikog Nabrđa koje je odvedeno u logor Jasenovac.¹⁵³

- Izveštaj rukovodilaca mesnih organizacija Nemačke narodne skupine vođi Skupine u Osijeku, koji mu javljaju da su ustaše odvele u logor sve prelaznike i pravoslavce iz okoline Daruvara,¹⁵⁴ te o transportovanju pravoslavaca s kotara Bjelovar u Staru Gradišku,¹⁵⁵ o sudelovanju pripadnika Skupine u hapšenju i maltretiranju naroda u selu Sapni i teranju u KCL Stara Gradiška.¹⁵⁶

- Izveštaj organa narodne vlasti o teroru i odvođenju stanovništva u logore iz sela Koreničani, kotar Daruvar,¹⁵⁷ sela Budimci (400)¹⁵⁸ itd.¹⁵⁹

Nekoliko dokumenata se odnosi na ustaške snage u Jasenovcu:

- Štab III operativne zone obaveštava GŠ NOPOH da su u Jasenovcu dve ustaške bojne,¹⁶⁰ u drugom izveštaju da je u Jasenovcu stacionirano 800 ustaša,¹⁶¹ a u jednom izveštaju se navodi "Jasenovac: 5 satnija ustaša i 1 satnija domobrana."¹⁶²

¹⁵⁰*Građa I*, dok. 236, str. 416-418. Spisak 20 porodica i 64 lica - poimenično i po zanimanju.

¹⁵¹*Građa I*, dok. 237, str. 418-419. Spisak 46 lica poimenično i većina s navedenim zanimanjem. Ispod potpisa logornika Matije Ljevakovića dopisano: "U koliko bi koji od gornjih izjavio da je prešao na rimokatoličku vjeru potrebno je znati da ni jedan od njih nije imao dozvolu ovog logora. Neki su tek podnijeli molbe, ali ne na ovaj logor. Prema tome ni jedan nije prekršten. No treba znati da su prekršteni gori od ostalih. No to smo imali (prilike) vidjeti ovdje."

¹⁵²*Građa II*, dok. 204, str. 415-421.

¹⁵³*Građa III*, dok. 17, str. 35.

¹⁵⁴*Isto*, dok. 20, str. 38-39.

¹⁵⁵*Isto*, dok. 78, str. 197-199.

¹⁵⁶*Građa VI*, dok. 137, str. 384-386.

¹⁵⁷*Isto*, dok. 161, str. 447-458.

¹⁵⁸*Građa IX*, dok. 41, str. 99-105.

¹⁵⁹*Građa III*, dok. 9, str. 25-26; dok. 86, str. 221; dok. 92, str. 241-242.

- Štab II korpusa obaveštava GŠ NOV i POH da je između Novske i Jasenovca na reci Strug postavljena kontraavionska baterija, da u Jasenovcu ima 7 satnija, te da se patrolira iz Jasenovca Savom naoružanim motornim čamcem.¹⁶³

Jedan broj dokumenata je u vezi s akcijom zarobljavanja Vutuca i Wagnera i zamenom za Hebranga i druge.¹⁶⁴

- Štab III operativne zone NOPOH obaveštava komandanta zone da je zaseda II bataljona I odreda na cesti Okučani - Lipik zarobila Mirka Vutuca, natporučnika UNS i Karla Wagnera, upravitelja Župskog redarstva u N. Gradiški i da ustaše predlažu pregovore radi zamene zarobljenika;¹⁶⁵

- o istome, u izveštaju GŠ Hrvatske;¹⁶⁶

- korespondencija Štaba III operativne zone i Župske redarstvene oblasti N. Gradiška o zameni;¹⁶⁷

- druga dokumenta o istome¹⁶⁸ i ostalim zamenama iz logora.¹⁶⁹

Deo dokumenata se odnosi na planove u vezi s napadom na Jasenovac i sukobe s ustašama u zoni obrane logora:

- Pismo Štaba V krajiške NOU brigade Štabu III operativne zone NOPOH s predlogom zajedničkih akcija na Dubicu ("najkorisnije vojnički"), Jasenovac i St. Gradišku ("najkorisnije politički") - pošto je "u Jasenovcu ubijeno preko 250 000 ljudi, žena i djece";¹⁷⁰ i odgovor Štaba III operativne zone da nije u mogućnosti preduzeti zajedničku ak-

¹⁶⁰*Isto*, dok. 1, str. 1-3.

¹⁶¹*Grada* IV, dok. 49, str. 116-117.

¹⁶²*Grada* V, dok. 148, str. 334-336.

¹⁶³*Grada* VI, dok. 100, str. 295-305.

¹⁶⁴O zarobljavanju visokih ustaških funkcionera Mirka Vutuca i Karla Wagnera, zameni za Andriju Hebranga, Olgu Kohn, dr. Ivekovića i dr. videti u nizu knjiga i polemika u vezi s Hebrangom: M. Milatović, *Slučaj Andrije Hebrang*, D. Kljakić, *Dosije Hebrang*, Z. Ivanković - Vonta, *Hebrang*, a o zamenama i u M. Iveković, *Nepokorena zemlja*, V. Miličević, *Nemirna svitanja*, G. Savić, *Peta strana svijeta*.

¹⁶⁵*Grada* II, dok. 206, str. 423-424.

¹⁶⁶*Isto*, dok. 208, str. 431-432.

¹⁶⁷*Grada* III, dok. 4, str. 6-8.

¹⁶⁸*Isto*, dok. 10, str. 26-27; dok. 58, str. 126-133.

¹⁶⁹*Grada* V, dok. 139, str. 307-308; *Grada* IV, dok. 135, str. 311.

¹⁷⁰*Grada* III, dok. 77, str. 194-196.

ciju, jer bi osvajanje takvih uporišta stajalo mnogo ljudskih žrtava,¹⁷¹ a za napad na Jasenovac trebale bi najmanje dve divizije.¹⁷²

- II domobranski zbor obaveštava o sukobu partizana i ustaša kod Gradine "preko puta Jasenovca",¹⁷³ Župska redarstvena oblast o borbi ustaša i "Češke brigade" u selu Krapju,¹⁷⁴ o istome izveštaj X divizije NOVH Štabu II korpusa,¹⁷⁵ Štab Zapadne grupe NOPO izveštava Štab VI korpusa NOV i POJ o sukobu 25.12.1943. jedne čete Posavskog odreda s ustašama iz Jasenovca na putu prema Trebežu.¹⁷⁶

Sadržaj ostalih dokumenata odnosi se na niz pitanja u vezi s jasenovačkim logorima, kao npr.: sudbina Kozarčana,¹⁷⁷ razni proglesi i leci,¹⁷⁸ izveštaji o pojedincima u logorima, naredbe o hapšenju talaca i sprovođenju u logore itd.

Za pretpostaviti je da bi, da je ovaj zbornik nastavljen i za 1944. i 1945. godinu, bilo dosta dokumenata koji se odnose na jasenovačke logore.

Druga značajna edicija o NOB s područja regionalne istoriografije, koja donosi niz dokumenata u vezi s jasenovačkim logorima je (nedovršena) *Sjeverozapadna Hrvatska u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji, Građa 1941-1945*.¹⁷⁹ U deset objavljenih knjiga koje obuhvataju period od III/1941. - VIII/1944,¹⁸⁰ u vezi s jaseno-

¹⁷¹*Isto*, dok. 87, str. 221-228; o tome još: *isto*, dok. 140, str. 342-361.

¹⁷²*Građa* IV, dok. 45, str. 102-110.

¹⁷³*Građa* I, dok. 243, str. 426.

¹⁷⁴*Građa* VI, dok. 155, str. 432-433. Odnosi se na pokušaj dva bataljona XVII NO brigade koji su na prelazu za Baniju napali ovo uporište (sastavni deo obrane Jasenovca). O tome vidi: Josip Hanzl, Josip Matušek i Adolf Orct *Borbeni put I čehoslovačke brigade "Jan Žiška z Trocnova" NOVJ*, Daruvar, Čehoslovački savez u SRH, 1968.

¹⁷⁵*Građa* VII, dok. 12, str. 43-49.

¹⁷⁶*Građa* IX, dok. 182, str. 483-498.

¹⁷⁷*Građa* II, dok. 209, str. 432-433.

¹⁷⁸*Građa* VI, dok. 50, str. 152-160; *isto*, dok. 114, str. 339-340; *Građa* VII, dok. 130, str. 386-387; *isto*, dok. 179, str. 515-518.

¹⁷⁹*Sjeverozapadna Hrvatska u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji, Građa 1941-1945*, (dalje: *Sjeverozapadna Hrvatska - Građa*), knj. I-X, Zagreb, Spektar, 1981-1989. (vidi prikaz: Rade Petrović u sarajevskom Pregledu).

¹⁸⁰*Isto*, knj. 1, 1981, za period III-XII/41; knj. 2, 1984, za period I-VI/42; knj. 3, 1984, za period VII-XII/42; knj. 4, 1985, za period I-V/43; knj. 5, 1986, za period VI-VIII/43; knj. 6, 1987, za period IX-

vačkim logorima, u celosti ili delimično, je 48 dokumenata.¹⁸¹ Deo dokumenata odnosi se na pojedince oterane u logor ili puštene iz logora.¹⁸² U ovu grupu spadaju i dokumenta koja govore o istaknutim pripadnicima NOP i dr. u logoru, kao šta su narodni heroji Nada Dimić, Jakša Dugandžić, dr. Milo Bošković ili istaknuti seljak - pesnik Mihovil Pavlek Miškina.¹⁸³

U zborniku je 13 dokumenata¹⁸⁴ koji govore o delovanju Narodne pomoći i veza-
ma s logorima,¹⁸⁵ kao šta su izveštaji Odbora za logore o utrošcima sredstava (novca i ma-
terijala) i upućivanju u pojedine logore (češće St. Gradiška, manje Jasenovac), ili o veza-
ma s logorima.¹⁸⁶

Nekoliko dokumenata odnosi se na masovno upućivanje u logor,¹⁸⁷ a u nekima se govori
o zamenama i predlozima za zamene, te o oslobađanju pojedinaca ili grupa iz logora.¹⁸⁸
Osim dokumenata koji se odnose na jasenovačke logore niz dokumenata (koji nisu uvršte-
ni u ovu grupu od 46) se odnosi na druge logore (Koprivnica, Lepoglava, Požega, Si-
sak).¹⁸⁹

X/43; knj. 7, 1987, za period XI-XII/43; knj. 8, 1988, za period I-15.III/44; knj. 9, 1989, za period 15.III-
V/44; knj. 10, 1989, za period VI-VIII/44.

¹⁸¹*Isto*, knj. 1, nap. uz dok. na str. 21. i 121. (dok. 81); knj. 2: dok. 14, 19, 24, 46, 62, 77, 121, 137, 143,
158, 167, 182, 187, 200, 223, 256, dok. na str. 500; knj. 3: dok. 36, 39, dok. na str. 134, dok. 92, dok. na
str. 194-197, dok. 102, 103, 110, 151, 152, 310, dok. na str. 794; knj. 4: dok. 19, 23, 27, 76, 82, 220; knj.
5: dok. 2, 44, 193, 273; knj. 6: dok. 66, 155; knj. 8: dok. 24, 68, 86; knj. 10: dok. 41 i 84.

¹⁸²Takva su dokumenta iz knj. 1. na str. 21. i 141; knj. 2. na str. 45. i 47; knj. 3. na str. 134. i 325-328;
knj. 5. dok. br. 44. i 193.

¹⁸³Dok. iz knj. 2: 143, 158, 200; iz knj. 3: 92. i dok. na str. 794.

¹⁸⁴Dok. iz knj. 2: 24, 46, 62, 77, 121, 137, 187, 256, kao i dok. na str. 500; iz knj. 3: na str. 77. i 194-197;
iz knj. 4: na str. 606-715. (dok. 220.) i iz knj. 5: dok. br. 2.

¹⁸⁵O radu Pokrajinskog odbora Narodne pomoći (pododbor: Odbor za logore) vidi: Anka Berus, *Narodna
pomoć*, Zbornik sjećanja *Zagreb 1941-1945*, knj. 1, Zagreb, 1982, 176-205. i Narcisa Lengel-Krizman,
Organizacija i rad Pokrajinskog i Mjesnog Odbora Narodne pomoći u Zagrebu 1941-1942, ČSP, 1-
2/1969, 93-113.

¹⁸⁶Knj. 5, dok. 273.

¹⁸⁷Knj. 2, dok. 167, 182; knj. 3, dok. 39, 152, 310; knj. 8, dok. 24.

¹⁸⁸Knj. 3, dok. 102, 110; knj. 4, dok. 23, 76; knj. 8, dok. 86.

Osim ovih zbornika koji se odnose na šire područje, objavljeni su i zbornici dokumenata koji se odnose na pojedine uže celine (kotareve). U takvim zbornicima deo dokumenata prenet je iz edicije *Zbornik dokumenata NOR-a* ili pomenutih zbornika za šire regije (Slavonija, sjeverozapadna Hrvatska), a deo ih je i prvi put objavljen. Jedan od takvih zbornika odnosi se na novogradiško,¹⁹⁰ a jedan na pakračko područje.¹⁹¹

U *Dokumentima i materijalima novogradiškog područja* objavljeno je 9 dokumenata koji se odnose ili su u vezi sa jasenovačkim logorima. Tri dokumenta ustaških vlasti odnose se na zarobljavanje Karla Wagnera i Mirka Vutuca, te zamenu za Andriju Hebranga, dr. Mladena Ivekovića, Olgu Kohn i još 27 drugova iz logora, koja je izvršena 24.9.1942.¹⁹² Posebno je zanimljiv dokument koji govori o pretvaranju Kaznenog zavoda u Staroj Gradiški u logor.¹⁹³ Tu je i izveštaj nemačkog natporučnika od 13.6.1942. o te-

¹⁸⁹Tri dokumenta se odnose na Sabirni logor Sisak, to su: Popis dece koje su nemačke vlasti dopremile u Sabirni logor Sisak od 8.2.1943. - radi se o 83 dece od 3 meseca do 13 godina uglavnom iz sela Novi Grabovac, kotar Novska (dok. 82. iz knj. 4.). Transportna lista iz Sabirnog logora Sisak žena za Nemačku, za firmu: I.G. Farben-Industrie A.G. Premnitz A.A. Brandenburg am Hawel, od 18.2.1943. (knj. 4. dok. 94.). Spisak dece Kotarske oblasti Daruvar upućenih u logor Sisak (knj. 4. dok. 198.).

¹⁹⁰*Dokumenti i materijali o radničkom i narodnooslobodilačkom pokretu na novogradiškom i okučanskom području 1918-1945*, (dalje: *Dokumenti i materijali novogradiškog područja*), Slavonski Brod, HIS, 1971, 574.

¹⁹¹*Radnički i narodnooslobodilački pokret u Pakracu i okolini*, Dokumenti i podaci u vremenu oktobar 1918 - maj 1945. (dalje: *Radnički i NOP u Pakracu*), Slavonski Brod, HIS, 1970, 564.

¹⁹²*Dokumenti i materijali novogradiškog područja, o. c.*, dok 164, 165, 166..

¹⁹³*Isto*, dok. 113, str. 138-140: Dopis Velike župe Livac-Zapolje od 5.12.1941. Državnom ravnateljstvu za ponovu u Zagrebu kojim se traži hitno iseljenje Jevreja iz Nove Gradiške i daje predlog da se smeste u nastambe Kaznenog zavoda u St. Gradiški, o čemu "postoji suglasnost Ministarstva pravosuđa", a "kasnije da se Židovi smjeste u logor Jasenovac kamo je prema dobivenim obavještenjima svako upućivanje interniraca obustavljeno". Doista, s krajem 1941. godine prestao je u St. Gradiški postojati Kazneni zavod, a formiran je logor.

Interesantno je napomenuti da je Kazneni zavod u Staroj Gradiški bio u funkciji logora i pre formalnog pretvaranja u logor. Tako npr.: ustaški stožer u Novoj Gradiški već prvog dana postojanja NDH, 10/11. aprila 1941. godine pokupio je grupu od 57 Srba (među kojima 7 dece i 13 žena) i nakon formalnog suđenja, 6. maja 1941. sa unapred napisanim presudama ("... možemo birati šta želimo biti: četnici ili komunisti"... !?!/ v. Vukašin Žegarac, *Dnevnik o Jasenovcu*, Beograd, izd. autora, 1987.) osuđeni su na zatvor i prinudni rad na neodređeno vreme. Prebačeni su iz Kotarskog zatvora u N. Gradiški u Kazneni zavod u

škim prilikama u logoru Stara Gradiška i nečovečnom postupku uprave logora prema zatvorenicima, naročito prema deci.¹⁹⁴ Ostala dokumenta odnose se na masovna logorisanja stanovništva okučanskog kraja.¹⁹⁵

Dokumenta iz zbornika za pakračko područje¹⁹⁶ su uglavnom objavljeni u *Gradi. 197*

Pojedina dokumenta koja se odnose na jasenovačke logore mogu se naći objavljena u raznim knjigama (kao prilozima) u kojima se logor Jasenovac pominje u vezi s određenom ličnošću, događajem i sl. Tako npr. u monografiji o Petru Prodanoviću, učitelju iz Bujavice, koji je ubijen u logoru¹⁹⁸ objavljeno je u prilogu niz dokumenata, među kojima tri se odnose na logor.¹⁹⁹ Među njima je i Nalog Glavnog ustaškog stana od 21.4.1941.²⁰⁰ da treba otpočeti sa pritvorom Srba i Židova, a finansijski i intelektualno jače da se šalje u zbirni logor Gospić. Tu je i dokument o ustaškom zločincu Šarcu, inače po nacionalnosti Srbin, a pripadao je ustaškim jedinicama u zoni obrane jasenovačkog logora.²⁰¹

St. Gradiški, da bi nakon napada Nemačke na SSSR, 22. juna 1941. godine bili izuzeti ispod uprave kaznionice i stavljeni pod direktnu upravu stožernika i velikog župana iz Nove Gradiške i Velike župe Livac-Zapolje. (Vidi prikaz: Jovan Mirković, *Ratni zločinac Eterović Mirko*, rukopis u Muzeju žrtava genocida Beograd.)

¹⁹⁴*Isto*, dok. 150, str. 221-222.

¹⁹⁵*Isto*, dok. 159, 167, 168.

¹⁹⁶Vidi nap. 191.

¹⁹⁷Dok. br. 247. - vidi nap. 150, dok. br. 248. - vidi nap. 151. U napomeni uz dok. 247. navodi se da je u logore iz Pakraca oterano 300 lica, iz Bučja 70 i iz Čaglića 6 lica (odnosi se na 1941. godinu).

¹⁹⁸Glišo Savić, *Petar Prodanović učitelj iz Bujavice* (Prilozi za monografiju), Pakrac, 1980, 230.

¹⁹⁹*Isto*, dok. 14, str. 194; dok. 21, str. 202-204. i dok. 25, str. 207-213.

²⁰⁰*Isto*, dok. 15, str. 194.

²⁰¹*Isto*, dok. 25, str. 207-213. Odluka Zemaljske komisije NRH za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača od 6.9.1946. o utvrđivanju zločina prema stanovnicima sela Bujavice koji su izvršili ustaše Luburićeve bojne. Priložen je spisak 50 lica koja su ubijena ili oterana u logor. Za ratnog zločinca proglašen je Marko Šarac, Srbin, ustaški tabornik u Tornju i Pakracu, kasnije logornik u Pakracu, predvodio je pripadnike Luburićeve bojne u nizu masovnih zločina po selima oko Pakraca. Iako Srbin, bio je jedan od najkrvoločnijih ustaških koljača. (Upor. i slučaj ustašice Milke Obradović iz logora Stara Gradiška.)

Takvih knjiga u kojima je objavljen jedan ili dva dokumenta ili faksimili, ima više, a o nekima će kasnije biti reči.²⁰²

U ediciji Josip Broz Tito, *Sabrana djela*²⁰³ objavljena su četiri dokumenta koja se odnose na logor Jasenovac i to: dve depeše u vezi sa zamenama,²⁰⁴ jedna depeša upućena Kominterni o stanju u logoru²⁰⁵ i često citirani nalog da se ispita mogućnost napada na Jasenovac.²⁰⁶

Broz u svojim *Govorima i člancima*²⁰⁷ pominje Jasenovac nekoliko puta.²⁰⁸ Jedan pregled govora, članaka i drugih dokumenata u kojima Tito pominje Jasenovac, dao je Đorđe Đurić u listu "Poruke", glasilu Spomen-područja Jasenovac.²⁰⁹

Dve zbirke dokumenata Ljube Bobana *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941-1943*.²¹⁰ i *Hrvatska u diplomatskim izvještajima izbjegličke vlade 1941-1943*.²¹¹ donose 34 dokumenta u kojima se pominje teror u jasenovačkim logorima, lica koja su oterana ili ubijena u logoru ili govori općenito o teroru ustaša (prekrštavanje, deportacije, broju ubijenih - prvenstveno Srba i Jevreja), te o pojedinim zločincima i odgovornosti za

²⁰²Npr. Milo Gligorijević, *Rat i mir Vladimira Dedijera*, objavljuje faksimil kopije zapisnika komisije SUBNOR-a Bos. Dubica o istraživanjima na Gradini.

²⁰³Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, 1-25, Beograd, Komunist i BIGZ, Zagreb, Naprijed, 1979.

²⁰⁴*Isto*, tom 14, str. 201. i tom 18, str. 115.

²⁰⁵*Isto*, tom 9, str. 187: "Za Djedu. Najstrašniji koncentracioni logor u Hrvatskoj nalazi se u Jasenovcu. U taj konc. logor Hitlerov dželat Pavelić bacio je više od 10 000 (deset hiljada) najboljih sinova Hrvatske. Sada je ostalo svega hiljadu i po živih ljudi, a svi ostali su bili podvrgnuti užasnim mučenjima i ubijeni. Same ustaše priznaju da je od početka njihovog dolaska na vlast u Hrvatskoj ubijeno do pet stotina hiljada ljudi (500 000), većinom Srba. 4. april 1942. Valter"

²⁰⁶*Isto*, tom 9, str. 172-175. Vidi nap. 140 i 141.

²⁰⁷Josip Broz Tito, *Govori i članci*, I-XII, Zagreb, Naprijed, 1959.

²⁰⁸*Isto*, knj. I, str. 260-263. i 330-339; knj. II, str. 82-85; knj. VI, str. 290-353 (na str. 305. i 329.); knj. VII, str. 130-151. (na str. 134.).

²⁰⁹"Poruke", Glasilo Spomen-područja Jasenovac, god. IX, br. 1 (13), 22.4.1980; Đorđe Đurić, *Pod Titovom zastavom, Uz 35-godišnjicu slobode*, str. 1. Isti, *Tito o zločinima okupatora i njihovih slugu*, str. 2-3.

²¹⁰Ljubo Boban, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941-1943*, Zagreb, Globus, 1985, 516. (dalje: Boban, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade*).

²¹¹Ljubo Boban, *Hrvatska u diplomatskim izvještajima izbjegličke vlade 1941-1943*, I-II, Zagreb, Globus, 1988, 337+381, (dalje: Boban, *Hrvatska u diplomatskim izvještajima*).

zlodela u Jasenovcu (Luburić i dr.).²¹² Ovde se nalazi i jedan od retkih dokumenata u kome se pominje i logor Krapje.²¹³

U zbirci Bogdana Krizmana, *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941/1943*²¹⁴ objavljeno je navodno Grizogonovo pismo nadbiskupu Stepincu o pokoljima Srba, u kome se pominje i logor Jasenovac,²¹⁵ kao i memorandum dr. R. Bićanića povodom memoranduma SPC o stanju u Hrvatskoj.²¹⁶

Drugo izmenjeno i dopunjeno izdanje tematske zbirke dokumenata Petranovića i Zečevića *Jugoslavija 1918-1988*²¹⁷ donosi nekoliko poznatih dokumenata općeg karaktera (ali bitnih za proučavanje fenomena logora), te u poglavlju *Ustaško-klerikalni i okupatorski genocid* 11 dokumenata u vezi sa ozakonjenjem zločina i genocida, od kojih se 9 odnosi na koncentracione logore, a od toga je 8 preuzeto iz Miletićeve knjige, a jedan iz Novakove *Magnum crimen*.²¹⁸ U napomenama uz pojedina dokumenta ne prenose se Miletićeve napomene nego daju druge. Tako npr. uz "Izvanrednu zakonsku odredbu" kojom se utvrđuje kolektivna odgovornost Jevreja u napomeni se govori o genocidu nad Srbima i poziva na Bulajićev rukopis *Zločini genocida Endehazije - suđenje ustaškom ministru smrti dr. Andriji Artuković* (objavljeno kao: *Ustaški zločini genocida*)²¹⁹ o odgovornosti katoličke crkve i nadbiskupa Stepinca, a Miletić u napomeni daje biografske podatke o

²¹²Boban, *Hrvatska u diplomatskim izvještajima*, knj. I, str.: 32, 119-121, 164-165, 182, 222-224, 228-230, 230-233, 235-239, 241-248, 249-256, 265-270, 286-289, 289-303; knj. II, str.: 12-14, 15, 26, 30, 43, 78, 95, 109, 132, 152. Isti, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade*, dok. na str.: 48, 53, 88, 103, 158, 162, 219, 341-343, 449, 476, 497-507.

²¹³Isti, *Hrvatska u diplomatskim izvještajima, o. c.*, knj. II, str. 26. Izveštaj nepoznatog M. Nediću od 17.9.1941, koji je zajedno s nemačkim podoficijerom Spieglerom po naređenju nemačkog vojnog zapovednika Srbije obišao logore u NDH.

²¹⁴Bogdan Krizman, *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941-1943, Dokumenti*, Beograd, Arhiv Jugoslavije, Zagreb, Globus, 1981, 530.

²¹⁵*Isto*, dok. 177, str. 327-329.

²¹⁶*Isto*, dok. 118, str. 257-268.

²¹⁷Branko Petranović i Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918-1988*, Tematska zbirka dokumenata, Drugo izmenjeno i dopunjeno izdanje, Beograd, Rad, 1988, 1445.

²¹⁸*Isto*, 535-552.

²¹⁹Milan Bulajić, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, I-II, Beograd, Rad, 1988, 891+953; knj. III-IV, 1989, 1350.

Paveliću i Artukoviću i njihovoj odgovornosti za zločine, između ostalog i u logorima Jasenovac - Stara Gradiška,²²⁰ ili preneti "Izvod iz izvještaja njemačkog poslanstva u Zagrebu" (Kasche) o situaciji u KCL Jasenovac²²¹ gde u opširnoj napomeni²²² autori donose niz izvoda iz izveštaja G. v. Horstenu-a koji su suprotni Kasche-ovim izveštajima, a Miletić u vezi s ovim izveštajem poziva se na "Poruke" i sećanje jednog logoraša,²²³ te govori o Vjekoslavu Luburiću Maksu.²²⁴

Isti autori objavili su i tematsku zbirku dokumenata *Jugoslovenski federalizam - ideje i stvarnost*.²²⁵

Edicija *Žene Hrvatske u NOB*²²⁶ donosi niz dokumenata u kojima se (ili u komentarima uz pojedine dokumente) navode podaci o pojedinačnom i masovnom stradanju žena u logorima Jasenovac i St. Gradiška.²²⁷ Uz dokumenta donose se i zapisi iz partizanske štampe (glasila AFŽ) koji se odnose na logore.²²⁸ U knjizi II u nekoliko popisa žena boraca - aktivistkinja navedeni su i podaci koje su oterane u logor i tamo ubijene.²²⁹ Posebno se izdvaja blok dokumenata Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača i drugih dokumenata koja govore o strahotama u jasenovačkim logori-

²²⁰A. Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac*, 47-49.

²²¹Preneto iz A. Miletić, *o. c.*, 170-172.

²²²Petranović - Zečević, *o. c.*, 550-552.

²²³O dolasku "Komisije" u logor upor. Nikolić, Rantaša i dr., a takođe Boban, *Hrvatska u diplomatskim izvještajima*, knj. I, str. 182, poglavlje 4, dok. 26.

²²⁴S pozivom na Đorđa Ličinu, *Balkanski Eichman - Nož i šipka za Maksa Luburića*, "Danas" 1984.

²²⁵Branko Petranović i Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam - ideje i stvarnost, Tematska zbirka dokumenata*, I-II, Beograd, 1987.

²²⁶*Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi, Dokumenti i podaci*, I-II, Glavni odbor Saveza ženskih društava Hrvatske, Zagreb, 1955, 576+544. Vidi i: Ocjene i prikazi, S. Hrečkovski u Zborniku HIS, 3/1965.

²²⁷*Isto*, Takvi su npr. dokumenti u knjizi I: 17, 35, 50, 53, 62. (razni izveštaji i pisma aktivista NOP) i neprijateljski dok. 191.

²²⁸*Isto*, Ljubica Dobrinić-Šagi, *Svetimo se za krv nevinih* (o užasima logora u St. Gradiški iz "Žena u borbi" 1/1943. - dok. 71, str. 100-101.), *Ista, Iz jasenovačkog logora*, "Banovka" 2/43.

²²⁹*Isto*, dok. 418, str. 269; dok. 428, str. 319, te na str. 355. (4 žene) i u "Biografije žena boraca i aktivistica" str. 445-504. (23 žene).

ma (uključujući i logor Đakovo), a posebno o stradanjima dece, te o specijalnim logorima za decu i akciji spasavanja dece iz logora.²³⁰

Kao svojevrsan izvor može se pomenuti knjižica *Spomenik Veliko Nabrđe*²³¹ u kojem se u kratkom uvodnom tekstu daje pregled zbivanja u NOB u selu Veliko Nabrđe (koje danas ne postoji) i navodi da su 11.8.1942. iz četiri sela: Paučje, Veliko Nabrđe, Borovik i Čenkovo oterani u logor Jasenovac i Stara Gradiška svi stanovnici. Svi muškarci stariji od 14 godina oterani su u Jasenovac, a žene iznad 14 godina deportovane su u logore u Nemačkoj i Poljskoj, dok su deca ostala u Staroj Gradiški. U spisku *Meštani Velikog Nabrđa poginuli u logoru Jasenovac i St. Gradiška*²³² dato je poimenično, s godinom rođenja, imena 340 lica (od staraca rođenih 1870. do novorođenčadi rođene 1942. godine) koji su ubijeni u Jasenovcu i St. Gradiški.²³³

Dosta velik broj knjiga objavljuje popise ŽFT sa naznakom mesta likvidacije (pa tako i u logoru), međutim, ne dajemo ih u popisu izvora, već u grupi literature o regionalnoj i lokalnoj istoriografiji, pošto, najčešće, popisi su dodaci memoarskim zapisima i stručnim priložima, odnosno, ako se radi samo o popisima, onda su to popisi ratnih gubitaka, odnosno spiskovi boraca i ŽFT (uopšteno), a ne isključivo žrtava logora.

O stvarnim ratnim gubicima u II svetskom ratu dosta je pisano, posebno poslednjih godina, mada često u polemičkom maniru, šta je svakako proizašlo iz nepostojanja kvalitetnog popisa.²³⁴ U literaturi se pominju 3 popisa,²³⁵ ali najviše je reči bilo o popisu

²³⁰Isto, poglavlje *Djeca optužuju*, dok. 442-463, str. 361-395. Posebno: dok. 447, o pokolju dece u logoru Jasenovac i zločinu inž. Picilli-a (u napomeni se logor Krapje označava: Jasenovac I, a Bročice: Jasenovac II); dok. 450, o deci u St. Gradiški i Mlaci; dok. 451, o sabirnim logorima za žene i decu s Kozare.

²³¹*Spomenik "Veliko Nabrđe" 1941-1945.* (Dokumentacija), Pripremio: Živojin Petrović, Izdavači: Međuopćinski odbor SUBNOR-a Osijek i Odbor za izgradnju spomenika Veliko Nabrđe Đakovo, Đakovo, 1983, 40.

²³²Isto, 18-24.

²³³Ova knjižica izdvojena je od sličnih popisa (kao šta su npr. izdanja Historijskog arhiva Karlovac i dr.) pošto se u noj ne daju sećanja i zapisi, osvrti i sl., već samo spiskovi.

²³⁴Upor. Tuđman, Bulajić i dr. Više o ovome u komentarima pojedinih naslova u ovom radu.

²³⁵Upor. Milan Bulajić, *Ustaški zločini genocida*, knj. 3. str. 123-158. (kao i u drugim njegovim knjigama), Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1989; Isti, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga, Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Zagreb, Globus, 1992, 281, str. 33-39; Josip Jurčević, *Nastanak jasenovačkog mita*, Zagreb, Sveuči-

iz 1964. godine, čiji rezultati su bili dugo nedostupni široj javnosti, pod embargom, kako zbog nekvalitetne metodološke osnove, tako i loše provedbe. Pa iako je bila zabrana na korišćenje popisa, ipak se u literaturi javljaju neki od rezultata interne publikacije Saveznog zavoda za statistiku *Žrtve rata 1941-1945. (Rezultati popisa)*.²³⁶

Medijska eksploatacija, napose u polemičkim tekstovima, kao i zbivanja na prostorima Jugoslavije 90-ih godina, verovatno su, doprineli da se izvrši 1992. godine obrada i objave rezultati ovog popisa.

Podaci o žrtvama rata 1941-1945. dobijeni su na osnovu popisa koji je izvršen novembra 1964. godine. Metodološke postavke sačinila je Savezna komisija za popis žrtava rata koju je formiralo Savezno izvršno veće SFRJ, 17. juna 1964. godine. Popis su

liste u Zagrebu, 1988, 202, str. 49-57; Tuđman, *Bespuća*, i dr. Radi se o popisima: iz 1946. koga je sačinila Komisija za utvrđivanje zločina (u Arhivu Hrvatske u 22 knjige "Imeničnog popisa" nalaze se imena 138 984 žrtava, a za BiH prema Đorđu Pejanoviću *Stanovništvo BiH*, Naučna knjiga, Beograd, 1955, podaci Zemaljske komisije pokazuju 174 084 žrtve), pominje se takođe popis iz 1950. godine, koga je organizovao SUBNOR, čiji rezultati nisu objavljeni (Jurčević, *o. c.*, poziva se na Brunu Bušić *Žrtve rata*, objavljeno u "Hrvatskom književnom listu" u Zagrebu 1969, zatim iste godine u emigrantskoj "Hrvatskoj reviji", a 1976. god. u knjizi *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda* i u: *Jedino Hrvatska*, Norval, Kanada, 1983.) i naravno popis iz 1964. godine. Vidi takođe: Predsedništvo SFRJ (Beograd, 21. januar 1992.), *Informacija o otvorenim pitanjima utvrđivanja odgovornosti za genocid i druga teška krivična dela koja se vrše nad pripadnicima srpske i drugih nacionalnosti u oružanim sukobima u Republici Hrvatskoj*, u: *Zločin je zločin prećutati*, Novi Sad, 1993, 49. U izveštaju Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za period 1943-1948. navodi se da je Statistička služba Državne komisije izvršila popis, ali zbog propusta nekih zemaljskih komisija, o čemu je bilo reči na konferenciji od 24. i 25. maja 1946. predstavnika zemaljskih komisija sa Državnom komisijom, morala ga ponoviti, odnosno da se pokušalo u drugoj polovini 1946. Godine preko narodnih odbora proveriti i upotpuniti podaci. Međutim, izostala je potrebna saradnja i pomoć mesnih narodnih odbora i drugih lokalnih organa narodne vlasti, tako da rezultati nisu kvalitetno popravljani. Državna komisija daje podatke svoje statistike i navodi da je na teritoriju cele FNRJ bilo 505 182 ubijene žrtve ratnih zločina (NR Hrvatska 109 696, NR Bosna i Hercegovina 179 582), te 384 049 ozleđena i 1 750 032 hapšena i internirana lica. Podaci su bez poginulih i ranjenih boraca. (Miodrag Zečević - Jovan Popović, *Dokumenti iz istorije Jugoslavije, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz drugog svetskog rata*, knj. 1, Beograd, Arhiv Jugoslavije i ZAD, 1996, 15-69, na str. 42; *Zločini protiv čovečnosti i međunarodnog prava, Nirnberška presuda i dokumenti o genocidu*, Priredio: Ljubomir Prljeta, Beograd, NIU Službeni list SRJ, 1992, 262-303.)

²³⁶Tuđman, *Bespuća*, 54. Upor. tekst uz nap. i nap. 478. u ovom radu, v. i nap. 809, alineja 2, 4. i 6.

sprovele republičke i opštinske komisije za popis. Nosioc pripreme metodologije i stručnih poslova bio je Savezni zavod za statistiku. Nakon prikupljanja i obrade podataka, Savezna komisija je ocenila da je popis nepotpun i nekvalitetan, te je stavljena zabrana na korišćenje podataka, a ceo materijal predat je Arhivu Jugoslavije. U Izveštaju Savezne komisije o izvršenom popisu konstatuju se nedostaci.

U martu 1992. godine, Savezno izvršno veće, bez obzira na nepotpunost i nedovoljan kvalitet pomenutog materijala, donelo je odluku o prestanku zabrane i dalo u zadatak Saveznom zavodu za statistiku da ga uredi i obradi. Podaci su uneti u računar, obrađeni i publikovani 1992. godine. Obuhvaćeni su podaci o poginulim, ubijenim, umrlim i nestalim žrtvama rata za koje postoji popisni materijal. Publikaciju čini 16 knjiga²³⁷ od kojih je prva fototipsko izdanje interne publikacije Saveznog zavoda za statistiku iz 1966. godine, pod naslovom: *Žrtve rata 1941-1945 (Rezultati popisa)*, sa dodatim Izveštajem Savezne komisije.²³⁸ U 15 knjiga²³⁹ sređeni su podaci o žrtvama prema teritorijalnom principu (administrativnoj podeli iz 1964. godine).

Iz tabele "1-1" u *Rezultati popisa*²⁴⁰ vidljivo je da je 1 007 172 lica su žrtve rata, od čega 597 323 su izgubili živote, a 509 849 su preživjele žrtve (prema popisnicama). U pogledu kategorija izdvajamo žrtve u internaciji: ukupno 261 311, koji su izgubili život 134 464 i koji su preživeli 126 847. Za nas su posebno zanimljivi podaci iz tabela "2-6"²⁴¹

²³⁷*Žrtve rata 1941-1945. Popis iz 1964. godine.* Knjiga 1-16. Beograd, Savezni zavod za statistiku, 1992, str. 10 881.

²³⁸*Žrtve rata 1941-1945. Popis iz 1964. godine.* Reprint: *Žrtve rata 1941-1945. (Rezultati popisa)*, Savezni zavod za statistiku Beograd, 1966, (za internu upotrebu) i *Izveštaj o izvršenom popisu žrtava rata 1941-1945. Savezne komisije za popis žrtava rata 1941-1945.* Beograd, Savezni zavod za statistiku, 1992, 85+XV, (u daljem tekstu: *Žrtve rata - rezultati popisa*).

²³⁹*Žrtve rata 1941-1945. Popis iz 1964. godine,* Beograd, Savezni zavod za statistiku, 1992; knj. 1-4, SR Bosna i Hercegovina: Banovići - Bosanski Novi (1-819), Bosanski Petrovac - Ključ (820-1628), Konjic - Sanski Most (1629-2324), Sarajevo - Živinice (2325-3101); knj. 5, SR Crna Gora (1-396); knj. 6-9, SR Hrvatska: Beli Manastir - Gračac (1-810), Grubišno Polje - Osijek (811-1638), Otočac - Split (1639-2476), Šibenik - Županja (2477-3287); knj. 10, SR Makedonija (1-388); knj. 11, SR Slovenija (1-1020); knj. 12-15, SR Srbija: Aleksinac - Minićevo (1-856), Mionica - Žitorađa (866-1748), SAP Vojvodina (1749-2398), SAP Kosovo (2399-2589).

²⁴⁰*Žrtve rata - rezultati popisa*, str. 8, tab. I Opšti pregled, 1-1 Žrtve rata 1941-1945.

²⁴¹*Žrtve rata - rezultati popisa*, 47. Ne "Žr-9" kako je navedeno kod nekih autora, upor. Tuđman i dr.

i "3-6".²⁴² U prvoj tabeli "2-6. Žrtve rata 1941-1945. koje su izgubile život prema kategoriji, mestu stradanja, polu i vremenu provedenom u mestu stradanja" u grupi: "u internaciji" - "u logorima Jugoslavije" - za logor Jasenovac navedeno je: 49 874 lica (od toga 16 669 žena), a za Staru Gradišku 9 587 lica (5 277 žena), dakle ukupno: 59 461 (21 946 žena) lica,²⁴³ a u drugoj tabeli "3-6. Preživjele žrtve rata" za Jasenovac se navodi 5 312 (2 631 žena) i za Staru Gradišku 2 484 (1 233 žene) lica, dakle zajedno: 7 796 (3 864), a ukupni broj ubijenih u logorima u zemlji iznosi 89 851 (32 614 žena), odnosno ukupno izgubilo živote u internaciji 134 464 (48 406 žena) lica.

U Izveštaju Savezne komisije za popis²⁴⁴ posebno su naznačeni: pripreme za izvršenje popisa, finansiranje, izvršenje, rezultati, dokumentacija za pregovore u vezi ostvarenja odštetnog zahteva prema SR Nemačkoj, obrada popisa, smeštaj i čuvanje popisne građe i ocena o izvršenom popisu.

U tački 7. obrazlaže se obrada dokumentacije za pregovore u vezi ostvarenja odštetnog zahteva prema SR Nemačkoj, i navodi: da je, iz kategorija koje dolaze u obzir u vezi odštetnog zahteva, popisano 351 945 poginulih i 354 379 preživelih žrtava (poginuli i preživeli internirci, deportirci, zatvorenici, prinudni radnici i poginuli u direktnom teroru). Obradom dokumentacije obezbeđeni su podaci o broju žrtava pojedinih kategorija po logorima, zatvorima i mestima prinudnog rada, a za preživjele je iskazano i vreme provedeno u logorima, zatvorima i na prinudnom radu izraženo u mesecima. Navodi se dalje da su takvi podaci bili potrebni "radi bližeg određivanja visine naknade za pojedine kategorije žrtava. Dokumentacija i ova obrada izvršena je samo za one koji su stradali u Nemačkoj."²⁴⁵

U tački 10. "Ocena o izvršenom popisu" data je najpre konstatacija da je vrlo teško dati ocenu o izvršenom zadatku. Konstatuje se da podaci iz popisa i Izveštaja repara-

²⁴²Isto, 83.

²⁴³Tuđman u *Bespućima*, 54, navodi da je iz SRH u svim logorima izgubilo život 51 534 lica, a u *Rezultatima popisa* vidimo u tabeli "1-2" i "2-1" da se za Hrvatsku navodi da je u internaciji izgubilo živote 56 436 lica, od čega 22 647 žena, za BiH 33 882 (žena 11 144) i iz table "2-4" (po opštinama) za Srem proizlazi broj od 3 828 (žena 1 129) lica.

²⁴⁴Savezna komisija za popis žrtava rata 1941-1945: *Izveštaj o izvršenom popisu žrtava rata 1941-1945*. u: *Žrtve rata - rezultati popisa*, VII-XV.

²⁴⁵Isto, XI.

cione komisije o ljudskim i materijalnim žrtvama²⁴⁶ su neuporedivi, ali i da "sa sigurnošću se može tvrditi da popisom nisu registrovane sve žrtve rata, naročito ne svi ubijeni, poginuli, umrli i nestali." Navode se dosta neuverljivi podaci šta je sve uslovalo nepotpunost popisa i ocenjuje da "ne može se pretpostaviti da popisom nije obuhvaćeno oko 65% žrtava."²⁴⁷ Nesumnjivo je, da su republičke popisne komisije nastojale, po čisto birokratskoj inerciji da opravdaju svoj rad, jer sve su, uz navođenje i svih metodoloških slabosti i propuste u realizaciji, osim komisije SR Makedonije, "ocenile da je popis uspeo i da se popisnim rezultatima može posvetiti puna pažnja i poverenje."²⁴⁸

Savezna komisija, ocenjujući rezultate popisa, izražava sumnju u kompletnost ali i preporučuje da se razmotre i podaci reparacione komisije.

Govoreći o 1 700 000 žrtava prema podacima reparacione komisije navode se još i neke druge procene o demografskim i neposrednim ratnim gubicima. Daju se procene: Laha,²⁴⁹ Tasića,²⁵⁰ Vogelnika,²⁵¹ Princetonskog univerziteta i Frumkina²⁵² sa procenjenim demografskim gubicima 1 200 000 do 2 845 000 i procenjenim neposrednim ratnim gubicima od 1 000 000 do 1 800 000.²⁵³ Konstatcija je da se ove procene međusobno razliku-

²⁴⁶Izveštaj reparacione komisije pri Vladi FNRJ "Ljudske i materijalne žrtve Jugoslavije u ratnom naporu 1941-1945."

²⁴⁷Žrtve rata - Rezultati popisa, Izveštaj, XII i XIII.

²⁴⁸Isto.

²⁴⁹Ivo Lah, Metode izračunavanja budućeg stanovništva i njihova primena na stanovništvo predratne Jugoslavije, Statistička revija, br. 2/1951.

²⁵⁰Dragoljub Tasić, Predgovor knjige I Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine. Stanovništvo po polu i domaćinstvima, str. XLVIII-XLIX.

²⁵¹Dolfe Vogelnik, Demografski gubici Jugoslavije u Drugom svetskom ratu, Statistička revija, br. 1/1952.

²⁵²Procena Princetonskog univerziteta i G. Frumkina citirana prema članku D. Vogelnika.

²⁵³Žrtve rata - Rezultati popisa (Objašnjenja i napomene), 6; Izveštaj, XIII :

Demografski gubici Neposredni ratni gubici

Procena Princetonskog univerziteta 1 200 000 -

I. Lah 2 100 000 1 000 000

D. Tasić 2 428 000 1 400 000

G. Frumkin - 1 500 000

D. Vogelnik 2 854 000 1 800 000

ju iako u osnovi obračuna primenjeni su približno isti metodi, međutim, sve se one baziraju na hipotezama o natalitetu i mortalitetu u godinama rata i migracijama u toku i neposredno posle rata. I upravo na osnovu razlika u pretpostavkama, nastale su i razlike u rezultatu.

Radi boljeg (izvornog) praćenja statističkih podataka, napose u izračunavanju demografskih gubitaka, o čemu će kasnije biti još reči, u izvore uvrštavamo i *Statistički godišnjak*²⁵⁴

Savezni zavod za statistiku je, kako se konstatuje u Izveštaju,²⁵⁵ izvršio još jednu procenu ratnih gubitaka.²⁵⁶ Iz priložene tabele vidljivo je: procenjeni broj stanovnika za 1948. godinu (pod pretpostavkom da nije bilo rata) iznosio bi 17 809 642, a po popisu iz 1948. god. stvarno je iznosio 15 753 132, dakle razlika je 2 056 510. U kraćem metodološkom obrazloženju i daljim računanjima pretpostavilo se (Vogelnic) da je oko 500 000 Nemaca emigriralo (procena za 1948. god. 555 000, popis 55 000) i dosta aproksimativna procena (Vogelnic) da je još 100 000 Jugoslovena i Italijana emigriralo, dakle ukupno oko 600 000. Dalja pretpostavka je, da je u zbegovima, od gladi i zaraza pomrlo 300-350 000 lica, te da je poginulo oko 50 000 kvislinga²⁵⁷ i da oko 40 000 Jevreja i Cigana nisu obuhvaćeni u popisu žrtava rata - proizlazi da je stvarni broj ratnih gubitaka 1 016 000, a to znači da popisom žrtava rata je stvarno obuhvaćeno (597 000 poginulih) 56-58% lica.

Nakon ovako izvršenog računanja, Komisija u *Izveštaju* pravi još jedan "salto" i neposredno nakon procenta uspešnosti popisa žrtava rata od 56-58% u predzadnjem pasusu, daje u zadnjem konstataciju o uspešnosti od 60-65%.

Upor. tekst i napomene u vezi demografskih i stvarnih gubitaka u ovom radu u analizi literatura o ovim pitanjima.

²⁵⁴*Jugoslavija 1918-1988. Statistički godišnjak*. Beograd, Savezni zavod za statistiku, 1989, 438.

²⁵⁵*Izveštaj*, XIII-XV.

²⁵⁶Procena je izvršena u Saveznom zavodu za statistiku uz stručnu saradnju dr. Dušana Breznika - upravnika Centra za demografska istraživanja. *Izveštaj*, XV.

²⁵⁷*Kalendar važnih događaja Narodnooslobodilačkog rata*. Jubilarna sveska Informativnog priručnika o Jugoslaviji, knjiga II, str. 16-19, Beograd, 1951. (prema: *Izveštaj*, XV): data je procena da je u svim neprijateljskim snagama palo oko 450 000 vojnika. "Može se pretpostaviti da je od toga najmanje 500 000 (sic! - 50 000) poginulih kvislinga." *Izveštaj*, XIV.

Očigledno, sve ove nelogičnosti i nedoslednosti uslovile su da podaci popisa ne budu publikovani i primenjivani, već da ostanu pod embargom (naravno, imajući u vidu i podatke Reparacione komisije), čime je, ustvari, napravljena još veća šteta, jer je to poslužilo za razne manipulacije.

Skidanjem embarga i kompjuterskom obradom ovog popisa iz 1964. godine u Saveznom zavodu za statistiku 1992. godine, omogućilo se njegovo korišćenje kao baze za dalja istraživanja i dopune. Tako je uz već pomenutu publikaciju u 15 odnosno 16 tomova *Žrtve rata 1941-1945, Popis iz 1964. godine*, Savezni zavod za statistiku objavio i: separat sa poimeničnim popisom žrtava *Ustaški logor Jasenovac*,²⁵⁸ *Jevreji*,²⁵⁹ *Deca*, knj. I i II,²⁶⁰ kao i posebno izdanje na engleskom jeziku o žrtvama genocida nad Srbima i Jevrejima na prostoru NDH, u 10 svezaka, sa obuhvaćenim isključivo civilnim žrtvama rođenim na područjima koja je obuhvatala NDH.²⁶¹

Navedeni separat o žrtvama u jasenovačkim logorima²⁶² publikovan u ograničenom tiražu, upravo zbog manjkavosti navedenog popisa, ali namenjen kao baza za dalji rad, dostupan za naučnu obradu, doživeo je pravu špijunsko-kriminalnu avanturu. Popis je tajno fotokopiran, ilegalnim kanalima dostavljen Bošnjačkom institutu Adila Zulfikarpašića u Zürich i kao i reprint fotokopije objavljen²⁶³ uz senzacionalistički intoniranu propa-

²⁵⁸*Žrtve rata 1941-1945. Popis iz 1964. godine. Ustaški logor Jasenovac.* Beograd, Savezni zavod za statistiku, 1992, 1171.

²⁵⁹*Žrtve rata 1941-1945. Popis iz 1964. godine. Jevreji.* Beograd, Savezni zavod za statistiku, 1992, 717.

²⁶⁰*Žrtve rata 1941-1945. Popis iz 1964. godine. Deca*, I-II, Beograd, Savezni zavod za statistiku, 1994; *Deca I*, (Ada - Novi Pazar), 836; *Deca II*, (Novi Sad - Županja), 837-1614. U NDH je od aprila 1941. do maja 1945. ubijeno 74 360 dece, od tek rođene (a da ne pominjemo i stravične zločine vađenja dece iz majčine utrobe) do 14 godina starosti. Po nacionalnom sastavu struktura izgleda ovako: Srba 54 723, muslimana 6 171, Roma 5 541, Hrvata 4 355, Jevreja 3 414, Slovenaca 59, Crnogoraca 41, Slovaka 8, Mađara 4, nepoznato 44.

²⁶¹*Genocide over Serbian and Jewish people an territory of the "Independent State of Croatia" 1941-1945.* Federal Statistical Office, Belgrade, 1992, I-X, 1-3472. Poimenično je dato ukupno 199 221 žrtva i to 177 686 Srba i 21 535 Jevreja.

²⁶²Vidi nap. 258.

²⁶³*Jasenovac. Žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije.* (Reprint izdanja Saveznog zavoda za statistiku, Beograd, 1992: Spisak žrtava rata 1941-1945, Ustaški logor Jasenovac), Pretisak foto-

gandu.²⁶⁴ U *Predgovoru* urednici su izneli statistiku za Jasenovac i Staru Gradišku po nacionalnoj pripadnosti: Srbi 33 944 (26170 Jasenovac + 7774 Stara Gradiška), Jevreji 9 044 (8121+923), Hrvati 6 546 (5900+646), Muslimani 949 (789+160), Cigani - Romi 1 471 (1471+0), Crnogorci 38 (35+3), Makedonci 7 (7+0), Mađari 60 (59+1), Nac. neidentif. 6 850 (6792+58) i ostali 85 (84+1), dakle ukupno: Jasenovac 49 602, Stara Gradiška 9 586, Svega: 59 188. Iako priređivači ovog "pretiska fotokopije" želeći ostati u domeni dokumentovanosti, daju samo dve stranice teksta, naglašavajući da "Bošnjački institut ovim objavljivanjem želi pridonijeti historijskoj istini i na taj način stati na kraj monstruoznim pretjerivanjima kojima se licitira nedužnim životima na našim prostorima",²⁶⁵ ipak nisu mogli da odole, da ne ukažu, po njihovom, na srpske manipulacije, jer se "obilježavaju", kako kažu, "svi Srbi", a za pripadnike drugih nacionalnosti (pre svega muslimanske) da ostaju neidentifikovani. Naravno, priređivači nisu, ili im agent nije dostavio, objavili i Izveštaj Komisije za popis, odnosno njegove delove sa ocenama uspešnosti, ili svega desetak reda teksta priređivača izdanja iz 1992. godine.

Muzej žrtava genocida i Savezni zavod za statistiku sarađujući na realizaciji projekta identifikacije žrtava rata (uvrstavajući u popis identifikovane imenom i prezimenom žrtve rata), nastavili su, na bazi daljeg prikupljanja podataka, unositi verifikovane podatke, publikujući tako inovirane podatke po pojedinim podprojektima. Tako su publikovani još: popisi za logor Jasenovac na srpskom²⁶⁶ i engleskom.²⁶⁷ U oba izdanja nalazi se samo

kopije. Reprint pripremili Meho Visočak i Bejdo Sobica, Bošnjački institut, Zürich - Sarajevo, 1998, 1171 + 2 (Predgovor).

²⁶⁴U *Predgovoru* priređivači su zapisali: "Za taj popis po republikama samo se znade da postoji, ali ga beogradske vlasti sadašnje kao i prijašnje, kriju od javnosti. Na temelju toga iscrpnog popisa napravljena je i godine 1992. u svega nekoliko primjeraka otisnuta lista imena svih koji su izgubili živote u logorima Jasenovac i Stara Gradiška. Bošnjački je institut upravo došao u posjed kopije te supertajne, ekskluzivne knjige, koju odmah u pretisku predaje javnosti."

²⁶⁵ Isto, *Predgovor*.

²⁶⁶*Jasenovac, Koncentracioni logor 1941-1945, Spisak ustaških žrtava identifikovanih do 30. X 1997.* Beograd, Muzej žrtava genocida i Savezni zavod za statistiku, 1997, I-III, 1-513+514-1080+1081-1647, (dalje: *Jasenovac, Spisak žrtava*).

Ovo izdanje uvezano u jednu knjigu, predao je direktor Muzeja žrtava genocida, dr. Milan Bulajić, koji je kao službeni posmatrač Vlade SR Jugoslavije prisustvovao suđenju bivšem ustaškom zapovjedniku u lo-

jedna stranica teksta sa iskazanim zbirnim podacima, sve ostalo su popisi identifikovanih žrtava sa podacima: prezime, očevo ime, ime, godina rođenja, nacionalnost, godina i mesto stradanja, izvršilac zločina. U izdanju na engleskom jeziku dati su podaci za 77 743 lica (46 818 muških i 30 823 ženskih, te 102 lica neutvrđenog pola), od čega 19 425 dece do 14 godina starosti. Po nacionalnom sastavu: 46 730 Srba, 10 519 Jevreja, 6 281 Hrvata, 5 846 Roma, 894 muslimana i ostalih 7 473.²⁶⁸ Pošto je do štampanja izdanja na srpskom jeziku vršen unos, zbirni podaci identifikovanih žrtava ubijenih u logoru Jasenovac kako stoji u naznačenoj stranici teksta nešto se razlikuju: "Prema do sada poimenično utvrđenom spisku ustaše su u sistemu jasenovačkih logora za tri godine i osam meseci, od 23. avgusta 1941. do 22. aprila 1945. godine lišile života 78 163 ljudi, žena i dece, od kojih 46 925 muškaraca, 30 079 žena i 159 neutvrđenog pola. Među njima je 19 432 dečaka i devojčice mlađih od 14 godina. Nacionalni sastav identifikovanih žrtava Jasenovca je sledeći: Srba 47 123, Jevreja 10 521, Hrvata 6 281, Roma 5 836, Muslimana 919 i ostalih 7 483. U vezi s nacionalnim sastavom žrtava treba učiniti neke napomene. Prilikom popisa žrtava koji je 1964. godine obavljen na čitavoj teritoriji Jugoslavije, Komisija za popis SR Hrvatske je velik broj Jevreja upisala kao Hrvate. To je osobito uočljivo na primeru Jasenovca, gde je 6 281 Hrvat upisan kao žrtva jasenovačkog logora. U spisku su uočljiva mnoga jevrejska imena za koja je unesena hrvatska nacionalna pripadnost. Do sada identifikovane jevrejske žrtve u jasenovačkom logoru od 10 566 samo su deo pređenog materijala dok su deca jevrejske žrtve u Jasenovcu (1 671) s teritorije NDH potpunije identifikovana i utvrđena. Iz tih razloga ne mogu se upoređivati žrtve iz ovog spiska s podacima iz Jad Vašema u Jerusalimu od 25 000 jevrejskih žrtava u jasenovačkom logoru. Kada su u pitanju Romi, problem je još složeniji. U dosadašnjim popisima žrtava (u ovom spisku obrađene su žrtve samo dece 5 500 mlađe od 14 godina) Romi nisu vođeni kao posebna nacionalnost nego su upisivani kao Srbi, Hrvati i najčešće kao Muslimani, zavisno od sredi-

logoru Jasenovac Dinku Šakiću, državnom odvjetniku Republike Hrvatske, kao prilog optužnici (naravno, nije tako korišćena).

²⁶⁷*Jasenovac, Concentration camp 1941-1945. List of victims of ustasas identified up to 30. X 1997.* Museum of Victims of the Genocide and Statistics of Yugoslavia, Belgrade, 1997, I-III, 1740. (dalje: *Jasenovac, List of victims*).

²⁶⁸*Jasenovac, List of victims, I.*

ne u kojoj su živeli. Ustaške žrtve, po pokazateljima ovog popisa, transportovane su u jasenovački logor iz 4 436 sela i naselja Nezavisne Države Hrvatske i drugih delova okupirane Jugoslavije."²⁶⁹

Posao na unosu podataka se nastavlja, koriste se podaci iz ankete (popisni listovi) koju je na inicijativu Društva srpsko-jevrejskog prijateljstva vodio list "Politikin svet", "Politika", Arhiv Srbije i Muzej žrtava genocida, nadalje iz literature (posebno lokalna i regionalna istoriografija sa priložima poimeničnih spiskova žrtava s naznakom mesta stradanja) i dostupne dokumentacije.

U projekat poimeničnog utvrđivanja žrtava genocida, prirodno se uklopilo sa svojim dugogodišnjim istraživanjima o stradanju dece u NDH, posebno u jasenovačkim logorima, a napose o stradanju kozarske dece, Dragoje Lukić. Bibliografija njegovih radova na temu stradanja dece broji nekoliko desetina naslova, a u objavljenim izvorima (u koje se može uklopiti i njegova knjiga *Rat i djeca Kozare* i *Redni broj smrti* koju je izdao zajedno s Jovanom Kesar,²⁷⁰ pošto sadrže poimenične popise stradale dece), ističemo njegov rad na delu projekta koji se odnosi na decu pod radnim nazivom *Deca na lomači rata u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945*. Do sada, u fazi rada na ovom projektu, naslanjajući se na pomenutu publikaciju o deci na osnovu popisa iz 1964. godine²⁷¹ i svoja dugogodišnja istraživanja i prethodne publikacije, publikovana su 3 separata *Deca na lomači rata: Jasenovac*,²⁷² *Jevreji*,²⁷³ i *Romi*.²⁷⁴

²⁶⁹Jasenovac, *Spisak žrtava*, str. 1.

²⁷⁰Dragoje Lukić, *Rat i djeca Kozare*, III izmenjeno i dopunjeno izdanje, Književne novine, Beograd, 1990, 392, sa poglavljem: *Bilans zločina nad djecom Kozare*, 255-282, u kome je poimenični popis stradale dece sa mestima stradanja i: Dragoje Lukić i Jovan Kesar, *Redni broj smrti, Imenoslovník 11 219 kozaračke dece*, "Borba", Specijalno izdanje - dokumenti, Beograd, februar, 1988.

²⁷¹Vidi nap. 260.

²⁷²Dragoje Lukić, *Deca na lomači rata u nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945. Jasenovac - sistem ustaških logora smrti (separat)*, Beograd, Muzej žrtava genocida i Savezni zavod za statistiku, 1996, 235. (dalje: Lukić, *Deca na lomači rata, Jasenovac*).

²⁷³Dragoje Lukić, *Deca na lomači rata u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945. Jevreji (separat)*, Beograd, Muzej žrtava genocida i Savezni zavod za statistiku, 1996, 85.

²⁷⁴Dragoje Lukić, *Deca na lomači rata u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945. Romi (separat)*, Beograd, Muzej žrtava genocida i Savezni zavod za statistiku, 1996, 135.

Lukić je priredio takođe na osnovu popisa iz 1964. godine, ali i drugih izvora, popis jevrejske dece, žrtava holokausta na prostorima Jugoslavije.²⁷⁵

Ovi popisi, sa samo jednom stranicom teksta, strašni su dokaz o izvršenom genocidu nad decom. Obuhvaćena su novorođenčad pa do 14 godina života. Pred ovim spomenikom - knjigom, izvorom za izučavanje teme o genocidu i logorima, padaju u vodu sva negiranja učinjenog zločina, sve priče o borbi protiv političkih protivnika. Dragoje Lukić daje, na ovoj stranici teksta sumarne podatke iz popisa o stradanju dece u logorima: "Za četiri godine, od 23. avgusta 1941. do 22. aprila 1945. na jasenovačkim stratištima Pavelićeve ustaše su na najsvirepiji način ugasile život 19 554 mališana.²⁷⁶ Najmlađe žrtve bile su u pelenama, a najstarije su imale 14 godina. Mnoga od ubijene dece nisu stigla da izgovore ni prvu reč niti da naprave prvi korak."²⁷⁷

Statistika ovog stravičnog spiska od 19 554 deteta, kaže da je bilo 10 350 dečaka, 9 171 devojčica, a za 33 nije se moglo utvrditi da li su dečaci ili devojčice. Deca su dovedena iz 1074 naselja, iz 155 opština. Po regijama: 6 299 iz Bosanske krajine, 6 181 iz Slavonije, 1 624 sa Banije, 1 216 sa Korduna, 1 159 iz Srema, 1 019 iz istočne Bosne, 922 sa prostora severozapadne Hrvatske, 157 iz Dalmacije, 101 iz Hercegovine, 74 iz Gorskog kotara i Hrvatskog primorja i 32 iz Like. Samo sa prostora Kozare bilo je 6 149 dece (sa područja Bosanske Gradiške 3 837 i s područja Bosanske Dubice 1 825). Po nacionalnosti to su: srpska deca 12 113, romska 5 312, jevrejska 1 927, hrvatska 127, muslimanska 66, tu su i 2 mala Slovenca i 7 dece neutvrđene nacionalne pripadnosti. U Jasenovcu sa Gradi-

²⁷⁵Dragoje Lukić, *Holokaust u Jugoslaviji. Jevrejska deca žrtve nacizma 1941-1945*. Beograd, Muzej žrtava genocida i Savezni zavod za statistiku, 1997, 150. Na dve stranice teksta, izvan navedene paginacije, daje se kraći statistički pregled: ukupno je ubijeno 8 097 jevrejske dece do 14 godina (od toga 4 134 muške i 3 925 ženske dok se za 38 nije mogao utvrditi pol) koja su živela u 288 naselja.; na području NDH ubijeno je 3 733 dece, a iz ostalih delova Jugoslavije 4 334. Deca su ubijana na 130 stratišta; u logorima je ubijeno 7 630 dece, od čega u nemačkim 4 312 i u ustaškim 3 318, a samo u Jasenovcu je ubijeno 1 671 dete.

²⁷⁶Tuđman na Konferenciji o Jugoslaviji u Haagu izjavljuje da je ukupan broj žrtava u Jasenovcu 20 000. Vidi: Predsjedništvo SFRJ (Beograd, 21, januara 1992.): *Informacija o otvorenim pitanjima utvrđivanja odgovornosti za genocid i druga teška krivična dela koja se vrše nad pripadnicima srpske i drugih nacionalnosti u oružanim sukobima u Republici Hrvatskoj*, u: *Zločin je zločin prećutati*, Novi Sad, 1993, 49.

²⁷⁷Lukić, *Deca na lomači rata - Jasenovac*, str. 1.

nom ubijeno je 14 244 dece, u Staroj Gradiški 4 950, Mlaci 138, Jablancu 122, Dubičkim krećanima 52, Cerovljanima 22, u šumama pored Velikog Struga 14 i Košutarici 12 - sve su to lokaliteti jasenovačkih logora. Po godinama života deca su imala: 14 godina 1 671 dete, 13 godina 1 162, 12 godina 1 528, 11 godina 967, 10 godina 1 321, 9 godina 1 090, 8 god. 1 277, 7 god. 1 337, 6 god. 1 429, 5 god. 1 458, 4 god. 1 552, 3 god. 1 609, 2 god. 1 497, 1 god. 1 155 i manje od 1 god. 501 dete. Prosečna starost dece: 7 godina i 2 meseca. Po godinama stradanja: 1941: 1 705; 1942: 15 794; 1943: 529; 1944: 1 134 i do maja 1945: 389 dece. Svaki komentar ovim podacima je suvišan.

Dragoje Lukić pripremio je za objavljivanje i konačnu verziju svog životnog dela: prikupljanja podataka o ubijenoj deci u jasenovačkim logorima, sa punom identifikacijom. U rukopisu pod nazivom *Grobnica 19 432 dece, Jasenovac 1941-1945*,²⁷⁸ Lukić uz navođenje velikog broja dokumenata, izjava i svedočenja o stradanju dece, daje i izvanredan ilustrativni materijal (fotografije, faksimile dokumenata i sl.) koga je godinama prikupljao i donosi poimenični popis 19 432 ubijene dece (sa potpunom identifikacijom) u jasenovačkim logorima.

Za izučavanje logora značajna je grupa izvora nastalih radom komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (državna, zemaljske, pokrajinske), istražnih i sudskih organa.

Iako se ne odnosi direktno na jasenovačke logore, nezaobilazna je knjiga *Nirnberška presuda*,²⁷⁹ u kojoj su definisani ratni zločini i zločini protiv čovečnosti.

Statut Međunarodnog vojnog suda u čl. 6.²⁸⁰ određuje da u nadležnosti Suda su zločini protiv čovečnosti. Dalju razradu - definiciju ovih dela daje Zakon br. 10. o kažnjavanju lica odgovornih za ratne zločine, zločine protiv mira i protiv čovečnosti.²⁸¹ Rezolucijom Generalne skupštine Ujedinjenih nacija (55. plenarna sednica od 11.12.1946.) potvrđena su načela međunarodnog prava priznata Statutom Nirnberškog suda. Posebno se razrađuje definicija genocida i potvrđuje da je genocid zločin po međunarodnom pravu.

²⁷⁸Dragoje Lukić, *Grobnica 19 432 dece, Jasenovac 1941-1945*, rukopis priređen za štampu.

²⁷⁹*Nirnberška presuda*, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd, 1946, 256.

²⁸⁰*Isto*, 14.

²⁸¹*Isto*, 20-21.

"Genocid je uskraćivanje prava na opstanak celim ljudskim grupama, kao što je homocid uskraćivanje prava na život pojedinim ljudskim bićima..."²⁸²

Moskovskom deklaracijom od 30.10.1943. i Londonskim sporazumom od 8.8.1945., Zakonom br. 10. Kontrolnog saveta od 20.12.1945., te rezolucijama Generalne skupštine (33. plenarna sednica od 13.2.1946., 55. plenarna sednica od 11.12.1946. i 123. plenarna sednica od 21.11.1947.), obaveza je (preporuka) zemalja potpisnica, odnosno okupacionih sila u Nemačkoj (Zakon br. 10.), odnosno svih članica OUN i drugih (preporuka) da se uhapsu ratni zločinci i predaju zemlji gde su vršili zločine da im se sudi.

Ovo je navedeno posebno zbog činjenice da su mnogi ratni zločinci - od Pavelića na dalje, među njima i mnogi jasenovački koljači (Luburić i dr.) - izbegli suđenje pošto neke, pa i savezničke, zemlje, zbog političkih, ideoloških i sl. razloga nisu udovoljavale zahtevima za izručenje. Tako do skora u emigraciji je bio jedan od zapovednika logora u Jasenovcu, zločinac Dinko Šakić (lično je, između ostalih, ubio i narodnog heroja dr. Mila Boškovića).²⁸³

O genocidu i pravnim aspektima ovog pitanja bavi se više autora, no o tome u analizi literature, a u izvore uvrštavamo izdanje *Zločini protiv čovečnosti i međunarodnog prava*,²⁸⁴ u kome su uz dokumenta iz Nirnberške presude, u *Dodatku* dati i: Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida²⁸⁵ kao i dokumenta o radu Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača²⁸⁶ i dr.²⁸⁷

²⁸²*Isto*, 238.

²⁸³Suđenje Dinku Šakić pred Okružnim sudom u Zagrebu 1999. godine. Više o izručenju Dinka Šakića vidi u: Milan Bulajić, *Jasenovac, Ustaški logori smrti, Srpski mit?*, Beograd, 1999.

²⁸⁴*Zločin protiv čovečnosti i međunarodnog prava, Nirnberška presuda i dokumenti o genocidu*, Priredio: Ljubomir Prljeta, Beograd, NIU Službeni list SRJ, 1992, 313 (dalje: *Zločini protiv čovečnosti*).

²⁸⁵*Isto*, 253-257.

²⁸⁶*Isto*: Odluka o obrazovanju Državne komisije (258), Pravilnik o radu (259-261), Izvod iz Izveštaja Državne komisije (262-303), Odluka o ukidanju Državne komisije (304).

²⁸⁷*Isto*: Izvod iz Krivičnog zakona FNRJ o zločinima genocida, ratnim zločinima itd. (305-313); Memorandum Udruženja pravnika FNRJ (241-251) koji je upućen OUN i Kontrolnom savetu za Nemačku protiv presude Američkog vojnog suda protiv bivšeg feldmaršala Lista i dr. pošto je, između ostalog, kako se navodi "Američki vojni sud izvukao za komandanta okupacionih trupa ... pravo na uzimanje i streljanje talaca. Po shvatanju Suda, komandant okupacionih trupa, pošto je uzeo taoce, ima pravo, ako druge mere ostanu bezuspešne, da taoce strelja. Sud je još potkrepio ovaj zaključak i ovakvim tvrđenjem: 'Ne može se

Nirnberški sud je proglasio zločinačkim udruženja, odnosno organizacije: "1. vođstvo nacističke partije", "2. Gestapo (Tajna državna policija) i SD (Obaveštajna organizacija)" i "3. SS - nezavisne jedinice nacističke partije".²⁸⁸ Niti Nirnberški sud niti nacionalni sudovi nisu primenili isti princip za ustašku organizaciju, institucije ustaške NDH, postrojbe i njeno rukovodstvo.

U Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida definicija genocida i kažnjivost zločina genocida dati su u čl. II i III: "...pod genocidom se podrazumeva bilo koje od niže navedenih dela, počinjenog u nameri da se potpuno ili delimično uništi kao takva neka nacionalna, etnička, rasna ili religiozna grupa: a) ubistvo članova grupe, b) teška povreda fizičkog ili mentalnog integriteta članova grupe, c) namerno podvrgavanje grupe takvim životnim uslovima koji treba da dovedu do njenog potpunog ili delimičnog fizičkog uništenja, d) mere usmerene ka sprečavanju rađanja u okviru grupe, e) prinudno premeštanje dece iz jedne grupe u drugu" (čl. II) i u čl. III: "Biće kažnjena sledeća dela: a) genocid, b) sporazum o izvršenju genocida, c) neposredno i javno podsticanje na izvršenje genocida, d) pokušaj genocida, e) saučesništvo u genocidu."²⁸⁹

*Saopštenja o zločinima okupatora i njihovih pomagača Državne komisije DFJ (FNRJ) za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača*²⁹⁰ sadrže niz navoda i dokumenata o zločinima, od kojih se neki posredno, a neki neposredno odnose i na jaseno-vačke logore. Sva ova saopštenja donose dokumentarni materijal o zločinima okupatora i

sporiti da ubijanje talaca ili zarobljenika može pod izvesnim okolnostima biti opravdano kao poslednji izlaz za uspostavljanje mira na okupiranoj teritoriji.' Pošto nije bio u stanju da ovo svoje tvrđenje zasnuje na jednom pravnom pravilu, Sud je pribegao tvrdnji da ono predstavlja 'običajno pravo'" (245); Rezolucije Generalne skupštine UN (233-239); Odluku o obrazovanju, delokrugu i sastavu Komisije za prikupljanje podataka radi utvrđivanja zločina genocida itd. iz 1992. godine i Odluku o izboru članova Komisije (9-12).

²⁸⁸*Isto*, 17-18.

²⁸⁹"Službeni vesnik" Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ, br. 2. od 15. jula 1951. godine (*Isto*, 253-254).

²⁹⁰*Saopštenja o zločinima okupatora i njihovih pomagača*, Državna komisija DFJ (FNRJ) za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Beograd, 1944-1949: *Saopštenja br. 1-6*, 1944, 120; *Saopštenja br. 7-33*, 1945, 121-400; *Saopštenja br. 34-53. i 54-65*, 1945; *Saopštenja br. 66-93*, 1946, 633-859; *Saopćenje o talijanskim zločinima protiv Jugoslavije i njenih naroda*, 1946, 188 (Saopštenje br. 94.); *Saopćenje o zločinima Austrije i Austrijanaca protiv Jugoslavije i njenih naroda*, 1947, 151. (Saopštenje br. 98.).

njihovih pomagača: streljanja, raseljavanja stanovništva, logori, kaznene ekspedicije, pljačke, ratne štete i dr. Za ovaj rad interesantni su podaci za upoređivanje (broj žrtava, gubici i dr.), posebno u vezi s nizom napisa i knjiga u poslednje vreme vezano za broj žrtava u II svetskom ratu (o čemu će kasnije biti reči).

U *Saopštenju br. 2*.²⁹¹ navodi se, da koliko je tada bilo poznato, u Italiji je bilo 195 logora sa 98 703 interniranih naših ljudi, žena i dece, međutim, da ima pozitivnih indikacija da je taj broj i logora i interniraca veći. Slični podaci su i u *Saopćenju o talijanskim zločinima*,²⁹² gde se navodi da je bilo oko 200 talijanskih koncentracionih logora u Italiji, Albaniji i Jugoslaviji, u kojima je u jesen 1942. bilo 89 488 zatočenika, a prema nepotpunim podacima zna se da je kroz njih prošlo 149 639 jugoslovenskih građana. Jasenovac i Stara Gradiška pominju s u vezi s odgovornošću talijanskih i nemačkih okupatora za zločine ustaša (omogućavanje i podstrekavanje), te se za Jasenovac navodi brojka od 600 000 žrtava.²⁹³

U *Saopštenju br. 87*.²⁹⁴ govori se o logoru Sajmište, u kome su završili život ili kroz koga su prošli na putu u logore u Reichu mnogi jasenovački i starogradiški zatočeniци, a i iz Sajmišta su slani logoraši na likvidaciju u Jasenovac. Metode mučenja i uništavanja ljudi su vrlo slične (iako je bila nemačka komanda logora).

Saopštenje br. 88,²⁹⁵ govoreći o odgovornosti nadbiskupa vrhbosanskog dr. Ivana Šarića i zločinima pojedinih katoličkih sveštenika, pominje se uz ime Ante Buljana, Šarićevog generalnog vikara, odgovornog za mučenja i odvođenja Srba u logor²⁹⁶ i fra Filipovića iz Petrićevaca, kasnije komandanta u Jasenovcu, za zločine u selu Drakuliću.²⁹⁷

²⁹¹*Saopštenja 1-6*, str. 36.

²⁹²*Saopćenje o talijanskim zločinima protiv Jugoslavije i njenih naroda*, str. 21, 82, 102.

²⁹³*Isto*, 161-162.

²⁹⁴*Saopštenja 66-93*, str. 787-802.

²⁹⁵*Isto*, 803-815.

²⁹⁶*Isto*, 811.

²⁹⁷*Isto*, 812-813.

Saopštenja o zločinima okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini Pokrajinske komisije²⁹⁸ u knjizi gde je obrađen Srem,²⁹⁹ obzirom da je bio u sastavu NDH, daju dosta dokumentovanog materijala i u vezi sa stradanjima u jasenovačkim logorima. U knjizi su date u izvodima pojedine zakonske odredbe NDH u kojima se ozakonjivao zločin. Posebno je akcenat na zločinima u vreme stvaranja NDH, u akciji Viktora Tomića i zločinima okupatora pri povlačenju. Iako su dati spiskovi žrtava, nisu navedena mesta stradanja, tako da se iz ovih spiskova ne mogu izdvojiti jasenovačke žrtve. Uz navode o teranju u logore "Danica", Gospić i Jadovno,³⁰⁰ Sabirni logor u Slavonskoj Požegi³⁰¹ navode se i podaci o masovnom logorisanju stanovništva u Jasenovac.³⁰² Posebno se govori o velikim transportima za logor Jasenovac,³⁰³ u kojima se ljudi broje vagonima.³⁰⁴

Iz ove grupe izvora najznačajnije je svakako izdanje Zemaljske komisije Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača pod naslovom *Zločini u logoru Jasenovac*.³⁰⁵ Ovde su sabrani nalazi Zemaljske komisije u vezi s logorom Jasenovac.

²⁹⁸*Saopštenja o zločinima okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini 1941-1944. Zločini okupatora 1941-1944. u Sremu*, knj. 2, sveska 1, Pokrajinska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini, Novi Sad, 1946, 336. (... Bačka i Baranja. Zločini okupatora u Vojvodini, 1.).

²⁹⁹Knj. 2, sv. 1.

³⁰⁰*Isto*, 47-49.

³⁰¹*Isto*, 72-82.

³⁰²*Isto*, 190-192.

³⁰³*Isto*, 234-236.

³⁰⁴*Isto*. Jedna grupa od 26.8.1942., pet vagona žena i dece iz Srema dovedena je u Vukovar i zajedno s jednim vagonom u kome je bilo 50 muškaraca otpremljena u Jasenovac. Grupa od 27.7.1942. godine u kojoj je bilo 20 vagona zatočenika, iz Vukovara je upućena za Jasenovac. Putuju 2 dana, a odmah je oko 200 žena i oko 20 dece prebačeno u Gradinu. Većina iz ovog transporta je pobijena, npr. od 40 Mitrovčana 2 žene su ostale žive, od 49 Pazovčana samo dvoje, od 115 Divošana i 220 Čalmanaca vratilo se 7 Divošana i 5 Čalmanaca. U septembru 1942. godine jednim transportom za Jasenovac je odvedeno 280 lica iz Jamene, 25 iz Čerevića, 14 iz Prhova itd. Od 319 lica za koje se pouzdano zna da su stigla u Jasenovac na životu je ostalo 11. Od grupe iz jednog transporta od 52 seljaka zatvorenih u Kulu u Staroj Gradiški samo je jedan ostao živ, Veliki transport 16. i 17. septembra sa 1500 lica putovao je 48 sati bez vode i hrane.

³⁰⁵*Zločini u logoru Jasenovac*, Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Zagreb, 1946, 81. (Reprint izdanje: Jasenovac, Spomen-područje, 1977. Drugo reprint izdanje: Jasenovac, Spomen-područje, 1980.)

U uvodu se daju podaci o Jasenovcu i jasenovačkim logorima,³⁰⁶ navode se logori: Jasenovac I (Krapje),³⁰⁷ Jasenovac II ("Logor na rijeci Strug između Jasenovca i Krapja nedaleko ceste koja vodi od Jasenovca do Novske"),³⁰⁸ Logor br. III (Ciglana), Logor br. IV (Kožara) i Logor br. V (Stara Gradiška).³⁰⁹ Nadalje je citirana Zakonska odredba o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore.³¹⁰

³⁰⁶*Isto*, poglavlje "Logor Jasenovac ustaško-njemački instrument za uništenje naših naroda", str. 3-4.

³⁰⁷Krapje, 12 km zapadno od Jasenovca.

³⁰⁸Logor Bročice, oko 5 km severozapadno od Jasenovca.

³⁰⁹Ovaj redosled navodimo pošto se kasnije u literaturi javljaju i druge oznake za logore (neopravdano, jer se ne navodi za to izvor).

Tako kod R. Trivunčića, *Jasenovac i jasenovački logori* (Jasenovac, Spomen-područje, više izdanja), kao i u "Maloj turističkoj monografiji" *Jasenovac*, s tekstom R. Trivunčića (Jasenovac, Spomen-područje i Turistkomerc Zagreb, više izdanja i izdanja na ruskom, engleskom i francuskom) navodi se redosled (odnosno nazivi): Logor I "Versajev", neki ga nazivaju Bročice, a neki "Šuma", Logor II Krapje, Logor III Ciglana, Logor IV Kožara, Logor V Ciganski, Logor VI - ženski radni logor Mlaka.

Trivunčić se nigde ne poziva na izvore za ovakvu podjelu. Da je Logor I bio u Krapju nalazimo kod Zemaljske komisije, kao i u iskazu nekih zatočenika (Berger). Za naziv "Versajev" nema podloge u nijednom dokumentu, kao ni u sećanjima preživjelih. Za ovaj logor (Bročice) češće se navodi naziv Jasenovac II, a i "Šuma".

U Uštici se nalazi grobište, a bila je smještena i "novačka satnija", te privremeni logor za Kozarčane, vršene su likvidacije i mučenja, vršena je masovna likvidacija Cigana, ali nigde se ne pominje kao "Logor V Ciganski". U Mlaci i Jablancu nakon likvidacije sela (logorisanje) nalaze se logorske ekonomije na kojima su bili angažovani logoraši, uglavnom žene, i to su bila mesta i njihove likvidacije, kao i mesta likvidacije dela zatočenika iz Stare Gradiške. Za vreme radova zatočenici su bili smješteni u napuštenim kućama (nije bio formiran poseban logorski prostor). Nema u izvorima naznake da je Mlaka tretirana kao logor (pogotovo ne "Logor VI"), osim kao depadansa Jasenovca (ekonomija) i 1942. privremeni logor za žene i decu sa Kozare.

Trivunčić ovu tvrdnju dalje razrađuje u prilogu na naučnom skupu u Jasenovcu 21.4.1984. (*Traganje za istinama u KCL Jasenovac*, Okrugli stol, 21. travnja 1984, Materijali s rasprave, Jasenovac, Spomen-područje, 1985, 45-50), gde decidno tvrdi da je Logor I formiran 12.6.1941. na "rudinama Bročka greda", a prozvan je "Krndija", "Bročice", "Versajev" i "Šuma" (str. 46), dalje, da je Logor II "formiran najvjerojatnije (?) 25.6.1941. godine (str. 46), Logor V u selu Uštici "koji je imao tzv. dekorativni naziv 'Ciganski', i po svemu sudeći nastao je 10.5.1942. godine i trajao do 2.5.1945. godine" (str. 47), i za Logor VI: "u selu Mlaka formiran je logor 15.5.1942. godine i trajao je do 2.5.1945. god." (str. 47). Ove tvrdnje nisu potkrepljene izvorima, a tvrdnja o formiranju logora I i II u "lipnju 1941." temelji se na navodnom razgovoru

sa dva meštana (str. 49). O ovim tvrdnjama upor. podatke o likvidaciji logora Jadovno i transportu zatočenika preko Jastrebarskog za Jasenovac 19-21. avgusta 1941. godine.

Oznake pojedinih logora neki autori preuzimaju nekritički od Trivunčića, a neki od Zemaljske komisije. Tako npr. Antun Miletić i Branko Obućina u *Istorijskom elaboratu za Program uređenja Spomen područja Donja Gradina* (Institut za istoriju Sarajevo, 1978, šapirografirano) pozivaju se na Zemaljsku komisiju Hrvatske, Pokrajinsku komisiju Vojvodine i M. Peršena *Ustaški logori*, i dalju oznake kao i Zemaljska komisija Hrvatske. U nešto skraćenom obliku ovaj rad je objavljen u VIG 1/1980. *Jasenovački logor 'Gradina' 1941-1945.* (str. 209-232), gde zadržavaju ovako označen sistem logora (str. 210), te navode da sistem jasenovačkih logora započinje 21.8.1941. preseljenjem preostalih zatočenika iz Jadovnog i Gospića (nap. 7, str. 210). Miletić u prilogu *Prilog proučavanju Koncentracionog logora Jasenovac - Stara Gradiška 1941-1942.* (Okrugli stol 21. travnja 1984, 18-22, na str. 20) kaže: "Prvi logoraši počeli su pristizati teretnim vagonima na željezničku stanicu Jasenovac 20. i 21. augusta 1941. Odatle su sprovedeni na livade kraj sela Bročice... Logoraši u svojim izjavama taj logor nazivaju Bročice I, Bročice II, Šuma i Bročke Jasenice (sic! - Jasenine), a ustaše i Versajev. A oni koji su u Koncentracioni logor Jasenovac upućivani od septembra do 15. novembra 1941. logorisani su u dve barake između sela Krapje i Plesma... koga su logoraši zvali 'Krapje I' odnosno 'Krapje II' pa i 'Plesmo' ". Ušticu i Mlaku pominje kao stratišta, a ne kao logore (str. 21). Miletić u knjizi *Ustaška fabrika smrti 1941-1945* (Vojnoizdavački i novinski centar Beograd, 1988, 128) doslovno prenosi iste tvrdnje kao i gore.

U Dedijerovim *Novim prilozima za biografiju Josipa Broza Tita, 2*, Miletićev prilog *Logor Jasenovac* (str. 552-557) zadržava oznake za logore prema Zemaljskoj komisiji (553).

U prvoj knjizi dokumenata *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945*, Miletić prenosi oznake za logore kao i u gore navedena dva rada - prvi logor u Bročicama, drugi u Krapju (knj. 1, str. 20.), ovo isto prenosi i u prilogu *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945. godine* objavljenom u Godišnjaku Društva istoričara BiH, XXXVI/1985, 23-40, na str. 25-26.

Mirko Peršen u knjizi *Ustaški logori* (Stvarnost, Zagreb, 1966.) navodi: Logor I - Krapje, Logor II - Bročice, Logor III - Ciglana (str. 87), a za početak logora kaže "u ljetnim i jesenskim mjesecima 1941". U drugom izdanju (Zagreb, Globus, 1990, 350) na str. 123. Peršen navodi: "Najprije je organiziran Logor I. u Krapju. Usporedo nastaje Logor II nedaleko od sela Bročica. U samom Jasenovcu su Logor III. Ciglana i Logor IV. Kožara. Logor V. bio je u Staroj Gradiški. U nekim dokumentima, izjavama ustaša i logoraša navodi se logor u Krapju kao Logor II, dok logor u Bročicama pominju kao Logor I. Većina je mišljenja da je u Krapju bio Logor I.", a na str. 158: "Neki pisci nazivaju Ušticu Logor V, Ciganski. Sigurno je da je logor u Staroj Gradiški bio Logor V. Tako se cijelo vrijeme zvao u svim službenim dokumentima, a tako su ga poznavali i zvali svi logoraši, koji su bili u njemu. Poput drugih sličnih lokacija u okolini Jasenovca, i Uštica je poslužila za određene akcije, ali samo u sklopu Logora III Ciglane."

Đurica Labović i Petar Ražnatović u knjizi *Otpor golorukih kroz logore* (Grafika, Beograd, 1970) navode: Krapje, Ciglana, Bročice, Kožara i Stara Gradiška (str. 61).

U knjižici *Jasenovac* (izdavač: NIU "Jedinstvo" Sisak, 1966, 10) štampanoj povodom podizanja spomenika u Jasenovcu piše "Prvi zatočenici dovedeni u 'Verzalov logor I' (sic!) kod Jasenovca u ljetu 1941. godine. Ubrzo je osnovan i drugi između Jasenovca i Krapja - 'Logor II'".

Nikola Živković u *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u II svetskom ratu* (ISI i Export – Press, Beograd, 1975.) pozivajući se na Munka (*Otpor u žicama*, I) preuzima obeležavanje logora prema Zemaljskoj komisiji (str. 239).

U knjizi *Otpor u žicama - sjećanja zatočenika I* (Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1969.) Zlatko Munko u uvodnom delu za Jasenovac navodi po brojevima I-V i poimenično: Krapje, Bročice, Ciglana, Kožara i Stara Gradiška (str. 19). Isto navodi i Slavko Vukčević u prikazu naučnog skupa u SANU *Jasenovac 1945-1988*. u VIG III/1988. (str. 385-391, na str. 385).

Sonja Božanović-Špoljar u prilogu na naučnom skupu u Jasenovcu *Kratak pregled bibliografije o logorima u srednjem toku Save (Jasenovac) za period 1944-1965*. (Okrugli stol "Jasenovac 1986", Spomen-područje Jasenovac, 233-240) na str. 234. nekritički od Trivunčića preuzima i u organizacionu šemu uvrštava "Logor V tzv. Ciganski u Uštici i Logor VI Mlaka (ženski logor)", iako za Krapje daje oznaku I, a za Bročice daje oznaku II, pa dodaje "Logor Stara Gradiška je bio filijala logora Jasenovac, a dječji logor Jastrebarsko takođe je bio u sklopu logora Jasenovac".

Anđelko Barbić, objavio je nekoliko priloga o Jasenovcu, u radu *Metode mučenja i oblici likvidacije u KCL Jasenovac* (Zbornik CDISB, 1/85, 153-178.) navodi (str. 159.) Logor I kraj sela Krapje, Logor II na reci Strug, nedaleko ceste i pruge koje vode od Jasenovca prema Novskoj, a Staru Gradišku navodi kao Logor V (str. 175.). Isti u članku *Počeci osnivanja kompleksa koncentracionih logora u Jasenovcu* (SPZ, 24/1987/1-2, 76-80.) navodi Bročice kao Logor I, a Krapje kao Logor II. U *Prilozi proučavanju funkcije Ustaške obrane u osiguranju Koncentracionog logora Jasenovac* (Okrugli stol "Jasenovac 1986", 163) Barbić navodi "Logor I u Bročicama i Logor II u Krapju".

Mladen Colić u *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941*. (Delta - press, Beograd, 1973.) pozivajući se na Trivunčića preuzima njegove oznake i nazive za logore u kompleksu Jasenovca (str. 386.).

Šime Balen u knjizi *Pavelić* (str. 83.) navodi: "Prvi jasenovački logori - u Krapju i Bročicama osnovani su u svibnju 1941. (?), nešto kasnije od onih u Slanom i Jadovnom.

U *Kraćem povijesnom osvrtu na jasenovačke logore 1941-1945*. objavljenom kao prilog *Izveštaju Spomen-područja Jasenovac* 1980. (priredio: Jovan Mirković) navedeno je: "U kompleksu Jasenovca organizirani su slijedeći logori: Logor I - Krapje, Logor II - Bročice, Logor III - Ciglana, Logor IV - Kožara, Logor V - Stara Gradiška. Prema objavljenoj literaturi Spomen-područja Jasenovac, kao Logor V pominje se mjesto Uštica gdje su vršene masovne likvidacije Roma, te Logor VI - ženski radni logor Mlaka gdje je bila ekonomija na kojoj su uglavnom radile žene koje su nakon sezonskih radova bile likvidirane" (str. 47.).

Atanasije Jevtić u knjizi *Velikomučenički Jasenovac* (Glas crkve, Valjevo i Sfairos, Beograd, 1990; isto u: II dopunjeno izdanje: /Jevtić/ Atanasije, episkop zahumsko-hercegovačko primorski, *Velikomučenički Jasenovac posle Jasenovca*, Beograd - Valjevo, 1995, 421; i u: *Večan pomen, Jasenovac - mesto natoplje-*

U poglavlju "B" dat je opis Logora III Ciglana ("Ciglara" - ?) sa objektima, mučilištima i stratištima, te kratak opis Logora IV. Treće poglavlje ("C") prikazuje u opštim crtama sistem i metode koje su ustaše provodile u logoru, kakav je bio život zatočenika, šta su radili, te odnos i postupak ustaša prema zatočenicima. Svi navodi potkrepljeni su brojnim iskazima svedoka. U ovom poglavlju dat je i osvrt na glavne ustaške zločince u logoru

no krvlju nevinih, Beograd, 1990) daje: "Broj jasenovačkih logora je osam, a broj žrtava - između sedam i osam stotina hiljada ljudi, žena i dece" (str. 10) i navodi, bez pozivanja na izvore (str. 11-24): "Logor I Bročice (=Bročke Jasenine), zvani i 'Versajev' ", "Logor II Krapje (=Plesmo)", "Logor III Ciglana, ustvari logor Jasenovac, koji se nalazi ispod samog sela Jasenovac, na njegovom terenu, na levoj obali Save pa do reke Veliki Strug (na severu) i do stalno dograđivanog nasipa u močvarnom Lonjskom polju, tačnije Mokrom polju (na istoku)", "Logor IV Kožara", "Logor V Ciganski, u selu Uštice", "Logor VI u selu Mlaka ... gde je bio tzv. ženski radni logor", "Logor VII u Staroj Gradiški (koji se od ustaša naziva i Logor V)", "Logor VIII u Donjoj Gradini". Jevtić delimično preuzima, nekritički, nazive za logore od Trivunčića ("Versajev", "V Ciganski", "VI Mlaka - ženski radni logor"), a delimično sam daje oznake: "Logor VII u Staroj Gradiški", "Logor VIII u Donjoj Gradini"), ma da sam u tekstu kaže "Gradina u stvari i nije bila nikakav 'logor', nego samo masovno jasenovačko stratište, tj. 'prihvatni logor'..."

Pitanje brojnih oznaka i naziva logora je jedno od nekoliko o kojima ima različitih pristupa u literaturi. Takva pitanja su osim ovoga: vreme nastanka i postojanja pojedinih logora u kompleksu jasenovačkih logora, pitanje nadležnosti Zapovjedništva sabirnih logora Jasenovac nad drugim logorima kao šta je Lepoglava (v. *Saopćenje br. 25.*)*, dečji logor Jastrebarsko (Sonja Božanović-Špoljar), Đakovo (Vasiljević), Tenje, Feričanci; odnos zapovjedništva u Jasenovcu i Staroj Gradiški, pitanje međusobnih odnosa zapovjedništva logora i civilnih i vojnih vlasti na širem području tzv. "zaštitne zone" i neka druga, a naročito pitanje broja žrtava u jasenovačkim logorima (upor. aktuelne polemike, te navode Terzića, Bulajića, Dedijera, Bobana, Kočovića, Žerjavića, Tuđmana i dr.).

**Saopćenje br. 25. Zemaljske komisije Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Logor u Lepoglavi.* "Početkom srpnja 1944. povjereni je zloglasnom krvniku bojniku Milošu Ljubi poznatom radi svojih nedjela koje je počinio u Jasenovačkom logoru, da organizira logor u Lepoglavi. Logor se sastojao iz t. zv. stare kaznionice, koja se nalazila tik župnog dvora i crkve i nove kaznionice, kraj koje je bila bolnica i koja je bila ograđena posebnom ogradom. Gotovo cijelo vrijeme od srpnja 1944. do početka svibnja 1945. bio je zapovjednik sam Miloš Ljubo, sa prekidima od nekoliko dana u mjesecu rujnu 1944. kada je zapovjednikom bio vojnik Pižeta, zatim u siječnju 1945, kada je zapovjednikom bio vojnik Matijević, kao i u travnju i u početku svibnja, kada je zapovjednik bio ust. natporučnik Gadić... Stražari koji su se sastojali od ustaša I. obrambenog združenja, dočasnici Vasić Mile, dočasnik Hercegovac Jure, vodnik Čuljak Jure, dovodnik Basić Mijo, Budimir Mato, Milan Marić, Luka Vasilj kao i časnici Vukorepa, ustaški zastavnik Vuković, zast. Vasilj Ivan, Grabovac Mihovil, poručnik Kolobarić, poručnik agronom Mrlić, zastavnik Barbarić i Lasek, vojni svećenik ustaški satnik Božić, a i sam Miloš Ljubo, Pižeta, Matijević i Gadić - mrcvarili su i zlostavljali zatočenike na razne načine." (*Dokumenti iz istorije Jugoslavije*, I, str. 245-247.).

³¹⁰*Isto*, str. 4. i 5. Za napomenuti je da ova Zakonska odredba br. CD XXIX - 2101 - Z - 1941. izdana 25.11.1941, a logori su već odavno postojali, dapače neki su već bili i likvidirani.

(Vjekoslav Maks Luburić, Ivica Matković, Ljubo Miloš, Miroslav Filipović - Majstorović, Hinko Dominik Picilli).

Odgovarajući na pitanje iz podnaslova "Koliko je žrtava progutao Jasenovac?" Komisija nije mogla dati tačan broj, ali na osnovu iskaza 62 svedoka, navedenih pedesetak masovnih zločina i dr. ističu brojkju od 500 - 600 hiljada i konstatuju: "...nikada se neće moći utvrditi tačan broj žrtava koji je progutao Jasenovac, ali na osnovu svih ispitivanja, koja je provela Zemaljska komisija, može se zaključiti, da gornji broj odgovara stvarnosti".³¹¹ U vezi s brojem žrtava indikativna je navodna izjava Luburića na banketu 9.10.1942. u Jasenovcu, prema iskazu jednog svedoka: "...i tako smo vam mi u ovoj godini ovdje u Jasenovcu poklali više ljudi nego osmanlijsko carstvo za cijelo vrijeme boravka Turaka u Evropi".³¹²

Četvrti deo donosi pod 26 podnaslova iskaze svedoka o pedesetak masovnih zločina. Iz ovog dela moguće je sabrati zbir od oko 200 hiljada ubijenih. U dokaze o zločinima Komisija ubraja iskaze 62 svedoka i uviđaje na licu mesta.³¹³ Obavljena su tri uviđaja: prvi je obavila Okružna komisija iz Nove Gradiške 11.5.1945, drugi, posebna Anketna komisija Zemaljske komisije, tri suca viših sudova i dva lekara - veštaka sudske medicine, a treći uviđaj je obavila Zemaljska komisija sa svojim referentom uz sudelovanje sudske-lekarskih veštaka i dva fotografska stručnjaka. Uviđaj je obavljen i na Gradini i u Ušticama. Uz ove navode dati su i izvodi iz zapisnika o pregledu terena.³¹⁴

U "Zaključku"³¹⁵ Komisija utvrđuje odgovornost za zločine poimenično od Pavelića (1) njegovih doglavnika, državnih vijećnika i ministara (4), ravnatelja i šefova Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost i Ustaške nadzorne službe (27), viših i nižih zapovjednika logora (10) do ustaških časnika, dočasnika, stražara, doušnika i logoraša koji su mučili i ubijali (148), kao i za sve ostale ustaše koji su ubijali, a kojima identitet nije utvrđen.

U knjizi se nalazi niz fotografija zločinaca i zločina, te nacrt logora Jasenovac III s legendom.

³¹¹*Isto*, 38-39.

³¹²*Isto*, 32.

³¹³*Isto*, 69-70.

³¹⁴*Isto*, 70-77.

³¹⁵*Isto*, 78-81.

Zločini u logoru Jasenovac je rezultat rad Zemaljske komisije, i kao takvi, usprkos tome šta Komisija nije mogla imati sve relevantne spoznaje na raspolaganju, (kasnija istraživanja terena, kasnija dostupnost nekih svedoka i iskazi nekih zločinaca itd.), osnova je svakom istraživanju jasenovačkih logora. Nedostatak je, ako ne prvog izdanja, a onda kasnijih, ili uopšte istoriografije, šta nije priređeno kritičko izdanje nalaza Zemaljske komisije i dokumenata prikupljenih od Komisije ili nastalih njenim radom.

U ovu grupu izvora treba uvrstiti *Izveštaj jugoslovenske Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Međunarodnom sudu u Nirnbergu*³¹⁶ i saopštenje Reparacione komisije *Ljudske i materijalne žrtve Jugoslavije u ratnom naporu 1941-1945*.³¹⁷ Ovo Saopštenje ilustrovano je statističkim, grafičkim i tabelarnim pregledima i fotografijama. U Saopštenju se navode gubici pojedinih savezničkih zemalja, a za Jugoslaviju se navodi brojka 1 706 000³¹⁸ ili 10,8% predratnog stanovništva.³¹⁹ Dat je pregled vojnih gubitaka saveznika, gde se za Jugoslaviju navodi 305 000 palih boraca³²⁰ i 425 000 ranjenih boraca.³²¹ Nadalje se navode podaci o teroru okupatora: "preživjelih ratnih zarobljenika 170 hiljada, preživjelih interniraca 320 hiljada, preživjelih prisilno raseljenih lica 530 hiljada, preživjelih lica na prinudnom radu 270 hiljada i preživjelih prinudno mobilisanih 320 hiljada. Ukupno 1 610 000 ili 10,2% od broja stanovnika. Prema tome: poginulih, ranjenih i trajno tokom rata maltretiranih bilo je 3.741.000 lica ili oko 23,5% od ukupnog broja stanovnika."³²² Dalje se daje materijalna šteta i procene ratne štete. Nisu dati posebni podaci o žrtvama u logorima.

³¹⁶*Izveštaj jugoslovenske Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Međunarodnom sudu u Nirnbergu*, Beograd, Jugoslovenska Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, 1947, 206, str. sa fot.

³¹⁷*Ljudske i materijalne žrtve Jugoslavije u ratnom naporu 1941-1945*, Reparaciona komisija pri Vladi FNRJ, s.l., s.a. (1946), 57.

³¹⁸*Isto*, 5.

³¹⁹*Isto*, 6.

³²⁰*Isto*, 9.

³²¹*Isto*.

³²²*Isto*, 10.

Podaci o ukupnim ljudskim žrtvama dovode se u poslednje vreme u pitanje, pa ima i uvećavanja i umanjanja ovog broja, o čemu će biti reči uz prikaz pojedinih radova.³²³ Pominjemo samo radove Kočovića i Žerjavića o izračunavanju demografskih gubitaka, koje, bez obzira da li se s njima slagali ili ne, ne može se paušalno odbaciti, pošto imaju određenu naučnu utemeljenost argumentovanu određenom metodologijom, šta ne znači da su oni definitivno u pravu (dapače, upitni su neki njihovi zaključci), već potrebu stručno-naučnog rada (interdisciplinarnog) na ustanovljenju i verifikaciji stvarnih podataka.

Izabrane materijale Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača izdali su Zečević i Popović u dvotomnoj zbirci *Dokumenti iz istorije Jugoslavije*.³²⁴ U 1. tomu objavljen je Izveštaj koji je podneo predsednik Komisije³²⁵ kao završni izveštaj, pošto je Komisija trebala prestati s radom.³²⁶ Državna komisija, zemaljske komisije i njihovi organi u periodu svog delovanja prikupili su oko 900 000 prijava o ratnim zločinima, sačinili oko 550 000 zapisnika o saslušanju svedoka i počinitelaca, prikupili oko 20 000 originalnih dokumenata iz neprijateljskih izvora, više hiljada drugih materijala (štampa, plakati, publikacije, kopije dokumenata itd.), izrađeno je oko 170 analiza i elaborata, doneseno oko 120 000 odluka, kojima je proglašeno oko 65 000 ratnih zločinaca. Komisija je takođe izdala veći broj saopštenja o masovnim zločinima.³²⁷

³²³Upor. Kočović, Žerjavić, Tuđman i dr.

³²⁴Miodrag Zečević i Jovan P. Popović, *Dokumenti iz istorije Jugoslavije, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača iz Drugog svetskog rata*, Tom I, Beograd, Arhiv Jugoslavije i ZAD, 1996, 482; Tom II, Beograd, Arhiv Jugoslavije i Printer komerc, 1998, 692. (u daljem tekstu: *Dokumenti iz istorije Jugoslavije*).

³²⁵*Isto*, I, 17-74.

³²⁶*Isto*, I, 11-12: "U celini posmatrano ova organizacija je obavila ogroman deo posla na istraživanju i utvrđivanju ratnih zločina, ali nisu dovoljno jasni razlozi zbog čega je došlo do ukidanja ovog sistema, jer je ostalo dosta poslova i problema na kojima je trebalo dalje raditi." U fusnoti 10. na istoj strani priređivači su naveli: "Prema nekim neproverenim svedočenjima predlog je potekao iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine a između ostalog i iz razloga jer bi svaki drugi Hrvat i Musliman iz Hercegovine bio proglašen za ratnog zločinca...". O radu Komisije vidi izvanredni članak Alberta Vajsa: *Rad komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača*, Beograd, Anali Pravnog fakulteta, br. 4/1961, 387-400.

³²⁷*Isto*, I, 12.

Drugi deo I toma donosi jedan broj saopštenja Državne i zemaljskih komisija. Za našu temu interesantni su: Saopštenje br. 33³²⁸ i 88³²⁹ Državne komisije i Saopćenje br. 25³³⁰ i 38³³¹ Zemaljske komisije Hrvatske (ma da i ostala saopštenja zemaljskih komisija Hrvatske i Bosne i Hercegovine govore o masovnim zločinima ustaša).

U trećem delu donete su odluke o proglašenju jednog broja ratnih zločinaca, a za našu temu značajne su odluke Zemaljske komisije Hrvatske.³³²

U nastavku ovog toma dati su dokumenta o konstituisanju Komisije i dokumenta na osnovu kojih je Komisija radila (nacionalni i međunarodni propisi).

Za istraživače posebno je značajan poslednji list u knjizi³³³ pod naslovom "Obaveštajna sredstva Fonda 'Ratni zločini'" u kome su dati podaci o inventaru fonda i pomoćnim obaveštajnim sredstvima kao šta su: imenična kartoteka zločinaca, imenični registar zločinaca, kartoteka dokaznog materijala sa oznakom DOS, kartoteka dokaznog materijala sa oznakom INV, kartoteka dokaznog materijala bez oznake DOS i INV, imenički registar pripadnika SS formacija, popis optužnica i presuda, hronološki popis dokumentacije iz neprijateljskih izvora i izvora NOV pod oznakom INV broja. Ukupna količina građe ovog fonda u Arhivu Jugoslavije iznosi 107 d.m, od toga 896 fascikli, 998 jedinica opisa, 91 kancelarijska knjiga i 84 kartoteke.

U II tomu ovog zbornika osim 15 saopštenja i 45 odluka doneta je, za našu temu interesantna zbog aktuelnosti³³⁴ i Odluka o utvrđivanju zločina Dinka Šakića³³⁵ i Zapisnici sa izjavama svedoka o zločinima Šakića.³³⁶

Peto poglavlje ovog toma čini njegov najveći deo i donosi Spisak jugoslovenskih građana saradnika okupatora i njihovih pomagača koje je Državna komisija na osnovu

³²⁸*Isto*, I, 131-139. Vidi i: *Saopštenja* 7-33, str. 376-390.

³²⁹*Isto*, I, 212-220. Vidi i: *Saopštenja* 66-93, str. 803-815.

³³⁰*Isto*, I, 245-247. o logoru Lepoglava.

³³¹*Isto*, I, 249-259 o iskopavanju jama sa leševima u blizini Stare Gradiške.

³³²*Isto*, I, 266-365, Odluke za: Pavelića, Artukovića, oba Kvaternika, Luburića, Šarića, fra Majstorović-Filipovića i Tomića.

³³³*Isto*, I, 481-482.

³³⁴Šta i priređivači u napomeni ističu: da odstupaju od utvrđene metodologije za ovaj tom (str. 277).

³³⁵*Isto*, II, 279-281.

³³⁶*Isto*, II, izjave Jelesin Vlade (282-283), Ilić Branka (284), Grin Valtera (285) i Danon Jakoba (286).

predloga zemaljskih komisija i prikupljene građe proglasila za ratne zločince.³³⁷ Od 8 971 poimenično navedenog ratnog zločinca u tri priložena spiska za 76 je navedeno da su vršili zločine u jasenovačkim logorima, ili da su pripadali 1. U.O.S. (Jasenovački obrambeni zdruk), odnosno direktno odgovornih za zločine u jasenovačkim logorima, kao i veći broj odgovornih po "formacijskoj liniji".³³⁸ Za istaći je da su priređivači pored svakog imena lica iz popisa naznačili podatke gde se nalazi dosije, odnosno bliža arhivska uputstva koja omogućuju korišćenje arhivske građe.

U popis izvora možemo uvrstiti i *Spisak oficira i ostalih vojnih službenika bivše jugoslovenske vojske koji su se prijavili u vojsku hrvatske države iz 1941. god.*³³⁹ pošto se upoređivanjem ovog popisa (koji sadrži 3 480 imena oficira i vojnih službenika) sa popisom proglašanih ratnih zločinaca³⁴⁰ mogu se neka lica identifikovati i kao počiniooci ratnih zločina.³⁴¹

Jednu grupu izvora čine izdanja nastala radom istražnih i sudskih organa, odnosno izdanja nastala korišćenjem dokumentacije o radu ovih organa.

Među takva izdanja spada *Suđenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini.*³⁴² U ovoj knjizi dat je izvod iz stenografskih beleški s procesa u Zagrebu pred Vijećem Vrhovnog suda NRH (septembar - oktobar 1946). Tok procesa dat je u najbitnijim delovima i hronološki je razrađen. Stenogram s ovog suđenja obilato je korišćen u izvodima u nizu knjiga i

³³⁷*Isto*, II, 287-691.

³³⁸Naravno, daleko je veći broj direktno odgovornih za zločine u jasenovačkim logorima: pripadnici logorske straže, zapovjedništva, 1. U.O.S., kao i funkcioneri i izvršiooci na područjima odakle su logorisani zatočenici, pa svi u strukturi hijerarhije ustaške organizacije i njene državne tvorevine (rasni zakoni, ozakonjenje zločina, šovinističko-klerikalna ideologija itd.). Upor. Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac*, (rukopis priređen za štampu): navodi oko 2 800 imena ustaša odgovornih za zločine u Jasenovcu.

³³⁹*Spisak oficira i ostalih vojnih službenika biv. jugoslovenske vojske, koji su se prijavili u vojsku hrvatske države*, drugo izdanje, Štampa Državne štamparije, Beograd, 1941, 94. Objavljeno i u: *Catena mundi*, II, Kraljevo - Beograd, 1992, 365-389.: *Spisak oficira...*

³⁴⁰Zečević - Popović: *Dokumenti iz istorije Jugoslavije*, II, 287-691.

³⁴¹Interesantno je da se npr. na "Spisku oficira" ne nalazi ime Marka Pavlovića, zapovednika 1. U.O.S., koji je bio oficir jugoslovenske vojske.

³⁴²*Suđenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima*, Zagreb, 1946, 494, (urednik i izdavač Milan Stanić, Zagreb), (dalje: *Suđenje*).

polemika u vezi sa Stepincem³⁴³ i delovanjem dela katoličkog klera. U vezi s temom ovog rada, u optužnici, raspravi i presudi u nizu navrata pominju se logori Jasenovac i Stara Gradiška, bilo u vezi s optuženima i njihovom odgovornošću: Lisak - odgovornost za koncentracione logore,³⁴⁴ Stepinac - zbog ukupnog delovanja RKC u NDH i delovanja nekih sveštenika, napose vojnih dušebrižnika, jer je Stepinac bio vojni vikar "sine titulo" za NDH, kao šta su rimokatolički sveštenici - zločinci u Jasenovcu³⁴⁵ ili u izjavama svedoka zbog postupaka dela katoličkog klera, a napose u postupcima nasilnog prekrštavanja (katoličenja) uz pretnje logorom ili slanja i logor.³⁴⁶

U vezi s delovanjem dela katoličkog klera i odgovornosti za počinjene zločine, pa jednim delom i za počinjene zločine u jasenovačkim logorima, značajni su izvori objavljeni u knjigama *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*³⁴⁷ i *Magnum crimen* Viktora Novaka.³⁴⁸

U *Dokumentima o protunarodnom radu* objavljen je velik broj dokumenata, izjava istražnim i pravosudnim organima, dokumenata komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, od kojih se mnogi odnose na teror, upućivanje stanovništva u logore, nasilno prekrštavanje pod pretnjom zatočenja u logor, a neka se odnose na lica ko-

³⁴³Upor. Blažević, Cvitković, Stanojević i dr.

³⁴⁴*Suđenje*, str. 5, 8-9, 420-421.

³⁴⁵*Isto*, str. 203, 272-273, 472. U Jasenovcu su istakli se svojim zločinima sveštenici: fra Filipović (Majstorović), Brekalo, Čulina, Cvitan, Lipovac. Brkljačić je bio nesvršeni teolog. Po tvrdnjama RKC fra Filipović je bio suspendovan od sveštenečkog zvanja nakon zločina u Drakulićima.

³⁴⁶*Isto*, str. 249, 295, 337, 377, 378, 381, 382, 383-384, 385, 398, 404-405, 405, 412. Interesantan je iskaz svedoka Ostoje Samardžija iz Mlake o prekrštavanju, te masovnom odvođenju stanovništva u logor: muški u Jasenovac, žene i deca u Staru Gradišku. Od 1232 lica koliko je oterano iz Mlake, posle rata se vratilo svega 145 duša. Mlaka je bila sastavni deo logora Jasenovac, zajedno s Jablancem - ekonomija i stratište.

³⁴⁷*Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, Redigirali i izdali Joža Horvat i Zdenko Štambuk, Zagreb, 1946, 520. (dalje: *Dokumenti o protunarodnom radu*)

³⁴⁸Viktor Novak, *Magnum crimen, Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb, Nakladni zavod Hrvatske, 1948, 1119. (Reprint izdanje: Beograd, Nova knjiga, 1986, s napomenom izdavača i predgovorom Jakova Blaževića.); Viktor Novak, *Velika optužba 'Magnum crimen' (Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj)*, I-III, Sarajevo, Svjetlost, 1960, II skraćeno izdanje, 261+197+210.

ja su bila u logoru, dok jedan deo se odnosi na sveštenike - zločince iz logora Jasenovac, kao šta su fra Filipović - Majstorović,³⁴⁹ Brekalo, Lipovac i dr.

O nasilnom prekrštavanju pod pretnjom logorisanja i teranjem u logor Jasenovac, objavljeno je deset izjava svedoka kod istražnih i pravosudnih organa ili u Komesarijatu za izbeglice.³⁵⁰ Tu je i izjava u kojoj se pominje Brkljačić "koji je učio katoličku bogosloviju", a bio pomoćnik Luburića u Jasenovcu.³⁵¹ U istoj izjavi se pominju porušene crkve u Jasenovcu, Okučanima, Rajiću i Uštici.³⁵²

U vezi sa sveštenicima, ustaškim zločincima, niz je dokumenata koji se najviše odnose na fra Filipovića, kapelana iz samostana Petričevac kod Banja Luke, kasnije poznatog koljača i zapovednika u logoru Jasenovac i Stara Gradiška, pod prezimenom Majstorović (poznat kao "fra Satana"). Osim njega pominju se kao zločinci sveštenici u jasenovačkom logoru: Zvonko Brekalo, Zvonko Lipovac i Anselmo Čulina.³⁵³

O fra Filipoviću objavljena su dokumenta: izjava jednog od preživelih u pokolju u selu Drakulićima,³⁵⁴ izveštaj zapovedništva UNS-a o istom pokolju,³⁵⁵ tri izjave Komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača,³⁵⁶ Objavljen je takođe zapisnik Zemaljske komisije sa iskazom samog fra Filipovića, te deo zapisnika istražnih vlasti o njegovom saslušanju.³⁵⁷ O radu katoličkih sveštenika u logoru Jasenovac govori ustaša Jo-

³⁴⁹Pred nekoliko godina publicista i filmski režiser Vojdrag Berčić, koji je bio istražitelj kada je fra Filipović (Majstorović) bio izručen našim organima, najavljivao knjigu i film o "fra Satani". Nemamo spoznaje da li je šta učinio, međutim, jednom je u nekakvom reklamnom oglasu bila najavljena knjiga Vojdraga Berčića. U intervjuu koga je dao "Ilustrovanoj politici" (Branko Đurica, *Čas anatomije zla*, "Ilustrovanja politika", 29.5.1984.), Berčić je najavio knjigu pod naslovom "*Dijalozi sa Satanom*".

³⁵⁰*Dokumenti o protunarodnom radu*, str. 70-72, 77, 78-79, 80, 86, 89, 91-92, 96, 97, 99-102.

³⁵¹*Isto*, 92.

³⁵²U vezi s izgradnjom nove SPC u Jasenovcu (na mestu porušene) i njenim osvećenjem 2.9.1985. bilo je u našoj i emigrantskoj štampi puno napisa o Jasenovcu, logoru, broju žrtava itd. Vidi nap. 809.

³⁵³*Dokumenti o protunarodnom radu*, 165-166.

³⁵⁴*Isto*, 166-168.

³⁵⁵*Isto*, 168-169.

³⁵⁶*Isto*, 169-171.

³⁵⁷*Isto*, 171-174.

sip Matijević u zapisniku sa saslušanja.³⁵⁸ Mnogi među sveštenicima - zločincima su i odlikovani, među njima, vidi se prema objavljenom dokumentu, Zvonimir Brekalo³⁵⁹ i Zvonko Lipovac³⁶⁰ ustaše, dušebrižnici, u logoru Jasenovac.

Deo dokumenata odnosi se na protunarodni rad poslednjih dana rata i posle oslobođenja, kao šta je skrivanje dokumenata i zlata u Kaptolu (deo zlata potiče iz pljački u logoru: predmeti i zlatni zubi), te o vezama dela katoličkog klera s križarima i sličnim terorističkim organizacijama.³⁶¹ Deo ovih dokumenata upotrebljen je i na procesu Lisaku, Stepincu i dr.³⁶² Na kraju u "Kazalu imena" kao ustaše navode se sveštenici: Zvonimir Brekalo, Anselmo Čulina, Filipović alias Majstorović fra Miroslav (Filipović fra Tomislav) i Zvonko Lipovac.³⁶³

Ogromno delo Viktora Novaka *Magnum crimen*³⁶⁴ za neke je bezrezervno najveći domet u našoj istoriografiji o klerikalizmu, a drugi ga osporavaju, tvrdeći da nije naučno utemeljeno, da se služio podmetanjem itd. U svakom slučaju ovo delo ne ostavlja nikog ravnodušnim.³⁶⁵

U vezi s našom temom u knjizi se nalazi dosta dokumenata (i komentara o njima) koji se odnose na logor Jasenovac (bilo da se radi o katoličenju uz pretnje i odvođenje u logor,³⁶⁶ ili o licima koja su otpremljena u logor, te o zločincima).³⁶⁷ Korišćeno je dosta dokumenata objavljenih u *Dokumenti o protunarodnom radu...*, a objavljeno je i dosta drugih.³⁶⁸ Zbog dokumentarnog karaktera ovo delo uvrštavamo i u izvore.

³⁵⁸*Isto*, 175-178.

³⁵⁹*Isto*, 228.

³⁶⁰*Isto*, 230.

³⁶¹*Isto*, dok. na str. 421, 424-429, 430-443.

³⁶²Upor. *Suđenje...*, te niz knjiga o Stepincu i ovom procesu (Blažević, Cvitković, Stanojević i dr.).

³⁶³*Dokumenti o protunarodnom radu...*, 516, 518.

³⁶⁴Vidi nap. 348.

³⁶⁵Upor. Zlatko Matijević, *o. c.*, 74-76.

³⁶⁶Novak, *o. c.*, poglavlje *Teror i katoličenje*, 599-804.

³⁶⁷*Isto*, o fra Filipoviću, str. 647-650.

³⁶⁸*Isto*, poglavlja: *Zanosni doček - NDH (525-597)*, *Teror i katoličenje (599-804)*, *Ideologija i propaganda (805-1100)*.

Uz ove dve knjige kao dopuna o odnosu RKC i ustaške NDH je i *Tajni dokumenti o odnosima Vatikana i ustaške NDH*,³⁶⁹ a za ovaj rad interesantno je nekoliko dokumenata od kojih navodimo pismo Rušinovića Lorkoviću od 28.5.1942. o razgovoru s kardinalom Tisserant-om, u kome se pominje da je "nestalo 350 tisuća Srba", te da "samo u jednom logoru ima 20 tisuća Srba".³⁷⁰

U knjižici iz iste biblioteke (izdavača)³⁷¹ *Terorističke i špijunske akcije protiv FNR Jugoslavije*³⁷² navode se dokazi u vezi s ulogom popa Draganovića (u Rimu) a vezano za prebacivanje zločinaca u emigraciji u Latinsku Ameriku i druge zemlje, te odgovornosti istoga za slanje Kozarčana na prinudni rad u Reich i u logore Jasenovac i Staru Gradšku, te insceniranje posete "međunarodne komisije" u logor Jasenovac, u kojoj se, tvrdi Ljubo Miloš, nalazio i jedan kardinal.³⁷³

Iako se u ovoj knjizi donose dokumenta i izvodi iz zapisnika sa suđenja grupi Kavran - Miloš selektivno, usmereni na dokazivanje povezanosti ove ubačene grupe (operacija "Gvardijan") sa obaveštajnim službama, ipak, pošto se u grupi nalazilo i nekoliko zločinaca iz logora Jasenovac (Miloš, Vrban Pudi i dr.), u nekoliko navrata pominje se i kompleks jasenovačkih logora.³⁷⁴

Mnoga posebna izdanja, bilo istoriografskog, bilo publicističkog karaktera, a koja u većoj ili manjoj meri obrađuju i kompleks jasenovačkih logora, objavljuju u celosti i faksimilima, a češće u izvodima, i značajan broj dokumenata (često poznatih) relevantnih

³⁶⁹*Tajni dokumenti o odnosima Vatikana i ustaške NDH*, Društvo novinara Hrvatske, Zagreb, 1952, 144+64 faks. (autor, navodno, Ive Mihovilović).

³⁷⁰*Isto*, 116. i faks. u prilogu "Dokumenti".

³⁷¹Biblioteka Društva novinara Hrvatske.

³⁷²*Terorističke i špijunske akcije protiv FNR Jugoslavije*, Otkrića sa zagrebačkog procesa protiv ustaško-terorističko-špijunske grupe Kavran-Miloš, Društvo novinara NR Hrvatske, Zagreb, 1948, 88. (dalje: *Terorističke i špijunske akcije...*). Upor. panegirik: Ivan Tomas, *Krunoslav Stj. Draganović*, Buenos Aires, 1964, 50.

³⁷³*Isto*, iz saslušanja Ljube Miloša, 51-52.

³⁷⁴*Isto*, 12: Iz rasprave javnog tužioca i Ljube Miloša o njegovom saznanju preko Luburića o sednici Pavelićeve vlade na kojoj se, navodno, raspravljalo o nacrtu specijalnog noža za klanje (upor. crtež kod Nikolića) i izradi tog noža, a nacrt je, po izjavi Luburića Milošu, izradio lično Pavelić. Na str. 28: u iskazu optuženi Pavleković kaže da su se jasenovački koljači Vasilj i Pudo hvalili u izbegličkom logoru Fermo pred Angloamerikancima svojim zločinima.

za ovu temu rada, Takvi su npr. radovi Fikrete Jelić-Butić,³⁷⁵ Bogdana Krizmana,³⁷⁶ Ferde Čulinović,³⁷⁷ a posebno knjige: Šime Balen *Pavelić*,³⁷⁸ *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji* u izdanju Saveza jevrejskih opština u FNRJ,³⁷⁹ Peršenovi *Ustaški logori*,³⁸⁰ radovi Samuela Pinta,³⁸¹ Avrama i Davida Pinta,³⁸² nadalje kod Dedijera,³⁸³ u izdanjima koje zajedno potpisuju Dedijer i Miletić,³⁸⁴ kod Bula-

³⁷⁵Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, Zagreb, Liber i Školska knjiga, 1977, 331; Ista, *Noviji prilozi proučavanju ustaškog pokreta i "NDH" (1941-1945) u našoj historiografiji*, ČSP, II/1/1970, 195-200; Ista, *Novi prilozi o ustašama i NDH*, II dio, ČSP, VI/2 (15)/1974, 141-151.

³⁷⁶Bogdan Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb, Globus, 1978, (2. izd. 1983; 3. izd. 1986.), 606; Isti, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, Isto, 1986, 3. izd., 620; Isti, *Ustaše i Treći Reich*, I-II, Isto, 1986, 2. izd., 386+450; Isti, *Pavelić u bjekstvu*, Isto, 1986, 520; Za ovaj rad značajnije su 2. i 3. knjiga ove tetralogije (*NDH između Hitlera i Mussolinija*, I-II, i *Ustaše i Treći Reich*).

³⁷⁷Ferdo Čulinović, *Stvaranje nove jugoslavenske države*, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, 1959, 327; *Terror u Hrvatskoj*, 30-4; Isti, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Beograd Vojnoizdavački zavod, 1970, 688. *Nezavisna Država Hrvatska*, 165-384, a unutar ovog poglavlja: *Strahovlada u "Nezavisnoj Državi Hrvatskoj"*, 305-333.

³⁷⁸Šime Balen, *Pavelić*, Zagreb, Društvo novinara Hrvatske, 1952, 144 sa fot. i faks. Posebno poglavlja: *NDH - krvava džungla bezakonja i terora*, 55-76. i *Pavelićevi logori - klaonica naroda*, 77-100, posebno o logorima u Jasenovcu, str. 83-100.

³⁷⁹*Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Izdanje Saveza jevrejskih opština FNR Jugoslavije, Beograd, 1952, 245. Posebno drugi deo: *Nezavisna Država Hrvatska*, 54-114, a o logoru Jasenovac i Stara Gradiška str. 85-109.

³⁸⁰Mirko Peršen, *Ustaški logori*, Zagreb, Stvarnost, 1966, 181 sa sl. i faks. i II izd: Zagreb, Globus, 1990, 350.

³⁸¹Samuel Pinto, *Zločini okupatora i njihovih pomagača nad Jevrejima u Bosni i Hercegovini*. Elaborat pisan za Zemaljsku komisiju za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za Bosnu i Hercegovinu, (rađeno 1947), Sarajevo, 1952, 520, šapirografirano.

³⁸²Avram Pinto i David Pinto, *Dokumenti o stradanju Jevreja u logorima NDH*, Sarajevo, Jevrejska opština, 1972.

³⁸³Vladimir Dedijer, *Vatikan i Jasenovac, Dokumenti*, Beograd, Rad, 1987, 788.

³⁸⁴Vladimir Dedijer i Antun Miletić, *Genocid nad Muslimanima, Zbornik dokumenata*, Sarajevo, Svjetlost, 1990, 551; Isti, *Protiv zaborava i tabua (Jasenovac 1941-1991)*, Sarajevo, 1991, 535; Isti, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944, Svedočanstva*, Beograd, Prosveta, 1989, 935.

jića,³⁸⁵ Jevtića,³⁸⁶ Kostića,³⁸⁷ Rastislava Petrovića,³⁸⁸ Gorana Babića,³⁸⁹ Radomira Bulatovića³⁹⁰ i dr., a dokumenta nalazimo objavljena i u nekim drugim zbornicima³⁹¹ kao i u člancima u štampi i specijalnim izdanjima štampe.³⁹²

Zbornik dokumenata i svedočenja Dedijera i Miletića *Genocid nad Muslimanima*³⁹³ donosi između ostalog za nas interesantno poglavlje "Muslimani u koncentracionim

³⁸⁵Milan Bulajić, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, I-IV, Beograd, Rad, knj. I-II, 1988, 891+953, knj. III-IV, 1989, 1350; Isti, *Misija Vatikana u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, I-II, Beograd, Politika, 1992, 1172; Isti, *"Jasenovački mit" Franje Tuđmana, Genocid nad Srbima, Jevrejima i Ciganima (Nezavisna Država Hrvatska, Jasenovac - sistem ustaških logora smrti, Tuđmanov jasenovački mit)*, Beograd, Stručna knjiga, 1994, 203+36; Isti, *Jasenovac, ustaški logori smrti, srpski mit? hrvatski ustaški logori genocida nad Srbima, Jevrejima i Ciganima*, Beograd, Muzej žrtava genocida, 1999, 863.

³⁸⁶Atanasije Jevtić, *Velikomučenički Jasenovac, Ustaška tvornica smrti, Dokumenta i svedočenja*, Valjevo, Glas crkve, Beograd, Sfairis, 1990, 390; Atanasije, episkop zahumsko-hercegovački i primorski, *Velikomučenički Jasenovac posle Jasenovca*, (2. dopunjeno izdanje knjige *Velikomučenički Jasenovac*), Beograd - Valjevo, 1995, 421; Isto i u: *Večan pomen, Jasenovac, Mesto natopljeno krvlju nevinih, 1941/1985/1991*, Beograd, Sveti arhijerejski sinod SPC, 1990, 385.

³⁸⁷Lazo M. Kostić, *Hrvatska zverstva u drugom svetskom ratu prema izjavama njihovih saveznika*, II izdanje, Melburn, Australija, 1983, 287.

³⁸⁸Rastislav V. Petrović, *Genocid sa blagoslovom Vatikana, Izjave Srba izbeglica*, Beograd, Fond Nikole Tesle, 1992; Isti, *Zavera protiv Srba*, Beograd, Dositej, 1990.

³⁸⁹Goran Babić, *Historija hrvatske historije*, Beograd, Stručna knjiga, 1992, 272.

³⁹⁰Radomir Bulatović, *Koncentracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Gradinu, Istorijsko-sociološka i antropološka studija*, Sarajevo, Svjetlost, 1990, 451.

³⁹¹*Catena mundi, Srpska hronika na svetskim verigama*, (priredio: Predrag R. Dragić Kijuk), Beograd, Matica Srba i iseljenika, Kraljevo, Ibarske novosti, 1992, knj. I-II, 880-952; (Vida Brodar, Anton Pogačnik i Srboљub Živanović, *Izveštaj antropologa o grobovima u Jasenovcu*, *Catena mundi*, I, 766-786.)

³⁹²*Dokumenti. "Borba"* - Specijalno izdanje, Beograd, februar 1988; *Krvavi bilans Nezavisne Hrvatske, Iz tajnih dokumenata italijanske armije, Dosije: Revija 92*. Priređivač: Luka Maliković, "TV novosti", 1991 (donosi neke i navodi mnoge dokumente o zločinima ustaša, ali, nažalost, ne navodi gde se originali nalaze, odnosno gde su objavljeni); *Tridesetak (kratkih) ustaških zakona* (I-II), "Srpski narod", kulturno-politički mesečnik za sve Srbe sveta, god. I, januar-februar 1992, 26-29, mart-april 1992, 15-18, (priredio: Goran Babić). U uvodnom tekstu, koga potpisuje Goran Babić najavljuje se izdanje zbirke "Ustaški zakoni" ("Srpski narod", god. I, januar-februar 1992, str. 26.), međutim, koliko nam je poznato do sada nije objavljena.

logorima NDH" gde donose 34 dokumenta³⁹⁴ (većina ih se odnosi na jasenovačke logore, kao npr. spiskovi upućenih u logor i sl.). Iako je u naslovu naznačeno "Zbornik dokumenata i svjedočenja", autori nisu ostali dosledni i u zborniku dali samo dokumenta i svjedočenja, već i druge tekstualne priloge. Tako uz naznačeno poglavlje s dokumentima o koncentracionim logorima daje se Miletićev prilog *Ustaška Nezavisna Država Hrvatska - Država koncentracionih logora*.³⁹⁵

U mnogima od ovih izdanja prenose se dokumenta objavljena već kod Miletića ili u drugim publikacijama (ne samo u retkim izdanjima).

Kod Dedijera se nalaze preneti čitavi članci iz štampe i periodike ili poglavlja iz radova drugih autora. Iako izdanje knjige *Vatikan i Jasenovac* nosi naznaku *Dokumenti*³⁹⁶ (objavljeno i na nemačkom i engleskom jeziku)³⁹⁷ i navodimo je u grupi "objavljeni izvori", ali radi metodološkog pristupa građi analiziramo je u poglavlju o istoriografskoj publicistici. Naime ovo izdanje donosi, doista, dosta dokumenata, ali i drugih tekstova koji se ne mogu podvesti pod ovaj naziv, i više su u funkciji dokazivanja uvodnih tekstova u pojedinim celinama, nego u funkciji sistematske zbirke izvora.³⁹⁸ Ista konstatacija može se reći i za knjigu koju zajedno potpisuju Dedijer i Miletić *Protiv zaborava i tabua*.³⁹⁹

Neka od posebnih izdanja iako donose sećanja zatočenika na boravak u logoru i uvrštavaju se u memoarsku literaturu, svojim neposrednim iskazom, pošto su izašla u toku NOB ili neposredno posle oslobođenja, mogu se uvrstiti i u izvore u užem smislu, zbog

³⁹³Vladimir Dedijer i Antun Miletić, *Genocid nad Muslimanima, Zbornik dokumenata i svjedočenja*, Sarajevo, Svjetlost, 1990, 551. (vidi prikaz: Milorad P. Radusinović, *Vladimir Dedijer i Antun Miletić, Genocid nad Muslimanima 1941-1945*, Istorija 20. veka, 1-2/1991).

³⁹⁴*Isto*, 483-524.

³⁹⁵Antun Miletić, *Ustaška Nezavisna Država Hrvatska - Država koncentracionih logora*, Isto, 525-546.

³⁹⁶Vidi nap. 383.

³⁹⁷Vladimir Dedijer, *Jasenovac - das jugoslawische Auschwitz und der Vatikan*, Ahriman-Verlag, Freiburg, 1988. (I izd.), 1989. (II izd.), 1991. (III izd.), 277; Vladimir Dedijer, *The Yugoslav Auschwitz and the Vatican, the Croatian massacre of the Serbs during World War II*, Published 1992 by Prometheus Books, Buffalo, 444.

³⁹⁸Stiče se dojam da deo prenetih dokumenata, sećanja, svjedočenja, zapisa, članaka itd. nije u funkciji osnovne teze knjige već u funkciji kvantiteta.

³⁹⁹Vladimir Dedijer i Antun Miletić, *Protiv zaborava i tabua (Jasenovac 1941-1991)*, Sarajevo, IP Progress, Beograd, Udruženje za istraživanje genocida i ratnih zločina, Sarajevo, 1991, 535.

svoje dokumentacione vrednosti neposrednih svjedočenja i svežine sećanja bez uticaja kasnijih spoznaja. Takva su npr. izdanja *Jasenovački logor - Iskazi zatočenika koji su pobjegli iz logora iz 1942. godine*,⁴⁰⁰ *Koncentracioni logori - Dokumenti ustaškog terora iz 1944*,⁴⁰¹ *Nepokorena zemlja Mladena Ivekovića iz 1945. godine*,⁴⁰² *U mučilištu - paklu*

⁴⁰⁰*Jasenovački logor. Iskazi zatočenika koji su pobjegli iz logora 1942.* Izdanje Propag. odsjeka AVNOJ-a,* umnoženo na šapirografu, umnožio Agitprop Okružnog komiteta KPH za Osijek, str. 44. Sadržaj: Nota Sovjetske vlade o odgovornosti hitlerovskih osvajača i njihovih pomagača za zločine koje su izvršili u okupiranim državama Evrope. - "Međunarodna komisija" u jasenovačkom logoru. - Rad na nasipu. - Iskaz Gabrijela Vintera. - Krematorij. - Pokretno skladište ustaške obrane. - Iskaz Dušana Čulima koji je pobjegao iz logora u dane velike ofanzive na Kozari. - Logorske "Radionice". - Lik jednog dželata. - Likvidacija "Trogodišnjaka". - Preko bodljikavih žica - u slobodu ili smrt. - Ko su jasenovački dželati.

Jasenovački logor, Prijepis izdanja Propagandnog odsjeka Narodnooslobodilačkog vijeća Jugoslavije, 1942. (bez podataka).

Jasenovački logor, Reprint izdanje, "Glas" Banja Luka, 1974. *Jasenovački logor*, Drugo reprint izdanje, Spomen-područje Jasenovac, 1980.

*U "Borbi" br. 27. od 21. novembra 1942. god. objavljena je anonsa "Uskoro izlazi iz štampe brošura JASENOVAČKI LOGOR koja otkriva najstrahovitije zločine ustaških zlikovaca u ovom ratu", a u br. 30. od 13. decembra 1942. pod naslovom "Naši novi listovi" među tri obaveštenja stoji i: "Izašla je iz štampe i brošura o nečuvenim zločinima ustaša u logoru Jasenovcu, gdje je pobijeno 300 000 duša. Ovaj dokument izdao je Propagandni odsek Antifašističkog veća prema izjavama lica koja su se spasla iz jasenovačkog pakla". (Vidi: reprint izdanja "Borbe" 1941-1943, kao i zbornik *Istorijski arhiv KPJ*, tom I, knjiga 2. "Borba" 1942-1943, izdanje: Istorijsko odeljenje CK KPJ, Beograd, 1949, 228.) O sudbini prvog izdanja, štampanog u štampariji "Borbe" u Drinićima, koga je verovatno koristio Nikica Pavlić, vidi u članku Kadivke Petrović, *Ratne knjige o koncentracionim logorima*, Istorija 20. veka, br. 1-2/1990, 196-200. Vidi i nap. 1498.

⁴⁰¹*Koncentracioni logor, Dokumenti ustaškog terora*, (Crna Lokva, Kordun), izdanje "Vjesnik" JNOFH, Štamparija "Naprijed", lipnja 1944, str. 116. (Reprint izdanje: Spomen-područje Jasenovac, s.a.).

⁴⁰²Mladen Iveković, *Nepokorena zemlja, Zapisi iz IV i V neprijateljske ofanzive protiv narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije*; Zagreb, Nakladni zavod Hrvatske, 1945, 340, (Partizanska književnost. Izvanredno izdanje.). Prvo poglavlje iz ove knjige *Iz koncentracionog logora k partizanima* (str. 7-26) napisano je, po rečima autora iz Predgovora, 1942. godine u Bihaću za *Dnevnik Vladimira Dedijera* (vidi nap. 1498). U objavljenoj knjizi, ovaj deo je uglavnom štampan kako je napisan 1942. god. uz neznatna skraćivanja. Iveković u ovom sećanju govori o strahotama logora Jasenovac. Navodi da je u Jasenovcu, dok je on tamo bio, ubijeno najmanje 30 000 Cigana (str. 16), govori dalje o masovnim likvidacijama jevrejskih žena i dece iz logora Đakovo i Stara Gradiška u junu i julu 1942. Stravičan je opis "koncerta" grupe Cigana koji su morali svirati dok su njihova sabrača klana, i na koncu su zaklani i svirači (17. i 18.). Sećajući se drugova u logoru piše o ubistvu slikara Danijela Ozme i zagrebačkog lekara, doc. fakulteta dr. Jurja Bocaka (19. i 20.). Iveković je zamenjen septembra 1942. u grupi sa Hebrangom za Vutuca i Wagnera (20. i 26.).

Jasenovac Đorđa Miliše iz 1945. godine,⁴⁰³ *Grad mrtvih - Jasenovac 1943* Milka Riffera iz 1946.⁴⁰⁴ i dr. Ovde bi se takođe mogla ubrojiti i knjiga dr. Nikole Nikolića,⁴⁰⁵ osobito opisi duševnih oboljenja (psihoneuroze).

⁴⁰³Đorđe Miliša, *U mučilištu - paklu Jasenovac*, Zagreb, Nakl. piščeva, tisak Hrvatskog tiskarskog zavoda, 1945, 325. Ovo je jedno od prvih dela memoarske literature na temu logora Jasenovac (autor ga naziva: logor Jasenovac - Stara Gradiška). Stoga, osim šta je autor vičan peru (novinar s istančanim osećajem zapažanja, ne samo onog šta je lično doživljavao), ovo delo ima značaj i dokumenta - izvora, svedočenja neposrednog učesnika sa još u svesti svežim sećanjima na događaje. Iako je još na lečenju od posledica logora, fizički i psihički iscrpljen, bez ikakvih pribeležaka ili dokumenata, autor, na osnovu svojih utisaka, koristeći slobodu u interpretaciji za ovu vrstu literature, daje slike grube stvarnosti koja je prevazilazila svako moguće poimanje.

O strahotama logora on kaže (str. 10): "Sve što se piše i uopšte napiše o logoru Jasenovcu, tek može biti blijeda slika, nimalo uvećana, već samo nikad dovoljno i ukupno prikazano" i (str. 11.): "Sve ono, što ljudsko oko do tada nije vidjelo na zemlji ovoj, vidjelo je u toj krvavoj tami..."

O Milišinoj knjizi i značaju za obradu logora Ivan Medved u članku *Jugoslavenska povijesna literatura o logoru Stara Gradiška* (SPZ, 23/1986/1-2, 173-186,) na str. 177.) kaže: "Autor na temelju svojih osobnih sjećanja i utisaka piše o strahotama i jasenovačkog i starogradiškog logora. Neki zapisi imaju i određenu književno-umjetničku vrijednost, jer se autor ne zadovoljava u njima samo vanjskim opisom logorskih zbivanja nego pokušava proniknuti i u psihi nekih logoraša, kao i nekih animatora terora. Knjiga nije pisana sa znanstvenim pretenzijama, ali svakako predstavlja vrijedan dokument s kojim će ozbiljno morati računati svaki onaj koji se bude prihvatio monografske obrade logora Stara Gradiška" (i *Jasenovac*, nap. JM).

⁴⁰⁴Milko Riffer, *Grad mrtvih. Jasenovac 1943*. Zagreb, Nakladni zavod Hrvatske, 1946,* 191. Drugo izdanje: *Jasenovac, Spomen-područje*, 1981. Delo je, kako piše autor na zadnjoj stranici "Započeto u Beču, nastavljeno u Zagrebu, završeno u Borovu u jesen 1945". Autor iznosi niz doživljaja i impresija koje označavaju relativno "mirno" razdoblje logora od oktobra 1942. do oktobra 1943. godine. Iako nastalo isključivo na osnovu autorovih sećanja i pripada po svim elementima u tzv. memoarsku literaturu, radi vremenske blizine i svežine sećanja pominjemo ga i u ovom delu o izvorima u užem smislu (pogotovo imajući u vidu i kvalifikaciju autora, da je kao lekar imao mogućnosti uvida u niz zbivanja u logoru).

* U Bibliografiji ČSP 1-2/1989. navedeno je ovo izdanje, a u istoj Bibliografiji ČSP u broju 1/1970. navedeno je: god. izd. 1964, str. 194. (ovo drugo je verovatno greška)

⁴⁰⁵Nikola Nikolić, *Jasenovački logor*, Zagreb, Nakladni zavod Hrvatske, 1948, 456. Dokumentarni istorijat jasenovačkog logora s posebnim osvrtom na sredstva i načine ubijanja ljudi i o psihoneurozama logoraša (o čemu je, naravno, kao lekar mogao dati stručni sud). Pisano je na osnovu ličnih doživljaja autora i iskaza drugih zatočenika. Dat je pregled osiguranja logora, te hronologija nekih masovnih zločina i nekih pojedinačnih umorstava. U predgovoru izdanja *Jasenovački logor smrti* (Sarajevo, Oslobođenje, s.a.

Takođe, ovde možemo ubrojiti članke iz partizanske štampe toga vremena. Neke od njih nalazimo u raznim zbornicima dokumenata i sećanja,⁴⁰⁶ a neke u posebnim (reprint) izdanjima te štampe.⁴⁰⁷ Osim članaka u partizanskoj štampi,⁴⁰⁸ uz neophodan kritič-

/1975./, 422.) autor navodi da u rečenom izdanju iz 1948. godine nije objavljena "ni jedna četvrtina građe, rukopisa predatog za štampu" (str. 8.). Deo te građe objavljen je u knjizi *U paklenom kotlu*. (Nikola Nikolić, *Jasenovački logor. U paklenom kotlu, Zagreb, izd. Nikolić, štampa "Slovo", Beli Manastir, 1968, 122*). Prerađeno izdanje "Jasenovačkog logora" sa delom neobjavljenog rukopisa izašlo je na slovenačkom pod nazivom *Taborišče smrti Jasenovac*, Ljubljana, Založba "Borec", 1969, 399. Medicinski stručni radovi dr. Nikolića (kako sam autor kaže u navedenom predgovoru izdanja iz 1975.) u kojima je opisivao medicinski aspekt terora: izgladnjavanje, iscrpljivanje teškim radom, umetno sejanje infekcija itd., te razna logorska oboljenja osobito od jasenovačkih faminoza (bolesti hroničnog gladovanja), avitaminoza, promena psihe zatočenika, psihoze, hororozе itd., štampani su u naučnim časopisima. S dr. Nikolićem 1979. i 1980. godine dogovarano je ponovno izdavanje njegove knjige, pošto nije bio zadovoljan ni izdanjem iz 1975. godine, u koje takođe nije ušlo dosta građe. Po njegovim izjavama, raspolagao je sa preko 1100 kartica teksta. Nažalost, ovo nije realizovano.

⁴⁰⁶*Žene Hrvatske u NOB-i*, I-II, (vidi nap. 226); *Knjiga borbe i oslobođenja 1941-1945*. (Zagreb, Prosvjeta, 1951.); *Istorijski arhiv KPJ* (Beograd, Istorijsko odeljenje CK KPJ, 1949, tom I, knj. 1, "Borba" 1941, tom I, knj. 2, "Borba" 1942-1943, 604); *Dokumenti historije KPH*, knj. 2, "Vjesnik" 1941-1943. (Zagreb, Historijsko odjeljenje CK KPH, 1951, 511.); *Izbor iz štampe narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji 1941-1945*. (Slavonski Brod, HIS, 1968, 466), (dalje: *Izbor iz štampe*). *Arhiv Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, tom I, knj. 1. i knj. 2. (tom I, knj. 1. "Oslobođenje" od 30.8.1943. do 17.11.1944; tom I, knj. 2. "Oslobođenje" od 2.12.1944. do 12.4.1945.), Sarajevo, Istorijsko odjeljenje CK KP BiH, 1950, 494+525.

⁴⁰⁷"*Borba*" 19. oktobra 1941. do 27. februara 1943. Reprint izdanja: Narodna biblioteka SRS, Narodna i univerzitetska biblioteka BiH, Opštine Titovo Užice i Bos. Petrovac, Tehnička oprema: "Zadrukar" Sarajevo, Štampa: Oslobođenje, Sarajevo. Beograd - Sarajevo, 1974; "*Žena u borbi*" 1943/1945, reprint, Zagreb, Konferencija za društvenu aktivnost žena Hrvatske, Časopis "Žena" i IHRPH, 1974; "*Vjesnik*" JNOFH 1941-1945, izd. "Vjesnik", 1960. (priredio V. Stupar); "*Politički vjesnik*" i "*Vjesnik radnog naroda*" 1940-1941. Kritičko izdanje, Zagreb, IHRPH, 1965; "*Proleter*" - organ Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije 1929-1942. Reprint. Beograd, Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1968, 897; "*Oslobođenje*", 30. avgust 1943. - 12. april 1945. Reprint. Sarajevo, NIP "Oslobođenje" i Narodna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, s.a. (1973), s.p.

⁴⁰⁸*Češka i Slovačka omladina*, "Mladi borac", br. 3/1943, (na češkom) u: Izbor iz štampe. U ovom zborniku logori, odnosno logor Jasenovac, pominje se u 17 članaka, uglavnom u opštim formulacijama o teranju naroda u logor, odnosno konkretno u logor Jasenovac.

Ć.: *Oslobođenje djece*, "Borba" XXI (VII)/1942, br. 20. (1. oktobar), str. 5.

ki pristup treba videti i ustašku štampu,⁴⁰⁹ kao i posebna izdanja ustaške provenijencije, koja mogu, uz kritičku primenu, imati karakter izvora.⁴¹⁰

Djeca u bodljikavoj žici, "Omladinski borac", (Bunić, Lika), oktobar 1942. - posebno izdanje (osam strana), vidi nap. 729 i 730.

Ljubica Dobrinčić-Šagi, *Svetimo se za krv nevinih*, "Žena u borbi", 1/1943. i u "Žene Hrvatske u NOB-i", 100-101.

Ista, *Iz jasenovačkog logora*, "Banovka", 2/43, i u "Žene Hrvatske u NOB-i".

Josip Drvar, *Herojski put XII udarne brigade*, "17. udarna brigada", 8-9/1943. (O borbi s logorskom obranom kod sela Krapje - Vidi nap. 1685).

Izjava Sovjetske Vlade o odgovornosti hitlerovih osvajača i njihovih pomagača za zločine koje su izvršili u okupiranim državama Evrope, "Borba", 23/42, str. 3.

Iz ustaških tamnica u partizansku slobodu, "Borba", 20/42, str. 7.

J. P. (Jovan Popović): *Radni logori - mučilišta i grobnice*, "Borba", 24-25/1942.

Jaska, "Partizan", 3-4/42.

Jana Koch, *Odlomak iz knjige "Stradanje naše djece po ustaškim logorima"*, "Žena u borbi", 19/45, 16-17.

Ivo Lovinčić, *Što bliže kraju to žešće*, "Mladi borac", 6/1943.

Novi zločini ustaških koljača (Likvidacija logora u Staroj Gradiški), "Naprijed", 6.2.1945.

V. (Vanda Novosel), *U čast Pavelićevog imendana zaklano 1000 djece*, "Borba", 27/1942.

Pobuna 1.200 golorukih zatvorenika u logoru Jasenovac protiv ustaških dželata, "Politika", 17.5.1945.

Ruža Rubčić, *Zločini u ženskom logoru Stara Gradiška*, "Borba", 3.5.1945.

Ista, *Ženski logor Stara Gradiška*, "Vjesnik", 23-25.5.1945.

Stara Gradiška bila je logor smrti, "Borba", 26.4.1945.

Strahovita smrt tisuća zatvorenika u logorima Gradiške i Jasenovca, "Vjesnik", 15.5.1945.

Strašna zverstva ustaša u logoru Stara Gradiška, "Borba", 6.5.1945.

D. Šalji, *Jasenovac - logor smrti*, "Za pobjedu", list 1. proleterskog korpusa, 22/1945.

Dragutin Škrković, *Stradanja logorskog komiteta*, "Omladinski borac", 19.7.1945.

Ustaše su u decembru 1944. god. ubile u Jasenovcu 3000 ljudi, "Borba", 12.2.1945.

Zvonko Tkalec, *Stara Gradiška*, "Vjesnik", 17-19.5.1945. i u "Knjiga borbe i oslobođenja 1941-1945", Zagreb, Prosvjeta, 1051, 187-190.

⁴⁰⁹*Njihov prijašnji rad bila je politika - sadašnja naša politika jest rad*, "Hrvatski narod", 4.9.1942, str. 3.

Herman Pröbst, *Posjet koncentracionom logoru Jasenovac*, "Za dom" (hrvatsko izdanje), hrvatski glasnik za politička, gospodarska i kulturna pitanja, 2/1942, 15. Isti, *Jasenovac nije ni lječilište ni mučilište*, "Spremnost" br. 2, od 8.3.1942. (prenosi iz: "Deutsche Zeitung" o poseti "međunarodne komisije" logoru Jasenovac, u kojoj je i autor članka.

Alojzije Lutz, *U Jasenovcu*, "Hrvatski vojnik", br. 5, Zagreb, veljača 1945.

Zbornici građe partijskih organa i neki drugi⁴¹¹ donose isto tako poneki dokument koji je relevantan za našu temu⁴¹² ili se odnosi na neko lice koje je bilo u logoru.⁴¹³

Među svojevrsne izvore mogu se ubrojiti i izdanja crteža⁴¹⁴ i fotosa⁴¹⁵ o zločinima, izložbe i katalogi takvih izložbi.⁴¹⁶ O nekim od ovih izdanja kasnije u obradi literatu-

D. Crljen, *Mi ne kažnjavamo, mi odgajamo*, "Hrvatski narod", 7.2.1945. (o posetu ustaških funkcionera Jasenovcu).

⁴¹⁰*Brzopisni zapisnici prvog zasjedanja hrvatskog državnog Sabora u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj godine 1942*. Tisak hrvatske državne tiskare, Zagreb, 1942; *Priručnik o političkoj i sudbenoj podjeli Nezavisne Države Hrvatske*, Vlastita naklada Rafaela Landikušića, Zagreb, 1942.

⁴¹¹*Izvori za istoriju SKJ. Dokumenti centralnih organa KPJ, NOR i revolucije (1941-1945)*, knj. 5, 6, 8; *Arhiv Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, tom II, knj. 1, "Rad Komunističke partije u Bosni i Hercegovini 1941. godine"; tom II, knj. 2. "Rad Komunističke partije u Bosni i Hercegovini 1942. godine", Sarajevo, Istarsko odjeljenje CK SK BiH, tom II, knj. 1, 1952, 175, tom II, knj. 2, 1953, 328; *Okružni komitet KPJ za Vojvodinu 1941-1943*, Novi Sad - Sremski Karlovci, 1975; *ZAVNOBiH, Dokumenti*, knj. I (1943-1944), knj. II, (1945), Sarajevo, "Veselin Masleša", 1968, 955+560;

⁴¹²U zbirci *Arhiv SK BiH* donosi se Proglas Okružnog komiteta KPJ za Banjaluku stanovništvu Banjaluke i okoline od novembra 1941. godine: "Svim dobronamjernim i poštenim građanima Banjaluke i okoline..." i citira se ustaška "Odluka donijeta na sjednici predstojništva vojne i građanske vlasti u Banja-Luci 8. XI 1941... 9) Po pitanju načina uklanjanja Židova i istaknutih Srba iz Banja Luke: ukloniti navedene u koncentracione logore što neprimjetnije... Ne u Jasenovac - preblizu predjelima gdje su odmetnici...".

⁴¹³Tako npr. u *ZAVNOBiH, Dokumenti* u knj. I, str. 309, pominje se Žarko Šipka koji je bio u logoru Stara Gradiška.

⁴¹⁴Danijel Ozmo, *Crteži*. Izbor izvršio Vojo Dimitrijević. Sarajevo, Svjetlost, 1951. (23 crteža, među njima i scene iz logora Jasenovac u kome je autor i ubijen). Frano Šimunović, *Pod okupacijom*. Mapa grafika, među crtežima su i motivi s temom logora. Zagreb, Nakladni zavod Hrvatske, 1947, 26.

⁴¹⁵*Optužba!* Slike o zločinstvima okupacionih vlasti nad našim narodom. Zagreb, "Vjesnik", 1945, 8 str.+tbl.; Drago Mažar, *Partizanski album*, Banja Luka, Glas i Beograd, "4. jul", 1981, (282 fotografije, 22 fotosa iz Stare Gradiške načinjena 24. aprila 1945. godine); *Koncentracioni logor Jasenovac - istorijske fotografije*, Beograd, BIGZ, 1986.

⁴¹⁶*Komemorativna izložba poginulih umetnika u narodno-oslobodilačkoj borbi 25. marta do 5. aprila 1945. god.* Katalog. Beograd, Umetnički paviljon, 1945, 16 str. sa slikama. Izložbu priredilo Udruženje likovnih umetnika Srbije. Zastupljeni umetnici: ... Danijel Ozmo, ... sa biografskim beleškama o umetnicima.

Slovenački slikari u koncentracionim logorima. Katalog. Jasenovac, Spomen-područje i Ljubljana, Muzej ljudske revolucije Slovenije, Jasenovac 1980, 12 str. sa spiskom radova i slikama. Tekst Iztok Durjava, *Slovenački slikari u koncentracionim logorima*.

re. Kada je reč o izložbama pominjemo i dve izložbe iz vremena NDH. "Izložba o razvoju židovstva i njihovog rušilačkog rada u Hrvatskoj prije 10. IV 1941. Rješenje židovskog pitanja u NDH"⁴¹⁷ - održana je od 1.5. do 1.6.1942. godine u Zagrebu, a kasnije je obišla mnoge hrvatske gradove, u sklopu antisemitske kampanje u smislu Pavelićeve izjave "Židovsko će se pitanje radikalno riješiti prema rasnim i gospodarskim gledištima."⁴¹⁸ "Posjet izložbi bio je obvezatan za sve učenike i činovnike državnih nadležstava."⁴¹⁹ Druga izložba bila je izložba o koncentracionim logorima, sa eksponatima koje su činili proizvodi iz logorskih radionica, održana je u povodu godišnjice koncentracionih logora 1942. godine na Zagrebačkom zboru pod nazivom "Godina dana rada sabirnih logora".⁴²⁰

Jedno šapirografirano izdanje pod naslovom *Nepotpuni spisak zatočenika Sabirnog logora Jasenovac III*⁴²¹ predstavlja prepis "Indeksa paketarnice" iz 1944. godine. Ovo izdanje, nažalost, nije pripremljeno kritički, pa se mešaju podaci iz izvora i podaci dopisani po preživlom logorašu Jakici Danonu, namešteniku Zemaljske komisije i izdavaču

Vidi članak: Mitar Sekulić, *Arhivska dokumenta o ustaškom genocidu u Sremu 1942. godine - Akcija Viktora Tomića, sa prikazom izložbe*, Novi Sad, Arhivski anali, časopis društva arhivskih radnika Vojvodine, II/2/1993, 7-141.

⁴¹⁷Židovi - izložba o razvoju židovstva i njihovog rušilačkog rada u Hrvatskoj prije 10. IV 1941. Rješenje židovskog pitanja u NDH, Katalog izložbe 1. V 1942. - 1. VI 1942. u Zagrebu u Umjetničkom paviljonu na Strossmayerovom trgu.

⁴¹⁸"Hrvatski list", 6. svibnja 1941. (prema: Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 179, nap. 162.), prenosi Pavelićevu izjavu datu "Berliner Börszeitung", 5.5.1941.

⁴¹⁹Narcisa Lengel-Krizman, *Logori za Židove*, u: *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, Zagreb, 1996, 95. "Na izložbi je uz ostali krivotvoreni materijal - prikazano i rušenje zagrebačkog židovskog hrama koje je počelo 10. X 1941. i završilo u IV 1942.", "Hrvatski narod", 3.5.1942., navedeno prema: Narcisa Lengel-Krizman, *Borbeni Zagreb (Zagreb u NOB-u)*, Zagreb, Globus, 1980, 83.

⁴²⁰*Godina dana rada sabirnih logora Ustaške obrane. Njihov prijašnji rad bila je politika - sadašnja naša politika jest rad. Vrlo uspjela izložba Ustaške obrane na velesajmu Zagrebačkog zbora*, "Hrvatski narod", br. 524, Zagreb, 9.9.1942, str. 3.

Fotografije za izložbu "Godina dana sabirnih logora" fotografa Stögera nalaze se u Hrvatskom povijesnom muzeju (Lucija Benyovsky, *Dokumentarna građa o Židovima u Hrvatskom povijesnom muzeju za razdoblje 1918. do 1945.* u: *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, str. 242.).

⁴²¹*Nepotpuni spisak zatočenika Sabirnog logora Jasenovac III - prema indeksu paketarnice iz 1944. godine*, Zrenjanin, 1966, 58, šapirografirano.

JŽ.⁴²² Ovo izdanje je rađeno na osnovu overenog prepisa koga je izdavač našao u Beogradu.⁴²³ U popisu su data imena (označena red. br. 1-3502) zatočenika koji su primali pakete, sa naznakama grupe u kojoj su bili raspoređeni u logoru, iz čega je vidljiva unutrašnja organizacija logora.⁴²⁴

Najznačajnije izdanje izvora za izučavanje jasenovačkih logora je svakako trotomno delo Antuna Miletića *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945. Dokumenta*⁴²⁵ sa najavom da je u pripremi i četvrta knjiga.⁴²⁶ Knjiga I i II ovog zbornika dokumenata izdana je 1986. godine,⁴²⁷ a knjiga III 1987. godine.

Sadržajno knjiga I i II sadrži u uvodnom delu: *Predgovor* Jefte Šašića⁴²⁸ i *Uvod priređivača*.⁴²⁹ U knjizi I su dva poglavlja sa 233 dokumenta,⁴³⁰ a u knjizi II tri poglavlja

⁴²²Potpisani "JŽ" u napomeni je Jovan Živković, preživeli zatočenik (preživio 22.4.1945.). Nap.: Radi se o Jovanu Živkoviću koji je živio u Zrenjaninu, za razliku od Jovana Živkovića, takođe učesnika proboja, koji je živio u Beogradu.

⁴²³Originalni spisak "Indeks paketarnice" nađen je u ruševinama logora i nalazi se u Arhivu Hrvatske. Xerox se nalazi u dokumentaciji Spomen-područja Jasenovac. Ovaj spisak donosi i Miletić, navedeni zbornik dokumenata, knj. II, dok. 356, str. 791-848.

⁴²⁴Preživeli logoraš Jakica Danon dao je Zemaljskoj komisiji objašnjenje šta je koja grupa (oznaka) predstavljala: grupa I - lančara; grupa II - šumska, stolarija, pilana; grupa III - ciglana; grupa IV - kožara; grupa V - građevinska; grupa VI - elektr. centrala; grupa VII - tehnička poslovnica; grupa VIII - razni terenski radovi; grupa IX - krojačka i postolarska radionica za ustaše; grupa IX a - krojačka i postolarska radionica za zatočnike; grupa IX b - logorska kancelarija; grupa UB - ustaška bolnica; grupa BS - brzi sklop, grupa E - ekonomija.

⁴²⁵Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945, Dokumenta*, I-III, Beograd, Narodna knjiga i Jasenovac, Spomen-područje, knj. I-II, 1986. 1124, knj. III, 1987, 877.

⁴²⁶Izjava autora u nizu nastupa na naučnim skupovima i u intervjuima. Rukopis četvrte knjige autor je ustupio Muzeju žrtava genocida, sa poimenično navedenim žrtvama jasenovačkih logora, do kojih je on došao: 80 054.

⁴²⁷Knjiga je predstavljena javnosti 18.3.1986. u Beogradu i 18.4.1986. u Zagrebu (u okviru tribine časopisa "Naše teme").

⁴²⁸Jefte Šašić, *Predgovor* (Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945, Dokumenta*), knj. I, str. 7-14.

⁴²⁹Miletić, *o. c.*, knj. I, 15-44.

⁴³⁰*Isto, Glava I: Ustaše ozakonjuju i sprovode masovni zločin u koncentracionom logoru Gospić - Jasenovac 1941. godine*, (48 dokumenata, str. 45-144.); *Glava II: Najmasovnija likvidacija ljudi, žena i dece u koncentracionom logoru Jasenovac - Stara Gradiška izvršena je u 1942. godini*, (dokumenta 49-233, str. 145-567.).

dokumenata (od red. br. 234-378) i jedno poglavlje priloga (8).⁴³¹ Na kraju druge knjige objavljeni su korišćeni izvori i literatura.⁴³² Za napomenuti je da je dokumenata u ove dve knjige daleko više od red. br. 378. (oko 500), pošto ima dokumenata inkorporisanih u druge dokumente ili se u napomenama neki dokument objašnjava, odnosno upoređuje s drugim dokumentom.⁴³³

Knjiga III⁴³⁴ sadrži u pet poglavlja 251 dokument i 18 priloga.⁴³⁵ U knjizi su objavljeni *Umjesto predgovora* Dragoja Lukića i *Pogovor* autora, te *Registar ličnih imena* za sve tri knjige.⁴³⁶

U *Pogovoru* autor apostrofira neka pitanja koja se nameću svakom istraživaču ove teme, ali i svakom posetiocu Spomen-područja Jasenovac.⁴³⁷ O nekim od ovih pitanja autor je govorio u prilogu *Pet pitanja, pet odgovora...*,⁴³⁸ radi se o: lokaciji logora, broju žrtava itd.

⁴³¹Isto, knjiga II, *Glava III: Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost nastavlja zlodela UNS-a: logoriše, ubija na sve moguće načine pojedinačno, grupno - na desetine i stotine, što se za 1943. godinu smatra "snošljivim stanjem", a po nekima i "mirnim logorom"*, (dok. od red. br. 234-307, str. 569-691.); *Glava IV: Logor je bio i ostao grobnica nevinih ljudi, žena i dece uz pojačan rad komunista u logoru i dalju razmenu logoraša u 1944. godini*, (dok. od red. br. 308-360, str. 693-882.); *Glava V: Drama Jasenovca završava se ustankom, masakrom, uništavanjem tragova zločina i oslobođenjem logora maja 1945. godine*, (dok. od red. br. 361-378, str. 883-999.); *Glava VI: Prilozi*, (1-8, str. 1001-1120).

⁴³²Isto, 1121-1124; *Korišćeni izvori i literatura*, dati su: 1) Arhivska građa, 2) Štampa, 3) Objavljena građa i 4) Literatura.

⁴³³Vidi: Jefto Šašić, *Predgovor, o. c.*, knj. I, str. 7. i Petar Strčić, *O konclogorima u tzv. NDH. Primjer: Jasenovac*. "Naše teme", 9/1986, 1265-1280, na str. 1274.

⁴³⁴Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945, Dokumenta*, Knjiga III, 1987, 877.

⁴³⁵Isto. Glava I: Dokumenti 1941. (dok. od red. br. 1-35, str. 7-92); Glava II: Dokumenti 1942. (dok. od red. br. 36-128, str. 93-253); Glava III: Dokumenti 1943. (dok. od red. br. 129-173, str. 255-330); Glava IV: Dokumenti 1944. (dok. od red. br. 174-213, str. 331-450); Glava V: Dokumenti 1945. (dok. od red. br. 214-251, str. 451-594); Glava VI: Prilozi (1-18, str. 595-702).

⁴³⁶Isto. Dragoje Lukić, *Umjesto predgovora*, str. 5-6; Miletić, *Pogovor*, str. 703-722; *Registar ličnih imena (knjige I-III)*, str 723-866.

⁴³⁷Pisano u vreme kada je poseta Spomen-području bila normalan događaj.

⁴³⁸Upor. *Pogovor* u knj. III, prilog na Okruglom stolu "Jasenovac 1986" i feljton u "Frontu", započetak u br. 14. (1497) Od 3. 4. 1987.

I u ovoj knjizi je više dokumenata nego šta je u sadržaju numerisano, pošto se autor služi metodom da u napomenama pojedina dokumenta objašnjava drugim dokumentima.

Dakle, ovaj zbornik dokumenata u tri knjige sadrži numerisanih 629 dokumenata i 26 priloga, sa još nizom dokumenata koja nisu u sadržaju naznačena. Uz to objavljene su i biografije narodnih heroja poginulih u jasenovačkim logorima.⁴³⁹

O metodološkom postupku autora, uz sve pohvale za uloženi napor, ima i određene primedbi.⁴⁴⁰ Tako, uvodničar tribine "Naših tema" Petar Strčić, nakon kritički pozitivno intonirane ocene, daje i određene nedostatke, pa npr. o *Uvodu priređivača* kaže: "U uvodu - kako je inače uobičajeno - sličnim izdanjima - nije naveden sistem kojim se priređivač služio pri prikupljanju, izboru i odabiranju građe. Radi se na primjer, o tome da uvodni članak priređivača nije popraćen potrebnim brojem bilježaka, s potrebnim objašnjenjima, tako da taj napis nije prerastao u znanstvenu studiju, kakvu već dugo vremena očekujemo."⁴⁴¹

Autor je odabrao hronološki metod, po datumu nastanka dokumenta, a ne po događaju na koji se dokument odnosi.⁴⁴² Isto tako, autor ne vrši selekciju dokumenata vrednosno, tematski itd. (pošto se radi o specijalističkoj zbirci izvora o određenoj temi - koja se može davati kao: sva dostupna dokumenta ili izbori dokumenata), već u isti red važnosti stavlja izvorna dokumenta s kazivanjima i drugim tekstovima.⁴⁴³ Dosta kritičkih primedbi dato je na "tehniku" objavljivanja dokumenata sa arhivskog stanovišta: naslovi dokumenata ne odgovaraju uvek sadržaju, a neki put se ne vidi prelaz između naslova i dokumenta,⁴⁴⁴

⁴³⁹Miletić, o. c.,: Marijan Čavić - Grga (knj. I, str. 58), Mitar Trifunović Učo (knj. I, str. 143), Nada Dimić (knj. I, str. 187), Milan Špalj (knj. I, str. 354), Jakša Dugandžić (knj. I, str. 513), dr. Milo Bošković (knj. II, str. 782) i Ivan Sabljak (knj. II, str. 790).

⁴⁴⁰Upor. u "Naše teme" 9/1986: Petar Strčić, *O konclogorima u tzv. NDH, Primjer: Jasenovac (1275-1277)*; Mihael Sobolevski, *Konzultirani dopunske izvore (1281-1287)*; Leo Kobsa, *Nedostaje cjelovita analiza NDH (1302-1303)*; Milan Vukmanović, *Neki nedostaci knjige (1304-1307)*, Ivan Jelić, *Vrijedan poticaj daljnjim istraživanjima (1309-1311)* i dr.

⁴⁴¹Strčić, o. c., 1277.

⁴⁴²Vukmanović, o. c., 1304.

⁴⁴³Isto. Jelić, o. c., 1310.

⁴⁴⁴Isto.

niz dokumenata objavljen je iz raznih arhivskih prepisa, a ne iz originala,⁴⁴⁵ nedostatak potrebnih kritičkih napomena uz pojedina dokumenta (knjiga nije namenjena usko stručnom krugu čitalaca), nenavođenje u nekim slučajevima izvornika niti gde se nalazi⁴⁴⁶ itd.

Međutim, uz sve kvalitetne kritičke primedbe (naravno, u štampi je bilo i tendencioznih), knjiga je dobila i vrlo visoke ocene od recenzenata i prikazivača,⁴⁴⁷ a napose trud autora, koji je kao pojedinac obavio posao koji inače rade timovi stručnjaka ili institucije.⁴⁴⁸

Pojava Miletićeve knjige bila je praćena ogromnom medijskom pažnjom. Gotovo da nije bilo dnevnog ni nedelnog lista iole značajnijeg tiraža, a da pojavi ove knjige nije posvetio pažnju. Takođe i u periodici dati su kritički osvrti i prilozi. Poseban značaj ovih priloga u periodici je, šta se ne zadržavaju samo na prikazu i oceni knjige, već daju i osvrt na sistem koncentracionih logora, ili pak donose određena dokumenta koja nisu objavljena u knjizi, pa pojedini prilozi imaju i karakter naučno-publicističkih radova na temu jasenovačkih logora.

Vrlo agilna redakcija časopisa "Naše teme" organizovala je 18.4.1986. (mesec dana nakon pojave knjige) tribinu, a prilozi sa rasprave objavljeni su u broju 9/1986.⁴⁴⁹ Prilozi

⁴⁴⁵Strčić, *o. c.*, 1277.

⁴⁴⁶*Isto.*

⁴⁴⁷Narcisa Lengel-Krizman, *Recenzija rukopisa Antuna Miletića: Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945.* (rukopis, 7 strana): "...želim da podvučem kao zaključnu ocjenu i mišljenje da ovu zbirku dokumenata u redakciji Antuna Miletića treba svakako objaviti kao nadasve vrijedan doprinos poznavanju nastanka i funkcioniranja najvećih ustaških gubilišta: logora Jasenovac i Stara Gradiška - o kojima u našoj historiografiji gotovo da i nema kritičkih, znanstvenih radova". Strčić, *o. c.*, 1275: "Vrijednost građe s historiografskog gledišta vrlo je velika, a s političkoga jednostavno je neprocjenjiva."

⁴⁴⁸Upor. gotovo sve rasprave na tribini "Naše teme" (9/86), prikaze u periodici i štampi.

⁴⁴⁹"Naše teme" 9/1986. - Naša tema: Razgovor o knjizi, 1265-1320: Petar Strčić, *O konclogorima u tzv. NDH, Primjer: Jasenovac, 1265-1280*; Mihael Sobolevski, *Konzultirani dopunski izvori, 1281-1287*; Jefto Šašić, *Pregled istraživanja genocida u Jasenovcu, 1288-1296*; Anđelko Barbić, *Protiv manipulacija, 1297-1298*; Đuro Zatezalo, *Za dodatna istraživanja, 1299-1301*; Leo Kobsa, *Nedostaje cjelovita analiza NDH, 1302-1303*; Milan Vukmanović, *Neki nedostaci knjige, 1304-1308*; Ivan Jelić, *Vrijedan poticaj daljnjim istraživanjima, 1312-1314*; Antun Miletić, *Predstoji i treći tom, 1315-1316*; Drago Roksanđić, *Dug tradiciji, 1317-1320.*

Strčića i Šašića⁴⁵⁰ nisu samo u funkciji osvrta na knjigu, već su i širi prilozi o jasenovačkim logorima, dok prilog M. Sobolevskog⁴⁵¹ ima i karakteristike izvora.

U rubrikama "Prikazi", "Ocene", "Kritike" i sl. historiografskih časopisa izlazak Mileticeve knjige je takođe zabeležen. Tako u JIČ Miodir Dašić na 8 strana daje vrlo opširan prikaz⁴⁵² ne samo o knjizi, već znatnu pažnju posvećuje pitanju izučavanja genocida. S tim u vezi navodi i primer manipulacije brojem žrtava u Jasenovcu.⁴⁵³ Uz neke manje kritičke napomene, Dašić ocenjuje da "ovaj Zbornik može biti uzor za publikovanje izvora i o drugim koncentracionim logorima..."⁴⁵⁴

U VIG 1/1986. Nikola Živković dao je prikaz Mileticeve knjige,⁴⁵⁵ koji je sadržajem vrlo blizak, delimično istovetan, pomenutom članku u "Našim temama".⁴⁵⁶ U članku Živković konstatuje da je dosadašnjim istraživanjima došlo se do podataka da je u II svetском ratu postojao u Jugoslaviji 71 logor i 329 istražnih i drugih zatvora, te da su Jugoslo-

⁴⁵⁰*Isto*, vidi: Strčić, *o. c.*, i Šašić, *o. c.*

⁴⁵¹*Isto*, Sobolevski, *o. c.*, 1285-1286, daje prema jednom dokumentu u Historijskom arhivu Karlovac ("Iskaz Cigana koji se upućuju u sabirni logor Jasenovac sa područja općine Ogulin") poimenični spisak Roma ovedenih u logor Jasenovac, i ukazuje istovremeno na regionalne arhive i njihovu građu.

⁴⁵²Miodir Dašić, *Antun Miletić, Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945, Dokumenta, knj. I i II*. JIČ, XXI/1-4/1986, Beograd, 234-241.

⁴⁵³*Isto*, 235-236.: "Zar se može razumjeti i naučno opravdati to što još uvijek naša istorijska nauka nije tačno utvrdila koliko su koncentracioni logori 'progutali' ljudi i koliko je uopšte palo ljudskih žrtava od fašističkog okupatora i snaga kontrarevolucije? Bio sam jedan od svjedoka, da je, na primjer, učesnicima XVI internacionalnog kongresa u Štutgartu (1985) djeljen i jedan letak s krajnje tendencioznim obrazloženjem i netačnim podacima da je u zloglasnom logoru Jasenovac - stradalo samo 57 000 ljudi! U tom tekstu koji je mogao doći u ruke više od 2 000 istoričara iz čitavog svijeta, inspiriranom, nema sumnje, od ustaške emigracije i jednog profašističkog istorijskog instituta u Saveznoj Republici Njemačkoj, stajalo je da su samo ti i nikakvi drugi podaci tačni. (Kao jedan od izvora ovih podataka u tom pamfletu naveden je bio i Franjo Tuđman. Ovaj primjer navodim više kao opomenu kako nije dobro, kako nije naučno valjano to što se ponekad jednostrano i ishitreno radi i prezentira u radovima pojedinih naših istoriografa i publicista)."

⁴⁵⁴*Isto*, 241.

⁴⁵⁵Nikola Živković, *Antun Miletić, Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945, Dokumenta, I i II knj.* VIG, 1/1986, 333-335.

⁴⁵⁶*Isti, Pitanja za daljnja istraživanja, "Naše teme" 9/1986, 1312-1314.*

veni bili zatočeni u 69 raznih logora van granica Jugoslavije.⁴⁵⁷ Samo ova brojka logora i zatvora, ne ulazeći u broj žrtava, govori o veličini stradanja Jugoslovena.

U "Slavonskom povijesnom zborniku" 1-2/1986. Anđelko Barbić dao je prikaz Miletićeve knjige.⁴⁵⁸ Uz naznake nekih manjkavosti, naglašava se njena vrednost. Barbić kaže: "Miletićeva knjiga nedvosmisleno pobija tvrdnje da tobože nema izvora i originalnih dokumenata o Koncentracionom logoru u Jasenovcu, jer Jasenovac i drugi logori ranije nisu sistematski istraživani."⁴⁵⁹

O trećoj Miletićevoj knjizi prikaz u SPZ 1-2/1988. dao je Ivan Medved,⁴⁶⁰ ističući određene nedostatke, ali i vrednost knjige.

U dnevnoj štampi, nedeljnicima i sl., zabeležen je niz napisa u vezi s izlaskom Miletićeve knjige, od poziva na pretplatu,⁴⁶¹ do izveštaja sa promocije 18.3.1986. u Beogradu,⁴⁶² kao i u povodu izlaska knjige za štampe.⁴⁶³

⁴⁵⁷Isto, iz nap. 237. i 238, str. 1312.

⁴⁵⁸Anđelko Barbić, *Antun Miletić, Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945, Dokumenta*. SPZ, 23/1986/1-2, 373-376.

⁴⁵⁹Isto, 376.

⁴⁶⁰Ivan Medved, *Antun Miletić, Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945. Dokumenta. Knjiga III*. SPZ, 25/1988/1-2, str. 183-185. U ovom prikazu Medved ističe nedostatak da 48 dokumenata i 8 priloga su objavljeni bez signatura ili bilo kakvih oznaka koje upućuju na izvor. Upozorava i na neka dokumenta, koja, prema izjavi Josipe Paver ("Danas" br. 321, od 12.4.1988.) ne nalaze se ni u originalu ni u kopiji u građi Zemaljske komisije. Medved navodi da je 70% dokumenata sa kopija koje se čuvaju u mikroteci VII, a većina ih je u originalu u Arhivu Hrvatske, ali to nije signaturom naznačeno, te u napomeni (str. 185.) polemše s tvrdnjama "o zatvorenosti hrvatskih arhiva nekim istraživačima". S tim u vezi navodi da je Dedijer u knjizi "Vatikan i Jasenovac" (str. 760) ustvrdio da u Miletićevoj trotomnoj zbirci je samo 3 dokumenta iz Arhiva Hrvatske, a to isto je ponovio u razgovoru s Milom Gligorijevićem (NIN, br. 1937, od 14.2.1988.). Luka Mičeta u NIN-u br. 1939, od 28.2.1988. u navodnom razgovoru s Miletićem, tvrdi da je Miletić izjavio: "Ko ne vjeruje, neka prebroji. Ja sam u knjizi naveo signature dokumenata gdje se vidi iz kojih su arhiva i gdje se nalaze originali ili kopije. Arhive u Hrvatskoj se moraju otvoriti i mora se pristupiti sređivanju te građe." Miletić je, navodi dalje Medved, to energično demantovao, obavestivši pismom Arhivski savjet Hrvatske da novinara Luku Mičetu nije nikad ni vidio, a kamo li s njim razgovarao.

⁴⁶¹"Politika" ("Politika TV 7 dana") od 7.6.1985; "Novosti", 28.4.1985. - pozivi na pretplatu.

⁴⁶²Sl. V., *Protiv zaborava*, "Novosti", 19.3.1986; R. Saratlić, *O strahotama logora*, "Politika", 19.3.1986; E. Č., *Dokumenti o zločinu*, "Borba", 19.3.1986.

U povodu tribine časopisa "Naše teme", kojeg je izdavao Centar CK SKH za idejno-teorijski rad "Dr. Vladimir Bakarić", uz prikaze rasprava, u štampi dati su i, uglavnom korektni, osvrti na knjigu.⁴⁶⁴ dok "Književna reč" donosi samo delove (istregnute citate) iz Strčićevog izlaganja.⁴⁶⁵ Sa autorom, Antunom Miletićem, u povodu priprema za izlazak i izlaska knjige vođeni su razgovori i objavljeni brojni intervjui, u kojima, ne samo da se daje osvrt na knjigu, nego se govori i šire o temi jasenovačkih logora,⁴⁶⁶ a na temelju građe iz knjige rađeni su i feljtoni,⁴⁶⁷ od kojih je autor nekih i sam Miletić.⁴⁶⁸ Takođe, štampa beleži i napise, bilo novinarski interpretirane ili autentične, bivših logoraša, a u povodu izlaska knjige.⁴⁶⁹ Izlaskom treće knjige objavljeno je, takođe, nekoliko napisa,⁴⁷⁰ feljtona⁴⁷¹ i intervjua.⁴⁷²

⁴⁶³Branko Petranović, *Objekt čistog užasa*; Venceslav Glišić, *Svedočanstvo o najmasovnijem stratištu u Jugoslaviji*, "Politika", 5.4.1986; Nikola Živković, *Potresno svedočanstvo*, "Komunist", 11.4.1986; Stanko Čosić, *Nove knjige*, (prikaz), "Poruke", 1 (21), 15.4.1986. (sa objavljivanjem dokumenata); Anonim, *Zločin proglašen za vrlinu*, "Narodna armija", 13.5.1986; Anonim, *Antun Miletić, Koncentracioni logor Jasenovac* (prikazi knjiga), "Jevrejski pregled", 3-4/1986.

⁴⁶⁴*Izuzetno historijsko i političko značenje*, "Vjesnik", 19.4.1986; M. Dragičević, *Snaga dokumenata*, "Večernji list", 19. i 20.4.1986; Sonja Modrić, *Dug prema žrtvama*, "Nedeljna Borba", 19-20.4.1986; *O strahotama logora Jasenovac*, "Politika", 19.4.1986; Željko Krušelj, *Novi dokazi genocida*, "Danas", 18.11.1986.

⁴⁶⁵*Logor Jasenovac i drugi logori (iz istorije ukusa)*, "Književna reč", 10.2.1987.

⁴⁶⁶*Pakao bolesnog uma*, (intervju vodio: Dragan Tanasić), "Intervju", 31.1.1986, 19-23; *Stratište naroda*, (intervju vodio: Marko Lopusina), "Nedeljna Dalmacija", 2.3.1986; *Dokumenti iz pakla* (Momčilo Stanojević), "Vjesnik - Panorama subotom".

⁴⁶⁷Miodrag Kujundžić, *Istina o Jasenovcu*, "Dnevnik", 30.6. - 2.7.1985, (tri nastavka u povodu najave knjige) i "Dnevnik", 16.3.1986, pod istim naslovom u povodu izlaska knjige; Jovan Kesar, *Pet stotina novih dokumenata o ustaškim zločinima u logoru Jasenovac - Stara Gradiška*, "Večernje novosti", 5-7.2.1985.

⁴⁶⁸Antun Miletić, *Jasenovac, Pakao bolesnog uma*, "Intervju", 14.2. - 9.5.1986. (sedam nastavaka, 39 stranica); Isti, *Pakao, inkvizicija, teror*, "Front", br. 11 (1442) - 16 (1447), od 14.3. do 18.4.1986. (6 nastavaka, 13 stranica); Isti, *Jasenovac*, "Komunist", 31.5. - 28.6.1986. (5 nastavaka).

⁴⁶⁹Petar Damjanov, *Pukovniku ima ko da piše*, "Front"; Nada Salamon, *Jedna stara oštećena bilježnica*, "Oko", 31.7. - 14.8.1986.

⁴⁷⁰*Dokazi zla*, "Politika Ekspres", 28.2.1987.

⁴⁷¹Jovan Kesar, *Jasenovački zločin u svetlu novih dokaza*, "Novosti", 10-13.10.1986; *Jasenovac iz dokumenata*, "Politikin Svet", br. 126-129, (III-IV/1987, 4 nastavka, 12 stranica), prvi nastavak objavljen kao: *Odlomak*

Uvažavajući kritičke primedbe u vezi određenih nedostataka u knjizi, moguće drukčije metodološke pristupe izboru i ređanju građe i drugo - sve u cilju daljeg kvalitetnijeg rada na ovom serioznom poslu, gotovo svi autori napisa (članaka, prikaza, osvrti) ističu potrebu pojave ovakve knjige, kao temelja daljem izučavanju kompleksa jasenovačkih logora, te pozitivno ocenjuju uloženi napor. Izuzetak je, vrlo oštro intonirano osporavanje, kako delova uvodnog teksta, tako i pojedinih napomena uz određena dokumenta (pošto se dokumenta nisu mogla osporavati) u knjizi Franje Tuđmana "Bespuća povijesne zbiljnosti", koja se nedugo nakon pojave Miletićeve knjige pojavila u prodaji.⁴⁷³

Tuđman, takođe, vrlo oštro polemiše i sa autorom predgovora Miletićeve knjige - Jeftom Šašićem. Uz osporavanje, kako on kaže "jasenovačkog mita" o broju žrtava u Jasenovcu, Tuđman podmeće, da se u jasenovačkim grobnicama nalaze i kosti posleratnih zarobljenika, jer je navodno, po njegovome, logor produžio postojanje do 1947. godine.⁴⁷⁴ Kao "argumentaciju" za navedenu tvrdnju "da je taj prostor (Jasenovac - Gradiška, *nap. JM*) poslužio za logor novim vlastima, najprije jedinicama Jugoslavenske armije, a zatim i civilnim vlastima NR Hrvatske" i "da 1946/47, prema tome, - bez obzira na čiji nalog, i s kakvim učinkom - nisu uništavani samo tragovi ustaškog logora, već i onog poslije njega", Tuđman nudi "dokaze": "meni je osobno ta povijesna činjenica znana, kako iz razgovora s visokim vojnim i političkim dužnosnicima, tako i posredstvom drugih svjedoka i ljudi koji su tu jasenovačko-gradišku istinu spoznali i na povijesno-događajni način".⁴⁷⁵

Dok je Gradiška mogla i poslužiti za smeštaj kažnjenih lica, jer nije razrušena, a uostalom, sve do 90-ih godina tamo se nalazio KPD, logorski prostor u Jasenovcu nije nikako mogao biti u funkciji koju mu Tuđman pripisuje. Ustaše su se, to bi Tuđman morao dobro znati, pobrinule da temeljito razore, ne samo logor i objekte u njemu (dapače i leševi su iskopavani i spaljivani da bi se uništili tragovi zločina), već i većinu objekata u samom

iz knjige *Antuna Miletića*; Antun Miletić, *Pet pitanja i pet odgovora o jasenovačkom paklu*, "Front", započeto u br. 14 (1497) od 3.4.1987, (upor. saopštenje na Okruglom stolu "Jasenovac 1986").

⁴⁷²Svedočanstvo o paklu, "Politikin Svet" br. 126. od 18.3.1987; *Historija od stvaranja do krojenja* (intervju sa dr. Ljubom Bobanom, vodio: Željko Krušelj), "Start".

⁴⁷³Franjo Tuđman, *Bespuća povijesne zbiljnosti. Rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja*, (dalje: *Bespuća*), Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 1989, 508.

⁴⁷⁴*Isto*, 126.

⁴⁷⁵*Isto*.

mestu Jasenovac. Činjenica da je grupa od stotinjak nemačkih zarobljenika, dopremljenih iz Siska, radila na popravljanju železničkog mosta i bila smeštena u jednom objektu u samom mestu Jasenovac⁴⁷⁶ ne može davati Tuđmanu pravo na tvrdnju "da je taj prostor poslužio za logor novim vlastima".⁴⁷⁷

O pitanju broja žrtava nužno je svakako raspravljati na bazi naučnih istraživanja i dostupne dokumentacije, bez preuveličavanja i bez minimalizovanja broja žrtava. Tuđmanovoj kategoričnoj tvrdnji, pa makar se ona navodno i oslanjala na ispis iz statistike Republičkog zavoda za statistiku "Popis žrtava rata 1941-1945." rađenog 1964. godine, da je iz SRH u svim logorima poginulo 51 534 lica⁴⁷⁸ protureče već do sada objavljeni popisi žrtava u regionalnim i lokalnim istoriografskim i memoarskim radovima, prema kojima je ovaj broj samo u jasenovačkim logorima premašen. No, o pitanju ovog popisa, ako i broja žrtava u literaturi, uključujući i radove Kočovića i Žerjavića,⁴⁷⁹ biće kasnije reči.

Obzirom da Miletićeva knjiga sadrži uglavnom dokumenta koja se, bilo u originalu, prepisu itd, nalaze u Arhivu Vojnoistorijskog instituta (Arhiv OS), sigurno je, da postoji još dosta dokumenata u drugim arhivima, muzejima, pa i kod privatnih lica, šta je, uostalom, vidljivo i iz nekih priloga na naučnim skupovima u Jasenovcu,⁴⁸⁰ te u vodičima kroz

⁴⁷⁶Iz razgovora s meštanima Jasenovca.

⁴⁷⁷Rezultati istraživanja šta ga je sprovelo Spomen-područje Jasenovac odmah nakon pojave Tuđmanove knjige u samom mestu Jasenovac, razgovori (intervjui) sa meštanima, kako onima šta su se vratili na popaljena ognjišta, tako i onima koji su sve vreme postojanja logora živeli u Jasenovcu, pa čak i nekima učesnicima tzv. "križnog puta", ne daju za pravo Tuđmanu o postojanju logora i posle 2. maja 1945. godine. Razgovore vodila i prikaz o tome napravila Jelka Smreka, kustos u Spomen području. (Fonoteka i dokumentacija Spomen-područja.)

⁴⁷⁸Tuđman, *o. c.*, 54.

⁴⁷⁹Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, (Predgovor: Desimir Tošić), Biblioteka "Naše delo", Printed by Biddles of Guilford for Veritas Foundation Press, London, 1985, 204. Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb, Jugoslavensko viktimoško društvo, 1989, 192.

⁴⁸⁰Okrugli stol "Jasenovac 1986", prilozi:

Josipa Paver, *Arhivski izvori za obradu koncentracionog logora Jasenovac*, 209-214; ukazuje na Arhiv Hrvatske, Arhiv IHRPH, Muzej revolucije naroda Hrvatske i Historijski arhiv Zagreb.

arhive,⁴⁸¹ a i Miletić u raspravi na tribini "Naših tema" govori o dokumentaciji u privatnom vlasništvu.⁴⁸²

Radomir Bogdanović, *Korištenje nekih dokumenata u istoriografiji*, 209-223; iako ne govori o dokumentima vezanim za Jasenovac, ukazuje na Istorijski arhiv Beograda, gde su i dokumenta logora Sajmište (šta može biti interesantno obzirom na transporte iz Jasenovca i Gradiške za Sajmište).

Rasim Hurem u *Prilogu diskusiji*, 267-270, i Dragan M. Davidović, takođe u *Prilogu diskusiji*, 271-277, govoreći o radu na projektu "Jugosloveni u fašističkim zatvorima, zarobljeničkim i koncentracionim logorima i pokretu otpora evropskih zemalja u vreme II svetskog rata" a koji se odnosi na BiH ukazuje na Arhiv BiH i Arhiv SUP SR BiH, te na Arhiv Okružnog suda u Banja Luci i zbirku dokumenata nastalih u Staroj Gradiški, koja se nalaze u Muzeju Bosanske Krajine.

Nadir Dedić u *Prilogu diskusiji* (303-307) ukazuje na jedan svojevrsan izvor, kao primer iznosi popis Roma na spomeniku u selu Žeravice koji su ubijeni u Mlaci 1944. godine.

Đorđe Zelmanović u *Prilogu diskusiji* (315-316) ukazuje na fotomaterijal u Saveznom arhivu Nemačke.

U vezi s fotomaterijalom podsetimo se samo, kulturne bruke, osamdesetih godina, kada su na smetlištu u Zagrebu nađeni fotomaterijali dokumentacione vrednosti, dospeli tamo čišćenjem tavana Zavoda za sudsku medicinu.

⁴⁸¹ *Arhivski fondovi i zbirke SFRJ*, I-IX, Savez arhivskih radnika Jugoslavije, jedinstveno je delo jugoslovenske arhivistike, koje pruža znatnu pomoć istraživačima, ali, nažalost, ne sadrži zbirke arhivske građe koje se čuvaju po muzejima. *Arhivski fondovi i zbirke u SFRJ: SR Bosna i Hercegovina*, Beograd, 1981, 268, daje pregled fondova u Arhivu Bosanske krajine, Arhivu BiH, Istorijskom arhivu i drugim arhivima u BiH.

Vodič arhiva Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Arhiv BiH, 1987, 462. - ukazuje na fondove i zbirke u kojima bi eventualno moglo biti značajnih dokumenata, a naročito dokumenta Zemaljske komisije za Bosnu i Hercegovinu za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, o čemu postoji i poseban prilog: Krunoslava Lovrenović, *Zemaljska komisija za Bosnu i Hercegovinu za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača* (Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, 1968-1969., knj. VIII-IX, Sarajevo, 1968/1969, 51-61).

Pregled arhivskih fondova okružnih organa Zemaljske komisije daju u vrednom prilogu Nafiz Halilović i Aida Bahtijarević, *Vodiči arhivskih fondova okružnih organa Zemaljske komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača na području oblasnog NOO za Bosansku krajinu* (Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, god. X-XI, knj. X-XI, Sarajevo, 1970/1971, 258-269). U ovom prilogu daju se podaci za arhivske fondove za Okrug Kozara, Bihać, Podgrmeč, Prnjavor, Teslić i Banja Luka. U istom Glasniku (str. 279-303) u prilogu Nikole Panjevića, *Dva priloga iz vodiča kroz arhivsku građu u istorijskom arhivu Tuzla*, ukazuje se na mogućnost pronalaska relevantnih dokumenata za našu temu u zbirci dokumenata NOR-a, napose u serijama 47-59. *Arhiv Bosanske krajine Banjaluka 1953-1983*, Priredio: Nebojša Radovanović, Arhiv Bosanske krajine Banjaluka, 1983, 76: daje pregled fondova, za nas su interesantni fondovi: Okružnih komisija za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Velike župe Sana i Luka, Župskog redarstvenog rav-

Arhiv SR Hrvatske u Zagrebu izdao je 1964. godine *Regestu dokumenata za historiju NOB*⁴⁸³ u 4 toma, s ciljem da se olakša i racionalizuje rad na korišćenju arhivske građe,⁴⁸⁴ koja se nalazi u Arhivu SR Hrvatske. Regesti teku hronološki (navedena je godina, mesec, dan i mesto) prema podacima iz dokumenata. Registrovana građa potiče uglavnom iz delatnosti organa NDH, a korisna je za proučavanje okupacionog i kvislinškog režima. Regesta sadržava podatke o fondovima ministarstava: seljačkog gospodarstva NDH, narodnog gospodarstva NDH (sa delovima: Glavno ravnateljstvo za obrt, veleobrt i trgovinu; Ured državnog tajnika; Ured ministra; Odsjek za financijalnu stražu; Glavno ravnateljstvo za rudarstvo), za obrt, veleobrt i trgovinu NDH (Ured ministra), šumarstva i rudarstva NDH (sa delovima: Glavno ravnateljstvo za rudarstvo, Glavno ravnateljstvo za kovinstvo, Odjel za rudarstvo i kovinstvo), Rudarsko glavarstvo u Zagrebu, Državna riznica NDH (sa delovima: Opći odjel, Odjel financijalne straže, Odjel za državnu imovinu, navjere i dugove, Glavno nadzorništvo rizničke straže), Župsko nadzorništvo rizničke straže u Zagrebu, Rizničko upraviteljstvo Zagreb, Ministarstvo skrbi za postradale krajeve NDH, Ministarstvo udružbe NDH, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Župska redarstvena oblast Karlovac, Veliki župan župe Zagorje Varaždin, Kotarska oblast Županja, Kotarska oblast Zagreb. Ukupno je registrovano 4 586 dokumenata.⁴⁸⁵

Za našu temu interesantna su 83 dokumenta i to: u 12 se pominje logor Jasenovac,⁴⁸⁶ 27 dokumenata odnose se na logorisanja bez naznake logora ili na druge logore⁴⁸⁷ i 44 dokumenta koja govore o drugim elementima genocida.⁴⁸⁸

nateljstva, Župskog povjerenstva ministarstva skrbi, Rizničkog upraviteljstva, Ravnateljstva za ponovu, Ureda za kolonizaciju, Sreskih komisija za ratnu štetu i Izvanrednog narodnog suda.

⁴⁸²Antun Miletić, *Predstoji treći tom*, "Naše teme", 9/1986, 1316.

⁴⁸³*Regesta dokumenata za historiju NOB-e*, I-IV, Arhiv SR Hrvatske, Zagreb, 1964, 1476, šapirografirano (u daljem tekstu: *Regesta*).

⁴⁸⁴Kako je u uvodnim napomenama naznačeno (str. 1.) "prvi regesti dokumenata o narodnom ustanku 1941. godine, publicirani su u sv. III 'Arhivskog vjesnika' od 1960. godine, kao prilog proslavi 20-godišnjice narodnog ustanka, zahvaljujući zajedničkom radu svih arhivskih ustanova u SRH".

⁴⁸⁵Po godinama: 1941 = 278, 1942 = 941, 1943 = 1475, 1944 = 1578, 1945 = 314.

⁴⁸⁶Dok. iz 1941. god. pod br.: 216. i 217, dok. iz 1942. god. pod br.: 162, 226, 442, 553. i 799, dok. iz 1943. god. pod br. 1103, iz 1944. god. pod br.: 1367. i 1443. i iz 1945. god. pod br.: 57. i 134.

Za ilustraciju dajemo podatke o nekim dokumentima:

- Varaždin, 25.11.1941.: Velika župa Zagorje u Varaždinu nalaže Župskoj redarstvenoj oblasti kao i svim kotarskim oblastima, da prema brzojavnom saopštenju Ustaškog redarstva u Zagrebu od 22.11. ne upućuju nijednu osobu u logor Jasenovac do dalje odredbe.⁴⁸⁹

- Varaždin, 26.11.1941.: Župska redarstvena oblast Varaždin dostavlja Kotarskoj oblasti Čakovec i Prelog poteru Ravnateljstva za javni red i sigurnost u Zagrebu za zatočenicima koji su 24.11.1941. pobjegli iz logora Jasenovac: Cvjetin Đokić, Simo Đokić, Svetozar Ivanović, Mitar Lučić, Ilija Mitrović, Cicko Ristić i Jevto Civić.⁴⁹⁰

- Zagreb, 27.4.1942, GUS obaveštava preko MUP-a sve 'područne ustanove', da logor u Jasenovcu može primiti neograničen broj zatočenika. Sve komuniste, koji se uhvate prilikom čišćenja izvesnog područja, treba otpremiti u taj logor.⁴⁹¹

- Zagreb, 26.5.1942, Zapovjedništvo UNS u Zagrebu poziva Redarstvenu oblast Zagreb, da zajedno s ostalim organima hitno preduzme mere kako bi se cela okolina grada očistila od Cigana. *Sve Cigane se bez ikakvog postupka mora otpremiti u Jasenovac.* Velika župa Prigorje, 2.6.1942. javlja Kotarskoj oblasti da se gornje ne odnosi na Cigane koji imaju stalno boravište ili "pristojno građansko zanimanje", ni na Cigane muslimanske vere.⁴⁹²

- Zagreb, 7.8.1942, Nadzornik Franjo Perše podnosi Ministarstvu udružbe izveštaj o preuzimanju dece iz sabirnih logora. U logoru Jasenovac i Mlaka bilo je 5 683 dece, a još ih je po selima sakupio 3 067 i u tri transporta uputio u Zagreb i Sisak. Prema izveštajima roditelji se nisu protivili odvođenju dece. Prevoz dece vršio se seljačkim kolima.⁴⁹³

⁴⁸⁷Dok. br.: 48, 99, 130. (1941); 145, 375, 369, 380, 663, 445, 844, (1942); 90, 196, 229, 385, 599, 600, 620, 856. (1943); 726, 860, 863, 1233, 1316. (1944) i 132, 192, 248, 249. (1945).

⁴⁸⁸Za 1941. god. 22 dok., 15 za 1942. god, 5 za 1943. god, 2 za 1944. i 1 za 1945. godinu.

⁴⁸⁹*Regesta* I, br. 216/41, VŽ ŽZ kut. 2183, KOČP 4065/41. Privremena obustava slanja zatočenika bila je zbog velikih poplava i likvidacije logora I i II, te organizovanja logora III.

⁴⁹⁰*Isto*, reg. br. 217/41, VŽ ŽZ kut. 2183, KOČP 4142/41.

⁴⁹¹*Isto*, reg. br. 162/42, KOZ kut. 19, Prs 469/42.

⁴⁹²*Isto*, reg. br. 226/42, KOZ kut. 75, Prs 546/42, Priloženo 609/42.

⁴⁹³*Isto*, reg. br. 442/42, MU fasc. 3, br. 61357/42.

- Nova Gradiška, 6.9.1942, Župska redarstvena oblast raspisuje potragu za 28 lica koja su otišli u partizane. Isto tako potražuje 33 Cigana koje treba poslati u Jasenovac.⁴⁹⁴

- Ludbreg, 8.11.1942, Kotarska oblast izveštava Veliku župu Zagorje da su na zahtev ustaškog pukovnika Jure Francetića otpremljeni iz vojničkog pritvora u logor Jasenovac: Zvonimir Somođi, šofer, Ivan Sviger, bačvar, Stanko Tomo, ratar, Stanko Mato, ratar, Hirschon Julio, trgovac, Franjo Palfi, trgovac, dr. Dragutin Ergotić, veterinar i Ljudevit Jančić, privatnik. Svi su proglašeni protivnicima ustaškog pokreta... Dr. Vilko Mažgon, odvjetnik, nije otpremljen u Jasenovac po nalogu ministra unutarnjih poslova. Nalaže se da se ustaški logornik Škrnjug Rudolf smeni sa dužnosti.⁴⁹⁵

- Varaždin, 1.9.1943, Podhvatno zapovjedništvo dostavlja naredbu Gruppe West Ic, da se u svakoj diviziji odredi specijalna satnija koja će samo hapsiti taoce.⁴⁹⁶

- Pušća, 15.9.1943. Obćinsko poglavarstvo izveštava Kotarsku oblast Zagreb da su nepoznati streljali noću 14/15.9.1943. Porečki Juraja i legionara Stjepana Starjački iz Hruševca zato šta su 1942. "dojavljivali taborniku općine Pušća kretanje partizana. Mnoge svoje susjede su tako otpremili u logor Jasenovac."⁴⁹⁷

- Varaždin, 9.11.1944. Župska redarstvena oblast dostavlja prepis odluke o upućivanju učiteljice Starina Marije u logor Stara Gradiška na 1 godinu, radi organizovanja AFŽ. Otpremljena je u Lepoglavu radi teškoća u otpremi za St. Gradišku.⁴⁹⁸

- Pregrada, 26.10.1944, Kotarska oblast dostavlja Velikoj župi Zagorje pismo župnika Ivana Vukina iz Vinagore u kojoj se moli da se obitelji odmetnika ne odvođe u logore "Time se ništa ne postiže i nepravedno je."⁴⁹⁹

- Sarajevo, 24.1.1945. Ravnateljstvo rudarskih poduzeća Sarajevo dostavlja Glavnom ravnateljstvu za rudarstvo u Zagrebu prepis izveštaja rudnika u Mostaru da je ravnatelj

⁴⁹⁴*Isto*, reg. br. 553/42, VŽ ŽZ, K-2117, KOČP 2149/42.

⁴⁹⁵*Isto*, reg. br. 799/42, VŽ ŽZ Taj. 1462/42, K-2199.

⁴⁹⁶*Regesta* II, reg. br. 976/43, VŽ ŽZ 2203, Taj. 1756/43.

⁴⁹⁷*Isto*, reg. br. 1103/43, KOZ, kut. 100, T-2156/43.

⁴⁹⁸*Regesta* IV, reg. br. 1367, VŽ ŽZ, kut. 2205, Taj. 1281/44.

⁴⁹⁹*Isto*, 1233/44, VŽ ŽZ, Taj. 1358/44, K-2205.

rudnika ing. Frančić Josip uhapšen radi ilegalne delatnosti i otpremljen u logor Jasenovac.⁵⁰⁰

- Zagreb, 21.2.1945, Župsko nadzorništvo rizničke straže u Zagrebu izveštava Glavno nadzorništvo da je otpustilo iz službe Josipa Varovića rizničkog stražara iz Ludbrega i da je upućen u logor Jasenovac na 2,5 godina.⁵⁰¹

Niz dokumenata obaveštava o masovnim zločinima, logorisanjima, internacijama i prisilnim preseljenjima, otpuštanjima s posla itd., međutim, naveli smo samo neke koji direktno pominju jasenovačke logore.

Lucija Benyovsky, na simpoziju "Od antisemitizma do holokausta", koji je održan u organizaciji Židovske općine u Zagrebu 1995. godine u povodu 50-godišnjice pobeđe antifašističke koalicije, u svom prilogu⁵⁰² referiše o dokumentarnoj građi o Židovima u Hrvatskom povijesnom muzeju u Zagrebu. Deo ove građe odnosi se i na jasenovačke logore.⁵⁰³ Tako između ostalog navodi u "Dokumenti o logorima": "Notes o evidenciji radnika na nasipu logora IIIC" koji je dnevno vodio logoraš Ivan Pejnović od 10.7.1942. do 18.10.1942, zatim navodi više dokumenata koji se tiču "uhićenja Židova",⁵⁰⁴ nadalje upozorava na građu razne provenijencije pohranjene u zbirkama "tiskane i pisane građe, fotografija i negativi, trodimenzionalnih predmeta te u likovnoj zbirci." U HPM čuva se i Izveštaj ekipe antropologa o nalazima pri iskopavanju grobnica žrtava u konclogoru u Jasenovcu iz 1964. godine⁵⁰⁵ i dokumentacija o Spomen-području Jasenovac: popis originalnih dokumenata i popis

⁵⁰⁰*Isto*, 57/45, MŠR GRR, fasc. 63, br. Taj. 66/45.

⁵⁰¹*Isto*, 134/45, DR GNRS, fasc. 61, br. 973/45.

⁵⁰²Lucija Benyovsky, *Dokumentarna građa o Židovima u Hrvatskom povijesnom muzeju za razdoblje od 1918-1945.* u: *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, Zagreb, Židovska općina, 1996, 234-246.

⁵⁰³*Isto*, 240-244.

⁵⁰⁴*Isto*, 244.

⁵⁰⁵*Isto*. Vidi: V. Brodar, A. Pogačnik, S. Živanović: *Izveštaj ekipe antropologa o nalazima pri iskopavanju grobnica na Gradini kod Jasenovca*, i: *Izveštaj ekipe antropologa o nalazima pri iskopavanju grobnica ŽFT u koncentracionom logoru Jasenovac*, u: *Catena mundi I*, Izveštaj antropologa o grobnicama u Jasenovcu, Beograd - Kraljevo, 1992, 766-786. Upor. Radomir Bulatović, *Koncentracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Gradinu*, Sarajevo, Svjetlost, 1990, 451.

predmeta (50) nađenih prilikom pripreme terena za gradnju, popis fotografija i koncepciju, tematski plan i scenarij prvog muzejskog postava Ksenije Dešković.⁵⁰⁶

Podatke o izvorima za našu temu možemo naći u publikaciji Arhiva Jugoslavije *Korisnici, teme istraživanja i korišćeni fondovi 1958-1994*,⁵⁰⁷ koja je ne samo evidencija korisnika, tema i korišćenih fondova, već, kako je navedeno u uvodu priređivača "ona predstavlja odraz dosadašnjeg interesovanja istoriografskih krugova", a pruža i niz informacija o fondovima i zbirkama koji se čuvaju u Arhivu.

U *Popisu fondova i zbirki*⁵⁰⁸ dato je 748 jedinica. Za našu temu interesantno je petnaestak fondova, ali tri su posebno značajna: Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (110), Savezna komisija za popis žrtava rata (179) i Reparaciona komisija pri Vladi FNRJ (54).

U publikaciji je, u poglavlju *Korisnici, teme istraživanja i korišćeni fondovi*,⁵⁰⁹ za period od 1.1.1958. do 29.12.1994. navedeno 5 772 korisnika, koji su obrađivali oko 4260 tema,⁵¹⁰ od čega oko 200 tema, ima dodira, u širem smislu reči, s našom temom, i to najviše iz područja lokalne istoriografije (oko 80) za područja sa kojih je logorisano stanovništvo, pitanjima genocida i žrtava rata, kako na opštejugoslovenskim, tako i u žim prostorima, a u većem delu na regionalnom i lokalnom nivou bavi se takođe približno isti broj tema, a tri-desetak pitanjima ustaša i NDH. Desetak tema bavi se pitanjima o stradanjima nekih nacionalnih, verskih ili etničkih grupa (osim Srba), kako za prostore čitave zemlje tako i za uže regionalne, odnosno lokalne sredine, tu je i desetak drugih dodirnih tema, a isto tako svega desetak ih se direktno tiču naše teme, od toga svega pet ih se odnosi po nazivu na jaseno-vačke logore.

Publikacija, osim navedenog tematskog indeksa ima i geografski indeks,⁵¹¹ te indeks imena⁵¹² i institucija.⁵¹³

⁵⁰⁶*Isto*, 244.

⁵⁰⁷*Arhiv Jugoslavije 1958-1994, Korisnici, teme istraživanja i korišćeni fondovi 1958-1994*, Priredio: Dimitrije Spasojević, Beograd, Arhiv Jugoslavije, 1996, 883.

⁵⁰⁸*Isto*, 1-26.

⁵⁰⁹*Isto*, 27-555.

⁵¹⁰*Isto, Tematski indeks*, 787-823.

⁵¹¹*Isto, Geografski indeks*, 825-849.

Prema navedenom iz tematskog indeksa, kao i ostalih, neizbežna je konstatacija, da se o temi jasenovačkih logora veoma malo istraživalo. Nešto bolje stoji s temama koje su u vezi s našom, ali ukupno uzevši, obzirom na raspoloživu građu, kao i broj obrađenih tema, ne može se reći da je previše pobuđivala interes (napose u odnosu na medijski interes i napise u štampi).

Prisilno proterivanje stanovništva, kako bi se danas reklo "etničko čišćenje", elementat je genocida i dokumenta o ovome usko su vezana za našu temu, pošto se u mnogo slučajeva, kada se radi o izbeglicama, deportovanima i prognanima, radi o licima koja su prethodno bila logorisana ili neko njihov je završio u logoru. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača prikupila je velik broj iskaza ovih lica, takođe dosta iskaza dato je u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu, a značajan broj prikupila je i Srpska pravoslavna crkva. U zbirci svedočanstava Dedijera i Miletića *Proterivanje Srba sa ognjišta*⁵¹⁴ doneta su brojna svedočanstva. Autori u uvodu ističu da se svedočanstva data u ovoj knjizi nalaze u Arhivu Jugoslavije i Arhivu oružanih snaga, ma da, nažalost, zbog primenjene metodologije, nije moguće pratiti, gde je izvor nastao i gde se nalazi. Naime, kako kažu autori "svedočanstva u ovoj knjizi ... objavljuju se autentično, tj. kako su nastala uglavnom 1943. i 1944. godine, te imaju vrednost arhivske građe, dokumenata. Iz tih svedočanstava datih u bilo kojoj formi jedino su izostavljena tipizirana zaglavlja na početku ili prvoj stranici, kao i tipizirani kraj izjave."⁵¹⁵ Međutim, nažalost, nije samo to, već nisu date ni odrednice, kako smo već rekli, gde je dokument nastao i gde se nalazi, odnosno nije data signatura.

Građa u knjizi data je u 4 poglavlja. U prvom se nalaze svedočanstva deportovanih logoraša iz ustaških koncentracionih logora (iz perioda 1941-1942. god.). Deo ovih materijala objavio je već Miletić u svojoj zbirci dokumenata.⁵¹⁶ Druga i treća glava donose svedočanstva koja se odnose na period 1941-1943. odnosno 1941-1944. Četvrto poglavlje donosi

⁵¹²*Isto, Indeks imena, 851-863.*

⁵¹³*Isto, Indeks institucija, 865-883.*

⁵¹⁴Vladimir Dedijer i Anton Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944, Svedočanstva*, Beograd, Prosveta, 1989, 940.

⁵¹⁵*Isto, 57.*

⁵¹⁶Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac, I-III.*

69 dokumenata (hronološki poređana) koja se odnose na zbrinjavanje proteranih Srba, nastala uglavnom delatnošću Komesarijata za izbeglice. Uz to data su i 4 priloga.

Od datih 250 svedočanstava veliki broj odnosi se i na jasenovačke logore. Međutim, knjiga nije opremljena potrebnom naučnom aparaturom da bi se olakšala upotreba, nedostaju registri (imenski, geografski, pojmovni). Uvodni deo knjige sadrži *Predgovor* V. Dedijera,⁵¹⁷ a u *Uvodu* se donosi izvod iz elaborata Državne komisije o proterivanju Srba i Slovenaca,⁵¹⁸ prikaz Miletića o ustaškim logorima,⁵¹⁹ dva izvoda iz dokumenata bez signature i naznake odakle su preuzeti,⁵²⁰ kao i stvarni (potrebni) kraći uvod o građi u ovoj knjizi.⁵²¹

Usprkos navedenim nedostacima (pozivanje na izvor, signature, nedostatak registra) ova zbirka spada svakako u grupu malobrojnih zbornika građe, koji su nezamenjivi u proučavanju naše teme.

Kao objavljeni izvori moglo bi se pomenuti niz zapisa i sećanja (naravno uz određeni kritički pristup), ali oni će se uglavnom dati u okviru memoarske literature. Ovde izdvajamo prilog Mire Kolar-Dimitrijević u ČSP 2/1983. u rubrici "Građa" o Zorku Golubu,⁵²² u kome je prenešen dnevnik Z. Goluba, veterinara, o njegovom boravku u Jasenovcu, s kritičkim napomenama autora priloga.

Među objavljenom građom u periodici nalazimo u "Muzejskom vjesniku" članke Antuna Stiščaka *Logorska pisma govore o istini jednog vremena*⁵²³ i *Pisma logorašu*,⁵²⁴ u kojima objavljuje, odnosno komentariše tzv. "logorske dopisnice" koje su upućivane u logor, odnosno iz logora Jasenovac i Stara Gradiška, a čuvaju se u Muzeju grada Koprivnice.

⁵¹⁷Dedijer - Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta*, 7-13.

⁵¹⁸*Isto*, 18-35.

⁵¹⁹*Isto*, 36-48.

⁵²⁰*Isto*, 49-55.

⁵²¹*Isto*, 56-58.

⁵²²*Sjećanje veterinara Zorka Goluba na 13 dana boravka u logoru Jasenovac 1942. godine*, priredila: Mira Kolar-Dimitrijević, ČSP, 2/1983. (Građa), 155-176. O veterinaru Z. Golubu ista je objavila i prilog, *Zorislav Golub, komunista, pjesnik i veterinar revolucije*, Podravski zbornik 1983, Koprivnica, 1983.

⁵²³Antun Stiščak, *Logorska pisma govore o istini jednog vremena*, Muzejski vjesnik, glasilo muzeja sjeverozapadne Hrvatske, br. 9, Koprivnica, 1986, 28-29.

⁵²⁴*Isti*, *Pisma logorašu*, Muzejski vjesnik, br. 12, Bjelovar, 1989, 69-70.

Iz periodike poslednjih dana rata i prvih dana oslobođenja u kojoj se govori o Jasenovcu pomenimo "XXI S.U.D. kroz ofanzivu" i članak T. Mrkšića *Jasenovac pod senkom velikog ustaškog slova "U"*.⁵²⁵ Ovaj članak ratnog izveštača - borca,⁵²⁶ iako ima određenih netačnosti ("Mesto zločina - fabrika 'Cementara' - Jasenovac, ...Pičili Hinko, direktor logora..." ili u tekstu "...Bošković dr. Šime", a treba "Milo", navodi dalje da je proboj vršen "23. aprila u 10 časova", a bio je 22. aprila), međutim, obzirom da se ne radi o historiografskom članku (može samo uz kritički pristup da posluži kao građa) nije bilo neophodno i nije jasno zbog čega je na naučnom skupu u Jasenovcu R. Trivunčić izdvojio, među desetak "netačnosti" u literaturi o Jasenovcu, i tri iz ovog zapisa.⁵²⁷

Aktuelna situacija na prostorima II Jugoslavije u poslednjih desetak godina, donela je značajnu izdavačku delatnost u vezi zločina genocida i ratnih zločina u II svetskom ratu na ovim prostorima, sa dosta naslova koji su potpuno ili delimično posvećeni našoj temi. Ne ulazeći, na ovom mestu, u ocene ove publicistike (o tome u pojedinim grupama uz određena izdanja), izdvajamo ediciju Vojnoistorijskog instituta u Beogradu *Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu*,⁵²⁸ koja je započeta izdavanjem prve knjige, prvog toma: *Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941*.⁵²⁹

Prema odrednici u katalogizaciji "prva knjiga prvog toma 'Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941-1943. godine' (sic! - treba: 1941.) sadrži 375 dokumenata ustaško-domobranskih jedinica, organa i organizacija NDH o zločinima izvršenim nad Srbima, Jevrejima i Ciganima tokom 1941. godine. Sređeni hronološki, obuhvataju gotovo sve oblike fizičkog

⁵²⁵T. Mrkšić, *Jasenovac pod senkom velikog ustaškog slova "U"*, XXI S.U.D. kroz ofanzivu (Dvadesetprva srpska udarna divizija kroz ofanzivu), izdao: P.O. XXI S.U.D., april, maj, juni 1945., 36-38.

⁵²⁶XXI SUD (Srpska udarna divizija) oslobodila je levu obalu Save, tako da su njeni pripadnici ušli u Jasenovac. Upor. Gavriilo Antić, *Južnomoravci. Četvrta srpska NOU brigada* i Radomir Bulajić, *Borbe Druge armije za oslobođenje Hrvatske s posebnim osvrtom na oslobođenje Zagreba*, ČSP, 18 (2), 1986, 57-76, o oslobođenju Jasenovca str. 63. i nap. 21.

⁵²⁷Radovan Trivunčić, *Traganje za istinama o KCL Jasenovac*, Okrugli stol 21. travnja 1984, 45.

⁵²⁸*Zločin na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu*, Zbornik dokumenata (odgovorni urednik: Slavko Vukčević), Tom 1. Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941-1945, knj. 1. Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941. Beograd, Vojnoistorijski institut, 1993, XXIX+1051. (vidi prikaz: Venceslav Glišić, *Zločini u NDH 1941*, Zbornik dokumenata, Istorija 20. veka, 1/1994).

⁵²⁹Isto, *Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941*. (dalje: *Zločini NDH*).

uništavanja, počev od hapšenja, klanja, vešanja, masovnih likvidacija i drugih zločina svake vrste do genocida. Na udaru su se našli čitavo srpsko stanovništvo, Jevreji i Cigani, 'kao manje vredne rase', i izloženi masovnom ubijanju, nasilnom iseljavanju i prevođenju u katoličku veru."⁵³⁰

Od 375 dokumenata, 14 se odnosi na logor Jasenovac,⁵³¹ a 51 na druge logore, logorisanje stanovništva, spiskove upućenih u logore (Gospić, Sisak, Požega, a moguće i Jasenovac - nakon avgusta 1941.) i bez naznake o kome je logoru reč, 41 dokument se odnosi na zakone, zakonske odredbe, naredbe o provođenju zakona i sl. Čak 161 dokument govori

⁵³⁰*Isto*, CIP - Katalogizacija u publikaciji: Centralna biblioteka Vojske Jugoslavije.

⁵³¹*Zločini NDH*:

Dok. 276. Telegram Ravnateljstva za javni red i sigurnost od 11. septembra 1941. Glavnom stožeru domobranstva da se pošalje spisak od 50 komunista i četnika iz Bijeljine koji će se otpremiti u sabirni logor Jasenovac.

Dok. 326. Izveštaj Kotarske oblasti Bosanska Gradiška od 3. novembra 1941. Ustaškom redarstvu Banjaluka o otpremljenim licima u koncentracioni logor.

Dok. 328. Spisak 51 lica iz Velike župe Sana i Luka koje se upućuju u logor Jasenovac.

Dok. 330. Kotarska oblast Dvor na Uni dostavlja 6. novembra 1941. Predstojništvu gradskog redarstva Mostar imena lica za povratak u Mostar i lica upućenih u logor Jasenovac.

Dok. 337. Dva spiska uhapšenih lica od strane Ustaškog redarstva u Sarajevu upućenih 16. novembra 1941. u Koncentracioni logor Jasenovac.

Dok. 355. Izveštaj Kotarske oblasti Slavonski Brod od 10. decembra 1941. Povjereništvu UNS Banjaluka za otpremanje pravoslavaca i Jevreja u logor Jasenovac.

Dok. 364. Izveštaj Stožera Drinskog zdruga od 19. decembra 1941. Zapovjedništvu Oružničkog voda Bijeljina o rezultatima odmazde prema stanovništvu zbog napada ustanika na selo Koraj.

Dok. 369. Zabeleška tajnika Povjerenišva UNS Banjaluka od 29. decembra 1941. o razgovoru sa Mirkom Vutucem, zamjenikom upravitelja Ustaškog redarstva u Zagrebu, o transportu Srba i Jevreja u Jasenovački logor.

Dok. 370. Službena zabeleška tajnika UNS Banjaluka od 29. decembra 1941. o postupku s taocima iz Sitnice, Sanice i Maglajana.

Dok. 371. Spisak iz 1941. godine 1 189 zatočenika koncentracionog logora Jasenovac. (Objavio i Miletić).

Dok. 372. Zabeleška Političkog odeljenja Nemačkog poslanstva u Zagrebu sa podacima o zločinima ustaša nad pravoslavnim stanovništvom NDH od maja 1941. do maja 1942. godine.

Dok. 373. Pregled masovnih zločina ustaša u 1941. godini na teritoriji bihačkog i travničkog okruga.

Dok. 374. Izveštaj Reonskog obaveštajnog centra Zagreb o zločinima ustaša 1941. i 1942. godine na teritoriji zapadne Bosne, o ustaškim koncentracionim logorima i imenima ustaških zločinaca.

o masovnim zločinima ustaša protiv srpskog stanovništva, a 81 se odnosi na druge elemente genocida (deportacije, prekrštavanje i sl.), dok 30 dokumenata se može podvesti pod druge kategorije (objave, proglosti, izveštaji i sl.).

Većina dokumenata su ustaške (NDH) provenijencije, a jedan deo je nemačke i italijanske. Nekoliko dokumenata su iz ZKRZ, kao sastavni delovi elaborata. Objavljena dokumenta su iz fundusa VII, a svega nekoliko ih je publikovano u drugim zbornicima,⁵³² dok su zakoni, zakonske odredbe i naredbe prenete iz "Narodnih novina".⁵³³ U ovom zborniku objavljeno je i 27 faksimila datih dokumenata. Uz neka dokumenta u fusnotama za pojašnjavanje poslužila se redakcija drugim dokumentima, odnosno izvodima iz drugih dokumenata, tako da je ustvari objavljen veći broj dokumenata nego šta je numerisano. Velik nedostatak zbornika je nepotpuna naučna aparatura, nedostatak registara (imenski, geografski itd.), šta, pretpostavljamo, da će biti objavljeno u nekoj kasnijoj knjizi 1. toma, ali obzirom na neizvesnu dinamiku objavljivanja, ovo predstavlja znatnu teškoću.

Obzirom na objavljenu građu: dokumenta o logoru Jasenovac, drugim logorima, masovnim zločinima (zločinima genocida i ratnim zločinima), rasni zakoni i ozakonjenje zločina itd. svakako da ovo izdanje ulazi u primarnu bibliografiju objavljenih izvora o jase novačkim logorima.

Knjiga Nikole Živkovića i Petra Kačavende *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*⁵³⁴ iako izdana kao "izabrana dokumenta" (a u izradi su sudelovali i drugi saradnici Instituta),⁵³⁵ sadrži osim dokumenata i tekstove naznačenih autora,⁵³⁶ o kojima ćemo kasnije govoriti. Međutim, smatramo, da zbirke objavljenih dokumenata ne bi trebalo opterećivati drugim tekstovima osim onih koji govore o samim izvorima, metodologiji izbora, kritičkoj valorizaciji izvora i sl.

⁵³²Prema naznakama u fusnotama: Zbornik dokumenata NOR, Zbornik Aprilski rat 1941, Miletić.

⁵³³"Narodne novine" službeni glasnik NDH 1941-1945. i u zborniku: *Nezavisna Država Hrvatska. Zakoni, zakonske odredbe, naredbe itd. Proglašenje od 11. travnja do 26. svibnja 1941.*, knj. I, (svezak 1-10), Naklada knjižare St. Kugli, Zagreb, s.a; knj. 2, svezak 11-70; knj. 8, svezak 71-80; knj. 9, svezak 81-90; knj. 10, svezak 92.

⁵³⁴Nikola Živković i Petar Kačavenda *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Izabrana dokumenta*, Beograd, Institut za savremenu istoriju, 1998, 396. (dalje: Živković - Kačavenda, *Srbi u NDH*).

⁵³⁵*Isto*, 6 (Predgovor).

⁵³⁶*Isto*, 7-69.

U objavljenim dokumentima naznačeno je 237 rednih brojeva,⁵³⁷ od čega se najveći broj odnosi na zakone, zakonske odredbe i druge propise zakonodavne regulative ustaške NDH. Izbor građe izvršen je tematski da, kako kaže izdavač "prikažemo načine i metode kojima se služila vlast NDH u uništavanju svojih stanovnika srpske, jevrejske i romske nacionalnosti, pa i Hrvata antifašističkog opredeljenja, i njihove imovine na celokupnoj teritoriji NDH u Drugom svetskom ratu."⁵³⁸ Iako je u nizu zbornika i druge literature objavljeno dosta zakona, zakonskih odredbi i provedbenih naredbi o ozakonjenju zločina u NDH, ovo izdanje ima posebnu vrednost da je na jednom mestu objavljen ovoliki broj. Autori su se 128 puta pozvali na *Zbornik zakona i naredaba NDH*.⁵³⁹ Ostali dokumenti su uglavnom već objavljeni, tako je naznačeno da je već objavljeno: 66 dokumenata (ne računajući izvestan broj zakonskih propisa) u *Zločinima NDH*,⁵⁴⁰ 36 kod Miletića,⁵⁴¹ jedan u *Zborniku dokumenata NOR-a*,⁵⁴² dva kod Ć. Petešića,⁵⁴³ a samo 5 dokumenata nema naznake da su prethodno objavljeni.

Izdavaču se može prigovoriti na nedovoljnoj pažnji, pošto neka dokumenta objavljuje dva puta, npr. dok. br. 89. i 118. ili 90. i 120. Takođe, i u ovoj zbirci, nekritički se prenose neka dokumenta, pa se ponavlja ista pogreška kao kod Miletića⁵⁴⁴ i Dedijera⁵⁴⁵ koji

⁵³⁷U fusnotama s obrazloženjem odakle je izvor preuzet i gde je ranije objavljen nalazi se 239 takvih naznaka: uz broj 22. "Naredba o utvrđivanju rasne pripadnosti" donete su i dve "Upute" pod istim rednim brojem, ali sa posebnom naznakom izvora (str. 93. i 96.), i na kraju bez posebne naznake rednog broja donosi se faksimil jedne strane spiska od 559 imena Srba kojima je oduzeta imovina (kao ilustracija prethodnog dokumenta), a šteta je šta čitav dokument nije objavljen.

⁵³⁸Isto, *Predgovor*, str. 5.

⁵³⁹*Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske*, urednici dr. Josip Junašević i dr. Miroslav Šantek, Zagreb, 1941.

⁵⁴⁰*Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941*, Beograd, VII, 1993.

⁵⁴¹Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945, Dokumenti*, I-III.

⁵⁴²*Zbornik dokumenata i podataka o NOR...*, t. XII, knj. 1.

⁵⁴³Ćiril Petešić, *Jastrebarsko*, Zagreb, 1990. (Pretpostavljamo da se misli na: Ćiril Petešić, *Dječji dom u Jastrebarskom, Dokumenti 1939-1947*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1990, 212.)

⁵⁴⁴Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac*, II, str. 720-721, dok. 318.

⁵⁴⁵Dedijer, *Vatikan i Jasenovac*, str. 644.

donose faksimil, odnosno u ovom zborniku dokumenat u originalu i prevodu, gde je u prevodu naznačeno nešto čega u originalu nema.⁵⁴⁶

Ovaj izbor dokumenata, nažalost, nema indekse, pa ni regeste (naslove) dokumenata u sadržaju, tako da je znatno otežano služenje u stručnom radu.

U Hrvatskoj je, nakon 1991. god. izašlo više publikacija koje su u direktnoj ili indirektnoj vezi s našom temom, o kojima će, a koje su nam bile dostupne, biti kasnije reči. Ovde izdvajamo jednu zbirku dokumenata o ustaškom pokretu pod nazivom *Ustaša*.⁵⁴⁷

Priređivač ističe da ovaj zbornik ne predstavlja "sustavnu povijest ustaškog pokreta, od njegovih početaka, ni kronologiju rada poglavnika dr. Ante Pavelića, a još manje prikaz povijesti Nezavisne Države Hrvatske."⁵⁴⁸ Priređivač, nadalje, u uvodnoj napomeni, nastoji iskazati svoj, kako ističe, "nepriistrasan" stav u odnosu na zagovornike i protivnike ustaškog pokreta i NDH, međutim, on se ipak u ovom uvodnom tekstu dosta jasno deklarira, tako da je to svakako imalo i odraza pri izboru objavljene građe.

Zbornik predstavlja, prema priređivaču, svojevrsni vodič "kroz ustaški pokret i njegove dokumente", tako da će "svatko onaj koji želi biti upoznat s poviješću i mislima ustaškog pokreta ... moći ... saznati sve što o ustašama nije do sada znao, ili se naprosto, s punim opravdanjem, nije usudio pitati, jer se bojao. Bojao se represija sustava koji je desetljećima odlučno obračunavao sa samim spominjanjem 'ustaštva', a da se i ne navode svi oni primjeri tvornog obračuna s onodobnim ili novim pripadnicima ustaškog pokreta, i s onima koji su bili samo sumnjivi kao privrženici ustaških ideja."⁵⁴⁹

Knjiga je podjeljena u tri poglavlja: Dokumenti, govori i članci do 10. travnja 1941; Dokumenti, zakonske odredbe, govori i članci od 10. travnja do 31. prosinca 1941. i Dokumenti, zakonske odredbe, govori i članci od 1. siječnja 1942. do 6. svibnja 1945. U knjizi je objavljeno 105 dokumenata, zakonskih odredbi, govora i članaka. Većina ovih dokumenata je već objavljena u raznim izdanjima, međutim, ovako na jednom mestu, daju dobar osnov za izučavanje ustaškog pokreta i zakonske regulative NDH, ma da, ovako ogolje-

⁵⁴⁶Živković - Kačavenda, o. c., str. 262. i 263. Vidi nap. 1503.

⁵⁴⁷*Ustaša, Dokumenti o ustaškom pokretu*. Priredio: Petar Požar. Zagreb, Zagrebačka stvarnost, 1995, 360. (dalje: *Ustaša*)

⁵⁴⁸*Isto*, 5.

⁵⁴⁹*Isto*, 7.

ni, bez provedbenih naredbi i kritičkih primedbi na osnovu dokumenata (o primeni) prvenstveno ustaške provenijencije, daju sliku, mal'te, ne pravne države i ne vide se posledice programskih osnova i zakonske regulative, a pogotovo ne posledice unapred zacrtanog programskog zadatka neiskazanog u pisanim programima, planovima i zakonskim odredbama, ali primenjenog u praksi, o izvršenim zločinima genocida. Priređivač u napomeni i kaže "Dokumenti su objavljeni bez ikakva komentara, jer ocjene o njima i posljedicama koje su oni proizveli treba prepustiti sudu povijesti, povijesničarima..." šta je korektno, ali i nastavlja "...dok su političari učinili ono što su, vjerojatno tada, smatrali najboljim i jedino mogućim",⁵⁵⁰ a ne radi se samo o političarima, već o čitavoj političkoj organizaciji i ideologiji, o čitavoj državnoj strukturi i izvršiocima na svim nivoima organizovanja, koji su činili ne ono šta su "smatrali jedino mogućim", već ono šta su "smatrali najboljim", tj. stvaranje etnički čiste države istrebljenjem drugih po etničkoj, verskoj ili rasnoj osnovi, kao i svih "nepoćudnih" po ideološkoj osnovi.

Ratna zbivanja na područjima II Jugoslavije, u poslednjoj dekadi ovog veka i milenijuma, ponovo su donela stradanja naroda, razaranja, smrt, ratne zločine i zločine genocida. O zbivanjima u ovom periodu napisano je niz knjiga zapisa i svedočenja, zbornika dokumenata, osvrti, pokušaja da se stručnim i naučnim priložima (sa ili bez navodnika) osvetle određene situacije itd. Nas interesuju oni zapisi i naslovi koji su u vezi s našom temom, a radi se uglavnom o reminiscencijama na izvršeni i ponovljeni zločin, te u sklopu toga i pominjanje sistema jasenovačkih logora, nekih pitanja vezanih za izučavanje ove teme i osvrti na zbivanja u vezi prostora bivših jasenovačkih logora. O naslovima koji nas zanimaju, govorićemo kasnije, u okviru određenih grupa, a ovde pominjemo one naslove koji donose određene relevantne dokumente.

U knjizi *Zločin je zločin prećutati*⁵⁵¹ objavljena je Informacija Predsjedništva SFRJ od 21. januara 1992. godine⁵⁵² u kojoj se između ostalog govori, u jednoj tački, o ge-

⁵⁵⁰*Isto.*

⁵⁵¹*Zločin je zločin prećutati, Izbor dokumenata najviših državnih organa Jugoslavije o ratnim i zločinima genocida i drugim stradanjima srpskog naroda u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini (1991-1992)*, Priredio: Anđelko Maslić, Izdavači: IP Megilot, Srpska agencija "Srna", NIP "Prva srpska riječ", NIP "Polet-pres", Novi Sad, 1993, 431. (dalje: *Zločin je zločin prećutati*).

nocidu ustaške NDH nad Srbima, Jevrejima i Romima, da ustaška organizacija nije ni pred Nirnberškim sudom ni pred jugoslovenskim sudovima proglašena zločinačkom, kao i da se Jasenovac ne nalazi u registru OUN o logorima, a takođe i da ni poznati zločinci Pavelić, Kvaternik, Artuković i Luburić ne nalaze se na listi ratnih zločinaca.⁵⁵³ Posebno je interesantan pasus gde se kaže: "Trebalo imati u vidu da je Jugoslavija 1950. godine podnela Memorandum Generalnoj skupštini OUN o genocidu nad srpskim narodom od strane NDH, u kome je traženo i formiranje međunarodnog suda za suđenje ustaškim zločincima čija je lista bila priložena. Međutim, ovaj dokument je nestao iz arhiva OUN, a da još nije odgovoreno kako je do toga došlo i šta se s tim u vezi namerava preduzeti."⁵⁵⁴ Nadalje u ovom Izveštaju se pominje rad Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača do 1948. god., zatim da uz popis stanovništva 1948. nije vršen i popis žrtava rata, te pominje nepotpuni popis rađen 1964. godine, kao i saznanje "prema raspoloživim podacima" (sic!) "SUBNOR Jugoslavije je 1950. godine izvršio popis poginulih boraca i popis žrtava fašizma, čiji rezultati nisu objavljeni."⁵⁵⁵ U nastavku se govori o manipulacijama brojem ubijenih u logoru Jasenovac od 600 000 do 1 100 000 i navodi da je "na Konferenciji o Jugoslaviji u Hagu, 7. novembra 1991. godine, predsednik Republike Hrvatske Tuđman te brojke minimizirao na 20 000."⁵⁵⁶ Dalje se podseća na Konvenciju o sprečavanju i kažnjavanju genocida, usvojenu na III zasedanju Generalne skupštine UN, 9. decembra 1948. godine.⁵⁵⁷

⁵⁵²*Isto*, 40-57. Predsedništvo SFRJ (Beograd, 21. januar 1992.): *Informacija o otvorenim pitanjima utvrđivanja odgovornosti za genocid i druga teška krivična dela koja se vrše nad pripadnicima srpske i drugih nacionalnosti u oružanim sukobima u Republici Hrvatskoj.*

⁵⁵³*Isto*, 46. "Mnoge činjenice, izjave očevidaca i svedoka, istorijska i pravna dokumenta, naučni, publicistički i drugi radovi u nas i u svetu potvrđuju da je u toku drugog svetskog rata nad pravoslavnim Srbima, Jevrejima i Ciganima ustaška Nezavisna država Hrvatska izvršila zločin genocida."

⁵⁵⁴*Isto.*

⁵⁵⁵*Isto*, 49.

⁵⁵⁶*Isto.*

⁵⁵⁷*Isto*, 49-50. "Ova konvencija precizira da zločin genocida, pored ostalog, čini: (1) namera da se u celini i delimično uništi neka nacionalna, etnička, rasna ili religiozna grupa; (2) ubistvo člana grupe; (3) teška povreda fizičkog ili psihičkog integriteta članova grupe; (4) namerno podvrgavanje grupe takvim životnim uslovima, sračunatim na njeno potpuno ili delimično fizičko uništenje. Države, strane - ugovornice, potvrdile su da je genocid međunarodni zločin, bez obzira da li je počinjen u doba rata ili za vreme mira i da zločin genocida

Drugi dokument koji je u određenoj vezi s našom temom govori o skrnavljenju Spomen-područja Jasenovac,⁵⁵⁸ i treći gde se govori o zločinima u zapadnoj Slavoniji, pa se pominju i zločini u Jasenovcu i Staroj Gradiški, a ovi najnoviji su ponavljanje zločina genocida.⁵⁵⁹

Navedeni Memorandum u kome se govori o skrnavljenju Spomen-područja jasenovac objavljen je i u zborniku radova sa naučnog savetovanja "Ratni zločini i zločini genocida 1991-1992."⁵⁶⁰ O ovom dokumentu govori se i u saopštenju Milana Bulajića na Okruglom stolu 23.4.1996. godine,⁵⁶¹ u kome se ukazuje i na slabosti ovog dokumenta.⁵⁶²

ne zastareva i preuzele obavezu da ga sprečavaju i kažnjavaju. Jugoslavija je ovu Konvenciju ratifikovala 1951. godine... Predviđeno je, takođe, da, ukoliko jedna vlada izvrši zločin genocida na svojoj teritoriji protiv svojih državljana, to postaje nadležnost međunarodnog prava (Međunarodnog suda pravde), protiv čije primene se ne može pozivati na princip nemešanja u unutrašnje poslove."

⁵⁵⁸*Zločin je zločin prećutati*, 131-149. SFRJ, Savezno izvršno veće, Beograd, 31. januar 1992. *Memorandum Vlade Jugoslavije o zločinima genocida u Hrvatskoj i skrnavljenju Spomen područja Jasenovac.*

⁵⁵⁹*Isto*, 175-345. Ponovljena masovna stradanja srpskog naroda u Zapadnoj Slavoniji. Unutar ovog dela dokumenat: Predsedništvo SFRJ, Beograd, 9. aprila 1992. *Memorandum o genocidnoj politici Hrvatske prema srpskom narodu u Zapadnoj Slavoniji.*, 178-189.

⁵⁶⁰*Ratni zločini i zločini genocida 1991-1992.* Naučno savetovanje Odbora SANU za sakupljanje građe o genocidu protiv srpskog naroda i drugih naroda Jugoslavije u XX veku i Državne komisije za ratne zločine i zločine genocida, održano od 6. do 8. avgusta 1992. godine u Beogradu. Priredio: Milan Bulajić, Urednik: Radovan Samardžić, Beograd, SANU, 1993, 444. *Memorandum Vlade Jugoslavije o zločinima genocida u Hrvatskoj i skrnavljenju Spomen-područja Jasenovac, 31. januar 1992;* 117-124.

⁵⁶¹Milan Bulajić, *Oskrnavljeni Jasenovac - međunarodni status*, u: *Jasenovac, Sistem ustaških logora smrti*, Saopštenja sa Okruglog stola održanog u Beogradu 23.4.1996. (organizatori) Muzej žrtava genocida (i) Institut za savremenu istoriju, Beograd, (urednik: Miloš Hamović), Beograd, Muzej žrtava genocida i Stručna knjiga, 1997, 167-211.

⁵⁶²Bulajić u izvodima citira Jovana Mirkovića, *Mišljenje o nekim nepreciznostima u Memorandumu Vlade Jugoslavije od 31. januara 1992. godine o skrnavljenju Spomen-područja Jasenovac* (Mišljenje dostavljeno Milanu Bulajiću, sekretaru Državne komisije, kopija kod autora), u kome se ukazuje na podleganje medijskoj euforičnosti u zvaničnom dokumentu, čime se, ustvari, dovodi u situaciju, da zbog nepreciznih konstatacija, moguće je i dezavuisanje i ostalih, tačnih, navoda.

U dvotomnom *Zborniku o radu Državne komisije za ratne zločine i zločine genocida*⁵⁶³ Jasenovac (bivši koncentracioni logor, zločin genocida u logoru 1941-1945, Spomen-područje Jasenovac itd.) se pominje 29 puta. Zbornik sadrži dokumenta o formiranju i radu Komisije i nekoliko dokumenta o zločinima protiv čovečnosti, ratnim zločinima i zločinima genocida, u ratnim događanjima početkom devedesetih godina, do kojih je Komisija došla u svom radu, do prestanka njenog delovanja.⁵⁶⁴

Kao svojevrsni izvor, posebno za pitanje broja žrtava, mogu poslužiti razna statistička izdanja - popisi (navode ih Kočović i Žerjavić u napomenama i popisu literature). Jedan takav popis, koji nije navođen u raspravama je i *Rezultati popisa sudionika NOR-a 1941-1945.* iz 1972. godine.⁵⁶⁵ Ovi podaci rađeni su zbog potreba izučavanja svih vidova zaštite sudionika NOR-a u SRH. Tabele na str. 12. i 39. daju podatke o sudionicima NOR-a u zatvorima i logorima - prema narodnosti, priznatom stažu, godini stupanja u NOR. Od ukupno 228 474 sudionika NOR-a u logorima (u zemlji i izvan Jugoslavije) bilo je po ovom popisu 14 410 lica. Radi se o tada (1972. godine) živim sudionicima NOR-a, sa priznatom "boračkim stažom", dakle, ne i onima koji nisu imali status borca (genocidnim žrtvama).⁵⁶⁶

⁵⁶³*Zbornik o radu Državne komisije za ratne zločine i zločine genocida od 20. marta 1992. do 23. jula 1993.*, I-II, (priredila) Komisija za prikupljanje podataka radi utvrđivanja zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava koji su počinjeni nad stanovništvom srpske i drugih nacionalnosti u vreme oružanih sukoba u Hrvatskoj i drugim delovima zemlje, urednik Vlada Tošić, odgovorni urednik Milan Bulajić, izdavač: Muzej žrtava genocida, Beograd, 1995, 1277.

⁵⁶⁴Izgleda da se istorija ponavlja: Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iznenada je prestala delovati 1948. (a prethodno su prestali delovati njeni niži organi), a da nije dovršila započeti posao, isto tako Državna komisija za zločine u najnovijim ratnim zbivanjima (koja nije imala ni formirane niže organe), iznenada je prestala s radom, jedva započevši posao (izvesna supstitucija je izvršena kroz Komitet za prikupljanje podataka o izvršenim zločinima protiv čovečnosti i međunarodnog prava koja je formirana kao organ Vlade, dok je Komisija bila organ Skupštine). Međutim, da bi "stvar bila još bolja" ukida se i Odbor SANU za sakupljanje građe o genocidu protiv srpskog naroda i drugih naroda u XX veku.

⁵⁶⁵*Rezultati popisa sudionika NOR-a 1941-1945.* Prema stanju na dan 16.3.1972. godine. Republički savjet za boračka i invalidska pitanja SRH, Zagreb, 1973, 164.

⁵⁶⁶Tabela 1-12, str. 12. i tabela 3-12, str. 39. Ova statistika ovako struktuirana daje i sliku jednog odnosa prema bivšim zatočenicima u odnosu na borce i pozadinske radnike kojima je priznat status borca.

U literaturi se pominje još jedna Informacija RO SUBNOR Hrvatske o logorima, zatvorima i stratištima u Hrvatskoj.⁵⁶⁷

Republička organizacija SUBNOR BiH napravila je 80-ih godina popis po opštinama žrtava i stratišta. Jedan šapirografirani materijal pod oznakom "povjerljivo",⁵⁶⁸ sa 9 stranica uvodnog teksta i 70 stranica tabela daje pregled broja ŽFT i stratišta po opštinama u BiH. U pregledu su navedeni podaci u rubrikama po opštinama: ukupan broj ŽFT po podacima iz 1984/85, naziv stratišta, broj žrtava na tom stratištu, nacionalna pripadnost žrtava (brojno: Srbi, Muslimani, Hrvati, ostali), da li je stratište obeleženo i ko ga je obeležio i rubrika za primedbe. Iz rekapitulacije je vidljivo da je ukupan broj žrtava na evidentiranim stratištima 446 717, od čega je kao aproksimacija uzeto da je na Gradini - stratištu jasenovačkog logora ubijeno 360 000 lica. Dakle, na svim ostalim, proizlazi, da je ubijeno 86 717 lica. Isto tako daje se podatak za 130 559 lica da su proglašeni ŽFT po podacima 1984/85, te je navedeno 328 obeleženih i 686 neobeleženih, dakle ukupno 1014 stratišta. Po nacionalnom sastavu žrtava evidentirano je 70 175 Srba, 8 043 Muslimana, 1 031 Hrvat i 361 ostalih, a za 367 107 se kaže da nacionalnost se nije mogla utvrditi, i da je najveći deo, oko 360 000, su stradali na stratištu Gradina - Jasenovac. Ovi sintetski podaci su dosta nekvalitetni i ne mogu služiti za neku bolju naučnu obradu, međutim pokazuju, kada se analiziraju podaci po opštinama, obzirom na strukturu stanovništva, i odnos prema žrtvama i obeležavanju stratišta. Daleko veći značaj za istraživače imaju popisne knjige⁵⁶⁹ sa imenima žrtava i podacima o njima, kao komparativni materijal, uz druge popise, za pravljenje kompletnog spiska žrtava rata, kako po stratištima, tako i po drugim kriterijumima. U popisnim materijalima po opštinama davani su podaci za borce NOR⁵⁷⁰ i za ŽFT.⁵⁷¹ U "Obrascu NOR 1" rubrike su bile: prezime, očevo ime i ime, pol, godina rođenja, mesto rođenja, narodnost,

⁵⁶⁷*Informacija o bivšim fašističkim logorima, zatvorima i stratištima u Hrvatskoj*, Zagreb, Republički odbor SUBNOR Hrvatske (prema: Stanivuković - Kerbler: *Deca u logorima smrti*).

⁵⁶⁸*Pregled stratišta i žrtava fašističkog terora u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, SUBNOR BiH, Republički odbor, 1985, 9+70, Šapirografirano, (povjerljivo).

⁵⁶⁹Fotokopija popisa poginulih boraca NOR (1 knjiga) i ŽFT (2 knjige) za opštinu Bos. Dubica - u Muzeju žrtava genocida u Beogradu. Fotokopije takvih knjiga za više opština u Hrvatskoj - Slavonija i BiH - Bos. kraji - na postojale su u dokumentaciji Spomen-područja Jasenovac.

⁵⁷⁰Poginuli borci NOR - obrazac NOR 1.

⁵⁷¹ŽFT u toku NOR - obrazac NOR 3.

zanimanje do aprila 1941, ko daje podatke o licu, kada je stupio u NOV, u koju jedinicu, da li je bio u neprijateljskim jedinicama, kada je poginuo, kojoj jedinici je tada pripadao, mesto gde je poginuo, da li je bio u zarobljeništvu (i tamo ubijen, umro), u "Obrascu NOR 3" uz generalije još i rubrike: mesto i datum pogibije, način na koji je nastupila smrt (masovni pokolj u mestu, naselju, zbegu, šumi, logoru u zemlji ili inozemstvu, zatvoru i slično), mesto gde je smrt nastupila, neprijatelj koji je izvršio ubistvo, adresa preživelog srodnika.

U vezi s brojem žrtava značajni su u pojedinim izdanjima (naročito u grupi knjiga iz područja regionalne i lokalne istoriografije) popisi palih boraca i ŽFT sa naznakom da su ubijeni u logorima (sa navođenjem mesta stradanja: Jasenovac, Stara Gradiška), kao šta je Samardžija dao za bosanskodubičko područje ili gotovo sva izdanja Historijskog arhiva Karlovac kao i u nizu spomenica (za pojedina naselja, opštine) poginulim borcima i ŽFT (knjige sa imenima poginulih).⁵⁷²

⁵⁷²Unošenje svih podataka o zatočenicima, žrtvama i preživelim na osnovu popisa, sećanja itd. i dovođenjem tih podataka u međuovisnost, te obradom u dobro izrađenom kompjuterskom programu, dobili bi se podaci, koji bi bili fundirani dokumentacijom, iako, naravno, ne i konačni i definitivni.

II

MEMOARSKA LITERATURA

Memoari i druga sećanja predstavljaju značajne izvore za spoznaje o određenim događajima i ličnostima. Njihov značaj je posebno veći u slučajevima kada nema dovoljno izvora "prve kategorije" - dokumenata. Međutim, zbog iskaza subjektivno doživljenog, neophodna je kritička valorizacija ovih izvora.

Našu temu karakterišu brojni memoari i memoarski zapisi kako neposrednih aktera, koje uvrštavamo, da tako kažemo, u prvu grupu unutar ove kategorije, tako i još brojnija sećanja sudionika u II svetskom ratu kroz čije zapise nalazimo relevantnih podataka.

Ovu publicistiku možemo "promatrati kroz dva sloja. Prvi sloj čine objavljena sjećanja bivših zatočenika, a drugi knjige i članci nastali uglavnom na temelju tih objavljenih ili neobjavljenih sjećanja."⁵⁷³ Većina ovih sećanja: zapisa, članaka, posebnih izdanja i sl. nosi u sebi neposredno doživljeni užas i lično iskustvo, dok u jednom delu nose i naknadne spoznaje ili opise događaja po čuvenju. Jednom delu ovih zapisa cilj je iskazivanje svojih doživljaja i trauma, kako bi ostalo zabeleženo svedočanstvo zločina, da dolazeće generacije poduzmu sve da se takvo nešto ne ponovi. Drugi deo tih zapisa ima selektivan karakter s namerom pojašnjenja nekog segmenta, sudbine nekog lika, oslikavanja određenog događaja.

Iako većina objavljene literature o jasenovačkim logorima spada u ovu grupu i predstavlja ogromnu građu, koju kritički treba valorizovati, za izučavanje teme Jasenovca neophodno je nastaviti s programom daljeg prikupljanja i objavljivanja ovakvih zapisa. Stavljanjem u međuovisnost datih situacija u ovim sećanjima, postojećih izvora i istoriografski utvrđenih činjenica, složiće se mozaik kompleksnijeg sagledavanja i utvrđivanja stvarnih činjenica o jasenovačkim logorima.

⁵⁷³Ivan Medved, *Jugoslavenska povijesna literatura o logoru Stara Gradiška*, o. c., 175.

1. POSEBNA IZDANJA

Prvi zapisi preživelih zatočenika objavljeni su još u toku rata, još u vreme postojanja logora i neposredno posle oslobođenja, kao članci i kao posebna izdanja. To su, već ranije pomenuti *Jasenovački logor - Iskazi zatočenika koji su pobjegli iz logora 1942. godine* u izdanju Propagandnog odsjeka AVNOJ-a⁵⁷⁴ i *Koncentracioni logor, Dokumenti ustaškog terora* u izdanju "Vjesnika JNOFH",⁵⁷⁵ te *Nepokorena zemlja* Mladena Ivekovića.⁵⁷⁶ Delovi svedočenja Mladena Ivekovića objavljeni su u Dedijerovom *Dnevniku*.⁵⁷⁷ Neposredno po oslobođenju nastale su i objavljene, takođe već pomenute, knjige Đorđa Miliše *U mučilištu - paklu Jasenovac*⁵⁷⁸ i Milka Riffera *Grad mrtvih - Jasenovac 1943*.⁵⁷⁹

Dr. Nikola Nikolić svojim sećanjima na boravak u Jasenovcu, ali i obradom sećanja drugih daje kompleksnu sliku logora i stradanja zatočenika. Impresivno su opisane pojedinačne sudbine ljudi kao i masovni zločini. Osim toga, Nikolić daje faktografiju u vezi s osiguranjem logora, te načinima vršenja zločina, a u vezi s tim daje i medicinski aspekt stradanja logoraša.⁵⁸⁰

Bibliografija radova Nikole Nikolića sadrži više naslova na temu jasenovačkih logora: "*Jasenovački logor*",⁵⁸¹ "*Jasenovački logor, U paklenom kotlu*",⁵⁸² "*Taborišće smrti*

⁵⁷⁴Vidi nap. 400. Vidu takođe: Milorad Gajić, *Partizanski novinar Nikica Pavlić* (Banja Luka, 1979.). U ovoj publikaciji se navodi da je Nikica Pavlić priređivač brosure *Jasenovački logor* i da ona ima 60 stranica, te je potpun tekst objavio u svojoj knjizi. Upor. Kadivka Petrović, *Ratne knjige o koncentracionim logorima*, Istorija 20. veka, br. 1-2/1990, 197-200. Vidi i nap. 1498.

⁵⁷⁵Vidi nap. 66. i 401.

⁵⁷⁶Vidi nap. 402.

⁵⁷⁷Vladimir Dedijer, *Dnevnik*, I-III, Beograd, knj. I-II, 1945, knj. III, 1950. (Mladen Iveković, *U Jasenovcu*, u: Vladimir Dedijer, *Dnevnik*, I, Beograd, 1945, *Prilozi*, str. 407-413.)

⁵⁷⁸Vidi nap. 403. Odlomak iz ove knjige objavljen je u *Catena mundi*, II: Đorđe Miliša, *Klero-fašizam glavni činilac ustaške politike*, 192-195.

⁵⁷⁹Vidi nap. 404. Odlomci iz Rifferove knjige objavljeni su (zajedno s D. Čolaković i N. Nikolić u *Svjedoci užasa*, "Radnik", II/1951, br. 56, i u *Riječi koje nisu zaklane*, I (*Idemo u crkvu*), 42-44.

⁵⁸⁰Vidi nap. 405.

⁵⁸¹Nikola Nikolić, *Jasenovački logor*, Zagreb, Nakladni zavod Hrvatske, 1948, 456.

Iz sadržaja: I Jasenovački logor - Dolazak u pakao, II Prvi nastup na "liječničku dužnost", III Ustaške vojne formacije pod komandom nacističkog Gauleitera Kasche za klanje naših naroda u Jasenovcu (I i II Jasenovač-

Jasenovac","⁵⁸³ "*Jasenovački logor smrti*","⁵⁸⁴ "*Jedan dan u ustaškom logoru Jasenovac*","⁵⁸⁵ "*Kozaračka djeca (Jasenovački logor)*","⁵⁸⁶ "*Otroci s Kozare*","⁵⁸⁷ "*Kronika župe Bistra*","⁵⁸⁸

ka bojna i Logorski sat), IV Prvi logori (Krapje - prvi logor uništenja), V Unutrašnja organizacija jasenovačkog logora (Ustanove Jasenovačkog logora), VI Mehanizmi ljudske klaonice u pogonu (Sredstva i načini ubijanja ljudi u Jasenovačkom logoru uništenja), VII Duševna oboljenja (psihoneuroza). Knjiga je ilustrovana fotosima i crtežima, a u prilogu su i dve skice: "Gigantske nekropole Jasenovačkog logora - topografija lokaliteta" i "Logor Jasenovac 1942. god." Prikaz ovog izdanja dao je još 1948. god. Viktor Novak, *Nikola Nikolić, Jasenovački logor*, Istorijski časopis, I/1948, br. 1-2, str. 340-342.

⁵⁸²Nikola Nikolić, *Jasenovački logor. U paklenom kotlu. (Iz ciklusa dokumentarnih epizoda terora)*, Zagreb, izd. N. Nikolić, štampa: "Slovo", Beli Manastir, 1968, 122.

⁵⁸³Nikola Nikolić, *Taborišče smrti Jasenovac*, Založba "Borec", Ljubljana, 1969, 399. Predgovor ("Spremna beseda"): Jože Zupančič. Prerađeno izdanje "Jasenovački logor" na slovenačkom s dodatkom *Slovenci v Jasenovcu* koga je za slovenačko izdanje pripremio akademski slikar Stane Kumar (sa opisom stradanja Slovenaca i posebno slovenačkih katoličkih sveštenika). U prilogu dat je popis 88 Slovenaca koji su bili u logoru Jasenovac i 9 biografija. Popis Slovenaca nije potpun (prema Miletiću oko 1000 Slovenaca je bilo u jasenovačkim logorima): "Podatki seveda niso popolni, po ustnih virih je bilo v Jasenovcu nekaj tisoč Slovencev" (str. 387).

U ovom izdanju objavljen je podatak o broju žrtava po nacionalnom sastavu, koga, inače, nema u 1. (orig.) izdanju iz 1948. godine. "Za objektivno analizo faktov in pričevanjem očevidcev je bilo mogoče uglaviti približno število žrtev, pobitih od poletja 1941 do 22. aprila 1945 v tisočih: Horvatov 410 do 520, Srbov 140 do 180, Slovencev 1, 1,5 muslimanov 6-8, Židov 23, Ciganov 55-60 in drugih 0,5-0,6, skupaj 653 000 do 793 000." (str. 262-263). Ovim navodom (autora ili priređivača) ne samo da se proizvoljno daju brojevi, već i falsifikuje činjenica da je daleko najveći broj žrtava iz redova srpskog naroda.

⁵⁸⁴Nikola Nikolić, *Jasenovački logor smrti*,* Sarajevo, Oslobođenje, (1975), 422+16 str. tbl. i ilustr. Radi se o nešto prerađenom izdanju knjige "Jasenovački logor".

*U popisu literature u Godišnjaku DI BiH Miletić navodi dva naslova, jedan: izdanje 1975 (Sarajevo), a drugi: bez god. izd., Svjetlost, Sarajevo. Pretpostavljamo da se ustvari radi o istom izdanju.

⁵⁸⁵ Nikola Nikolić, *Jedan dan u ustaškom logoru Jasenovac*, Svijetlo Banije, Banija u NOB, Sjećanja i zapisi. Zagreb, Stylos, 1972, 397-406.

⁵⁸⁶Nikola Nikolić, *Kozaračka djeca - Jasenovački logor*, Zagreb, Stvarnost, s.a.,** 130. Posvećeno "uspomeni na mučeničku smrt pobijene djece u Jasenovačkom logoru, uspomeni na stradanja spašene djece kao i njihovim junačkim spasiocima" (str. 5). Iz sadržaja: I Zločin infanticida, II Epopeja spašavanja kozaračke djece, Foto dokumentacija, Popis požrtvovanih Zagrepčana - spasioca kozaračke djece.

**U popisu literature koju daje Miletić u Godišnjaku DI BiH na str. 39. Za ovaj naslov naznačena je godina izdanja 1979, a Medved u *Bibliografiji o logoru u Staroj Gradiški* (SPZ, 23/1986/1-2, str. 183.), navodi god. izd. 1980.

⁵⁸⁷Nikola Nikolić, *Otroci s Kozare* (orig. *Jasenovački logor - Kozaračka djeca*), Partizanska knjiga (Rdeči atom), Ljubljana, s.a., 140.

"Svedoci užasa"⁵⁸⁹ i "Klopka smrti".⁵⁹⁰ Antun Miletić u pomenutom prilogu u Godišnjaku DI BiH XXXVI/1985. u popisu literature navodi i izdanje Nikolića: "*Jasenovački logor*", Svjetlost, Sarajevo i "*Smrt Milana Kajmakovića*".⁵⁹¹

Medicinski aspekt terora obrađivao je Nikolić u stručnim radovima,⁵⁹² međutim, bibliografiju ovih radova nismo pronašli.

O Nikolićevoj knjizi, Ljubo Jandrić u pogovoru (*Izvori i literatura*) romana *Jasenovac* kaže: "Među mnogim knjigama koje će ovdje biti navedene, stavljam na stranu potresni zapis Nede Zeca i knjigu Nikole Nikolića; kakav paradoks: usprkos krdu naših književnika (ja nazivnički uzimam ovaj ceh kao što je i pravilno), dvojica ljekara napisala su najljepše i literarno najvrednije stranice o Jasenovcu."⁵⁹³

Egon Berger je jedan od retkih (tako retkih, da ih se gotovo na prste jedne ruke može izbrojiti) koji su u logoru Jasenovac boravili od 1941. godine (11. septembra 1941. doveden je Berger u Jasenovac) pa do prestanka postojanja logora 1945. godine (proboja). U memoarskom delu *44 mjeseca u Jasenovcu*⁵⁹⁴ pratimo Bergera od dolaska u Jasenovac (prema opisu radi se o logoru Jasenovac II - Bročice), iscrpljujućim radovima na nasipu,

⁵⁸⁸Nikola Nikolić, *Kronika župe Bistre i agrarno-ekonomska struktura sela Poljanice*, Zagreb, JAZU, 1962. Prema Karel Graberšek u *Predgovoru* knjizi *Otroci s Kozare* (str. 137) u bibliografiju Nikolićevih zapisa o Jasenovcu kaže da se može uvrstiti i "Kronika župe Bistra, v kateri je tudi odlomek iz Jasenovca". Ovo izdanje nismo mogli pronaći, a podaci o izdanju su sa omota knjige *Kozaračka djeca*.

⁵⁸⁹Nikola Nikolić (Drago Čolaković, Milko Riffer), *Svedoci užasa*, Odlomci. "Radnik", II/1951, br. 56. Odlomci iz raznih knjiga o jasenovačkom logoru objavljeni povodom traženja jugoslovenske vlade da SAD izruče ratnog zločinca Artukovića.

⁵⁹⁰Nikola Nikolić, *Klopka smrti*, Otpor u žicama, Sjećanja zatočenika, knj. 1, str. 45-51.

⁵⁹¹Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945. godine*, Godišnjak DI BiH, XXXVI, Sarajevo, 1985, 23-40, u popisu literature na str. 39. Miletić ne daje druge podatke o izdanjima. Ova izdanja takođe nismo pronašli. O Kajmakoviću vidi u *Taborišče smrti Jasenovac*, str. 199-203. i "Poruke", 1 (8), od 2.10.1974. (*Smrt Milana Kajmakovića*, odlomci iz rukopisa). Nemamo spoznaju da je objavljeno kao posebno izdanje. O navedenom izdanju *Jasenovački logor* vidi nap. 581.).

⁵⁹²Vidi nap. 405 i 1406. Predgovor izdanju *Jasenovački logor smrti*, str. 8-9.

⁵⁹³Ljubo Jandrić, *Jasenovac*, Sarajevo, Svjetlost, 1980, 571-572.

⁵⁹⁴Egon Berger, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Zagreb, Grafički zavod Hrvatske, 1966, 93. (Predgovor: Ivo Frol *Zapis o Jasenovcu*); (Drugo izdanje: *Jasenovac, Spomen-područje*, 1978, 104.); (Ocene i prikazi: D. Milenković u "4. jul", V/1966, br. 212.).

preseljenju u Logor III i likvidiranju Logora I i II, radu kao grobar, doživljavanju ličnih trauma, poset "međunarodne komisije", radu u Logoru IV - Kožara, do pobune i proboja iz Kožare 22. aprila 1945. godine.

Doista je slučaj da je Berger preživeo čitav ovaj period, jer praksa u logoru je bila da se s vremena na vreme pobiju eventualno preživeli "stari" logoraši (koji su duže bili u logoru) jer svedoka nije smelo biti. Berger na jednom mestu⁵⁹⁵ pominje jedan vrlo interesantan detalj: posle posete "međunarodne komisije" logoru pronašao je komad novina "Hrvatski narod" sa člankom *Jasenovac nije mučilište, a ni oporavilište*, u kome vrlo perfidno se govori o logoru i nalazu "komisije".⁵⁹⁶ U bibliografiji Bergerovih zapisa beležimo još: *Suze zahvalnice što smo opet postali ljudi*,⁵⁹⁷ *Teror u Jasenovcu*⁵⁹⁸ i *Pobuna u Kožari*.⁵⁹⁹

Knjigu Vladimira Carina *Smrt je hodala četveronoške*⁶⁰⁰ moglo bi se nazvati "memoarskom literaturom s pretenzijama beletristike" ili "beletristikom memoarskog karaktera". To je zapis posvećen "četrdeset i četiri mjeseca mog druga i prijatelja Egona Bergera u Jasenovačkom logoru smrti" (str. 5.), nastao neposredno posle rata 1946. (str. 187), vrlo svežih sećanja na logor Jasenovac II, III i IV. Ustvari, to je literarno obrađeno Bergerovo sećanje s promenjenim ponekim imenom i podacima, ali s opisom istih situacija.

Bivši logoraš Drago Čolaković, uhapšen je 1. avgusta 1941, a već 3.8. je u logoru Gospić, 19.8. kreće transportom preko Jaske za Jasenovac, gde stiže 21.8.⁶⁰¹ i prema opisu odveden je u logor Jasenovac II - Bročice, da bi nakon likvidacije Logora II bio premešten

⁵⁹⁵Isto, II izdanje, 61.

⁵⁹⁶Upor. *Njihov prijašnji rad bila je politika - sadašnja naša politika jest rad*, "Hrvatski narod", 9.9.1942, 3. Vidi takođe, Herman Pröbst, *Posjet Koncentracionom logoru Jasenovac*, "Za dom" (hrvatsko izdanje), hrvatski glasnik za politička, gospodarska i kulturna pitanja, 2/1942, br. 15.

⁵⁹⁷Egon Berger, *Suze zahvalnice što smo opet postali ljudi*, "Zagrebački tjednik", I/1953, br. 24. Odlomak iz, tada još neobjavljene, knjige "44 mjeseca u Jasenovcu".

⁵⁹⁸Isti, *Teror u Jasenovcu*, Četrdeset godina, Zbornik sjećanja aktivista jugoslavenskog revolucionarnog radničkog pokreta, knj. 7, Beograd, Kultura, 1961, 457-476.

⁵⁹⁹Isti, *Pobuna u Kožari*, Otpor u žicama, I, 74-81.

⁶⁰⁰Vladimir Carin, *Smrt je hodala četveronoške*, *Kronika Jasenovačkog logora*. Zagreb, Mladost, 1961, 188.

⁶⁰¹Ne stoji tvrdnja R. Trivunčića u prilogu *Traganje za istinama o KCL Jasenovac*, Okrugli stol 21. travnja 1984. str. 49, da je D. Čolaković "dotjeran u logor Šuma 19.8.1941.", kad sam Čolaković u naslovu svog zapisa piše 21.8.1941.

u Logor III - Ciglana, pa potom u Staru Gradišku i nazad u Jasenovac, da bi odavde 31.3.1942. bio sproveden u Zemun i prebačen u Beograd. Ovaj period od 21.8.1941. do 31.3.1942. opisuje Čolaković u svome sećanju na logor Jasenovac: *Jasenovac 21.8.1941. - 31.3.1942.*⁶⁰² U dodatku daje popis članova uprave logora i nepotpuni spisak zatvorenika. Sećanje na ovaj period Čolaković objavljuje u još nekim napisima kao i u ponovljenim i prerađenim izdanjima. U popisu naslova Drage Čolakovića navodimo: *Logori ljudskog uništenja*,⁶⁰³ gde objavljuje sećanje na logor Jasenovac (prerađeni *Jasenovac 21.8.1941. - 31.3.1942.*), puštanje na slobodu, ponovno hapšenje u Šapcu, prebacivanje u Beograd u Specijalnu policiju i najzad logor na Banjici obuhvatajući period od VIII/1941. do II/1944; *Kronika iz pakla, Jasenovac, 21.8.1941. - 31.3.1942.*⁶⁰⁴ je ustvari obnovljeno izdanje *Jasenovac 21.8.1941. - 31.3.1942.* ali bez dodatka (popisa članova uprave logora i nepotpunog spiska logoraša); u zborniku *Da se ne zaboravi* objavljen je Čolakovićev zapis *Između dva pakla*,⁶⁰⁵ a u već pomenutom *Svedoci užasa*,⁶⁰⁶ odlomci iz njegove knjige, te u *Otporu u žicama* zapis *Prvi dani u Jasenovcu*,⁶⁰⁷ a u *Kalendaru "Prosvjeta"* za 1953. godinu *Zapis o Jasenovcu*.⁶⁰⁸

U knjižici Steve Cvetkovića - Popa *Iz logora Jasenovac u partizane*⁶⁰⁹ na tridesetak stranica prvog dela knjige je zapis o hapšenju, presudi na dve godine logora Jasenovac, boravku u logoru i bekstvu iz logora, a ostatak teksta odnosi se na boravak u partizanima. U predgovoru izdavač upozorava da tekst nema pretenzija ni literarnih, ni istoriografskih, već jednostavno sećanje na određene događaje. Vernost utiscima iz vremena događanja radnje daje tekstu i vrednost autentičnog svedočanstva. Stevo Cvetković pobegao je iz logora u februaru 1942, zajedno s Ilijom Veličko (koji je kasnije, u junu 1942. ponovo uhvaćen i dote-

⁶⁰²Drago H. Čolaković, *Jasenovac 21. VIII 1941 - 31. III 1942.* Sarajevo, Svjetlost, 1948, 128.

⁶⁰³Isti, *Logori ljudskog uništenja*, Beograd, Prosveta, 1952, 174.

⁶⁰⁴Isti, *Kronika iz pakla (Jasenovac, 21.8.1941 - 31.3.1942.)*. Jasenovac, Spomen-područje, 1971, 94. (Predgovor: Đorđe Đurić).

⁶⁰⁵Isti, *Između dva pakla, Da se ne zaboravi*, Sarajevo, "Veselin Masleša", 1961, 35-41.

⁶⁰⁶Isti, (Nikola Nikolić, Milko Riffer), *Svedoci užasa*, Odlomci. "Radnik", II/1951, br. 56.

⁶⁰⁷Isti, *Prvi dani u Jasenovcu*, Otpor u žicama I, 34-37.

⁶⁰⁸Isti, *Zapis o Jasenovcu*, Kalendar "Prosvjeta", Zagreb, 1953.

⁶⁰⁹Stevo Cvetković - Pop, *Iz logora Jasenovac u partizane*, Nova Gradiška, Narodno sveučilište, 1969, 60.

ran u Jasenovac, gde je i ubijen) preko žice, i doista je jedan od retkih kojima je to uspelo (bilo je nekoliko bekstava sa vanjskih radova).

Čedomil Huber, jedan od preživelih učesnika proboja, u svome memoarskom zapisu *Bio sam zatočenik logora Jasenovac*⁶¹⁰ pokušava dati jednu novu dimenziju ovoj vrsti literature, a to je objektivizacija, sa ciljem da se o Jasenovcu, uz šta manje subjektivizma, govori "i kao o poprištu, jezivom, specifičnom, prepunom žrtava, ali ipak poprištu narodnooslobodilačke borbe naših naroda"⁶¹¹ i organizovanog otpora, a šta je i rezultiralo probojem logoraša 22.4.1945. Huber zadržava ipak autobiografski oblik, pošto mu on omogućuje, ne samo iznošenje činjenica, već, i izvođenje zaključaka, bilo po spoznaji iz tog ili kasnijeg vremena, a koji ipak svojim subjektivnim karakterom, ne obavezuje kao kada bi radio istoriografski prikaz. O proboju govori i Huberov članak *Posljednjih 1.073* u "Otporu u žicama".⁶¹²

Otkosi smrti Milana Gavrića⁶¹³ je svedočanstvo osmomesječnog zatočeništva u logoru Jasenovac. Sećanje na logor Gospić, jasenovački logor II i Ciglanu u jednom od najgorih perioda logora (1941/1942.), osim opisa zlodela govori i o likovima zatočenika, kao i o zločincima. Preživeti Jasenovac, doista je predstavljalo "životni zgoditak", a autor je jedan od onih koji su preživeli, pošto je transportovan za Nemačku, odakle je pobjegao na slobodnu teritoriju u Jugoslaviju. U predgovoru ovoj knjizi Antun Miletić daje prikaz sistema jasenovačkih logora.⁶¹⁴

⁶¹⁰Čedomil Huber, *Bio sam zatočenik logora Jasenovac*, Jasenovac, Spomen-područje, 1977, 1980. i 1983. (tri izdanja). U dva izdanja je naziv *Bio sam zatočenik logora Jasenovac*, a u jednom *Bio sam logoraš logora Jasenovac* - mada se radi o istovetnim izdanjima. Zbog ovoga i u popisu literature kod Miletića u prilogu Godišnjaku DI BiH i u drugoj knjizi "Koncentracioni logor Jasenovac" nalazi se u popisu literature rad Č. Hubera kao dve bibliografske jedinice.

⁶¹¹Isto, *Predgovor*, str. 9.

⁶¹²Isto, *Posljednjih 1.073*, Otpor u žicama, I, str. 66-73.

⁶¹³Milan Gavrić, *Otkosi smrti (Sjećanja na Jasenovački logor istrebljenja)*, (Antun Miletić, *Umesto predgovora*), Beograd, Narodna armija, 1977, 78.

⁶¹⁴Antun Miletić, *Umesto predgovora*, u: Milan Gavrić, *Otkosi smrti*, 5-17.

Moto u zapisu Mate Kudumije⁶¹⁵ "Kad bi se jasenovački kosturi vraćali teretnim vagonima u život da osvete svoju strašnu smrt, ispred nas bi prošlo petnaest tisuća vagona, a u svakom po četrdeset kostura... (Kazivanje starog logoraša)"⁶¹⁶ govori o svoj veličini tragedije i strahote i zločina u Jasenovcu. Iako ovaj zapis nije dokumentarnog karaktera, korišćena je literarna sloboda izražavanja, dokumentarnost mu je u slikama strašne stvarnosti, imenima zatočenika i njihovim sudbinama, imenima zločinaca, opisima lokaliteta i objekata, opisima metoda likvidacija, psihičkih stanja logoraša, organizaciji logora, te pojedinačnim i masovnim zločinima.

Od istog autora *15 000 vagona smrti*⁶¹⁷ je prerađeno i prošireno izdanje gornjeg zapisa. U ovom proširenom izdanju opisane su i neke nove situacije i likovi (smrt Vlade Singera, afera Diamantstein i dr.). Oba Kudumijina zapisa su memoarskog karaktera, pošto je pisac sam doživio svu bestijalnost krvnika u logorima, ali i sa značajkama literarne vrednosti, tako da se u bibliografijama situira i kao "književni prilog o logorima".⁶¹⁸

Kudumijin zapis *Gradiška nije zaostajala* objavljen je u ediciji "Otpor u žicama".⁶¹⁹ U bibliografiji M. Kudumije je i napis *Memento od 75 000 smrti*⁶²⁰ u povodu otkrića spomenika poginulim u logoru Stara Gradiška i *Crveni spomenar*,⁶²¹ gde uz priloge o ličnostima nekih narodnih heroja i revolucionara piše i o seljaku-pesniku Mihovilu Pavleku Miškini - ubijenom u jasenovačkim logorima.

Knjiga književnog istoričara Antuna Barca *Bijeg od knjige*⁶²² (koju je za izdavanje priredio Jure Kaštelan) i poglavlje iz te knjige *KZSTG* (str. 123-206) koje je objavljeno i

⁶¹⁵Mato Kudumija, *Zakon bezakonja, Zapisi o ustaškim logorima Jasenovcu i Staroj Gradiški*, (U knjizi: Mato Kudumija, *Zakon bezakonja i Cveja Jovanović, Krvave staze, Putopis*), Beograd, Prosveta, 1959, 251+ (133).

⁶¹⁶*Isto*, 5.

⁶¹⁷Isti, *15000 vagona smrti (Petnaest hiljada vagona smrti), Zapisi o ustaškim zatvorima i logorima Jasenovac i Stara Gradiška*, Izd. Ogranak Matice Hrvatske Pakrac, tisak Koprivnička tiskara, Koprivnica, 1966, 277.

⁶¹⁸Vidi: Bibliografija, ČSP, 1 (11), god. V, Zagreb, 1973.

⁶¹⁹Isti, *Gradiška nije zaostajala*, Otpor u žicama, Sjećanja zatočenika, knj. 1. Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1969, 581-583.

⁶²⁰Isti, *Memento od 75 000 smrti*, "Ilustrovani vjesnik", 1951, br. 309, str. 4.

⁶²¹Isti, *Crveni spomenar*, Đurđevac, Općinski odbor SUBNOR, 1962.

⁶²²Antun Barac, *Bijeg od knjige*, Zagreb, 1965. (poglavlje: *KZSTG*, str. 123-206).

kao posebno izdanje⁶²³ uz memoarski karakter (autor je bio zatočen u logoru Stara Gradiška)⁶²⁴ ima, prevashodno, literarni. To su spontano nastali kratki esejistički zapisi i pesme o događajima i ličnostima, stanju duha u beznađu. Ovi zapisi i pesme, zapisani na komadićima papira, nastali su u logoru u jednom izuzetnom psihološkom i egzistencijalnom stanju autora. "Barac nije hroničar, nisu ga zanimala događanja sama po sebi, nego psihološki odraz tih događanja, kako na njega osobno, tako i na neke druge zatočenike. Zbog svoje umjetničke vrijednosti i slike logora, koje je Barac stvorio, ovo djelo će svakako biti dragocjena pomoć onome tko bude pisao monografiju logora."⁶²⁵ Barčevo delo omogućuje da se pronikne u psihološku atmosferu jednog trenutka i stanja u kome se nađe čovek.

U "Otporu u žicama" objavljen je Barčev zapis *Rasipnost smrti*.⁶²⁶ Barčeve pesme izdane su i kao posebno izdanje pod naslovom *I nisi sam*,⁶²⁷ a tu se nalazi i prozni tekst *Književnost u logoru*.⁶²⁸

U 1999. godini pojavila se knjiga memoara, koja se može svrstati i u beletristiku, autora, koga duže poznajemo po zbirci poezije nastale u logoru *Lirika nevremena*,⁶²⁹ a radi se o zapisima Ilije Jakovljevića, nastalim 1943. godine i objavljenim posthumno pod naslovom *Konclogor na Savi*.⁶³⁰ O Iliji Jakovljeviću, u leksikonu *Tko je tko u NDH*⁶³¹ zabeleženo je da je bio istaknuti političar (HSS), književnik (predsednik Društva hrvatskih književnika), novinar (urednik niza glasila, od stranačkog "Hrvatskog dnevnika", pa preko "Luči", "Narodne politike" i "Hrvatske obrane", do časopisa "Savremenik"), te da je robijao u prvoj Jugoslaviji, u NDH i u drugoj Jugoslaviji. Godine 1941-1942. bio je interniran sa grupom istaknutih HSS-ovaca u Staru Gradišku zbog odbijanja saradnje sa ustašama.

⁶²³Isti, *KZSTG*, Jasenovac, Spomen-područje, 1978, 110.

⁶²⁴Barac je bio u logoru u Staroj Gradiški u grupi masona, koji su ipak imali jedan sasvim drukčiji tretman od ostalih zatočenika.

⁶²⁵Medved, *o. c.*, 178-179.

⁶²⁶Antun Barac, *Rasipnost smrti*, Otpor u žicama, I, 584-588.

⁶²⁷Isti, *I nisi sam*, (pjesme), Međuopćinski odbor SUBNOR Osijek i "Zrinski" Čakovec, 28.

⁶²⁸Isti, *Književnost u logoru*, I nisi sam, 25-28.

⁶²⁹Ilija Jakovljević, *Lirika nevremena*, Zagreb, 1945; II izd. Sarajevo, Zadrugar, 1982, 106. (Objavljeno i u ediciji: "BiH književnost u 50 knjiga")

⁶³⁰Ilija Jakovljević, *Konclogor na Savi*, Zagreb, Konzor, 1999, 346+16 tbl.

⁶³¹*Tko je tko u NDH, Hrvatska 1941. - 1945.* Zagreb, Minerva, 1997, XVI+484, str. 168.

Konclogor na Savi je delo, ne samo čoveka vična peru, već i čoveka, koji u logoru, ipak u specifičnoj situaciji, uspeva ostvariti kontakte sa nizom lica, sa mnogima ustašama, čuvarima i časnicima, čuti njihove izjave i kao vešt posmatrač, povezati ih sa drugim događajima, dajući jedno štivo literarno-memoarsko, koje svojom autentičnošću (nastalo 1943. god.) svedoči o zbivanjima u logoru. Iako nije u kontaktu s najbrojnijom populacijom logoraša dovedenima po verskoj, nacionalnoj i rasnoj liniji i mogućnosti direktne spoznaje njihovih sudbina, on ipak saznaje za njih i govori i o njima (masovna ubojstva, ubojstva dece). Jakovljević opisuje niz likova, ustaških zločinaca, kako iz logora, tako iz vrhuške vlasti, dajući njihove portrete (ne uvek i prava imena logorskih funkcionera, ali se mogu prepoznati), psihološke profile - potvrđujući još jednom tezu, kada se govori o zločincima iz logora, da se ne radi o nikakvim karikaturama ljudskih bića, već naprotiv, o naizgled, sasvim normalnim ljudima, ubeđenim (svojim verskim, ideološkim i političkim vaspitanjem) da čine dobro u duhu ideologije svoje partije, države i verskog odgoja - šta je, ustvari, tačno, jer duh te ideologije je zločinački. Jakovljević je svedok stradanja istaknutih književnika Mihovila Pavleka Miškine i Grgura Karlovčanina, te seljaka-političara (HSS) Karle Kovačevića iz Jazovice kod Novske, podpredsednika Narodne skupštine, optuženog kao izdajnika hrvatskih narodnih interesa zbog saradnje sa Beogradom.

Jakovljević je tim značajniji svedok šta je, kako piše Rade Dragojević u uvodu za feljton u "Novom listu",⁶³² "u logoru, zahvaljujući svom specifičnom statusu (bio je katolik, nacionalno osvješten i obrazovan, što je fasciniralo primitivne ustaše), mogao danju razgovarati sa stražarima i zapovjednicima logora..." i naročito, kako dalje ističe "Jakovljević je", kome su dozvolili da piše roman iz hercegovačkog života, "pisao i bilješke na kojima se temelje ovi memoarski zapisi."

Vukašin Vujo Žegarac, logoraš od nastanka NDH, uhapšen 11. aprila 1941. i 6. maja iste godine prebačen u kaznionu u Staroj Gradiški, logoraš Stare Gradiške i Jasenovca, 30. marta 1942. prebačen u Zemun da bi sutradan bio u Beogradu, zapisao je svoje uspomene na logoraške dane u nevelikom, ali izuzetno sadržajnom, po sećanjima svežem, zapisu *Dnevnik o Jasenovcu*.⁶³³ Posebna zanimljivost u Žegarčevim zapisima je u razotkri-

⁶³²Rade Dragojević, *Konclogor na Savi, Ilija Jakovljević, 1898. - 1948*, Feljton, "Novi list", Rijeka, 18-21.3.1999.

⁶³³Vukašin Vujo Žegarac, *Dnevnik o Jasenovcu*, Beograd, izd. autora, 1987, 76.

vanju pripremljenosti ustaške organizacije za preuzimanje vlasti i za sistematsko likvidiranje nehrvatskog (pre svega srpskog i jevrejskog, a zatim i ciganskog) stanovništva. Prvog dana uspostave NDH, Kvaternikovim proglasom od 10. aprila 1941. godine, ustaše u Novoj Gradiški hapse noću 10/11. aprila istaknute Srbe, među njima i autora i nakon maltretiranja i ubistava u zatvoru u Novoj Gradiški otpremaju ih u kaznionu u Staroj Gradiški, gde ih nedugo zatim, u junu 1941. godine, izuzimaju iz jurisdikcije kaznioničke uprave i faktički pretvaraju kaznionu u logor i pre zvaničnog pretvaranja krajem decembra.⁶³⁴ O logoru i strahotama ustaške vlasti najbolje govore autorove reči koje piše umesto predgovora: "Ni sada, posle četrdeset i pet godina od mog hoda kroz pakao, ne mogu da odagnam slike užasa Jasenovačkog logora. Još me proganjaju očajnički pogledi nemoćnih ljudi koje ustaše izbacuju iz barake na klanje. Još mi u svesti odjekuju krici i vapaji nevinih stradalnika koje žive ubacuju u raspaljenu peć ciglane. Svedok sam kome savest nalaže da svedoči kako je bilo sa duboko usađenom željom da to što je bilo više nikad ne bude."⁶³⁵

Četrnaestogodišnji dečak Ilija Ivanović postaje logoraš Jasenovca 1942. gde ostaje do kraja i sudeluje u proboju. Zapis ovog bravarskog i brijačkog "šegrta" *Svjedok jasenovačkog pakla*⁶³⁶ govori o provedenih skoro 1000 dana u logoru. Na str. 69. objavljen je faksimil dopisnice koju je autor poslao majci iz logora. U dodatku autor je, po sećanju, dao popis jednog broja dečaka, koji su bili u logoru Jasenovac.⁶³⁷

Đuro Ivetić u zapisu na neproživljeno detinjstvo,⁶³⁸ na dane u logoru Stara Gradiška, nastojao je da svoja sećanja objektivizira, da se zasnivaju na istorijski utvrđenim činjenicama. Stoga proverava sebe, traga za dokumentima, fotosima, konsultuje preživle vršnjake i druge logoraše.

⁶³⁴O ovim događajima vidi prikaz: Jovan Mirković, *Ratni zločinac Eterović Mirko*, rukopis u Muzeju žrtava genocida.

⁶³⁵Žegarac, o. c., "Umesto predgovora".

⁶³⁶Ilija Ivanović, *Svjedok jasenovačkog pakla*, Nacionalni park "Kozara" i Spomen-područje Jasenovac, Prijedor - Jasenovac, 1988, 158.

⁶³⁷Isto, *Spisak jednog manjeg broja dječaka koji su bili u logoru Jasenovac* (str. 151-153). U ovom popisu su imena i prezimena 103 dečaka sa naznakom iz koga su mesta i šta se s njima dogodilo ("ubijen", "učesnik proboja", "živ", "pobjegao").

⁶³⁸Đuro Ivetić, *Ranjeno djetinjstvo, Kroz ustaški pakao Stare Gradiške*, Bos. Gradiška, Opštinski odbor SUB-NOR, 1981, 126.

Publicista Jovan Kesar⁶³⁹ pretočio je u knjigu ispovest Zore Skibe, jedne od 23 000 kozaračke dece zatvorenih po ustaškim logorima, od kojih 11 000 je zauvek nestalo, mnogi od njih u Jasenovcu i Staroj Gradiški. Iako govori o dečjem logoru u Jastrebarskom, ovaj zapis smo ovde uvrstili zbog povezanosti ovog logora sa logorom Stara Gradiška.

O deci u logoru i o logoru viđenim očima dece - logoraša, ali i o deci u logorima viđenim očima upornog istraživača i dokumentariste, i vrsnog pripovedača, Dragoje Lukić objavljuje više naslova⁶⁴⁰ koji u većoj ili manjoj meri govore o jasenovačkim logorima. Neki od njih se mogu ubrojiti u memoarsku literaturu, vrlo često dokumentarnog karaktera, a drugi u beletristiku. Lukićevi prilozi istoriografskog karaktera (o njima ćemo govoriti u toj grupi literature) posvećeni su takođe istraživanju stradanja dece.

U posebna izdanja uvrštena je i *Jasenovačka drama* Radovana Trivunčića,⁶⁴¹ iako se radi o osam pojedinačnih sećanja Jasenovčana na logor, koja je autor prikupio i priredio za objavljivanje, ali se neki ne mogu tretirati kao pojedinačni autorski zapisi (članci), mada ima zapisa koji kao svedočanstva savremenika još jedan su u nizu kamenčića ovog mozaika koji se stvara sećanjima preživelih. Najznačajniji deo knjige je svakako popis meštana Jasenovca, koji nisu doživeli slobodu. Tu je 367 imena s godinom rođenja i "godinom i mestom zadnjeg traga". Jasenovčani su ostavili živote po logorima od Jasenovca, u rodnom mestu, pa do Polarnog kruga u Norveškoj.

⁶³⁹Jovan Kesar, *Djetinjstvo moje ukradeno*, Nacionalni park "Kozara", Prijedor, 1988, 96.

⁶⁴⁰Dragoje Lukić, *Rat i djeca Kozare*, Beograd, Narodna knjiga, 1979, 294. *Isto*, 3. izmenjeno i dopunjeno izdanje, Beograd, Književne novine, 1990, 392; *Isti*, *Sred Kozare tvrde ploče*, Beograd, Rad, 1962, 76; *Isti*, *Ranjeno djetinjstvo*, Beograd, Rad, 1961; *Isti*, *Kozarsko djetinjstvo*, Nacionalni park "Kozara", Prijedor, 1976; *Isti*, *Kozara - istorijske fotografije*, Nacionalni park "Kozara", Prijedor, 1978; *Isti*, *Sjećanje na "Dječje logore"*, Ratna sjećanja aktivista jugoslavenskog revolucionarnog radničkog pokreta 1941-1945, knj. 3, Beograd, Kultura, 1961, str. 489-498, odnosno: *Četrdeset godina*, knj. 7, Beograd, Kultura, 1961, 489-498; *Isti*, *Kako su žene Hrvatske spasavale kozarsku djecu iz ustaških logora*, Žene BiH u NOB, Sarajevo, Svjetlost, 1977, 442-450; *Isti*, *Predgovor* u knjizi Marina Zurla "Tri jablana", Zagreb, Mladost, 1979, 5-10; *Isti* (zajedno s: Jovan Kesar), *Redni broj smrti, Imenoslovník 11 219 kozaračke djece*, "Borba", Specijalno izdanje - dokumenti, Beograd, februar 1988.

⁶⁴¹Radovan Trivunčić, *Jasenovačka drama*, Zagreb, Školske novine, 1985, 80. U knjizi su navedena obrađena ili autentična sećanja: Mate Prpić, Ljubana Čolak, Matije Jurić, Živka Trivunčić, Marije Miladinović, Nedeljka Kukić, Karle Kotarski i Jele Crnadak - Ajre. *Ocene i prikazi: Narcisa Lengel-Krizman, Radovan Trivunčić, Jasenovačka drama*. ČSP, 18 (2)/1986, 122-123.

Knjiga Ratka Ogrizovića *Od Jasenovca do Polarnog kruga*⁶⁴² mogla bi se okarakterisati kao dokumentarna proza. Iako sadrži kazivanja sedmorice bivših logoraša,⁶⁴³ koncepcijom knjige (iz fragmentarnih kazivanja u jednu celinu) "se sedam različitih glasova, sedam individualnih sudbina, slijevaju u jednu ljudsku povijest",⁶⁴⁴ ipak zadržana je autentičnost kazivanja svedoka jednog vremena.

U nekim memoarskim zapisima, autori bivši logoraši, kraće ili duže vreme, uz sećanja na ostale događaje pominju i spoznaje o jasenovačkim logorima.⁶⁴⁵

⁶⁴²Ratko Ogrizović, *Od Jasenovca do Polarnog kruga*, Sarajevo, Zadrugar, 1989, 40.

⁶⁴³Derviš Imamović, Ljuban Vuković, Nurija Tafra, Milenko Marić, Risto Stjepanović, Muharem Arslanagić i Zaim Topčić.

⁶⁴⁴Nikola Stojanović u predgovoru *O knjizi i sudbinama*. *Od Jasenovca do Polarnog kruga*, str. 6.

⁶⁴⁵Vidi među ostalima i: Pero Zubović, *Od Kozare do Upplanda*, izd. autora, Novi Sad, 1989, 175; Vlado Aleksić, *Iz zatvora i logora*, Titograd, 1972; Jožica Vebel Hotnikova, *Preživela sam taborišče smrti*, Ljubljana, Založba "Borec", 1975.

2. ČLANCI

a) Članci u zbornicima

U ediciji *Riječi koje nisu zaklane*⁶⁴⁶ koju je izdavalo Spomen-područje Jasenovac objavljena su sećanja zatočenika logora Jasenovac i Stara Gradiška.

U prvoj knjizi objavljeno je 15 sećanja.⁶⁴⁷ Zapis Jakuba Lemo⁶⁴⁸ prenet je iz zbirke sećanja *Da se ne zaboravi*, a dr. Nede Zeca⁶⁴⁹ iz iste zbirke i *Otpora u žicama*.

U drugoj knjizi *Riječi* objavljeno je 11 sećanja,⁶⁵⁰ a u trećoj 9,⁶⁵¹ od kojih se ističe ono Ešrefa Badnjevića, a svedočanstvo Milovana Zeca *Izjava iz 1942.* je ustvari zapisnik iz Komesarijata za izbeglice i preseljenike u Beogradu.

⁶⁴⁶*Riječi koje nisu zaklane*, Svjedočanstva preživjelih zatočenika logora Jasenovac, knj. I-V, Jasenovac, Spomen-područje, 1973-1989. (dalje: *Riječi*).

⁶⁴⁷*Riječi*, I, (1973, 112). U ovoj knjizi objavljena su svedočanstva: Dragutin Babić, *Tužna dečja prošlost* (9-13); Dragutin Erkotić, *Iz Ludbrega u Jasenovac* (14-18); Derviš Sarač, *Zalogaj kruha dan života* (19-27); Stjepan Kraljevac, *Osamnaestodnevni hod po mukama* (28-31); Mehmed Jakupović, *Stvarnost "Radnog logora Jasenovac"* (32-38); Milica Trivunčić, *Da, ovo su istine* (39-41); Milko Riffer, *Idemo u crkvu* (42-44); Josip Konforti, *S Luburićevim satnijama u akcijama protiv partizana* (45-66); Dušan Trivić, *Moj prijatelj se objesio* (66-69); Jakub Lemo, *Zbor muslimana u Jasenovcu* (70-72); Miloš Carević, *U logoru zločina i smrti* (73-86); Nedo Zec, *"Radi ti, dijete, svoj posao!"* (87-93); Maksim Sablić, *Tri godine u gradu mrtvih* (94-104); Ladislav Grinbaum, *Pred očima su mi zaklali ženu i djecu* (105-108); Milka Fokt-Gudac, *Ožiljci koji ostaju* (109-112).

⁶⁴⁸Jakub Lemo, *Zbor muslimana u Jasenovcu*, *Da se ne zaboravi*, 69-70.

⁶⁴⁹Nedo Zec, *"Radi ti, dijete, svoj posao!"*, *Da se ne zaboravi*, 135-139; *Otpor u žicama*, I, 61-65. *Catena mundi*, II, 229-231.

⁶⁵⁰*Riječi*, knj. II, 1975, 74. Prilozi: Milutin Mirić, *Hiljadu i deset dana u logoru Jasenovac* (7-19); Milenko Balać, *Trnovit put do slobode* (18-22); Jeruham Gaon, *Graditelj nasipa smrti* (23-26); Beška Frntić, *Klasno i antifašistički sam bila jasna* (27-33); Josip Balaž, *Linč kolone* (34-43); Josip Vlašić, *Vezu i suradnju trebalo je uspostaviti* (44-47); Dušan Drača, *Put patnji i mučenja* (48-52); Maca Metlaš, *Moj život je bol* (53-56); Ostoja Vikalo, *U slobodu - s dvadesetipet kilograma* (57-63); Salih Rasulović, *Ni danas mi mnogo toga nije jasno* (64-67); Josip Konforti, *Okolnost da sam liječnik, uvjetovala je da sam ostao živ* (68-74).

⁶⁵¹*Riječi*, knj. III, 1973, 136. Prilozi: Joka Nikolić, *Uhvaćen sam kao Rom* (7-11); Stevo Šepak, *Od Mačeka prešao sam komunistima* (12-15); Stevo Mažić, *Bio sam među vrtlarima* (16-2)); Vladimir Novak, *Iz Savske u Jasenovac* (21-30); Đuka Pazdrijan, *Preslagivao sam kipove svetaca* (31-35); Milovan Zec, *Izjava iz 1942.*

Četvrta knjiga *Riječi* sadrži 12 zapisa,⁶⁵² a peta 6.⁶⁵³ Prilozi u petoj knjizi Nenada Poznanovića i Daniela Kovačevića predstavljaju izbor iz njihovih rukopisa, pripremljenih za knjige.

Angažmanom članica Obora za "Kulu" pri RO SUBNORH, bivših zatočenica, prikupljen je izvanredno velik broj dokumenata, premeta, zapisa i sećanja bivših zatočenika, prvenstveno logora u Staroj Gradiški. U knjizi *Neugasla sjećanja* objavljeno je 25 kazivanja zatočenica ovog logora.⁶⁵⁴

(36-42); Hinko Singer, *Već 1941. u Jasenovcu* (43-57); Josip Sušec, *Šesnaest skojevaca* (58-63); Ešref Badnjević, *Da se ne zaboravi* (64-136).

⁶⁵²*Riječi*, knj. IV, 1983, 110. Prilozi: Emerik Blum, *Nesmijemo zaboraviti prošlost* (5-8); Đorđe Puača, *Posljednji poklič bratstvu i jedinstvu* (9-14); Nada Salamon, *U najsirovijim uvjetima - efikasan politički rad na liniji KPJ* (15-21); Ljubo Vranješ, *Iz pakla u slobodu* (22-41); Đuro Koletić, *Tukli su na svakom koraku* (42-44); Miša Danon, *Iz ustaškog logora u partizane* (45-57); Mustafa Begić, *Golgota sarajevskih komunista i skojevaca* (58-77); Stanko Polak, *Spomini na preživjele u taborišću Jasenovac* (78-82); Jakov Finci, *Od Stare Gradiške do Jasenovca putem ubijeno 200 zatočenika* (83-86); Ilija Ivanović, *Ne čekajte od njih milosti, jer oni dijele samo smrt!* (87-98); Baldo Bodulić, *Jača od svega bila je glad* (99-106); Katica Debeljak - Crna, *S majkom u nepovrat* (101-110).

⁶⁵³*Riječi*, knj. V, Spomen-područje Jasenovac i Nacionalni park "Kozara" Prijedor, 1989, 141. Prilozi: Jela Puđa, *Plakala sam svaki dan* (7-17); Drago Jakopčević, *Sjećanje na teške dane* (9-32); Bosiljka Lončar, *Majko, molim te, ne daj me* (33-46); Milada Palčec, *Rođeni u logoru (ustaškom) Stara Gradiška* (47-53); Nenad Poznanović, *Bajonet* (55-104); Daniel Kovačević, *Prvi dan u logoru Jasenovac* (105-141).

⁶⁵⁴*Neugasla sjećanja*, Jasenovac, Spomen-područje, 1978, 126. U knjizi su objavljena sećanja: Božena Stulić-Ptiček, *U nama nije ubijeno ljudsko dostojanstvo*, 10-16; Marija Taranek-Bobinac, *Preko zatvora i logora u partizane*, 17-22; Pavica Bobinac Čuk, *I poslije logora pod paskom ustaša*, 23-27; Vinka Vidović-Marinović, *Misa popa Brekala*, 28-31; Nada Crnogorac, *Dvije godine u ustaškom logoru Stara Gradiška*, 32-43; Marija Miščević, *Svaku desetinu su strijeljali*, 44-45; Ana Dilber-Cijan, *Dan mrtvih*, 46; Nazifa Hadžiisaković-Jaran, *Održala nas je volja za životom i vjera u bolju budućnost*, 47-49; Rahela Vukušić-Musafija, *Strašna smrt Rašele Kabiljo*, 50-52; Damjana Zvečevac, *Djeca su umirala od gladi*, 53-54; Vinka Vidović-Marinović, *Preživjele smo zahvaljujući solidarnosti*, 55-61; Draga Rađenović-Pavković, *Pakao kakav ljudski rod ne pamti*, 62-65; Jelka Bjegović-Lukić, *Dva dana užasa i strave*, 66-69; Katica Filipović, *Mlaka*, 70-74; Milka Danjek-Balaž i Janella Ana Madika, *Taj jeziv posao trajao je nekoliko dana*, 75-79; Jovanka Zastavniković, *I djeca pamte*, 80-81; Danica Šoštarić, *Ćelija broj 18 pružala je jeziv prizor*, 82-83; Štefica Serdar-Sabolić, *Umjesto slova nad neznanom rakom*, 84-87; Radojka Lamberger-Miošić, *15. listopada 1942. u logoru Stara Gradiška*, 88-89; Ivanka Kuhar-Pešić, *Žene su odlazile u nepovrat*, 90-94; Katica Laurić-Tahija, *Zamjena u Pisarovini*, 95-104; Slavica Pavlović-Brdar, *Oko nas - bolesni i mrtvi*, 105-107; Štefica Kovač-Rojc, *Teška i mučna noć*,

Još jedno izdanje Spomen-područja u potpunosti je posvećeno logoru Stara Gradiška, to je knjiga *Otpor u logoru Stara Gradiška*.⁶⁵⁵ Građu za knjigu "iz prikupljenog materijala Odbora za uređenje Spomen-muzeja Kula u bivšem logoru Stara Gradiška za objavljivanje odabrala Radna grupa",⁶⁵⁶ a pripremu za izdavanje potpisali su bivši logoraši Marijana Amulić (Buca) i Čedomil Huber. U knjizi su korišćena sećanja 50 bivših zatočenika. Osnovna joj je tematika organizacija otpora u logoru, čiji glavni nosilac je bila logorska partijska organizacija. Ovo izdanje ima pretenziju da bude više o pukog ređenja individualnih sećanja. "Knjiga predstavlja posebno vredan napor, jer omogućava upotrebu kvantitativnih metoda istraživanja. U njoj su objavljeni biografski podaci i popis članova KPJ i SKOJ-a ubijenih ili umrlih u logoru. Objavljene su i fotografije nastradalih zatočenika i zatočenica. Svim ovim se ova knjiga izdvaja svojom vrednošću prema spomenutim (memoarskim, *nap. JM*) radovima."⁶⁵⁷ U knjizi je objavljeno (prvi put) dvanaest dokumenata, među kojima: pisma sekretara logorskog komiteta,⁶⁵⁸ pismo Odbora za pomoć logorašima upućeno logorskom komitetu,⁶⁵⁹ logorske dopisnice,⁶⁶⁰ pismo logorašice,⁶⁶¹ deo statističke kartice,⁶⁶² popisi "otpućenih za Jasenovac",⁶⁶³ i popisi zatočenica koje su zamenjene.⁶⁶⁴ Knjiga je podeljena na četiri osnovna poglavlja.⁶⁶⁵ U Uvodu i uvodu svakom poglavlju daje se, pre donošenja sećanja, osvrt na logor i logorsku partijsku organizaciju.

108-109; Ankica Palfi-Šubinski, *Iz logora na Savsku cestu - i natrag*, 110-119; Ljubica Jančić-Zec, *Nada Dimić*, 120.

⁶⁵⁵*Otpor u logoru Stara Gradiška*, Iz sećanja bivših logoraša. Za štampu priredili: Marijana Amulić-Buca i Čedomil Huber. Jasenovac, Spomen-područje, 1980, 192 (sa 97 fotosa i faksimila).

⁶⁵⁶*Isto*, 4.

⁶⁵⁷Medved, *o. c.*, 178.

⁶⁵⁸*Otpor u logoru Stara Gradiška*, sl. 23, 44.

⁶⁵⁹*Isto*, sl. 39.

⁶⁶⁰*Isto*, sl. 45, 46, 88.

⁶⁶¹*Isto*, sl. 89.

⁶⁶²*Isto*, sl. 90.

⁶⁶³*Isto*, sl. 91, 92.

⁶⁶⁴*Isto*, sl. 93, 94.

⁶⁶⁵*Isto*. Muški logor (Logorska partijska organizacija prvog perioda, Logorska partijska organizacija drugog perioda), Ženski logor, Zamjene, Kraj logora.

Svedočanstva i zapisi preživelih Jevreja o logoru Jasenovac i Stara Gradiška u *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*⁶⁶⁶ dati su u fragmentima i u funkciji su razrade teme i argumentacije iznesenih navoda (u funkciji dokumenta). *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*⁶⁶⁷ je posebno izdanje memoarskih zapisa preživelih zatočenika - Jevreja. U ovom zborniku objavljena su sećanja 29 preživelih zatočenika.⁶⁶⁸ Deo ovih sećanja (22) prikupio je Josef Konforti i sam preživeli logoraš. Neka od njih su ustvari izjave logoraša date još 1942,⁶⁶⁹ a drugi deo nastao je anketiranjem živih svedoka

tog vremena, ili kao njihovi autorski zapisi. Deo građe je iz zaostavštine dr. Samuela Pinta,⁶⁷⁰ a dr. Konforti je putovao i u Izrael da bi se sastao s nekima od preživelih logoraša.⁶⁷¹ Drugi deo (5 sećanja) nastao je magnetofonskim zapisom na sastanku u Jevrejskoj opštini, a treći (2 sećanja) su dopuna u drugom izdanju. Neka od ovih sećanja su već ranije bila objavljena,⁶⁷² a deo ih je prenet i u neka kasnija izdanja.⁶⁷³ Uz zapis Jakice Fincija⁶⁷⁴ dati su po-

⁶⁶⁶*Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Izdao Savez jevrejskih opština FNRJ, Beograd, 1952. O koncentracionim logorima u NDH i stradanju Jevreja u NDH, 54-114; a posebno u Jasenovcu i Staroj Gradiški, 85-109.

⁶⁶⁷*Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1972, (dalje: *Sećanja Jevreja*); Drugo izdanje, Beograd, 1985. 325+ 7 tbl.. Drugo izdanje u odnosu na prvo prošireno je za dva sećanja: Josefa Grossepaisa-Gila (289-315) uključujući i Spisak zatočenika logora Jasenovac - Odeljenje Kožara IV sa imenima 157 lica i sećanje Zlatka Vajlera (316-325). Upor. *Spisak iz nap.* 679.

⁶⁶⁸Objavljena su sećanja: Mira Auferbera, Jakoba Danona, Salamona - Monike Musafije, Adolfa Fridriha, inž. Miše Danona, Isidora Levija, Morica Romana, Jakova Atijasa, Jakova Kabilja, Leona Maestra, Alberta Maestra, Leona Koena, Jeruhama (Jerka) Gaona, Ješue Abinuma, Salamona - Monija Altarca, Šabetaja - Buki Kamhija, Sada Koena - Davka, Jakice Fincija, dr. Josefa Konfortija, Ladislava Liona, Ladislava Grinbauma, dr. Arnolda Šena, Bože Švarca, Ada Kabilja, Šaloma - Šandora Musafije, Morica Montilja, Josipa Erliha, Josefa Grossepaisa - Gila i Zlatka Vajlera.

⁶⁶⁹Takva su sećanja: Isidora Levija (64-68), Alberta Maestra (117-135), Sada Koena-Davka (160-190), a i zapis Josefa Grossepaisa-Gila (298-307) nastao je maja 1945.

⁶⁷⁰Npr. zapis Samuela Koena-Davka.

⁶⁷¹Sećanje Mira Auferbera (13-17), Josefa Grossepaisa-Gila (289-314) i Ladislava Grinbauma (243-245).

⁶⁷²Sećanje Morica Montilja štampano je u knjizi *Da se ne zaboravi* (85-88) pod naslovom *Pobjegao sam iz Jasenovca*.

⁶⁷³Sećanje Ladislava Grinbauma (243-245) objavljeno je u *Riječi I*, pod naslovom *Pred očima su mi zaklali ženu i djecu* (105-108). Nešto prerađeno sećanje Josefa Konfortija (209-242) objavljeno je u *Riječi I*, (45-66)

daci o ustašama koji su bili na dužnosti u Jasenovcu i Staroj Gradiški i podaci o logorašima, saradnicima ustaša, a uz zapis Josefa Grossepaisa-Gila "Spisak logoraša u Kožari".⁶⁷⁵

U knjizi *Iz ropstva u slobodu*⁶⁷⁶ nalazimo zapise Josefa Gila⁶⁷⁷ i Jakova Kabilja⁶⁷⁸ o jasenovačkom logoru IV, a objavljen je i spisak zatočenika logora IV sa 164 imena.⁶⁷⁹

Memoarski zapisi bivših zatočenika jasenovačkih logora objavljeni su u nizu zbornika koji nisu isključivo posvećeni logorima Jasenovac i Stara Gradiška, već se odnose uopšte na logore i zatvore, ili se pak radi o zbornicima sećanja iz NOR-a.

U knjizi *Da se ne zaboravi*⁶⁸⁰ objavljeno je 25 zapisa bivših interniraca iz raznih logora, među njima i sećanja Drage Čolakovića, Zaima Topčića, Nede Zeca i dr., ukupno 11, iz jasenovačkih logora.⁶⁸¹ U prilogu ovim zapisima nalazi se članak *Jugoslaveni u logorima*,⁶⁸² u kome su na osnovu podataka iz materijala arhiva Sekcije bivših političkih zatvo-

kao *S Luburićevim satnijama u akciji protiv partizana* i u *Riječi II*, (68-74) kao *Okolnost da sam liječnik, uvjetovala je da sam ostao živ*. Sećanje Jeruhama Gaona (147-149) objavljeno je u *Riječi II*, pod naslovom *Graditelj nasipa smrti* (23-26). Nešto prerađeni tekst Miše Danona (55-63) objavljen je kao *Iz ustaškog logora u partizane* u: *Riječi IV*, (45-57).

⁶⁷⁴*Sećanja Jevreja*, (191-208), na str. 198-200. navedeno je 30 ustaša iz Jasenovca, a na str. 201-205. navedena su 52 iz Stare Gradiške, dok 20 ustaških saradnika navedeno je na str. 205-208.

⁶⁷⁵*Sećanja Jevreja*, (289-315), na str. 308-315 navedeno je u popisu 157 imena koje je po sećanju dao Josef Grossepais-Gil iz Herzlie (Izrael) a dopunio Jakov Kabiljo iz Nakarie (Izrael).

⁶⁷⁶*Iz ropstva u slobodu*, Izraelsko udruženje učesnika savezničkih vojsaka drugog svetskog rata (jugoslovenska grupa), april 1981, štamparija: Technosdor Ltd., a.l., štampano na srpskom i hebrejskom jeziku.

⁶⁷⁷Josef Gil, *Iz jednog dnevnika*, *Iz ropstva u slobodu*, 102-107.

⁶⁷⁸Jakov Kabiljo, *Oružani ustanak i bekstvo iz logora "Kožara", Jasenovac, Nedelja, 22. IV 1945*, *Iz ropstva u slobodu*, 107-109.

⁶⁷⁹*Spisak zatočenika Koncentracionog logora "Jasenovac" u odelenju Kožare IV u periodu 1941-1945*, *Iz ropstva u slobodu*, 134-138.

⁶⁸⁰*Da se ne zaboravi*, Sarajevo, "Veselin Masleša", 1961, 180.

⁶⁸¹Sećanja koja se odnose na jasenovačke logore: Kasim O. Alikadić, *Dva koraka iza kolone* (7-8); Drago Čolaković, *Između dva pakla* (35-41); Karlo Dombaj, *Hrabrost Alije Hodžića* (51-53); Berka Karabegović, *U julu 1942. godine* (69-70); Jakub Lemo, *Zbor muslimana u Jasenovcu* (71-73); Dana Miličević, *U predvorju smrti* (77-84); Moric Montiljo, *Pobjegao sam iz Jasenovca* (85-88); Mile Tešanović, *A sutra smo našli samo sviter* (115-118); Zaim Topčić, *Šetnja fra Ferde Bucala* (119-123); Danica Vukotić, *Sjećanje na jedan maj* (130-134); Nedo Zec, *"Radi ti, dijete, svoj posao!"* (135-139), (o

⁶⁸²*Jugoslaveni u logorima*, *Da se ne zaboravi*, 151-178.

renika, interniraca i deportiraca BiH dati kraći osvrti na logore Jasenovac, Banjica, Rab, Pag, Sajmište, te na logore u Norveškoj, Italiji, Mađarskoj, Nemačkoj, Austriji, Bugarskoj, Albaniji i Grčkoj.

Od zbornika memoarskih zapisa o logorima, svakako je najpoznatiji *Otpor u žicama*.⁶⁸³ Prilozi o logorima Jasenovac⁶⁸⁴ i Stara Gradiška⁶⁸⁵ objavljeni su u knjizi I, dok iz knjige II delimično se odnosi na jasenovačke logore uvodni članak⁶⁸⁶ i jedno sećanje⁶⁸⁷ iz poglavlja o Lepoglavi, te uz poglavlje "Kroz razne zatvore i logore" pet zapisa.⁶⁸⁸ U poglavlju o Jasenovcu uz uvodni članak (istorijat) Zlatka Munko⁶⁸⁹ objavljena su sećanja deseterice bivših logoraša,⁶⁹⁰ a u poglavlju o Staroj Gradiški uz uvodni članak (istorijat) takođe Zlatka Munko⁶⁹¹ i jedanaest sećanja.⁶⁹² Konceptija ovog zbornika je da se za svaki logor i zatvor radi kratki istorijski uvod nakon koga slede sećanja zatočenika kao argumentacija sa emotivnim nabojem za ilustraciju tvrdnji iz istorijskog uvoda.

⁶⁸³*Otpor u žicama, Sećanja zatočenika*, I-II, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1969, 807+746.

⁶⁸⁴*Isto*, I, *Jasenovac*, 17-81.

⁶⁸⁵*Isto*, I, *Stara Gradiška*, 525-588.

⁶⁸⁶Zlatko Munko, *Lepoglava (istorijat)*, *Otpor u žicama* II, 221-225.

⁶⁸⁷Karlo Dombaj, *Po svaku cijenu*, *Otpor u žicama* II, 233-235.

⁶⁸⁸Dana Miličević, *U predvorju smrti* (496-702); Danica Vukotić, *Sjećanja* (703-706); Dragutin Kon, *U Gospiću* (714-716); Ivo Bodlović, *Otpor* (717-720); Olga Jovanović Červicki, *Devojke iz Neština* (733-734).

⁶⁸⁹Zlatko Munko, *Jasenovac (istorijat)*, *Otpor u žicama* I, 17-33.

⁶⁹⁰Drago Čolaković, *Prvi dani u Jasenovcu* (34-37); Rikard Krznarić, *Tri puta u Jasenovcu* (38-44); Nikola Nikolić, *Klopka smrti* (45-51); Josip Matašić, *Krvavi jasenovački snijeg* (52-54); Karlo Dombaj, *Doček u Jasenovcu* (55-56); Moric Montiljo, *U mukama prema slobodi* (57-60); Nedo Zec, *Radi ti, dijete, svoj posao* (61-65); Čedomil Huber, *Posljednjih 1073* (66-73); Egon Berger, *Pobuna u Kožari* (74-81).

⁶⁹¹Zlatko Munko, *Stara Gradiška (istorijat)*, *Otpor u logoru* I, 525-531.

⁶⁹²Marijana Amulić - Buca, *Ženski logor* (532-545); Fabijan Rukavina, *KP u logoru* (546-552); Beška Frntić, *Sjećanja* (553-555); Ruža Rubčić, *Djeca u logoru* (556-561); Nada Crnogorac, *Otišli su u smrt* (562-563); Zvonko Tkalec, *U zakovanoj ćeliji* (564-566); Miša Danon, *Iz logora u partizane* (657-571); Emerik Blum, *Bijeg* (572-577); Antun Benički, *Spas u bunaru* (578-580); Mato Kudumija, *Gradiška nije zaostajala* (581-583); Antun Barac, *Rasipnost smrti* (584-588).

U zborniku o Slovincima u jasenovačkim logorima, koga je priredio i izdao bivši logoraš Jernej Borovnik - Bartol⁶⁹³ nalazi se nekoliko članaka o deportacijama Slovenaca (na osnovu sporazuma Trećeg Reicha i NDH) i o logorima,⁶⁹⁴ popis sa 282 imena Slovenaca u logorima Jasenovca, Stare Gradiške i Lepoglave (koja je prikupio Odbor za Jasenovac na osnovu sećanja i dokumenata logoraša, opštinskih boračkih organizacija i knjiga o Jasenovcu Nikolića, Miletića, Dedijera kao i knjige Mohorjeve družbe *Palme mučeništva*),⁶⁹⁵ te niz zapisa sećanja⁶⁹⁶ kao i poetskih zapisa bivših logoraša.⁶⁹⁷ Ističemo zapis priređivača o stradanjima osam slovenačkih sveštenika u jasenovačkom logoru,⁶⁹⁸ o čemu svedoči tako-

⁶⁹³*Spomini Slovencev na Jasenovac, Staro Gradiško in Lepoglavo*, Zbral in uredil Jernej Borovnik - Bartol, Šentjur, samozaložba J. Borovnik, Šentjur, 1998, 313. (Vidi: Milan Gombač, *Slovinci v ustaškim mučilnicah, Izšla je knjiga "Spomini Slovencev na Jasenovac, Staro Gradiško in Lepoglavo"*, "Slovenska panorama", 24.12.1998.

⁶⁹⁴*Isto*. Tone Ferenc, *Slovenski izgnanci in NDH* (7-12); Damijan Guštin, *O Slovincih v Jasenovcu* (13-27); Pepca Razbornik, *Taborišče Jasenovac* (28-42); Jernej Borovnik, *Taborišče Stara Gradiška* (113-124).

⁶⁹⁵*Isto*. *Slovinci v Jasenovcu, Stari Gradiški in Lepoglavi 1941-1945*. (294-301).

⁶⁹⁶*Isto*. Pepca Razbornik, *Spomini na Jasenovac in Staro Gradiško* (43-67); Ivan Gabrič, *Spomini na Jasenovac, Staro Gradiško in Lepoglavo* (68-83); Jernej Borovnik Bartol, *Spomini iz taborišča - bili smo večkratni izgnanci* (125-173); Milica Ostrovška, *V izgnanstvu - v taborišču* (174-183); Rado Palir, *Spomini na izgnanstvo* (184-218); Jernej Borovnik, *Zakonca Slavica in Jakob Palir zverinsko mučena in umorjena v Jasenovcu* (219-222); Isti, *Trinajst mesecev v ustaškem peklu (po pripovedi Edite Bizjak in Ferš Alojza)* (223-232); Miloš Rybar, *Kako je Himler aretirao dva slovenska župnika* (233-235); Jernej Borovnik, *Miran Šerbak, moj iskreni tovariš in najboljši prijatelj* (236-239); Isti, *Nepozabni tovariš Franc Simončič* (242-244); Isti, *Karel Munda* (247-248), Milica Ostrovška, *Ivana in Mirana ni bilo nazaj (pripovedanje njuna sestra Zora Šerbak - Kopač)* (240-241); Štefan Simončič, *Spomini na očeta Franca Simončiča* (245-246); Marija Gothe Holobar, *Savinjčani v Jasenovcu* (249-253); Šime Klaić, *Začetek likvidacije ustaškeg logorja Stara Gradiška* (254-256); Olga Hlebanja-Stoviček, *Spomin na Mirico in Miško* (257-261); *Pričanja pregnancev* (283-293).

⁶⁹⁷*Isto*. *Pesmi Silvije Bizjak* (262-269); *Pesmi internirancev v Jasenovcu* (270-282); Ivana Bizjak (270-271), Jerneja Borovnika-Bartola (272-282).

⁶⁹⁸*Isto*. Jernej Borovnik - Bartol, *V Jasenovcu so ubijali tudi slovenske rimokatoliške duhovnike* (84-112). Upor. i prikaz: Milan Gombač, *Slovinci v ustaških mučilnicah, Izšla je knjiga Spomin Slovencev na Jasenovac, Staro Gradiško in Lepoglavo*, Slovenska panorama, 24.12.1998.

đe, još 1950. godine, jedini od preživelih slovenačkih katoličkih sveštenika Anton Rantaša.⁶⁹⁹

Zapisi i sećanja o logoru Jasenovac i Stara Gradiška nalaze se u zbornicima: *Knjiga borbe i oslobođenja*,⁷⁰⁰ *Četrdeset godina*,⁷⁰¹ *Ratna sjećanja aktivista jugoslavenskog revolucionarnog pokreta*,⁷⁰² *Sarajevo u revoluciji*,⁷⁰³ *Kozara*,⁷⁰⁴ *Ljudi i događaji koji se ne*

⁶⁹⁹Anton Rantaša, *Jasenovac*, Nova pot, II, Ljubljana, 1950, št. 4-5, str. 121-127. i št. 6,7. in 8. str. 158-164. U jasenovačkom logoru ubijeni su slovenački katolički sveštenici (deportovani po sporazumu NDH i Reicha iz Slovenije u Hrvatsku, ali zbog sumnje da su u vezi s partizanima i odbijanja služenja *Te deum* u čast poglavnika i NDH otjerani su u Jasenovac): Franc Orešnik, Franc Kač, Jakov Sem, Franc Rihar, Janez Rančigoj, Franc Grobler, Janez Kordič, Anzelm Poljak - a preživeo je Anton Rantaša. Uzaludne su bile intervencije kod Stepinca da se izvuku živi iz logora.

⁷⁰⁰*Knjiga borbe i oslobođenja 1941-1945*, Zagreb, Prosvjeta, 1951. Objavljena su dva zapisa: Zvonko Tkalec, *Stara Gradiška* (preneto iz "Vjesnika JNOFH", god. V/1945, br. 23.) i Uroš Vicković, *Pobuna u logoru i napad na ustašku logorsku stražu* (preneto iz "Srpska riječ", br. 51, od 2. maja 1945.).

⁷⁰¹*Četrdeset godina. Zbornik sjećanja aktivista jugoslavenskog revolucionarnog pokreta, Knjiga VII: 1941-1945*, Beograd, Kultura, 1961, 720. U zborniku su objavljena sećanja o logorima: Vladimir Boban, *Aktivnost komunista u logorima* (453-456); Egon Berger, *Teror u Jasenovcu* (457-476); Drago Pocem, *Na putu u Jasenovski logor* (485-487); Oto Kozinc, *U logoru "Danica"* (456); Karlo Dombaj, *Bjekstvo iz Lepoglave* (476-480); Dragoje Lukić, *Sećanje na "Dečje logore"* (489-498). U zborniku *Četrdeset godina*, knjiga V i VI objavljena su neka sećanja aktivista koja se ne odnose na logore, ali se u njima pominje Jasenovac i Stara Gradiška, bilo da se radi o nekoj ličnosti koja je otpremljena u logor, ubijena u logoru ili se radi o opisu masovnog terora i deportovanju stanovništva u logore, kao i o vezama, odnosno pokušaju uspostavljanja veza sa logorom. To su sećanja (u knjizi V): Dušan Čalić, *Ustanički dani u Slavoniji* (277-284) i (u knjizi VI): Boško Baškot, Joco Marjanović i Dušan Misirača, *Razvitak NOB na Kozari* (5-34), Pero Car, Rade Pavlović i Gabro Vidović, *Tri partijska centra u kotaru Novska* (147-150).

⁷⁰²*Ratna sjećanja aktivista jugoslavenskog revolucionarnog pokreta*, knj. 3, Beograd, Kultura, 1961. Objavljeni su isti sadržaji kao u *Četrdeset godina*, knj. 7.

⁷⁰³*Sarajevo u revoluciji*, I-IV; Sarajevo, Istorijski arhiv, 1981. O jasenovačkim logorima u knj. 4. (848) pored memoarskih zapisa Karla Dombaja, *U ustaškim logorima Jasenovcu, Staroj Gradiški i Lepoglavi* (544-555), Uroša Miletića, *Gotovo četiri godine u koncentracionim logorima* (575-577) i Zahida Bukurović, *Proboj iz logora Jasenovac* (578-589), literarno-memoarskog zapisa Vladimira Čerkeza, *Riječ je o ljudskoj patnji* (556-564), članka o jasenovačkom logoru i trojici ubijenih književnika Zaima Topčića, *U Jasenovcu su zločinci ubili i poznate mlade književnike* (565-574), članak Borivoja Knežića *Genocid nad stanovništvom* (533-543) je stručni prilog o genocidu, pa tako i logoru Jasenovac, a članak Emerika Bluma i Fahrije Ajanović, *Građani Sarajeva u koncentracionim logorima* (485-512) je prikaz o stradanju građana Sarajeva, od koji su mnogi ži-

vo ostavili u jasenovačkim logorima. U ediciji *Sarajevo u revoluciji* u još nekim priložima pominju se jasenovački logori u kontekstu stradanja stanovništva ili pojedine ličnosti. U popis literature u kojoj se navode određene činjenice relevantne za našu temu može se uvrstiti i prilog Josipa Albaharija-Čuča, *KPJ i pogrom nad Jevrejima* (677-693), objavljen u drugoj knjizi. U ovom prilogu navodi se i jedan zanimljiv primer o direktnom učešću nemačkih snaga u masovnom deportovanju Jevreja i ostalih u Jasenovac (faksimil radio-telegrama o transportu 300 Jevreja 27.10.1941. za Jasenovac koji prati 28 oružnika i 10 nemačkih vojnika i transportu od 26.10.1941. sa 395 ljudi) (str. 688), a uz prilog Ivice Kršulja, *Bjekstvo sekretara Mjesnog komiteta KPJ iz zatvoreničkog odjeljenja bolnice* (knj. 2. str. 672-676) na str. 675. objavljen je faksimil dokumenta o odvođenju u logor između ostalih dr. Nede Zeca, Zaima Topčića i dr. U knjizi četiri u članku Mehmeda Džinića, *Vraca - stratište nepokorenih i nepobjeđenih* (632-648) govori se o stradanju građana Sarajeva, teroru Luburića i otpremanju stanovnika Sarajeva u koncentracione logore, među njima i Jasenovac. Prilog Bože Mažara, *Ljudske i materijalne žrtve Sarajeva u toku Drugog svjetskog rata* (649-668) daju podatke o žrtvama fašističkog terora u logorima (tabele na str. 662-663, ŽFT - logori u zemlji: 6058). Ovaj članak svakako je značajan za rasprave o gubicima, žrtvama u II svetskom ratu. Nisu dani decidni podaci o stradalima u Jasenovcu, ali se navode primeri masovnih likvidacija Sarajlija u jasenovačkom logoru (str. 658).

⁷⁰⁴*Kozara u narodnooslobodilačkom ratu, Zapisi i sjećanja*, I-VI. Beograd, Vojnoizdavački zavod, 1971-1978. (dalje: *Kozara*). U ediciji *Kozara* I-VI u nizu priloga pominje se Jasenovac i Stara Gradiška, Mlaka, Uštica i Jablanac, Gradina, Bistrica, Dubičke krečane i dr. - sve stratišta jasenovačkih logora, mesta gde su hiljade dece, žena i muškaraca sa Kozare streljani, zaklani, ubijeni maljem i na druge načine likvidirani. U ovih šest knjiga, Jasenovac se pominje na 181 stranici, Stara Gradiška na 107, a Gradina na 45 stranica, Mlaka na 26, Jablanac 11 i Uštica na 7 stranica... I tako bi mogli još redati. U nekim zapisima, čija osnovna tema nije logor, uzgred se pominje stradanje naroda Kozare u jasenovačkim logorima ili kao u zapisu Rade Vučen i Branka Mijić *Na zgarištima bosanskodubičkog sreza iznikla je radna brigada Zoja Kosmodemjanskaja* (*Kozara*, V, 446-456), gde se pominje podvig ove radne brigade - žetva leta 1943. u neposrednoj blizini jasenovačkih bunkera (upor.: *20 godina omladinskih radnih akcija*, Beograd, Mladost, str. 8. u članku: *Žetva i borba pod jasenovačkim logorima*). U knjizi I objavljen je zapis *Pokolj u crkvi u Drakseniću, Sjećanja očevidaca: Dušana Toromana, Anke Pauković, Anke Lukač i Mare Blagojević* (*Kozara* I, 878-884). U knjizi III, objavljeni su zapisi: Mira Kaus-Agbaba, *Sa Kozare u logor Stara Gradiška* (611-617); Ostoja Vikalo, *U jasenovačkom logoru* (618-627); Ljuban Marjanović, *Strahote jasenovačkog logora* (635-650); Marija Kaus-Škundrić, *Ustaški logori smrti* (671-675); Stana Petković, *Iz Kozare u Jasenovački logor* (676-678); Velimir Tubić, *U Slavoniju i nazad* (705-709). Trideset zapisa i sećanja preživelih zatočenika objavljeno je u knjizi IV (str. 295-668). Ovde su uz prikaz Milorada Vignjevića, *Gradina - najveća grobnica žrtava Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji* (464-470) i Marije Batonožić, *U krečanama kod Bačina ustaše su spaljivale narod Kozare* (562-563) objavljena i sećanja bivših zatočenika: Živko Inđić, *Odvajanje djece od roditelja u logoru Jasenovac ljeta 1942. godine* (368-370); Đuro Ivetić, *Dobili smo druga imena* (371-376); Živko Burazor, *Djeca Sreplija u ustaškim logorima ljeta 1942. godine* (381-391); Radomir Mijatović, *Izgubio sam u logoru cijelu porodicu* (392-398); Nikola Babić, *Susret sa krajiškom proleterima u Slavoniji* (399-401); Stevo Vrebac, *Zajednička*

zaboravljaju,⁷⁰⁵ *Zbornik o Zagrebu 1941-1945*,⁷⁰⁶ *Za čoveka*,⁷⁰⁷ *Hiljadu devetsto četrdeset prva*,⁷⁰⁸ *Žene Hrvatske u NOB*,⁷⁰⁹ *Žene BiH u NOB*⁷¹⁰ i dr.⁷¹¹

grobница u šumama Predore (404-407); Dragoje Lukić, *Čuvajte nam djecu - čuvajte rođene* (408-418); Jelica Ivanović-Erceg, *Vjerovali smo da će dan slobode doći* (419-430); Radoslava Blagojević-Sirovina, *Pusto selo Pucari ljeta 1942.* (443-446); Mileva Perović-Dakić, *Stradanja naroda sela Kijevaca u 1942. godini* (447-452); Ostoja Bulić, *Selom će se oriti pjesma i igrati kolo kozaračko* (453-456); Dušan Balaban, *Pobjegli smo iz logora Jasenovac* (474-478); Mubera Berka Karabegović-Osmić, *Godinu dana u ustaškim logorima smrti* (479-490); Mihajlo Desančić, *Uspjeli smo ipak pobjeći iz Jasenovca* (544-548); Nada Crnogorac, *Te noći umoriše Radmilu, Bosu, Ljubicu i Maru* (567-578); Dušanka Dragić-Batić, *Povratak iz fašističkog pakla rođenoj Kozari* (608-616); Rade Kesić, *Živih više nije bilo* (642-645); Ljubo Vranješ, *Luburić je donosio smrt sa sobom* (549-561); Đoko Mijić, *Masakr nad Kozarčanima u Hrvatskoj Dubici* (499-505); Isti, *Iz Jasenovca preko Slavonije do Kozare* (510-513); Lazarka Vranješ, *Niko ni riječi* (564-566); Ista, *Ne, ne bojim te se!* (579-581); Ista, *Opet na slobodi među partizanima* (591-597); Simo Kotur, *U koloni smrti* (491-495); Isti, *U jasenovačkom mučilištu* (506-509); Isti, *Bjekstvo sa gubilišta u Gradini* (530-534).

⁷⁰⁵*Ljudi i događaji koji se ne zaboravljaju*, knj. 1, Zagreb, Novinsko izdavačko poduzeće, 1961. U sećanju Feliksa Hiršl, *Dvije partije šaha*, autor opisuje kako je 1942. godine uspešno organizovao beg sedam zatočenika logora Jasenovac.

⁷⁰⁶*Zagreb 1941-1945. Zbornik o Zagrebu*, knj. 1, Zagreb, Spektar, 1972. Objavljeno je sećanje Emila Vičića, *Ulazak u Jasenovački logor 1941.* (str. 347-348.). Autor opisuje ulazak u logor po zadatku, kao član jedne domobranske komisije i uspostavljanje veze s Franjom Beretinom, tehničarem na službi u logoru, preko koga je dostavio neke lekove za logoraše. U nizu sećanja pominje se inženjer (?) Berettin, ali kao zapovednik radova na nasipu, dok se tehničar Beretin u drugim sećanjima ne pominje.

⁷⁰⁷*Za čoveka. Zbornik zapisa i dokumenata iz Narodne revolucije*, Zagreb, RO SRVIH, 1957, 582. Uz članak Zdenka Leontala, *Logori*, koji predstavlja ustvari dokumentovani prikaz logora (str. 67-106.), objavljen je na str. 107. pozdrav delegata II zasedanja AVNOJ-a upućen zatočenicima u tamnicama i logorima i ilegalnim borcima neoslobođenog područja (*Pozdrav AVNOJ-a*, str. 107). U vezi s ovim dokumentom upor. Asim Gruhonjić, *Kako su odluke AVNOJ-a dospеле među logoraše Jasenovca*, "Politika", br. 19452 iz 1967. (prema pričanju Riste Stepanovića). U zborniku *Za čoveka* objavljen je i odlomak iz knjige *Jezero na planini Anđelke Martić* pod naslovom *Zapis o braći* (100-111) te sećanje Dane Miličević.

⁷⁰⁸*(Hiljadu devetsto četrdeset prva) 1941-1942. u svjedočenjima učesnika NOB*, Vojnoizdavački zavod JNA, Beograd, 1975. (25 knjiga). Svjedočenja o jasenovačkim logorima: Dušanka Kovačević, *Banjalučanke između Crne kuće i logora u Staroj Gradiški* (knj. 11, str. 271-275); Miloš Carević, *U Jasenovcu, logoru zločina* (knj. 22, str. 229-244); Martin Šimić i Mato Jakšić, *Od Jasenovca do Handelskeja i slobode* (knj. 24, str. 559-604); Simo Vidović, *Zatočenik logora smrti u Jasenovcu i bjekstvo na slobodu* (knj. 21, 338-357); Stevo Cvetković Pop, *Iz ilegalstva u Jasenovački logor i bijeg u partizane* (523-542); U nekim sećanjima na dane okupacije i ustanka pominju se i stradanja stanovništva u jasenovačkim logorima. Takvi zapisi su: Milan Prodanović,

Ustaški zločini i držanje naroda pakračkog kotara (knj. 23, 491-506); Mara Stopić-Gledić, *Ustaški zločini u općini Borić* (knj. 2, str. 473-486); Božo Vukobratović, *Teror i zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača na Kordunu* (knj. 6, 495-517); Dušan Livada, *Ofanziva i zločini ustaša u selima općine Rakovica - Drenik Grad jula - oktobra* (knj. 17, 502-525); Alojz Debeljak, *U Lepoglavskoj kaznioni* (447-452); Vladimir Ivanščuk, *Sa Kozare kroz banjalučku "Crnu kuću" u Norvešku* (382-386); Ana Mirković, *Progoni srpskog stanovništva u selima ispod Krndije* (534-543); Nikola Orečić, *Kako sam kao Hrvat doživio ustaški teror i pokolj Srba* (340-348).

⁷⁰⁹Vidi nap. 226-230.

⁷¹⁰*Žene Bosne i Hercegovine u narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945 godine. Sjećanja učesnika*. Sarajevo, Svjetlost, 1977, 814. U nizu priloga pominju se žene aktivistkinje NOP-a koje su otpremljene u logore. Mnoge od njih završile su svoj životni put u logorima Jasenovac i Stara Gradiška, ili se pak govori općenito o teroru i masovnom odvođenju stanovništva u logore. Ovi su prilozima interesantni i sa stanovišta izučavanja broja žrtava (konkretna imena). Takvi su npr. prilozima: Dušanka Kovačević, *Značaj programskog načela KPJ o ravnopravnosti žena za njihovo okupljanje i učešće u ustanku Bosne i Hercegovine 1941. godine* (37-47), na str. 43, brojčani podaci o stradanju žena u BiH: 9057 deportovano u logore kao aktivisti i saradnici (od čega 3263 ubijene) - ne odnosi se na masovno likvidiranje stanovništva - genocid. Naveden je i podatak 103 354 ŽFT u BiH od čega 34 530 žena i 20 920 dece do 13 godina, a 1787 žena je poginulo kao partizanke; Safija Redžepović, *Žene bosanskodubičkog sreza u NOB*, (103-110), na str. 110. kao lokalitet jasenovačkog logora navodi mesto likvidacije "Dubičke krečane". U još 13 priloga (koje nećemo navoditi u popisu bibliografskih jedinica) jasenovački logori se pominju na 20 stranica (56, 155, 176, 191, 194, 197, 304, 356, 403, 404, 423, 424, 426, 429, 430, 536, 679, 688, 689, 805) u vezi stradanja pojedinih aktivista ili masovnog odvođenja stanovništva. Pet priloga se odnosi u celosti na jasenovačke logore: Cilika Hajnrih-Porfe, *Od logora do logora* (205-210); Dana Miličević, *Iz logora u logor* (442-450); Dragoje Lukić, *Kako su žene Hrvatske spasavale kozarsku decu iz ustaških logora* (442-450); Emilija Stijačić-Petrović, *U kapi vode nebo* (476-478) i Bahra Đukić, *...na meni bila samo crna dugačka kečelja i u džepu maramica, što mi je majka stavila...* (630-633), Dušanka Agbaba-Radovanović, *Kozara - logor Oppach - Slovenija - Kozara*, (410-415).

⁷¹¹Vidi npr.: Ignjatije Perić, *Logoraši govore*, u: *Kotar Vojnić u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji*, Karlovac, Historijski arhiv, 1989, 868-889; Ervin Miler, *Jasenovac*, u: *Zbornik br. 7. Jevrejskog istorijskog muzeja*, Beograd, 1997, 250-302; Danijel Halimović Dalko, *Paketić nepoznate sadržine*, u: *Srednja Bosna u NOB*, knj. I, Beograd, VIZ, 1976, 506; u istoj knjizi: Monika Musafija, *Božićno "slavlje" ustaša*, (363-364) i: *Kroz Gospić i Jasenovac u slobodu* (315-232); *Sjećanja*, Bjanke Auslender, rođ. Levi (215-217), Vere Uglješić, rođ. Estere Papo (219-220) i Samuela - Lea Grinvalda (221-232) u knjizi Zorana Vasiljević, *Sabirni logor Đakovo*, Slavonski Brod, 1988; Dominko Antunović, *Sa Jusufom Filipovićem u jasenovačkom logoru*, u: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941-1945*, Donji Vakuf, Jajce, Šipovo, 1981, 428-431.

U čitavom nizu knjiga (posebnih izdanja) i članaka (u zbornicima i štampi) nalaze se zapisi o deci u logorima, kao i o akciji spasavanja dece iz logora. Većinu ovih knjiga i članaka čini memoarska literatura, nastala na osnovu vlastitih doživljaja i učešća ili na osnovu sećanja drugih. Naravno, i historiografska literatura (naučnog i naučno-popularnog karaktera) bavi se ovom temom. Tu su radovi Narcise Lengel-Krizman,⁷¹² a od članaka u vidu feljtona u štampi Kastratović - Šoškićev feljton *Kozaračka djeca Zagreba*.⁷¹³ Osim pomenutih radova Nikolića⁷¹⁴ i Lukića⁷¹⁵ u ovoj grupi navodimo zbornike: *Deca, rat i revolucija*,⁷¹⁶ *Djeca Hrvatske i narodnooslobodilačka borba*⁷¹⁷ i *Deca i rat*.⁷¹⁸ Pionirski centar Jastrebarsko izdao je knjige *Protiv nasilja - Logor Jastrebarsko*⁷¹⁹ i *Spojimo naše ruke* Tome Rašića,⁷²⁰ a Savez društava "Naša djeca" knjigu *Nikad neću zaboraviti*.⁷²¹ Petar Stanivuković i Jurica Kerbler, publicisti i novinari, autori su knjige *Deca u logorima smrti*.⁷²² Autori daju dokumentovani prikaz stradanja dece u logorima Jasenovcu i Gradiški i objavljuju fragmente sećanja preživelih (kao ilustracije).

⁷¹²Narcisa Lengel-Krizman, *Sabirni logori i dječja sabirališta na području sjeverozapadne Hrvatske 1941-1942*. Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-i i socijalističkoj revoluciji. Zbornik radova. Zajednica općina Memorijalnog područja Kalnik, Varaždin i IHRPH Zagreb, 1076, 884-899. Ista, *Akcija spasavanja kozarske i druge djece iz ustaških logora*. Kozara u NOB. Zbornik radova. Nacionalni park "Kozara" Prijedor, 1980, 285-291. Ista, *Akcija spasavanja kozarske djece*. Deca, rat i revolucija, Poruke NOB u brizi za djecu - Titovoj generaciji slobode, Zbornik radova. Beograd, 1981, 309-315.

⁷¹³Drago Kastratović i Uroš Šoškić, *Kozaračka djeca Zagreba*, (Feljton), "Vjesnik", 15-30.4.1983.

⁷¹⁴Vidi nap. 586. i 587.

⁷¹⁵Vidi nap. 640.

⁷¹⁶*Deca, rat i revolucija, Poruke NOB u brizi za decu - Titovoj generaciji slobode*. Beograd, Jugoslovenska konferencija za socijalne delatnosti, 1981.

⁷¹⁷*Djeca Hrvatske i narodnooslobodilačka borba, Zagreb, Gradski odbor SRVI, 1955*.

⁷¹⁸*Deca i rat. Jugoslavija 1941-1945*. Beograd, Mladost, 1962.

⁷¹⁹*Protiv nasilja. Logor Jastrebarsko*. Pionirski centar, Jastrebarsko, 1978.

⁷²⁰Tomo Rašić, *Spojimo naše ruke*. Pionirski centar Jastrebarsko i Školske novine Zagreb, 1982, 112. Uz historiografski opis logora u Jastrebarskom, sa navođenjem podataka o otpremanju dece iz Gradiške i Jasenovca, autor donosi i 19 kraćih sećanja ili fragmenata iz sećanja preživelih logoraša - dece.

⁷²¹*Nikad neću zaboraviti*. Priredio: Emil Paravina. Savez društava "Naša djeca", Zagreb, 1977, 70.

⁷²²Petar Stanivuković i Jurica Kerbler, *Deca u logorima smrti*. Beograd, Ekspres, 1986, 182.

Od članaka u zbornicima, osim ranije navedenih, kao npr. u *Žene Hrvatske u NOB* poglavlje *Djeca optužuju*,⁷²³ u *Žene BiH u NOB* članak Dragoja Lukića⁷²⁴ i dr., navodimo i zapise: Slave Ogrizović *Kozaračka djeca*,⁷²⁵ Jane Koch *Spasena su mnogobrojna djeca*,⁷²⁶ od iste *Sjećanje na spašavanje djece u Zagrebu u toku 1941-1943*,⁷²⁷ Zlatana Sremec *Ilegalna partizanska dječja bolnica na Perjavici u Zagrebu*⁷²⁸ i dr. Reportaža o djeci s Kozare, koju su partizani oslobodili iz ustaškog logora Jaska, objavljena u izdanju iz 1942, u brošuri *Djeca u bodljikavoj žici*,⁷²⁹ imala je neobičan put. Na jednom filmu u Vojnoistorijskom institutu, šta je snimljen u Vašingtonu, nalazi se izvještaj oficira jedne nemačke jedinice kome je priložen primerak pomenute brošure.⁷³⁰

Više članaka objavljeno je o pojedinim istaknutim ličnostima NOP-a koji su ubijeni u logoru kao npr.: o narodnom heroju Mitru Trifunović - Uči, starom revolucionaru i narodnom tribunu,⁷³¹ pesniku seljaku Mihovilu Pavleki Miškiniu⁷³² koji ne htede "Poglavniku NDH pjesmicu da napiše", sekretaru Sekretarijata CK KPH Mirku Bukovcu i španskom do-

⁷²³*Žene Hrvatske u NOB*, Poglavlje *Djeca optužuju*, 361-395.

⁷²⁴Vidi nap. 710.

⁷²⁵Slava Ogrizović, *Kozaračka djeca*. Zagreb 1941-1945, Zbornik sjećanja, knj. 3. Zagreb, GKSSRNH, IHRPH i Školska knjiga, 1984, 291-316.

⁷²⁶Jana Koch, *Spasena su mnogobrojna djeca*, Zagreb 1941-1945, knj. 3, 275-290.

⁷²⁷Ista, *Sjećanje na spašavanje djece u Zagrebu 1941-1943*. Poruke NOB u brizi za djecu - Titovoj generaciji slobode. Zbornik: Deca, rat i revolucija. Beograd, 1981, 286-290.

⁷²⁸Zlatan Sremec, *Ilegalna partizanska dječja bolnica na Perjavici u Zagrebu*. Četrdeset godina, knj. 7, 448-450. Objavljeno i u: *Ratna sjećanja*, knj. 3, 448-453; M. Ašanin, *Na sudbonosnom raskršću*, Zagreb, 1961, 201-204; J. Petričević, *Tajni front*, "Večernji list" (feljton), 2.3.1970; Isto u: *Zbornik o Zagrebu 1941-1945*, Zagreb, Spektar, 337-338.

⁷²⁹*Djeca u bodljikavoj žici*. Izdanje "Omladinskog borca", X/1942, 8 str. Umnoženo na ciklostilu.

⁷³⁰Štefica Serdar-Sabolić, *Prilog diskusiji na Okruglom stolu "Jasenovac 1986"*, Okrugli stol "Jasenovac 1986", 297-301, na str. 299.

⁷³¹Cvijetin Mijatović-Majo, *Mitar Trifunović-Učo - istaknuti revolucionar, narodni i radnički tribun*, Susreti "Mitar Trifunović-Učo", Tuzla, 1984, 11-16; *Mitar P. Trifunović (Narodni heroji poginuli u Jasenovcu)*, "Poruke", 4 (5), 22.11.1972; Marko Carić, *Crveni učitelj iz Jasenovca*, "Poruke", 1 (14), 22.4.1981. Preneto iz: "Politika", 22.3.1981.

⁷³²Ivo Ladika, *Mihovil Pavlek Miškina*, Zagreb, "Seljačka sloga", 1952.

brovoljcu i članu najužeg rukovodstva KPH Marijanu Krajačiću,⁷³³ narodnom heroju Nadi Dimić,⁷³⁴ devojci koju ustaše izmrcvarenu zaklaše, a da nisu saznali koga imaju, narodnom heroju Ivanu Sabljaku, sekretaru Logorskog komiteta u Staroj Gradiški,⁷³⁵ narodnom heroju Marijanu Čavić-Grgi,⁷³⁶ Remziji Rebcu članu rukovodstva logorske partijske organizacije,⁷³⁷ Anti Bakotić organizatoru proboja logoraša 22.4.1945.⁷³⁸ i dr,⁷³⁹ a više članaka posvećeno je i narodnom heroju Stjepanu Sekulić - Jucku, koji je uspeo da pobjegne iz logora.⁷⁴⁰

⁷³³Nikola Pulić, Milutin Grozdanić, Srećko Ljubljanić i dr., *Revolucija i revolucionari*, Zagreb, Naprijed, 1970, 305. Biografije revolucionara: ...Mirka Bukovca, Marijana Krajačića...; Mirko Peršen, *Marijan Krajačić*, Mjesni odbor SUBNOR "Marijan Krajačić", Zagreb, 1979, 152.

⁷³⁴Dane Rajčević, *Nada Dimić*, Lika u NOB-i 1942. VIZ, Beograd, 1971; Alija Hadžiefendić, *Gledam te nasimijana djevojko...*, "Globus", II/1955, br. 51. (o: Nadi Dimić, Ivanki Klaić,...); Saša Buzetić, *Život za slobodu: Narodni heroj Nada Dimić*. Zemun, Ekonomska škola, 1963. (Fotofilm. Fotofilmovana monografija Nade Dimić); Aleksandar Tadić, *Pali za ljepša svitanja*, Majke heroja pričaju, Zagreb, Epoha, 1967, 303. Drugo dopunjeno izdanje: Beograd, Međunarodna štampa - Interpress, 1968, 256. (Tekstovi nastali iz razgovora s majkama narodnih heroja, palih u revoluciji. Date su biografije: ...Nade Dimić...).

⁷³⁵Žrtve u logoru narodni heroji: Ivan Sabljak. "Poruke", 1 (11), 22.4.1979; Franjo Vokaun, *Požrtvovnost Ivana Sabljaka*. Borci esperantisti, "Radničke novine", br. 26. od 18.6.1984.

⁷³⁶Narodni heroji ubijeni u logoru Jasenovac: Marijan Čavić Grga, "Poruke", 3 (4), 20.11.1971.

⁷³⁷Poznati komunisti - žrtve u logoru: Rebac Remzija. "Poruke", 1 (13), 22.4.1980.

⁷³⁸M. Kocijančić, *Smrt na pragu slobode*, "Poruka borca", 6.3. 1985.

⁷³⁹U raznim prigodama objavljeni su članci ili je naveden podatak da je neko lice ubijeno u logoru. Takav je npr. napis Slavka Benović, *In memoriam*, Učiteljska škola "Božidar Maslarić" u Osijeku 1893-1953. Osijek, Odbor za proslavu 60-godišnjice Učiteljske škole "Božidar Maslarić", 1953, 20-21. O ubistvu u logoru Stara Gradiška Milana Tomljanovića, učitelja Učiteljske škole u Osijeku. Ovakvih napisa ima takođe u štampi u povodu smrti nekog od onih koji su preživeli logor.

⁷⁴⁰Zlatko Tomičić, *S. Sekulić Jucko*, Odlomak. "Brodski list", IX/1956, br. 45; Isti, *Fragmenti o narodnom heroju Stjepanu Sekulić Jucku*. "Naprijed", IX/1952, br. 52. i "Vidici", 1953, br. 3, str. 87-88; Isti, *Narodni heroj Stjepan Sekulić Jucko*, Zagreb, "27. srpanj", 1955, 26; Isti, *Stjepan Sekulić Jucko*, Jači od smrti, Zagreb, Lykos, 1961, 219-233; Stjepan Borčić, *Sekretar Pokrajinskog komiteta SKOJ-a*, "Crvena zvezda", IX/1959, br. 362; *Stjepan Sekulić Jucko*, "Brodski list", XVII/1964, br. 7; *Dva podviga mladog borca Stjepana Sekulića*, "Vjesnik", XVIII/1957, br. 3915; Gojko Canjko, *Razgovor s narodnim herojima*, "Brodski list", VI-II/1955, br. 16, (O narodnim herojima:... Stjepan Sekulić Jucko...); *Jedan detalj iz života narodnog heroja Stjepana Sekulića Jucka*, "Brodski list", VII/1953, br. 16; *Jucko će u sjećanju naroda ostati nezaboravan*, "Brodski list", VIII/1955, br. 16; Antun Domankušić i Antun Miletić, *Narodni heroj Stjepan Sekulić Jucko*

b) Članci u štampi

Značajan broj bibliografskih jedinica o jasenovačkim logorima odnosi se na članke u štampi i periodici. Zapisi, izjave, svjedočenja, sećanja logoraša koji su preživeli (pobegli, zamenjeni itd.) prisutna su u štampi još za vreme rata i neposredno po oslobođenju, a broj ovih napisa i u novije vreme je značajan, tako da predstavlja dosta velik problem imati uvid u objavljeno. Posebnu teškoću čini kategorizacija ovih zapisa, jer mnogi, pogotovo prigodni (obljetničarski, jubilarni) izveštaji, reportaže i sl. zapisi kombinovani su sa sećanjima.

Bibliografija članaka karaktera memoarskih zapisa u štampi broji stotinjak jedinica (bez nekih već ranije navedenih). "Borba" je objavila nekoliko zapisa iz logora još 1942. godine, a nastavila je i u kasnijem periodu.⁷⁴¹ O stradanju dece objavljeno je više članaka u štampi (ratnoj i poratnoj). U "Borbi"⁷⁴² i "Partizanu"⁷⁴³ iz 1942. objavljeni su članci o oslobađanju dece iz Jastrebarskog. U "Borbi od 21. novembra 1942. objavljen je članak o velikom pokolju dece u logoru Stara Gradiška,⁷⁴⁴ a u "Žena u borbi" iz 1945. i 1951. nalazimo tri članka o stradanjima dece.⁷⁴⁵ Čak i "Lovački vjesnik" donosi jedan članak.⁷⁴⁶

(1922-1944), Izdavač: Štab TO općine Vinkovci, Vinkovci, 1983, 48; Gabro Vidović, *Među zatvorenicima na tvrdoj klupi*, Omladina Jugoslavije u NOB. Zagreb, Epoha, 1967, 183-195.

⁷⁴¹Jovan Popović, *Radni logori - mučilišta i grobnice*, "Borba", 7.11.1942; *Iz ustaških tamnica u partizansku slobodu*, "Borba", 1.10.1942; *Ustaše su u decembru 1944. godine ubile u Jasenovcu 3000 ljudi*, "Borba", 12.2. 1945; *Stara Gradiška bila je logor smrti*, "Borba", 26.4.1945; Ruža Rubčić, *Zločini u ženskom logoru Stara Gradiška*, "Borba", 3.5.1945; *Strašna zverstva ustaša u logoru Stara Gradiška*, "Borba", 6.5.1945; Anđelija Mirković, *Posljednji dani Jasenovca*, "Borba", 12-17.10.1961.

⁷⁴²Č., *Oslobođenje djece*. "Borba", god. XXI (VII)/1942, br. 20. (1. oktobar), str. 5. Reprint "Borba 1941-1942" (pod br. 69); Isto, Istorijski arhiv KPJ, tom I, knj. 2, str. 27-31.

⁷⁴³(Anonim) *Jaska*. "Partizan" br. 3-4/1942. (rujan-listopad).

⁷⁴⁴V. (Vanda Novosel), *U čast Paveličevog imendana zaklano 1000 djece*. "Borba", god. VII/1942, br. 27. (21. novembar), str. 3. Reprint pod br. 425; Istorijski arhiv CK KPJ, tom I, knj. 2, 220-222. (Pod opštim naslovom: *Zločini slugu okupatora*. Podnaslovi u tekstu: *Čekićem u mali mozak*, *Smrt od gladi*, *Istrebljenje pravoslavki i židovki*, *1200 djece ugušeno plinom*. Potpis: V.).

Članke o Jasenovcu i Gradiški nalazimo u pedesetak listova: "Vjesnik",⁷⁴⁷ "Politika",⁷⁴⁸ "Mladost",⁷⁴⁹ "Žena u borbi",⁷⁵⁰ "Naprijed",⁷⁵¹ "Novosti",⁷⁵² "Glas Slavonije",⁷⁵³ "Crvena zvezda",⁷⁵⁴ "Glas rada",⁷⁵⁵ "Rad",⁷⁵⁶ "4. jul",⁷⁵⁷ "Za pobjedu",⁷⁵⁸ "Invalidski list",⁷⁵⁹

⁷⁴⁵"Žena u borbi" (Reprint), II/1945, br. 18, str. 16-17; Jana Koch, *Odlomak iz knjige "Stradanje naše djece po ustaškim logorima"*; IX/1951, br. 7, str. 14-15; V. Luketić, *Dječja bolnica (Kirurgija)*; IX/1951, br. 8, str. 7-10; Jana Koch, *Transport djece iz Stare Gradiške*, IX/1951, br. 8, str. 9-10.

⁷⁴⁶Zvezdica Mikulić, *Oko Crne Mlake*, "Lovački vjesnik", Zagreb, 1979.

⁷⁴⁷Zvonko Tkalec, *Stara Gradiška*, "Vjesnik", 17-19.5.1945; Ruža Rubčić, *Ženski logor Stara Gradiška*, "Vjesnik", 23-25.5.1945; *Strahovita smrt tisuća zatvorenika u logorima Gradiške i Jasenovca*, "Vjesnik", 15.5.1945; Mira Grubor, *Moja drugarica Sonja*, "Vjesnik NFH", IX/1951, br. 1864; Daniel Kovačević, *Zločini počinjeni u mantiji*, "Vjesnik", 26.1.1986.

⁷⁴⁸*Pobuna 1200 golorukih zatvorenika u logoru Jasenovac protiv ustaških dželata*, "Politika", 17.5.1945; Boško Pušonjić, *To je zovik, što poziva i opominje*, "Politika", 26.8.1981; *Herojska smrt grupe logoraša u Jasenovcu*, "Politika", 25.9.1962; Đ. Beror, *Pet dana pod zemljom, Neobične ljudske sudbine: Jovan Živković iz Zrenjanina*, "Politika", 24.11.1963. Lazar Jankov, *Užasi logora Jasenovac*, "Politika", 28.5.1945.

⁷⁴⁹M. Seferović, *Juriš iz ćelije smrti*, "Mladost", XI/1966, br. 494; Momčilo Marić, *Opasno je zvati se Moric*, "Mladost", IV/1959, br. 128.

⁷⁵⁰Ruža Rubčić, *Ne zaboravimo!*, "Žena u borbi", III/1945, br. 16-17; Ljubica Dobrinčić-Šagi, *Sedmero ih je imala*, "Žena u borbi", I/1943, br. 3-4; Ista, *Svetimo se za krv nevinih*, "Žena u borbi", I/1943, br. 1.

⁷⁵¹Dušan Čalić, *Ilegalni borac Ljuba Vrhovac*, "Naprijed", 25. 7. 1952; *Novi zločini ustaških koljača*, "Naprijed", 6.2.1945.

⁷⁵²Stjepan Martinovski, *Šimo i ja bih išao...*, "Novosti" (Vinkovci), 25. 7. 1959; Isti, *Bio sam čovjek - broj*, "Novosti", XIV/1966, br. 2-6.

⁷⁵³Lav Mirski, *Spoznaja plaćena životima*, "Glas Slavonije", XVIII/1960, br. 4617; Božo Plevnik, *Očaj se pretvorio u juriš, Sećanje Karla Jagara*, "Glas Slavonije", 5. 7. 1966; *Još uvijek nas ima*, "Glas Slavonije", XVIII/1960, br. 4618.

⁷⁵⁴Osman Zubović, *Licem u lice*, "Crvena zvezda", III/1954, br. 100; Mica Todorović, *Razgovor sa saradnicima lista "Crvena zvezda"*, *O uspomenu iz logora Gradiške 1941*, "Crvena zvezda", VI/1956, br. 225.

⁷⁵⁵D. Drezga, *Bijeg iz kuće smrti*, "Glas rada", XIV/1958, br. 47-48.

⁷⁵⁶Ivanka Florijan, *S one strane sveta*, "Rad", br. 51-52/1966. i 1-7/1967.

⁷⁵⁷Dara Glišić, *Sava je tekla krvava*, "4. jul", III/1964, br. 122; Ljubomir Tešić, *Svjedoci govore: Pakao na zemlji*, "4. jul", 23.4.1986; Zora Vrević, *Vodite i mene u Jasenovac*, "4. jul", 31.1.1984; Obrad Egić, *Prkosio je mučiteljima (Borac Jure Santini)*, "4. jul", 31.1.1984; Riza Džafić, *Poruke onima koji dolaze (o Safetu Krupić)*, "4. jul", 7.10.1980; Refik Piskavica, *U ponoru pakla*, "4. jul", 20.5.1980; J. Ugrin *Jasenovac opominje (Svjedočanstva o zločinima)*, "4. jul", 29.11.1981.

"Front slobode",⁷⁶⁰ "Sloboda",⁷⁶¹ "Glas",⁷⁶² "Glas komuna",⁷⁶³ "Omladinski borac",⁷⁶⁴ "Banovka",⁷⁶⁵ "Dnevnik",⁷⁶⁶ "Hrvatska riječ",⁷⁶⁷ "Oslobođenje",⁷⁶⁸ "Vjesnik u srijedu",⁷⁶⁹ "Večernji list",⁷⁷⁰ "Globus",⁷⁷¹ "Arena",⁷⁷² "Međimurje",⁷⁷³ "Glas Hrvatskog zagorja",⁷⁷⁴ "Zrenjanin",⁷⁷⁵ "Vukovarske novine",⁷⁷⁶ "Sremske novine",⁷⁷⁷ "Bjelovarski list",⁷⁷⁸ "Virovitički

⁷⁵⁸D. Šalji, *Jasenovac - logor smrti*, "Za pobjedu", 2/1945, br. 22.

⁷⁵⁹V. (Vera) Čurčić, *Na rubu smrti i ludila*, "Invalidski list", 9.3. 1957.

⁷⁶⁰R. Bulatović, *Dva proljeća*, "Front slobode", XVIII/1961, br. 744-746, 16-30.5.1961.

⁷⁶¹Šefika Pašić, *Pjesma prkosa*, "Sloboda", XII/1960, br. 31.

⁷⁶²Zahid Bukurović, *Kako smo izveli proboj iz Jasenovca*, "Glas", XXIV/1966, br. 1102; Čamil Sijarić, *U Jasenovcu odmah poslije oslobođenja*, XXIV/1966, br. 1102.

⁷⁶³Vlada Savić i Nada Kovačević, *Od Jasenovca do Polarnog kruga*, "Glas komuna", IX/1966, br. 388-389.

⁷⁶⁴Dragutin Škrkatić, *Stradanje logorskog komiteta*, "Omladinski borac", 19.7.1945.

⁷⁶⁵Ljubica Dobrinić-Šagi, *Iz jasenovačkog logora*, "Banovka", 2/1943.

⁷⁶⁶Olga Jovanović, *Sjećanje na djevojke iz Neština*, "Dnevnik", 7.7.1956.

⁷⁶⁷Josip Riboli, *Da se ne zaboravi*, "Hrvatska riječ", XII/1956, br. 26.

⁷⁶⁸Risto Stjepanović, *Ona mala kosica plava*, "Oslobođenje", XXII/1966, br. 6496; *Bjektivstvo iz Jasenovca*, *Uz jednu herojsku godišnjicu*, "Oslobođenje", 24.4.1966; Asim Gruhonjić, *Prozivku pretekla sloboda (Kako su logoraši Jasenovca saznali za odluke II zasjedanja AVNOJ-a prema prisjećanju Riste Stjepanovića)*, "Oslobođenje", 29.11.1975; Vladimir Čerkez, *Sjećanje na logor smrti i teror*, "Oslobođenje", 8.2.1952; M. Rakić, *Kula gorkih uspomena*, "Oslobođenje", 17.5.1979; Stana Petković, *Na putu za Jasenovac*, "Oslobođenje", 11.6.1977; *Pokolj u koncentracionim logorima*, "Oslobođenje", god. II. br. 17, od 17.11.1944.

⁷⁶⁹Mate Rajković, *Sasječeni Bič božji*, "Vjesnik u srijedu", 7.5.1969; Čedomil Huber, *Posljednjih 1073*, "Vjesnik u srijedu", 1965; Pero Zlatar, *Krvavi juriš*, "Vjesnik u srijedu", 30.4.1975.

⁷⁷⁰*Tvornica smrti*, "Večernji list", III/1961, br. 571-582; M. Brkić, *Proboj iz Jasenovca*, *Sjećanje Karla Jagara*, "Večernji list", 22.10.1980; Mirjana Priščan, *Ljudi su posustajali (O zločinima u logoru iz knjige Vladimira Novaka, Doživljaji i putovanja do slobode)*, "Večernji list"; Ista, *Bilo je čudo preživjeti (Žrtve govore)*, "Večernji list", 15. i 16.2.1986.

⁷⁷¹Stanko Eder, *Kolona na smrt osuđenih*, "Globus", II/1955, br. 5.

⁷⁷²Jakica Danon, *O porukama Jasenovca*, "Arena", VIII/1966, br. 288; Ratko Zvrko, *Drugarstvo u bočici otrova (Susret Rajka Stojakovića i Save Petrovića)*, "Arena", br. 486, od 17.4.1975; Željko Žižić, *Jasenovac je bio njezin vrtić (Sofija Krstev o pokopanim dokumentima)*, "Arena", br. 1076, od 5.8.1981.

⁷⁷³Dragan Kalajdžić, *Tvornice smrti*, "Međimurje", XIII/1964, br. 526-530; Ista, "Virovitički list", XII/1964, br. 475-477.

⁷⁷⁴Nada Brlić, *Pismo ocu*, "Glas Hrvatskog zagorja", VI/1955, br. 7-8.

⁷⁷⁵Jovo Živković, *Begunac, Posljednji dani Jasenovca*, "Zrenjanin", 18.4.1964.

list",⁷⁷⁹ "Požeški list",⁷⁸⁰ "Karlovački tjednik",⁷⁸¹ "Srpska riječ",⁷⁸² "Brodski list",⁷⁸³ "Jevrejski pregled",⁷⁸⁴ "Narodna armija",⁷⁸⁵ "Ilustrirani vjesnik",⁷⁸⁶ "Politika ekspres",⁷⁸⁷ "Ilustrovana politika",⁷⁸⁸ "Politikin zabavnik",⁷⁸⁹ "Revija",⁷⁹⁰ "8 novosti"⁷⁹¹ "Duga",⁷⁹² "Radio TV Revija"⁷⁹³ "Jedinstvo" (Sisak),⁷⁹⁴ "Praktična žena",⁷⁹⁵ "Poruka borca",⁷⁹⁶ "Novljanski

⁷⁷⁶Olga Jovanović Červicki, *Greške koje se ne mogu popraviti*, "Vukovarske novine", 15.5.1956.

⁷⁷⁷S. Mirković, *Preživeli zatočenik Jasenovca*, "Sremske novine", III/1963, br. 152.

⁷⁷⁸Rade Kovač, *Masovni progoni Srba u "Velikoj župi Bilogora"*, "Bjelovarski list", XVII/1964, br. 4-6.

⁷⁷⁹N. M., *Malo je dočekalo slobodu...*, "Virovitički list, XIII/1966, br. 547; Dragan Kalajdžić, *Tvornice smrti*, Vidi nap. 773.

⁷⁸⁰*Između oštrice noža i logorske žice*, "Požeški list", XIII/1966, br. 20-28.

⁷⁸¹Marija Udijer, *Ni Stane nije bilo...* "Karlovački tjednik", VII/1959, br. 10; Ferdo Udijer, *Sjećanje na logor smrti - Jasenovac*, "Karlovački tjednik", IV/1956, br. 28-29; Isti, *1095 dana zatočeništva*, "Karlovački tjednik", 13.6.1956.

⁷⁸²Branko Ivančević, *Ilijina smrt*, "Srpska riječ", II/1952, br. 7; Mane Trbojević, *Narodni heroj Marko Končar Bura* (O podvigu izvršenom nad ustašom Petrom Nemetom), "Srpska riječ", II/1952, br. 11.

⁷⁸³*Jasenovac*, "Brodski list", XVII/1964, br. 4-12; Štefica Serdar Sabolić, *Logor Stara Gradiška 1942. godine*, "Brodski list", 6. i 13.8.1982; Tatjana Kovačević, *Krv je prskala na sve strane...*, "Brodski list", VII/1954, br. 29; G. Canjko, *In memoriam Ivanki Klaić*, "Brodski list", VII/1953, br. 53.

⁷⁸⁴Avram Pinto, *Tri jevrejska slikara iz Bosne - žrtve fašizma*, "Jevrejski pregled", br. 11-12/1961, 36-41.

⁷⁸⁵Mensur Seferović, *Juriš iz ćelija smrti*, "Narodna armija", XII/1956, br. 902. Vidi nap. 749.

⁷⁸⁶Mato Kudumija, *Rijeka žrtava (Iz bilježaka o Jasenovcu i Staroj Gradiški god. 1942-1943.)*, "Ilustrirani vjesnik", 1951, br. 279-280; Isti, *S onu stranu Save (Iz bilježaka o Jasenovcu i Staroj Gradiški god. 1942-1943.)*, "Ilustrirani vjesnik", 1951, br. 307.

⁷⁸⁷Emerik Blum, *Ustaše smo bacili u Savu! i: "Drugovi" su bili - ustaše*. U feljtonu: Slavko Stojković, *Bekstva u slobodu*, 12. i 13. nastavak, "Politika ekspres", 4. i 5.6.1974.

⁷⁸⁸Gojko Banović, *Spas u Savi, Jedno bekstvo iz Jasenovca (Čedo Huber i Radovan Popović)*, "Ilustrovana politika" br. 1381, 23.4.1985; Isti, *Mrtvi spasavali žive, Besprimerno bekstvo iz logora Jasenovac - kazivanje Miloša Batajića*, "Ilustrovana politika", 22.11.1983; Egon Berger, *Optužujem Andriju Artukovića*, (feljton), "Ilustrovana politika", 1960.

⁷⁸⁹I. Lončar, *Na bodljikavoj žici, Bekstvo iz grada smrti Steve Cvetković*, "Politikin zabavnik", br. 1467, od 8.2.1980.

⁷⁹⁰Sado Kohen, *Dvadeset šamara spasa*, "Revija", juli 1978.

⁷⁹¹Miroslav Zarić, *Kako je Isak pobegao iz Jasenovca*, "8 novosti", br. 245, od 6.12.1984.

⁷⁹²Darko Šarenac, *Juriš u život ili smrt, Sećanje Milutina Stojakovića*, "Duga", 20.4.1968.

⁷⁹³Gojko Banović, *Skela smrti, Sećanje Sime Kotura na Jasenovac*, "Radio TV Revija", br. 846, 13.5.1983.

vjesnik",⁷⁹⁷ "Zadrugar",⁷⁹⁸ "Borec",⁷⁹⁹ "Delo",⁸⁰⁰ "Novi list",⁸⁰¹ "Novosti",⁸⁰² "Nova pot",⁸⁰³ "Medicinski pregled",⁸⁰⁴ "Primorski dnevnik",⁸⁰⁵ "Slovenski poročevalec"⁸⁰⁶ i dr.

Najveći broj članaka o sećanjima preživelih zatočenika (autorski članci bivših logoraša) ili zapisa iz razgovora sa preživelim zatočenicima nalazimo u listu "Poruke", glasilu koje je povremeno izdavalo Spomen-područje Jasenovac. Određeni broj ovih članaka štampan je kasnije u nekoj od knjiga edicije "Riječi koje nisu zaklane". U dvadeset dva broja "Poruka" objavljeno je preko 60 zapisa i sećanja.⁸⁰⁷

⁷⁹⁴Mijo Biličić, *Čovjek jači od smrti, Samohrana slijepa majka, Sjećanje preživjelih zatočenika Jasenovca*, "Jedinstvo" (Sisak), 1.4.1976.

⁷⁹⁵Mihajlo Popov, *Tri sestre*, "Praktična žena", br. 665, 25.7.1981.

⁷⁹⁶Refik Piskavica, *Proboj iz Jasenovca*, "Poruka borca", 6.3.1985.

⁷⁹⁷Gabrijel Vidović, *Kata Marić nestala u Jasenovcu*, "Novljanski vjesnik", 29. 10. 1985; Čedomil Huber, *...ali slobode nema više*, "Novljanski vjesnik", 8.5.1981.

⁷⁹⁸Vladimir Čerkez, *Emilijan Treml je strijeljan*, "Zadrugar", 18.12.1954.

⁷⁹⁹N. Nikolić, *Vlak groze*, "Borec", XVI, 1965, št. 6-7, str. 584-591.

⁸⁰⁰B. Novak, *Goloruki boj obupanih, najstreljniji spomin na fašistične grozote v Jasenovcu*, "Delo", XVII, 30.4.1975, 101.

⁸⁰¹Rade Dragojević, *Konclogor na Savi, Ilija Jakovljević, 1898-1948*, (feljton), Rijeka, "Novi list", 18-21.3.1999.

⁸⁰²Pero Stanivuković, *Kako je trgovac Dušan Šubajković živ i zdrav izašao iz jasenovačkog logora smrti*, "Novosti", 9-11.5.1989.

⁸⁰³Anton Rantaša, *Jasenovac*, "Nova pot", glasilo cirilometodijskega društva katoliških duhovnikov LRS, letih II, Ljubljana, maj 1950, št. 4-5, str. 121-127. i julij 1950, št. 6, 7, 8. str. 158-164.

⁸⁰⁴Dr. Zora Radujkov, *Sećanja lekara - zatočenika o životu i radu u logoru Jasenovac*, (feljton), "Medicinski pregled", XV, 1962, br. 1.

⁸⁰⁵ Martel (Marijan Telatko), *V objemu groze in strahu, Iz neobjavljenih zapiskov iz taborišča Jasenovac*, "Primorski dnevnik", XXIV, 24.7.1968. Isto i u: "TV 15", 11.6.1968. i u: "Glas", XXI, 5.10.1968.

⁸⁰⁶Edita Bizjak, *Trinajst mesecev v ustaškem peklu*, "Slovenski poročevalec", VI, 5.7.1945, št. 65.

⁸⁰⁷U listu "Poruke" objavljena su sećanja (ne navode se kratki, fragmentarni izvodi iz sećanja): Nedo Zec, *"Radi ti, dijete, svoj posao!"*, 1 (1), 1970; Jovo Dimitrijević, *Posljednja trka, U povodu Hanžekovićevo memorijala*, 1 (1), 1970. (Preneto iz: "Svijet" Sarajevo); Jakub Lemo, *Zbor muslimana u Jasenovcu*, 1 (1), 1970; Mile Ristić, *Juriš prema slobodi*, 1 (2), 1971; Gabrijel Vinter, *Jame za usmrćene kopane su sve dalje*, 1 (2), 1971; Moric Montiljo, *Pobjegao sam iz Jasenovca*, 1 (2), 1971; Mijo Biličić, *Kod kuće mi je ostala slijepa majka*, 1 (2), 1971; Milko Riffer, *Logor III - C*, 2 (3), 1971; Dragutin Babić, *Pošli smo u slobodu, nahranjeni*

Jedan deo članaka u štampi mogao bi se okarakterisati, ne kao memoarski zapisi, već, kao prikazi, reportaže, izveštaji i dr. - dakle, objektivizirani zapisi (manje ili više, ovisno o postavljenoj tezi i cilju). Takvih članaka je više.⁸⁰⁸ Učestalije se javljaju u jubilarnim

- i s partizanima!, 2 (3), 1971; Drago H. Čolaković, *Između dva pakla*, 3 (4), 1971; Dragutin Erkočić, *Iz Ludbrega u Jasenovac*, 3 (4), 1971; Mehmed Jakupović, *Stvarnost "Radnog logora Jasenovac"*, 1 (5), 1972; Stjepan Kraljevac, *Ništa nisam priznao*, 1 (5), 1972; Milko Riffer, *Idemo u crkvu*, 1 (5), 1972; Salih Rasulović, *Ni danas mi mnogo toga nije jasno*, 1 (6), 1973; Ladislav Grinbaum, *Pred očima su mi zaklali ženu i djecu*, 1 (6), 1973; Milka Fokt-Gudac, *Ožiljci koji ostaju*, 1 (6), 1973; Maca Metlaš, *Moj život je bol*, 1 (6), 1973; Beška Frntić, *Klasno i antifašistički sam bila jasna*, 2 (7), 1973; Dušan Drača, *Put patnji i mučenja*, 2 (7), 1973; Josip Konforti, *Okolnost što sam liječnik, uvjetovala je da sam ostao živ*, 2 (7), 1973; Antun Dajč, *Zapis iz 1942. godine*, 1 (8), 1974; Ostoja Vikalo, *Živi kostur bježi u slobodu*, 1 (8), 1974; Nikola Nikolić, *Smrt Milana Kajmakovića* (Odlomak iz rukopisa), 1 (8), 1974; Jakica Finci, *Tko su bili koljači*, 1 (8), 1974; Milutin Mirić, *Dao sam znak za ustanak*, 1 (9), 1975; Josip Balaž, *Linč kolone*, 1 (9), 1975; Jeruham Gaon, *Graditelj nasipa smrti*, 1 (9), 1975; Milenko Balać, *Trnovit put do slobode*, 1 (9), 1975; Joka Nikolić, *Uhvaćen sam kao Ciganin*, 1 (9), 1975; Stevo Mažić, *Iz Jasenovca u partizane*, 1 (10), 1976; Ljubo Vranješ, *Preživio sam strahote ustaških logora*, 1 (11), 1979; Mišo Danon, *Proslava Božića 1941*, 1 (11), 1979; Savo Petrović, *Ljude su ugrađivali u nasip*, 1 (11), 1979; Nada Salamon, *Politički rad na liniji KPJ u ženskom logoru Jasenovac*, 1 (13), 1980; Zora Faist-Radujkov, *Bila sam liječnik u logoru*, 1 (13), 1980; Jakov Finci, *Zbogom djeco moja*, 1 (13), 1980; Marija Kaus-Škundrić, *Sve se to odvijalo veoma brzo*, 1 (14), 1981; Jakov Finci, *Od Stare Gradiške do Jasenovca pješice*, 1 (14), 1981; Čedomil Huber, *Okovan po vodu*, 2 (15), 1981; Ilija Ivanović, *Posljednje skakutanje, Nisu pomogla opravdanja da je dijete i da nije ništa kriv*, 2 (15), 1981; Pava Molnar, *Nakon što je kamion prošao kroz logorsku kapiju*, 2 (15), 1981; Nikola Šitin, *Prozvana je i Jelena*, 1 (16), 1982; Derviš Imamović, *U transportu za Jasenovac*, 1 (16), 1982; Đuro Koletić, *Sjećanje na logor*, 1 (16), 1982; Mišo Danon, *Iz ustaškog logora u partizane*, 1 (16), 1982; Daniel Kovačević, *Zanatska škola Jasenovac*, 1 (16), 1982; Savo Delibašić, *I jedan je velik broj*, 1 (16), 1982; Čamil Sijarić, *Među prvima u oslobođenom logoru*, 2 (18), 1983; Buki (Šabetaj) Kamhi, *Četiri godine patnji*, 2 (18), 1983; Ana Umčanin, *Evropski putnik*, 2 (18), 1983; Katica Filipović, *Na radu u selu Mlaka*, 2 (18), 1983; Đurđa Šepak-Kartofil, *Trčecim korakom za Jasenovac*, 1 (19), 1984; Čedomir Jakovljević, *Čedomire, kriv si što si protiv fašizma*, 1 (19), 1984; Vukosava Šain, *Zidovi zeleni od vlage*, 1 (19), 1984; Obrad Jovković, *U Gradini se nisu brale šljive, ni pekmez pekao...*, 1 (20), 1985; Nikolina Delić-Šitin, *Politički rad na liniji KPJ u logoru Jasenovac*, 1 (20), 1985; Zatočenik 22022: *In memoriam... Ja, Selim-Buki, zvonim, zvonim...*, 1 (20), 1985; Branko Ilić, *Od stanice do logora posvuda mrtvi*, 1 (20), 1985; Fabijan Rukavina, *Djelovanje KPJ u muškom logoru Stare Gradiške*, 1 (21), 1986; *Sjećanja na likvidaciju logora 1945.*, 1 (21), 1986; Milada Palčec, *Rođeni u logoru (ustaškom) Stara Gradiška*, 1 (22), 1988.

⁸⁰⁸Npr. takvi su članci: *Juriš golorukih logoraša u Jasenovcu...*, "Borba", 22.4.1962. (o proboju); S. Saračević, *Prozivka nakon dvadeset godina*, "Vjesnik u srijedu", 10.10.1965. (o proboju, uz prvo okupljanje preživje-

prigodama i uz određene događaje,⁸⁰⁹ koji su vezani uz Jasenovac. Ovih napisa je znatan broj⁸¹⁰ i ne uvrštavamo ih u popis članaka, ukoliko nemaju karakter memoarskog zapisa ili prikaza o logoru (manje ili više stručno objektiviziranog).

lih iz proboja); Zvonko Simić, *Dođi, vidi i nezaboravi*, "NIN", br. 1607, 18.10.1981. (uz prikaz logora i polemika o broju žrtava); Stane Kumar, *Jasenovac*, "TV - 15", št. 48-49, 25.11.1971. (u prikazu i o Slovencima u logoru); Radivoj Kovačević, *Jasenovac optužuje*, i od istog, *Kriv za genocid*, "Ilustrovana politika", br. 1185, 21.7.1981. (Artuković i zločini u Jasenovcu, o posetama Artukovića Jasenovcu iz izjava Ljube Miloša); Inoslav Bešker, *Ni jednu istinu ne treba prešutjeti*, "Vjesnik", 26.1.1986. (o fra Filipoviću-Majstoroviću, reagiranje na napis *Grijeh je na krivoj vagi* iz "Nedeljnog vjesnika", od 22.12.1985, u kome se tvrdi da je Filipović skinuo mantiju još pre rata, šta Bešker dokumentovano negira, ali i dokazuje da su franjevci doneli odluku o njegovu izgonu iz svog reda - šta je i potvrđeno iz Vatikana 10. srpnja 1942. - nakon zločina u Drakulićima); Đ. Milošević, *Koljač poginuo od noža*, "Politika", 1969. (o smrti Vjekoslava Luburića,* osnivača i vrhovnog zapovednika jasenovačkih logora).

*Uz ovaj događaj, ubistvo Vjekoslava Luburića Maksa ("Generala Drinjanina") koji je ubijen, u međusobnim obračunima ustaške emigracije, u svojoj kući u mestu Carcagente u Španiji, 20.4.1969. godine (upor. Đorđe Ličina, *Vjekoslav Luburić*, CIP, Zagreb, 1985, 97-175, na str. 103.), ili koga je ubio ubačeni agent UDB-e, kako neki tvrde (a napose u napisima ustaške i neustaške provenijencije), kao kuriozum navodimo iz "Knjige utisaka" br. 1. Spomen-područja Jasenovac za 1968. godinu jedan zapis: "*Osnivač ovog monstruoznog logora i glavni komandant, naredbodavac, pa čak i ... (nečitko) koljač u bezbroj slučajeva je živ. Udobno živi u mjestu Cargnagente (sic!) kod Valencije u Španiji i priprema nove pokolje. Da li će se tko naći da mu se osveti. Ja ću pokušati! Osvetnik Crnogorac. 13. 7. 1968.*"

⁸⁰⁹Svake godine obeležavali su se u Jasenovcu (manifestaciono) proboj iz logora (22.4.) i Dan borca (4.7.) kojim se obeležavao datum otkrivanja spomenika. Ove manifestacije su medijski praćene, tako da nema dnevnika i nedeljnika koji o tome nije pisao. Takvi su npr. članci iz 1966. godine kada je otkriven spomenik: Marko Belinić, *Govor prilikom otkrivanja spomenika žrtvama ustaškog terora u Jasenovcu*, ("Jedinstvo" Sisak, XXI/1966, br. 676; "Vjesnik", XXVII/1966, br. 6959; "4. jul", V/1966, br. 211.); Jozo Bakrač, *Znamenja koja opominju* ("Naš svijet", II/1966, br. 13.); S. K., *Krvavo morišće minule vojne* ("Delo", VII/1966, br. 179; *Ovde su fašisti divljali, Komemoracija žrtvama Jasenovca* ("Dnevnik", 4.7.1966.) itd. Osim prigodničarskih, uz određene datume, velik broj takvih napisa, pojavljivao se i uz određene događaje, kao npr. uz suđenje Artukoviću u SAD i kod nas, uz pronalazak novih grobnica,** uz određene polemike, uz osvećenje SPC u Jasenovcu,*** uz snimanje filmova, promocije knjiga itd.

**Povećana medijska pažnja u vezi s pronalaskom grobnica za koje se do tada nije znalo (erozivno delovanje Save na obalu, nizak vodostaj otkrio je nepoznate grobnice 1984. i 1985.), nije izmakao pažnji ni ekstremne emigracije. Kustos u Spomen-području Jasenovac, čije se ime češće pominjalo u štampi u vezi s radovima na grobnicama, stiglo je anonimno pismo (Wiperfurth, 30.10.1985.), u kome je propagandni materijal ("Nova Hrvatska") sa tekstovima o "tragediji kod Bleiburga" s jedne strane, a s druge strane, povodom suđenja Tuđmanu, pod naslovom "Dokument o ratnim žrtvama", faksimil navodnog prepisa statističke tabele "Žr-9": "Popis žrtava rata 1941-1945." koju je "general-potpukovnik Nikola Kajić uputio Okružnom sudu u Zagrebu", uz izjavu da je daje na zahtjev Tuđmana i da je kao pomoćnik direktora IHRPH (Tuđmana) 1965. vlastoručno ove podatke prepisao u Republičkom zavodu za statistiku. Istu ovu izjavu navodi Tuđman u svojoj knjizi "Bespuća" (Vidi belešku br. 90. na str. 54. i 55.). Prema faksimilu u ovom pamfletu, i prema Tuđmanu (str. 54. i 55.) "sveukupne žrtve (NOP-a) 'ubijeni, poginuli, umrli i nestali' u SRH iznose 185 327; od toga u NOR-u (i saveznič-

Stručnih članaka u štampi (ne uzimajući u obzir feljtone) je malo. Takav je Misiračin napis u "4. julu"⁸¹¹ i nekoliko napisa u listu "Poruke" stručnih radnika Spomen-područja Jasenovac,⁸¹² te jedan članak u "Borbi".⁸¹³

kim vojskama) 63 336; u direktnom teroru 50 806; u logorima, zatvorima, u deportaciji i na prinudnom radu 59 636 (od toga broja u samim logorima 51 534), te ostali i nepoznato 11 546." Interesantni su, dakle, putevi ove "statistike". Prema navedenom, upućena je Okružnom sudu u Zagrebu, a obrela se u emigrantskim ustaškim novinama, a onda ponovo u Tuđmanovoj knjizi, a kako se čulo na skupu "Stradanja Jugoslavena u II svjetskom ratu" (Boban) rezultati ovog popisa su pod embargom ("državna tajna").

*** U vezi s izgradnjom i osvećenjem parohijske crkve (SPC) u Jasenovcu, koja je podignuta na mestu, od ustaša 1941. godine porušene crkve, bilo je i u našoj i u inozemnoj (i svetovnoj i verskoj) štampi dosta napisa, u kojima se osim pominjanja crkve, pominjao i logor Jasenovac i stradanja u logoru. O ovome je bilo dosta napisa u emigrantskoj štampi, kako iz krugova srpske, tako i hrvatske emigracije. "Amerikanski Srbobran", organ Srpskog narodnog saveza iz Pittsburgh-a od 3.10.1984. donosi članak *Velikomučenički Jasenovac*, u kome daje prikaz logora i navodi: osam logora i 800 000 žrtava, Članak je preuzet iz "Pravoslavlja" od 15. septembra 1984. U "Amerikanskom Srbobranu" od 29.8.1984. je članak Jovana Jovetića *Sećanje na srpske mučenika* u kome govori o 700 000 od ustaša ubijenih Srba. Napisa o osvećenju SPC kao "Spomen hrama jasenovačkim novomučenicima" i logoru Jasenovac ima u 12 brojeva "Amerikanski Srbobran", u kojima se pominje broj žrtava od 700 000 svih u Jasenovcu, pa 700 000 Srba u Jasenovcu, do 1 100 000 Srba.**** U broju od 12.9.1984. je informacija o brošuri "Jasenovac" u izdanju Svečetničkog foruma, Čikago, "zasnovanoj na publikacijama i iskazima Hrvata... na koje su sve načine mučene i ubijane žrtve jasenovačkog logora". Takođe i drugi listovi donose informacije o osvećenju i logoru, kao: "Glas Srba" iz Čikaga, članak: *700 000 srpskih mučenika* Ivana M. Jakovljevića, "Sloboda" organ SNO u Americi iz Čikaga, 20.5.1984, članak: Miloš Pavić, *Dosta je bilo o genocidu nad Srbima - 700 000 žrtava*, a 30.9.1984. (potpis: V.): *Povodom osvećenja hrama u Jasenovcu*, govori o 800 000 žrtava. "Iskra" iz Münhena 1.10.1984. u nepotpisanom članku *Osvećena nova crkva u Jasenovcu*, uz govor patrijarha Germana, daje i kraći osvrt na Jasenovac "u kome su mučeni i ubijani stotine hiljada Srba, Jevreja, Cigana, jugoslovenski orijentiranih Hrvata i muslimana".

I u štampi hrvatske emigracije bilo je napisa o Jasenovcu. "Hrvatska budućnost" od 9. kolovoza 1984. (Slavko Rigo, *Jasenovačke manipulacije*), navodi da su jasenovačke žrtve "nešto što ne postoji", a da se s manipulacijama o papinoj poseti želi uveriti u to svet. U priglog tome, poziva se na Tuđmana i njegove tvrdnje o 50-60 000 "navodno stradalih".***** "Hrvatski vjesnik" od 26.9.1984. u članku Srećka Rovera (o njemu upor. u knjigama Gorana Vukovića i Đorđa Ličine) pod naslovom *Jugoslavenski izazov u Hrvatskoj*, između ostalog negira cifru od 700 000 žrtava u Jasenovcu, koju naziva "velikosrpskim falsifikatom", a i navodi "da je tokom rata u Jugoslaviji umrlo, nestalo 51 534 ljudi". Rover navodi da je ovaj podatak potpisao general-pukovnik JNA Nikola Kajić. "Danica", "Nova Hrvatska" i "Hrvatski tjednik" donose takođe napise o Jasenovcu u kojima se uglavnom minimalizuje ustaški zločin.

**** U prospektu (letku) *Spomen-hram velikosrpskim novomučenicima u Jasenovcu* koji je izdala SPC povodom osvećenja crkve u Jasenovcu (format A4, sa dva preklopa) daju se podaci o Jasenovcu, porušenoj i novoizgrađenoj crkvi, te navodi da je u logoru stradalo "po nekim podacima 700 000 do 1 000 000 žrtava".

***** Zlatko Čepo, *Dva decenija Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske*, ČSP, XIV/1 (38)/1982, 7-58, citira iz stenografskih beleški sa sednice OO SKH IHRPH iz izlaganja F. Tuđmana, na str. 27: "S druge strane pretjerivanja, da je u samom Jasenovcu ubijeno 600 000 ili 800 000 Srba, povlači za sobom i ima svoju političku pozadinu i to dalekosežnu, i to treba spriječiti da se ne ukleše u kamen Jasenovca, jer znamo koliko je bilo svih žrtava u Jugoslaviji, jer smo vršili detaljnu analizu. Osim toga statistički podaci kojima raspoložemo pokazuju da je u svim logorima u Hrvatskoj ubijeno 50 000 ljudi, plus Bosna, pa neka bude i dva i tri puta više, to je 150 000, a nije 12 ili 16 puta više."

⁸¹⁰Iako nije vođena konzistentno, zbirka članaka iz novina u Spomen-području Jasenovac broji oko 400 jedinica, od toga jedva stotinjak imaju karakter memoarskih zapisa, feljtona ili prikaza logora.

⁸¹¹Dušan Misirača, *Veliko groblje*, "4. jul", 30.1.1968.

⁸¹²*Likvidacija logora III - C*, "Poruke", 1 (14), 1981; *Donja Gradina - stratište jasenovačkog logora*, "Poruke", 1 (22), 1988; Jelka Smreka, *Spomen muzej "Kula" Stara Gradiška*, "Poruke", 1 (22), 1988.

U štampi je objavljen određen broj članaka koji nisu ni sećanje, ni prikaz logora, ali svojim sadržajem ili nekim podacima vrlo su korisni za izučavanje teme. Takvi su npr. intervju Vojdragom Berčićem (istražitelj fra Filipovića) u "Ilustrovanoj politici",⁸¹⁴ članak Uroša Šoškića u "Vjesniku" povodom Supekove knjige o Hebrangu i tvrdnje o 50 000 žrtava u Jasenovcu,⁸¹⁵ a takva tvrdnja se mogla pročitati i u Lilićevom članku u "Nedeljnoj Dalmaciji" o 40 000 stradalih u Jasenovcu.⁸¹⁶ Isto tako u listu "Intervju" mogla se pročitati Terzićeva tvrdnja o najmanje milion ubijenih Srba u Jasenovcu.⁸¹⁷ Takvi su takođe i članci u vezi s nekim osporenim tekstovima, kao šta je *Osporena enciklopedija* u "NIN-u",⁸¹⁸ ili u vezi s pronalaskom fotomaterijala (koji se odnosio i na Jasenovac) na smetlištu, u listovima "Vjesnik"⁸¹⁹ i "Oko".⁸²⁰

U dnevnoj štampi i nedeljnicima objavljeno je oko četrdesetak članaka⁸²¹ u rubrikama "feljtoni", iako u nekim slučajevima, osim šta je objavljeno u nastavcima i ne radi se o feljtonima (npr. objavljena sećanja preživelih zatočenika - u svakom nastavku druga lič-

⁸¹³Bjekstvo zatočenika iz sabirnog logora br. III Jasenovac i likvidacija zadnjih grupa zatočenika (Podaci prema dokumentima Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske i izjava preživjelih.), "Borba", 22.4.1962.

⁸¹⁴Branko Đurica, *Čas anatomije zla*, "Ilustrovana politika", br. 1334, 29.5.1984. U intervjuu govori se o filmu Vojdraga Berčića *De hoc tirstisimo eventu - o ovom pretužnom događaju* (dokumentarno-igrani film o prvom zločinu fra Filipovića) i o fra Filipoviću u istrazi.

⁸¹⁵Uroš Šoškić, *Desno od stvarnosti i istine*, "Vjesnik", 13.1.1986. O knjizi: Ivan Supek, *Krunski svjedok protiv Hebranga* (Copyright by Markanton Press). Supek navodi: "Jasenovački logor bio je najveće gubilište u NDH. Prema Statističkom zavodu bilo je ondje pobijeno 50 000 zatvorenika, najviše Hrvata ljevičara, pa Srba, Cigana i Židova. Uopće postupak s komunistima bio je najbrutalniji dok su ostali bili smatrani 'krivo rođeni', bez vlastitog grijeha."

⁸¹⁶Miroslav Lilić, *Mračno uskrснуće*, "Nedeljna Dalmacija", 22.2.1981.

⁸¹⁷"Intervju" br. 57, 5.8.1983.

⁸¹⁸Stevan Nikšić, *Osporena enciklopedija (Zašto je "Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture" osporena i traženo da se povuče iz prodaje)*, "NIN", br. 1607, 18.10.1981.

⁸¹⁹Neobjavljene slike zvjerstava, "Vjesnik", 30.6.1985.

⁸²⁰Aleksandar Vojinović, *Negativ povijesti*, "Oko", 1-15.8.1985.

⁸²¹Bez feljtona koji su pomenuti u vezi s izlaskom Miletićeve knjige. Vidi nap. 467, 468 i 471.

nost),⁸²² koji se bilo direktno odnose na jasenovačke logore ili posredno dotiču ove teme. Radi se o feljtonima o Jasenovcu,⁸²³ feljtonima koji nisu isključivo o Jasenovcu ali se uz ovu temu dosta vežu⁸²⁴ i feljtonima koji u nekim segmentima dotiču se teme Jasenovca.⁸²⁵

⁸²²Takvi su npr.: Slavko Stojković, *Bekstva u slobodu*, "Politika ekspres", maj-juni 1974; Blagoje Ilić, *Jasenovac - neponovljiv zločin u istoriji čovečanstva*, "Politika", april 1983; Gojko Banović, *Kozara se ne zaboravlja*, "Ilustrovan politika", 1982.

⁸²³Dušan Misirača, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945*, "Oslobođenje", 26.6.-1.7.1966. (Osim prikaza logora i o uređenju Donje Gradine); S. Mirković, *Gdje Una utječe u Savu*, Feljton, "Glas Slavonije", 3.11.-25.12.1965. (40 nastavaka); Antun Miletić, *Uz 40. godišnjicu proboja logoraša iz koncentracionog logora Jasenovac*, "Komunist", 19.4.-3.5.1985; Pero Stanivuković, *Jasenovački "Deveti krug"*, "Večernje novosti", april 1985; Radovan Tomašević, *Poruke Jasenovca*, "TV novosti", 1983; Marinko Perić, *Spomen područje Jasenovac*, "Vjesnik Cetinske krajine", 1. i 15.12.1984, 1.1. i 1.2. 1985. (istorijat logora); Rajko Lukač, *Smrću u život*, "4. jul", april-maj 1986; Jovan Kesar i Dragoje Lukić, *Da li su naše jedinice u toku rata mogle da oslobode logor Jasenovac - Stara Gradiška*, "Večernje novosti", 5-7.6.1985. (u povodu pesme Stanka Opačića *Jasenovac* u "Književnoj reči"; delove ovog feljtona prenosi "Narodna armija" 20.5.1985. u članku *Pokušaj blaćenja revolucije*); Branka Čuljić, *Dosije Mladosti: Konc-logor Jasenovac*, "Mladost", LXVIII, Nova serija, 30, 8-21.12.1986; Gojko Pekota, *Logor i mučilište*, "Narodni list", XVII/1966, br. 770-772; Ante Zukanović, *S one strane svijeta, Žrtve jasenovačkog logora*, "Rad", 1966/1967; Pero Stanivuković, *Pakao jednog logora - Jasenovac*, "Duga", 1982. (4 nastavka); Refik Slabić, *Žive heroji Jasenovca*, "Zadrugar", br. 1459, 25.12.1976. do 1.1.1977; Anđelija Mirković, *Posljednji dani Jasenovca*, "Borba", 12-17.10.1961; Nikola Nikolić, *Jasenovački logor smrti*, "Oslobođenje", 29.6-6.7.1975; Ljubo Jandrić, *Jasenovac* (Odlomci iz romana), "Novosti", maj 1983; Patricija Levak-Trninić i Đorđe Ličina, *Dokumenti o kozaračkoj djeci (Povijesna dokumentacija o kozaračkoj djeci u arhivu Klinike za infektivne bolesti "Dr. Fran Mihaljević" u Zagrebu)*, "Vjesnik", 27-30.1.1986; *Tragom dokumenata o ratnom stradanju djece s Kozare*, "Večernji list", 28-30.1.1986; Ćiril Petešić: *Spašavanje djece iz logora Jasenovac*, "Vjesnik", 4-11.5.1988. (Polemike u vezi s ovim feljtonom u "Vjesniku": Milan Bastašić, Ćiril Petešić, Dragoje Lukić.); Dragoje Lukić, *Zločini pod plaštom mržnje*, "Borba", april 1987; Jozo Petričević, *Tajni front*, "Večernji list", 21.2-22.3.1970.

⁸²⁴Đorđe Ličina, *Balkanski Eichman*, "Danas", br. 101-104/1984. (odlomci iz neobjavljene knjige o Luburiću); Isti, *Originalni zapisnik sa suđenja Andriji Artukoviću pred Federalnim sudom u Los Angelesu 1985*, "Vjesnik", lipanj 1985; Bogdan Krizman, *Artuković krvavi zločinac*, "Večernji list", veljača 1986; Branislav Bošković, *Andrija Artuković - Pavelićev ministar smrti*, "Oslobođenje", februar 1986; *Artuković polaže račune*, "Novosti", februar 1986; Jovica Popović, *Sedam zapovjednika zločina*, "Vjesnik", decembar-januar 1975-1976; Aleksandar Vojvodić, *Andrija Artuković, najveći živi ratni zločinac, konačno u rukama pravde*, "Politika ekspres", februar 1986; Milan Bulajić, *Zagrebački proces ustaškom ministru Andriji Artuković*, "Duga", 1989; Isti, *Genocid: Zagrebački proces ustaškom ministru Andriji Artuković*, "Novosti" (Australija), mart-

Pojavom Tuđmanove knjige "Bespuća" započeli su komentari u štampi,⁸²⁶ a M. Bulajić u listu "Intervju" napravio je prikaz i komentar u nastavcima.⁸²⁷ U mnogim feljtonima i člancima objavljeni su tekstovi ili faksimili raznih dokumenata koja se odnose na logor Jasenovac.

april 1989; I. P., *40 godina od suđenja Pavelićevim "ministrima" u Zagrebu*, (15 nastavaka: uspomene Vojdraga Berčića), "Ilustrovana politika", 1985.

⁸²⁵Živorad Mihajlović - Šilja, *Operacija "Trojanski konj"*, "Ilustrovana politika", 1981. (o Hebrangu); D. Ganović, *Teroristi iz "Šeste kolone"*, "Borba" januar-februar 1979. (emigracija i terorizam); Derviš Sušić, *Pareragon*, "Oslobođenje", 1979; Mato Rajaković, *510 dana NDH*, "Vjesnik", sjećanj-ožujak 1975; Milorad Janković, *Peta kolona: Sukob Pavelića i grofa Bombelesa*, "Politika", 1972; Milo Bošković, *Fašistička emigracija jučer i danas*, "Oslobođenje", 13-20.5.1985; Nikola Popović, *Ideologija fašizma i ideologija ustaškog pokreta*, "Front", 1985; Bogdan Krizman, *Pavelić u bjekstvu*, "Vjesnik", veljača 1986; Jakov Blažević, *Čista savjest Alojzija Stepinca (odlomci iz knjige "Mač a ne mir")*, "Vjesnik", ožujak-travanj 1981; Sima Simić, *Uloga nadbiskupa Stepinca oko NDH*, "Intervju", 1989; Ljubo Boban, *Alojzije Stepinac: Nepoznati dnevnik*, "Danas", kolovoz-rujan 1989; Zoran Petrović-Piroćanac i Marijan Jurleka, *Dvadeseto stoljeće u životu Ante Cilige (Jasenovac i poslije njega)*, 5 nastavaka, "Start", lipanj-kolovoz 1989; Andrija Karafilipović, *Jugoslavija - Norveška: Antologija jednog prijateljstva*, "Oslobođenje", avgust 1985.

⁸²⁶Željko Krušelj, *Bespuća jasenovačkog zlosilja*, "Vjesnik - Panorama subotom", 19.8.1989.

⁸²⁷Milan Bulajić, *"Jasenovački mit", Tuđmanovština - "Bespuća povijesne zbiljnosti"*, "Intervju", 15.9.1989. (prvi nastavak).

III

NAUČNI RADOVI, ISTORIOGRAFSKA I DRUGA PUBLICISTIKA

Jugoslovenska istoriografija nije dala mnogo naučnih radova na temu jasenovačkih logora. O Jasenovcu nema ni jedne naučno utemeljene monografije. Postoji jedan broj članaka naučnog karaktera, objavljenih poslednjih godina, a napose od pokretanja opštejugoslovenskog projekta o Jugoslovenima u fašističkim zatvorima i logorima.⁸²⁸

Kako je već rečeno, nosioci dela projekta za logore u srednjem toku Save (Jasenovac) bili su stručni saradnici Centra za povijest Slavonije i Baranje (CPSB) iz Slavonskog Broda (ranije: Historijski institut Slavonije - HIS), stoga je i u časopisu ovog Centra⁸²⁹ objavljeno nekoliko članaka.

Na dva organizovana naučna skupa u Jasenovcu (1984. i 1986.) izloženo je nekoliko saopštenja, koja su i objavljena.⁸³⁰ I na naučnom skupu "Jasenovac 1945-1988." u SANU 22. i 23.11.1988. podneto je nekoliko saopštenja.⁸³¹ Objavljen je još izvestan broj

⁸²⁸Jugosloveni u fašističkim zatvorima, zarobljeničkim i koncentracionim logorima i pokretima otpora drugih zemalja u Drugom svetskom ratu.

⁸²⁹Slavonski povijesni zbornik (SPZ), ranije: Zbornik CDISB, odnosno: Zbornik HISB, odnosno: Zbornik HIS.

⁸³⁰*Okrugli stol 21. travnja 1984. Materijali s rasprave, Jasenovac, Spomen-područje, 1985, 99. i Okrugli stol "Jasenovac 1986." 14. i 15.11. 1986, Jasenovac, Spomen-područje, s.a, 319.*

⁸³¹Vidi nap. 87, 1107 i 1108. Iz prikaza Slavka Vukčevića, *Naučni skup "Jasenovac 1945-1988."* (VIG, 3/1988), vidljivo je da je bilo nekoliko veoma interesantnih priloga za našu temu. Milan Bulajić predlaže u referatu o posetu grupe naučnika SANU Jasenovcu "da se osnuje banka podataka u kojoj bi se mogli naći svi podaci o Jasenovcu, što bi bilo od velike koristi, kako bi se najzad moglo doći do što potpunije istine o najvećem logoru smrti na našem tlu" (str. 387.). O ovome je Bulajić govorio i na naučnom skupu "Stradanja Jugoslavena u II svjetskom ratu" u Jasenovcu. Sovjetski istoričar Jurij Leontijevič Đukov govorio je o sovjetskim ljudima u logoru Jasenovac i drugima u Jugoslaviji. Josipa Paver u referatu *Arhivska građa tzv. NDH u jugoslavenskim arhivima, te srodnim i ostalim institucijama* iznela je podatke o količini, klasifikaciji, stanju i ustanovama u kojima se čuva, navodeći primere uništavanja arhivske građe (građa Sudbenog stola Osijek, BiH 1953.). U tri arhiva u Zagrebu (Arhiv Hrvatske, Arhiv grada Zagreba i Arhiv IHRPH) čuva

radova koji obrađuju jasenovačke logore. To su pre svega radovi Antuna Miletića, Dušana Misirače, Narcise Lengel-Krizman, radovi saradnika pomenutog Instituta iz Slavonskog Broda (Anđelko Barbić, Slavica Hrečkovski, Nada Lazić i dr.) koji su objavljeni ne samo u SPZ, već i u drugim izdanjima o kojima će kasnije biti reči.

Neki radovi, iako im nije osnovna tema "Jasenovac", nezaobilazni su, pošto izučavanje jasenovačkih logora je kompleksno. Takvi su npr. radovi o gubicima stanovništva, o stradanjima Roma i Jevreja, o organizaciji UNS-a itd. Proučavati Jasenovac i Staru Gradišku nije moguće bez proučavanja sistema terora⁸³² u NDH, drugih logora, a napose Gospić - Jadovno, Pag, "Danica", Kruščica, Tenje, Đakovo, Lepoglava, Jastrebarsko i dr., koji su u uskoj vezi s jasenovačkim sistemom, bilo fluktuacijom zatočenika, najčešće njihovim završetkom u Jasenovcu, bilo organizacijom i upravom.

Radi bolje preglednosti bibliografskih jedinica koje uvrštavamo u ovu veliku skupinu (naučni radovi, istoriografska i druga publicistika) uslovno ćemo ih podeliti na četiri grupe: 1) Opšti pregledi istorije, 2) Enciklopedije i leksikoni, 3) Studije i stručni prilozi: (a) Stručni i naučno popularni prikazi logora, (b) Studije i prilozi izučavanju pojedinih pitanja o jasenovačkim logorima, (c) Studije i prilozi izučavanju relevantnih tema i druga istoriografska publicistika i 4) Regionalna i lokalna istoriografija.

se oko 12 000 kutija ove građe dostupne istraživačima. Najviše građe iz perioda 1941-1945. je još uvek kod sudova, a građa dobijena od RSUP-a se arhivski obrađuje, a kada se obavi taj posao biće takođe dostupna. Branko Petranović je imao referat *Istraživanje genocida na osnovu izvora KPJ*, a Dragoje Lukić o istraživanju stradanja dece u logoru Jasenovac - Stara Gradiška. O broju žrtava u Jasenovcu govorio je Slobodan Kljakić, dotičući se i skandaloznog popisa Saveznog zavoda za statistiku o žrtvama rata 1941-1945, rađenog juna 1964, po kome je, navodno, stradalo svega 262 zatočenika. Slobodan Nešović imao je izlaganje *Koncentracioni logor Jasenovac u knjigama i naučnim radovima*. Naravno bilo je i drugih priloga, ali ovi su, barem prema naslovima datim u navedenom prikazu, interesantni.

⁸³²Upor. npr. Pero Morača, *Nacistički zločin u Jugoslaviji 1941-1945*, Beograd, SUBNORJ, 1946. (na francuskom, ruskom i engleskom jeziku).

1. OPŠTI PREGLEDI ISTORIJE

U prvoj grupi nalaze se posebna izdanja koja predstavljaju opšte preglede istorije Jugoslavije, NOR-a, KPJ - SKJ i sl. U većini ovih knjiga o logorima je malo napisano, pa se Jasenovac pominje samo kao konstatacija da je to najveći logor po broju žrtava u Jugoslaviji. Ovaj segment II svetskog rata daje se inače u ovim pregledima, udžbenicima⁸³³ i priručnicima marginalno u odnosu na vojna dejstva i neke druge segmente društvenih zbivanja.

U Petranovićevoj *Istoriji Jugoslavije 1918-1978*.⁸³⁴ nije posebno obrađivano pitanje logora kao mesta planskog uništavanja čitavih naroda i svih antifašističkih orijentisanih pojedinaca. Logor Jasenovac se pominje svega četiri puta.⁸³⁵

U *Istoriji Jugoslavije* grupe autora,⁸³⁶ Dedijer (koji je napisao ovaj deo knjige) na nekoliko mesta govori o genocidu, stradanju Srba u Hrvatskoj ("neki autori tvrde da broj žrtava iznosi 200 000, dok drugi ocenjuju gubitak bar na 600 000"), genocidu nad Jevrejima i Ciganima, epopeji Kozare i odvođenju "u logor oko 70 000 duša, od kojih je 25 000 izgubilo život".⁸³⁷ Zanimljivo da Dedijer, koji će kasnije⁸³⁸ početi se intenzivno baviti pi-

⁸³³Upor. Matković (nap. 126) o udžbenicima u osnovnim školama u SRH. Moglo bi se reći da ništa nije bolje ni u udžbenicima i priručnicima istorije za srednje i druge škole. Naravno, reč je o udžbenicima iz osamdesetih godina, a sada je situacija daleko gora (revizija historiografije u duhu aktuelne nacionalističke dnevne politike)

⁸³⁴Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*. Beograd, Nolit, 1980, 650. (izmenjeno i dopunjeno izdanje objavljeno je 1988. godine): Isti, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knj. 1, 2, 3, Beograd, Nolit, 1988. Vidi i: Isti, *Srbija u drugom svetskom ratu*, Beograd, VINC, 1992, 789; i: Branko Petranović, Čedomir Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, Beograd, Radnička štampa, 1977, I-III (opšti pregled, dokumenta I i II), 245+419+375.

⁸³⁵*Isto*, str. 206-208, 213-214, 287 i 372 - o teroru u NDH - likvidirano 40 000 Cigana, uglavnom u Jasenovcu, u kome je ubijeno ukupno oko 500-600 000 zatočenika; zatočenje Mačeka; stradanje stanovništva Kozare; stavljanje u kontekst s Auschwitzom i dr., a u trotomnoj *Istoriji Jugoslavije* iz 1988. Godine (knj. 2.) postoji i posebno poglavlje o teroru i genocidu (401-402).

⁸³⁶Ivan Božić, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić i Vladimir Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Beograd, Prosveta, 1973, 608.

⁸³⁷*Isto*, 470. i 502.

tanjem Jasenovca,⁸³⁹ ne navodi stradanja u logorima, sistem koncentracionih logora, niti ih pojedinačno pominje.

Neki pregledi NOR-a i socijalističke revolucije jedva da pominju teror i zločine u logorima i pojedine logore, a kada se navode, tada se obavezno pominju Jasenovac i Stara Gradiška.⁸⁴⁰ Ista stvar je i sa pregledima istorije KPJ - SKJ.⁸⁴¹

⁸³⁸Poseta grupe akademika SANU 1985. god. Spomen-području Jasenovac, na čelu s V. Dedijerom.

⁸³⁹Iako već ranije u *Dnevniku*, a potom u *Novim prilogima za biografiju Josipa Broza Tita*, knj. 2, Dedijer se bavi i Jasenovcem, izraženiji interes za ovu temu je krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina (knjiga *Jasenovac i Vatikan* i dr., rad Odbora SANU za izučavanje genocida nad srpskim narodom i drugim narodima Jugoslavije u XX veku, brojni intervjui).

⁸⁴⁰Vlado Strugar, *Rat i revolucija naroda Jugoslavije*, Beograd, VII, 1962, 474; Isti, *Jugoslavija 1941-1945*, Beograd, 1970; Isti, *Jugoslavija u ratu 1941-1945*, Beograd, BIGZ, 1975, 464; *Ilustrirana povijest NOB-a i socijalističke revolucije Jugoslavije*, Zagreb, Stvarnost, 1973; Tomo Čubelić, Milovan Milostić, *Pregled historije narodnooslobodilačkog rata i revolucije naroda Jugoslavije*, Zagreb, Matica hrvatska, 1959, 216; Jovan Marjanović, *Narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija 1941-1945*, Beograd, Radnička štampa, s.a., 186; Isti, *Narodnooslobodilački rat, Narodna revolucija (kratak pregled)*, Beograd, Kultura, 1957, 152; Isti, *Srbija u narodnooslobodilačkoj borbi*, Beograd, Nolit - Prosveta, 1964, 391. (navodi između ostalog da su ubijeni u Jasenovcu Janko Fogl, 126, dr. Milo Bošković, 138, Vera Dimitrijević, 289); Jovan Marjanović, Pero Morača, *Naš oslobodilački rat i narodna revolucija 1941-1945. (istorijski pregled)*, Beograd, Prosveta, 1958, 334 (ćir.), 310 (lat.); Pero Morača, *NOB Jugoslavije 1941-1945*, Beograd, Radnička štampa, s.a., 196; Isti, *Oslobodilački rat i revolucija naroda Jugoslavije 1941-1945, Kratak pregled*, Beograd, Mladost, 1961, 102; Isti, *Jugoslavija 1941*, Beograd, ISI, 1971, 784. (studija o pripremi ustanka, izgradnji okupacionih sistema vlasti i konstituisanje kvislinških teritorijalnih jedinica - počeci genocida u NDH); Ivan Jelić, *Jugoslavenska socijalistička revolucija (1941-1945)*, Zagreb, 1979; *Drugi svetski rat*, (pet edicija pod ovim naslovom): 1) Beograd, VII, tom I-IV, 1959-1967, 2) Beograd, knj. 1-5, 1964-1970, 3) ...(1939-1945), knj. 1-2, Beograd, Mladost, 1969, 4) Beograd, Vuk Karadžić i Mladost, 1973, 5) Knj. 1-2, Zagreb, Mladost, Ljubljana, Mladinska knjiga, Beograd, Narodna knjiga, 1980. *Oslobođenje Hrvatske 1945*, Zagreb, IHRPH, 1986; Mladen Colić, *Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije*, Zajednica instituta za izučavanje novije istorije naroda Jugoslavije, Beograd, 1977.

⁸⁴¹*Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1963, 572. (Na jednom mestu pominje Jasenovac u kontekstu represalija nad stanovništvom, str. 310); Pero Morača, Dušan Bilandžić i Stanislav Stojanović, *Istorija Saveza komunista Jugoslavije - kratak pregled*, Beograd, Rad, 1977, 746; *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, Izdavački centar Komunist, Narodna knjiga, Rad, 1985, 476. (Nešto više o ukupnim ljudskim i materijalnim žrtvama i u tom kontekstu pominje se i Jasenovac sa oko 700 000 žrtava, najvećim delom Srba.); *Komunistički pokret i socijalistička revolucija u*

U Terzićevoj knjizi *Slom Kraljevine Jugoslavije*⁸⁴² pominje se Mačekova internacija u Jasenovcu,⁸⁴³ a u poglavlju *Zločini okupatora i njihovih pomagača*⁸⁴⁴ pominje se užasni režim u logoru "Samo do kraja 1943. godine u njemu je pobijeno najmanje 600 000 ljudi - najviše Srba, Jevreja, Cigana i Hrvata antifašista."⁸⁴⁵ Terzić će iste godine kad je izašlo drugo izdanje njegove knjige, tvrditi da je u Jasenovcu ubijeno najmanje milion Srba.⁸⁴⁶

U *Hrvatskoj u ratu i revoluciji* Ivana Jelića⁸⁴⁷ navode se koncentracijski logori kao "masovna stratišta kroz koja su prolazile desetine tisuća ljudi, bez obzira na nacionalnu, vjersku ili neku drugu pripadnost."⁸⁴⁸ (Slična formulacija je i u njegovom osporavanom tekstu u *Enciklopediji hrvatske povijesti i kulture*,⁸⁴⁹ koja će i stoga biti i povučena iz prodaje.)⁸⁵⁰ U jednom daljem poglavlju Jelić će reći da je u Pavelićevim pogromima život izgubilo 300 000 Srba.⁸⁵¹ *Kratak pregled izvora i literature*⁸⁵² u ovoj knjizi, daje, između ostalog, pregled priloga o politici okupatora i o ustaškoj NDH, među kojima je i određeni broj naslova koji se odnose na logore Jasenovac i Stara Gradiška. U *Prilozima*⁸⁵³ zanimlji-

Hrvatskoj, Zagreb, IHRPH, 1969, 316; *Istorija radničkog pokreta*, Zbornik radova, I-V, Beograd, Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1965-1968; Ivan Jelić, *Komunistička partija Hrvatske 1937-1945*, I-II, Zagreb, Globus, 1972. (1981).

⁸⁴²Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, Uzroci i posledice poraza*, I-II, Narodna knjiga Beograd, Partizanska knjiga Ljubljana - Beograd, Pobjeda Titograd, 1982, 607+963. (II izdanje 1983.).

⁸⁴³*Isto*, II, 374.

⁸⁴⁴*Isto*, II, 609-611.

⁸⁴⁵*Isto*, II, 610.

⁸⁴⁶"Intervju", br. 57, od 5.8.1983.

⁸⁴⁷Ivan Jelić, *Hrvatska u ratu i revoluciji 1941-1945*, Zagreb, Školska knjiga, 1978, 304. (dalje: Jelić, *Hrvatska u ratu i revoluciji*).

⁸⁴⁸*Isto*, 51.

⁸⁴⁹*Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*, Zagreb, Školska knjiga, 1980, natuknice: *Koncentracijski logori* (304), *Teror okupatorsko - ustaške vladavine* (656) i *Ustaše i tzv. NDH* (707).

⁸⁵⁰Vidi nap. 818.

⁸⁵¹Jelić, *Hrvatska u ratu i revoluciji*, 127.

⁸⁵²*Isto*, 253-272.

⁸⁵³*Isto*, 274-303. (22 priloga).

vi su prilozi br. 19.⁸⁵⁴ i 20.⁸⁵⁵ u kojima, pozivajući se na Friganovića (*Socijalni aspekti demografskih kretanja*)⁸⁵⁶ daje pregled procenjenih gubitaka,⁸⁵⁷ šta će biti interesantno kasnije usporediti s Kočovićem i Žerjavićem.

Autor *Historije Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*⁸⁵⁸ Dušan Bilandžić objavio je i *Povijest Hrvatske 1918-1995*,⁸⁵⁹ gde navodi, između ostaloga, da pod udar rasnih zakona u NDH dolaze osim Židova i Cigana i Srbi. Navodi, takođe, da je u Jasenovcu izvršeno istrebljenje Roma, te da je Pavelić uspeo da do leta 1945. godine likvidira većinu od 35 000 Židova u Hrvatskoj (preživelo svega oko 12 000), kao da je i za 3 meseca 1941. godine iseljeno u Srbiju 140 000 - 180 000 Srba.

U knjigama Ferde Čulinovića *Slom stare Jugoslavije*⁸⁶⁰ i *Jugoslavija između dva rata*⁸⁶¹ govori se o teroru nad stanovništvom i masovnim stratištima u Jasenovcu, Staroj Gradiški i dr., koji je poprimio karakteristike genocida. U knjizi *Stvaranje nove jugoslavenske države*⁸⁶² u poglavlju *Teror u Hrvatskoj* Čulinović donosi niz dokumenata o ozakonjenju terora ("zakonske odredbe"), te o delovanju sistema prekih sudova. Posebno obrađuje ustaške logore,⁸⁶³ a najviše pažnje posvećuje Jasenovcu. Objavljeni su faksimili ne-

⁸⁵⁴Isto, 301, prilog 19. "Procenjeni gubici stanovništva Jugoslavije" - 2 042 373 = 12,89%.

⁸⁵⁵Isto, prilog br. 20. "Udio broja stanovnika i udio demografskih gubitaka Republika i Pokrajina u stanovništvu i gubicima Jugoslavije".

⁸⁵⁶Mladen Friganović, *Socijalni aspekti demografskih kretanja u SR Hrvatskoj*, Revija za sociologiju, 1-2/1975.

⁸⁵⁷Jelić, o. c., 301. donosi i ove podatke o proceni - ratnim gubicima stanovništva Jugoslavije: Jugoslavija 2 042 373 = 12,89%; BiH 580 767 = 22,65%; Crna Gora 62 700 = 16,62%; Hrvatska 661 543 = 17,50%; Makedonija 25 622 = 2,22%; Slovenija 136 000 = 9,45%; Uža Srbija 471 552 = 11,35%; Kosovo 38 616 = 5,27% i Vojvodina 66 573 = 4,00%.

⁸⁵⁸Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Glavni procesi*, Zagreb, Školska knjiga, 1979, (II izd.), 463.

⁸⁵⁹Dušan Bilandžić, *Povijest Hrvatske 1918-1995. godine*, Zagreb, 1996.

⁸⁶⁰Ferdo Čulinović, *Slom stare Jugoslavije*, Zagreb, Školska knjiga, 1958, 369 (329-330).

⁸⁶¹Isti, *Jugoslavija između dva rata*, II, Zagreb, Historijski institut JAZU, 1961, *Teror okupatora*, 248-250. Vidi i: Isti, *Razvitak jugoslavenskog federalizma*, Zagreb, Školska knjiga, 1952, 167.

⁸⁶²Isti, *Stvaranje nove jugoslavenske države*, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, 1959, 328; *Teror u Hrvatskoj*, 30-46.

⁸⁶³Isto, 33-45.

kih dokumenata, citiran čitav niz izjava o zločinima, te izvoda iz memoarske literature. Čulinović ističe da je ustaški masovni teror počeo daleko pre nego šta su započele partizanske akcije.⁸⁶⁴ Posebno autor govori o klerofašizmu i odgovornosti vrhova katoličke crkve.

Čulinovićeva *Okupatorska podjela Jugoslavije*⁸⁶⁵ po mnogima je prvo delo koje konzistentno obrađuje NDH. Autor potkrepljuje izneseno dokumentima. Citirane su brojne "zakonske odredbe",⁸⁶⁶ te u vezi s zločinima u logorima i izjave preživelih zatočenika date Zemaljskoj komisiji,⁸⁶⁷ kao i izjave zločinaca pred istražnim i pravosudnim organima.⁸⁶⁸

Istorija Jugoslavije Vladimira Ćorovića⁸⁶⁹ kao i njegova *Crna knjiga*⁸⁷⁰ objavljene između dva svetska rata, dakle ne razmatramo ih sa stanovišta podataka o našoj temi, ali ih pominjemo zbog podataka o zločinima nas srpskim narodom u I svetskom ratu, čime se uspostavlja slika o kontinuitetu zločina. Ovu sliku daje i Dušan Lukač u *Tri genocida nad Srbima u XX veku*.⁸⁷¹

*Vojna istorija*⁸⁷² logore pominje samo u kontekstu borbi na Kozari, a u dvotomnoj knjizi *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije*⁸⁷³ u knjizi 1. jasenovački logor pominje se samo jednom u vezi ofanzive na Kozari i "Jasenovački obrambeni zdug" na dva mesta (kao "ustaška posadna brigada") na prostoru Jasenovac - Gradiška, i o sukobu 17. parti-

⁸⁶⁴Nasuprot tome, Jeliću u *Enciklopediji hrvatske povijesti i kulture* ustaški zločini su maltene isključivo represija zbog partizanskih akcija i ustanka. Ovu tezu naročito podržavaju u novije vreme istoričari i nazovi istoričari u hrvatskog historiografiji (Tuđman Pečarić, Jurčević).

⁸⁶⁵Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Beograd, VIZ, 1970, 688+prilozi, *Nezavisna Država Hrvatska, 161-384*.

⁸⁶⁶*Isto*, 222-228. i 313.

⁸⁶⁷*Isto*, 317.

⁸⁶⁸*Isto*, 318-321.

⁸⁶⁹Vladimir Ćorović, *Istorija Jugoslavije*, Beograd, Narodno delo, 1933.

⁸⁷⁰Vladimir Ćorović, *Crna knjiga, Patnje Srba Bosne i Hercegovine za vreme Svetskog rata 1914-1918*, Beograd, 1920.

⁸⁷¹Dušan Lukač, *Tri genocida nas Srbima u XX veku*, Beograd, Balkanološki institut SANU, 1998, 327.

⁸⁷²*Vojna istorija, udžbenik za vojne akademije*, Beograd, VIZ, 1980, 576.

⁸⁷³*Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945, I-II*, Beograd, Vojnoizdavački institut JNA, 1957-1958, 695+766.

zanske brigade sa ustašama iz Jasenovca kod Krapja,⁸⁷⁴ a u knjizi 2. Jasenovac i Stara Gradiška pominju se tri puta u vezi s završnim vojnim operacijama.⁸⁷⁵

⁸⁷⁴ *Isto*, knj. I, 235, 499. i 538.

⁸⁷⁵ *Isto*, knj. II, 510, 600. i 637.

2. ENCIKLOPEDIJE I LEKSIKONI

Enciklopedije i leksikoni predstavljaju sublimat određenih spoznaja. Na najmanje štamparskog prostora treba dati jezgrovit prikaz s bitnim podacima. O koncentracionim logorima, a unutar toga, više ili manje prostora dato je i jasenovačkim logorima. U većini enciklopedijskih i leksikografskih izdanja, koja zadiru u istorijske teme, nalaze se i natuknice o logorima. U nekima su i posebne natuknice o Jasenovcu i Staroj Gradiški. Takođe, u nekima drugima natuknicama nalazimo relevantnih podataka o logorima ili pojedinim licima koja su bila u logoru.

*Enciklopedija Jugoslavije*⁸⁷⁶ pod natuknicom *Jasenovački logor* uz kraći prikaz navodi da se "tačan broj poginulih u Jasenovačkom logoru ne može utvrditi; prema procjeni koja se oslanja na iskaze preživjelih, sačuvane dokumenta i priznanja uhvaćenih ustaških zločinaca iz Jasenovačkog logora, broj jasenovačkih žrtava premašuje 700 000."

U *Enciklopediji JLZ* iz 1958. godine Jasenovac se pominje u posebnoj natuknici⁸⁷⁷ i pod *Koncentracioni logori*.⁸⁷⁸ U knj. 3. pod natuknicom *Jasenovac* govori se o 500 - 600 000 ubijenih, a istovremeno u knj. 4. pod natuknicom *Koncentracioni logori* o 350 000 lica. U 4. knjizi izdanja iz 1978. godine⁸⁷⁹ pominju se žrtve od "nekoliko stotina tisuća Srba, Hrvata, Židova i Roma" u Jasenovcu i 75 000 žrtava u Staroj Gradiški.

Za vreme NDH započeto je izdavanje *Hrvatske enciklopedije*⁸⁸⁰ (nedovršeno), nalazimo u izdatim sveskama podatke o nekim, za nas interesantnim imenima. Takođe,

⁸⁷⁶ *Enciklopedija Jugoslavije*, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod, 1960, sv. IV, 467, pod natuknicom *Jasenovački logor*.

⁸⁷⁷ *Enciklopedija JLZ*, Zagreb, JLZ, knj. 3, 1958, 648, natuknica *Jasenovac*.

⁸⁷⁸ *Isto*, knj. 4, 1959, 322, natuknica *Koncentracioni logori*.

⁸⁷⁹ *Opća enciklopedija JLZ*, knj. 4, Zagreb, JLZ, 1978, 504, natuknica *Koncentracioni logori*, 500-504. (U ovom izdanju, u 4. knjizi, pod odrednicom *Jasenovac* ne govori se o logoru - već se upućuje na natuknicu *Koncentracioni logori*.)

⁸⁸⁰ *Hrvatska enciklopedija*, I-III (IV), Zagreb, Naklada konzorcija hrvatske enciklopedije, 1941. (sv. I i II), 1942. (sv. III).

podatke o nekim licima iz oblasti sveta likovnih umetnosti, napose koji su stradali u logorima, nalazimo u likovnim enciklopedijama.⁸⁸¹

Vojna enciklopedija o žrtvama Jasenovca i Stare Gradiške govori u natuknicama *Jasenovac*,⁸⁸² *Koncentracioni logor*⁸⁸³ i *Ustaše*.⁸⁸⁴ U sve tri natuknice govori se o 700 000 žrtava Jasenovca i u poslednje dve o 75 000 žrtava Stare Gradiške.

*Encyclopedia of the Holocaust*⁸⁸⁵ daje podatak o 600 000 ubijenih u Jasenovcu, pretežno Srba, Jevreja i Cigana, kao i protivnika ustaškog režima.

U *Maloj enciklopediji Prosveta*⁸⁸⁶ i *Političkoj enciklopediji*⁸⁸⁷ pod odrednicama o koncentracionim logorima pominje se "nekoliko stotina hiljada" ubijenih u Jasenovcu.

Podataka o Jasenovcu nalazimo čak i u dečjoj enciklopediji⁸⁸⁸ gde u odrednici *Jasenovac*,⁸⁸⁹ uz kratki patetični sažetak da "na mestu nekadašnjeg ustaškog logora smrti, uzdiže se danas veličanstveni spomenik - simbol pobede naših naroda nad svojim neprijateljima" stoji i podatak "...smatra se da je tu izgubilo živote oko 800 000 ljudi ...". Svako, da ovako paušalna tumačenja i davanja podataka, imala su, ustvari, kontraproduktivne refleksije.

*Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*⁸⁹⁰ izdana je s ambicijom izdavačkog poduhvata, bučno reklamirana i gotovo rasprodana u pretplati, doživela je oštre kritike metodološko-koncepcijske i faktografske naravi. Određeni članci i konstatacije osim kriti-

⁸⁸¹*Enciklopedija likovne umjetnosti*, I-IV, Zagreb, JLZ, 1959-1966; *Likovna enciklopedija Jugoslavije*, I-II, Zagreb, JLZ "Miroslav Krleža", 1984-1987; *Enciklopedija hrvatske umjetnosti*, I, Zagreb, LZ "Miroslav Krleža", 1995.

⁸⁸²*Vojna enciklopedija*, izdanje Vojne redakcije enciklopedije, Beograd, knj. 4, 1972, 31, *Jasenovac*.

⁸⁸³*Isto*, knj. 4, 1972, 507-510, *Koncentracioni logor* (Dragoljub Joksimović).

⁸⁸⁴*Isto*, knj. 10, 1975, 265-266, *Ustaše* (Nikola Slavica).

⁸⁸⁵*Encyclopedia of the Holocaust*, Vol. 2, p. 739: "Some 600 000 people were murdered at Jasenovac mostly Serbs, Jews, Gypsies and opponents of the Ustashi regime."

⁸⁸⁶*Mala enciklopedija Prosveta*, knj. 1, 1959, 576.

⁸⁸⁷*Politička enciklopedija*, Beograd, Savremena administracija, 1975, 462-463.

⁸⁸⁸*Reci gde je ..., Dečje sveznanje, Velika ilustrovana enciklopedija za decu u 10 knjiga*, knj. 3, napisali: Simona i Žorž Monlai, priredio: Uglješa Krstić, domaće odrednice: Božidar Stanišić, Beograd, BIGZ, 6. izdanje (1. latinično), 1986, 185.

⁸⁸⁹*Isto*, odrednica 367, str. 144.

⁸⁹⁰*Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*, Zagreb, Školska knjiga, 1980, 912.

ka faktografske naravi dobili su i političke diskvalifikacije. Posebno su oštra reagovanja bila Saveta Spomen-područja Jasenovac, boračkih organizacija, na raspravi u Centru CK SKH za idejno-teorijski rad, kao i u štampi⁸⁹¹ na dva članka Ivana Jelića, *Koncentracioni logori*⁸⁹² i *Teror okupatorsko-ustaške vladavine*.⁸⁹³

U prvom članku u tridesetak redaka u stupcu govori se o osnivanju KCL pre rata (prvi pasus, sedam redaka), u drugom pasusu (sedam redaka) o logorima nakon okupacije, koji su pretvoreni u mučilišta "poznata pod imenom 'logora smrti'" kroz koja "prolaze u smrt desetine tisuća ljudi." U trećem pasusu (devet redaka) govori se o Jasenovcu. "Jasenovački logor počinje se formirati od ljeta 1941, kada su dovedene prve grupe komunista, sudionika i simpatizera NOP-a, a zatim sve veće skupine Srba, Židova, Hrvata, Muslimana, Roma. Jasenovac se pretvara u najveći centar za mučenje i likvidaciju svih za ustaški režim 'nepoćudnih osoba'. Kroz taj logor prošli su deseci tisuća ljudi, od kojih je većina pogubljena u mnogim pokoljima, što su ondje provođeni." Za logor Stara Gradiška (zadnji pasus, sedam reda) kaže da su u njemu "izvršeni pokolji žena i djece".

U drugom članku, veličine jednog stupca na stranici, pominje se da su "uslijedila masovna hapšenja i odvođenja u KCL gdje su vršena i masovna smaknuća."

Naročito negativna ocena, uz ocenu o "desecima tisuća" koji su "prošli kroz logor" gde je "većina pogubljena" iz prvog članka, dobio je navod u ovom drugom: "U Hrvatskoj su pod nasiljem njemačkog, talijanskog i mađarskog okupatora već do izbijanja oružanog ustanka pale mnoge žrtve. Usljed daljeg razvoja NOB-a teror okupatora počinju sve više obilježavati odmazde, kao odgovor na partizanske akcije... brojni zločini davali su sve više obilježje tom teroru u kojem su stradale desetine tisuća ljudi". Dakle, kroz Jasenovac su "prošli deseci tisuća ljudi", a teror okupatora ("domaći pomagači" se i ne pominju) je odgovor na partizanske akcije - da nije bilo ustanka, znači, ne bi bilo terora!? Pr-

⁸⁹¹I. Tomljanović, *Ozbiljne kritike Enciklopediji*, "Borba", 13.3.1981; J.P.: *Kritika o knjizi - jača od knjige*, "Večernji list", 13.3.1981; Stevan Nikšić, *Osporena Enciklopedija*, "NIN", 19.10.1981.

⁸⁹²*Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*, 304-305.

⁸⁹³*Isto*, 656-657.

vu konstataciju Jelić prenosi gotovo identičnu iz knjige Fikrete Jelić-Butić *Ustaše i NDH*,⁸⁹⁴ ali ne daje podatke iz napomena.

Nakon kritičkih rasprava i napisa, odlukom izdavača, knjiga je povučena iz prodaje (istina, preko 80% tiraža bilo je u preplati već prodano i distribuisano).⁸⁹⁵

U *Leksikonu JLZ*⁸⁹⁶ navodi se u Jasenovcu broj žrtava od 700 000, a u *Vojnom leksikonu*⁸⁹⁷ da je u drugom svetskom ratu ubijeno u logorima oko milion Jugoslovena, a samo u Jasenovcu preko 600 000. Đorđevićev *Leksikon bezbednosti*⁸⁹⁸ govori o 800 000 ubijenih u logorima NDH, a Jasenovac i Stara Gradiška se pominju kao najveći logori.

*Leksikon NOR-a*⁸⁹⁹ u posebnim natuknicama o Jasenovcu⁹⁰⁰ i Staroj Gradiški⁹⁰¹ daje podatke o logorima (položaj, izgled, organizacija), te pozivom na Zemaljsku komisiju navodi u Jasenovcu 600-700 000 žrtava (šta je netačno, Zemaljska komisija je dala 500-600 000),⁹⁰² a za Gradišku se navodi 75 000 žrtava. U ovom leksikonu ima niz pogrešnih i proizvoljnih tvrdnji. Tako se tvrdi da je u Jasenovcu jedan broj zatvorenika samo prolazio kroz logor i odmah vođen na likvidacije (šta je tačno), te da je na ovaj način 1942. godine

⁸⁹⁴Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, SN Liber i Školska knjiga, Zagreb, 1978, II izdanje, 331. Na str. 186-187. piše: "Kroz jasenovački logor prolaze deseci tisuća ljudi, većinom, pogubljenim u brojnim pokoljima što su se ondje činili. Istog karaktera bio je i koncentracioni logor u Staroj Gradiški, formiran na mjestu dotadašnjeg kaznenog zavoda. U njemu su osobito obavljani pokolji žena i djece." Ove tri rečenice praćene su i sa tri napomene koje ukazuju na podatke o broju žrtava u literaturi: 500-600 000 Zemaljska komisija u "Zločini u logoru Jasenovac", 38; Trivunčić u "Jasenovac i jasenovački logori" donosi broj 700 000, od toga 360 000 na Gradini (16), te konstatacija autorke "U Jasenovcu je pogubljen daleko najveći broj ljudi u NDH - nekoliko stotina tisuća." U ostalim napomenama ukazuje se na literaturu koja je uglavnom publicističkog i memoarskog karaktera.

⁸⁹⁵Vidi nap. 891.

⁸⁹⁶*Leksikon JLZ*, Zagreb, JLZ, 1974, 418.

⁸⁹⁷*Vojni leksikon*, Beograd, VIZ, 1981, 266, *Koncentracioni logor*.

⁸⁹⁸Obren Đorđević, *Leksikon bezbednosti*, Beograd, Privredapublik, 1989, *Koncentracioni logori ili Konclogori* (196-197), *Ustaše* (504-508) *Ustaška nadzorna služba - UNS* (508-509).

⁸⁹⁹*Leksikon - narodnooslobodilački rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945*, I-II, Beograd, Narodna knjiga, 1980. (dalje: *Leksikon NOR-a*).

⁹⁰⁰*Isto*, I, *Koncentracioni logor Jasenovac*, 523.

⁹⁰¹*Isto*, II, *Logor Stara Gradiška*, 612-613.

⁹⁰²Vidi: *Zločini u logoru Jasenovac*, 38-39.

ubijeno 50 079 lica, uglavnom sa Kozare i iz Slovenije, a da je najviše streljano u toku 1943. godine 280 000 lica (!?).⁹⁰³ Davati ovako decidnu brojku (50 079) je besmisleno, kad ne postoje evidencije. Da se radi o licima iz Slovenije, verovatno je štamparska greška, treba Slavonije. Da je 280 000 ubijenih 1943. godine - je proizvoljna tvrdnja, koja nikako ne stoji, ne samo da nema evidencija, nego se 1943. godina smatra "relativno mirnom", a najmasovnije likvidacije vršene su 1941/42. i 1944/45, dakle u početnoj i završnoj fazi logora. Navodi se takođe da su Jablanac i Mlaka pomoćni logori Stare Gradiške, a ustvari oni su bili deo sistema jasenovačkih logora, gde su radili i bili likvidirani zatočnici i iz Jasenovca i iz Stare Gradiške. U ovom leksikonu objavljen je i velik broj članaka (50) o logorima na tlu Jugoslavije i u Evropi, o stradanjima dece u logorima, o internacijama i deportacijama, o ustašama i UNS-u, kao i nekoliko članaka o licima (narodni heroji) ubijenim u logorima Jasenovac i Stara Gradiška.

Podatke o nizu imena iz hrvatske prošlosti i aktuelnog vremena moglo se naći u *Hrvatskom biografskom leksikonu* iz 1989. godine.⁹⁰⁴

U Hrvatskoj je 1997. godine objavljen leksikon *Tko je tko u NDH*,⁹⁰⁵ u kome nalazimo podatke o nizu ustaških funkcionera (Pavelić, Artuković, Slavko Kvaternik itd.); poznatim zločincima iz logora: Ivica Brkljačić, Maja Buždon Slomić, Ivan Devčić Pivac, Jakov Džal, Miroslav (fra Tomislav) Filipović (Majstorović), Eugen - Dido Kvaternik, Ljubo Miloš, Marko Pavlović, Dinko Šakić, Viktor Tomić, Ante Vrban, Mirko Vutuc, Karlo Wagner itd; drugih istaknutih ličnosti tog vremena koje se pominju u kontekstu obrade naše teme kao npr. lica iz redova RKC: Stepinac, Draganović; iz politike: Maček, Ciglić, Hebrang, Jakovljević, Vlado Singer; zatočnici masoni: Antun Barac, Grga Novak, Munco (Emanuel) Galiardi; četnički vojvoda Petar Baćović ubijen u Jasenovcu 1945, seljak - pisac Mihovil Pavlek Miškina ubijen itd.

Uredništvo leksikona⁹⁰⁶ naglašava da "hotimice se odreklo nezahvalne zadaće da donosi konačne prosudbe o osobama koje su bilo na koji način obilježile razdoblje NDH. Povijesna će znanost reći jednog dana što se doista zbivalo na hrvatskim prostorima u raz-

⁹⁰³*Leksikon NOR-a*, I, 523.

⁹⁰⁴*Hrvatski biografski leksikon*, Zagreb, JLZ "Miroslav Krleža", 1989.

⁹⁰⁵*Tko je tko u NDH, Hrvatska 1941.-1945.* Zagreb, Minerva, 1977, 484.

⁹⁰⁶Zdravko Dizdar, Marko Grčić, Slaven Ravlić i Darko Stuparić.

doblju 1941. - 1945., tko je kakav bio i kakav mu je povijesni predznak. Leksikon ne daje (uz razumljive iznimke) ocjene s obzirom na sumnje, optužbe ili osude o zlodjelima, nego nudi činjenice koje su se mogle doseći dosadašnjim istraživanjima i otvorenošću arhiva."⁹⁰⁷ Uredništvo u nastavku konstatuje "čini (nam se) da teret nasljeđa NDH opterećuje i danas: jedne strahom, druge odbojnošću, treće nekom neshvatljivom konspiracijom... NDH još uvijek pobuđuje suprostavljene poglede i ocjene s krajnje nepomirljivih pozicija. Nezavisna Država Hrvatska (1941. - 1945.), njezin poglavnik Ante Pavelić, te ustaški pokret u cjelini i danas - ne samo u historiografiji nego i u političkom i svekolikom životu - pobuđuje kontraverzije."⁹⁰⁸ Ove "kontraverzije", kaže se "razlistava i proslav u ovoj knjizi."⁹⁰⁹ A Trpimir Macan je "razlistao dvojbe" tako da je istakao dva stanovišta: zastupnici jednog "gledišta cijeli ustaški režim i Nezavisnu Državu Hrvatsku ocjenjuju zločinačkim", a drugog da "Nezavisna Država Hrvatska bila je država, a ustaški režim poglavito nije bio zločinački."⁹¹⁰ Verovatno ovo "poglavito" podrazumeva "sitnicu" od nekoliko stotina hiljada žrtava (da se ovde ne upuštamo u licitiranje), "sitnicu" o genocidnoj primeni rasnih zakona i genocidu nad Srbima, Jevrejima i Romima, o bezbrojnim zločinima protiv čovečnosti, ratnim zločinima i zločinima protiv civilnog stanovništva.

Pokušaj "znanstvene nepristrasnosti" i njeno proklamovanje kao jedinog ispravnog principa, ne uvažavajući stečene spoznaje (pa čak i samih autora - članova uredništva, koje su ranije objavljivali), i dokazane konstatacije, ne određujući se prema njima, predstavlja, ustvari, sasvim određeno očitovanje (ili ne mogu ili ne smeju se autori očitovati u duhu svojih nekih ranijih ocena, a na nove se izgleda nisu još "svikli", pa ih ne mogu tako jasno profilisati). Tako npr. za Ivicu Matković (str. 261.) kažu da je bio "na dužnosti nadstojnika Općeg odjela Zapovjedništva logora u Jasenovcu" i da je "upleten u ubojstvo M. Karamarka⁹¹¹ krajem travnja 1945", a ništa ne navode iz brojne dokumentacije i memoarskih zapisa o zločinima u logoru; ili za Ljubu Miloša (str. 267-277.) da je postao Luburiću "desna ruka, te će postati jedan od simbola ustaškog terora, u logorima u kojima je za vri-

⁹⁰⁷*Tko je tko u NDH*, "Riječ uredništva", V-VI.

⁹⁰⁸*Isto*, VI.

⁹⁰⁹Trpimir Macan, *Nezavisna Država Hrvatska, Pristupi i dvojbe*, u: *Tko je tko u NDH*, VII-XI.

⁹¹⁰*Isto*, VIII-IX.

⁹¹¹Jedan od vođa Ustaške mladeži, umešan u pokušaj "puča" Lorković - Vokić.

jeme NDH djelovao ubijeni su deseci tisuća ljudi"⁹¹²... i dalje "Pod Miloševim vodstvom ustaške postrojbe iz Jasenovca sredinom listopada napale su i opljačkale više sela u okoliću, a pretežni dio stanovništva (pravoslavaca koji su prešli na katoličku vjeru) odveli u logor. Pokrenuta je istraga te je u prosincu 1942. uhićen⁹¹³... i "pušten je uz Luburićevo zauzimanje."⁹¹⁴ Autori koriste svaku priliku da istaknu protivljenje RKC i Stepinca metodama ustaške države: "Donosio je (Pavelić, *nap. JM*) rasne zakone, uspostavio koncentracijske logore i podržavao nasilje nad dijelom stanovništva, unatoč prosvjedima Katoličke crkve na čelu s nadbiskupom A. Stepincem,"⁹¹⁵ a za Ivana Šarića nadbiskupa Vrhbosanske nadbiskupije, najbitnija je njegova "uloga u promicanju kulturne i nacionalne svijesti Hrvata u Bosni i Hercegovini," a za vreme NDH je "objavio pjesmu *Poglavniku*" i "sudjelovao" u radu "biskupskih konferencija 1941. i 1945. u Zagrebu",⁹¹⁶ a u natuknici o Stepincu (367-369.) vidno se naglašava da "Tijekom rata pomagao je ljudima bez obzira na njihovu nacionalnu i vjersku pripadnost i suprostavljao se nezakonitostima u NDH. Često prosvjeduje protiv nasilnog odvođenja Židova i Srba i pri najvišim vlastima u NDH... Pri prevođenju na rimokatoličku vjeru pravoslavnih vjernika, kao član Odbora trojice, zalaže se u uputama da se taj proces provodi u skladu s crkvenim normama, a samo iznimno, zbog ratnih prilika, dopušta skraćeni postupak", naravno ne pominje se nasilno katoličenje, i dalje: "Zbog zalaganja za ljudska prava proganjanih i skrbi za sudbinu pojedinaca (i Židova i pravoslavnih), te zbog propovijedi u zagrebačkoj katedrali, Stepinac dolazi u sukob s ustaškim vlastima."⁹¹⁷ Nigde se ne pominje njegova odgovornost kao nadbiskupa i kao vojnog vikara, istina "sine titulo", za ustaško i zločinačko delovanje niza sveštenika i sveštenika u vojnoj službi.

⁹¹²Autori su se upustili u "opasan rizik" jer "deseci tisuća" ne odgovara Tuđmanovim 20 000 (Konferencija u Haagu), a pogotovo 2 238 iz (istina tada još neobjavljenog) nalaza Saborske komisije za žrtve rata i poraća na čijem je čelu Vice Vukojević.

⁹¹³"Zamislite samo, to je strašno!" - kao da se čuje prizvuk nakon navedene konstatacije.

⁹¹⁴Ne pominjući njegovo lično učešće u masakriranju logoraša, u "ritualnim klanjima" itd. Upor. zapise Nikolića i dr.

⁹¹⁵*Tko je tko u NDH*, 309.

⁹¹⁶*Isto*, 367.

⁹¹⁷*Isto*, 367-368.

U Leksikonu je hronološki prikaz člana uredništva Slavena Ravlića o političkim zbivanjima u NDH,⁹¹⁸ i *Glosarij*⁹¹⁹ u kome se između ostalog nalaze natuknice o Jasenovcu (473): "najveći koncentracijski logor u NDH 1941. - 45., osnovan u kolovozu 1941. U logoru su ubijeni deseci tisuća Židova, Srba, Roma te Hrvata nepoćudnih režimu i antifašista. Nadbiskup A. Stepinac osuđivao ga je kao 'sramotu i ljagu za NDH' " i Staroj Gradiški (480): "koncentracijski logor u NDH 1941. - 44., formiran na mjestu dotadašnje kaznionice; početkom 1942. uključen u kompleks logora Jasenovac, u ustaškim dokumentima pominje se i kao 'Logor br. V'. U Njemu su ubijane tisuće Židova, Srba i Hrvata, osobito su stradale žene i djeca." Date su još kratke odrednice o logoru Jadovno (473), Kerestinec (474), Kruščica (475), Lepoglava (475) - ne navodi se kao logor već samo kao kaznionica, te za prijeko sudove (478), rasne zakone (479), UNS (482).

Ovaj Leksikon, bez obzira šta bi trebao sadržavati još mnoga imena, i bez obzira na neke ocene o ličnostima (odnosno izbegavanje davanja ocena), svakako će biti nezaobilazan (makar zbog generalija) za svakog historičara koji se bavi NDH.

*Hronologija radničkog pokreta i SKJ*⁹²⁰ u 86 natuknica pominje logore u zemlji i u Evropi, a u 15 logore Jasenovac i Staru Gradišku. Pod rednim brojem 654. uz navod o 700 000 žrtava nalazi se i navod kao u *Leksikonu NOR-a* o 50 079 lica ubijenih 1942. godine (koja su samo prošla kroz logor) i 280 000 streljanih 1943. godine.

*Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945.*⁹²¹ ima takođe niz natuknica koje se odnose na jasenovačke logore.

U ovu grupu uvrštavamo i izdanja zbornika narodnih heroja⁹²² u kojima su članci o narodnim herojima koji su poginuli ili bili zatočeni u logorima Jasenovac i Stara Gradiška.⁹²³

⁹¹⁸Slaven Ravlić, *Kronologija političkih događaja u NDH 1941. - 1945.*, Isto, 439-446.

⁹¹⁹Isti, *Glosarij*, isto, 467-484.

⁹²⁰*Hronologija radničkog pokreta i SKJ 1919-1979*, tom II, 1941-1945, Beograd, Narodna knjiga i Institut za savremenu istoriju, 1980.

⁹²¹*Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945*, Beograd, Vojnoistorijski institut, 1964.

⁹²²*Zbornik narodnih heroja Jugoslavije*, Beograd, Omladina, 1957; *Narodni heroji Jugoslavije*, A-M, N-Ž, Beograd, Institut za savremenu istoriju i Mladost, 1975; *Narodni heroji*, I-II, Beograd, Partizanska knjiga i Narodna knjiga, Titograd, Pobjeda, 1982; *Heroine Jugoslavije*, Zagreb, Spektar, 1980, s.p.

⁹²³*Narodni heroji*, A-M, N-Ž, Beograd, Titograd, 1982. Narodni heroji ubijeni u Jasenovcu i Staroj Gradiški: Čavić Marijan Grga, u Jasenovcu krajem 1941. (149-150/I); Nada Dimić, Stara Gradiška, III/1942. (188/I); Jakša Dugandžić, Stara Gradiška, X/1941. (207-208/I); dr. Milo Bošković, IX/1944. (104-105/I); Ivan Sabljak, Stara Gradiška, X/1944. (187/II); Milan Špalj, Stara Gradiška, VII/1942, (260/II); Mitar Trifunović Učo, Jasenovac, krajem 1941. (291-292/II); Stjepan Sekulić Jucko (192/II) pobjegao iz logora Jasenovac, kasnije poginuo u partizanima.

3. STUDIJE I STRUČNI PRILOZI

Ovde navodimo istoriografsku literaturu karaktera naučnih radova, studija i monografija, kao i priloga izučavanju nekih pitanja koja na određeni način predstavljaju i prilog za izučavanje jasenovačkih logora, odnosno daju relevantne podatke za ovu temu. Tu je uvrštena i istoriografija koja se bavi pitanjima određenih društvenih grupa (npr. po profesionalnoj pripadnosti: lekari, učitelji itd.; nacionalnoj, verskoj, dobnoj itd.), a donosi i neke podatke relevantne za našu temu (npr. podaci o broju žrtava u jasenovačkim logorima iz određene društvene grupe).

Ovakvih istoriografskih radova ima dosta, istina, različitog kvaliteta, od istoriografskih studija do polemičke publicistike (istoriografska osnova služi za aktuelne polemike), tako da je ponekad i teško ih razlučiti, odnosno, i mnoge od publikacija polemičkog tipa imaju vrlo kvalitetnu istoriografsku osnovu, i obrnuto, mnoge od knjiga sa pretenzijama naučnih radova (studija) nose u sebi i aktuelnu polemičku dimenziju.

U ovoj grupi nalaze se i pregledni članci i prikazi logora (u vidu članaka ili u posebnim izdanjima) pisani kao stručni radovi ili pisani popularno, najčešće u turističkim vodičima, i stručni (naučni) prilozi pitanjima izučavanja logora, te stručni prilozi čija osnovna tema nisu logori, ali donose relevantne spoznaje i faktografiju za izučavanje pitanja jasenovačkih logora.

a) Stručni i naučno - popularni prikazi logora

Prvi značajniji, dokumentima potkrepljeni, prikazi jasenovačkih logora, ako izuzmemo izdanja Državne i zemaljskih komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, pre svega *Zločini u logoru Jasenovac* i objavljenu memoarsku literaturu (Miliša, Riffer, Nikolić, Čolaković i dr.), dati su u knjigama: *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*⁹²⁴ i u knjizi Šime Balena *Pavelić*.⁹²⁵

U *Zločinima protiv Jevreja* "pružena je sažeta ali obuhvatna slika čitavog obima fašističkih zločina nad Jevrejima".⁹²⁶ U knjizi su obuhvaćeni rezultati istraženog i obrađenog materijala do početka 1948. godine nastalog delovanjem Državne komisije za utvrđivanje zločina. Knjiga je podeljena na 6 delova, a zločini u NDH obrađeni su u drugom delu⁹²⁷ unutar koga je poglavlje o koncentracionim logorima Jasenovac i Stara Gradiška.⁹²⁸ Opšti prikazi logora i pojedini masovni zločini ilustrovani su i argumentovani brojnim dokumentima, najčešće izvodima iz svedočenja preživelih pred Državnom komisijom. Tragedija Jevreja u Jugoslaviji za vreme II svetskog rata svoj najbestijalniji izraz imala je u Jasenovcu.

U Balenovoj knjizi citirani su mnogi dokumenti ili su doneti kao faksimili koji govore o ozakonjenju terora. Posebno poglavlje (peto), Balen posvećuje logorima, gde donosi iskaz jednog zločinca kako je postao koljač u logoru Slana,⁹²⁹ a isti se sistem koristio, prema izjavama preživelih, i u Jasenovcu. Pod naslovom *Jasenovačka klaonica* govori se o logorima Krapje i Bročice, za koje kaže da su "osnovani u svibnju 1941, nešto kasnije

⁹²⁴*Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Beograd, Savez jevrejskih opština FNR Jugoslavije, 1952, 255. (dalje: *Zločini protiv Jevreja*); i izdanje iz 1957. godine: *The Crimes of the Fascist Occupants and their Collaborators against Jewis in Yugoslavia* (vidi nap. 1152).

⁹²⁵Šime Balen, *Pavelić*, Zagreb, Društvo novinara Hrvatske, 1952, 144. *Pavelićevi logori - klaonice naroda*, 77-100. (*Jasenovačka klaonica*, 83-100).

⁹²⁶*Zločini protiv Jevreja*, XVI.

⁹²⁷*Isto*, 54-114.

⁹²⁸*Isto*, 85-109.

⁹²⁹Balen, *o. c.*, 78-80. Iskaz 19-godšnjeg ustaše Jose Oreškovća, koga su partizani zarobili 1942. god.

od onih u Slanom i Jadovnu."⁹³⁰ Balen navodi da je Krapje bio logor "tihe likvidacije" - tifus, ali se kasnije prešlo na streljanje i likvidaciju logora, tako da su "16. rujna 1941. u Krapju postrijeljali prvu grupu od nekoliko stotina ljudi."⁹³¹ O likvidaciji logora Bročice i Krapje donosi faksimil izjave Ljube Miloša.⁹³² Balenov prikaz Logora III dopunjen je faksimilom izjave Ljube Miloša o masovnim likvidacijama⁹³³ i Ante Vrbana o gušenju dece plinom u Staroj Gradiški.⁹³⁴ U knjizi se nalaze i brojni fotodokumenti o zločinima.

Zdenko Leontal u zborniku *Za čoveka*⁹³⁵ u prilogu pod naslovom *Logori*⁹³⁶ dao je prikaz Jasenovca i Stare Gradiške. Leontal navodi da su prvi transporti, uglavnom Jevreja i Srba, dopremljeni u leto 1941. i kod sela Krapje sami sagradili logor (Jasenovac - Logor I), a nedugo zatim osnovan je na reci Strug između Jasenovca i Krapja Jasenovac - Logor II, a nakon njihovih likvidacija, novembra 1941. formira se Logor III - Cigłana. U samom mestu Jasenovac osnovan je Logor IV - Kožara. U prikazu su dati opisi logorskih objekata, te postupci ustaša i položaj logoraša. Velik prostor posvećen je likvidacijama i navođenju zločina "glavnih ustaških koljača". Uz prikaz zločina daju se i izvodi izjava svedoka. Navodi, da je u Jasenovcu pobijeno 500-600 000 ljudi, među kojima oko 20 000 Jevreja. O Staroj Gradiški kao delu jasenovačkog logora - Logoru V, govori se kroz izjave svedoka.

⁹³⁰*Isto*, 85. U nizu kasnijih priloga, tvrdi se da jasenovački logori počinju 21. avgusta 1941, dopremljenim transportom iz Gospića (logoraši Gospića, Slane i Jadovnog) preko Jastrebarskog (Miletć). Iz sećanja logoraša (Čolaković) oni su dopremljeni u logor Bročice (opis: dve jevrejske i jedna srpska baraka, ledina ograđena žicom), dok za logor Krapje dobija se dojam da je već delimično postojao (Jakica Danon). O postanku logora I i II vidi: Jovan Mirković, *Prilog izučavanju funkcioniranja sistema jasenovačkih koncentracionih logora 1941. (logori I i II) na osnovu sjećanja i izjava preživjelih zatočenika i mještana Jasenovca i okolnih sela*. Izloženo na naučnom skupu "Jugoslavija u II svjetskom ratu" jula 1991. u Beogradu. Delovi objavljeni u listu "Front", XLVI, br. 14 (1658), 12. jul 1991, 31, *Jasenovački kavez*.

⁹³¹*Isto*, 84.

⁹³²*Isto*, 85.

⁹³³*Isto*, 87, 89, 96, 97, 98.

⁹³⁴*Isto*, 94.

⁹³⁵*Za čoveka*, Zbornik zapisa i dokumenata iz Narodne revolucije. Izdao Republički odbor Saveza ratnih vojnih invalida Hrvatske, Zagreb, 1957, 582.

⁹³⁶*Isto*. *Logori*, Uredio dr. Zdenko Leontal, 67-106; *Jasenovac*, 67-97, *Stara Gradiška*, 97-100, *Pag*, 100-102, *Danica*, 103-105, *Jadovno*, 105-106.

Ustaški logori Mirka Peršena⁹³⁷ je prvo kompleksnije delo posvećeno izučavanju sistema ustaških logora uništenja. Ova knjiga ima odlike monografije, iako nije pisana kao naučna studija. U tekstu su dati brojni dokumenti (uglavnom u izvodima), izvodi iz onovremene štampe sa govorima, proglasima, zakonskim odredbama i sl., niz dokumenata ustaške provenijencije, izvode iz izjava svedoka zločina, izvode iz dokumentacije poratnih istražnih i pravosudnih organa itd.

U prvom poglavlju govori se o osnivanju ustaške države, početku terora i njegovom ozakonjenju. U poglavlju *Deportacije i iseljenički logori* opisana su sabirališta i iseljenički logori za izvršenje plana deportacije Srba (Caprag, Bjelovar, Slavenska Požega) koji su predstavljali, pored masovnih ubistava na terenu, "drugi oblik rješavanja srpskog pitanja," a treći oblik "bili su logori uništenja". Sistem logora uništenja obrađen je u III poglavlju.⁹³⁸

Koncentracioni logori bili su u nadležnosti UNS-a. Neposredno je rukovodio Ured III, a osiguranje i čuvanje je imala Ustaška obrana. Ukidanjem UNS-a veći deo nadležnosti prelazi u kompetenciju Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost. U ovom poglavlju daje se dalje kraći osvrt na pojedine logore, pa i o jasenovačkoj grupi logora.⁹³⁹

Citiranjem svedočenja i sećanja preživelih te raznih dokumenata u poglavlju *Put u smrt*⁹⁴⁰ dat je prikaz masovnog otpremanja stanovništva i "svih nepoćudnih i pogibeljnih osoba" u logore, a posebno u Jasenovac.

⁹³⁷Mirko Peršen, *Ustaški logori*, Zagreb, Stvarnost, 1966, 181.

⁹³⁸Isto. *Sistem logora uništenja*, 37-48. "na teritoriji Nezavisne Države Hrvatske postojali su ustaški koncentracioni logori: Jasenovac, Stara Gradiška, Lepoglava, Jadovno (blizu Gospića), Slano (na otoku Pagu), Kerestinec, Đakovo, Danica (u Koprivnici), Kruščica (kod Travnika), Loborgrad, Feričanci, Tenje (kod Osijeka), Sisak i Jastrebarsko. Uz ove postojao je i izvjestan broj sabirnih logora. Osim toga na teritoriji NDH postojali su još njemački logori: Jankomir, u blizini Zagreba pod upravom Gestapoa, gdje su bili internirani zarobljeni partizani, nadalje njemački logor u Zemunu, Rijeci, sabirni logor u Bihaću, logor u Slavanskom Brodu i Vinkovcima, gdje su također bili internirani zarobljeni partizani, aktivisti i simpatizeri NOP-a. Postojali su i talijanski logori: Kampor na otoku Rabu, Kraljevica, Bakar, Zlarin, Molat, Lopud, Kupari kod Dubrovnika i još neki kao i velik broj zatvora." (str. 37.).

⁹³⁹Isto, 44-46.

⁹⁴⁰Isto, 49-59.

Sledeće poglavlje je o uslovima u logorima, te o sistemu ropskog rada u njima i deportovanju na prinudni rad u Nemačku. Ovde je objavljen i ustaški propagandni prikaz *Njihov prijašnji rad bila je politika - sadašnja naša politika jest rad*⁹⁴¹ o izložbi u Zagrebačkom Zboru pod nazivom *Godinu dana rada sabirnih logora Ustaške obrane*.

Širi prikaz jasenovačkih logora i terora u njima dat je u poglavlju *Jasenovačka mučilišta*.⁹⁴² U nastavku je poglavlje o stradanju dece u logoru, a zatim o organizaciji otpora, bekstvima i zamenama. U poglavlju *Likvidacija svjedoka* opisan je kraj logora i nalazi Zemaljske komisije, koji se sumiraju pod naslovom *Bilanca smrti*. Na kraju autor raspravlja o uzrocima zločina: kako su se ustaše pripremile za zločine i zašto su ih učinile.

Peršenovi *Ustaški logori* su, u svakom slučaju nezaobilazna literatura za izučavanje jasenovačkih logora,⁹⁴³ stoga su i često citirani u literaturi.

Drugo, dopunjeno i prošireno izdanje *Ustaških logora* izašlo je iz štampe 1990. godine.⁹⁴⁴ Ono je ne samo po obimu veće (ovo izd. 350 str., a prvo 181 str.) nego je doista znatno dopunjeno i izmenjeno⁹⁴⁵ kako po građi tako i u koncepciji. Naime, u novom izdanju izvršena je preglednija sistematizacija u tekstu. Sadržaj je dat u konciznijim (dokumentovanim) naslovima u odnosu na prvo izdanje.

Uvodni tekst *Proljeće četrdesetprve* odgovara donekle uvodnom tekstu prvog izdanja *Početak terora*. Dalje je sadržaj sistematizovan kroz poglavlja: *Prvi logori* (Lepoglava 1941., Kerestinec, "Danica"), *Logori Ustaške obrane* (Gospić, Jadovno, Slana i Metajna, Kruščica, Jastrebarsko), *Useljeničko - iseljenički logori* (Caprag, Slavenska Požega, Bjelovar), *Jasenovačka grupa logora* (Krapje, Bročice, Ciglana, Kožara, Stara Gradiška), *Ženski i dječji sabirni logori* (Lobor, Gornja Rijeka, Đakovo, Tenja, Jastrebarsko i Reka, Sisak), *Nemačko - ustaški sabirni logori u Zemunu i Vinkovcima* (Zemun, Vinkovci), Sa-

⁹⁴¹*Isto*, 82-84. *Njihov prijašnji rad bila je politika - sadašnja naša politika jest rad*, "Hrvatski narod", 9.9.1942. (vidi nap. 409 i 420).

⁹⁴²*Isto*, 87-100. Uz brojne izvode iz dokumenata dat je u izvodima "idilični prikaz logora" Alojza Lutza u "Hrvatskom vojniku" iz februara 1945. godine. Vidi nap. 409.

⁹⁴³Prikaz knjige, I. M.: *Mirko Peršen, Ustaški logori, Zagreb, 1966*, "Vjesnik", XXVII/1966, br. 6896.

⁹⁴⁴Mirko Peršen, *Ustaški logori*, Zagreb, Globus, 1990, 350. (dalje: Peršen, *Ustaški logori*, II izd.); (vidi prikaz: Milorad P. Radosinović, *Mirko Peršen, Ustaški logori*, Istorija 20. veka, br. 1-2/1991).

⁹⁴⁵Stoga, valjda, i nema naznake u katalogizaciji da se radi o drugom (dopunjenom i izmenjenom) izdanju, već je katalogizacija data kao da se radi o sasvim novom izdanju.

birni i radni logor Lepoglava. Zaključno razmatranje nosi naslov *Bilanca smrti*, kao i u prvom izdanju, ali u ovome nema iz prvog izdanja naslova *Uzroci zločina*.

Peršen i u drugom izdanju donosi mnogobrojna dokumenta, najčešće u izvodima, brojno više nego u prvom izdanju. Iako je u drugom izdanju od naučne aparature uvrstio *Kazalo imena*, šteta je šta uz citirana dokumenta (osim ponegde u tekstu) nije data aparatura (izvor, signatura), Peršenov rad dobio bi na kvaliteti i poprimio bi karakteristike studije. Po broju objavljenih dokumenata, zakonskih odredbi, izjava, svedočenja i dr., Peršenova knjiga bi, da su objavljeni integralno i sa potrebnom aparaturom, se mogla uvrstiti u grupu objavljenih izvora, no svakako će poslužiti kao svojevrsni vodič kroz izvore.

Napor autora u zaključnom razmatranju⁹⁴⁶ da dođe do objektivnije slike o broju žrtava u logorima, iako je razmatrao dosta velik broj izvora, odnosno iskaza u literaturi, ipak ne predstavlja studiozni pristup, u smislu pomaka u spoznajama, ovom pitanju i čini nam se da zbog opterećenosti nekim polemikama i navodima u literaturi i štampi, povodi se za njima,⁹⁴⁷ tako da ova analiza, čini slabiji deo knjige. Peršen ukazuje na određena preterivanja (bolje rečeno nedokazana navođenja izvesnih velikih brojeva za žrtve jasenovačkih logora), ali, interesantno je, da ne komentariše minimizatore. Iako analizira određene podatke iz literature o stvarnim i demografskim gubicima, Peršen svoj "bilans smrti" ipak izvodi "na bazi uvjerenja" a ne fakata. On se opredeljuje da je u svim logorima ubijeno 80-120 000 i to: u gospićkoj grupi logora 15-25 000, u jasenovačkoj grupi logora 60-80 000 i svim ostalima 7-15 000.⁹⁴⁸

Peršen, iako i sam logoraš sa spoznajama o stradanju u logorima⁹⁴⁹ i vrstan publicist, pati (u ovom izdanju), čini se, od zajedničke boljke mnogih hrvatskih historiografa i publicista da se pokušava nametnuti (ne kaže se, ali se pretpostavlja od autora iz redova druge nacije) karakteristike ustaškog režima celom hrvatskom narodu.⁹⁵⁰

⁹⁴⁶Peršen, *Ustaški logori*, II izd., *Bilanca smrti*, 313-329.

⁹⁴⁷Peršen sudeluje sa prikazom prema ovom zaključnom razmatranju pod naslovom *Što je tabu tema o istini o ustaškim logorima* na naučnom skupu u Jasenovcu 1989. godine "Stradanje Jugoslavena u II svjetskom ratu". Vidi nap. 1101.

⁹⁴⁸Peršen, *Ustaški logori*, II izd., 328-329.

⁹⁴⁹*Isto*, 329: "...svi smo bili braća, bez podjela i prebrojavanja..."

⁹⁵⁰*Isto*: "...svi zaključci mogu se, a i moraju podvrći svakoj strogoj i znanstvenoj kritici. Na tome se upravo radi, kako bi se već jednom utvrdila istina. Ne da bi se prikrio zločin, nego da bi se uklonilo nepovjerenje,

Kao šta je data konstatacija za prvo izdanje *Ustaških logora* da je nezaobilazna literatura za našu temu, isto, pogotovo, vredi i za ovo izdanje. Peršen, iako nije historičar, može se, usprkos navedenim primedbama, uključiti u malobrojnu grupu istoriografa, koji su dali ozbiljne, dokumentovane, priloge izučavanju fenomena logora u NDH, odnosno, još manjoj grupi, koji su sistematizovali svoje spoznaje.

O logoru Jasenovac kao posebno izdanje štampana je knjiga Ante Zukanovića *S one strane svijeta*,⁹⁵¹ koja je ustvari nešto izmenjen i dopunjen feljton objavljen pod istim naslovom u nedeljniku "Rad" 1966/1967. godine.⁹⁵² Zukanović pati od senzacionalizma, pa tako navodi proizvoljnu tvrdnju da je proboj iz logora III preživelo svega četiri zatočnika, a u nizu i memoarskih i drugih zapisa mogao je naći podatke da se taj broj kreće od 54 - 80 preživelih u proboju, a podatak iz kasnijeg vremena pokazuje broj od 87.⁹⁵³

U knjizi Mladena Colića *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941.*⁹⁵⁴ glava četvrta, govori se o ustaškom teroru,⁹⁵⁵ a pod naslovom *Ustaški koncentracioni logori u NDH* dat je osvrt na logore Danica, Kerestinec, Jadovno, Pag, Kruščica, Loborgrad, Đakovo, Stara Gradiška i Jasenovac. Colić objavljuje 40 priloga,⁹⁵⁶ uglavnom zakonskih odredbi, kojih se deo odnosi i na logore, tako da se ovaj deo može uvrstiti u bibliografiju objavljenih izvora. O ovoj knjizi i njenim pretenzijama pisali su u ocenama i prikazima Mile

koje svima smeta, i razobličile insinuacije koje se često pokušavaju na račun ustaškog režima pripisati cijelom hrvatskom narodu."

⁹⁵¹Ante Zukanović, *S one strane svijeta. Žrtve jasenovačkog logora*. Nova Gradiška, Narodno sveučilište "M. A. Reljković", 1972, 92.

⁹⁵²Ante Zukanović, *S one strane svijeta, Žrtve jasenovačkog logora*, "Rad", 1966/1967. (feljton).

⁹⁵³Antun Miletić, *Prilog utvrđivanju imenom broja usmrćenih u koncentracionom logoru Jasenovac*, u: *Jasenovac sistem ustaških logora smrti, Saopštenja sa Okruglog stola održanog u Beogradu 23.4.1996*. Beograd, 1997, 50-88. *Spisak logoraša Koncentracionog logora Jasenovac, koji su ostali živi po izvršenom ustanku 22.4.1945. godine*, str. 80-81.

⁹⁵⁴Mladen Colić, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941*. Beograd, Delta-Press, 1973, 485.

⁹⁵⁵Isto, *Ustaški teror u NDH 1941. godine*, 339-347.

⁹⁵⁶Isto, *Prilozi*, 403-462.

Konjević⁹⁵⁷ i Rafael Brčić,⁹⁵⁸ te se tim povodom razvila polemika između Colića⁹⁵⁹ i Konjevića.⁹⁶⁰

O jasenovačkim logorima napisano je, bilo kao brošure, posebni pregledni članci ili u sklopu tekstova naučnih rasprava i historiografske publicistike više napisa. Iako se razlikuju u kvaliteti (od stručnih radova do popularno-publicističkih napisa) zajednički im je, u većem ili manjem obimu, da daju istorijat logora, njegovu organizaciju, uslove života i zločine u logoru. U većini ih se daju podaci o sistemu logora, metodama likvidacije, broju žrtava itd.

Posebni članci Zlatka Munka o Jasenovcu⁹⁶¹ i Staroj Gradiški⁹⁶² objavljeni su kao uvodni tekstovi u zborniku sećanja *Otpor u žicama*. Osvrt na postanak i razvoj jasenovačkih logora Radovana Trivunčića štampan je kao posebna brošura.⁹⁶³ Kao posebno izdanje izašla je *Ustaška fabrika smrti 1941-1945*. Antuna Miletića.⁹⁶⁴ Ovaj autor je objavio i više članaka o jasenovačkim logorima: u Godišnjaku Društva istoričara BiH,⁹⁶⁵ u Dedijerovim *Novim priložima za biografiju Josipa Broza Tita II*,⁹⁶⁶ kao *Uvod* u svoju trotomnu knjigu *Koncentracioni logor Jasenovac - Dokumenta*,⁹⁶⁷ koji s *Pogovorom* u trećoj knjizi

⁹⁵⁷Mile Konjević, *Mladen Colić, Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941*. Pregled, br. 9, (Ocjene i prikazi), Sarajevo, 1974, 967-972.

⁹⁵⁸Rafael Brčić, *O knjizi Mladena Colića: Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941*. ČSP, VI/3 (16)/1974, 121-133.

⁹⁵⁹Mladen Colić, *Naučna kritika ili poziv na anatemu*, ČSP, VIII/1 (20)/1976, 102-111.

⁹⁶⁰Mile Konjević, *Povodom Colićeve dileme "Naučna kritika ili poziv na anatemu"*, (Diskusija), ČSP, II-III/1976, 81-91; Isti, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska (II)*, Pregled, br. 6, Sarajevo, 1977, 789-794.

⁹⁶¹Zlatko Munko, *Jasenovac (istorijat)*, *Otpor u žicama I*, Beograd, VIZ, 1969, 17-33.

⁹⁶²Isti, *Stara Gradiška (istorijat)*, Isto, 525-531.

⁹⁶³Radovan Trivunčić, *Jasenovac i jasenovački logori*, *Jasenovac, Spomen područje*, 1972, 29, (drugo i treće dopunjeno i prošireno izdanje 1974. i 1977, 38).

⁹⁶⁴Antun Miletić, *Ustaška fabrika smrti 1941-1945*, Beograd, Vojnoizdavački i novinski centar, 1988, 127.

⁹⁶⁵Isti, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945*, Godišnjak DI BiH, XXXVI/1985, 23-40.

⁹⁶⁶Isti, *Logor Jasenovac*, u: Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita II*, Rijeka, Liburnija, Zagreb, Mladost, 552-557.

⁹⁶⁷Isti, *Uvod*, u: *Koncentracioni logor Jasenovac I*, Ocenu o ovom članku dao je P. Stričić na tribini "Naše teme". Upor. tekst uz nap. 441.

može činiti celinu,⁹⁶⁸ u predgovoru knjizi Milana Gavrića *Otkosi smrti*.⁹⁶⁹ Isti autor zajedno s Brankom Obućinom radio je *Istorijski elaborat za program uređenja Spomen područja Donja Gradina* (tri verzije)⁹⁷⁰ koji je nešto prerađen, objavljen u VIG pod naslovom *Jasenovački logor "Gradina" 1941-1945*.⁹⁷¹

U prilogu *Izveštaju Spomen područja Jasenovac* za srednjeročno razdoblje, rađenom 1980, dat je *Kraći povijesni osvrt na jasenovačke logore 1941-1945*.⁹⁷²

Ustaško divljanje u Hrvatskoj (Jasenovac) je poglavlje u knjizi Labović - Ražnatović *Otpor golorukih kroz logore* u kome je dat prikaz logora.⁹⁷³ Nikola Živković piše o Jasenovcu i Staroj Gradiški u poglavlju *Zatvori i koncentracijski logori u zemlji* u svojoj studiji *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u drugom svetskom ratu*.⁹⁷⁴

U knjižici *Kako su nestajali ljudi* Voje Jovanovića jedno poglavlje se odnosi na jasenovačke logore.⁹⁷⁵ Jovanović ne čita dobro izvore i literaturu kojom se služi, jer unosi netačne tvrdnje.⁹⁷⁶

⁹⁶⁸Isti, *Pogovor*, u: Koncentracioni logor Jasenovac, III, 703-722.

⁹⁶⁹Isti, *Umesto predgovora*, u: Milan Gavrić, *Otkosi smrti*. Sećanje na jasenovački logor istrebljenja. Beograd, Narodna armija, 1977, 5-17.

⁹⁷⁰Antun Miletić i Branko Obućina, *Program uređenja Spomen područja Donja Gradina - istorijski elaborat*, Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 60. (šapirografirano); Institut za istoriju Sarajevo, *Program uređenja Spomen područja Donja Gradina - istorijski elaborat*. Urbanistički zavod BiH, Sarajevo (bez imena autora i bez god. izdanja), 89. (šapirografirano); *Izvod iz istorijskog elaborata o događajima koji su se zbili na prostoru Spomen područja u vrijeme dok se nalazilo u sastavu fašističkog koncentracionog logora u Jasenovcu*, *Program uređenja Spomen područja Donja Gradina, Prijedlog koncepcije*, Urbanistički zavod BiH, 1977, 3-12. Radi se o istom elaboratu s neznatnim promenama i dopunama, a treći tekst je skraćena verzija.

⁹⁷¹Antun Miletić i Branko Obućina, *Jasenovački logor "Gradina" 1941-1945*. VIG, 1/1980, 209-232.

⁹⁷²Jovan Mirković, *Kraći povijesni osvrt na jasenovačke logore 1941-1945. (Prilog izvještaju)*, u: *Izveštaj Spomen područja Jasenovac (Analiza stanja i smjernice razvoja)*, priredio Jovan Mirković, Jasenovac, Spomen područje, 1980, 43-56.

⁹⁷³Đurica Labović, Petar Ražnatović, *Otpor golorukih kroz logore*, Beograd, Grafika, 1970, 187. *Ustaško divljanje u Hrvatskoj (Jasenovac)*, 59-74.

⁹⁷⁴Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u drugom svetskom ratu*, Beograd, Institut za savremenu istoriju i Export-press, 1975, 590. *Zatvori i koncentracijski logori u zemlji*, 238-255, (o Jasenovcu i Staroj Gradiški na str. 239-242).

⁹⁷⁵Voja Jovanović, *Kako su nestajali ljudi*, Beograd, Rad, 1962, 69. *Takmičenje zločinaca (Jasenovački logor)*, 39-48.

Milorad Vignjević u članku *Gradina - najveća grobnica žrtava II svjetskog rata u Jugoslaviji*⁹⁷⁷ i Zaim Topčić u prvom delu članka *U Jasenovcu su zločinci ubili i poznate mlade književnike*⁹⁷⁸ daju osvrt (prikaz) jasenovačkih logora.

Prikaz Sime Brdara o Donjoj Gradini više je literarnog karaktera nego prikaz logorskog lokaliteta.⁹⁷⁹

Vodiči i fotomonografije Spomen područja Jasenovac, spomenika NOR-a i prigodna izdanja donose najčešće kraće naučno-popularne prikaze jasenovačkih logora, temeljene uglavnom na poznatoj faktografiji i izvodima iz sećanja zatočenika. U ovim tekstovima dati su osnovni podaci o organizaciji sistema jasenovačkih logora, nalazima Zemaljske komisije, broju žrtava, masivnim i pojedinačnim zločinima, često ilustrovano izvodima iz sećanja ili zapisnika istražnih i pravosudnih organa. Ozbiljnija kritička analiza ukazala bi na niz slabosti.⁹⁸⁰

Spomen područje Jasenovac je naslov dva najtiražnija turistička vodiča sa tekstovima Radovana Trivunčića⁹⁸¹ i Gojka Jokića.⁹⁸² U kvalitetnom vodiču *Bili so uporni*

⁹⁷⁶*Isto*, 43. Jovanović tvrdi da ima jedva stotinjak preživelih svedoka iz jasenovačkih logora - šta ne stoji (npr. samo u pojedinim sekcijama bivših zatočenika logora Jasenovac i Stara Gradiška, u nekim gradovima, bilo je po stotinu do dvesto članova). Na istom mestu navodi likvidaciju "prva dva jasenovačka logora, u Gradini i Ušticama" šta nije mogao naći nigde u izvorima i literaturi.

⁹⁷⁷Milorad Vignjević, *Gradina - najveća grobnica žrtava drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*, Kozara IV, Beograd, VIZ, 1978, 464-470.

⁹⁷⁸Zaim Topčić, *U Jasenovcu su zločinci ubili i poznate mlade književnike*, Sarajevo u revoluciji, knj. 4, Sarajevo, Istorijski arhiv, 1981, 565-574.

⁹⁷⁹Simo Brdar, *Gradina D*, Banja Luka, Glas srpski, 1994, 23; ranije objavljeno u Zborniku radova Muzeja revolucije BiH, Sarajevo.

⁹⁸⁰Obzirom da je u vreme pisanja ovog dela teksta (1989) ova vrsta literature imala značajan tiraž i popularnu cenu, šta ju je činilo dostupnim širokom krugu posetilaca Spomen područja, a često je bila jedini izvor spoznaje, neophodna je bila i kritička valorizacija ovih tekstova.

⁹⁸¹*Spomen područje Jasenovac*, tekst: Radovan Trivunčić, Biblioteka "Male turističke monografije", Zagreb, Turistkomerc i Spomen područje Jasenovac, 1975, 80 (fotomonografija), četiri izdanja + izdanja na engleskom, francuskom i ruskom, tiraž oko 50 000.

⁹⁸²Gojko Jokić, *Spomen područje Jasenovac*, Turistički vodič, Beograd, Turistička štampa i Spomen područje Jasenovac, 1981, 32. Tiraž prvog izdanja 50 000. Isti, *Jugoslavija - spomenici revolucije*, Turistički

(*Vodnik po koncentracijskih taboriščih in zaporih*)⁹⁸³ dva su kraća članka o logorima Jasenovac⁹⁸⁴ i Stara Gradiška.⁹⁸⁵ Jasenovac je uvršten i u vodiče kroz spomen obeležja NOR-a u SRH i SFRJ.⁹⁸⁶ Obzirom na pretenzije ovih izdanja da budu vodiči, prvenstveno mladoj generaciji (školske ekskurzije), nedopustive su faktografske pogreške i proizvoljne tvrdnje kao u tekstovima vodiča *Putovima revolucije*.⁹⁸⁷ O Jasenovcu je tekst Branka Božića u poglavlju *Slavonija i Baranja*, u kome npr. stoji: "u logoru Jasenovac prosječno dnevno gubilo je život oko 500 ljudi...", "...logor se sastojao od 6 objekata smještenih u Jasenovcu i njegovoj okolini...", "... logoraši su u njemu (logoru Bročice, *nap. JM*) čekali likvidaciju bez ikakvog krova nad glavom" (postojale su tri barake, *nap. JM*), "(Logor III je) uništen tek u svibnju 1945. godine", pa do opisa spomenika - sveta "s četiri laticе" (ima šest, *nap. JM*).

Od prigodnih izdanja navodimo *Jasenovac* s nekoliko kraćih podataka i izborom fotomaterijala iz muzejske postavke i planom Logora III i groblja Gradina,⁹⁸⁸ *Deset godi-*

vodič, Beograd, Turistička štampa, 1986, 448, *Jasenovac, Spomen područje*, 137-144. (Koncentracioni logor - kraći prikaz, 137-142, Jastrebarsko - koncentracioni logor za decu, 145-149).

⁹⁸³*Bili so uporni. Vodnik po koncentracijskih taboriščih in zaporih*, (4 izdanja), izdala: Komisija za bivše političke zapornike, internirance in izgnance pri RO ZZB NOV Slovenije, Ljubljana, 3. izd. 1981, 192; II izdanje: *Bili so uporni: zaprti, pregnani, obešeni, ustreljeni na suženjskem delu. Vodnik po koncentracijskih taboriščih in zaporih, kjer so med drugo svetovno vojno nacifašistični okupatorji hoteli, a nikoli učinili svobodoljubnega duha našega človeka*, Uredniški odbor: Bojan Ajdič, ... et al. Izdalo: Komisija za bivše politične zapornike, internirance in izgnance pri RO ZZB BOV Slovenije, Škofja Loka, Alpetours, 1980. 174.

⁹⁸⁴Bojan Ajdič, *Koncentracijsko taborišče Jasenovac*, u: *Bili so uporni*, Ljubljana, 3. izd., 1981, 108-111.

⁹⁸⁵Jernej Borovnik, *Koncentracijsko taborišče v Stari Gradiški*, Isto, 111-112.

⁹⁸⁶Mahmud Konjhodžić, *Sjećanja u kamen uklesana*, Spomenici radničkog pokreta i narodne revolucije u Hrvatskoj, Zagreb, Ured za informacije Izvršnog vijeća Sabora NRH, 1960, 301. (Spomenik u Jasenovcu još nije bio podignut.) Na nekim spomenicima su natpisi sa brojem žrtava u Jasenovcu, npr. Paklenica 172 ŽFT (str. 216). Milenko Pataković, *Izbor spomen-obilježja NOR-a Jugoslavije*. Vodič uz kartu. Osijek, Glas Slavonije, 1975, 190; Srećko Ljubljanović, *Spomenici revolucije*, Slavenska Požega, SUBNOR, 1968.

⁹⁸⁷*Putovima revolucije*, Turistička monografija, Zagreb, Turistkomerc i RO SUBNOR SRH, 1979, 226, (Jasenovac, 179-182).

⁹⁸⁸*Jasenovac*, Sisak, Jedinstvo, 1966, 16+2 karte.

na *Spomen područja Jasenovac* Duška Lončara⁹⁸⁹ i *Novska* sa člankom *Spomen područje Jasenovac*.⁹⁹⁰

b) Studije i prilozi izučavanju pojedinih pitanja o jasenovačkim logorima

Već je napomenuto da naučno utemeljene monografije ili studije o jasenovačkim logorima ili o nekom od logora iz ovog sistema nema.⁹⁹¹ Osim ponekog od navedenih preglednih članaka i prikaza logora koji osim poznavanja materije, dokumentovanosti i metodološki su rađeni tako da imaju karakter seroznijeg pristupa, mali je broj i priloga izučavanju jasenovačkih logora koji imaju odlike naučnog rada. Puno je, pak, veći broj stručnih radova kojima je osnovna tema nešta drugo, a u nekom segmentu, ponekad i marginalno, dotiču se ovog pitanja

⁹⁸⁹Duško Lončar, *Deset godina Spomen područja Jasenovac*, Jasenovac, Spomen područje, 1977, 55.

⁹⁹⁰*Spomen područje Jasenovac*, u: *Novska*. Beograd, Poslovna politika, s.a., 47-48.

⁹⁹¹Rad na monografiji o logoru Jasenovac započeo je Barbić. Vidi nap. 57. i 1051.

Naravno, ima stručnih radova, pa i posebnih izdanja, koji su, moglo bi se reći i posvećeni Jasenovcu, odnosno jasenovačkim logorima, međutim, metodološki su uglavnom tako rađeni da više se bave nekim aspektima, često polemikama sa političko-nacionalnim nabojem, a manje studijski obrađivanjem fenomena ove teme, pa je i dvojbeno pitanje gde ih uvrstiti. Najčešće ih uvrštavamo u historiografsku publicistiku, ali i u studije i naučne priloge (sa naznakama u odstupanju od nekih metodoloških principa).

Pre pokretanja pomenutog opštejugoslovenskog projekta o logorima gotovo da i nije bilo značajnijih naučnih priloga (u smislu metodološki i faktografski stručnog rada, oslonjenog na sve relevantne izvore i verifikovana dostignuća prethodnih istraživanja) o jasenovačkim logorima ili o nekom pitanju u vezi s izučavanjem ove teme.

U literaturi o Jasenovcu često se pozivalo na članak Dušana Misirače *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945*.⁹⁹² Uz kraći istorijat logora, Misirača daje prikaz istraživačkih radova u Donjoj Gradini koji su vršeni 1964. i 1965. godine, i podatke o grobnicama u Gradini. Iz podnaslova, *Uređenje masovnih grobnica učesnika narodnooslobodilačkog rata i žrtava fašističkog terora Donja Gradina, opština Bosanska Dubica*, se vidi da osnovni cilj članka nije istorijat logora (šta bi se moglo oceniti iz naslova), stoga i uvodni osvrt na istorijat ne predstavlja konzistentni prikaz logora, a na izvore se poziva svega pet puta. U drugom delu koji govori o istraživanjima u Gradini dati su podaci o koncepciji, istraživačima i naznačeni neki od rezultata. Treći deo ovog članka čini prikaz grobišnih lokaliteta sa podacima o broju i površini grobnica.

U literaturi se često poziva još na dva Misiračina članka u štampi: feljton *Koncentracioni logor Jasenovac* u "Oslobođenju"⁹⁹³ (ustvari prerađen pomenuti članak iz "Naših starina") i članak *Veliko groblje* u "4. julu".⁹⁹⁴

Rezultati istraživanja o kojima se govori u ovom članku u "Našim starinama" nisu, nažalost, objavljeni u celosti uz ovaj članak, a niti ih je Misirača kasnije objavio. Ka-

⁹⁹²Dušan Misirača, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945*. Naše starine, XII, Sarajevo, 1969, 119-125.

⁹⁹³Dušan Misirača, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945*, "Oslobođenje", 26.6. - 1.7.1966.

⁹⁹⁴Dušan Misirača, *Veliko groblje*, "4. jul", 30.1.1968.

snije, osim fotogrametrijskog snimanja prostora jasenovačkih logora⁹⁹⁵ sustavnog istraživačkog rada na grobnicama nije bilo, osim sporadičnog sondažnog otvaranja grobnica ili sondažnih bušotina, radi utvrđivanja njihovog postojanja i zbog erozivnog delovanja Save slučajnog pronalaska nepoznatih grobnica.⁹⁹⁶ Iskaz o antropološkim istraživanjima na području Jasenovca i Donje Gradine nalazi se u zborniku *Catena mundi*⁹⁹⁷ gde su objavljena dva izveštaja ekipe antropologa.⁹⁹⁸

O ovima i drugima antropološko-arheološkim istraživanjima više se govori u IV i V glavi studije (kako je u podnaslovu istaknuto) posvećene Donjoj Gradini Radomira Bulatovića.⁹⁹⁹ Bulatovićevoj knjizi izrečene su pohvalne kritike¹⁰⁰⁰ ali su se čule i reči osporavanja, naročito metodološkog pristupa.¹⁰⁰¹

Bulatović u pristupnim napomenama između ostalog osvrće se na korišćene metode, građu i literaturu o Jasenovcu.¹⁰⁰² U poglavlju I i II govori o genocidu a u poglavlju III o

⁹⁹⁵Vidi saopštenje Marinka Oluića, *Aerofotoistraživanja u Spomen području Jasenovac*, Okrugli stol, 21. travnja 1984, 96-98.

⁹⁹⁶Vidi saopštenje: Dušan Zečević, *Pregled posmrtnih ostataka iz grobnice Donja Gradina*, Okrugli stol "Jasenovac 1986", 133-135. Opširniji rad: Dušan Zečević, Josip Šković, Davor Strinović, Stjepan Gusić, Milovan Kubat i Nada Petričević-Jagić, *Prilog problematici identifikacije stradalih u koncentracionim logorima*, časopis "Priručnik za stručno obrazovanje radnika unutrašnjih poslova", Zagreb, XXXVII, br. 4, srpanj - kolovoz, 1989, 388-393 (rubrika: Sudska medicina).

⁹⁹⁷*Catena mundi*, I-II, (Srpska hronika na svetskim verigama), Ibarske novosti Kraljevo i Matica Srba i iseljenika Srbije Beograd, 1992, 880+952. gde su objavljena dva izveštaja ekipe antropologa.

⁹⁹⁸Vida Brodar, Anton Pogačnik, Srboljub Živanović, *Izveštaj antropologa o grobnicama u Jasenovcu, Catena mundi I*, 766-786. (*Izveštaj ekipe antropologa o nalazima pri iskopavanju grobnica na Gradini kod Jasenovca, 769-777; Izveštaj ekipe antropologa o nalazima pri iskopavanju grobnica ŽFT u koncentracionom logoru Jasenovac, 778-786.*)

⁹⁹⁹ Radimir Bulatović, *Koncentracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Gradinu, Istorijsko - sociološka i antropološka studija*, Sarajevo, Svjetlost, 1990, 451. (dalje: Bulatović, *Koncentracioni logor Jasenovac*).

¹⁰⁰⁰Branko Petranović, Radimir Bulatović, *Koncentracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Gradinu, Istorijsko - sociološka i antropološka studija* (Reč prilikom promocije u Sarajevu 12. februara 1991.), Beograd, Istorija 20. veka, br. 1-2/1990, 213-218. (Kritike i prikazi).

¹⁰⁰¹Rukopis kritičkog osvrta Senije Milišić-Penava, Institut za istoriju, Sarajevo, 1991.

¹⁰⁰²Bulatović, *Koncentracioni logor Jasenovac*, 9-30. Na karaju knjige Bulatović donosi dosta značajan popis izvora i literature. Vidi: "Bibliografija", 424-438.

osnivanju logora u Jasenovcu.¹⁰⁰³ S pravom napominje da ne stoji tvrdnja o nepostojanju izvora za izučavanje Jasenovca, te upućuje, između ostalog, na do sada retko korišćene le-topise katoličkih samostana i crkvi.¹⁰⁰⁴ arhivsku građu o kolonizaciji i migracijama,¹⁰⁰⁵ te na ekonomski aspekt genocida, a u poglavlju o osnivanju logora, međutim, mislimo da prenaglašava ozbiljnost namere tvoraca jasenovačkih logora da budu izvor profitabilnosti.¹⁰⁰⁶ Osnovna namera je ipak u sferi nacionalnog, verskog, rasnog, ideološkog, Jasenovac je pre svega *Vernichtungslager*, a naravno i ekonomska komponenta nije zanemariva. Stoga i isforsirano deluje u uvodu prenaglašavanje popisa grobara i krpara kao izvora¹⁰⁰⁷ a istovremeno ne naznačuje na koje popise misli kad ne postoji kontinuirana evidencija ni zatočenika ni pojedinih delova logora, a i naznačeni metod izračunavanja broja stradalih običnom računicom "Prema količini dnevne obrade odjeće sa žrtava, možemo približno, množenjem sa brojem dana postojanja Jasenovca, utvrditi broj stradalih."¹⁰⁰⁸

Najznačajniji deo knjige je glava IV i V (koje govore o antropološkim istraživanjima), uz koje, prema iskazanoj metodologiji, uvrštavamo i glavu VI.¹⁰⁰⁹ U glavi VII i

¹⁰⁰³*Isto*, Glava I: Genocid u NDH (31-89), Glava II: Izvori o genocidu (91-148), Glava III: Osnivanje koncentracionog logora u Jasenovcu (149-173).

¹⁰⁰⁴*Isto*, 14.

¹⁰⁰⁵*Isto*, 12-13.

¹⁰⁰⁶"Ustaše samo sprovode u Jasenovcu njemačku globalnu politiku... Vršer masovni genocid i u isto vrijeme koriste žrtve za sticanje kapitala. Nije riječ samo o proizvodnji sapuna od njih, nego pravljenju tašni, cipela, četki itd, upravo što su i Nijemci radili. Pored toga, skidaju žrtve i uzimaju njihovu odjeću, obuću, zlatne zube, lične predmete itd. ... Ta činjenica kazuje da valja malo šire sagledati ulogu Jasenovca u globalnoj njemačkoj politici osvajanja Evrope, Azije i cijelog svijeta, što je zahtijevao krupni industrijski kapital." (str. 18); "Jasenovac je tvornica smrti, ali i tvornica za sticanje kapitala u isto vrijeme." (str. 19); i dalje: "U težnji za stalnim povećanjem viška vrijednosti, jasenovačka tvornica smrti dobiva vidljivu materijalnu osnovu. Nije odnos među nacijama stvorio logore smrti, nego krupni kapital koji koristi međunacionalne odnose da zadovolji svoje potrebe." (str. 25-26);

¹⁰⁰⁷*Isto*, 15.

¹⁰⁰⁸*Isto*.

¹⁰⁰⁹*Isto*. Glava IV: Iskustva i dometi antropološkog metoda (174-266), Glava V: Antropološka istraživanja 1976. godine (263-286), Glava VI: Iskazi grobara, krpara, preživjelih logoraša i izvršilaca zločina u Jasenovcu (287-302).

VIII¹⁰¹⁰ govori se o zločinima na području Bosanske Dubice i Travnika, sa navođenjem popisa ubijenih.

Bulatović navodi antropološka istraživanja na prostorima jasenovačkih logora, pa pominje: "Prva manja istraživanja obavila je u jasenovačkom logoru 1945. godine Komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i domaćih izdajnika. Kasnije, 1961. godine (15. XI) SUBNOR B. Dubice je otkrio tri masovne grobnice u Gradini" i navodi njihov nalaz.¹⁰¹¹ Dalje navodi antropološka bušenja 1964. godine i prenosi podatke iz izveštaja Alojza Šerceja o istraživanjima na kompleksu grobnica "Čalinka", "Bjeljavina" i "Kunjevača",¹⁰¹² a u nastavku govori o njegovim sondažnim bušenjima 1965. godine.¹⁰¹³

Na osnovu sondiranja terena antropolozi su pristupili otvaranju grobnica i Bulatović navodi podatke iz Izveštaja antropologa.¹⁰¹⁴ Neosporan značaj Bulatovićevog rada je u donošenju podataka o antropološkim istraživanjima, međutim, metodološki on s njima postupa, u komentarima i fusnotama, na dosta neuobičajen način - u funkciji postavljene teze, a dokaze treba da traži onaj ko osporava tezu.¹⁰¹⁵ U nastavku pod naslovom "Izvj-

¹⁰¹⁰*Isto*. Glava VII: Zločini u Bosanskoj Dubici (303-370), Glava VIII: Stratište u Smrikama (371-401).

¹⁰¹¹*Isto*, 174-175. "Po jednom kvadratnom metru je nađeno u ovom iskopavanju manjih sondi 17 ljudskih lobanja, a po dubini takvih slojeva ima više i grobnice su dublje od 3 metra."

¹⁰¹²*Isto*, 175-184.

¹⁰¹³*Isto*, 185-188.

¹⁰¹⁴*Isto*, 188-206. "Izveštaj antropologa o istraživanjima u Gradini postoji u dvije verzije: skraćeni i nešto duži. Skraćeni izvještaj su potpisali Vida Brodar i Anton Pogačnik, a nešto duži još i dr. Srboľjub Živanović." (str. 206). Vidi: *Izveštaj antropologa o grobovima u Jasenovcu* (Brodar V, Pogačnik A., Živanović S.) u *Catena mundi I*, 766-786), vidi takođe: Lucija Benyovsky, *Dokumentarna građa o Židovima u Hrvatskom povijesnom muzeju za razdoblje od 1918. do 1945.* u: *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, 234-245. (Izveštaj antropologa o nalazima pri iskopavanju grobnica žrtava u konclogoru Jasenovac, 244).

¹⁰¹⁵*Isto*, 189, fusnota 36: "Isto" (iz prethodnih napomena proizlazi: Zavod za zaštitu kulturnoistorijskog i prirodnog nasljeđa Bosne i Hercegovine, Registar nepokretnih spomenika kulture br. 366, građa o Gradini: "Informacija o Gradini - dijelu jasenovačkog logora. Nema datuma kada je pisana informacija ni ko je pisao"). "Ovi tipovi grobnica" (odnosi se na tekst: "Utvrđeno je da u Gradini postoje tri vrste grobnica: - grobnice ubijenog naroda u stojećem stavu, - grobnice sa iskuhanim kostima žrtava, koje su kuhane u željeznim kazanima na Gradini i - grobnice sa pepelom spaljenih ljudi.") "otvaraju tri značajna pitanja i daju djelimičan odgovor: prvo, da su ljudi ubijani masovno, drugo, da su posmrtni ostaci vađeni pa spaljivani ili direktno živi ili mrtvi spaljivani i treće, da su od ljudi ustaše proizvodile sapun. *Ko može da obori ove postavke, mora za to naći dokaz. Ovo je istina.*" (kurziv, JM). Metodološki, u svim naučnim disciplinama, pa i u isto-

štaj sudske medicine o antropološkim nalazima u Gradini¹⁰¹⁶ ustvari prenosi podatke iz navedenog šireg izveštaja antropologa, insistirajući na broju skeleta na kubnom metru grobnog materijala (22) i nalazu ostataka saponificiranog tkiva, šta dovodi u vezu sa tvrdnjom o postojanju fabrike sapuna u Gradini. Na str. 244-262. donosi "Antropološki izvještaj o sondažnim iskopavanjima masovnih grobnica na Gradini i teritoriji logora u Jasenovcu" i "Sudsko-medicinska ekspertiza ekshumiranih leševa u selu Donja Gradina, kod Jasenovca", a da nisu konkretno navedeni podaci o izvoru, te Zapisnik o nalazima kazana iz 1988. (263-254), kao i izvod iz rukopisa ing. Fuada Midžića koga daje Hajnrih Cilika (264-266) o ekstrктору za kosti.

U V poglavlju dati su podaci o antropološkim bušenjima i rezultatima istraživanja koja je obavio dr Alojz Šercelj.

O načinima ubijanja ljudi u Gradini, Bulatović donosi izvode iz iskaza grobara (Egona Bergera, Jakoba Fincija i Dimitrija Sekulića), te o masovnosti zločina iskaz krpara (Ivana Danilovića), te Sime Kotura koji je pobjegao sa Gradine, i dr.

U posebnom, završnom poglavlju¹⁰¹⁷ Bulatović izvodi rezime o broju žrtava na osnovi, kako kaže, analize iskaza grobara i krpara, rezultata antropoloških istraživanja i površina grobnica i spiskova stradalih lica u Jasenovcu. Ustvari, on ne analizira ovu poslednju tačku, već samo prve dve.

U "analizi" iskaza krpara i grobara (na osnovu 3 iskaza) Bulatović izvodi zaključak o najmanje 600 ubijenih dnevno, te da je logor radio 1348 dana, i matematičkim računanjima dolazi do broja 808 000, ili, da bude tolerantan, množi sa 500 dnevno, pa dobija 740 000, a za Gradinu navodi 1217 dana i množenjem sa 600 dobija 730 200, odnosno sa 500 dobija 608 500, i tvrdi da je neodrživa brojka od 360 000 koja se upotrebljava za Gradinu, jer množeći sa samo 300 žrtava dobije se 365 100, a za čitav logor 404 400.

U analizi grobnih polja i antropoloških istraživanja on konstatuje da je površina s manjom mogućnošću postojanja posmrtnih ostataka 32 780 metara kvadratnih, s većom mogućnošću 19 355 i već uređenih grobnih polja 59 269 metara kvadratnih, šta čini ukup-

riji, dokazi se daju za neku tvrdnju, dakle, dokazuje najpre onaj koji postavlja neku tezu, a tek onda onaj koji je osporava.

¹⁰¹⁶*Isto*, 207-220.

¹⁰¹⁷*Isto*, 403-416. Glava IX: Utvrđivanje približnog broja stradalih lica u jasenovačkom logoru.

no 111 304 metra kvadratna. Iz analize sondažnih istraživanja izvlači podatke o broju ubijenih po metru kvadratnom površine (17 prema sondažnom istraživanju 1961. godine, 13 odnosno 4 prema antropološkim nalazima 1964. godine, 12 odnosno 4 prema sondažnom istraživanju 1976. godine) i izračunava, sabiranjem i delenjem, prosek od 9 žrtava po metru kvadratnom grobnog polja. Na taj način on množenjem 111 304 sa 9 dobija 1 001 736 žrtava samo za Gradinu i ponovo matematičkom akrobatikom utvrđuje za čitav logor najmanje 1 110 929 žrtava i kaže: "Jasenovac je sigurno oko dva puta veći po broju žrtava, nego što se to do sada odoka procjenjivalo."¹⁰¹⁸

Bulatović potvrdu za svoja računanja nalazi i u Engelsovom "Nacrtu za kritiku nacionalne ekonomije" citirajući da "konkurencija upravlja zločinstvom, da društvo proizvodi potražnju za zločinstvom, kojoj se odgovara sa primjerenom ponudom", itd, šta sve govori "do kakve je duboke degradacije dovelo čovjeka privatno vlasništvo".¹⁰¹⁹

Bulatović precizira "Kažemo nije manji (broj žrtava, *nap JM*) od 1 110 929 žrtava, jer se tu ne mogu dati podaci o velikim skupinama koje su stradale naročito za vrijeme kozarske ofanzive. Da je u Jasenovcu stradalo preko 1 110 929 ljudi, žena i djece, teško će ko moći oboriti, a bilo bi dobro da nije tako."¹⁰²⁰

Ne upuštajući se u ocene iz zaključnih reči da "Jasenovac nije odnos Srba i Hrvata, nego odnos Njemačkog reakcionarnog nacističkog krupnog kapitala i borbe jugoslovenskih naroda za slobodu i nezavisnost",¹⁰²¹ mora se ipak istaći: Bulatović doprinosi istraživanju i izučavanju naše teme, time šta donosi i objavljuje relevantna dokumenta, napose o vršenim antropološkim istraživanjima, ali smatramo da metodološki polazi od pogrešnih pretpostavki, napose sa stanovišta da je logor u Jasenovcu, bio u najmanju ruku, uređena fabrika sa utvrđenom dnevnom kvotom ubijanja, pa se "štancovao proizvod". Ne samo da odiozno zvuče, kad se pročitaju ove računice i postupak sa brojkama, nego i način interpretacije, odnosno izvođenje zaključaka, ne pokazuje upućenost u problematiku i metodologiju šta bi se očekivalo na osnovu bibliografskog iskaza. Niti je logor u Jasenovcu bio savršena organizacija (kvaliteta sistema nemačkih logora), niti se može uzimati da

¹⁰¹⁸*Isto*, 413.

¹⁰¹⁹*Isto*, 411-412.

¹⁰²⁰*Isto*, 413.

¹⁰²¹*Isto*, Umesto zaključka, 417-428., cit. na str. 425-426.

su svi dani u logoru bili isti, te da definitivno nisu utvrđene sve grobnice i grobišta. Utvrđeno je postojanje različitih, da tako kažemo, perioda, kako po odnosu prema zatočenicima, tako i po prilivu zatočenika. Elementi koje Bulatović koristi za konačne sudove (iskaži grobara i krpara, rezultati sondažnih antropoloških istraživanja, grobne površine) su samo delovi mozaika u izučavanju (u tom kontekstu i pitanje "tvornice sapuna" je samo jedno od otvorenih pitanja za izučavanje, a ne dokazano, jer to ipak ne proizlazi iz tvrdnji u ovoj knjizi) broja žrtava u logoru Jasenovac. Bez utvrđivanja imena i prezimena, dakle, punom identifikacijom, žrtava, sve ostalo se svodi na proste računice, a često i manipulacije.

Knjiga Josipa Jurčevića *Nastanak jasenovačkog mita*,¹⁰²² magistarski rad autora¹⁰²³ izdana je sa pretenzijom da postane obrazac "znanstvenog" pristupa "nove" hrvatske historiografije problemu proučavanja žrtava II svetskog rata. Autor¹⁰²⁴ u *Uvodu* ističe pre-

¹⁰²²Josip Jurčević, *Nastanak jasenovačkog mita, Problemi proučavanja žrtava Drugog svjetskog rata na području Hrvatske*, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu: Hrvatski studiji - Studia Croatica, 1998, 202.

¹⁰²³Isto, 193. Prema *Bilješci o piscu* autor je magistrirao na Filozofskom fakultetu u Zagrebu s temom *Problemi proučavanja žrtava drugog svjetskog rata na području Hrvatske*, dakle, ova knjiga je, ustvari, Jurčevićev magistarski rad.

¹⁰²⁴Isto, 193. *Bilješka o piscu*. Kao najznačajnije naznake iz životopisa, uz navedenu naznaku o magistarskom radu i da dovršava disertaciju *Represivnost jugoslavenskog sustava 1945. g. u Hrvatskoj*, navedeno je da "objavljuje znanstvene i stručne radove" kojima su "središnje teme žrtve rata i poraća te Domovinski rat", dalje da je "godine 1990. sudjelovao u otkrivanju i javnoj prezentaciji (kako to marketinški zvuči, *nap. JM*) jame Jazovka* te osnivanju *Hrvatskog društva za istraživanja žrtava rata i poraća* u kojem je izabran za predsjednika". Zatim se ističe da je "dragovoljac u Domovinskom ratu, borac HV... Djelatnik u udrugama proisteklim iz Domovinskog rata...", da je od 1994. do 1997. bio "zaposlen kao samostalni savjetnik u Saboru RH (Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava)" Sigurno je "samostalni savjetnik" stručno metodološki usmerio Komisiju (Vukojevićeva komisija), kada ona (Komisija) dve godine od Jurčevićevog odlaska, 1999. godine, izlazi sa rezultatima i zvaničnim podacima o ukupno 2 238 žrtava u Jasenovcu (da o nacionalnoj pripadnosti i ne govorimo) i "čak" 293 ubijena Jevreja (Židova) u NDH. Na kraju, u podacima o autoru (da li i po značaju?) da je od 1997. "djelatnik *Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar*** u Zagrebu i predavač kolegija *Opća povijest 20. stoljeća* na Hrvatskim studijama Sveučilišta u Zagrebu. Značajno je napomenuti da je Jurčević postao zvanični, etablirani povjesničar - kao svedok ekspert svedočio je na suđenju Dinku Šakiću.

*Nota bene: podiže se svojevremeno, 90-ih godina velika buka oko Jazovke, sa tvrdnjama o 40 000 ubijenih nevinih žrtava sa Križnog puta - o tome i posebno izdanje "Vjesnika", brošura *Jazovka* - a kad je izvršeno istraživanje, samo nezvanično su procureli podaci o oko 160 posmrtnih ostataka, većinom ranjenika i bolničarki iz partizanske bolnice koje su pobili ustaše i bacili u Jazovku i izvestan broj

tenziju da ovaj rad "nastoji sa znanstvenog motrišta prikazati i naznačiti okvire povijesnog, konceptijskog i metodologijskog konteksta u kojem se odvijalo dosadašnje proučavanje žrtava Drugog svjetskog rata u Hrvatskoj, kako bi se u završnom dijelu ovog rada moglo procijeniti do koje se razine stiglo s objektivnim znanstvenim spoznajama u ovoj problematici. To podrazumijeva i navođenje različitih okolnosti koje su pri nastanku takvih spoznaja imale odlučujući utjecaj, te prijedlog puta kojim bi se znanstveno istraživanje ove značajne teme moglo ubuduće kretati",¹⁰²⁵ a u *Sažetku* to potencira navodeći "...činjenica da je neistražena i reducirana tema o žrtvama rata imala u bivšoj Jugoslaviji izuzetnu političku i društvenu namjenu, odredili su istraživački predmet ove knjige: sa znanstvenog motrišta prikazati i naznačiti okvire povijesnog, konceptijskog i metodologijskog konteksta u kojem se odvijalo proučavanje žrtava Drugog svjetskog rata u Hrvatskoj, te na temelju toga procijeniti do koje se razine stiglo s objektivnim znanstvenim spoznajama o ovoj problematici."¹⁰²⁶

Prema koncepciji, autor, razmatranje teme vrši u tri celine i naznačuje: "U prvom se dijelu najprije detaljnije govori o okolnostima nastanka, ustroja, zadacima i građi koje je objavila Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, a nakon toga se navode glavni problemi koji su vezani za sva tri popisa žrtava rata, te nesporezumi oko rezultata antropoloških istraživanja u jasenovačkom logoru i interpretacija tih rezultata.

U drugom je dijelu rada zastupljeno kritičko razmatranje značajnih djela demografskog podrijetla koja se odnose na problem žrtava Drugog svjetskog rata u NDH.

Treći dio rada odnosi se na problem žrtava rata u historiografskim i publicističkim djelima, kritički prikazuje trinaest radova..."¹⁰²⁷

ustaša ubijenih u borbama za Krašić. Od tada Jazovku pominju samo slučajno, neinformisani, a iz oficijelnih krugova i "udruga" o njoj se ne govori.

**Institut u kome je Jurčević "djelatnik" nosi ime Ive Pilara - treba reći: da se radi o autoru poznatom kao L. v. Südländ sta u izdanju K. und K. Hof-, Verlags- u. Universitäts Buchhandlung, 1918. u Beču objavi *Die Südslawische Frage und der Weltkrieg* (vidi nap. 1271), a Matica Hrvatska ga u prevodu Fedora Puceka objavi 1943. godine kao *Južnoslavensko pitanje* (vidi nap. 1272), a kad se već radi, u vezi s našom temom, o genezi starčevićansko-frankovačko-ustaške ideologije garnirane s klerikalizmom, koja će dovesti i do Jasenovca, neophodno je *Südslawische Frage* odnosno *Južnoslavensko pitanje* uvrstiti u literaturu za izučavanje, pošto mnogi kasniji odgovori svoje upite imaju u ovom "übersichtliche Darstellung des Gesamt - Problems - prikazu cjelokupnog pitanja".

¹⁰²⁵Jurčević, *o. c.*, 10.

¹⁰²⁶*Isto*, 183-184.

¹⁰²⁷*Isto*, 9.

"Završni dio rada", kako ističe autor, "temelji (se) na prijašnjim dijelovima i predstavlja njihove zbirne, zaključne spoznaje, koje su nastale sintezom činjenica i uzročno posljedičnih odnosa istraženih u prva tri dijela rada i u nekoliko drugih djela."¹⁰²⁸

Doista, držeći se zadane koncepcije, Jurčević se dao u analizu prema naznačenoj podeli, ali to vrši tako da potencira u citiranju svaki podatak koji govori o Jasenovcu kao radnom logoru, izbegava svako navođenje (svaku argumentaciju) zločina u logoru, ističe nestručnost, neobjektivnost, ideološku zaslepljenost, oportunistički itd. svih autora i napisa o ovoj temi, naravno, izuzimajući Tuđmana. Međutim, da bi zauzeo pozitivistički stav, on "zamjera" Tuđmanu: "Historiografske slabosti knjige (*Bespuća*, nap. JM) nužno su proizašle iz toga što se u širokom pristupu ušlo u konkretnu raspravu - s radovima velikog broja autora oko konačnog broja žrtava, pa nije bilo dovoljno prostora, a ni vremena, za detaljnije analiziranje i uočavanje njihovih koncepcija."¹⁰²⁹ I drugi nedostatak: "Uvjetovan je autorom (Tuđmanovim, nap. JM) sudjelovanjem u ratu na partizanskoj strani i naglašenim političkim vezivanjem uz ideju jugoslavenskog federalizma..." i dalje kaže da su "Tuđmanova politička uvjerenja - terminološki i prosudbeno - bitno utjecala na ideološki utemeljenju kakvoću razmatranja..."¹⁰³⁰ (sic!).

Dok druge autore Jurčević u analizi pokušava osporiti, njihove navode i argumentaciju (ni jedan mu nije po volji), u analizi Tuđmanovih *Bespuća* više se bavi biografskim podacima o Tuđmanu nego *Bespućima*, Usput "cinkari" Željka Krušelja, zvaničnog tumača u hrvatskom tisku svega šta se dešava na planu "srpske pogibeljomanije" i "velikosrpskih mitova", za članak iz 1989. godine, u kome je, povodom izlaska *Bespuća* iz štampe, napisao da se Tuđman "u tom najosjetljivijem pitanju (broja žrtava, nap. JM) koje potresa našu historiografiju ponaša poput 'slona u staklarskoj radnji'"¹⁰³¹.

Jurčevićev rad, metodološki postavljen kao studija, zahteva širu analizu, od mogućnosti u ovom radu, kako metodologije, tako i izbora navoda, ne zbog toga šta je recenzent Pavličević, u *Pogovoru* Jurčevićeve knjige, prepoznao "početak konca velikosrpskog

¹⁰²⁸*Isto*, 11.

¹⁰²⁹*Isto*, 153.

¹⁰³⁰*Isto*.

¹⁰³¹*Isto*. Upor. "Vjesnik - Panorama subotom", br. 580, Zagreb, 19.8.1989, članak Željka Krušelja.

mita o genetskoj genocidnosti Hrvata,¹⁰³² da je načela (ova knjiga, *nap. JM*) velikosrpski prenapuhani balon koji je pod imenom Jasenovca pušten u svijet, da je vratila sve na početak kad su se na toj golemoj laži, kao temelju, počele slagati neistine i konstrukcije... ovim je radom rasprava o žrtvama rata s područja politike i imaginarnih brojeva vraćena u kolo-sjeke znanosti i logike",¹⁰³³ već upravo zbog toga šta pod maskom "znanstvene objektivnosti", "metodologijski utemeljene analize" itd. Jurčević protura tezu, da sve šta je do sada rečeno o Jasenovcu je mit, a mit je, i "praktična zloupotreba žrtava Drugog svjetskog rata u represivne svrhe"¹⁰³⁴ naročito eskalirao formiranjem Spomen područja Jasenovac 60-ih godina, prema tome, i samo postojanje logora u Jasenovcu je mit. Jer, kako Jurčević "čita između redova" kod raznih autora, on citira svaki navod o "radnom logoru", raspisao se o "otpusnicama iz logora", o "paketima" i "opskrbi logora", "nastavi za djecu" i "obuci u dječjim vrtićima", o "logorisanju Židova" samo "radi kontribucije i puštanja istih nakon plaćanja" i sl., a Pavličević, potvrđujući erudiciju autora kaže da je "izvršio ne samo analizu postojeće literature, nego i istraživanja vrela, te da je bio sustavan, objektivan i kritičan, uspio prikupiti, gotovo inventarizirati - sve šta je relevantno za tu temu."¹⁰³⁵

¹⁰³²Pokušavajući dokazati istu tezu, Jurčević ipak mora priznati: "... iako je rijetko koji srpski autor eksplisitno izlazio s takvom tezom. Upravo obrnuto, većina je srpskih autora naglašavala kako se protivi takvom tumačenju", ali kaže i da su "svi srpski i hrvatski autori ustrajno ostajali pri složenici kako je NDH, tj. hrvatska država bila genocidna" (str. 167). Naravno, problem je u onome "tj. hrvatska država", podrazumevajući, verovatno pod "država" narod, a ne organizaciju vlasti, režim, ideologiju, jer, zaboga, ta Tuđman je valjda "bjelodano objasnio" kako je NDH ipak bila izraz povijesnih (da ne kažemo: tisućlječnih) težnji hrvatskog naroda. Osim toga, proizlazi iz daljnje Jurčevićeve tvrdnje, kako se može optuživati za "genocid" - kad on nije ni postojao (misli se na formalno zakonsko definisanje pojma, pošto je definicija usvojena tek nakon II svjetskog rata), naime, u nastavku prethodnog citata (sa 167. strane) gde spočitava autorima da zadržavaju stav "kako je NDH, tj. hrvatska država, bila genocidna" nastavlja "bez promišljanja ili preuzetog objašnjenja što znači pojam 'genocid' i od kada se primjenjuje u pravu (kurziv, JM) i historiografiji - osobito na prostoru Jugoslavije" (str. 167). Dakle, genocida nije bilo pre njegovog definisanja (to šta se dešavalo, to je, valjda, nešto sasvim drugo), pa prema tome i genocid je mit (idući takvom logikom verovatno bi se došlo i do konstatacije da i postojanje Srba na području NDH, a prema tome, shodno "izrazu povijesnih težnji" ni na prostorima današnje Hrvatske, je zapravo mit). Doista, visok nivo "znanstvenog promišljanja".

¹⁰³³Jurčević, *o. c.*, 191.

¹⁰³⁴*Isto*, 185.

¹⁰³⁵*Isto*, 192.

Čini se Jurčević malo "zatrčao" u sintezi svoga razmatranja (*Sažetak*), kada sa dotadašnje "hladne", "znanstvene distance objektivnog analitičara" iskazuje ipak svoj osnovni poriv: "Nakon prvih višestranačkih izbora u Hrvatskoj, 1990, usijani izdavački i medijski mit razotkrio je i ratnopsihološku svrhu koju je srbijanska strategija namjenila temi o žrtvama rata. Naime, oružana pobuna Srba u Hrvatskoj¹⁰³⁶ nekoliko godina je i psihološki pripremana, a glavna se teza sastojala u stvaranju predodžbi kako Srbi - zbog *navodnog genocida* (kurziv, JM) koji je nad njima izvršen u svjetskom ratu - imaju pravo na otcjepljenje od svake hrvatske države." I u nastavku zaključuje: "Stoga se može zaključiti kako je razina objektivne znanstvene istraženosti problema žrtava Drugog svjetskog rata u Hrvatskoj veoma niska, te je taj problem i dalje ostao gotovo potpuno otvoren, kako s historiografskog tako i s demografskog motrišta, a potpuno otvoren s motrišta drugih društvenih znanosti."¹⁰³⁷

Nedvosmisleno, Jurčević ističe političku motiviranost da pod plaštom naučnog rada dezavuiše sve spoznaje o jasenovačkim logorima (ne kažemo da su sva ranija pisanja bila naučno utemeljena, već štaviše, niz napisa bio je takvog karaktera da je omogućavao negiranja ne samo navoda u njima, nego se pokušavalo na bazi njih osporavati i argumentovane navode), šta nije uspevalo raznim autorima razine Pečarića, Ljubice Štefan, itd., pa do glavnog ideologa Tuđmana, već je to trebalo izvesti na naučnoj razini.

U poslednji citirani pasus o "veoma niskoj razini znanstvene istraženosti" Jurčević verovatno ne uvrštava svoj rad, a trebao bi, jer osim tendenciozno usmerene analize nije dao objektivnu spoznaju problema.

Pomenuti članak *Jasenovački logor "Gradina" 1941-1945*. Miletića i Obučine¹⁰³⁸ navodimo i u ovoj grupi radova zbog seroznijeg pristupa. Ovo je, ustvari, prerađeni *Istorijski elaborat* koga su autori radili kao prilog za *Program uređenja Spomen područja Donja Gradina*.¹⁰³⁹ Kriička primedba može se staviti naslovu ovog rada, pošto je Gradina jedan od lokaliteta Jasenovačkog logora - njegovo najveće stratište, a ne koncentracioni lo-

¹⁰³⁶Čudno?! Ne kaže "velikosrpska agresija".

¹⁰³⁷Jurčević, *o. c.*, 186.

¹⁰³⁸Antun Miletić i Branko Obučina, *Jasenovački logor "Gradina" 1941-1945*, VIG, 1/1980, 209-232.

¹⁰³⁹Vidi nap. 970.

gor.¹⁰⁴⁰ U Gradini je postojao prostor ograđen žicom oko Vukića kuće, gde su zatočenici čekali, nakon prevoza skelom, na smaknuće. Dakle, tu se boravilo nekoliko sati ili najduže jedan dan, prema tome taj prostor se ne može nazvati logor. U Gradini su u nekim periodima boravili, pod stražom, grobari (zatočenici), a u nekim periodima su vraćani u logor III, kao i logoraši koji su povremeno išli na rad. Da bi se neki prostor nazvao logorom mora imati određeno ustrojstvo, stalnost itd., a stalna u Gradini je bila samo - smrt. Navod, da je Luburić streljao lično dr. Mila Boškovića, za koji autori ne navode izvor, prema spoznajama iz perioda objavljivanja ovog rada (zapisima logoraša), ne stoji. Mila Boškovića je streljao Dinko Šakić, tada "zapovjednik" logora.¹⁰⁴¹ U celini, ovaj članak predstavlja jedan od kvalitetnijih prikaza logora.

¹⁰⁴⁰U čemu je u pravu i R. Trivunčić kada stavlja primedbu na naslov *Jasenovački logor - Gradina u Istorij-skom elaboratu*. (Trivunčić, *Traganje za istinama o KCL Jasenovac*, Okrugli stol 21. travnja 1984, 45.).

¹⁰⁴¹Ratni zločinac Dinko Šakić, pobjegao je iz zemlje. Aktivan u ustaškoj emigraciji. U javnosti se oglašava 1990. godine, prisustvujući komemoraciji ustašama izginulim kod Bleiburga (fonozapis Radio Zagreba u fonoteci Spomen područja Jasenovac). Više o Dinku Šakiću i njegovom izručenju Hrvatskoj u: Milan Bulajić, *Jasenovac, Ustaški logor smrti, "Srpski mit?", Hrvatski ustaški logori genocida nas Srbima, Jevrejima i Ciganima*, Beograd, Muzej žrtava genocida, 1999. 655-751. O izručenju, provođenju istražnih radnji, saslušavanju svedoka i suđenju Dinku Šakiću vidi štampu (iz Hrvatske i Jugoslavije) od aprila 1998. do oktobra 1999. godine.

Na Pravnom fakultetu u Zagrebu je 1980. obranjen magistarski rad na temu *Ustaški zločini u logoru Jasenovac kao primjer represivnog sistema NDH* Dragomira Džoića.¹⁰⁴² S navedenim radom, i kraćim osvrtom na njega, upoznati smo preko Jurčevićevog *Nastanka jasenovačkog mita*.¹⁰⁴³ Jurčević za Džoićev rad kaže da "iz pretpostavljenih znanstvenih okvira govori o problemima žrtava rata".¹⁰⁴⁴ Citirajući Džoića navodi da "Osnovni je cilj ovog rada da se na temelju prikaza i analize metoda ustaških zločina u najzloglasnijem logoru u NDH - Jasenovcu dobije uvid u karakter i suštinu djelovanja cijelog represivnog sistema u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Logori istrebljenja u NDH samo su dio sistema represije te fašističke tvorevine i to onaj dio gdje se gonjenje najčešće završavalo fizičkim uništenjem logoraša".¹⁰⁴⁵

U kraćoj analizi Jurčević nastoji iz Džoićevog rada izvući elemente koji bi potvrdili njegovu (Jurčevićevu) tezu da je Jasenovac bio (gotovo isključivo) radni logor, pa citira da "trgovački odjel je vodio administrativno poslovnu prepisku i prodavao logorske proizvode (...) i vršio blagajničko poslovanje"¹⁰⁴⁶ i dalje "Taj odjel vodi trgovačku prepisku s poslovnim partnerima - naročito u Beču i Gracu - ali i različitim nadležstvima i ustanovama na teritoriji NDH-a koje traže izradu pojedinih predmeta u radnoj službi ... Za ovu djelatnost vodio se službeni urudžbeni zapisnik, knjiga primitka i otpreme, te poštanska knjiga".¹⁰⁴⁷ Doista, po izvodima citata koje koristi Jurčević, idealna slika preduzeća. Jurčević, naravno, zamera Džoiću na tome šta govori o ubistvima logoraša, pa kaže: "Iako u svom radu D. Džoić navodi niz sličnih primjera koji *između redova* (kurziv, JM) govore o radnom karakteru logora Jasenovac, u zaključnom dijelu rada on opet naglašava: 'U Jasenovcu, međutim nalazimo na žalosnu činjenicu - da šačica kvislinga, na (formalno) svom teritoriju, organizira u službi okupatora logor i u njemu provodi masovna istrebljenja vla-

¹⁰⁴²Dragomir Džoić, *Ustaški zločini u logoru Jasenovac kao primjer represivnog sistema NDH*, Magistarski rad, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1980.

¹⁰⁴³Josip Jurčević, *Nastanak jasenovačkog mita, Problemi proučavanja žrtava Drugog svjetskog rata na području Hrvatske*, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji - Studia Croatica, 1988, 202. O Džoićevom radu: 131-133.

¹⁰⁴⁴Jurčević, *o. c.*, 131.

¹⁰⁴⁵Džoić, *o. c.*, 3; prema: Jurčević, *o. c.*, 131.

¹⁰⁴⁶Džoić, *o. c.*, 57; prema: Jurčević, *o. c.*, 132.

¹⁰⁴⁷Džoić, *o. c.*, 63; prema: Jurčević, *o. c.*, 133.

stitih državljana - prečanskih Srba, Roma, Jevreja i slobodoljubivih Hrvata".¹⁰⁴⁸ Zamera mu, takođe, navođenje podataka o broju žrtava i preuzimanje od Fikrete Jelić-Butić i Zemaljske komisije.¹⁰⁴⁹

Džoićev rad u popisu literature navodi i Peršen u drugom izdanju *Ustaških logora*, ne pozivajući se u knjizi na njega.¹⁰⁵⁰

Određivanje Historijskog instituta u Slavonskom Brodu (kasnije: Centar za povijest Slavonije i Baranje) za nosioca obrade logora u srednjem toku reke Save (Jasenovac) u sklopu pomenutog opštejugoslovenskog projekta, rezultiralo je i određenim brojem "izvornih znanstvenih članaka" i saopštenja na naučnim skupovima (do raspada Jugoslavije). Pitanjima logora Jasenovac posebno se bavio Anđelko Barbić.¹⁰⁵¹ Objavio je više stručnih i naučnih radova o ovoj temi. U SPZ (Slavonskom povijesnom zborniku) objavljeni su radovi: *Metode mučenja i oblici likvidacije u Koncentracionom logoru Jasenovac*,¹⁰⁵² *Prilog proučavanju djelatnosti partijske organizacije u kompleksu jasenovačkih logora*,¹⁰⁵³ *Počeci osnivanja kompleksa koncentracionih logora u Jasenovcu*,¹⁰⁵⁴ *Prilozi problematici istraživanja broja žrtava u KCL Jasenovac od 1941. do 1945*,¹⁰⁵⁵ a u zbornicima sa naučnih skupova objavljeni su radovi: *Radni logor u funkciji likvidacionog logora u Staroj*

¹⁰⁴⁸Jurčević, o. c., 133, cit. Džoić, o. c., 132.

¹⁰⁴⁹Jurčević, o. c., 133.

¹⁰⁵⁰Peršen, *Ustaški logori*, II izd., 331.

¹⁰⁵¹Anđelko Barbić poginuo je 6. oktobra 1988. u saobraćajnoj nesreći u Kosovcu kod Okučana putujući u Jasenovac na sastanak Organizacionog odbora Znanstvenog skupa "Stradanja Jugoslavena u II svjetskom ratu". Izabran je bio za člana ovog Odbora, pošto je u sklopu projekta "Jugosloveni u fašističkim zatvorima, zarobljeničkim i koncentracionim logorima i pokretima otpora drugih evropskih zemalja u vreme II svetskog rata" istraživao Koncentracioni logor Jasenovac. Radeći na ovom zadatku Barbić je radio i monografiju o KCL Jasenovac, koju nije uspeo do kraja oblikovati i završiti. (Vidi: Mile Konjević, *In memoriam, dr. Anđelko Barbić, 10.3.1930-6.10.1988*, SPZ, 25/1988, 1-2, 205-206.)

¹⁰⁵²Anđelko Barbić, *Metode mučenja i oblici likvidacije u Koncentracionom logoru Jasenovac*, Zbornik CDISB, 22/1985, 1, Sl. Brod, 153-178.

¹⁰⁵³Isti, *Prilog proučavanju djelatnosti partijske organizacije u kompleksu jasenovačkih logora*, SPZ, 23/1986, 1-2, 145-171.

¹⁰⁵⁴Isti, *Počeci osnivanja kompleksa koncentracionih logora u Jasenovcu*, SPZ, 14/1987, 1-2, 67-80.

¹⁰⁵⁵Isti, *Prilozi problematici istraživanja broja žrtava u KCL Jasenovac od 1941. do 1945*, SPZ, 25/1988, 1-2, 81-97.

Gradiški,¹⁰⁵⁶ *Masovna ubojstva i genocid u Koncentracionom logoru Jasenovac kao zločin protiv čovječanstva*¹⁰⁵⁷ i *Prilog proučavanju funkcije Ustaške obrane u osiguranju Koncentracionog logora Jasenovac*.¹⁰⁵⁸ U funkciji izučavanja ove teme je i rad *Teror nad Židovima u Slavoniji za vrijeme II svjetskog rata*.¹⁰⁵⁹ U SPZ dao je između ostalih i prikaze knjiga koje se odnose na Jasenovac: *Otpor u logoru Stara Gradiška*¹⁰⁶⁰ i Miletićeve knjige *Koncentracioni logor Jasenovac I-II*,¹⁰⁶¹ kao i prikaz naučnog skupa "Jasenovac 1986".¹⁰⁶²

Radovi Anđelka Barbića predstavljaju izuzetan doprinos izučavanju pojedinih pitanja o jasenovačkim logorima. U njima se sistematizovano izlažu spoznaje, ali i dileme o tim pitanjima.

Nekim Barbićevim radovima može se staviti primedba zbog većeg oslanjanja na literaturu, a nedovoljnog korišćenja arhivske građe¹⁰⁶³ i znatne oslonjenosti na druge autore, bez kritičkog ocenjivanja njihove argumentacije,¹⁰⁶⁴ čime i sebe dovodi u situaciju da o istom pitanju daje dva oprečna stava.¹⁰⁶⁵

¹⁰⁵⁶Isti, *Radni logor u funkciji likvidacionog logora u Staroj Gradiški*, Novogradiški zbornik, br. 1, Nova Gradiška, 1986, 110-115.

¹⁰⁵⁷Isti, *Masovna ubojstva i genocid u Koncentracionom logoru Jasenovac kao zločin protiv čovječanstva*, Okrugli stol 21. travnja 1984, 23-29.

¹⁰⁵⁸Isti, *Prilog proučavanju funkcije Ustaške obrane u osiguranju Koncentracionog logora Jasenovac*, Okrugli stol "Jasenovac 1986", 161-170.

¹⁰⁵⁹Isti, *Teror nad Židovima u Slavoniji za vrijeme II svjetskog rata*, Zbornik CDISB 23/1984, 1, 359-380.

¹⁰⁶⁰Isti, *Otpor u logoru Stara Gradiška* (Ocjene i prikazi), Zbornik CDISB, 22/1986, 1, 373-376.

¹⁰⁶¹Isti, *Antun Miletić, Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945, I-II*, SPZ, 23/1986, 1-2, 373-376.

¹⁰⁶²Isti, *Jasenovac 1986. Prikaz znanstvenog skupa*. SPZ, 24/1987, 1-2, 288-291.

¹⁰⁶³O postojanju ili nepostojanju, dostupnosti i upotrebljivosti arhivskih izvora upor. rasprave na tribini "Naših tema" i u štampi u povodu izlaska Miletićeve knjige, te kod Dedijera i Bulajića.

¹⁰⁶⁴U argumentaciji navodi npr. i radove feljtonističko-publicističkog karaktera ili priloge raspravama koje se baziraju na "uverenju", "mišljenju" i "opštepoznato je", a bez faktografije ili navođenja izvora. Npr. u *Počeci osnivanja kompleksa koncentracionih logora u Jasenovcu* (SPZ, 24/1987, 1-2, 72) tvrdi: "Rezultati novijih istraživanja mjenjaju ovu godinama uobičajenu podjelu redosljeda nastanka pojedinih logora" (Krapje, Bročice, Ciglane, Kožara, Stara Gradiška, *nap. JM*) ...stoga "najadekvatnija je podjela: Logor I Bročice, Logor II Krapje..." Ovu tvrdnju "o rezultatima novijih istraživanja" ne argumentuje, već se poziva na Miletića (*Prilog proučavanju koncentracionog logora Jasenovac - Stara Gradiška*, Okrugli stol 21. travnja 1984, 20.

Priloga o nekim pitanjima izučavanja jasenovačkih logora ili koji su u direktnoj funkciji izučavanja ima objavljenih u SPZ, zatim kao saopštenja na naučnim skupovima u Jasenovcu 1984. i 1986., te u *Slavonija u NOB*. Od priloga u zborniku *Slavonija u NOB*¹⁰⁶⁶ izdvajamo referat Nade Lazić *Teror okupatora i kvislinga u Slavoniji*¹⁰⁶⁷ i saopštenje Mande Vargaš-Klajn *Aktivnost žena u logorima Stara Gradiška i Jasenovac*¹⁰⁶⁸ (mada ovo poslednje može se tretirati i kao memoarski iskaz).

Barbić navodi *Pet pitanja, pet odgovora o Koncentracionom logoru Jasenovac*, Okrugli stol "Jasenovac 1986", a citat na koji se poziva je iz prvonaznačenog Miletićevog priloga), i nakon konstatacije "smatra se da je I logor formiran kraj sela Bročice početkom lipnja 1941. godine" citira Miletića "a oni koji su u Koncentracioni logor Jasenovac upućivani od kraja septembra pa do 15. novembra 1941. logorisani su u dve barake kraj sela Krapje", a da za to ne daje izvore ("prema sačuvanim dokumentima (?) i izjavama preživjelih logoraša" (?)). Ili, ostavlja bez komentara tvrdnju Trivunčića, koju uvrštava u tekst, dakle, kao svoj stav, da je I logor formiran na rudinama Bročka greda 12. lipnja 1941. (argumentacija: "provedeni stupanj istraživanja navodi na zaključak"), a sam Barbić nešto kasnije, oslanjajući se na Miletića, govori o prvim transportima 20. i 21. avgusta 1941. ili, kad govori o logoru Bročice, navodi da su "na toj lokaciji sagrađene tri drvene barake", šta inače proizlazi iz tvrdnji, izjava, logoraša (Čolaković i dr.), a poziva se na Miletića, i ostavlja bez komentara navod da su logoraši "bili smešteni u baraku kraj sela Bročice" (dakle, jednu baraku). Miletić u cit. prilogu (str. 20), kaže: "Na tom mestu bila je podignuta jedna baraka" - ostali deo opisa se slaže: "stražarnica sa dvije osmatračnice" odnosno "stražara sa dva tornja" i "sve ograđeno bodljikavom žicom". Ili jedan drugi primer: Barbić, kao i Miletić i niz drugih autora preuzima od Trivunčića (iz *Jasenovac i jasenovački logori*) da su ustaše logor Bročice zvalo "Versajev" (neki pišu čak i "Verzalov"), a da ni jedan autor koji to preuzima, a ni Trivunčić, ne navodi izvor i argumentaciju.

¹⁰⁶⁵Upor. tvrdnje iz *Metode mučenja i oblici likvidacije u KCL Jasenovac* (SPZ, 22/1985, 1, 159): "Prve masovne likvidacije izvršene su u Logoru I što se nalazio 12 km zapadno od Jasenovca kraj sela Krapje i u Logoru II na rijeci Strug, nedaleko ceste i pruge koje vode od Jasenovca prema Novskoj (Bročice, *nap. JM*). Logor I u Krapju izgradili su zatočenici pristigli iz logora Metajna", sa tvrdnjama u *Počeci osnivanja...* cit. u prethodnoj napomeni.

¹⁰⁶⁶*Slavonija u narodnooslobodilačkoj borbi. Materijali s naučnog skupa 25. i 26. 11. 1966.* Slavonski Brod, HIS, 1967, 232. (dalje: *Slavonija u NOB*).

¹⁰⁶⁷Nada Lazić, *Teror okupatora i kvislinga u Slavoniji*, Slavonija u NOB, 185-198.

¹⁰⁶⁸Manda Vargaš-Klajn, *Aktivnost žena u logorima Stara Gradiška i Jasenovac*, Slavonija u NOB, 221-226.

U

navedenom radu Ivana Medveda *Jugoslavenska povijesna literatura o logoru Stara Gradiška*¹⁰⁶⁹ uz bibliografski iskaz daje se i osvrt na logor Stara Gradiška.

Među objavljenim saopštenjima na naučnom skupu u Jasenovcu 21.4.1984.¹⁰⁷⁰ ima nekoliko koji predstavljaju određeni doprinos izučavanju pitanja jasenovačkih logora. To su, između ostalih, prilozi: već pomenuti Anđelka Barbića¹⁰⁷¹ i Antuna Miletića,¹⁰⁷² nadalje Dane Pavlice¹⁰⁷³ o jasenovačkim žrtvama Slavonije, Slavice Hrečkovski¹⁰⁷⁴ o progonima i deportacijama Roma u logor Jasenovac i Nade Lazić o internaciji srpskog stanovništva s Kozare u Slavoniju¹⁰⁷⁵ i drugi.¹⁰⁷⁶

U čitavom nizu knjiga (posebnih izdanja) i članaka (u zbornicima i štampi) nalaze se zapisi o deci u logorima, kao i o akciji spasavanja dece iz logora. Većinu ovih knjiga i članaka čini memoarska literatura, nastala na osnovu vlastitih doživljaja i učešća ili na osnovu sećanja drugih. Naravno, i istoriografska literatura (naučnog i naučno-popularnog

¹⁰⁶⁹Ivan Medved, *Jugoslavenska povijesna literatura o logoru Stara Gradiška*, SPZ, 23/1986/1-2, 173-186.

¹⁰⁷⁰*Okrugli stol 21. travnja 1984. Materijali s rasprave*, Jasenovac, Spomen područje, 1985, 99.

¹⁰⁷¹Vidi nap. 1057.

¹⁰⁷²Antun Miletić, *Prilog proučavanju koncentracionog logora Jasenovac - Stara Gradiška (1941-1942)*, Okrugli stol 21. travnja 1984, 18-22.

¹⁰⁷³Dane Pavlica, *Jasenovačke žrtve Slavonije 1942. godine (Prilog grafi o logoru Jasenovac)*, Isto, 29-34.

¹⁰⁷⁴Slavica Hrečkovski, *Progoni i deportacije slavonskih Roma u Koncentracioni logor Jasenovac*, Isto, 35-38.

¹⁰⁷⁵Nada Lazić, *Internacije srpskog stanovništva s Kozare u Slavoniju - požeško i daruvarsko područje sredinom 1942. godine*, Isto.

¹⁰⁷⁶Damijan Guštin, Isto, vidi nap. 113; Radovan Trivunčić, *Traganje za istinama o KCL Jasenovac*, Isto, 45-50; Šime Klaić, *Politički rad na liniji KPJ u ženskom logoru Jasenovac*, Isto, 57-65; Daniel Kovačević, *Neka zapažanja oko utvrđivanja istine o logoru predstavljene u literaturi*, Isto, 66-69; Čedomil Huber, *Ekonomska zajednica - osnovna ćelija organiziranog otpora u jasenovačkim logorima*, Isto, 70-77; Hrvoje Matković, *Jasenovac u dokumentima emigrantske vlade*, Isto, 85-87; Dušan Lazić - Gojko, *Žrtve naroda i narodnosti Srema u logoru Jasenovac (1941-1945)*, Isto, 89-91; Marinko Oluić, *Aerofotoistraživanja u Spomen području Jasenovac*, Isto, 96-98; Jefto Šašić, *Priroda fašizma i žrtve Koncentracionog logora Jasenovac*, Isto, 78-84; Ana Požar, *"Jasenovac" traži više istraživanja*, Isto, 12-17.

karaktera) bavi se ovom temom. Tu su radovi Narcise Lengel-Krizman,¹⁰⁷⁷ a od članaka u vidu feljtona u štampi Kastratović - Šoškićev feljton *Kozaračka djeca Zagreba*.¹⁰⁷⁸ Osim pomenutih radova Nikolića¹⁰⁷⁹ i Lukića¹⁰⁸⁰ u ovoj grupi navodimo zbornike: *Deca, rat i revolucija*,¹⁰⁸¹ *Djeca Hrvatske i narodnooslobodilačka borba*¹⁰⁸² i *Deca i rat*.¹⁰⁸³ Pionirski centar Jastrebarsko izdao je knjige *Protiv nasilja - Logor Jastrebarsko*¹⁰⁸⁴ i *Spojimo naše ruke* Tome Rašića,¹⁰⁸⁵ a Savez društava "Naša djeca" knjigu *Nikad neću zaboraviti*.¹⁰⁸⁶ Petar Stanivuković i Jurica Kerbler, publicisti i novinari, autori su knjige *Deca u logorima smrti*.¹⁰⁸⁷ Autori daju dokumentovani prikaz stradanja dece u logorima Jasenovcu i Gradiški i objavljuju fragmente sećanja preživelih (kao ilustracije).

Od članaka u zbornicima, osim ranije navedenih, kao npr. u *Žene Hrvatske u NOB* poglavlje *Djeca optužuju*,¹⁰⁸⁸ u *Žene BiH u NOB* članak Dragoja Lukića¹⁰⁸⁹ i dr., navodimo

¹⁰⁷⁷Narcisa Lengel-Krizman, *Sabirni logori i dječja sabirališta na području sjeverozapadne Hrvatske 1941-1942*. Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-i i socijalističkoj revoluciji. Zbornik radova. Zajednica općina Memorijalnog područja Kalnik, Varaždin i IHRPH Zagreb, 1076, 884-899. Ista, *Akcija spasavanja kozarske i druge djece iz ustaških logora*. Kozara u NOB. Zbornik radova. Nacionalni park "Kozara" Prijedor, 1980, 285-291. Ista, *Akcija spasavanja kozarske djece*. *Deca, rat i revolucija*, Poruke NOB u brizi za djecu - Titovoj generaciji slobode, Zbornik radova. Beograd, 1981, 309-315.

¹⁰⁷⁸Drago Kastratović i Uroš Šoškić, *Kozaračka djeca Zagreba*, (Feljton), "Vjesnik", 15-30.4.1983.

¹⁰⁷⁹Vidi nap. 586. i 587.

¹⁰⁸⁰Vidi nap. 640.

¹⁰⁸¹*Deca, rat i revolucija, Poruke NOB u brizi za decu - Titovoj generaciji slobode*. Beograd, Jugoslovenska konferencija za socijalne delatnosti, 1981.

¹⁰⁸²*Djeca Hrvatske i narodnooslobodilačka borba*, Zagreb, Gradski odbor SRVI, 1955.

¹⁰⁸³*Deca i rat. Jugoslavija 1941-1945*. Beograd, Mladost, 1962.

¹⁰⁸⁴*Protiv nasilja. Logor Jastrebarsko*. Pionirski centar, Jastrebarsko, 1978.

¹⁰⁸⁵Tomo Rašić, *Spojimo naše ruke*. Pionirski centar Jastrebarsko i Školske novine Zagreb, 1982, 112. Uz historiografski opis logora u Jastrebarskom, sa navođenjem podataka o otpremanju dece iz Gradiške i Jasenovca, autor donosi i 19 kraćih sećanja ili fragmenata iz sećanja preživelih logoraša - dece.

¹⁰⁸⁶*Nikad neću zaboraviti*. Priredio: Emil Paravina. Savez društava "Naša djeca", Zagreb, 1977, 70.

¹⁰⁸⁷Petar Stanivuković i Jurica Kerbler, *Deca u logorima smrti*. Beograd, Ekspres, 1986, 182.

¹⁰⁸⁸*Žene Hrvatske u NOB*, Poglavlje *Djeca optužuju*, 361-395.

¹⁰⁸⁹Vidi nap. 710.

i zapise: Slave Ogrizović *Kozaračka djeca*,¹⁰⁹⁰ Jane Koch *Spasena su mnogobrojna djeca*,¹⁰⁹¹ od iste *Sjećanje na spašavanje djece u Zagrebu u toku 1941-1943*,¹⁰⁹² Zlatana Sremec *Ilegalna partizanska dječja bolnica na Perjavici u Zagrebu*¹⁰⁹³ i dr. Reportaža o djeci s Kozare, koju su partizani oslobodili iz ustaškog logora Jaska, objavljena u izdanju iz 1942, u brošuri *Djeca u bodljikavoj žici*,¹⁰⁹⁴ imala je neobičan put. Na jednom filmu u Vojnoistorijskom institutu, šta je snimljen u Vašingtonu, nalazi se izveštaj oficira jedne nemačke jedinice kome je priložen primerak pomenute brošure.¹⁰⁹⁵

U zborniku radova s okruglog stola održanog 1986. godine¹⁰⁹⁶ u 19 referata i 7 tematskih diskusija obuhvaćena su četiri područja: ustaško kazneno zakonodavstvo, organizacija logora i njegovo osiguranje, arhivska građa za obradu jasenovačkih logora i slobodni prilozi na temu jasenovačkih logora. Od radova koji su neposredno u funkciji izučavanja teme Jasenovca navodimo priloge Dragoja Lukića o genocidu nad decom,¹⁰⁹⁷ Narcise Lengel-Krizman o genocidu nad romskim stanovništvom,¹⁰⁹⁸ izveštaj o pregledu posmrtnih ostataka iz grobnica u Donjoj Gradini Dušana Zečevića,¹⁰⁹⁹ već pomenute priloge Miletića,¹¹⁰⁰ Barbića,¹¹⁰¹ Josipe Paver,¹¹⁰² Hrvoja Matkovića,¹¹⁰³ Sonje Božanović-Špoljar,¹¹⁰⁴ a

¹⁰⁹⁰Slava Ogrizović, *Kozaračka djeca*. Zagreb 1941-1945, Zbornik sjećanja, knj. 3. Zagreb, GKSSRNH, IHRPH i Školska knjiga, 1984, 291-316.

¹⁰⁹¹Jana Koch, *Spasena su mnogobrojna djeca*, Zagreb 1941-1945, knj. 3, 275-290.

¹⁰⁹²Ista, *Sjećanje na spašavanje djece u Zagrebu 1941-1943*. Poruke NOB u brizi za djecu - Titovoj generaciji slobode. Zbornik: Deca, rat i revolucija. Beograd, 1981, 286-290.

¹⁰⁹³Zlatan Sremec, *Ilegalna partizanska dječja bolnica na Perjavici u Zagrebu*. Četrdeset godina, knj. 7, 448-450. Objavljeno i u: *Ratna sjećanja*, knj. 3, 448-453; M. Ašanin, *Na sudbonosnom raskršću*, Zagreb, 1961, 201-204; J. Petričević, *Tajni front*, "Večernji list" (feljton), 2.3.1970; Isto u: *Zbornik o Zagrebu 1941-1945*, Zagreb, Spektar, 337-338.

¹⁰⁹⁴*Djeca u bodljikavoj žici*. Izdanje "Omladinskog borca", X/1942, 8 str. Umnoženo na ciklostilu.

¹⁰⁹⁵Štefica Serdar-Sabolić, *Prilog diskusiji na Okruglom stolu "Jasenovac 1986"*, Okrugli stol "Jasenovac 1986", 297-301, na str. 299.

¹⁰⁹⁶*Okrugli stol "Jasenovac 1986"*, 14. i 15.11.1986, Jasenovac, Spomen područje, s.a., 319.

¹⁰⁹⁷Dragoje Lukić, *Genocid nad decom u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945*, Isto, 107-117.

¹⁰⁹⁸Narcisa Lengel-Krizman, *Genocid romskog stanovništva u logoru Jasenovac*, Isto, 119-124.

¹⁰⁹⁹Vidi nap. 996.

¹¹⁰⁰Antun Miletić, *Pet pitanja, pet odgovora o Koncentracionom logoru Jasenovac*, Isto, 145-159.

još nekoliko radova je u užoj vezi s temom Jasenovca,¹¹⁰⁵ ili je u nekom segmentu dotiču,¹¹⁰⁶ kao i nekoliko diskusija u kojima se nalazi po koji značajan podatak,¹¹⁰⁷ od kojih se posebno izdvaja diskusija Miljenka Aljinovića¹¹⁰⁸ (ustvari, to je saopštenje o istraživačkom radu) i Nadira Dedića¹¹⁰⁹ koji daje podatak o 730 ubijenih Roma u Mlaci. . U zborniku radova s istoimenog naučnog skupa u Beogradu *Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije kao opštenarodni rat i socijalistička revolucija*¹¹¹⁰ od objavljenih 45 saopštenja, posebno se izdvaja 4, koja donose određene informacije o logoru Jasenovac Mladen Colić¹¹¹¹ pominje Obrambeni zdrug, ustašku jedinicu koja je čuvala logor, Nikola Živković¹¹¹²

¹¹⁰¹ Anđelko Barbić, *Prilog proučavanju funkcije Ustaške obrane u osiguranju Koncentracionog logora Jasenovac*, Isto, 161-170.

¹¹⁰² Josipa Paver, *Arhivski izvori za obradu Koncentracionog logora Jasenovac*, Isto, 209-214.

¹¹⁰³ Hrvoje Matković, *Fašistički teror i stradanje stanovništva u programima i udžbenicima povijesti u SRH*, Isto, 225-231.

¹¹⁰⁴ Sonja Božanović-Špoljar, *Kratak pregled bibliografije o logorima u srednjem toku Save (Jasenovac) za period 1944-1965*, Isto, 234-235.

¹¹⁰⁵ Nada Lazić, *Ustaško kazneno zakonodavstvo i njegova primjena u Slavoniji 1941*, Isto, 65-78; Jefto Šašić, *Izvori o genocidu i borbi protiv falsifikatora žrtve Koncentracionog logora Jasenovac*, 137-144; Milan Koljanin, *Veze između nemačkog logora na beogradskom Sajmištu i logora NDH Jasenovac i Stara Gradiška*, 171-180; Nikola Živković, *Organizacija političkog rada u logorima sa posebnim osvrtom na Staru Gradišku i Jasenovac*, 181-191; Josip Vidan, *Ekonomске zajednice u logorima*, 193-207; Branislava Milošević, *Prezentacija Spomen područja - muzeja koncentracionih logora*, 241-262.

¹¹⁰⁶ Slavica Hrečkovski, *Hapšenje komunista u vrijeme priprema i pokretanja oružanog ustanka*, Isto, 97-105; Zdenka Lakić, *Zakonska regulativa i fašizacija omladine u razdoblju takozvane Nezavisne Države Hrvatske*, 79-96; Zvonimir Šeparović, *Pomoć i zaštita žrtve*, 125-131; Radomir Bogdanović, *Korišćenje nekih dokumenata u istoriografiji*, 215-223.

¹¹⁰⁷ Rasim Hurem, Dragan M. Davidović, Fahrija Ajanović, Radovan Trivunčić, Štefica Serdar-Sabolić, Zaim Topčić.

¹¹⁰⁸ Miljenko Aljinović, *Prilog diskusiji na Okruglom stolu "Jasenovac 1986"*, Isto, 286-289.

¹¹⁰⁹ Nadir Dedić, *Prilog diskusiji na Okruglom stolu "Jasenovac 1986"*, Isto, 303-307.

¹¹¹⁰ *Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije kao opštenarodni rat i socijalistička revolucija*, Zbornik radova podnetih na istoimenom naučnom skupu u Ljubljani, 26-28.1.1972, knj. 1-2, Beograd, 1977. (dalje: *Oslobodilačka borba*).

¹¹¹¹ Mladen Colić, *Kolaboracionističke oružane formacije u Jugoslaviji 1941-1945. godine*, *Oslobodilačka borba*, II, 259-268.

o represivnim merama protiv stanovništva Kozare, o čemu govori i Dragi Milenković,¹¹¹³ a Muharem Kreso¹¹¹⁴ govori o uslovljavanju otpusta iz KCL Jasenovac odlaskom na rad u Nemačku.

Od 25. do 27. oktobra 1989. održao se u Jasenovcu naučni skup *Stradanje Jugoslavena u II svjetskom ratu*. Za 6 tematskih celina bilo je prijavljeno preko 80 referata i saopštenja, od kojih su neki u funkciji izučavanja jasenovačkih logora.¹¹¹⁵ Za našu temu posebno su zanimljivi prilozi i saopštenja o prilogima Dragoja Lukića o akciji spasavanja dece iz ustaških logora,¹¹¹⁶ Dragana Davidovića o stradanjima naroda Bosanske Krajine za vreme kozarske ofanzive, Dane Pavlice o stratištima u Slavoniji,¹¹¹⁷ Zdravka Dizdara o logorima u severozapadnoj Hrvatskoj, Đure Zatezalo o logoru Jadovno, Josipa Vidana o pokretu otpora u ustaškim logorima, Slavice Hrečkovski o represalijama okupatora i kvislinga u Slavoniji, Stanka Ćosića o Dubičkim krećanama i dr. Posebno je vredno saopštenje Kadivke Petrović o radu na bibliografiji knjiga o stradanjima Jugoslavena u II svet-

¹¹¹²Nikola Živković, *Nemačke represivne mere nad stanovništvom i angažovanje radne snage kao vid borbe protiv NOP-a*, *Oslobodilačka borba*, II, 259-268.

¹¹¹³Dragi Milenković, *Žena kao junak revolucije*, *Oslobodilačka borba*, II, 309-333.

¹¹¹⁴Muharem Kreso, *Uslovi života stanovništva i otpora okupatoru na "efektivno" okupiranoj teritoriji Jugoslavije u toku Drugog svjetskog rata*, *Oslobodilačka borba*, II, 269-286.

¹¹¹⁵Iz prijavljenih i održanih referata i saopštenja izdvajamo: Dragan Davidović, *Stradanje naroda u Bosanskoj krajini za vrijeme kozarske ofanzive*; Mirko Peršen, *Šta je tabu tema o istini o ustaškim logorima*; Ljubo Boban, *Zašto je potrebno znati istinu o Jasenovcu*; Sima Begović, *Bekstva iz logora*; Milan Koljanin, *Logor Sajmište kao punkt za distribuciju ljudi u druge evropske zemlje*; Narcisa Lengel-Krizman, *Dječji logori i sabirališta*; Ivan Medved, *Logor Stara Gradiška u sistemu Jasenovačkih logora*; Josip Vidan, *Politički rad i pokret otpora u logorima ustaške NDH tokom drugog svjetskog rata*; Milan Bulajić, *Odgovornost za počinjene zločine*; Rade Bogdanović, *Karakter izvora za izučavanje zločina*; Milan Matić, *Partizanska štampa o zločinima nad jugoslovenskim narodima u drugom svetskom ratu*; Miloje Pršić, *Kvislinška štampa o zločinima nad jugoslovenskim narodima u drugom svetskom ratu*; Slobodan Milošević, *Zapadna štampa o zločinima nad jugoslavenskim narodima u drugom svetskom ratu*; Milorad Gončin, *Fotografija kao dokument o počinjenim zločinima*; Sonja Božanović, *Karakteristična dokumenta o zločinima nad jugoslovenskim narodima*; Kadivka Petrović, *Bibliografija knjiga o stradanjima Jugoslavena u drugom svetskom ratu*; Još izvestan broj saopštenja interesantan je za našu temu. Svi prijavljeni referati i saopštenja nisu bili zastupljeni na skupu, ali je tada najavljeno da će biti objavljeni u zborniku. Nije nam poznato da je došlo do realizacije.

¹¹¹⁶Dragoje Lukić, *Akcija na spasavanju dece iz ustaških logora 1941-1945*, Rukopis saopštenja.

¹¹¹⁷Dane Pavlica, *Stratišta u srednjem dijelu Slavonije*, Rukopis saopštenja.

skom ratu.¹¹¹⁸ Ova bibliografija, kako je istaknuto, ima karakter primarne bibliografije i sadrži 1773 jedinice, od čega 363 su knjige koje se u celosti dotiču teme stradanja, a 692 knjige delimično, dok 718 je u zbornicima. O logoru Jasenovac govori se u 140 knjiga delimično ili u celosti i u oko 80 priloga u zbornicima.

U još nekim saopštenjima i diskusijama bilo je reči o jasenovačkim logorima kao šta su saopštenja Radišića,¹¹¹⁹ Žerjavića i Peršena.¹¹²⁰ Izlaganja i diskusije Bobana i Bulajića, kao i nekih drugih, bila su više u funkciji aktuelnih sporenja o broju žrtava nego naučnog doprinosa rasvetljavanju određenih pitanja. Naime, Boban¹¹²¹ iznosi niz pitanja i tvrdnji iz nekih svojih ranijih polemika, objavljenih u *Kontraverzama II*, tako da se iz saopštenja moglo zaključiti da se radi o polemici a ne naučnom prilogu. Bulajićevo, pak, saopštenje¹¹²² nije odgovaralo naslovu, već je predstavljalo, zajedno s njegova tri učešća u

¹¹¹⁸Kadivka Petrović, *Bibliografija knjiga od 1942-1986. o stradanju Jugoslovena u drugom svetskom ratu*, Rukopis saopštenja.

¹¹¹⁹Đorđe Radišić, *Kulturno i umetničko stvaralaštvo Jugoslovena u koncentracionim logorima i zatvorima 1941-1945*. Rukopis saopštenja.

¹¹²⁰Mirko Peršen, *Ustaški logori - istina ili tabu tema*, Rukopis saopštenja (u najavi skupa: *Šta je tabu tema o istini o ustaškim logorima*). U saopštenju (koje je rađeno prema zaključnom poglavlju drugog izdanja njegovih *Ustaških logora*, koje do tada još nije bilo izišlo iz štampe) Peršen analizira broj žrtava prema objavljenim podacima koji su najčešće navođeni u literaturi, zaključujući da taj broj ne može biti nikako 700 000. Peršen navodi objavljene podatke, za koje tvrdi da su bez argumentacije: Izjava Gabrijela Vintera u brošuri *Jasenovački logor*, izdanje Propagandnog odelca AVNOJ-a iz 1942. o 200-300 000 žrtava za godinu dana; izjava nepoznatog logoraša iz 1944. o 6-700 000 žrtava, koju donosi i Miletić u knj. 2, str. 850-864; Predgovor knjžice *Koncentracioni logori - dokumenti ustaškog terora*, izdanje "Vjesnik" JNOFH iz 1944. o 800 000 žrtava u ustaškim logorima; izjava svedoka Ota Breyera o 350 000 žrtava do devetog meseca 1944; navod Ivana Potrča u "Borbi" od 8.5.1945. u članku *Ustaše su pre svog bekstva iz Jasenovca poubijali sve zatvorenike* o 800 000 žrtava; izjava svedoka Milana Duzemlića o 900 000 zapisnika o smrti logoraša dostavljenih iz logora opštini u Jasenovcu; konstatacija Zemaljske komisije Hrvatske u *Zločini u logoru Jasenovac* o 5-600 000 žrtava, izjava Milice Marohnić-Bahnik o spiskovima umrlih u logoru dostavljenih kotaru Novska; nadalje: odakle podatak o 360 000 ubijenih na Gradini kada u zapisnicima komisija stručnjaka koje su ispitivale grobnice, nigde nema takvih brojki itd. Upor. osvrt na drugo izd. *Ustaških logora* i tekst uz nap. 946-950. Izvodi iz *Bilance smrti*, završnog poglavlja, tada najavljenog izdanja, objavljeni su kao feljton u nedeljniku "Danas".

¹¹²¹Ljubo Boban, *Zašto je potrebno znati istinu o Jasenovcu?*

¹¹²²Milan Bulajić, *Odgovornost za počinjene zločine*.

diskusiji, ustvari, polemiku s Bobanom, Žerjavićem i dr.¹¹²³ o pitanjima broja žrtava, kao i razvijanje teze o odgovornosti Vatikana za zločine u NDH i teze o montiranom procesu Artukoviću (suđen je za nedokazane zločine, a nije za genocid).

Iako je ovaj skup ocenjen uspešnim, ipak je poslužio nekim sudionicima više za polemike nego za iznošenje novih spoznaja o temama skupa, ne uvažavajući ni apel iz pozdravnog telegrama predsednika SIV-a¹¹²⁴ a ove polemike nastavljene su i u masmedijima (štampa, TV).

Odbor SANU za sakupljanje građe o genocidu protiv srpskog naroda i drugih naroda Jugoslavije u XX veku organizirao je naučni skup, na kome je, između ostalog, bilo reči o izvorima, ali materijali tog skupa nisu objavljeni, tako da nam je bio dostupan samo pomenuti rukopis Miletića,¹¹²⁵ informacije iz štampe¹¹²⁶ i osvrt Slavka Vukčevića.¹¹²⁷

¹¹²³Bulajić je pročitao svoje pismo upućeno Saveznom zavodu za statistiku, kojim traži izjašnjavanje naslova (zvanični stav) u vezi s podacima o neposrednim ratnim gubicima Jugoslavije u II svetskom ratu u odnosu na podatke iz *Izveštaja jugoslovenske Državne komisije Međunarodnom vojnom sudu u Nirnbergu*, podatke Kočovića i Žerjavića, izjave Vladete Vučković (objavljeno u Bobanovim *Kontraverzama II*), Tuđmanove izjave itd. Posebno traži izjašnjavanje u vezi s popisom žrtava rata 1946. (popis zemaljskih komisija) i 1964. (Saveznog zavoda za statistiku). U vezi s ovim poslednjim postavlja pitanje kako je službeno neverifikovani podatak mogao cirkulisati i služiti za "igre s brojevima". Iz razloga koje navodi u svom pismu, Bulajić i u pismu i u diskusiji optužuje: "Radi se o neposrednoj odgovornosti SFRJ u omogućavanju 'igre s brojevima' žrtava rata, šta samo za sebe predstavlja zločin." (Kopija rukopisa pisma).

¹¹²⁴Iz pozdravnog telegrama Ante Markovića, predsednika SIV-a: "...Istina o stradanjima naših ljudi u poslednjem svjetskom ratu - utemeljena na znanstvenim činjenicama - značajna je ne samo za historiju, nego i danas. Ona je veoma bitan činilac u prvom redu za odgoj mladih generacija. Ona, je, isto tako, izuzetno važna za osvješćivanje nekih roditelja pa i djedova - da p r e s t a n u iracionalnim sporovima prizivati aveti prošlosti, raspirivati nacionalističke strasti i mladima zamračivati pogled u budućnost. Opominju na to stratišta, konclageri, mučilišta iz drugog svjetskog rata. Opominje na to i Jasenovac - jedno od najstrašnijih fašističkih mučilišta i gubilišta, ne samo u našoj zemlji, nego i u cijeloj Evropi..." (Kopija telegrama).

¹¹²⁵Vidi nap. 87.

¹¹²⁶Iz dnevne štampe vidljivo je da je na skupu "Jasenovac 1945-1988." podneto 30 izlaganja. Prikazi u štampi su različiti, tako da se o stvarnim pristupima referenata teško može suditi. Vidi npr. informacije o skupu: "Vjesnik", 22. i 23.11.1988, "Politika", 23.11.1988. (S. Dautović), "Vjesnik - Panorama subotom", 26.11.1988. (Ž. Krušelj).

¹¹²⁷Slavko Vukčević, *Naučni skup "Jasenovac 1945-1988."*, VIG, 3/1988, 385-391.

U poseti Spomen-području Jasenovac 11. i 12.10.1985. Dedijera (predsednik Odbora) i dr. najavljen je ovaj skup i interes SANU za izučavanje Jasenovca. Usledila je i inicijativa JAZU za osnivanje Međuakademijskog odbora koji bi svojim doprinosom pomogao kvalitetnijem ostvarenju projekta o izučavanju logora.

U organizaciji SANU, održan je 1985. takođe jedan, za našu temu, interesantan naučni skup, a bavio se metodološkim problemima utvrđivanja gubitaka stanovništva u I i II svetskom ratu. Nažalost, radovi s tog skupa, takođe, nisu bili publikovani, osim kratkog prikaza.¹¹²⁸ Navedeni Odbor SANU objavio je u planu izdavačke delatnosti nekoliko, za našu temu, zanimljivih naslova.¹¹²⁹ Međutim, obzirom na niz dešavanja u vezi i oko Odbora programi Odbora kako izdavački tako i istraživački menjali su se. O radu, nekim rezultatima i izvesnim spornim situacijama doznajemo i u članku Slobodana Kljakića u *Catena mundi*.¹¹³⁰

¹¹²⁸Šapirografirani materijal Odbora SANU za izučavanje genocida... (prilozi 1-10, str. 1-59), prilog br. 4. (str. 1-5) M. Rašević, *Naučni skup o metodološkim problemima utvrđivanja gubitaka stanovništva u I i II svetskom ratu, Beograd, 20. i 21. juna 1985. godine*. Deo ovih materijala objavio je, izvan konteksta, Dediđer u "Vatikan i Jasenovac".

Tri referata na ovom skupu bavila su se teorijskim aspektima pitanja, a četiri pretežno statističko-demografskim problemima utvrđivanja gubitaka. Radi se o referatima: Vladimir Dediđer, *Problem genocida u ratnim gubicima stanovništva*; Andrej Mitrović, *Gubici stanovništva u 1. svetskom ratu*; Vladimir Stojančević, *Narrativni izvori kao dokumentacija za utvrđivanje ratnih gubitaka Srbije u 1. svetskom ratu*; Miloš Macura, *Mogućnosti i ograničenja statističkih metoda u istraživanju ratnih gubitaka stanovništva*; Miroslav Rašević, *Rezultati demografskih istraživanja ratnih gubitaka stanovništva Jugoslavije u 20. veku*; Dušan Breznik, *Metodološki problemi demografskih procena gubitaka stanovništva Jugoslavije tokom 2. svetskog rata*; i Miroslav Macura, *Metodi za procenu parametara demografskog rasta s obzirom na nove procene gubitaka stanovništva Jugoslavije u 2. svetskom ratu*.

¹¹²⁹Šapirografirani materijal Odbora SANU, prilog br. 10, str. 58-59. Između ostalih izdanja planirana su i: *Bibliografija o građi, naučnim radovima, štampi i knjigama o genocidu u 1. i 2. svetskom ratu* (autori: Milorad Radević i Dragoje Lukić); Vladimir Dediđer, *Genocid protiv Jevreja u 2. svetskom ratu*; Vladimir Dediđer, Slobodan Nešović i Milan Bulajić, *Zbornik dokumenata međunarodnih zakonskih odluka i propisa pojedinih savezničkih i okupatorsko-kvislinških država na tlu Jugoslavije u 2. svetskom ratu*; *Kritičko izdanje svih saopštenja Jugoslovenske državne komisije za ratne zločine* (članovi Pododbora za 2. svetski rat, predsednik A. Miletić); Dinko Davidov, *Magna Devastico*.

¹¹³⁰Slobodan Kljakić, *Kratka istorija Odbora SANU za sakupljanje građe o genocidu nad srpskim narodom i drugim narodima Jugoslavije u XX veku*, u: *Catena mundi*, II, 498-515.

Odbor SANU za sakupljanje građe o genocidu protiv srpskog naroda i drugih naroda Jugoslavije u XX veku organizovao je, nakon niza odlaganja,¹¹³¹ međunarodni naučni skup, od 23. do 25. oktobra 1991. godine, pod nazivom *Genocid nad Srbima u II svetskom ratu*.¹¹³² Materijali ovog skupa štampani su u istoimenom zborniku koji je objavljen 1995. godine.¹¹³³ U Zborniku je objavljeno 45 saopštenja, ma da je za skup bilo najavljeno 65 saopštenja, pošto događaji iz 1991. usloveli su da neki referenti nisu mogli sudelovati. Tako, upravo u tematskoj celini *Ustaški logori smrti na području NDH* od predviđenih 8 tema, izložena je samo jedna. Referenti s prostora Hrvatske i BiH nisu mogli sudelovati.¹¹³⁴

Uz niz saopštenja, koja govore o izučavanju genocida na prostoru NDH i koja su relevantna za našu temu ¹¹³⁵ ističemo saopštenja Antuna Miletića,¹¹³⁶ Dragoja Lukića¹¹³⁷ kao i već pomenuti osvrt Milice Bodrožić.¹¹³⁸

¹¹³¹Više o tome u navedenom članku iz prethodne napomene.

¹¹³²Vidi prikaz: Milan Koljanin, *Genocid nad Srbima u drugom svetskom ratu*, Istorija 20. veka, 1-2/1991.

¹¹³³*Genocid nad Srbima u II svetskom ratu*, Međunarodni naučni skup Odbora Srpske akademije nauka i umetnosti za sakupljanje građe o genocidu protiv srpskog naroda i drugih naroda Jugoslavije u XX veku, održan od 23. do 25. oktobra 1991. godine. Beograd, Muzej žrtava genocida i Srpska književna zadruga, 1995, 796.

¹¹³⁴Autor ovog rada bio je takođe najavljen kao učesnik (vidi: Program naučnog skupa), međutim, bio je "uhićen" i po svim indicijama trebao biti likvidiran, a po izlasku iz zatvora (bekstvo), u vreme održavanja skupa bio "u ilegalu" u Zagrebu.

¹¹³⁵*Genocid nad Srbima u II svetskom ratu*: Milan Bulajić, *Genocid nad pravoslavim Srbima u drugom svetskom ratu*, 1-31; Simo Brdar, *Neka od stratišta ustaškog zločina na području Bosanske Dubice*, 143-161; Đuro Aralica, *Ustaški zločini genocida u Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Glini 1941*, 183-203; Branko J. Bokan, *Kulminacija ustaškog genocida nad Srbima u Bosanskoj krajini u ljeto 1941. godine*, 224-258; Ljubomir Novaković, *Genocid nad Srbima u srednjoj Bosni 1941-1945. godine*, 258-262; Savo Skoko, *Zločini genocida Nezavisne Države Hrvatske u Hercegovini tokom 1941*, 262-283; Nikola Piljak, *Genocid nad Srbima u glamočkom srezu u II svetskom ratu*, 283-293; Radomir Bulatović, *Stratišta u Bosni i Hercegovini u toku Drugog svetskog rata*, 294-310; Petar Džadžić, *Rasizam u Hrvatskoj u XIX i XX veku*, 310-324; Milan Nadaždin, *Masovan pokolj srpskog naroda u stolačko-čapljinom kraju u leto 1941. godine*, 324-341; Ruža Petrović, *Ratni gubici Jugoslavije u II svetskom ratu*, 341-359; Vladislav Dožić, *Otvaranje jama sa žrtvama ustaškog genocida nad Srbima u Bosni i Hercegovini*, 364-380; Zdravko Antonić, *Zločini nad Srbima i Jevrejima u istočnoj Bosni 1941-42. godine*, 397-428; Momčilo Mitrović, *Metodi genocida ustaša nad srpskim*

Odbor SANU za sakupljanje građe o genocidu organizovao je i naučno savetovanje *Ratni zločini i zločini genocida 1991-1992. godine od 6. do 8. avgusta 1992. god.*, a materijali su objavljeni sledeće godine.¹¹³⁹ U ovom izdanju objavljen i *Memorandum Vlade Jugoslavije*¹¹⁴⁰ o čemu smo već govorili. Sistem jasenovačkih logora u svojim izlaganjima pominju Jovan Mirković,¹¹⁴¹ Tomislav Žugić¹¹⁴² i Simo Brdar¹¹⁴³ Prilozi su više okrenuti aktuelnim dešavanjima na prostorima bivših logora. Prilog Mirkovića dao je pregled dotadašnjeg statusnog položaja Spomen-područja Jasenovac, te dešavanja na tom prostoru osvetljavajući ih sa stanovišta kršenja međunarodnih konvencija o zaštiti kulturnih dobara.

narodom, Jevrejima i Ciganima u Sremu, 428-438; Slobodan Nešović, *Saveznička štampa o genocidu nad Srbima, Jevrejima i Ciganima u drugom svetskom ratu*, 438-448; Petar Vučetić, *Izlaganje na međunarodnom naučnom skupu o genocidu*, 448-450; Petar Tuco, *Genocid nad Srbima u II svjetskom ratu*, 450-456; Dane Lastavica, *Genocid nad srpskim narodom bivšeg sreza Perušić (Lika) u II svjetskom ratu 1941-1945*, 479-484; Božidar Čučković, *Poimenično o žrtvama*, 484-500; Novica Vojinović, *Uzroci i geneza zločina genocida nad srpskim narodom*, 554-570; Isti, *Stratišta i žrtve ustaških zločina u opštini Čapljina u Hercegovini*, 570-576; Sreten Jakovljević, *Genocid nad Srbima u sjevernoj Hercegovini*, 576-615; Životije Đorđević, *Gubici stanovništva Jugoslavije u II svetskom ratu*, 615-639.

¹¹³⁶Antun Miletić, *O bilansu smrti u Koncentracionom logoru Jasenovac (1941-1945)*, Isto, 207-223.

¹¹³⁷Dragoje Lukić, *Ustaški genocid nad decom u NDH 1941-1945*, Isto, 77-80 i 639-730. Na stranama 77-80 objavljen je ustvari kraći usmeni osvrt na širi priloženi rad (štampan na str 639-730), verovatno nedovoljnom pažnjom priređivača štampano pod naslovom *Napomene autora*.

¹¹³⁸Milica Bodrožić, *Osvrt na izvore i literaturu o genocidu nad Srbima u Drugom svetskom ratu*, Isto, 501-518.

¹¹³⁹*Ratni zločini i zločini genocida 1991-1992*. Naučno savetovanje Odbora SANU za sakupljanje građe o genocidu protiv srpskog naroda i drugih naroda Jugoslavije u XX veku i Državne komisije za ratne zločine i zločine genocida, održano od 6. do 8. avgusta 1992. godine u Beogradu, priredio: Milan Bulajić, urednik: Radovan Samardžić, Beograd, SANU, 1993, 553.

¹¹⁴⁰*Memorandum Vlade Jugoslavije o zločinima genocida u Hrvatskoj i skrnavljenju Spomen-područja Jasenovac*, 31. januar 1992; 117-136.

¹¹⁴¹Jovan Mirković, *Skrnavljenje Spomen-područja Jasenovac i pitanje njegove dalje zaštite*, Isto, 125-135.

¹¹⁴²Tomislav Žugić, *Presedan Aušvic - međunarodna zaštita Spomen-područja Jasenovac*, Isto, 137-140.

¹¹⁴³Simo Brdar, *Jasenovac i potomci s obje strane Save i savjesti*, Isto, 143-148.

U zborniku sa drugog skupa, koji je organizovao isti Odbor naredne godine,¹¹⁴⁴ u nekim priložima govori se i o jasenovačkim logorima, pretežno u svetlu aktuelnih polemika.¹¹⁴⁵

Odbor SANU za sakupljanje građe o genocidu uskoro je jednostavno ukinut. Najviša srpska naučno-kulturna institucija ocenila je da nije potrebno njegovo postojanje (da li, isto tako, je nepotrebno i bavljenje ovim pitanjima?).¹¹⁴⁶ Iako je počeo funkcionisati Muzej žrtava genocida, rad Odbora i rad Muzeja nisu bili međusobna smetnja ili konkurencija, dapače, mogli su se samo dopunjavati.

Sudbinu Odbora doživela je i Državna komisija za ratne zločine i zločine genocida.¹¹⁴⁷

Očito, izučavanje ovakvih tema, ne samo da je mučno po prirodi stvari, nego je bilo i "kratkog daha".¹¹⁴⁸

¹¹⁴⁴*Sistem neistina o zločinima genocida 1991-1993. godine.* Naučni skup Odbora SANU za sakupljanje građe o genocidu protiv srpskog naroda i drugih naroda Jugoslavije u XX veku, Državne komisije za ratne zločine i zločine genocida i Instituta za savremenu istoriju, održan od 22. do 23. aprila 1993. godine, Beograd, SANU, 1994, 382. (vidi prikaz: Milan Koljanin, *Naučni skup "Sistem neistina o zločinima genocida 1991-1993 godine", Srpska akademija nauka i umetnosti, 22-23. aprila 1993*, Istorija 20. veka, 1-2/1993.

¹¹⁴⁵Vidi: uvodno izlaganje Milana Bulajića, *Sistem neistina o zločinima genocida 1991-1993*, Isto, 21-53; Savo Skoko, *Neistine i podvale u knjizi Franje Tuđmana "Bespuća povijesne zbiljnosti"*, 65-102; Radimir Bulatović, *Sličnosti u provođenju genocida nad Srbima u Drugom svjetskom ratu i tokom 1991-1992. godine*, 111-120; prilog Jovana Mirkovića u diskusiji *"Jasenovački mit" Franje Tuđmana*, 141-143. (u vezi s tvrdnjama o pomešanim kostima iz ustaškog logora i navodnog logora posle rata).

¹¹⁴⁶O radu Odbora vidi: Slobodan Kljakić, *Kratka istorija Odbora SANU za sakupljanje građe o genocidu nad srpskim narodom i drugim narodima Jugoslavije u XX veku*, u: *Catena mundi*, II, 498-512.

¹¹⁴⁷Vidi nap. 564.

¹¹⁴⁸Interesantno je da ukidanje Odbora i Državne komisije nije gotovo privuklo nikakvu medijsku pažnju. Upor. iznenadni prestanak rada zemaljskih komisija (1947.) i Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (1948). Upor. takođe sudbinu edicija koje se bave ovim temama (vidi: Slobodan Kljakić, *Životopis knjiga o genocidu, nekoliko primera*, u: *Catena mundi*, I, 682-691). Čini se, da stradanja srpskog naroda medijski privlače pažnju neko vreme, a čim se počne institucionalizovati izučavanje, dakle da dobije karakter serioznog pristupa, tada naglo splasne interes, da li zbog toga šta temeljnim izučavanjem otpadaju mogućnosti medijske manipulacije, ili je takav odnos potreban, da se uvek, u pogodnom momentu, po potrebni, može potegnuti ova tema, ili su neki uticaji tako snažni.

Okrugli sto povodom Dana sećanja na žrtve genocida u organizaciji Muzeja žrtava genocida i Instituta za savremenu istoriju, 23.4.1996, dao je nekoliko priloga za našu temu.¹¹⁴⁹ Ističemo rad Koljanina o zakonodavnoj regulativi o logorima u NDH, sa izvanrednom analizom zakonskih akata i ozakonjenja zločina,¹¹⁵⁰ te istraživački rad Nenada Antonijevića o aktima policije i suda NDH u Banja Luci, sa priloženim tabelama iz delovodnika,¹¹⁵¹ kao i prilog Ane Požar o stradanju meštana opštine Crkveni Bok¹¹⁵² sa poimničnim popisom žrtava za sela Strmen (331), Crkveni Bok (287) i Ivanjski Bok (98) i navedenim mestima stradanja (likvidacije). Bulajićev prilog¹¹⁵³ daje u uvodnom delu pregled sistema jasenovačkih logora¹¹⁵⁴ a u većem delu radi se o aktuelnim dešavanjima. Bulajić prenosi i neke tvrdnje izrečene u štampi sa kojima bi se moglo polemisati i o kojima je trebalo i kritički progovoriti. U prilogu Dane Lastavice¹¹⁵⁵ daje se pregled žrtava u logoru Gospić, a Antun Miletić daje prilog o utvrđivanju imenom broja usmrćenih u Jasenovcu.¹¹⁵⁶ U zborniku su objavljeni osim saopštenja sa Okruglog stola¹¹⁵⁷ i prilozi izložene

¹¹⁴⁹Jasenovac, *Sistem ustaških logora smrti, Saopštenja sa Okruglog stola održanog u Beogradu 23.4.1996.* Beograd, Muzej žrtava genocida i ISI, 1997, 242.

¹¹⁵⁰Milan Koljanin, *Zakoni o logorima Nezavisne Države Hrvatske*, Isto, 11-30.

¹¹⁵¹Nenad Antonijević, *Akta policije i suda NDH u Banjaluci iz 1941. i 1942.* Isto, 31-41.

¹¹⁵²Ana Požar, *Stradanje meštana opštine Crkveni Bok od jasenovačkih ustaša*, Isto, 101-136.

¹¹⁵³Milan Bulajić, *Oskrnavljeni Jasenovac - međunarodni status*, Isto, 167-211.

¹¹⁵⁴Bulajić navodi i neke, nekritički, preuzete nazive, kao npr. "Versajev".

¹¹⁵⁵Dane Lastavica, *Pretvaranje koljača u žrtve*, Isto, 92-97.

¹¹⁵⁶Antun Miletić, *Prilog utvrđivanju imenom broja usmrćenih u Koncentracionom logoru Jasenovac*, Isto, 50-88. (sa nekoliko priloga: pregledi broja žrtava, popis preživelih u proboju). Prilog 2. *Mrtvi u Jasenovcu*, objavljen je i u VIG, 1-2/1994, 145-160.

¹¹⁵⁷Nikola Živković, *Pljačka srpske i jevrejske imovine i kolonizacija* (42-45), Đorđe Lekić, *Jasenovac - najveći srpski grad pod zemljom* (46-49), Miloš Hamović, *Morbidne manipulacije sa žrtvama Jasenovca* (89-91), Petar Zinaić, *Prilog o broju Kordunaša ubijenih u Jasenovcu* (98-100), Ana Požar, *Predstavljanje knjige Dragoja Lukića "Deca na lomači rata u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945, Jasenovac - sistem ustaških logora smrti"* (separat), (137-140), Venceslav Glišić, *Još jednom o Jasenovcu* (141-145), Predrag Ilić, *Vatikan i Jasenovac u svetlu dnevnika Đuzepea Masučija* (146-152), Čedomil Huber, *Kraj logora Jasenovac* (153-162), Dragoljub Acković, *Neki problemi u vezi sa utvrđivanjem romskih žrtava u II svetskom ratu* (163-166), Jefto Šasić, *Nema više stvarne Jugoslavije* (212-216).

ni na konferenciji za štampu u Međunarodnom pres-centru 22. maja 1996. godine, koji ipak nisu profilisani kao prilozi izučavanju nekih pitanja.

Početak jula 1991. godine održan je u Beogradu naučni skup "Jugoslavija u II svetskom ratu", na kome, zbog aktuelnih zbivanja, nisu prisustvovali najavljeni učesnici iz Hrvatske i Slovenije, a i znatan broj iz BiH, tako da su izostali neki za nas interesantni prilozi. Autor je sudelovao s prilogom o logorima I i II sistema jasenovačkih logora.¹¹⁵⁸ U prilogu je zastupljena argumentacija za brojčane oznake logora (logor I Krapje, logor II Bročice), za vreme nastanka (21.8.1991. ujutro stigla na železničku stanicu prva grupa, a predveče druga grupa iz Gospića), dalje su dati opisi logora i na kraju o likvidaciji (25. odnosno 28.11.1941.) sa podacima o vodostaju i temperaturama.

Najnovija knjiga Milana Bulajića *Jasenovac, Ustaški logori smrt, Srpski mit?*¹¹⁵⁹ predstavlja, kako sam autor kaže "pokušaj geneze do sada raspoložive dokumentacije". Međutim, koncepcijski knjiga je ipak okrenuta aktuelnim polemikama, vezano i za dosadašnje Bulajićeve radove (mnogi delovi polemičkih tekstova iz prethodne knjige preneti su u ovu).

Autor mnoštvom citata iz dokumenata i drugih izvora dokazuje određene stavove činjenice, moglo bi se reći, već poznate, ali možda nedovoljno usvojene kao nepobitna fakta, u cilju osporavanja savremenih revizionista istorijskih činjenica. Tako čitavo poglavlje *Hronologija Jasenovca - šta se desilo*,¹¹⁶⁰ skoro 300 stranica, posvećeno je, putem izvora, dokazivanju da je NDH sprovodila genocid nad Srbima, Jevrejima i Romima i da je sistem jasenovačkih logora bio u funkciji Vernichtungslager-a, a ne prevashodno "radni logor", kako to savremeni hrvatski i neki drugi revizionisti tvrde.

Donošenje ovolikog broja izvora, citata - doprinosi sagledavanju istine o Jasenovcu, ali istovremeno predstavlja veliku poteškoću prosečnom čitaocu da se probije kroz sve te navode. Čini se, reklo bi se, da autor ne dopušta da čitaocu, iznošenjem stotina pri-

¹¹⁵⁸Jovan Mirković, *Prilog izučavanju funkcioniranja sistema jasenovačkih koncentracionih logora 1941. (logori I i II) na osnovu sjećanja i izjava preživjelih zatočenika i mještana Jasenovca i okolnih sela*. Rukopis rada. Delovi saopštenja objavljeni u listu "Front", XLVI, br. 14 (1658), 12. jul 1991, 31, *Jasenovački kavez*.

¹¹⁵⁹Milan Bulajić, *Jasenovac, Ustaški logori smrti, Srpski mit? Hrvatski ustaški logori genocida nad Srbima, Jevrejima i Ciganima*, Beograd, Muzej žrtava genocida, Stručna knjiga, 1999, 863.

¹¹⁶⁰*Isto*, 37-324. *Hronologija Jasenovca - šta se desilo*.

mera, citiranjem stotina dokumenata, ostane i traga sumnje ili nerazjašnjenih činjenica u prilog dokazivanja istorijskih fakata.

U poglavlju *Tuđman: "Jasenovački mit" - stožerno pitanje*,¹¹⁶¹ autor nastavlja diskusiju sa savremenim hrvatskim historiografskim revizionizmom. Preko 100 stranica posvećeno je pitanju broja žrtava i njihovom minimiziranju,¹¹⁶² a poglavlje *O povijesnoj odgovornosti katoličke crkve*¹¹⁶³ je takođe sukus ranijih pisanja i nastavak rasprave. Mislimo, da u diskusiji o broju žrtava citirani delovi iz govora pojedinih političara na komemorativnim manifestacijama u Jasenovcu nisu dobar izvor argumentacije.

Budući da se u knjizi tematski pokušava grupisati određena pitanja, to i upotreba izvora i navoda je tako postavljena, pa se stoga dešava da se neki navodi delimično ponavljaju.

Takođe, mora se primetiti da se neki navodi upotrebljavaju nekritički. Naime, o sistemu jasenovačkih logora postoji značajna bibliografija, ali mora se reći i vrlo neujednačenog kvaliteta. Neki autori su, a poneki su i citirani u ovoj knjizi, pisali o izvesnim pitanjima ili pokušali dati određene sinteze, ali na vrlo slaboj podlozi, oslanjajući se na nedovoljno proučene izvore, ili uzimajući neke memoarske iskaze i zapise, ili napise nastale na osnovu takvih zapisa i sl. kao jedine, tako da se i u faktografiji pojavljuju kontradiktorni podaci. Stoga i upotreba ovakvih navoda mora biti praćena i kritičkim opservacijama ili upoređenjima (npr. vreme nastanka pojedinih logora, oznake i nazivi logora, akcije partizanskih jedinica oko logora i u vezi s logorima i sl.), odnosno i autor se mora kod pojave ovakvih kontradiktornosti odrediti i konzistentno, posebno vezano za hronologiju, koristiti izvore.

Metodološki, smatramo da u poglavljima koja su u funkciji sagledavanja istorijskih činjenica, ne bi se trebali u tekstu nalaziti savremeni, polemički pasusi. Na ovim mestima oni više odgovaraju u napomenama nego u osnovnom tekstu i obrnuto, kad se radi o polemičkim delovima teksta.

Pošto je genocid po definiciji Generalne skupštine UN od 11.12.1946. "uskraćivanje prava na opstanak celim ljudskim zajednicama", odnosno po Konvenciji o sprečava-

¹¹⁶¹Isto, 325-391. *Tuđman: "Jasenovački mit - stožerno pitanje*.

¹¹⁶²Isto, 417-530. *Minimiziranje ustaškog genocida u logorima Jasenovac*.

¹¹⁶³Isto, 531-619. *O povijesnoj odgovornosti katoličke crkve (Vatikan i ustaški logor smrti Jasenovac)*.

nju i kažnjavanju zločina genocida "bilo koje od navedenih dela¹¹⁶⁴ učinjenih u nameri potpunog ili delimičnog uništenja jedne nacionalne, etničke, rasne ili verske grupe kao takve", sve istorijske činjenice dokazuju, a to je Bulajić ovom knjigom i taksativno dokazao, da je ustaška NDH, a napose kroz sistem jasenovačkih logora, vršila genocid nad Srbima, Jevrejima i Romima kao nacionalnim, etničkim, rasnim i verskim grupama, kao i ratne zločine protiv čovečnosti nad drukčije mislećim, ideološkim i političkim protivnicima iz redova vlastitog naroda.¹¹⁶⁵

Sve ovo dokazivanje o izvršenom genocidu (a ne samo ratnom zločinu, i to minimiziranom) Bulajić izvodi radi vladajućeg revizionizma u hrvatskoj historiografiji. Stoga i čitavi delovi knjige posvećeni su razobličavanju, kako autor kaže "tuđmanovštine", ma da mislimo, da Tuđman, kao istoričar ne zaslužuje da se neki pojavni oblik, pa makar se radi o pojavnom obliku revizionizma, nazove po njemu. Niti je Tuđman prvi koji je pokušao vršiti reviziju, radili su to već pre njega njegovi mentori u ustaškoj emigraciji, a sa stanovišta značaja kao historiografa ne predstavlja ime koje će u historiografiji predstavljati prekretnicu, kamen međaš, u tumačenju fakata, osim kod svojih političkih trabanata.

¹¹⁶⁴Ubistvo članova grupe, teške povrede fizičkog ili mentalnog integriteta članova grupe, namerno podvr-gavanje grupe životnim uslovima koji treba da dovedu do njenog potpunog ili delimičnog fizičkog unište-nja, mera za sprečavanje rađanja unutar grupe i prinudnog premeštanja dece iz jedne grupe u drugu.

¹¹⁶⁵Još jedan zločin počinjen u NDH i u sistemu jasenovačkih logora je izvršen, no o njemu se veoma malo pisalo i malo je poznat, pa se ne pominje ni u ovoj knjizi, a radi se o uništenju jedne verske grupe Hrvata - starokatolika. Njih je prema Draganovićevom šematizmu (*Opći šematizam Katoličke crkve u Jugoslaviji*, Prema mandatu preč. Episkopata Jugoslavije izradio Dr. Krunoslav Draganović, Izdanje Akademije "Regina Apostolorum", "Nova tiskara" Vrčec i dr. , Sarajevo, 1939, 615) bilo 5 508 po popisu iz 1931, a kojih nema u poratnom šematizmu (*Opći šematizam Katoličke crkve u Jugoslaviji, Cerkev v Jugoslaviji, 1974*, Izdavač: Biskupska Konferencija Jugoslavije, Zagreb, 1975, 1166) i koji su kao verska grupa uništeni u NDH, a i u jasenovačkim logorima. Ovo je značajno šta je za to odgovorna i rimokatolička crkva, iz koje se ova grupa izdvojila kao reformski pokret, a koja je za Episkopat i Stepinca predstavljala trn u oku. (Apologeti Stepinca navode njegove navodne intervencije za pojedine zatočenike, ali nigde ne navode i takvu intervenciju za biskupa starokatoličke crkve dr. Antu Donkovića, ubijenog u Jasenovcu, nakon strašnih mučenja. Vidi: Nikolić, *Jasenovački logor smrti*, 117-118.)

Jedan od takvih je i Josip Pečarić, čijoj "knjizi" posvetio je Bulajić, koga je inače Pečarić proglasio za ratnog zločinca, 60-tak stranica,¹¹⁶⁶ i to, kako kaže, ne zbog Josipa Pečarića i nečega šta je on napisao, već zbog potpisanih izdavača.¹¹⁶⁷

Revizionizam hrvatske povijesne znanosti nastoji svim silama dokazati da u NDH, a koja je prema Tuđmanu "predstavljala izraz povijesnih težnji", nije vršen genocid (Jurčević kaže "navodni genocid"). Taj revizionizam postao je zvanična doktrina, šta je vidljivo i u slučaju Šakić, o čemu Bulajić govori na stotinjak stranica,¹¹⁶⁸ pošto niti Dinko Šakić, koji je osuđen za ratni zločin protiv civilnog stanovništva (a da ne pominjemo ovde za koji broj žrtava je terećen), niti Nada Luburić (koja nije ni izvedena pred sud, već je tužilac odustao od podnošenja krivične prijave, iako je bio obavezan prema aktu o ekstradi-ciji), nisu optuženi za zločin genocida.

Sa stanovišta izučavanja jasenovačkih logora ova knjiga, kao i ranije knjige Milana Bulajića, donosi ogroman broj dokumenata u izvodima i citata iz literature. U citiranju dokumenata koristi dosta Miletića, ali donosi i mnoge druge, a i nove.

Bulajić je u knjizi koristio daleko više bibliografskih jedinica nego šta je naveo u popisu.¹¹⁶⁹

Knjiga *Jasenovac - ustaški logori smrti - Srpski mit?* predstavlja, kako kaže i autor "poziv i ponudu svim zainteresovanim za dopune i ispravke", i sigurno je da će izazvati značajna reagovanja. Razdvajanjem istoriografskog i aktuelno-polemičkog, prošire-

¹¹⁶⁶Isto, 753-824. "Srpski mit o Jasenovcu" profesora Josipa Pečarića i "skrivanje istine o beogradskim konc-logorima" - ideologija genocida Cohen - Pečarić.

¹¹⁶⁷Hrvatski informativni centar i Hrvatski institut za povijest (ma da bi se "pravi Hrvati" morali zamisliti nad ispravnošću reči "institut" i "informativni", jer kako kaže Fedor Pucek u Predgovoru prevodioca 1943. u izdanju knjige L. v. Südlanda (a trebali bi ga pročitati hrvatski jezikoslovci i stručnjaci za razlikoslovni jezik), govoreći da je "ljepše i bolje kazati 'ravnatelj sveučilišne knjižnice' nego 'direktor univerzitetske biblioteke', to i 'razne 'institute za nacionalni publicitet' ne bismo mogli priznati svojim").

¹¹⁶⁸Bulajić, o. c., 655-751. *Hvatanje i suđenje bivšem komandantu ustaškog logora smrti Dinka Šakića i nade Luburić-Šakić 1988.*

¹¹⁶⁹Isto, 830-837. *Izabrana bibliografija i izvori* (u popisu je 126 jedinica).

na za, u međuvremenu dovršeno, suđenje Šakiću, ova knjiga predstavljaće značajnu bibliografsku jedinicu u primarnoj bibliografiji o našoj temi.¹¹⁷⁰

U nizu knjiga i priloga kojima osnovna tema nisu jasenovački logori, nalazimo relevantne podatke za našu temu, napose u radovima koji govore o stradanju raznih nacionalnih, verskih, rasnih, etničkih, profesionalnih, dobnih, polnih itd. grupa u II svetskom ratu.

O genocidu nad Jevrejima i Romima u NDH i njihovim stradanjima u jasenovačkim logorima ima više objavljenih radova. U mnogima od njih Jasenovac se pominje kao ilustracija stradanja. O Jevrejima u jasenovačkim logorima već je pomenuto niz memoarskih zapisa, a od posebnih izdanja istoriografskog karaktera *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*.¹¹⁷¹ Kada se govori o stradanju Jevreja neizbežno je navesti *Atlas of the Holocaust* Martina Gilberta,¹¹⁷² a iako nije vezana za stradanja u Jasenovcu, potrebno je, takođe, navesti knjigu *Genocid Židova*.¹¹⁷³ Kada je reč o radovima kod nas koji govore o antisemitizmu ukazujemo posebno na radove Alberta Vajsa.¹¹⁷⁴

Od autora koji su pisali o stradanju Jevreja navodimo radove Pinto Avrama¹¹⁷⁵ i Davida,¹¹⁷⁶ Jaše Romana,¹¹⁷⁷ kao i Barbića,¹¹⁷⁸ Haramine,¹¹⁷⁹ i drugih.¹¹⁸⁰ U *Spomenici*

¹¹⁷⁰Više o ovoj knjizi u prilogu: Jovan Mirković, *Prilog raspravi o knjizi dr Milana Bulajića, Jasenovac, Ustaški logor smrti, Srpski mit?, na Okruglom stolu 23. aprila 1999. (rukopis u Muzeju žrtava genocida)*.

¹¹⁷¹*Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Beograd, Savez jevrejskih opština FNR Jugoslavije, 1952, 255. Isto, delimično na engleskom jeziku: *The Crimes of the Fascist Occupants and Their Colaborators Against Jewis in Yugoslavia, Published by Federation of Jewish Communities of the Federative People's Republic of Yugoslavia*, Belgrade, 1957, I-XIX+1-43. (na engleskom), 1-195. (na srpskom) + 199-245 fotodokumentacija.

¹¹⁷²*Atlas of the Holocaust* by Martin Gilbert, Ed. Steinmatsky, Jerusalem - Tel Aviv - Haifa

¹¹⁷³Ward Rutheford, *Genocid Židova*, Zagreb, Alfa, 1977, 118+40 str. tbl. i ilustr.

¹¹⁷⁴Albert Vajs, *O antisemitizmu pre i za vreme nacizma*, Jevrejski almanah, Beograd, 1963-1964, 13-34; Isti, *O antisemitizmu*, u: Albert Vajs: 1905-1964. Spomenica, Beograd, 1965.

¹¹⁷⁵Avram Pinto, *Jedinstveno groblje logorskih žrtava u Dakovu*, Sarajevo, Jugoslavija, 1980; Isti, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, "Veselin Masleša", 1987, 199.

¹¹⁷⁶Avram Pinto i David Pinto, *Dokumenti o stradanju Jevreja u logorima NDH*, Sarajevo, Jevrejska opština, 1972.

1919-1969,¹¹⁸¹ *Spomenici Albert Vajs 1905-1964*,¹¹⁸² *Spomenici 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*¹¹⁸³ (v. članak Aleksandra Stajića i Jakova Pape, *Ubistva i drugi zločini izvršeni nad Jevrejima u Bosni i Hercegovini u toku neprijateljske okupacije*)¹¹⁸⁴ kao i u knjigama Duška Kečkemeta *Židovi u povijesti Splita*,¹¹⁸⁵ Bernarda Stullia *Židovi u Dubrovniku*,¹¹⁸⁶ Josefa Konfortia *Travnički Jevreji*¹¹⁸⁷ govori se o stradanju Jevreja, te o pojedincima i grupama otpremljenim u Jasenovac. Samuel Pinto u *Zločini okupatora i njihovih pomagača izvršeni nad Jevrejima u BiH*¹¹⁸⁸ navodi 2 900 ubijenih (bez

¹¹⁷⁷Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. žrtve genocida i učesnici NOR-a*, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1980, 590. U popisu *Spisak učesnika NOR-a* nalazi se i 100 imena lica ubijenih u Jasenovcu i St. Gradiški, a 34 lica su bila u ovim logorima i spasila se begom, u proboju ili u zamjenama.

¹¹⁷⁸Andelko Barbić, *Teror nad Židovima u Slavoniji za vrijeme Drugog svjetskog rata*, Zbornik CDISB, 21/1984, 1, 359-380.

¹¹⁷⁹Mijo Haramina, *Zločini i protujevrejske mjere u Zagrebu tokom Drugog svjetskog rata*, Historijski pregleđ, 2/1961, 89-97.

¹¹⁸⁰Josip Albahari - Čučo, *KPJ i progrom nad Jevrejima*, u: Sarajevo u revoluciji, knj. 2, Sarajevo, Istorijski arhiv, 1977, 677-693; Slavko Goldstein, *"Konačno rješenje" jevrejskog pitanja u jugoslavenskim zemljama*, u: *Židovi na tlu Jugoslavije*, Katalog, Zagreb, Muzejski prostor, 1988, 181-191; Milan Koljanin, *Holokaust u Jugoslaviji (1941-1944)*, JIČ, 1-2/1996, 111-121; Isti, *Jugoslovenski Jevreji u Drugom svetskom ratu*, u: *Jevrejska omladinska društva na tlu Jugoslavije 1919-1941*, Katalog izložbe, Beograd, 9. maj 1995, Jevrejski istorijski muzej, 43-45; Jaša Romano i Lavoslav Kadelburg, *The Third Reich: initiator, organizer and executant of anti-jewish measures and genocide in Yugoslavia*. The Third Reich and Yugoslavia 1933-1945, Institut za savremenu istoriju i Narodna knjiga, Beograd, 1977, 670-690.

¹¹⁸¹*Spomenica 1919-1969*, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, s.a.,

¹¹⁸²*Spomenica: Albert Vajs 1905-1964*, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1965.

¹¹⁸³*Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu 1566-1966*, Sarajevo, Odbor za proslavu 400 godišnjice dolaska Jevreja u BiH, s.a., 366.

¹¹⁸⁴Aleksandar Stajić i Jakov Pape, *Ubistva i drugi zločini izvršeni nad Jevrejima u Bosni i Hercegovini u toku neprijateljske okupacije*, *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u BiH*, 205-247.

¹¹⁸⁵Duško Kečkemet, *Židovi u povijesti Splita*, Split, Jevrejska općina, 1971. *Razdoblje 1941-1945*, str. 173-206.

¹¹⁸⁶Bernard Stulli, *Židovi u Dubrovniku (Jews in Dubrovnik)*, Zagreb, 1989.

¹¹⁸⁷Josef Konforti, *Travnički Jevreji*, Sarajevo, 1976.

¹¹⁸⁸Samuel Pinto, *Zločini okupatora i njihovih pomagača izvršeni nad Jevrejima u Bosni i Hercegovini*. Elaborat raden za Zemaljsku komisiju za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Bosni i Hercegovini.

Sarajeva), odnosno ukupno 10 500 iz BiH od 30 500 na području NDH, bez oko 3 000 izbeglica, od ukupno 39 500 Jevreja koji su živeli u BiH.

"Jevrejski almanah" redovno objavljuje priloge iz istorije Jevreja, pa i o stradanjima u logorima,¹¹⁸⁹ a u *Zborniku* Jevrejskog muzeja u Beogradu nalazimo studije i građu o učešću Jevreja u NOR, o logorima i stradanjima.¹¹⁹⁰

Pišući o prvim ustaškim "sabirnim logorima" osnovanim nekoliko meseci pre "ozakonjenja" slanja u logore (Zakonska odredba o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilni boravak u sabirne logore - 26.11.1941.), od kojih su mnogi već do tada bili likvidirani, Narcisa Lengel-Krizman¹¹⁹¹ upućuje na elaborat Elze Grin o teroru nad Jevrejima u NDH,¹¹⁹² a Zoran Vasiljević govoreći o transportima u knjizi *Sabirni logor Đakovo*¹¹⁹³ poziva se na elaborat Pavla Vinskog *O progonima Židova okruga Osijek*.¹¹⁹⁴ O stradanju Jevreja na prostoru NDH, a i ostalim prostorima Jugoslavije, u II svetskom ra-

¹¹⁸⁹Andrija Mirković, *Farmaceuti Jevreji - žrtve fašizma*, Jevrejski almanah 1961-1962, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije; Jaša Romano, *Veterinari Jevreji - žrtve fašizma i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, Jevrejski almanah 1968-70, Beograd, 1971, 148-167; Isti, *Farmaceuti Jevreji - žrtve fašizma i poginuli u NOR-u*, Isto, 168-174; Božo Švarc, *Put do slobode, Sećanje na bekstvo iz koncentracionih logora*, "Jevrejski almanah", 1965-66, str. 201-204; Maja Bošković, *Magda Bošković*, "Jevrejski almanah", 1955-56, str. 154-158.

¹¹⁹⁰Između ostalih: Miloš Hamović, *O razlikama u odnosu i tretmanu ustaške Nezavisne države Hrvatske i italijanskog okupatora prema Jevrejima u Bosni i Hercegovini 1941-1945 - komparacija*, Zbornik 7, Jevrejski istorijski muzej Beograd, 1997, 198-209; Ervin Miler, *Jasenovac (Sećanja preživelog logoraša)*, Isto, 250-302; Judita Albahari-Krivokuća, *Moji susreti sa Jevrejima, ratnicima*, Isto, 303-337. (pominju se i neka imena odvedenih u Jasenovac).

¹¹⁹¹Narcisa Lengel-Krizman, *Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke partijske organizacije 1941-1945*, ČSP, III/2-3/1971, 53-72.

¹¹⁹²Elza Grin *Teror nad Jevrejima u NDH*, Elaborat u IHRPH. (Prema: Narcisa Lengel-Krizman, o. c., 68.)

¹¹⁹³Zoran Vasiljević, *Sabirni logor Đakovo*, Slavonski Brod, Centar za povijest Slavonije i Baranje i Jasenovac, Spomen područje, 1988, 234.

¹¹⁹⁴Pavle Vinski, *O progonima Židova okruga Osijek*, Elaborat, Slavonski Brod, DZD (depo znanstvene dokumentacije) CDISB, prema: Vasiljević, o. c., 28.

tu u jasenovačkim i drugim logorima podataka nalazimo u nizu radova kod nas i u inostranstvu.¹¹⁹⁵

Obeležavajući 5. godišnjicu pobeđe antifašističke koalicije, odnosno poraza nacizma, fašizma i ustaštva" Židovska općina u Zagrebu organizovala je 1995. god. simpozij *Od antisemitizma do holokausta* i Okrugli sto - raspravu *Kontroverze oko antifašizma*. Zbornik pod naslovom *Antisemitizam, holokaust, antifašizam* sadrži referate simpozija i priloge raspravi sa navedenih skupova.¹¹⁹⁶

U prvom delu zbornika su referati sa simpozija *Od antisemitizma do holokausta*. Objavljeno je 11 priloga, od kojih je većina, na određeni način, značajna za našu temu.

Uvodni referat Ive Goldsteina *Antisemitizam u Hrvatskoj* sa podnaslovom *Korijeni, pojave i razvoj antisemitizma u Hrvatskoj*¹¹⁹⁷ daje veoma pregledan istorijat ove pojave do 1941. godine i njenu kulminaciju uspostavom ustaške NDH. Goldstein sasvim decidno zaključuje: "potpuno (su) besmislene teze o nekakvom specijalnom odnosu ustaških vlasti prema Židovima, jer da su Židovi tobože bili ili u vrhovima vlasti ili u rodbinskim odnosima s nekim visokim dužnosnicima (one se s vremena na vrijeme pojavljuju u publicistici).

¹¹⁹⁵Vidi između ostalih: Milan Ristović, *U potrazi za utočištem - jugoslovenski Jevreji u bekstvu od holokausta 1941-1945*, Beograd, Službeni list SRJ, 1998, 350; Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*, Beograd, Institut za savremenu istoriju, 1992, 481; Isti, *Jugoslovenski Jevreji u II svetском ratu*, u: Jevrejska omladinska društva na tlu Jugoslavije 1919-1941. Povodom pedesetogodišnjice pobeđe nad fašizmom. Katalog izložbe. Beograd, Jevrejski istorijski muzej, 9. maj 1995, 107; *Židovi na tlu Jugoslavije*, Katalog izložbe, Urednik: Slavko Goldstein, Zagreb, Muzejski prostor, 1988, 340; Menachem Shehlah, *Genocide in Satellite Croatia during the Second World War*, u: *A mosaic of victims: non-Jews persecuted and murdered by the Nazis*. Edited by Michael Berenbaum, New York University Press, New York and London, 1990, 144 (74-79), o Jasenovcu na str. 78; Solomon Gaon, *The Holocaust of Yugoslavian Jews*, u: *Sephardim and the Holocaust*, Edited by: Solomon Gaon, M. Mitchell Serels, Published by Jacob E. Safra, Institute of Sephardic Studies Yeshiva University, New York, 1987, 128 (63-71); Walter Manochek, *Serbien ist Judenfrei, Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42*, München, 1993; N. Levin, *The Holocaust, The Destruction of European Jewry 1933-1945*, 1973; *Die Ermordung der europäischen Juden, Eine umfassende Dokumentation des Holocaust 1941-1945*, hrgb. von Peter Lange-rich, München - Zürich, 1990.

¹¹⁹⁶*Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, (nadslov na koricama: *Zna li se, 1941-1945.*), redakcija: Ivo Goldstein ...et al., Zagreb, Židovska općina, 1996, 384+ilustr.

¹¹⁹⁷Ivo Goldstein, *Antisemitizam u Hrvatskoj, Korijeni, pojave i razvoj antisemitizma u Hrvatskoj*, Isto, 12-52.

Isto tako je besmislena teza o tome da su Nijemci prisilili ustaški režim da izvrši pokolj nad Židovima. No ipak je jasno da su počinitelji zločina nad Židovima bili u najmanju ruku neizravno pod utjecajem prijeratnih antisemitskih ispada i tradicionalnih antisemitskih teza koje su se u Hrvatskoj s manjom ili većom učestalošću pojavljivale."¹¹⁹⁸

U prilogu Mirka Mirkovića¹¹⁹⁹ u vezi sa "konačnim rešenjem" navode se i reči Heydricha "opunomoćenika za pripremu konačnog rješenja židovskog pitanja u Europi" na konferenciji 20.1.1942. u vili na Wansee-u, kraj Berlina (zapisnik vodio Adolf Eichmann), da u Hrvatskoj u vezi s jevrejskim pitanjem nema više teškoća. O tome Mirković piše: "U uvodnoj riječi Heydrich je dao statistički pregled Židova u Europi ... 11 milijuna Židova podložnih konačnom rješenju ... Zatim je nastavio 'Radi provedbe konačnog rješenja u zemljama pod njemačkom okupacijom ili pod njemačkim uticajem, Židovi će biti dopremljeni na Istok i iskorišćeni za rad, pri čemu će mnogi nesumnjivo stradati iz prirodnih razloga.' Koji su to 'prirodni razlozi' objasniće ministar pravosuđa Thierack: 'Vernichtung durch Arbeit - uništenje putem rada' ... Zatraživši suradnju 'specijalista iz Ministarstva vanjskih poslova' s funkcionerima Sigurnosne službe i policije, Heydrich je dodao 'U Slovačkoj i Hrvatskoj više nema teškoća, jer su tamo bitna pitanja u tom pogledu već rješena'. Što je, jasno rečeno, značilo da je u objema zemljama većina Židova već bila likvidirana. U NDH gubilišta Jadovno, Pag, Stara Gradiška, Jasenovac, Loborgrad dala su svoj doprinos konačnom rješenju."¹²⁰⁰ Na kraju priloga Mirković ističe da je u Yad Vashemu uklesano, uz brojne logore uništenja i ime Jasenovac.¹²⁰¹

U vrednom prilogu Narcise Lengel-Krizman¹²⁰² daje pregled prvih akcija NDH protiv Jevreja, i ističe, da već 10. i 11. aprila, a zatim u toku aprila 1941. godine započinju hapšenja i logorisanja Jevreja radi kontribucije, te analizira postupak sa nekoliko grupa. Dalje govori o sistematskim progonima Jevreja nakon donošenja tzv. rasnih zakona i o otpremanju u ustaške logore. Narcisa Lengel-Krizman pobija tezu da su logori bili prvenstveno radni i kaže da u logorima "ustaše nisu organizirali nikakav ozbiljniji rad, iako se

¹¹⁹⁸*Isto*, 52.

¹¹⁹⁹Mirko Mirković, *Holokaust - najgnusniji zločin u povijesti svijeta*, *Isto*, 80-89.

¹²⁰⁰*Isto*, 82-83.

¹²⁰¹*Isto*, 89.

¹²⁰²Narcisa Lengel Krizman, *Logori za Židove u NDH*, *Isto*, 91-102.

nešto i radilo, to se isključivo odnosilo na poslove vezane za izgradnju i organiziranje logora, a tek djelomično na rad u logorskim ekonomijama. Do organizirana rada logoraša dolazi tek u jasenovačkoj grupi logora i Kaznenom zavodu u Lepoglavi."¹²⁰³ U prilogu se osvrće na posebni vid pljačke (nakon oduzimanja celokupne imovine), tj. obavezu jevrejskih opština da opskrbljuju, odnosno finansiraju opskrbu zatočenih sunarodnika. Centralni deo priloga predstavlja hronologija podataka o osnivanju logora.¹²⁰⁴ Pozivajući se na Zdravka Dizdara¹²⁰⁵ navodi zanimljiv podatak da je logor Danica u Koprivnici osnovan već 15. aprila 1941. (dakle, petog dana od proglašenja NDH, a ne, kao šta se u literaturi do sada navodilo, krajem aprila), a u istom mesecu osnovani su još i logori u Pisarovini (za Jevreje izbeglice) i u Kerestincu. Nadalje navodi da su osnovani logori za Jevreje (držeci se teme) u maju u Daruvaru, a početkom juna u Gospiću (sa Jadovnim), Slanoj i Metajni na Pagu, Slavetiću i Draganiću (oba kraj Jastrebarskog), u Lipiku i na Zagrebačkom zboru, a u junu u Jastrebarskom. U avgustu u jasenovačku grupu logora pristižu prvi zatočnici, a osnovni su i logori u Kruščici, Zavratnici (Zagreb) i Loborgradu, u novembru u Gornjoj Rijeci i u decembru u Đakovu, te 1942. godine u Tenji i Vinkovcima. Na kraju priloga dat je pregled mesta internacije Jevreja pod talijanskom upravom.

Ko poseban prilog, istog autora, objavljena je *Kronologija židovskog stradanja 1938-1945*.¹²⁰⁶

Za našu temu veoma je značajan referat Mihaela Sobolevskog *Židovi u kompleksu koncentracijskog logora Jasenovac*.¹²⁰⁷ Sobolevski, odmah na početku rada, ističe, usmeravajući pažnju "na sudbinu Židova u kompleksu ustaških logora Jasenovac": "Njihovo odvođenje u ovaj najveći ustaški sabirni, radni i likvidacijski logor prouzročen je istim onim protužidovskim i rasnim uredbama i zakonima različitih institucija vlasti Nezavisne Države Hrvatske (NDH) zbog kojih su Židovi i ranije bili odvođeni u mnoge druge

¹²⁰³Isto, 94.

¹²⁰⁴Isto, 97-99.

¹²⁰⁵Zdravko Dizdar, *Logori na području sjeverozapadne Hrvatske u toku drugog svjetskog rata 1941-1945. godine*, ČSP, Zagreb, 1-2/1990, str. 96.

¹²⁰⁶Narcisa Lengel Krizman, *Kronologija židovskog stradanja 1938-1945*. Antisemitizam, holokaust, antifaziizam, 247-256. Isto i u: Bilten Židovske općine Zagreb, br. 39-40, 1995/5755.

¹²⁰⁷Mihael Sobolevski, *Židovi u kompleksu koncentracijskog logora Jasenovac*, Antisemitizam, holokaust, antifaziizam, 104-119.

logore NDH, a u sklopu 'konačnog rješenja' židovskog pitanja u ustroju 'novog europskog poretka.'" Ne upuštajući se u raspravu s revizionističkim tezama o karakteru ustaške države i odnosa prema Jevrejima, Sobolevski ističe da "Raspoložive činjenice o sudbini Židova na području NDH u tijeku Drugog svjetskog rata upravo su u suprotnosti s tim navedenim tezama, jer ovdje nije bila riječ o individualnim sudbinama, već o klasičnom genocidu ustaškog pokreta prema židovskom narodu."¹²⁰⁸

Sa stanovišta naše teme, veoma je interesantan navod Sobolevskog da "Hrvatska i inozemna historiografija i publicistika i do sada su obraćali veliku pozornost istraživanju kompleksa logora Jasenovac, te je o toj problematici objavljeno više od 1300 raznovrsnih radova (monografija, rasprava, članaka, memoarskih zapisa i izvorne građe). Pri tome je uočljivo da je o toj problematici objavljen vrlo mali broj studioznih znanstvenih priloga temeljenih na svestranom istraživanju izvorne i druge građe, te kritičkom korišćenju izvora, publicističke i memoarske literature."¹²⁰⁹

Prihvatajući konstatacije Sobolevskog, smatramo da bi umesto "hrvatska i inozemna historiografija i publicistika" adekvatnije bilo "jugoslovenska...", jer je većina naslova o ovoj temi nastalo pre osamostaljenja Hrvatske, i nosilo je, uz ređe izuzetke, upravo to "jugoslovensko" obeležje.¹²¹⁰

Iako je Sobolevski usmerio svoj rad na jednu populaciju zastupljenu u jasenovačkim stradalištima - Jevreje, on daje ipak jedan općeniti prikaz logora i njegovog funkcionisanja. U nastavku, suprotstavlja se tvrdnjama "u dijelu povijesne literature i publicistike" "kako su Židovi imali bolji položaj u odnosu na logoraše - pripadnike drugih nacionalnih skupina" (ne navodeći, pri tome, s kim polemíše) i ističe "Židovi su kao i drugi logoraši bili izloženi svim nedaćama logorskog života: iscrpljujućem radu, gladi, zaraznim bolestima, duhovnom poniženju, fizičkom i psihičkom zlostavljanju, umiranju, te pojedinačnim, skupnim i masovnim likvidacijama" i nadalje da su "ustaše na brojne i najbrutalnije načine" likvidirale Jevreje kao i druge logoraše (sa navođenjem metoda likvidacija).¹²¹¹ U analizi broja ubijenih Jevreja u jasenovačkim logorima, Sobolevski ističe oprez prema

¹²⁰⁸*Isto*, 104.

¹²⁰⁹*Isto*, 104-105.

¹²¹⁰Ovo napominjemo ne zbog "jugonostalgije" već zbog činjenice kao takve.

¹²¹¹*Isto*, 112.

svim procenama i kaže "Zagovornik sam onih težnji u historiografiji koje idu u pravcu poimenična utvrđivanja stradalih osoba", svestan i svih teškoća takvog utvrđivanja.¹²¹²

Na kraju rada dat je *Izbor iz literature o stradanju Židova u kontekstu logora Jasenovac 1941. - 1945. godine*¹²¹³ sa navedena 74 naslova.

Prilog Duška Kečkemeta govori o logorima na području pod talijanskom okupacijom¹²¹⁴ i završava sa konstatacijom da su bili kratkog veka i "ni približno tako strašni kao oni na kontinentu, u nas i u ostalim zemljama".¹²¹⁵

Vladimir Žerjavić prilogom *Demografski pokazatelji o stradanju Židova u NDH*¹²¹⁶ nastavlja sa svojim "izračunom gubitaka",¹²¹⁷ ma da ovde ne elaborira na temelju kojih parametara je izvršio "izračun". Izračunavanje gubitaka u "inozemstvu i tuzemstvu" izvršio je, ne na bazi demografskog "izračuna", već na osnovu podataka iz, kako je naveo, 7 naslova (autora). Iz ovog izračunavanja proizlazi da je ukupno sa prostora NDH izgubilo život izvan zemlje 6 800-7 700, a u zemlji 19 000 Jevreja (u Jasenovcu i Staroj Gradiški 13 000 i to 6 000 iz Hrvatske i 7 000 iz BiH, a pretpostavljenih 1 000 iz Srema nisu uključeni - jer se "može pretpostaviti" da su odvedeni na Sajmište).¹²¹⁸

Na kraju ing. Žerjavić poučava gospodina Reuvena Dafnija iz Yad Vashema "da bi bila moralna obaveza Memorijalnog Centra u Jeruzalemu, da iskaže zasebno podatke za one koji su ubijeni u inozemstvu, a zasebno za one koji su ubijeni u zemlji... Kad bi se podaci iskazali tako, posjetioци Memorijalnog Centra dobili bi pravu sliku o tome gdje su Židovi u stvari izgubili živote."¹²¹⁹

¹²¹²*Isto*, 114.

¹²¹³*Isto*, 116-119.

¹²¹⁴Duško Kečkemet, *Židovski sabirni logori na području pod talijanskom okupacijom*, *Isto*, 120-132.

¹²¹⁵*Isto*, 132.

¹²¹⁶Vladimir Žerjavić, *Demografski pokazatelji o stradanju Židova u NDH*, *Isto*, 133-138.

¹²¹⁷Žerjavićev izraz, *Isto*, 136. Žerjavić, koliko nam je poznato, nije demograf, (iako je, kako saznajemo, postao član Hrvatskog demografskog društva, dakle, proizveden je u demografa) i nije se za aktivnog radnog veka bavio ovim pitanjima.

¹²¹⁸*Isto*, 135-136.

¹²¹⁹*Isto*, 137. Jer, zaboga, gospodin Reuven Dafni misli da su svi ubijeni na prostorima gde su živeli, a misli, takođe, da je u NDH bilo 40 000 Jevreja, dok Žerjavićev "izračun" pokazuje brojku od 34 400, dakle za 5 600 manje, a osim toga iz NDH je prema njemu izvan zemlje ubijeno 7 700, a u zemlji 19 000 Jevreja, od-

Jure Krišto u svome prilogu¹²²⁰ manje govori o katoličkoj crkvi i njenom odnosu prema Jevrejima (ne pominjući naravno one "pastire" iz njenih redova, kao ni one iz "stada", koji činiše mnogo toga šta je zakonima božijim suprotno), a više pokušava dokazati da je nadbiskup Stepinac bio veliki protivnik ustaške države "Upravo kao biblijski prorok, nadbiskup Stepinac je ukazivao vlastodršcima na njihove nedosljednosti u primjeni svojevolja",¹²²¹ i pozivajući se na H. Helma navodi da su ustaše čak planirali atentat na Stepinca.¹²²² Krišto nastoji citiranjem mnogih izjava i navođenjem primera zauzimanja Stepinca za Jevreje, pa čak citira "povjerljivi priručnik britanske vojske": "...ali je rimokatolički kler, slijedeći liniju zagrebačkog nadbiskupa Stepinca, snažno protestirao kako protiv ustaškog progona Srba tako i Židova, te protiv vladinih pokušaja prisilnog katoliciziranja."¹²²³ Naravno, Krišto, ni slučajno, ne pominje da je u redovima RKC bio znatan broj zakletih ustaša i da mnoga crkvena lica okrvavili su svoje ruke, da katoličenje, po prirodi stvari, provodila je crkva u sprezi sa svetovnom vlašću, a ne svetovna vlast bez crkve. Stoga i apel "Najbolje ćemo se odužiti velikom čovjeku ako počnemo širiti istinu da je zagrebački nadbiskup Alojzije kardinal Stepinac bio 'najveći branitelj Židova' i u Hrvatskoj",¹²²⁴ pokazuje da cilj ovog saopštenja nije, kako se moglo očekivati iz naslova, da dokumentuje odnos KC prema Jevrejima u NDH, već rehabilitacija Stepinca u očima današnjih Jevreja.

Prilog Dolores Ivanuša *Židovi - likovni umjetnici u antifašističkoj borbi i žrtve holokausta*¹²²⁵ daje podatke i o stradalim umetnicima u Jasenovcu: Slavko Bril, Daniel Kabiljo Danilus, Walter Kraus, Danijel Ozmo, Salamon Papo. Prilog je popraćen ilustracijama (fotosi nekih radova navedenih umetnika).

nosno na prostoru Jugoslavije 24 000 ili 42% izvan zemlje i 33 000 ili 58% u zemlji. Prema tome, gospodin Reuven Dafni ima "potpuno iskrivljenu sliku" "gde su Židovi ustvari izgubili živote".

¹²²⁰Jure Krišto, *Katolička crkva i Židovi u vrijeme NDH*, Isto, 139-147.

¹²²¹*Isto*, 141.

¹²²²*Isto*.

¹²²³*Isto*, 146.

¹²²⁴*Isto*, 147.

¹²²⁵Dolores Ivanuša, *Židovi - likovni umetnici u antifašističkoj borbi i žrtve holokausta*, Isto, 156-183.

Ranije pomenuti prilog Lucije Benyovsky, uz ostalo, kako je već navedeno, daje i podatke o građi interesantnoj za našu temu u Hrvatskom povijesnom muzeju.¹²²⁶

O stradanju Roma još je manje radova. *Zaboravljeni holokaust* (Christian Bernadac)¹²²⁷ karakterističan je naslov koji govori o odnosu i svetske i naše literature prema stradanju Roma. Kad se govori o stradanju Roma u Jasenovcu izvrsni prilozi Narcise Lengel-Krizman¹²²⁸ i Slavice Hrečkovski¹²²⁹ jedva da ublažuju ovu konstataciju. Diskusija M. Sobolevskog¹²³⁰ na tribini "Naših tema" i Nadira Dedića na Okruglom stolu "Jasenovac 1986"¹²³¹ su doprinosi izučavanju romskih jasenovačkih žrtava.

Određeni pomak u ovoj oblasti učinio je Dragoljub Acković knjigom *Stradanje Roma u Jugoslaviji*.¹²³² Iako ovo nije studija nastala istraživačkim radom, kako na ovitku knjige piše u izvodu iz recenzija, već je rezultat njegovog "iščitavanja stotina knjiga o jasenovačkom stratištu. Rezultat tih iščitavanja i pažljivog beleženja, sitnica koje se tiču Roma, je ova feljton knjiga, koja je prva ovakve vrste u nas" (Milan Knežević), i dalje da je to "knjižica koja ne nudi bogzna šta novog, jer je većina tekstova već objavljena. Ti, u raznim knjigama razbacani tekstovi o zločinima ustaša nad nedužnim romskim narodom, predmet su ove studijice" (Trifun Dimić).¹²³³ Uvažavajući mišljenje recenzenata, ističemo

¹²²⁶Lucija Benyovsky, *Dokumentarna građa o Židovima u Hrvatskom povijesnom muzeju za razdoblje od 1918. do 1945.* Isto, 234-245. U grupi bibliografskih jedinica o drugim logorima i prilog iste iz ovog zbornika: *Fašistički logor Kampor na Rabu prema sačuvanim bilješkama Elvire Kohn*, Isto, 214-223.

¹²²⁷Christian Bernadac, *Zaboravljeni holokaust, Pokolj Cigana*, Zagreb, Globus, 1981.

¹²²⁸Narcisa Lengel-Krizman, *Prilog proučavanju terora u tzv. NDH: Sudbina Roma 1941-1945*, ČSP, 18 (1), 1986, 29-42; Ista, *Genocid romskog stanovništva u logoru Jasenovac*, Okrugli stol "Jasenovac 1986", 119-124.

¹²²⁹Slavica Hrečkovski, *Progoni i deportacije slavonskih Roma u KCL Jasenovac*, Okrugli stol 21. travnja 1984, 35-38. Ista, *Progoni i deportacije slavonskih Roma u Koncentracioni logor Jasenovac (na osnovu statističkih podataka i rada Martina Kaminskog, NOP i nacionalne manjine)*, Slavonija u NOB, Slavonski Brod, 1966.

¹²³⁰Mihael Sobolevski, *Konzultirani dopunske izvore*, "Naše teme", 9/1986, 1281-1287.

¹²³¹Nadir Dedić, *Prilog diskusiji na Okruglom stolu "Jasenovac 1986"*, Okrugli stol "Jasenovac 1986", 303-307.

¹²³²Dragoljub Acković, *Stradanje Roma u Jugoslaviji*, Beograd, ABC Glas, 1994, 173.

¹²³³Isto, Izvod iz recenzija na ovitku knjige.

ipak značaj Ackovićeve knjige, jer je to prvi pokušaj sistematizovanja na jednom mestu raznih zapisa o stradanju Roma.

Acković, s pravom, dosta ogorčeno u uvodnom tekstu ističe, da u mnoštvu tekstova i knjiga o genocidu nad drugim jugoslovenskim narodima, jedva u dvadesetak pominje se i istrebljenje Roma. U tekstu koji ispisuje Acković (od 5. do 108. strane) prenosi niz svedočanstava iz memoarskih zapisa, iz tekstova autora koji su pisali o Jasenovcu, donosi dokumenta o slanju Roma u logor i izvode iz rasnih zakona. Za niz dokumenata je naznačen izvor i signatura, ali ne i u svim slučajevima, odakle su preuzeti. Isto tako i u preuzetim tekstovima nisu uvek korektno navedeni podaci o izvorniku.

Interesantan je uvodni tekst u kome autor negira opšteprihvaćenu tezu da se o romskim žrtvama nije pisalo, odnosno nije utvrdio njihov broj, i zbog nepostojanja tačnog popisa Roma, kako u Prvoj i Drugoj Jugoslaviji, tako pogotovo ne u NDH.¹²³⁴ Citirajući "Naređenje o popisu Cigana" Ministarstva unutrašnjih poslova NDH u raspisu od 3. jula 1941. godine svim velikim župama, redarstvenim ravnateljstvima, kotarskim oblastima i predstojništvima gradskih poglavarstava da su obavezni sačiniti popis Cigana na svom području, i to u "tri primjerka" (jedan ostaje oblasti koja je obavila popis, drugi ide nadležnom velikom županu, a treći Ministarstvu unutrašnjih poslova), šta je prva mjera u postupku protiv Cigana.¹²³⁵ Acković, s pravom, smatra da su neki od tih popisa sačuvani.¹²³⁶

U *Dodatku*¹²³⁷ objavljeni su spiskovi stradalih Roma u jasenovačkim stratištima objavljeni već kod Bulajića, Miletića i Dedijera.

Objavljena su i dva izdanja Ackovićeve knjige na engleskom jeziku (jedno bez pomenutih spiskova i drugo sa spiskovima).¹²³⁸

¹²³⁴*Isto*, 5.

¹²³⁵*Isto*, 7.

¹²³⁶*Isto*, 5.

¹²³⁷*Isto*, 109-172.

¹²³⁸Dragoljub Acković, *Roma Suffering in Jasenovac Camp*, Belgrade, The Museum of Victims of Genocide, Roma Culture Center, 1995, 117; Dragoljub Acković, *Roma Genocid in Jasenovac Camp*, Belgrade, The Museum of the Victims of Genocide, Rrominterpress, 1975, 173.

O stradanju Roma u Jugoslaviji u II svetskom ratu i stradanju u jasenovačkim logorima Acković piše i u knjizi *Slušajte ljudi - Ašunen romalen*,¹²³⁹ a objavljen je i njegov prilog na Okruglom stolu "Jasenovac - sistem ustaških logora smrti".¹²⁴⁰

U gotovo svim svojim knjigama, člancima i polemikama Milan Bulajić ističe trostruki genocid ustaške NDH: nad Srbima, Jevrejima i Romima. Poseban prilog o ustaškim zločinima genocida protiv Cigana (Roma) Bulajić je dao u zborniku *Razvitak Roma u Jugoslaviji - Problemi i tendencije*.¹²⁴¹

Još dve knjige posvećene su stradanju Roma: Bajram Haliti objavio je *Romi, narod zle kobi*,¹²⁴² a Alija Krasnići *Istrebljenje Roma u Jasenovcu*.¹²⁴³

Haliti je, pretenciozno, pokušao da dade jedan istorijski presek porekla, migracija, holokausta, rasejanja i emancipacije Roma kroz vekove. Iz ove knjige saznajemo dosta toga, šta široj javnosti nije poznato. Međutim, metodološki, Haliti nije uspio načiniti jednu sintezu. Kompiliranjem tekstova i podataka napravio je slike bez dovoljno povezanosti u celinu. U delu, koji je za nas interesantan, donosi izvode iz tekstova drugih autora, sećanja i svedočenja, izvesna dokumenta, ali ne naznačuje korektno podatke o izvorima. Tu je prenet i popis dece Roma ubijenih u logorima NDH,¹²⁴⁴ preuzet od Lukića (*Deca na lomači rata*),¹²⁴⁵ a da to nije naznačeno. Haliti se ne zadržava samo na pitanjima romskih žrtava i stradanja, već prenosi i niz polemika o ukupnim žrtvama, a prenosi i neke druge aktuelne polemike. Ređanjem široke lepeze izdvojenih segmenata, autor nije, nažalost, us-

¹²³⁹Dragoljub Acković, *Slušajte ljudi - Ašunen romalen*, Beograd, Rrominterpress, Radio Beograd, 1996, 127 (+127), na srpskom i romskom jeziku.

¹²⁴⁰Dragoljub Acković, *Neki problemi u vezi sa utvrđivanjem broja romskih žrtava u II svetskom ratu*, u: *Jasenovac - sistem ustaških logora smrti*, Saopštenja sa Okruglog stola održanog u Beogradu 23.4.1996, Beograd, Muzej žrtava genocida i Stručna knjiga, 1997, 163-166.

¹²⁴¹Milan Bulajić, *Ustaški zločini genocida protiv Cigana (Roma) u Drugom svjetskom ratu*, u: *Razvitak Roma u Jugoslaviji - Problemi i tendencije*, Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 12. i 13. januara 1989. godine, Beograd, SANU, 1992, 31-51.

¹²⁴²Bajram Haliti, *Romi, narod zle kobi (Romi budućnost: svih)*, Priština, Pergament, 1997, 332.

¹²⁴³Alija Krasnići, *Istrebljenje Roma u Jasenovcu*, Priština, Udruženje Roma iz Prištine "Po lačo drom", 1998, štampa: "Novi svet" Priština, 520.

¹²⁴⁴Haliti, *o. c.*, 177-227.

¹²⁴⁵Vidi nap. 274.

peo dati jednu sistematizovanu celinu. Dobra strana ove knjige je šta upućuje na široki krug pitanja iz prošlosti, na izvore i literaturu (mada nisu korektno navođeni u tekstu) i šta potencira neka otvorena pitanja sadašnjosti i budućnosti.

Knjiga Alije Krasnićija, iako odštampana, nije, nažalost, dospela do čitalaca. Čitav tiraž, osim nekoliko probnih uveza, ostao jer neukoričen u štampariji, zbog dešavanja na Kosovu i Metohiji u prvoj polovini 1999. godine, gde je, po svemu sudeći, uništen.¹²⁴⁶

Prema uvidu u primerak knjige, radi se o kompilaciji tekstova o stradanju Roma u Jasenovcu.

Krasnići u prvom delu prenosi određeni broj dokumenata, a na kraju knjige popise otpremljenih u logor i ubijenih Roma u Jasenovcu, ne navodeći uz dokumenta i popise odakle su preuzeti. Neki od dokumenata nisu korektno preneti.

Najveći deo knjige su izvodi iz objavljene literature o Jasenovcu, koji govore o stradanju Roma i uglavnom navodi od koga tekst preuzima (ma da ne i u svim slučajevima korektno - sa svim podacima). Krasnići ne pristupa preuzimanju tekstova kritički, ne valorizuje ih, već ih slaže jedan do drugoga, i tako, kao mozaik, stvara se slika strašne sudbine Roma. Deo tekstova nije u osnovnoj funkciji knjige - stradanje Roma (tekstovi o likvidaciji dece, likvidaciji logora Đakovo, aktuelne polemike), pa iako recenzent to ističe kao kvalitet, smatramo, da time narušava osnovnu nit.

Mora se istaći da je Krasnići iščitao i koristio najveći deo onoga šta je o stradanju Roma objavljeno u literaturi, mada, osim jednog. ne i šta je objavljeno u stručnim prilozi-
ma izučavanju teme.

Krasnići najavljuje da je pripremio izdanje posvećeno vršenju vivoeksperimenta nad Romima u II svetskom ratu.¹²⁴⁷

Ima izvestan broj radova u kojima se govori o stradanju Roma u II svetskom ratu pa i u Jasenovcu¹²⁴⁸ ili se sasvim marginalno, u sklopu neke opšte teme o Romima govori i o genocidu nad njima u jasenovačkim logorima.¹²⁴⁹

¹²⁴⁶Po izjavi Alije Krasnićija, izbeglice sa Kosova i Metohije u Kragujevcu, autoru u Muzeju žrtava genocida, oktobra 1999. godine.

¹²⁴⁷Isto.

¹²⁴⁸Karola Fings, Cardula Lisner, Frank Sparing, "... einziges Land, in dem Judenfrage und Zigeunerfrage gelöst", *Die Vervolgung der Roma in faschistische besetzten Jugoslawien 1941-1945. Herausgegeben vom*

Jasenovački logori su deo sistema ostvarivanja ustaških pretpostavki o organizaciji i održanju vlasti i oživotvorenje ideološke koncepcije o etničkom i ideološkom čišćenju prostora i društva. Oni su nastavak i završetak ustaških logora Slana i Metajna na ostrvu Pagu, Jadovnog i Gospića, Danice u Koprivnici, Kruščice kod Travnika, logora u Đakovu i dr. Čak su i dvojica uhvaćenih nakon neuspelog bega iz Kerestinca završili u Jasenovcu. Mnogi zatočenici sabirnih logora završili su u Jasenovcu, a logor Đakovo (žene i deca) u celosti je likvidiran u Jasenovcu. Logor u Lepoglavi 1944/45. spada u sistem jasenovačkih logora (zapovedništvo, otpremanje i vraćanje zatočenika iz Jasenovca i Gradiške u Lepoglavu i obrnuto). Smeštaj dela dece iz Jasenovca i Gradiške u dečji logor Jastrebarsko, te otpremanje iz jasenovačkih logora preko Zemuna zatočenika na prisilni rad u Nemačku, dolazak "vlaka užasa" iz Zemuna u Jasenovac, sve su to neki od razloga da se u literaturi o jasenovačkim logorima navede i nekoliko naslova vezanih za druge logore,¹²⁵⁰

Rom e. V. Köln, 140. (Konzentrationslager Jasenovac, 22-27); Mahmud Hadžijahić, *Akcija protiv genocida bosanskih Roma 1941. god. i teza o njihovoj asimilaciji*, Simpozij "Život i običaji Roma u našoj zemlji", SANU, 13-16.10.1976; Isti, *Bosanski Romi 1941/42. god.*, "Naše teme", 7-8/1984, 1313-1323. (tzv. "bijeli romi" i akcija spasavanja); Mladen Matić, *Romi u SR Bosni i Hercegovini*, "Naše teme", 7-8/1984, 1348-1361. (između ostalog i o stradanju u ratu i u logoru Jasenovac); L. Džakić *Slavonija se budi*, Vukovar, 1970. (i o odvođenju Roma u logor); Rajko Kovačević i Marko Rajić, *Zenička ilegalna partijska organizacija i SKOJ u 1941. i 1942. godini*, Rajko Kovačević Zenička ilegalna partijska organizacija i SKOJ u 1941. i 1942. godini, Zenica, Naša riječ, 1968, 124-127. (o odvođenju Roma u logor i akciji za njihovo spasavanje); Ana Požar, *Tajne Gradine (o stradanju Roma u Jasenovačkom logoru)*, Krlo e Romango (Glas Roma), br. 11. od 1.4.1983, isto u: Acković Dragoljub, *Istorija informisanja Roma u Jugoslaviji 1935-94*. Izd. Društvo Vojvodine za jezik i književnost Roma Novi Sad i Romski kulturni klub Beograd, Novi Sad, 1994, 179.

¹²⁴⁹Marinko Grujić, *Romi, neka aktuelna pitanja socijalne emancipacije i nacionalne afirmacije*, Referat na Okruglom stolu Lipovljanskih susreta 1982. na temu "Društveni položaj Roma", Godišnjak "Lipovljanski susreti '82.", izdaje: Organizacioni odbor Lipovljanskih susreta, Lipovljani, 1983, 21-38; Vanek Šifter, *Romi u Sloveniji - s posebnim osvrtom na njihov položaj u Prekomurju*, Simpozij "Život i običaji Roma u našoj zemlji", SANU, 13-16.10.1976; Isti, *Romi u Sloveniji 1941-1945*, "Naše teme", 7-8/1984, 1324-1334; Isti, *Cigani - Minulost v sadanjosti*, Murska Sobota, 1970; Rajko Đurić, *Seobe Roma u Jugoslaviji*, Razvitak Roma u Jugoslaviji - Problemi i tendencije, Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 12. i 13. januara 1989. godine, SANU, Beograd, 1992, 235; *Etnološka građa o Romima - Ciganima u Vojvodini*, I, Vojvođanski muzej, Novi Sad, 1979, 419.

¹²⁵⁰Miodrag Bijelić, *Sabirni logor u Slavonskoj Požezi 1941. godine*, Slavonija u NOB, Sl. Brod, HIS, 1967, 212-214. (izvod iz opširnijeg rada pod istim naslovom objavljenog u Zborniku HIS, 5/1987, 185-221);

Radojka Odavić, *Sabirni logor Tenje*, Slavonija u NOB, 209-211; Slavko Puškar, *Logor u Vinkovcima*, Slavonija u NOB, 215-220; Zoran Vasiljević, *Sabirni logor Đakovo*, Zbornik CDISB, 22/1985/1, 179-218; Isti, *Sabirni logor Đakovo*, Sl. Brod, Centar za povijest Slavonije i Baranje i Jasenovac, Spomen područje, 1988, 240. (vidi prikaz: Milan Koljanin, *Zoran Vasiljević, Sabirni logor Đakovo*, Istorija 20. veka, 1-2/1988); Narcisa Lengel-Krizman, *Prilog proučavanju terora u tzv. NDH: ženski sabirni logori 1941-1942. godine*, Povijesni prilozi, 4 (1), 1985, Zagreb, IHRPH; Miroslav Poljak, *Crni logor u Zemunu*, Županjci u borbi, Županja, Biblioteka Muzeja u Županji, 1960, 56-58; Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*, Beograd, ISI, 1992, 481; L. Ivanović i M. Vukmanović, *Dani smrti na Sajmištu - Logor na Sajmištu 1941-1944. godine*, Novi Sad, 1996; Boško Novaković i Radivoje Dmitrašinić, *Iskre u tami*, Zemun, SUBNOR, 1963, 161; Dragomir S. Stevanović, *Sura grobnica - "Prihvatni logor Zemun" 1942-44*, London, Savez "Oslobođenje", 1967, 94; Isti, *Agonija slobode*, izd. autora, Vindzor, Ontario - Kanada, 1970, 171; Dušan Lazić, *Dudik*, Vukovar, Odbor za izgradnju i uređenje Memorijalnog parka Dudik, Skupština općine, 1977, 264; Mirko Peršen *Lepoglava*, Zagreb, Epoha, 1963, 196; Isti, *Dugi dani: Lepoglava, škola revolucionara*, Zagreb, Alfa, 1975, 243; Zlatko Munko, *Lepoglava (istorijat)*, Otpor u žicama II, 221-225; Zvonimir Komarica, *Grobovi bez sjene (Bijeg iz Kerestince)*, Zagreb, Lykos, 1962; Isti autor je objavio više priloga o Kerestincu kao npr.: *Kerestinec*, Ustanak naroda Jugoslavije 1941, Zbornik, Beograd, Vojno delo, knj. 3, 1963, 212-235; *Kerestinec*, skr. izd. rada objavljeno u "Vjesniku" od 26.8. do 8.9.1961; Zdravko Dizdar, *Logor Kerestinec*, Zagreb, Povijesni prilozi, 1/1989; Dane Rajčević, *Jadovno - logor smrti*, Ustanak je planuo II, Ličke novine, Gospić, 1971; Stipe Golac, *Jadovno*, Gospić, 1985; Franjo Zdunić Lav, *Ustaški zločini na Jadovnom i u nekim drugim logorima smrti uz osvrt na njihove korijene*, u: Kotar Gospić i kotar Perušić u NOR 1941-1945, Karlovac, HA, 1989, 168-200; O logoru Jadovno vidi i: Pavle Babac, *Velebitsko Podgorje 1941-1945*; Franjo Horvatić, *O logoru Danica*, Koprivnica, Podravski zbornik, 1975; Radoslav Kovač, *Strahote logora u Danici*, Glas Podravine, 21. i 28.2.1959. (prema sećanju dr. Dragutina Martinjaka i dr. Ante Šumanovića); Ante Zemljarić, *Haron ili sudbine*, Beograd, "4. jul", 1989. (o logorima na Pagu); Franc Potočnik, *Koncentracijsko taborište Rab*, Založba Lipa, Koper, 1975; Jaša Romano, *Jevreji u logoru na Rabu i njihovo uključivanje u narodnooslobodilački rat*, Zbornik 2 Jevrejskog istorijskog muzeja, Beograd, Savez jevrejskih opština, 1973, Posebni otisak, 72; U Zborniku "Sjeverozapadna Hrvatska u NOB i socijalističkoj revoluciji" objavljeni su prilozi: Mirko Peršen, *Logor Lepoglava*, 824-839; Franjo Horvatić, *Koncentracioni logor Danica*, 869-883; Narcisa Lengel-Krizman, *Sabirni logori i dječja sabirališta na području sjeverozapadne Hrvatske 1941-1942*, 884-898; već pominjani: Zdravko Dizdar, *Logori na području sjeverozapadne Hrvatske u toku drugog svjetskog rata 1941-1945. godine*, ČSP, 1-2/1990; Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*, Beograd, ISI, 1992, 481; Ivo Kovačević, *Koncentracioni logor Kampor na Rabu 1942-1943*, Rijeka, Centar za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara i OK SSRN Rab, 1983, 126+20 tbl.; Menahem Šelah, *Sudbina jevrejskih izbeglica na otoku Rabu*, Zbornik Jevrejskog muzeja Beograd, br. 7, 1997, 190-197; Kristofer Brauning, *Konačno rešenje u Srbiji - Judenlager na Sajmištu - studija slučaja*, Zbornik Jevrejskog muzeja Beo-

pa i logore izvan zemlje,¹²⁵¹ napose u Norveškoj, kuda su otpremani i zatočenici jaseno-vačkih logora.¹²⁵² U literaturu o našoj temi, radi potpunije spoznaje, uvrštavamo i neke naslove koji govore o logorima, ne samo u vremenskom i prostornom okviru naše teme.¹²⁵³

grad, br. 7, 1997, 407-428, (na engleskom: Christopher R. Browning, *The Final Solution in Serbia, The Semlin Judenlager - A Gase Study*, u: *Yad Vashem Studies XV*, Jerusalem, 1983, 55-90.

¹²⁵¹Nikola Živković, *Jugosloveni u fašističkim logorima u Drugom svetskom ratu*, VIG, 1/1995, 176-202. Vidi prikaz: Milan Koljanin, *Stradanja i otpori*, Istorija 20. veka, 1-2/1990, 225-228. U sklopu projekta "Jugosloveni u fašističkim zatvorima, zarobljeničkim i koncentracionim logorima i pokretima otpora drugih zemalja" objavljeno je 10 monografija, od čega 6 u ediciji "Stradanja i otpori": Vladislav Rotbart, *Jugosloveni u mađarskim zatvorima i logorima 1941-1945*, Novi Sad, 1988, 459; Tomislav Pajić, *Prinudni rad i otpor u logorima Borskog rudnika 1941-1944*, Beograd, 1989, 391; Slavko Pešić, *Jugosloveni u nemačkim logorima u Grčkoj 1941-1944*, Beograd, 1989, 447; Tomislav Žugić i Miodrag Milić, *Jugosloveni u Koncentracionom logoru Aušvic*, Beograd, 1989, Dragoljub Kočić, *Jugosloveni u koncentracionom logoru Buhenvald 1941-1945*, Beograd, 1989, 260; Sima Begović, *Logor Banjica 1941-1944*, I-II, Beograd, 1989, 400+356. Vidi i: Žarko V. Đorđević, *Pakao, Hronika konclogora Mauthausen*, Beograd, 1974; Dušan Lalović, *Zapisi iz Dachaua*, Ljubljana, 1947; Tonka Starčević, *Sećanja iz Aušvica*, Beograd, "Vuk Karadžić", 1974.

¹²⁵²Milorad Ašković, Blagoje Marinković i Ljubomir Petrović, *U logorima u severnoj Norveškoj*, Beograd, SKZ, 1979, 448; Ljubo Mladenović *Beisfordska tragedija*, Beograd, 1988. Dušan Azanjac, *Samo na prolazu*, Beograd, Prosveta, 1952, 154; Isti, *Preki sud popa Bulića*, Beograd, Prosveta, 1952, 52; Isti, *Bela grobnica*, Beograd, Prosveta, 1955, 266. (zapisi o logorima u Jugoslaviji, Austriji, Nemačkoj i Norveškoj); Ljubo Mladenović, *Pod šifrom Viking*, Beograd, ISI i Republička sekcija bivših interniraca iz Norveške pri SUBNOR-u Srbije, 1991, 752.

¹²⁵³Andrzej Kaminski, *Konzentrationslager 1896 bis heute*, Stuttgart, 1982; Eugen Kogon, *Država SS-a, Sistem njemačkih koncentracionih logora*, Zagreb, 1982; O logorima iz vremena I svetskog rata na našim prostorima vidi: Dušan Paravac, *Logor smrti, Hronika o austrougarskom logoru interniraca u Doboju 1915-1917*, Doboju, Novinska i radio difuzna ustanova "Glas komuna", 1970. (II izd. 1990.); Petar Opačić, *Politika genocida Austrougarske protiv Srba u Prvom svetskom ratu*, VIG, 1-2/1994, 47-78, Đorđe Stanković, *Izazov nove istorije*, I-II, Beograd, knj. I, VINC 1992, i knj. 2. NIU Vojska, 1994. (*Egzodus Srba "Zlatne doline"*, *Istorijske dimenzije genocida*, knj. I, 19-93, knj. II, 9-170.), za I svetski rat vidi: *Konzentracioni logor Pleternica*, knj. I, 57-75.

c) Studije i prilozi izučavanja relevantnih tema i druga historiografska publicistika

Drugi svetski rat u jugoslovenskoj historiografiji je najčešća tema od njegovog završetka do danas, sa širokom lepezom pitanja koja su obrađivana, bilo kao naučne studije i prilozi, bilo u vidu monografija, zbornika sa naučnih skupova, zbornika sećanja učesnika itd. Najčešće su obrađivani: političko i vojno delovanje KPJ, organizovanje i borbena dejstva oružanih snaga, izgradnja organa narodne vlasti, aprilski rat, komadanje i okupacija Jugoslavije, organizovanje okupatorskih i kolaboracionističkih sistema vlasti, masovni teror i zločin. U sklopu obrade ovih tema nalazimo i segmente obrade naše teme, stoga će se i u našem popisu literature naći i niz naslova koji nisu direktno u funkciji izučavanja jasenovačkih logora, ali daju relevantne podatke.¹²⁵⁴

¹²⁵⁴Vidi npr. zbornike: *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, Zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Drvaru 7-9.10.1971. godine, Sarajevo, "Veselin Masleša", 19073, 719; *Drugi svjetski rat - 50 godina kasnije*, I-II, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog u Podgorici 10-22. septembra 1995. godine, CANU Podgorica, SANU Beograd, Podgorica, 1997, 719+579; *Drugi svetski rat i Jugoslavija*, VIG, 1/1995, tematski broj: *Drugi svetski rat i mir među narodima*, Zbornik radova, Zagreb, 1972; Vidi i: Velimir Terzić, *Jugoslavija u aprilskom ratu 1941*, Titograd, Grafički zavod, 1963, 708; Isti, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, Uzroci i posledice poraza*, I-II, Narodna knjiga Beograd, Partizanska knjiga Ljubljana - Beograd, Pobjeda Titograd, 1982, 607+963; *Četrdesetprva, Ustanak naroda Jugoslavije*, Beograd, Mlado pokolenje, 1961, 936; *Drugi svetski rat, Pregled ratnih operacija*, I-V, Beograd, 1964-1970, (navodi se npr. na str. 514 u knj. V: "na jugoslovenskoj teritoriji su postojali brojni logori organizovani od nemačke i ustaške vlasti. Najpoznatiji su Jasenovac, Jadovno, Stara Gradiška ... u kojima je ubijeno više od pola miliona ljudi."); *Drugi svetski rat*, (Milutin Marković, Nikola Mraović, Jovan Vujošević), Beograd, BIGZ, 1972, 351; Veselin Đuretić, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, I-II, Narodna knjiga i Balkanološki institut SANU, Beograd, 1985, (Braunšvajg, 1987), 399+420; Isti, *Vlada na bespuću*, Beograd, Narodna knjiga, 1982; *1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB*, 1-25, Beograd, VIZ, 1975; *Ustanak naroda Jugoslavije*, Iz ratne prošlosti naših naroda, Zbornik, pišu učesnici, I-VI, Beograd, Vojno delo, 1962-1964; Đoko Slijepčević, *Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata*, München, 1978; *The Third Reich and Yugoslavia 1933-1945*. Zbornik radova s međunarodnog simpozijuma, održanog u Beogradu 1973. godine, The Institute for Contemporary History and Narodna knjiga, Belgrade, 1977, 799; *Politički život Jugoslavije 1914-1945*, Zbornik radova, Beograd, Radio Beograd, Sveske Trećeg programa, 1973, 599. Vidi takođe: Z. Dizdar i M. Kujundžić, *Doprinos Hrvatske pobjedi antifašističke koalicije*, Zagreb, 1995.

U ovu dosta široku grupu uvrštena su i publicistička dela sa većim ili manjim pretenzijama historiografske obrade nekog događaja, ličnosti i sl., šta može biti u vidu memoarskih zapisa, studija, monografija i biografija, rasprava i polemika. Deo ove literature ima i karakter dnevnopolitičkog pragmatizma. Naime, već duže vreme u našoj historiografiji postoji jedan trend, pre svega marketinški orijentisan,¹²⁵⁵ historiografske (više ili manje uspešne) obrade "hit tema", "tabu tema" i sl., često u funkciji dnevnopolitičkih "prepućavanja", "otkrivanja pikanterija" i sl., a cilj je, ne samo izložiti neke spoznaje i stavove, već, pre svega, iskoristiti "aktuelnost" i prodati tiraž, šta je, najčešće, praćeno bučnom reklamom, kojoj ponekad "nasedaju" i poznati istoričari, upuštajući se u polemike u štampi, umesto da seriozno daju kritičku ocenu, čime se stavljaju, ustvari, u funkciju propagande. Ima više takvih tema koje se proglašavaju da su bile "tabu teme", čime raste interes za izdanje, a jedna od njih je i tema Jasenovca¹²⁵⁶ i u vezi s njom broj žrtava, te teme koje su u određenoj meri ove pak dotiču: o delovanju katoličke crkve i Stepinca, pitanja u vezi s Hebrangom, o sistematskom potiranju jasenovačkih prostora i izučavanja ovog pitanja i dr. Ove radove takođe uvrštavamo, pošto najčešće, donosi i niz dokumenata i podataka in-

¹²⁵⁵Tako npr. Miletić u raspravi na tribini "Naših tema" o njegovoj knjizi, osvrćući se na izrečenu kritiku o uvrštavanju u fusnoti nešta šireg objašnjenja o Hebrangu, kaže: "Prihvatam većinu kritičkih ocena, ali ne znam zašto bi nekome smetalo što sam u objašnjenjima nešto detaljnije obradio Hebranga (kao, tu mu nije mesto). Sva dokumenta o njemu su vezana za logor, o njemu je bilo dosta kontraverznih rasprava, pa sam i ja hteo da, objavljujući i neke nove dokumente, i tu temu više ne tretiramo kao "tabu". Moram da naglasim da o Hebrangu nisam ništa lično rekao, već sam objavio ono što su o njemu rekli drugi u dokumentima i knjigama. Moram da kažem da je i sam izdavač ("Narodna knjiga") postavio određene uslove da se to obradi radi kurentnosti jer je on sam financirao, uz kredit ovu knjigu. Tako je to kod nas - ovakve publikacije društvo ne sufinancira, pa je i komercijalna cena ove knjige za naše uslove, vrlo visoka."(Antun Miletić, *Predstoji i treći tom*, Naše teme, 9/1986, 1315).

¹²⁵⁶Primeru radi, u jednim novinama 1999. godine objavljuje se kao feljton elaborat Zemaljske komisije Hrvatske *Zločini u logoru Jasenovac*, sa senzacionalističkim navodom da je to prvi put posle 1946. da se pojavljuje ovaj tekst i sl., a u gotovo svim ozbiljnijim radovima o Jasenovcu citirani su izvodi iz navedenog izdanja, a osim toga Spomen područje Jasenovac objavilo je dva reprint izdanja: 1977. i 1980. godine. Samo tiraž II reprint izdanja Spomen područja Jasenovac bio je 15 000 (vidi: *Izveštaj Spomen područja Jasenovac (Analiza stanja i smjernice razvoja)*, Priredio: Jovan Mirković, Jasenovac, Spomen područje, 1980, 56; "Pregled štampanih izdanja i tiraž", str. 26-27.)

teresantnih za našu temu, često predstavljaju kvalitetne priloge za izučavanje određenih srodnih tema, ali sa polemičkim nabojem, no u svakom slučaju donose korisne spoznaje.

Za izučavanje jasenovačkih logora neminovno se nameće potreba izučavanja nastanka, razvoja i delovanja ustaškog pokreta, a ovoga opet u širem kontekstu pojave i razvoja fašizma.¹²⁵⁷

Iako je brojna literatura o fašizmu ovde navodimo samo knjige Teodora Kuljića *Fašizam*¹²⁵⁸ i W. Reicha *Masovna psihologija fašizma*,¹²⁵⁹ zatim zbornik radova sa naučnog simpozija "Fašizam i neofašizam",¹²⁶⁰ kao i radove objavljene pod zajedničkim naslovom *Fašizam i neodesničarstvo* u časopisu "Socijalizam" br. 12/1985.¹²⁶¹

Radovi Mila Boškovića¹²⁶² i Vojina Dimitrijevića¹²⁶³ o antijugoslovenskoj fašističkoj emigraciji i terorizmu doprinose boljem sagledavanju nekih savremenih refleksija.

O ustaštvu najkompleksnije radove dali su Fikreta Jelić-Butić i Bogdan Krizman.

Najznačajniji rad Fikrete Jelić-Butić je svakako studija *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*.¹²⁶⁴ Ovom radu prethodila su dva značajna priloga u Časopisu za suvremenu povijest *Noviji prilozi proučavanju ustaškog pokreta i "NDH" (1941-1945) u*

¹²⁵⁷Pojam fašizma uzima se "kao zbirna imenica za ceo skup bar u biti istih političkih pokreta, grupa, organizacija i stranaka kod različitih naroda i u mnogim državama..." on "obeležava političko stremljenje koje predstavlja savremeni oblik krajnje agresivnog i netolerantnog antidemokratskog opredelenja." (Andrej Mitrović, *Fašizam*, "Socijalizam", 12/1985, 1646).

¹²⁵⁸Teodor Kuljić, *Fašizam, Sociološko-istorijska studija*, Beograd, Nolit, s.a., 216.

¹²⁵⁹William Reich, *Masovna psihologija fašizma*, Beograd, 1973.

¹²⁶⁰*Fašizam i neofašizam*, Zbornik izlaganja na međunarodnom znanstvenom simpoziju 13-15.11.1975. u Zagrebu, Zagreb, Fakultet političkih nauka i CDD SSOH, 1976, 404. (43 priloga u 5 tematskih područja: Prilozi za definiciju fašizma, Fašizam u nekim evropskim državama, Fašizam i antifašizam u Jugoslaviji, Teorije o fašizmu i Neofašizam). Izdvajamo prilog Fikrete Jelić-Butić, *Ustaše u II svjetskom ratu*, 233-237.

¹²⁶¹*Fašizam i neodesničarstvo*, "Socijalizam", 12/1985, 1645-1804. Objavljeno je 9 priloga od kojih navodimo: Andrej Mitrović, *Fašizam*, Bogdan Krizman, *Geneza i razvoj ustaškog pokreta* i Jefto Šašić, *Porjeklo i bit fašističkog genocida na tlu Jugoslavije*.

¹²⁶²Milo Bošković, *Antijugoslovenska fašistička emigracija*, Beograd, Sloboda i Novi Sad, Dnevnik, 1980, 365; Isti, *Šesta kolona*, Zagreb, Birotehnika i Novi Sad, Dnevnik, 1985, XVI+482.

¹²⁶³Vojin Dimitrijević, *Terorizam*, Beograd, Radnička štampa, 1982, 272.

¹²⁶⁴Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, Zagreb, Liber i Školska knjiga, 1977, 331.

našoj historiografiji¹²⁶⁵ i *Novi prilozi o ustašama*,¹²⁶⁶ kao i zajednički prilog s Ivanom Jelić *Prilozi za proučavanje historije NDH u razdoblju 1942-1943. god.* u "Putovima revolucije".¹²⁶⁷ Učestvujući na naučnim skupovima i objavljujući u istorijskim časopisima Fikreta Jelić-Butić dala je više vrednih priloga¹²⁶⁸ u kojima osvetljava ustaštvo¹²⁶⁹ s raznih aspekata,¹²⁷⁰ a napisala je i monografiju o četnicima u Hrvatskoj,¹²⁷¹ u kojoj se pominje i slučaj Đurišićevih četnika (dogovora s ustašama o prolazu prema zapadu, sukob na Lijevča polju i kraj na jasenovačkim stratištima).

Tragičan kraj bračnog para Jelić ostavio je prazninu u hrvatskoj historiografiji, onom njenom delu, koji se bavi naučnim i kritičkim izučavanjem ustaštva.¹²⁷²

¹²⁶⁵Ista, *Noviji prilozi proučavanju ustaškog pokreta u "NDH" (1941-1945) u novijoj historiografiji*, ČSP, II/1/1970, 195-200.

¹²⁶⁶Ista, *Novi prilozi o ustašama i NDH*, 2. dio. ČSP, VI/2 (15)/1974, 141-151.

¹²⁶⁷Fikreta Butić i Ivan Jelić, *Prilozi za proučavanje historije NDH u razdoblju 1942-1943. god.*, "Putovima revolucije", Zagreb, I/1963, br. 1-2, 339-356.

¹²⁶⁸Fikreta Jelić-Butić, *O nekim problemima proučavanja Nezavisne Države Hrvatske*, "Putovima revolucije", br. 3-4/1964; *O takozvanom ustaškom ustanku u Hrvatskoj 1941*, isto; *Ustaški pokret i hrvatsko nacionalno pitanje*, JIČ, 4/1969, 185-190; *Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941*, ČSP, 1-2/1969, 55-91; *Zagreb i ustaška Nezavisna Država Hrvatska*, Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, Zbornik radova, Zagreb, IHRPH, 1971; *Bosna i Hercegovina u koncepciji stvaranja Nezavisne Države Hrvatske*, zbornik "1941. u istoriji naroda BiH", Sarajevo, "Veselin Masleša", 1973, 43-49; *Ustaški režim u Sisku 1941*, zbornik "Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941", Sisak, 1974; u literaturi se navode i njeni prilozi: *Ustaška Nezavisna Država Hrvatska u prvoj polovici 1943. godine*; *Ustaška Nezavisna Država Hrvatska u drugoj polovici 1943. godine*; *Ustaška "Nezavisna Država Hrvatska" u vrijeme Prvog zasjedanja AVNOJ-a*; *O nekim političkim akcijama u NDH uoči njezina sloma*.

¹²⁶⁹Podrazumevajući pod ovim pojmom: pokret, ideologiju i praksu.

¹²⁷⁰Iako su radovi Fikrete Jelić-Butić bili cenjeni u redovima istoričara (šta je vidljivo i po citiranosti u radovima drugih o ustaškom pokretu), ipak nisu bili po volji njenom nekadašnjem šefu (direktoru u IHRPH) Tuđmanu, koji u *Bespućima* izražava žaljenje za nedostatak hrabrosti pošto je u monografiji *Ustaše i NDH* navela i brojeve žrtava jasenovačkih logora nekih autora koji Tuđmanu nisu po volji. Ovaj protest svoga mentora uočava i Josip Jurčević pa ga ističe u *Nastanak jasenovačkog mita* (proizlazi da su stvaraoci mita svi koji ne misle kao Tuđman).

¹²⁷¹Fikreta Jelić-Butić, *Četnici u Hrvatskoj 1941-1945*, Zagreb, Globus, 1986, 271.

¹²⁷²Bračni par istoričara Jelić (Fikreta i Ivan), koji su se ubrajali svakako među vodeće istoričare šta se bave temama II svetskog rata, ustaštva i terora na prostorima NDH, doživio je, nedugo nakon dolaska na vlast

Tetralogija Bogdana Krizmana¹²⁷³ (*Ante Pavelić i ustaše, NDH između Hitlera i Mussolinija, Ustaše i Treći Reich i Pavelić u bjekstvu*), kao i članak (uz niz drugih) *Geneza i razvoj ustaškog pokreta*¹²⁷⁴ predstavljaju u našoj istoriografiji najozbiljnije delo o ustašama i NDH. Ovi radovi osim šta su izvanredne istoriografske sinteze o ustaštvu daju niz elemenata za izučavanje terora, genocida, logora - znači i naše teme.

Uz pomenute radove Fikrete Jelić-Butić i Bogdana Krizmana o ustaštvu, kao najserioznije, možemo ubrojiti i veoma kvalitetnu studiju Srđe Trifkovića *Ustaše, Balkansko srce tame na evropskoj političkoj sceni*.¹²⁷⁵ Trifković daje, kako kaže Aleksa Dragnić u *Predgovoru*, "zaokruženi istorijat ustaškog pokreta, analizu njegove ideološke pozadine, uvid u spoljnopolitičke okolnosti pod kojima je nastajao, kao i stavove inostranih, pre svega nemačkih i italijanskih faktora prema njemu."¹²⁷⁶

U poglavlju *Ustaški teror i osovinsko dvovlašće*,¹²⁷⁷ iako obrada teme terora, po rečima autora, prelazi okvir njegove studije koja se bavi političkim fenomenom ustaštva,¹²⁷⁸ sagledana je sva bestijalnost ustaškog režima prema Srbima, ali i podrška koju je ustaška ideologija i praksa uživala kod većeg dela katoličkog klera i episkopata u NDH. O odnosu ustaša prema Srbima, Trifković kaže da "sa ustaškog stanovišta bilo je neprihvatljivo samo postojanje srpske nacionalne svesti i osećaja,¹²⁷⁹ te dodaje "Stoga su ustaše in-

"mlade hrvatske demokratije" tragičnu sudbinu. Nađeni su mrtvi (izgoreli) u svom stanu u Zagrebu, a indikativno je, da u javnosti je ovaj tragični slučaj ostao nedovoljno razjašnjen.

¹²⁷³Bogdan Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb, Globus, 1978. (1983, 1986.), 606; *NDH između Hitlera i Mussolinija*, isto, 1986. (3. izd.), 620; *Ustaše i Treći Reich*, I-II, isto, 1983. (1986.), 386+450; *Pavelić u bjekstvu*, isto, 1986, 520. Vidi takođe: isti, *Hitlerov "Plan 25" protiv Jugoslavije, Jugoslavija u svetlu "Nirnbenskih dokumenata*, Zagreb, NIP, 1953, 162.

¹²⁷⁴Isti, *Geneza i razvoj ustaškog pokreta*, "Socijalizam" (*Fašizam i neodesničarstvo*), 12/1985, 1674-1716.

¹²⁷⁵Srđa Trifković, *Ustaše, Balkansko srce tame na evropskoj političkoj sceni* (naslov originala: *Ustaša: Croatian Separatism and European Politics, 1929-1945.*), The Lord Byron Foundation for Balkan Studies, USA, 1988, 274.

¹²⁷⁶*Isto*, 3. (Aleksa Dragnić, *Predgovor*).

¹²⁷⁷*Isto*, 153-180.

¹²⁷⁸*Isto*, 155.

¹²⁷⁹*Isto*, 154.

zistirale da je već biti Srbin po sebi politički akt i da oni koji hoće da budu Srbi i inzistiraju na srpstvu mogu biti pravedno kažnjeni zbog toga."¹²⁸⁰

Kada se radi o odnosu episkopata RKC u NDH prema teroru, po mišljenju Trifkovića "Stepinčeve jedine rezerve i nedoumice ticale su se sredstava ustaškog obračuna sa Srbima - ne sa stanovišta univerzalne moralnosti, već samo i isključivo sa stanovišta njihove moguće štetnosti po ciljeve rimske crkve u pokrštavanju *šizmatika*."¹²⁸¹ Ustaški teror imao je za cilj uništenje Srba kao etnikuma, šta potvrđuje i citirana izjava Eugena Dide Kvaternika, koju je 1942. dao Mačekovom sekretaru Branku Pešelju, "bez obzira na konačni ishod rata, po njegovom završetku više neće biti Srba u Hrvatskoj - i ma ko pobedio, moraće da se suoči sa tom činjenicom kao nepromjenjivom datošću."¹²⁸² Iako Trifkovića zanimaju posledice ustaškog terora protiv Srba na šire pitanje odnosa NDH s njenim osovinskim saveznicima i na evropsku vojno-političku scenu, ipak naglašava: "Potrebno je istaći da je *ustaški teror predstavljao pojavu bez presedana na evropskom jugoistoku*. Kao šta ističe niz zapadnih izvora, uključujući i uglednu *Enciklopediju Britaniku*, ustaški teror je brutalnošću nadmašio postupke Nemaca. On je predstavljao i *prvi pokušaj genocida u Drugom svetskom ratu*, jer najgori talas terora zadesio je Srbe u NDH već u leto 1941. dakle *pre* nego šta su Nemci doneli konačnu odluku o istrebljenju evropskih Jevreja (Endlösung) na konferenciji na jezeru Vanze početkom 1942."¹²⁸³

U vezi s ovom konstatacijom, Trifković u napomeni navodi: "Postojale su znatne razlike između hrvatske i nemačke varijante konačnog rešenja. Kako ukazuje Aleksa Đilas u svojoj doktorskoj disertaciji, nacistički genocid se odlikovao 'stilom' razvijene industrijske države: složenom opremom, razgranatom administrativnom strukturom, transportnom mrežom. Ustaški teror, pak, bio je 'primitivan' i 'tradicionalan'. Nacisti su teror sprovođili putem naređenja, izveštaja, listi sa imenima, statističkih podataka, materijalnih tebovanja itd. Ustaška naređenja bila su usmena, aparat terora je nastajao i funkcionisao bez

¹²⁸⁰*Isto*. Trifković citira prema: Aleksa Đilas, doktorska disertacija, str. 245.

¹²⁸¹*Isto*, 155. (kurziv u orig.). U fusnoti se poziva na: Fitzroy Maclean, *Disputed Barricade*, London, 1957, pp. 162-165. Novak (1948).

¹²⁸²*Isto*, 155. Kvaterniku i Paveliću, usprkos počinjenim zločinima, nije se ostvarila rečena namera, ali ostvarili su je nastavljači njihove politike u savremenim zbivanjima 1991-1995.

¹²⁸³*Isto*. Kurziv Trifkovićev.

detaljnih planova i bez sistematskog odabiranja žrtava i sredstava njihovog uništenja. Nacistički teror bio je impersonalan i birokratski, 'hladan', 'apstraktan' i 'objektivan', baš kao i nacistička mržnja. Ustaše su bile direktne, 'lične' i 'topele'; njihov teror je bio uperen protiv konkretnih ljudi, komšija, bio je 'strastven' i 'subjektivan'. Nacistički teror je bio 'puritanski', dok su ustaše sprovodile prave sadističke orgije krvavog nasilja. I konačno, nacistički teror je 'savremen' (po svojoj ideologiji, tehnologiji itd.) i pripadao je dvadesetom veku u svojoj negaciji nasleđa evropske civilizacije. Ustaše su, pak, pripadale orijentalnom atavizmu, uz pridodate spoljne 'fašističke' etikete koje su ostale ideološki nerazvijene."¹²⁸⁴

U definisanju ustaškog pokreta Trifković kaže da ga ne treba kvalifikovati kao fašistički,¹²⁸⁵ jer bi to za Pavelića i njegove sledbenike bio kompliment, pošto nisu ideološki bili dorasli "nijednom *izmu* svoje epohe", ustaše su "bile i ostale politički i intelektualni pigmeji", bili su, kako je to primetio Curzio Malaparte, "isuviše primitivni za prave fašiste". "Ustaštvo bi se eventualno moglo svrstati u grupu političkih pojava u istočnoj i centralnoj Evropi između dva rata poznatih kao *urođenički fašizam* (native Fascism)."¹²⁸⁶

Ustaški pokret nije nastao kao izolovana pojava jednog istorijskog vremena. Postoji, da tako kažemo, njegova predistorija. Velik je broj naslova koji bi se mogao o tome navesti. Pominjemo samo, kao ilustraciju, ali neophodan u ovom izučavanju, rad Mirjane Gross *Povijest pravaške ideologije*.¹²⁸⁷ Takođe je potrebno se upoznati i sa nekim naslovima (radovima: raspravama i knjigama) o ustašama objavljenim u vreme postojana NDH,¹²⁸⁸ u emigraciji posle II svetskog rata i u novije vreme u Hrvatskoj.¹²⁸⁹

¹²⁸⁴Isto.

¹²⁸⁵Upor. i vrlo interesantan rad Nikole Popovića, *Ideologija fašizma u jeziku ustaške propagande*, Beograd, VINC, 1989.

¹²⁸⁶Trifković, *o. c.*, 25-26.

¹²⁸⁷Mirjana Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb, 1973.

¹²⁸⁸Navodimo samo neke: Franjo Budinić, *Seljaštvo i ustaški pokret*, Zagreb, 1942; Mijo Bzik, *Ustaška borba*, Objelodanjuje Državni izvještajni i promidžbeni ured, Zagreb, 1942; Isti, *Ustaška pobjeda u danima ustanka i oslobođenja*, Zagreb, Naklada Glavnog Ustaškog Stana, 1942, 112; Daniel Crljen, *Načela ustaškog pokreta*, Naklada odgojnog odjela ustaške vojnice, Zagreb, 1942; Isti, *Naš Poglavnik*, Zagreb, 1943; Ivo Guberina, *Ustaštvo i marksizam u svojim načelima*, svezak I, Hrvatska radnička komora, Zagreb, 1942.

¹²⁸⁹Vjekoslav Vrančić, *Branili smo državu, Uspomene, osvrti, doživljaji*, Knjižnica Hrvatske revije, Barcelona - München, 1985; Ivan Prusac, *Tragedija Kavrana i drugova*, 1967; Marko Sinovčić, *NDH u svietlu doku-*

U izučavanju hrvatskog klero-nacionalizma, čija šovinistička kulminacija našla je puni izraz u njegovoj ustaškoj praksi, a vidimo da se u nekim segmentima i obnavlja u najnovije vreme, uz veliki broj naslova, koje bi trebalo izučavati (a šta izlazi iz okvira naše teme), ističemo ipak jedan, koji bi morao postati jedan od obaveznih za izučavanje geneze bilo kog segmenta ustaške ideologije i prakse i odnosa prema Srbima, a koji je kod nas nedovoljno kritički sagledan. Radi se o knjizi izdanoj u Beču 1918. godine: *Die Südslawische Frage*,¹²⁹⁰ odnosno *Južnoslavensko pitanje*, autora potpisanog kao L. v. Südland koju je objavila za vreme NDH Matica Hrvatska U Zagrebu¹²⁹¹ u prevodu i s predgovorom Fedora Puceka.¹²⁹² a 1990. godine u Zagrebu je objavljeno *Južnoslavensko pitanje* pod pravim imenom autora - Ivo Pilar, sa predgovorom Vladimira Veselice.¹²⁹³

Ne ulazeći ovde u analizu navedene knjige (a imali smo na uvidu izdanje iz 1943. godine), pisane sa pozicija koje zastupaju trijalističko uređenje Austro-Ugarske monarhije, ali i sa izraženom željom za velikom katoličko-muslimanskom hrvatskom državom kao branom protiv "nadirućeg i ekspanzivnog Iztoka", o čemu više vidi, u jednom od retkih osvrtu na ovo delo, u knjigama Petra Džadžića, *Nova ustaška država i Srbi u Hrvatskoj na*

menata, Buenos Aires, 1950. (Zagreb, "NDH", 1999, 420); Vlaho A. Raić, *Dr. Ante Pavelić u svetlu činjenica*, Buenos Aires, 1959; Eugen - Dido Kvaternik, *Sjećanja i zapažanja 1925-1945, Prilozi za hrvatsku povijest*, Zagreb, 1995, 282; Jere Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike, Povodom Mačekove autobiografije*, Buenos Aires, Knjižnica Hrvatske revije, 1960. (Zagreb, 1995); Ivo Rojnica, *Susreti i doživljaji, Razdoblje od 1938. do 1995. u mojim sjećanjima*, Knj. 1, 1938-1945, Zagreb, DoNeHa, 1995, 306; Nada Kisić-Kolanović, *Vojskovođa i politika, Sjećanja Slavka Kvaternika*, Zagreb, Golden marketing, 1997, 427.

¹²⁹⁰L. v. Südland *Die Südslawische Frage und der Weltkrieg*, Übersichtliche Darstellung des Gesamt-Problems, von L. v. Südland mit 3 Karten, Wien, Manzsche K. u. K. Hof-, Verlags- u. Universitäts - Buchhandlung, 1918. (dva izdanja).

¹²⁹¹L. v. Südland *Južnoslavensko pitanje, Prikaz cjelokupnog pitanja*, Izdanje Marice hrvatske, Tisak "Union" grafičko-nakladni zavod d.d., Zagreb, 1943, XIX+518. ("Ovaj prievod počeo je izlaziti još 1928. u omladinskim mjesečniku 'Hrvatska Mladica' pod uredništvom dra Mile Starčevića i dra Rikarda Flögela, no izašla su samo prva dva diela.").

¹²⁹²*Isto*, V-XVI; Fedor Pucek, *Predgovor prevodioca*.

¹²⁹³Ivo Pilar, *Južnoslavensko pitanje*, Zagreb, 1990.

udaru "rasne revolucije" i članku istoga, *Rasizam u Hrvatskoj u XIX i XX veku*,¹²⁹⁴ a pominju ga i Milorad Ekmečić u *Srbija između Evrope i Srednje Evrope* i u *Susret civilizacija i srpski odnos prema Evropi* i Vasilije Krestić u *Genocidom do velike Hrvatske*.¹²⁹⁵ Ističemo, da ovo delo je nezaobilazno kada se radi o genezi starčevićko-frankovačko-ustaške ideologije, garnirane s klerikalizmom, koja će dovesti do Jasenovca, ali i do "Bljeska" i "Oluje". Džadžić kaže: "Frankovačka misao, kada je o Srbima reč, ne izlazi iz okvira Starčevićevih¹²⁹⁶ i Pilarovih ideja. Dela ove dvojice autora, jedno s kraja prošlog i drugo iz dvadesetih godina ovog veka, neka su vrsta univerzalne enciklopedije frankovačke misli i o drugim relevantnim pitanjima istorije, politike, vrednosti rasa, etno-geneze Hrvata i Srba, etničkih i istorijskih granica Hrvatske, itd. Pisci i ideolozi franko-ustaštva kao što su Lukas, Draganović, Lorković, Budak, Pavelić samo eksploatišu postojeće ideološko i 'naučno' imanje, prave inventar."¹²⁹⁷

Za izučavanje pitanja srpsko-hrvatskih odnosa, naročito sa stanovišta koje zastupa Pilar, a i novija hrvatska historiografija i politička praksa, vrlo je značajna bibliografija koju je dao autor *Južnoslavenskog pitanja*,¹²⁹⁸ a osavremenio i dopunio prevodilac.¹²⁹⁹

Koliko uticaj je izvršilo ovo delo i koliki mu značaj pridaju savremeni hrvatski ideolozi i političari vidi se i iz činjenice da Institut društvenih znanosti u Zagrebu nosi ime autora *Južnoslavenskog pitanja* - Ive Pilara.

¹²⁹⁴Petar Džadžić, *Nova ustaška država*, Beograd, 1990; Isti, *Srbi u Hrvatskoj na udaru "rasne revolucije" u XIX i XX veku*, 2. izdanje, Beograd, Stručna knjiga, 1991; Isti, *Rasizam u Hrvatskoj u XIX i XX veku*, u: *Genocid nad Srbima u II svetskom ratu*, 310-324.

¹²⁹⁵Milorad Ekmečić, *Srbija između Srednje Evrope i Evrope*, Beograd, 1992; Isti, *Susret civilizacija i srpski odnos prema Evropi*, *Letopis Matice srpske*, knj. 457, sv. 2-3, Novi Sad, 1996, i u: Milorad Ekmečić, *Ogledi iz istorije*, Beograd, Službeni list SRJ, 1999, 285-334; Isti, *Crkva i nacija kod Hrvata*, u: *Ogledi iz istorije*, 111-147 Vasilije Đ. Krestić *Genocidom do velike Hrvatske*, Matica srpska Novi Sad i Arhiv Srbije Beograd, 1998, 157..

¹²⁹⁶Osim radova Ante Starčevića: *Ime Serb*, Zagreb, 1868, 106; Isti, *Pasmina Slavenoserbska u Hrvatskoj*, Zagreb, 1876. i dr., vidi i: Mile Starčević, *Dr. Ante Starčević i Srbi*, Zagreb, Matica hrvatska, 1936, 120.

¹²⁹⁷Petar Džadžić, *Srbi u Hrvatskoj na udaru "rasne revolucije"* knjiga, o. c., 116.

¹²⁹⁸L. v. Südländ *Južnoslavensko pitanje*, 428-436: *Upotrijebljena književnost* (221 bibliografska jedinica).

¹²⁹⁹*Isto*, 437-509: *Književnost o hrvatsko-srpskom pitanju i o problemima, koji se spominju u ovoj knjizi*, Saкупio: Fedor Pucek (3060 bibliografskih jedinica).

O ustašama, ustaškom pokretu, korenima, organizaciji, ideologiji, pa do realizacije kroz državnu tvorevinu od 1941-1945, NDH, o teroru i zločinima - više je studija i priloga. Već smo pomenuli Balenovu knjigu *Pavelić*,¹³⁰⁰ koja, iako nije studija o ustaštvu, daje dosta dokumentovanih podataka. Tuđman u *Bespućima*¹³⁰¹ navodi elaborat UDB-e za Hrvatsku *Ustaše*¹³⁰² rađen "za internu upotrebu". Još jedan elaborat (za kvalifikaciju "studija" nedostaje naučna aparatura) verovatno rađen takođe "za internu upotrebu" (iako nema te naznake), privlači pažnju svojom kvalitetom, nosi naslov *Fašističke i profašističke organizacije i banditizam u Jugoslaviji*.¹³⁰³ U knjizi se, uz ostale kvislinške, fašističke i profašističke organizacije i banditske grupe, posebno analizira ustaški pokret i to: u vreme prve emigracije, ustaštva na vlasti i u vreme druge emigracije, a u pominjanoj studiji o nemačkoj obaveštajnoj službi¹³⁰⁴ nalazimo podatke o zainteresovanosti nemačkih službi za izvesna lica u logoru.¹³⁰⁵

Nekoliko priloga o organizaciji vlasti, oružanim snagama i policijsko-obaveštajnoj službi NDH daju i podatke o UNS-u odnosno RAVSIGUR-u u čijoj kompetenciji su bili logori, te Ustaškoj obrani, koja je imala ingerencije na području jasenovačkih logora.¹³⁰⁶

¹³⁰⁰Šime Balen, *Pavelić*, Zagreb, 1952, 144.

¹³⁰¹Tuđman, *Bespuća*, 323.

¹³⁰²*Ustaše*, Elaborat UDB za SRH o ustaškom pokretu, 4 knjige "za internu upotrebu".

¹³⁰³*Fašističke i profašističke organizacije i banditizam u Jugoslaviji*, Beograd 1953, 447. (sa naznakom: štampano kao rukopis), bez oznake autora i izdavača.

¹³⁰⁴Vidi nap. 142.

¹³⁰⁵*Nemačka obaveštajna služba*, knj. V, Beograd, 1958: nemački obaveštajac Rexeisen oslobodio iz logora Jasenovac dva brata od žene Obrada Micića, tuzlanskog apotekara - agenta (str. 409); zauzimanje nemačke policije da se pusti iz logora inž. Branko Prica (str. 557); interes nemačke obaveštajne službe za dr. Antu Ciliugu, koji je neko vreme bio u logoru (str. 554); o Jevrejima u logoru Jasenovac i Stara Gradiška (str. 606-608); Lorković omogućio Schmidlinu da poseti Jasenovac (str. 640), dokumenta o tome u knj. IX.

¹³⁰⁶Ferdo Čulinović, *Organizacija vlasti i oružane snage u "NDH"*, VIG, 3/1968, 131-199; Mladen Colić, *Oružane formacije u Slavoniji 1941-1945. godine*, Zbornik HIS, 13/1976, 209-244; vidi i radove: Isti, *Oružane formacije NDH u Dalmaciji 1941-1943*, Zbornik IHRP Dalmacije, III, Split, 1955, 571-586; *Oružane snage u Jugoslaviji u toku NOP*, VIG, 2/1952, 78-109; Isti, *Kopnena vojska Domobranstva Nezavisne Države Hrvatske*, VIG, 2/1970; Isti, *Oružane formacije NDH u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941-1945*, Sjeverozapadna Hrvatska u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji, Zbornik radova, Varaždin,

Radovi o deportacijama daju podatke i o odvođenju u logore i stradanju u njima. Studije Slobodana Miloševića,¹³⁰⁷ Miloša Hamovića,¹³⁰⁸ te članci Andrije-Ljubomira Li-

1976, 1037-1054; Isti, *Oružane formacije Nezavisne Države Hrvatske u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Slavoniji i Srijemu 1941-1945. godine*, VIG, 151-183; Isti, *Oružane snage NDH u Bosni i Hercegovini*, "1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine", Zbornik radova, Sarajevo, "Veselin Masleša", 1973, 498-517; Isti, *Simpatizeri NOP-a u domobranstvu NDH u Zagrebu*, u: Zagreb u NOB i socijalističkoj revoluciji, Zagreb, 1971; Jefto Šašić, *Politički i vojnički protivnik NOP-a proljeća 1942 i njegov pohod na Gradinu*, Novogradiški zbornik, br. 1, 1968, 79-98. (radi se o lokalitetu na Psunju); Dušan Lazić, *Organizacija policijsko-obaveštajne službe "Nezavisne Države Hrvatske"*, Zbornik za istoriju, br. 6-7, Novi Sad, 1972/1973; Isti, *Organizacija policijsko-obaveštajne službe "Nezavisne Države Hrvatske". Ured III - Ustaška obrana*, Zbornik za istoriju, 10/1974, 137-183. (o jasenovačkom logoru vidi 156-158); Leopold Kobsa, *O organizaciji ustaškog aparata vlasti na provođenju terora u tzv. NDH*, Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, Zagreb, IHRPH, 1971, 223-251; Rafael Brčić, *Okupacioni sistem u Bosni i Hercegovini 1941*, VIG, 1/1970, 19-88; Isti, *Prilog razmatranju okupacionih sistema u BiH 1941*, Prilozi IRP, Sarajevo, 5/1969, 222-224; Tone Ferenc, *Okupacijski sistem u Sloveniji 1941-1945*, Vojaški informator, 2/1968; Milan Koljanin, *Nemački logori u okupacionom sistemu u Jugoslaviji (1941-1944)*, Drugi svjetski rat - 50 godina kasnije, II, Zbornik radova, Podgorica, 1993, 269-288; Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Zagrebu*, Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, Zagreb, IHRPH, 1971, 253-268; Savo Pređa, *Ustaška nadzorna služba u borbi protiv ustanka u Bosni i Hercegovini 1941. i početkom 1942. godine*, u: 1941 u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Zbornik radova, Sarajevo, "Veselin Masleša", 1973, 485-497; Holm Sundhausen, *Obaveštajna služba i policijski aparat Hajnriha Himlera u "Nezavisnoj Državi Hrvatskoj" 1941-1945*, Beograd, VIG, 3/1972, 89-113.

¹³⁰⁷Slobodan Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945. godine*, Beograd, Narodna knjiga i Institut za savremenu istoriju, 1981, 400, (dalje: Milošević, *Izbeglice i preseljenici*); (Vidi: Milica Bodrožić, *Slobodan Milošević, Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945. godine*, ČSP, III/3 (37)/1981, 193-197. Ocjene i prikazi). Vidi i: Slobodan D. Milošević, *Migracije Srba iz NDH u Srbiju 1941. i stav KPJ o tom pitanju*, Istorija 20. veka, 1-2/1991; Isti, *Sociološka i demografska analiza prognanih Srba iz pojedinih srezova Nezavisne Države Hrvatske*, u: Drugi svjetski rat - 50 godina kasnije, Zbornik radova, Podgorica, 1993, knj. I, 611-641; Isti, *Sličnosti i razlike u prisilnom iseljavanju Srba u Jugoslaviji 1941/45. i 1991/92. godine*, u: Etnički sastav stanovništva Srbije i Crne Gore i Srbi u SFR Jugoslaviji, Edicija: Etnički prostor Srba, knj. 1, Beograd, Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet i Stručna knjiga, 1993, 273-283; Isti, *Izbeglice i preseljenici na jugoslovenskom prostoru 1941-1945. godine*, VIG, 1-2/1994, 105-144; Isti, *Teror nad Srbima i njihovo raseljavanje u Jugoslaviji 1941-1945*, u: Genocid nad Srbima u II svetskom ratu, Muzej žrtava genocida i SKZ, Beograd, 1995, 80-91; Isti, *O prekrštavanju pravoslavnog stanovništva u NDH u vreme Drugog svetskog rata*, Istorija 20. veka, 2/1997.

sca,¹³⁰⁹ i Branimira Banovića¹³¹⁰ su među najkvalitetnijim radovima o ovom pitanju, a objavljeno je još niz vrlo značajnih priloga.¹³¹¹

Studija Slobodana Miloševića izvanredno analizira pitanja prisilnog neorganizovanog i organizovanog preseljenja stanovništva na teritoriji Jugoslavije u toku II svetskog rata. U delovima koji se odnose na NDH, u vezi s politikom smišljenog sprovođenja terora, u šta spadaju i deportacije u logore, o jasenovačkim logorima dosta se govori. Osnov organizovanom teroru daje ustaško zakonodavstvo, kome autor posvećuje dosta pažnje.¹³¹² Autor citira jednu zanimljivu izjavu o logorima sa saslušanja Slavka Kvaternika: "Osnivanje koncentracionih logora je apsolutno Pavelićeva stvar i to bez pitanja vlade i bez iznošenja tog pitanja na sjednici vlade" i dalje u izjavi se navodi da je Vjekoslav Luburić išao na "specijalizaciju" u Nemačku u vezi organizovanja koncentracionih logora u oktobru 1941. (10 dana), te je povratkom izvršio reorganizaciju Ureda III UNS-a. Milošević daje i kraći prikaz jasenovačkih i drugih logora,¹³¹³ dalje govori o konkretnim primeri-

¹³⁰⁸Miloš Hamović, *Izbjeglištvo u Bosni i Hercegovini 1941-1945*, Beograd, "Filip Višnjić", 1994, 503. (dalje: Hamović, *Izbjeglištvo u BiH*). Vidi takođe: Isti, *O demografskim promjenama i problemima Sarajeva 1941-1945. godine kao posljedica izbjeglištva*, u: Migracije i Bosna i Hercegovina, Sarajevo, Institut za istoriju i Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990, 259-281.

¹³⁰⁹Andrija-Ljubomir Lisac, *Deportacija Srba iz Hrvatske 1941*, Historijski zbornik, IX/1956, br. 1-4, 125-145.

¹³¹⁰Branimir Banović, *Izvoz radne snage i deportacije stanovništva s teritorija NDH u toku Drugog svjetskog rata*, Putovima revolucije, Zagreb, I/1963, br. 1-2, 375-389.

¹³¹¹Vidi radove: Dušan Lukač, *Denacionalizacija, iseljavanje i genocid na Balkanu u toku Drugog svetskog rata*, Istorija 20. veka, 1-2/1988, 56-62; Milenko Milić, *Plansko i nacionalno raseljavanje Jugoslavena tokom drugog svjetskog rata*, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo, 3/1964; Radomir Bulatović, *Ekonomska osnova migracija u Bosni i Hercegovini 1941-1945*, u: Migracije i Bosna i Hercegovina, Sarajevo, 1990, 281-297; Safet Bandžović, *O migracionim kretanjima u Bosni i Hercegovini 1941*, u: Migracije i Bosna i Hercegovina, Sarajevo, 1990, 327-359. O prisilnim deportacijama i iseljenju Slovenaca, od koji su neki, iseljeni u NDH, završili u Jasenovcu, vidi: Tone Ferenc, *Nacistička raznarodnovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945*, Maribor, 1968, (v. i izd.: Isti, *Nacistička politika denacionalizacije u godinama od 1941. do 1945*, Partizanska knjiga, Beograd - Ljubljana, 1979, 747.); Tone Ferenc, *Slovenski izgnanci in NDH*, u: Spomini Slovencev na Jasenovac, Staro Gradiško in Lepoglavo, Šentjur, 1998, 7-12; F. Škerl *Nacistične deportacije Slovencev v letu 1941*, Zgodovinski časopis, VI-VII, 1952/1953.

¹³¹²Milošević, *Izbeglice i preseljenici*, 103-107.

¹³¹³*Isto*, 147-148.

ma otpremanja zatočenika u Jasenovac, te transportovanju iz drugih logora na likvidaciju u Jasenovac¹³¹⁴ u kome je i "stanovništvo sreza (sic!) Jasenovac stradalo."¹³¹⁵ Govoreći o deportacijama Roma i Jevreja u NDH navodi da je njihov put uglavnom završavao u Jasenovcu.¹³¹⁶

Hamović u svojoj studiji *Izbjeglištvo u BiH*¹³¹⁷ uvodno razmatra domete istoriografije o izbeglištvu i upućuje na arhivsku građu. Govoreći o uzrocima izbeglištva analizira propagandne i političko-psihološke pritiske na Srbe i Jevreje u BiH 1941. godine ispoljene na stranicama "Sarajevskog novog lista", a zatim: ustaški genocid nad Srbima, četnički teror nad muslimanima, analizira i neke zločine pripadnika NOP-a i raspravlja o problemima historiografskih istraživanja i interpretacija zločina i utvrđivanja broja žrtava. U drugom delu studije bavi se vanjskim i unutrašnjim izbeglištvom i piše o srpskim, muslimanskim i hrvatskim izbeglicama, te o povratku izbeglica.

Izbeglištvo, odnosno prisilno preseljenje, nije samo fenomen sadašnjeg vremena, ma da je sada i te kako aktuelno, pogotovo na našim prostorima. Hamović svoju studiju započinje jednom vrlo duhovitom mišlju: "Po biblijskom predanju, prvi čovjek (Adam) i prva žena (Eva) protjerani su iz Raja, odnosno bili su prinuđeni da promijene mjesto boravka. Ovim primjerom iz Svetog pisma počinjemo ovu studiju iz dva razloga: prvo, jer pokazuje da je čovjek od svog postanka bio izložen preseljavanju pod prinudom, drugo, prisilno pomjeranje ljudi iz mjesta u kojem su rođeni i u kome žele da žive i tada je, prema kriterijumima Biblije, smatrano jednom od najvećih kazni."¹³¹⁸

O Jasenovcu i drugim logorima Hamović govori u poglavlju *Ustaški genocid nad Srbima*.¹³¹⁹ Zanimljiva je njegova konstatacija o masovnosti zločina na prostoru Bosanske krajine i jednom od, po njegovom mišljenju, razloga zašto je logor lociran baš u blizini tih prostora: "Genocidne akcije ustaša prema srpskom stanovništvu posebno su se ispoljile i došle do izražaja u Bosanskoj krajini. Rješavanje 'srpskog pitanja' zločinom dobilo je na

¹³¹⁴*Isto*, 124, 145, 146, 147-148, 164-165, 167.

¹³¹⁵*Isto*, 165. Jasenovac je bio opština a ne srez (pripadao kotaru Novska).

¹³¹⁶*Isto*, 221-242.

¹³¹⁷Hamović, *Izbjeglištvo u BiH*, o.c.

¹³¹⁸*Isto*, 7. (Riječ autora).

¹³¹⁹*Isto*, 50-72.

tom prostoru drastične, bestijalne razmjere, uz primjenu najsirovijih metoda. Pridavajući toj teritoriji značaj i tretman 'središta hrvatske države' i nagovještajem da Banja Luka treba da postane njen glavni grad, iskorjenjivanje Srba i uništavanje njihove etničke supstance dobija izuzetni genocidni oblik. Za ustaški režim od 700 000 Srba u centru NDH¹³²⁰ predstavljala je tadašnju, a i latentnu opasnost u vremenu koje dolazi, kao koheziona i povezujuća snaga sa srpskim življem u Lici, Baniji i Kordunu. Jasenovački logor koji nije slučajno lociran u blizini Bosanske krajine, kao i Caprag (logor kraj Siska) olakšavali su sprovođenje terora nad srpskim krajišnicima."¹³²¹

U nekim radovima jasenovački logori se pominju kao segment terora, ili je naznačen podatak, koji je značajan za kompleksnije izučavanje, kao npr. o četnicima Pavla Đurišića u jasenovačkom logoru i dr.¹³²² U ovoj grupi navodimo i radove Venceslava Glišića, Branka Petranovića i drugih, koji doprinose boljem sagledavanju i oceni stanja u vremenu postojanja logora.¹³²³ Ovde se može, takođe, ubrojiti veliki broj naslova koji govore

¹³²⁰Hamović se ovde poziva na S. Bandžovića, *Demografske promjene stanovništva u BiH*, 122.

¹³²¹Hamović, *Izbjeglištvo u BiH*, 52.

¹³²²Radoje Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori, Četnički i federalistički pokret 1941-1945*, Cetinje, Obod, 1977, 616; Jozo Tomašević, *Četnici u drugom svjetskom ratu 1941-1945*, Zagreb, 1979; Kosta Nikolić, *Istorija ravnogorskog pokreta 1941-1945*, I-III, Beograd, Srpska reč, 1999, 437+449+446+tbl. i ilustr.; Branislav Kovačević, *Od Vezirovog do Zidanog mosta, Tragična sudbina crnogorskih četnika u završnoj fazi rata*, Beograd, 1993. (o sudbini četnika Pavla Đurišića u jasenovačkim logorima, str. 113-117.); Radoje Pajović, *Politička akcija Sekule Drljevića i njegova suradnja s ustaškim vodstvom i njemačkim poslanstvom u Zagrebu (1943-1945)*, ČSP, III/1/1971, 75-89; Hodimir Sirotković, *Stvaranje federalne Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi*, ČSP, III/2-3/1971, 15-36; Novak Petrović, *Namere ustaške vlasti da protera pravoslavne sveštenike iz Srema*, Istraživanja I, Novi Sad, Institut za istraživanja istorije Vojvodine, 1971, 169-196; Dragutin Šćukanec, *Teror okupatora i kvislinga u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i hrvatsko stanovništvo*, Putovima revolucije, Zagreb, I/1963, br. 1-2, 419-426; Nikola Živković, *Pokret otpora Jugoslavena u fašističkim koncentracionim i zarobljeničkim logorima u Drugom svjetskom ratu*, Nastava povijesti, 1-2/1977, 109-118.

¹³²³Venceslav Glišić, *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941-1944*, Beograd, Rad, 1970; *Isti, Zločini u Drugom svjetskom ratu u svetlu istorije i prava*, Politički život Jugoslavije 1914-1945, Zbornik radova, Beograd, Radio Beograd, Sveske Trećeg programa, 1973, 573-581; Branko Petranović, *O sistemu okupacije Jugoslavije 1941-1945. i njegovoj naučnoj obradi*, Pravni zbornik, 1-2/1968; *Isti, Klero-fašizam i genocid*, u: *Istoriografske kontroverze*, Beograd, Službeni list SRJ, 1998, 79-85; vidi i: *Istoriografija i revolucija*, Beograd, Prosveta, 1984; i: *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941-1945*, I-II, Beograd, Rad, 1983, 510+390.

o nacističkim i fašističkim zločinima, zločinima ustaša i drugih u NDH.¹³²⁴ Vojnoistorijski glasnik (VIG) br. 1-2/1995. izašao je kao tematski broj (*Drugi svetski rat i Jugoslavija*) sa nekoliko vrsnih priloga,¹³²⁵ kao i tematski broj iz prethodne godine (*Zločini, genocid, holokaust u modernoj istoriji*).¹³²⁶

Knjiga Franje Tuđmana *Okupacija i revolucija*¹³²⁷ sadrži dve studije i to: prva, *Nezavisna Država Hrvatska kao instrument politike okupacionih sila u Jugoslaviji i narodnooslobodilačka borba u Hrvatskoj 1941-1945.* i druga, *Okupacioni sistem i razvoj oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije u Jugoslaviji 1941-1945.* U prvom delu analizira korene postanka NDH u svetlu politike Nemačke i Italije prema Jugoslaviji i prema separatističkom ustaškom pokretu, ističe NDH kao instrument okupacionih sila za državno-

¹³²⁴Primeru radi navodimo: Pero Morača, *Nacistički zločin u Jugoslaviji 1941-1945*, Beograd, SUBNORJ, 1946; Isto na francuskom, 1964, 31; na engleskom, 1964, 30; na ruskom, 1961, 29; Isti, *Jugoslavija 1941*, Beograd, ISI, 1971, 784; Dušan Lukač, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope 1941-1945*, knj. 3., Beograd, VINC, 1987, 870; Antun Miletić, *Neke mjere i dejstva Vermahta na Kozari 1941-1942*, u: Kozara u NOR i socijalističkoj revoluciji, Prijedor, 1980; Isti, *Ustaška Nezavisna Država Hrvatska - država koncentracionih logora*, u: Dedijer - Miletić, *Genocid nad Muslimanima*, 525-540; *Nacionalni park "Kozara" - istorijski elaborat*, Sarajevo, Zavod za zaštitu spomenika kulture, 1970; Milan Bulajić, *Never again, Ustashi genocide in The Independent State of Croatia (NDH) from 1941-1945*, u: *Never again, Ustashi genocide in The Independent State of Croatia (NDH) from 1941-1945*, Belgrade, 1992, 1-4; Radomir Bulatović, *Kontinuitet genocida*, u: *Drugi svjetski rat - 50 godina kasnije*, knj. II, 257-268.

¹³²⁵Slobodan Branković, *Drugi svetski rat i Jugoslavija - Pogledi s kraja veka i milenijuma*, VIG, 1-2/1995, 23-52; Venceslav Glišić, *Drugi svetski rat, fašizam i antifašizam*, Isto, 53-70; Velimir Ivetić, *Srbi u antifašističkoj borbi na područjima NDH 1941-1945. godine*, Isto, 149-175; Nikola Živković, *Jugosloveni u fašističkim logorima u Drugom svetskom ratu*, Isto, 176-202.

¹³²⁶Eric Markusen, *Genocidna priroda savremenog rata*, VIG, 1-2/1994, 25-36; Dragoljub Živojinović, *Genocid i objašnjenje genocida*, Isto, 37-46; Slavko Vukčević, *Genocid u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. - skrivena stvarnost*, Isto, 79-104; (vidi od istog: *Zločini Nezavisne Države Hrvatske i njihove posljedice po srpski narod*, u: *Drugi svjetski rat - 50 godina kasnije*, 599-610.); Slobodan Milošević, *Izbeglice i preseljenici na jugoslovenskom prostoru 1941-1945*, VIG, 1-2/1994, 105-144; Antun Miletić, *Mrtvi u Jasenovcu 1941-1945*, Isto, 145-160; Nikola Živković, *Ratna šteta učinjena Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Isto, 171-185; Slobodan Mileusnić, *Duhovni genocid 1991-1993. Srpska pravoslavna crkva u sukobima na jugoslovenskom prostoru*, Isto, 186-216; Slobodan Branković, *Istraživanje tamne strane istorije, Zločini, genocid, holokaust*, Isto, 217-276.

¹³²⁷Franjo Tuđman, *Okupacija i revolucija*, Zagreb, 1963, 290.

političko razbijanje Jugoslavije i govori o karakteru NOP, socijalističke revolucije i razvoju NOB u Hrvatskoj. U drugom delu, koji ustvari nije studija, pre je referat, daje pregled okupacionih sistema, i ustvari, ponavlja i prepričava iz prvog dela, a prenosi i čitave pasuse.¹³²⁸

U prilogu Izudina Čauševića na naučnom skupu *Kozara u NOB*¹³²⁹ citiran je dokumenat, koji rečito govori o misaonim tokovima ustaških dužnosnika. Toma Lukić, kotarski činovnik u Prijedoru, predlaže u pismu od 13.1.1942. Andriji Artukoviću mere protiv pravoslavnog stanovništva, a Artuković prepis toga pisma šalje nadležstvima sa traženjem mišljenja:¹³³⁰ "...1. da se počne sa temeljitim preseljavanjem svega pravoslavnog živilja bez obzira je li prešlo u katoličku ili muslimansku vjeru ili nije i to muške (sve odrasle) u posebne koncentracione, a žene u posebne logore, osobito iz krajeva koji su u vezi s planinskim i po četnicima¹³³¹ zauzetim sklopovima kako im u buduće neće pružiti utočište i pružati pomoć u prehrani. 2. da se za svakog ubijenog vojnika ili inog građana pripadnika rimokatoličke vjere ili muslimanske ubije 20 do 30 pravoslavaca iz logora, ako se u roku od 10 dana ne nađe krivac ili počinitelj zločina. 3. da se za svaku, pa i najmanju zlobno počinjenu štetu bilo na državnim željeznicama bilo na drugim ustanovama i stvarima, kao i na imetku Hrvata, dade odmah streljati opet jedan određeni broj pravoslavaca iz logora. ... 6. da se na mjesto preseljenog pučanstva nasele naši siromašni zagorci, Primorci i Dalmatinci. ... 8. a se ti pravoslavci upotrebe za javne radove o konca rata i do konca izgradnje naše NDH, a onda se porazdijele po selima tako da svuda bude 2/3 Hrvata, a tek 1/3 Srba, tj. nazovi Srba, koje su bivše srpske vlasti odgojile kao slijepo oruđe kojim će nas tući i u vlastitoj kući, 9. da se odmah počne novinska navala kroz sve naše listove protiv zločina četnika i komunista kao predigra za ovaj postupak, a to da se ovaj postupak opravda pred vanjskim svijetom ... kao što je to svojevremeno činio veliki Hitler, kada je htio preduzeti kakve mjere protiv kojeg naroda..."

¹³²⁸Najznačajniji deo, moglo bi se reći, je bibliografija sa 341 naslovom.

¹³²⁹Izudin Čaušević, *Ustaška vlast i teror na Kozari 1941-1942*, Kozara u NOB, Zbornik radova s naučnog skupa (276-28.10.1978. na Mrakovici), Prijedor, 1980, 101-121.

¹³³⁰*Isto*, 114. Cit. dok.: Arhiv VII, k.180, br. reg. 43/6.

¹³³¹Za ustašku propagandu i službeni činovnički rečnik pod četnicima su se podrazumevali svi: i četnici i partizani.

Za našu temu interesantni su i radovi o materijalnim gubicima i ratnoj šteti i reparacijama, jer se mogu naći i relevantni podaci o stradanjima u logorima. Prve bibliografske jedinice su zvanični dokumenti jugoslovenske države posle rata.¹³³² Od radova na temu ratne štete za nas je najinteresantniji rad Nikole Živkovića *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*,¹³³³ gde nalazimo i podataka o jasenovačkim logorima.¹³³⁴ Pitanju reparacija, obeštećenja i ratne štete posvećeno je u našoj literaturi relativno malo pažnje, i to koliko-toliko šteti šta su je načinili okupatori, a veoma malo, ili gotovo nimalo, šteti koju su načinile kvislinške snage.¹³³⁵

U studiji Vladimira Umeljčića *Die Besatzungszeit und das Genozid in Jugoslawien 1941-1945*¹³³⁶ u poglavlju *Der sogenannte "Unabhängige Kroatische Staat" (NDH)* govori se o genocidu i teroru u NDH, o prekrštavanju, odnosno RKC, stvaranju HPC, analiziraju se podaci o broju žrtava i navodi Jasenovac kao mesto vršenja organizovanog terora i genocida.

U monografiji Fikrete Jelić-Butić *Hrvatska seljačka stranka* između ostalog govori se o Mačekovoj internaciji u Jasenovcu i ubistvu istaknutog predstavnika levog krila HSS, seljaka-pesnika Mihovila Pavleka Miškine.¹³³⁷

¹³³²Vidi nap. 316. i 317.

¹³³³Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd, ISI i Export Press, 1975, 590.

¹³³⁴*Isto*, Glava III, 143-274; posebno: Masovna ubistva i internacije, 226-238, Zatvori i koncentracijski logori, 238-255.

¹³³⁵Navodimo neke radove: Milan Bartoš, *Nemačke reparacije posle drugog svetskog rata*, Beograd 1948; Nikola Kosovac, *Obeštećenje jugoslovenskih žrtava nacizma*, Beograd, Sedma sila, 1964. (1984); Nikola Živković, *Doprinos Jugoslavije borbi protiv sila osovine u Drugom svetskom ratu s posebnim osvrtom na ljudske žrtve i materijalnu štetu*, u: Drugi svjetski rat - 50 godina kasnije, II, Podgorica, 1993, 291-299; Nikola Živković i Petar Kačavenda, *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Izabrana dokumenta*, Beograd, ISI i Republički zavod za razvoj, 1998, 397, prvi (tekstualni) deo, 7-69, (u drugom delu su izabrana dokumenta, od kojih jedan deo odnosi se i na organizovanu pljačku srpske i jevrejske imovine od strane ustaške NDH (propisi o Državnom ravnateljstvu za ponovu, Državnom ravnateljstvu za gospodarstvenu ponovu i dr.).

¹³³⁶Vladimir Umeljčić, *Die Besatzungszeit und das Genozid in Jugoslawien 1941-1945*, Grafic high publishing, Los Angeles, 1994, 429.

¹³³⁷Fikreta Jelić-Butić, *Hrvatska seljačka stranka*, Zagreb, Globus, 1983. O Mačeku u Jasenovcu str. 72-73, 100. i 362, i Miškini str. 90-91.

Maček u svojim memoarima govori o zatočenju u Jasenovcu,¹³³⁸ a izvod u prevodu objavio je Miletić.¹³³⁹

Monografija Zorana Nenezića o masonima¹³⁴⁰ donosi podatke o zatočenju grupe masona (istaknutih javnih i kulturnih radnika) u Staroj Gradiški.¹³⁴¹

Vasa Kazimirović u knjizi *NDH u svjetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenaua 1941-1944*. navodi i zapise nemačkog generala (u dnevniku) i izvode iz dokumenata koji govore o masovnim zločinima ustaša i o zločinima u logorima.¹³⁴²

U mnogim zbornicima, bilo da se radi o sećanjima ili autorskim obradama određene komponente NOB-e (npr. omladina, žene), nalazimo podatke koji mogu poslužiti kompleksnijem sagledavanju teme jasenovačkih logora, a najčešće se radi o podacima pojedinačnom (poimenično) ili masovnom stradanju u logoru.¹³⁴³

¹³³⁸Vladko Maček, *In the Struggle for Freedom by Vladko Maček*, London, 1957, 239-260.

¹³³⁹Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac*, II, Prilog br. 1. Izvod iz memoara Vlatka Mačeka o njegovom boravku u koncentracionom logoru Jasenovac od 15. oktobra 1941. do 16. marta 1942. godine, 1003-1010. U napomenama donosi i izvode iz knjiga Fikrete Jelić-Butić, *HSS*, Bogdana Krizmana, *Ustaše i Treći Reich*, Branka Petranovića, *Istoriografija i revolucija*, Mladena Ivekovića, *Nepokorena zemlja*, te iz iskaza Ljube Miloša u istrazi o zatočenju Mačeka. U knjizi III (614-617) Miletić u Prilogu 7. donosi iskaz Ljube Miloša, jednog od komandanata logora u Jasenovcu, o boravku Vladka Mačeka u logoru. O tome vidi i: Bogdan Krizman, *Osvrt na autobiografiju V. Mačeka*, JIČ, 2/1964.

¹³⁴⁰Zoran D. Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji 1764-1980*, Beograd, Zodne, 1988, 786. Pregled istorije slobodnog zidarstva u Jugoslaviji, prilozi i građa. Poglavlje: *Sudbina slobodnih zidara u NDH*, 482-489.

¹³⁴¹Upor. Antun Barac, *KZSTG*. Masone u Staroj Gradiški pominje i Miliša *U mučilištu, paklu Jasenovac*, (186), a o internaciji masona piše i Ivan Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb, Matica Hrvatska, 1969, 392, v. 287-313, vidi takođe: Ilija Jakovljević, *Konclogor na Savi*; vidi i: Ivan Mužić *Masonstvo u Hrvata (Masoni i Jugoslavija)*, Split, 1984.

¹³⁴²Vasa Kazimirović, *NDH u svjetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenau*, Beograd, Nova knjiga i Narodna knjiga, 1987, 355+tbl..

¹³⁴³*Ustaničke iskre Hrvatske*, Zagreb, Progres, 1977. (Žerjavić u svojoj studiji *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu* koristi podatke iz ove knjige o ŽFT i palim borcima za pojedine srezove i opštine.); *Žene Jugoslavije u borbi 1941-1945*, Beograd, Centralni odbor AFŽ Jugoslavije, 1945; *Žene Hrvatske u borbi i izgradnji socijalizma*, Zagreb, Glavni odbor AFŽ Hrvatske, 1949. (album fotografija s kraćim tekstom, između ostalog fotodokumenti o zločinima, odvođenju naroda u logor); (*Osmi*) *8. mart*, Zbornik, Zagreb, Glavni odbor AFŽ Hrvatske, 1948. (vidi: Ana Kinović, *U fašističkim tamnicama*, 283-291); *Omladina Jugoslavije u NOB*, Zagreb, Epoha, 1967, 517. (Mira Grubor, *Moja drugarica Sonja*, 129-131); Gabro

U posebnim izdanjima i člancima o učešću i stradanju u NOR-u pripadnika pojedinih grupa i profesija nalaze se i imena ili podaci o grupama stradalih u jasenovačkim logorima. Osim već pomenutih priloga o Jevrejima, Romima, pripadnicima nekih profesionalnih grupa, takvih podataka nalazimo u priložima o advokatima, učiteljima, lekarima, sanitetskom osoblju, zatim o omladini, studentima, umetnicima, sveštenicima, pripadnicima nekih nacionalnih, verskih i etničkih grupa itd,¹³⁴⁴ a posebno o stradanju dece.

Vidović, *Među zatvorenima na tvrdoj klupi*, 183-195); *Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj*, I-III, Zagreb, CDD SSOD, 1980. Knj. 3, str. 216; (Slobodan Žarić, *Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj 1941-48.*); *Omladinski pokret Jugoslavije 1919-1969*, Beograd, 1969; *Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu 1941-1945*, I-II, Zagreb, 1984; *Revolucionarni omladinski pokret u BiH*, I-II, Sarajevo, 1984.

¹³⁴⁴Zdenko Leontal, *Naši lekari pali u borbi protiv fašizma i za slobodu otadžbine*, Medicinski glasnik, V/1951, br. 9, 197-200; *Za slobodu. Učitelji, nastavnici i profesori Hrvatske poginuli u NOR*, Zagreb, Udruženje učitelja, nastavnika i profesora Hrvatske, 1955, 199; (*Palim advokatima za slobodu*) *Povodom 40-godišnjice SKJ i SKOJ-a*, Zagreb, Advokatska komora, 1959; Jaša Romano, *Prilog izučavanju zločina okupatora i njihovih slugu nad ranjenicima i sanitetskim osobljem NOV i POJ u toku NOR-a*, VIG, 1/1980, 125-160; Isti, *Jevrejski zdravstveni radnici Jugoslavije 1941-1945, žrtve fašističkog terora i učesnici u narodnooslobodilačkom ratu*, u: Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja, II, Studije i građa o učešću Jevreja u narodnooslobodilačkom ratu, Beograd, 1973. Poseban otisak, 263; *Prosvjetni radnici u NOR-u*, Sarajevo, 1983; *Spomenica povodom otkrivanja spomen obeležja u Domu grafičara*, Beograd, 1986, 91; *Zbor liječnika Hrvatske 1874-1974*, Zagreb, 1974; *Spomenica I Kongresa pravnika antifašista*, Zagreb, 1974; *Odvjetnik*, glasilo Advokatske komore u SRH - svečano izdanje u povodu proslave sto godina advokature u Hrvatskoj 1868-1968, br. 9, Zagreb, 1968; Azra Begić, *Umjetnici Jevreji Bosne i Hercegovine u XX stoljeću*, Sveske, be. 7-8, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo, 1984; Azra Begić, Ibrahim Kruzović i Danka Damjanović, *Umjetnost Bosne i Hercegovine 1924-1950*, Katalog izložbe, Sarajevo, Umjetnička galerija BiH, 1985; Avram Pinto, *Tri jevrejska slikara iz Bosne - žrtve fašizma*, Jevrejski pregled, br. 11-12/1961, 36-41; *Spomenica pravoslavnih sveštenika - žrtava fašističkog terora palih u narodnooslobodilačkoj borbi*, Beograd, Savez udruženja pravoslavnih sveštenika FNRJ, 1960, 210; *Spomenky na učast Slovákov v NOB*, Novi Sad, Obzor, 1969, 395+24; *Studentski pokret na Zagrebačkom sveučilištu 1918-1941*, Zagreb, 1959;

O Slovencima i slovenačkim sveštenicima u jasenovačkom logoru osim ranije pominjanog Rantašinog memoarskog zapisa *Jasenovac* (navodi na str. 158: "17. X 1942. umorjena dva slovenska duhovnika, Ribarja /Franc Rihar, nap. JM/, župnika iz Donje Stubice, so mučili in ga nato najbrž vrgli v Savo. Na bregu Save so namreč našli njegov brevir... kapelan Jakob Sem... gotovo so ga najhuje mučili"), vidi i: Damijan Guštin, *O Slovencih v Jasenovcu*, u: Spomini Slovencev na Jasenovac, Staro Gradiško in Lepoglavo, Šentjur, 1998, 13-27; vidi i: Vekoslav Grmič, *Iskanje resnice*; i: *Palme mučeništva*, knjiga Mohorjeve družbe. (Ubijeni slo-

"Deca u ratu", "stradanja dece", "deca u logorima", "logori za decu" i sl. stravični su naslovi ili delovi naslova većeg broja članaka i posebnih izdanja. O nekima smo već govorili u grupi o objavljenim izvorima i o memoarskoj literaturi.¹³⁴⁵ O deci u jasenovačkim logorima, stradanju dece, akciji spasavanja, logorima za decu i sl. ima više autora i naslova koje možemo svrstati i u ovu grupu,¹³⁴⁶ a posebno izdvajamo priloge Dragoja Lukića.¹³⁴⁷

venački sveštenici: Franc Orešnik iz Jastrebine Sv. Bolfenk na Kogu, Franc Kač iz Polzele, Jakob Sem iz Radmirja, Franc Rihar iz Gabrja, Dobrava pri Ljubljani, Janez Rančigaj z Gombskego v Savinjski dolini, Franc Grobler iz Sv. Jurja ob Taboru, Janez Kodril iz Studenic pri Polčanah, Anselm Polak iz Živic na Moravskem, a Anton Rantaša "rešen iz jasenovaškega pekla, ker je bil bolan, ga je poslal zdravnih v taboriščno bolnico".)

¹³⁴⁵Vidi nap. 260, 270-275, 277-278, 586-587, 636-640.

¹³⁴⁶Petar Stanivuković i Jurica Kerbler, *Deca u logorima smrti*, Beograd, Eksportpres, 1986, 182; *Deca, rat, revolucija, Poruke NOB u brizi za djecu - Titovoj generaciji slobode*, Zbornik radova sa jugoslovenskog savetovanja održanog u Zagrebu, aprila 1980, Beograd, Jugoslovenska konferencija za socijalne delatnosti, 1981, 745. (v. članke: Branke Žutić, *Dječji koncentracioni logor u Jastrebarskom*; Branke Bakić, *Deca u zatvorima, logorima i stratištima Beograda*, 37-44, - i o logoru Sajmište i grupi od 7000 neboraćkog stanovništva, žena i dece sa Kozare i iz Bosne); Radomir Bulatović i Dušan Nikić, *Partizanski dječji domovi u Bosni i Hercegovini od 1941. do 1943. godine*, Sarajevo, Polet, 1986. (i o deci s Kozare oslobođenoj iz Jastrebarskog); Ivan Očak *Braća Cvijići*, Zagreb, 1982. (i o Tatjani Marinić, koja sa svojih 18 učenica iz škole za dječje odgojiteljice u Rudama kraj Samobora pruža pomoć deci dovedenoj iz jasenovačkih logora); Duško Tomić, *Putevima smrti Kozarske djece*, Prijedor, Nacionalni park "Kozara", 1990, 205; Ćiril Petešić, *Dječji dom Jastrebarsko, Dokumenti (1939-1947)*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1990, 212. (poglavlje: *Djeca u jasenovačkim logorima*), Petešić objavljuje i rukopis iz Hrvatskog školskog muzeja: Kamilo Brössler, *Spasavanje kozaračke djece godine 1942*, Isto, 208-128; Josip Tomac, *Protiv nasilja*, Jastrebarsko, Pionirski centar, 1979; Emil Paravina, *Nikad neću zaboraviti*, Zagreb, Savez društava "Naša djeca" SRH, 1972; *Naša djeca kroz oslobodilačku borbu*, Sarajevo, Izdanja lista "Nova žena", 1946, 48. (v.: Nadžida Hadžić, *Stradanja naše djece*, 3-9; Dž. Midžić, *Djeca pričaju*, 36-39.).

¹³⁴⁷Osim ranije pominjanih vidi: Dragoje Lukić, *Zločini okupatora i njihovih saradnika nad djecom kozarskog područja 1941-1945. godine*, u: *Kozara u NOB*, Zbornik radova, Prijedor, 1980, 269-283; Isti, *Logori za djecu u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945*, VIG, 1/1995, 312-319; Isti, *Kako su žene Hrvatske spasavale kozarsku decu iz ustaških logora*, u: *Žene BiH u NOB 1941-1945. godine*, Sarajevo, Svjetlost, 1977, 442-450; Isti, *Djeca Bosanske Krajine u narodnooslobodilačkoj borbi*, VIG, 1/1981, 197-219; Isti, *Djeca Bosanske Krajine u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*, u: *Deca, rat, revolucija (Poruke NOB u brizi za djecu - Titovoj generaciji slobode)*, Beograd, 1981, 117-140; Isti, *Ustashi genocide of Chil-*

Određenih podataka, naravno uz nužan kritički pristup, o teroru u NDH i o jasenovačkim logorima moguće je naći i u izdanjima na stranim jezicima, bilo da se radi o stranim autorima, autorima iz redova emigracije ili objavljenim radovima domaćih autora na stranim jezicima (ne govorimo ovde o prevodima na strane jezike). Najčešće je citirano delo Hory - Broszat *Der kroatische Ustascha - Staat 1941-1945*,¹³⁴⁸ a ima još naslova koji su interesantni i pozivanja na izvestan broj autora i radova.¹³⁴⁹

dren in The Independent State of Croatia 1941-1945, u: Never again, Ustashi genocide in The Independent State of Croatia (NDH) from 1941-1945, Belgrade, 1992, 55-60; Isti, *Ustaški genocid nad djecom u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945*, u: Večan pomen, Jasenovac, mesto natopljeno krvlju nevinih, Beograd, 1990, 199-206; Isti, *Ustaški genocid nad decom u NDH*, u: Catena mundi, I, Beograd - Kraljevo, 1992, 670-679; Isti, *Ustaški genocid nad decom u NDH 1941-1945*, u: Genocid nad Srbima u II svetskom ratu, Beograd, 1995, 77-80. i 639-730; Vidi i: Isti, *Sudbina dece u neprijateljskim ofanzivama*, u: Zbornik simpozija u Bihaću, 1977; Isti, *Kuriri Bosanske Krajine u NOR-u*, u: Revolucionarni omladinski pokret u BiH, Sarajevo 1984, 271-280. (deca-kuriri, pobešli iz jasenovačkog logora); Isti, *Djeca su oteta iz naručja majki*, u: Putevi pobjede, Bosanska Gradiška, s.a., s.p. (2 strane teksta); Isti, *Kozara 1942. - Kako sam je kao dječak upamtio*, u: 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB, knj. 14, Beograd, VIZ, 1975, 511-526; Isti, *Zločin pod plaštom milosrđa, Istina o kozaračkoj djeci*, Zagreb, "Borba", 4, 5. i 6. aprila 1987; Isti, *Tko je spašavao Kozaračku djecu*, Zagreb, "Vjesnik", 27.7.1988; Isti, *Jedna epopeja pre 25 godina*, NIN, br. 859-865, 25.6.-6.8.1967. (7 nastavaka). Vidi i već pomenuto 3. izdanje knjige istog: *Rat i djeca Kozare*, Beograd, Književne novine, 1990, 392. (vidi prikaz: Miloje Pršić, *Dragoje Lukić, Rat i djeca Kozare, Treće izmenjeno i dopunjeno izdanje*, VIG, 2/1990, 257-259).

¹³⁴⁸Ladislav Hory i Martin Broszat, *Der kroatische Ustascha - Staat 1941-1945*, Im Auftrag des Institutes für Zeitgeschichte, Deutsche Verlag's Ausstatt, Stuttgart, 1964, 173. Objavljen je i prevod ovog rada: Ladislav Hori - Martin Broszat, *Ustaška država Hrvatska 1941-1945*, Beograd, DBR International Publishing, 1994, 292. (sa pogovorom Zorana Gluščevića *Jedna divlja i veštačka tvorevina*, 286-292).

¹³⁴⁹Edmond Paris, *Genocide in satellite Croatia 1941-1945*, A Record of Racial and Religious Persecutions and Massacres, The American Institute for Balkan Affairs, Chicago, 1961; Ivo Omrčanin, *Diplomatische und politische Geschichte Kroatiens*, Neckargemünd, 1968; Michel Lespart, *Les Oustachis - terroristes de l'ideal*, 1976; Gert Frick *Kroatien 1941-1944. Der "Unabhängige Staat" in der Sicht des deutschen Bevollmächtigten Generals in Agram, Glaise v. Horstenau*, Freiburg, 1972; Rudolf Kiszling, *Die Kroatien, Der Schicksalweg des Südslawenvolkes*, Graz - Köln, 1956; Fedor Dragojlov, *Der Krieg 1941-1945 auf dem Gebiet des Unabhaengigen Staates Kroatien*, Allgemeine schweizerische Militaerzeitschrift, Fraunfeld, Hefte 5-7, 1956; Marco Aurelio Rivelli, *Le génocide occulté Etat indépendant d'e Croatie 1941-1945*, Editions L'Age d'Homme, Lousanne, Suisse, 1998, 288; Holm Sundhanussen, *Jugoslawien*, u: Dimension des Völkermords, Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus, hrsg. von Wolfgang Benz, München,

"Knjiga Horiya i Broscata predstavlja", kako piše u *Pogovoru* prevoda na srpski Zoran Gluščević,¹³⁵⁰ "najuspešniji i najozbiljniji pokušaj da se rekonstruiše politička, pravna i vojno-policajska istorija, aktivnost i propast tzv. NDH... Prednost ove rekonstrukcije i pored nekih očitih ... manjkavosti ... jeste u tome što je potekla iz pera ljudi koji nisu imali nikakav pristrasan i neobjektivan razlog ili motiv da krenu u tu avanturu."

U knjizi se analizira sistem represije i terora, progoni Srba i dr., međutim o logorima se malo govori, a logor Jasenovac se, ustvari, pominje samo na jednom mestu: "U naročito ozloglašeno mesto masovnog umiranja Srba i Jevreja razvio se na prvom mestu logor Jasenovac, sačinjen od mnogih baraka na obali reke Save... Najgori higijenski i drugi životni uslovi, koji su prouzrokovali enormnu smrtnost zatvorenika, i razne akcije ubijanja logoraša pribavile su Jasenovcu glas logora za istrebljenje."¹³⁵¹ Pozivajući se na E. Parisa¹³⁵² u fusnoti se navodi: "Ukupan broj pobijenih Srba i Jevreja se različito označava sa 200 000, ali ga je svakako teško utvrditi".¹³⁵³

Tema demografskih i stvarnih gubitaka u II svetskom ratu je u najužoj vezi s našom temom.

Dve studije o istraživanju gubitaka stanovništva Jugoslavije na bazi statističkih izračunavanja demografskih gubitaka dale su dosta približne procene ukupnih i stvarnih gubitaka, koje se dosta razlikuju od do tada apsolutiziranih 1 706 000 (bez kolaboracioni-

1991, 312-330; Srđa Trifković, *Croatia's Final Solution and the Axis*, u: *The Serbs in World War II*, Sydney, Australia, Macquarie University, 1991, 85-102; Severin and Marge Caitung, *The Darkest Years*, Holocaust Memorial Foundation of Illinois, Skokie, Illinois, 1994, (str. 62-63, karta KCL u Evropi 1933-1945, naznačeni: Jasenovac, Stara Gradiška, Danica, Lobar, Jadovno, Kruščica, Đakovo; str. 129, karta: The Holocaust, naznačeni podaci za Jevreje: Croatia 40 000, Serbia 10 000, Makedonija 7 122 - Yugoslavia 60 000); Branko Lakić, *The resistance*, u: *The Liberation of the nazi concentration camps 1945*, Washington, 1987, 131-132. Od izdanja iz redova emigracije na srpskom ili hrvatskom jeziku van zemlje objavljeno je takođe više interesantnih naslova, češće se citiraju: Bruno Bušić, *Jedino Hrvatska! Sabrani spisi*. Toronto-Zürich-Chicago, 1983, 737; Jere Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike: Povodom Mačekove autobiografije*, Buenos Aires, 1960, 127.

¹³⁵⁰Zoran Gluščević, *Jedna divlja i veštačka tvorevina*, Pogovor izdanju na srpskom: Ladislaus Hori i Martin Broscat, *Ustaška država Hrvatska 1941-1945*, Beograd, DBR International Publishing, 1994, na str. 285.

¹³⁵¹Ladislaus Hori i Martin Broscat, *Ustaška država Hrvatska 1941-1945*, Beograd, 1994, str. 157.

¹³⁵²Edmond Paris, *Genocide in satellite Croatia 1941-1945*, str. 132.

¹³⁵³Hori - Broscat, *o. c.*, 132, fusnota 291.

sta i pripadnika kvislinških formacija), inagurisanih Izveštajem Reparacione komisije pri Vladi FNRJ Međunarodnom vojnom sudu u Nürnbergu,¹³⁵⁴ a radi se o knjigama Bogoljuba Kočovića *Žrtve drugog svetskog rata u Jugoslaviji*¹³⁵⁵ i Vladimira Žerjavića *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*.¹³⁵⁶ Iako ove knjige nisu deo bibliografije o Jasenovcu u užem smislu, ipak u izučavanju ove teme postaju nezaobilazne, bilo radi kritičkog osvrta na neke podatke iz njih ili da posluže kao argumentacija za određene tvrdnje. U svakom slučaju zaslužuju pažnju i ne mogu se paušalno vrednovati. Rađene su određenim metodološkim postupkom i objektivna kritika je moguća na bazi analize tog postupka, interpretacije rezultata ili dokaza o neuzimanju u obzir (ili pogrešnom primenivanju) nekih relevantnih faktora. Sa konstatacijama u njima ne moramo se složiti, ali ih se mora objektivno i stručno kritički ocenjivati. Druga je stvar sa nekim političkim ili ideološkim stavovima, o čemu Kočović kaže: "U mojoj studiji čitalac može da nađe iznesene političke stavove sa kojima se on može složiti ili ne. Najveći broj 'kritičara' upravo se zadržao na tim pitanjima, a vrlo mali broj na ispitivanju i proučavanju žrtava za vreme Drugog svetskog rata."¹³⁵⁷

Kod nas je, obzirom na temu i rezultate analize oba autora, ipak relativno malo pisano o njihovim studijama,¹³⁵⁸ ako izuzmemo rad Životija Đorđevića *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*,¹³⁵⁹ o kome će kasnije biti reči.

¹³⁵⁴Vidi nap. 317.

¹³⁵⁵Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, (Predgovor: Desimir Tošić), Biblioteka "Naše delo", Printed by Biddles of Guilford for Veritas Foundation Press, London, 1985, 204; *Isto*, Sarajevo, Svjetlost, 1990. U ovom radu služili smo se navedenim londonskim izdanjem.*

*Ljubaznošću pukovnika Antuna Miletića, tada načelnika Arhiva OS, pre izlaska sarajevskog izdanja Kočovićeve knjige, omogućeno nam je korišćenje londonskog izdanja (xerox).

¹³⁵⁶Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb, Jugoslavensko viktimološko društvo, 1989, 192; II izdanje kao: *Isti, Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga, Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Zagreb, Globus, 1992, 281.

¹³⁵⁷Bogoljub Kočović, *U povodu žrtava u Drugom svjetskom ratu*, "Naša reč", London, br. 383/1987, str. 12-14. (prema: Ljubo Boban, *Kontraverze II*, 401-406).

¹³⁵⁸Iz Kočovićeve knjige (obzirom da se kod nas nije nalazila u prodaji, do izdanja Svjetlosti iz Sarajeva 1990. god.) dao je izvode Ljubo Boban, (*Kontraverze II: Izvodi iz knjige dr. B. Kočovića "Žrtve drugog svetskog rata u Jugoslaviji"*, 395-400. Boban u istoj knjizi donosi: *Dr. B. Kočović: "U povodu žrtava u drugom svjetskom ratu,"* 401-406; *Vladeta Vučković: "Žrtve rata"*, 409-412, "Naša reč", London, br. 368, okto-

O gubicima stanovništva i izračunavanju demografskih gubitaka bilo je i ranije nekoliko radova (priloga), koje smo pominjali u delu gde smo govorili o popisu "Žrtve rata 1941-1945" rađenom 1964. godine, a pominju ih i Kočović i Žerjavić, kao npr. radovi: Tasića,¹³⁶⁰ Vogelnika¹³⁶¹ i Laha.¹³⁶² Zanimljivi su takođe radovi Jakova Gela,¹³⁶³ M. Friganovića¹³⁶⁴ i drugih.¹³⁶⁵

Kočović vrši ispitivanje broja žrtava u drugom svetskom ratu za Jugoslaviju kao celinu, za svaku republiku i za svaki narod. Osnovne pretpostavke njegove studije su: 1) preobratiti statistiku iz 1931. godine u iste osnove statističkih podataka 1948. u granicama FNRJ odnosno SFRJ, republika, pokrajina i čitave zemlje, ali isključujući oblasti koje su pred rat bile u sastavu Italije, i po "današnjim priznatim nacionalnostima", 2) određivanje faktora čistog prirodnog priraštaja za godine za koje se ne raspolaže zvaničnim podacima, 3) određivanje faktora prirodnog prirasta za ratne godine, 4) odrediti veličinu migracionih

bar 1985). Kočović se pominje u knjigama Miletića, Bulajića, Dedijera, Tuđmana i nekim drugim radovima. Žerjavić u svojoj knjizi *Gubici stanovništva Jugoslavije*, iako kaže da nije ranije poznao rad Kočovića, daje osvrt na Kočovićevu studiju (77-82) i uspoređuje neke podatke. U magazinu "Start" br. 540. od 30.9.1989. objavljen je poveći intervju s Kočovićem (str. 14-19). O Žerjavićevoj knjizi ima nekoliko novinskih članaka ("Vjesnik", 13.4.1989; "Vjesnik - Panorama subotom", br. 561, od 8.4.1989. i br. 562, od 15.4.1989.) i više polemika Bulajića i Žerjavića (vidi npr.: "8 Novosti" br. 476, od 11.5.1989; "Intervju" br. 212, od 21.7.1989, "Danas" od 1.8.1989. i 15.8.1989.).

¹³⁵⁹Životije Đorđević, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*, Beograd, ABC-Grafika, 1997, 256. sa graf. prik. i geogr. kartama.

¹³⁶⁰Dragoljub Tasić, *Uvod*, Konačni popis stanovništva Jugoslavije 15.3.1948, knj. I., Beograd, 1951, XLVIII-XLIX.

¹³⁶¹Dolfe Vogelник, *Demografski gubici Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*, Statistička revija, 1/1952.

¹³⁶²Ivo Lah, *Metode izračunavanja budućeg stanovništva i njihova primena na stanovništvo Jugoslavije*, Statistička revija, 2/1951; Isti, *Istinski demografski gubici Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*, Statistička revija, 2-3/1952.

¹³⁶³Jakov Gelo, *Demografske promjene u Hrvatskoj 1780-1981. godine*, Zagreb, 1987, 315.

¹³⁶⁴Mladen Friganović, *Socijalni aspekti demografskih kretanja u SR Hrvatskoj*, Revija za sociologiju, 1-2/1975.

¹³⁶⁵Vidi nap. 1396.

kretanja i 5) sve ove faktore za čitavu zemlju preobratiti u faktore za pojedine republike, pokrajine i nacionalnosti.¹³⁶⁶

Kočović definiše: "Demografski gubitak ... je razlika između broja koji smo izračunali na osnovu faktora normalnog prirodnog priraštaja da nije bilo rata i broja koji daje popis stanovništva. A stvarni gubici su broj koji dobijamo kada od broja celokupnog demografskog gubitka odbijemo brojeve 'nerođenih zbog ratnog stanja' i 'iseljenih'. Ne treba izgubiti iz vida da dva poslednja ne predstavljaju gubitak ljudskih života."¹³⁶⁷ Ipak kao glavni zadatak ove studije Kočović postavlja, ispitivanje problema stvarnih gubitaka Jugoslavije i kod pojedinih njenih naroda.

Prema Kočovićevim izračunavanjima demografski gubitak Jugoslavije (bez krajeva koji su pripadali Italiji) iznosi 1 985 000,¹³⁶⁸ a broj stvarnih gubitaka "u granicama Prve Jugoslavije" izračunava na 1 014 000.¹³⁶⁹

U studiji su navedena i izračunavanja¹³⁷⁰ Tasića (demografski gubitak 2 428 000 u granicama "Druge Jugoslavije"), Vogelnika (u istim granicama, najmanje 2 850 000, a verovatno 3 250 000) i Laha ("u granicama Prve Jugoslavije" 2 100 000).¹³⁷¹ Računanja Prinstonskog univerziteta dala su za demografski gubitak broj nešto manji od 1 000 000. Gunter Ipsen, nemački profesor univerziteta iskazuje gubitak od 1 690 000 i to "oko 1 000 000 za jugoslovenske narode, a ostalo otpada na Nemce, Italijane i Mađare".¹³⁷²

U razlici od 1 014 000 stvarnih gubitaka, šta čini 6,4% stanovništva koliko je Jugoslavija mogla imati 1941. (15 831 000) i 1 985 000 demografskih gubitaka (razlika 971 000) nalazi se, po njemu: 333 000 nerođenih, 654 000 emigriranih itd. Kočović dopušta i mogućnost greške u broju stvarnih žrtava, ali najviše do 100-150 000 na gore ili dole, odnosno da stvarni broj žrtava može varirati između 900 000 i 1 150 000.¹³⁷³

¹³⁶⁶Bogoljub Kočović, *Žrtve drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, 39-40. (Sva navođenja prema londonskom izdanju).

¹³⁶⁷*Isto*, 39.

¹³⁶⁸*Isto*, 41.

¹³⁶⁹*Isto*, 43.

¹³⁷⁰Upor. nap. 253.

¹³⁷¹*Isto*, 44-45.

¹³⁷²*Isto*, 45.

¹³⁷³*Isto*, 47.

Za našu temu računanja demografskih i stvarnih gubitaka veoma su značajna sa stanovišta utvrđivanja broja žrtava u koncentracionim logorima, a napose jasenovačkim. U vezi s jasenovačkim žrtvama Kočović kaže: "Ma kako da je teško ustanoviti sa potpunom tačnošću broj demografskih, a još teže stvarnih žrtava za celu teritoriju Jugoslavije, odnosno u granicama Prve Jugoslavije, možemo ipak da tvrdimo sa potpunom sigurnošću da su izvesni brojevi, sa kojima 'barataju' neki krugovi u emigraciji ili u zemlji, čista fantazija, da ne kažem ništa drugo. Tvrditi da je bilo stvarnih žrtava 1 700 000, pa do oko 3 000 000 - ne može se braniti na osnovu bilo kojih pretpostavki. Tako isto tvrditi, na primer, da je samo u koncentracionom logoru Jasenovac bilo oko 700 000 ubijenih - čista je besmislica. Kada bi bilo toliko ubijenih samo u tom logoru, i kada bi se dodale sve ostale žrtve U Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i svim ostalim oblastima, među građanima i vojskama, među manjinama, ukupan broj žrtava bi se popeo na najmanje 1 600 000. Pitam se na kojim osnovama?"¹³⁷⁴ Pa dodaje: "Šta smo rekli o Jasenovcu, možemo isto tako, primera radi, reći o broju ubijenih, po tvrđenju izvesnih hrvatskih i ljotićeviskih krugova, od partizana posle predaje u Blajburgu. Kada bi i te brojeve od 200 000 do 300 000 pa i mnogo više dodali na gornje, onda bi se ukupan broj stvarnih žrtava popeo na 2 000 000 i više. I pored mogućih varijacija, ostajem na tome da je ukupan broj stvarnih žrtava Drugog svetskog rata bio oko 1 014 000. Te žrtve su zahvatile, iako nejednako, sve krajeve i nisu mimoišle ni jednu današnju republiku ili pokrajinu Jugoslavije."¹³⁷⁵

U pomenutom intervjuu magazinu "Start", Kočović će reći: "Jedan od mitova je Jasenovac: ako me pitate koliko je ubijeno u Jasenovcu, ne znam, ne mogu da kažem jedan broj, ali znam da nije 700 000. Zašto? Ako je milion u celoj zemlji, pa neka sam i pogrešio 10 odsto, Jasenovac nije jedini, još je bilo desetak logora u celoj Jugoslaviji ... Ispalo bi da nitko nije poginuo drugde, da su svi poginuli u Jasenovcu i drugim logorima. Jedan od mitova je i Blajburg. Nemoguće je da je tamo poginulo 200 ili 300 hiljada Hrvata. A koliko jest? Ne znam, ali znam da nije toliko. Jedan od mitova je da su Hrvati ubijani od srbokomunista, a Srbi od ustaša, od Hrvata. Ja sam dosta jasno rekao: to su ustaše, fašisti, a ne hrvatski narod."¹³⁷⁶

¹³⁷⁴Isto, 54.

¹³⁷⁵Isto, 54-55.

¹³⁷⁶Mirko Galić, *Interview: Bogdan (sic!) Kočović*, "Start", br. 540, 30.9.1989, 18.

Za Tuđmanove tvrdnje Kočović kaže da njegovo "podcjenjivanje žrtava Srba i precenjivanje žrtava u Hrvatskoj za vreme Drugog svetskog rata nema materijalnog osnova", mada je njegovo mišljenje "mnogo bliže realnosti nego mnogi zvanični i emigrantski brojevi stvarnih žrtava."¹³⁷⁷

O zvaničnom podatku o 1 700 000 žrtava u II svetskom ratu imamo jedno nekritički preneto objašnjenje Vladete Vučkovića,¹³⁷⁸ koga do sada niko zvanično, koliko znamo, nije demantovao, osim izražene neverice u mogućnost da nesvršeni student druge godine obavlja nezavisno tako odgovoran posao u saveznom državnom organu a ne istovremeno prisutni svetski priznati stručnjaci koji su u njemu radili,¹³⁷⁹ izuzev argumentovano potkrepljenog osporavanja Životija Đorđevića.¹³⁸⁰ Naime, Vučković ističe da je kao student matematike (1945-1949) bio zaposlen u Saveznom statističkom uredu Jugoslavije. U proleće 1947., kao student II godine, dobio je zadatak (tada su tamo inače radili i D. Vogelnik, i D. Tasić), da izračuna "za druga Kardelja" gubitke jugoslovenskih naroda prouzrokovane ratom. Ovi podaci su trebali kao argumentacija zahtevu za reparacijama. Vučković kaže da je na osnovu tada raspoloživih statističkih podataka i određenih metodoloških postupaka izvršio zadatak. "Tako sam došao do rezultata da je gubitak stanovništva Jugoslavije 1941-45. godine bio 1 700 000 duša. Jasno da je to bio *demografski* gubitak. Međutim, Kardelj je, valjda po nekoj učiteljskoj semantici, reč 'gubici' istolkovao kao 'žrtve', pa je tim brojem operisao na konferenciji u Parizu. I jasno, jednom prihvaćen od 'najvišeg rukovodstva', taj broj je postao zvanični broj žrtava rata, a ne gubitak stanovništva".¹³⁸¹

Služeći se delimično sličnim, a delimično različitim metodama izračunavanja Žerjavić smatra da su demografski gubici 2 022 000, a ratni (stvarni) 1 027 000 (za pred-

¹³⁷⁷Kočović, *o. c.*, 54.

¹³⁷⁸Vladeta Vučković, profesor matematike na Univerzitetu u South Bendu, SAD.

¹³⁷⁹Milan Bulajić, *Jasenovac, Ustaški logor smrti, "Srpski mit?", Hrvatski ustaški logori genocida nad Srbima, Jevrejima i Ciganima*, Beograd, Muzej žrtava genocida, 1999. na str. 420.

¹³⁸⁰Životije Đorđević, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*, 39-41.

¹³⁸¹Vladeta Vučković, *Žrtve rata*, "Naša reč", br. 368, London, oktobar 1985. (prema: Ljubo Boban, *Kontraverze*, II, str. 409-412, na str. 410.). Slična izjava i u: Vanja Bulić, *Mrtvi su ujedinjeni za sva vremena*, "Duga", br. 412, decembar 1989, 45-49.

ratni teritorij Jugoslavije).¹³⁸² Rezultati Kočovića i Žerjavića dosta su slični, iako postoje neke razlike. U odnosu na, kako oba kažu, "mitove" srpskih i hrvatskih gubitaka, njihove računice pokazuju sledeće:

Kočović Žerjavić

- ukupni demografski gubitak¹³⁸³ 1 985 000 2 022 000
- direktni ratni gubici 1 014 000 1 027 000
- direktni ratni gubici Hrvata 207 000 192 000
- direktni ratni gubici Srba 487 000 530 000
- direktni ratni gubici Muslimana - 103 000

Kočović se nije upuštao u iskazivanje broja žrtava po kategorijama i mestima poginulih, ubijenih i umrlih, a Žerjavić daje u tabeli (po republikama) sledeće podatke: sveukupno 947 000 (od 1 027 000 direktnih ratnih gubitaka odbio je 80 000 ratnih gubitaka u inostranstvu), pali borci 237 000, ukupne žrtve 501 000 (od toga u naseljima 285 000, u logorima 216 000), kolaboracionisti i kvislinzi 209 000.¹³⁸⁴ Žerjavić iskazuje žrtve u logorima: ukupno 216 000, za BiH 85 000 i za Hrvatsku 48 000 (u tabeli na str. 116. iskazuje 47 100), te ukupno za Vojvodinu 26 000 (od kojih se deo odnosi na Srem, područje u sastavu NDH). Po Žerjaviću na području NDH mogući gubici u logorima bili bi oko 140 000. Time naravno relativizuje tvrdnje o broju žrtava u Jasenovcu.

Istina, Žerjavić ne pokušava utvrditi žrtve Jasenovca, ali u polemici s Bulajićem¹³⁸⁵ kaže: "Na sastanku u Jevrejskoj općini u Zagrebu dr. Bulajić je inzistirao da dam broj ubijenih u logoru Jasenovac. Ja sam naglasio da moj cilj nije bio ustanovljenje ubijenih u logoru Jasenovac, već ustanovljenje ukupnih gubitaka stanovništva, a u tom broju su i ubijeni u Jasenovcu. Pošto izračunati broj ukupnih gubitaka života iznosi jedan milijun, onda je logično da su u tom broju i poginuli borci, žrtve rata, kao i kvislinzi. Ali te brojke ne predstavljaju nikakvo umanjenje žrtava i ostalih poginulih, već je taj broj proizišao na osnovi podataka iz autentičnih izvora. Na osnovu istih proizlazi da je veći broj žrtava po-

¹³⁸²Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, 122.

¹³⁸³Upor. proračune drugih, vidi nap. 253.

¹³⁸⁴Žerjavić, *o. c.*, 116.

¹³⁸⁵Vladimir Žerjavić, *Ni igre ni licitiranje*, "Danas", br. 391, 15.8.1989, 30-31.

ginuo u naseljima, a manji u logorima, tj. oko 216 tisuća, a od tog broja moglo je biti ubijeno oko 110 do 120 000 ljudi. Takvi podaci proizlaze iz dokumentacije navedene u mojoj knjizi, detaljna istraživanja mogu dovesti do izvjesne korekcije u tim podgrupama, a vjerujem da se ukupni zbir neće razlikovati."¹³⁸⁶

Žerjavić u svojoj argumentaciji verifikacije statističkih izračunavanja navodi podatke iz niza objavljenih izvora, a napose izdanja regionalne i lokalne historiografije (među kojima posebno ističe kvalitetu podataka HA Karlovac). Činjenica je, međutim, da objavljeni podaci nisu potpuni, da ima "prekrivanja podataka" (promene u administrativno-teritorijalnim jedinicama), a i da Žerjavić, iako kaže da je uzimao najnovije i više podatke,¹³⁸⁷ ipak nije preneo najnovije podatke iz obrađenih područja,¹³⁸⁸ tako da njegovi podaci o verifikaciji nisu dovoljni za potvrdu njegovih zaključaka.

Slavko Goldstein u *Napomeni urednika* za Žerjavićevu knjigu kaže: "Žerjavić naprosto nije mogao odgovoriti na sva otvorena pitanja - ostalo je još dosta za buduće istraživače. Ali Žerjavić im je bitno pomogao, barem sa dva vrlo važna polazišta: prvo, skrenuo je raspravu od parcijalnih procjena prema znanstvenom naporu da se prije svega egzaktno izračunaju ukupni gubici; i drugo, dao je opće okvire ukupnih gubitaka koje će teško biti osporiti, pa će vjerojatno služiti kao orijentiri. Vladimir Žerjavić nije odgovorio niti na najčešće postavljena i raspravljana pitanja o broju žrtava u ustaškom logoru Jasenovac i St. Gradiška. I tu je dao samo okvire, koji jasno pokazuju da su procjene o 700 000 žrtava daleko pretjerane, ali da su neodržive minimalizacije koje govore o 40 000 žrtava. Iz Žerjavićevih verifikacija po bivšim kotarevima u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini neočekivano, protivno dosadašnjim pretpostavkama, proizlazi da je broj žrtava terora 'po naseljima' (u jamama i na kućnim pragovima) osjetljivo veći nego li broj ubijenih u logorima. Zločin time nije postao manje strašan, nego naprotiv."¹³⁸⁹

Drugo izdanje Žerjavićeve knjige objavljeno je 1992. godine pod nazivom *Opse-sije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga, Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom*

¹³⁸⁶*Isto*, 31.

¹³⁸⁷Žerjavić, *Gubici stanovništva...*, 98.

¹³⁸⁸Vidi nap. 1670.

¹³⁸⁹Slavko Goldstein, *Napomena urednika*, u: Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva...*, str. XVI.

svjetskom ratu.¹³⁹⁰ Iz naslova se vidi da, ustvari, na prvo izdanje dodat je deo sa aktuelnim polemikama, a i naslov je marketinški upečatljiviji (prvi deo naslova, a drugi deo, i knjige i naslova, je, ustvari, prvo izdanje), i interesantno je, da u 2. izdanju zadržan je i uvodni tekst viktimologa Šeparovića (naravno reč je o prof. dr. Zvonimiru Šeparoviću, koji kao "djelatnik" u novom "ustrojstvu" Hrvatske "obnaša" vrlo odgovorne dužnosti), a nema "Napomene urednika" prvog izdanja Slavka Goldsteina (koji, naravno, ne "obnaša" tako odgovorne dužnosti).

Žerjavić u *Opsesijama i megalomanijama* posebno se zadržava na reakcijama na njegovu knjigu (na 1. izdanje)¹³⁹¹ i polemizira sa Bulajićem, odnosno delimično prepričava neke od vođenih polemika.¹³⁹² Osvrće se na publikacije Miletića *Koncentracioni logor Jasenovac*, I-III, R. Petrovića *Zavera protiv Srba* i publikaciju Svetog arhijerejskog sinoda *Jasenovac, mesto natopljeno krvlju nevinih* i posebno se zadržava na Bulatovićevoj knjizi *Koncentracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Gradinu*.¹³⁹³ Iz prve tri vadi svedočenja i konstatacije, iz kojih izvlači neke, u najmanju ruku, čudne zaključke: "Neki izvodi iz pomenutih publikacija pružaju uvid u organizaciju zatočeničkog života u logoru Jasenovac, koja tim vanjskim okvirima ne pruža sliku okrutnosti koje su se iza te 'fasade' događale, ali ipak predočuje *da je jedan broj zatočenika, barem određeno razdoblje, provodio udobno, drugi relativno podnošljivo...* (kurziv, JM), ...Upućivanje u logor je uslijedilo nakon nekih događaja za koje su ustaške vlasti ocijenile da ih ugrožavaju. Zbog preveniranja takvih događaja išlo se u akcije širokih razmjera, koje su imale i najtragičnije posljedice, a u znatnoj su mjeri ovisile o akcijama i protuakcijama ustaša i partizana... Bilo je i pojedinačnih i grupnih otpuštanja iz logora, što znači da svi koji su ušli nisu ostali tamo pokopani... Značajno je...naglašena podvojenost između domobranskih jedinica i ustaških formacija u njihovom odnosu prema narodu u nastalim ratnim prilikama (To je općenito poznato, ali kako sam već ranije rekao, jednostavno je zaboravljeno)."¹³⁹⁴ Ne po-

¹³⁹⁰Vladimir Žerjavić, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga, Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, 2. izdanje, Zagreb, Globus, 1992, 281. (dalje: Žerjavić, *Opsesije i megalomanije*).

¹³⁹¹*Isto*, 22-89.

¹³⁹²*Isto*, 22-44.

¹³⁹³*Isto*, 44-69.

¹³⁹⁴*Isto*, 51-52.

kušava li to Žerjavić relativizovati zločin? Ne čini li se da je to pokušaj, ako se već ne može ustaštvo osloboditi bremena odgovornosti, a ono bar domobranstvo, bolje reći NDH, jer se radi o njenoj "regularnoj vojsci"? Naravno, Žerjavić kaže da "navođenje citiranih izjava nema svrhu opravdati zločin, već upozoriti na neuvjerljivost...velikih brojki na osnovu izjava pojedinaca...", ali i "pokazati i djelovanje logora i okolnosti pod kojima je nastajao u ratnim prilikama, koje su ga sobom donijele, zapravo prenijele okupatorski sistem primijenjen u cijeloj Evropi".¹³⁹⁵ Znači li to da Žerjavić odbacuje Tuđmanovu tvrdnju da je NDH bila i izraz težnji hrvatskog naroda? Mislimo, da ne. Žerjavić izvlači obavezne paralele (uobičajene kod hrvatskih historičara, političara i polemičara) o zločinima u Srbiji: Sajmište (kao da to nije bio logor na području NDH), Banjica, likvidacije u Jajincima, i dodaje "potkazivanje i suradnja domaćih ljudi s okupatorom u dovođenju u logore, što je dovelo do likvidacije, također je zločin, ali on nije istraživan i nije mu pridavano određeno značenje."¹³⁹⁶ Slažemo se sa Žerjavićem da je to zločin i da ga treba istražiti, ali zar se "povlačenjem paralela" i relativizacijom zločina u NDH išta doprinosi stvarnom izučavanju i utvrđivanju broja žrtava?

Nakon analize Bulatovićeve knjige, u kojoj konstatuje da se "koristio s nekoliko metoda, koje su - po svemu sudeći - imale unaprijed utvrđeni cilj, više od milijun ubijenih, i to Srba, u zloglasnom logoru Jasenovac - Gradina"¹³⁹⁷ Žerjavić se osvrće i na stavove, i polemiše s njima, Ive Omrčanina iznete u 4 toma knjige *Hrvatska*¹³⁹⁸ i u "Slobodnom tjedniku"¹³⁹⁹ gde se daju izjave "da Židovima nigdje nije bilo tako dobro kao u Hrvatskoj", da su u Bleiburgu boljševici pobili "550 tisuća Hrvata (300 hiljada vojske i 200 hiljada građana)", "za pokolj Srba u glinskoj crkvi krivi su Židovi".¹⁴⁰⁰

U *Zaključku* (prvog dela: *Opsesije i megalomanije*), Žerjavić ukazuje da su odluke o neobjavlivanju popisa iz 1946. i 1964. "stvorile mogućnost da svatko izračunava

¹³⁹⁵*Isto*, 52-53.

¹³⁹⁶*Isto*, 53.

¹³⁹⁷*Isto*, 68.

¹³⁹⁸*Isto*, 79-86. Ivo Omrčanin, *Hrvatska 1941, 1942, 1943*, četiri toma, 1720 str., izd. autora.

¹³⁹⁹"Slobodni tjednik", 14.3.1990, br. 3.

¹⁴⁰⁰Žerjavić, *o. c.*, 80.

svoj broj žrtava, što je dovelo do 'utakmice' u pravljenu sve većih brojeva kako za Jasenovac tako i za Bleiburg, jer jedna megalomanija pothranjuje drugu."¹⁴⁰¹

Žerjavić u ovom izdanju, za razliku o prvog, izlazi sa svojom procenom broja žrtava u Jasenovcu i tvrdi: "u Jasenovcu (je) *moglo biti umorenih između 45 i 52 tisuće Srba* (kurziv, Žerjavić). Osim toga umoreno je još oko 12 tisuća Hrvata i Muslimana, 13 tisuća Jevreja i 10 tisuća Roma, tako da je *vjerojatno* (kurziv, JM) - u Jasenovcu stradalo oko 83 tisuće ljudi."¹⁴⁰²

U ovom izdanju Žerjavić je pokušao popraviti svoju verifikaciju statističkih izračunavanja, pa iako daje 139 jedinica u popisu korišćenih izvora i literature, prema našim spoznajama, za takvu verifikaciju popis, napose izvora i literature s poimničnim spisovima, je daleko širi.

Opsesije i megalomanije završavaju se jednom konstatacijom, koja nam se čini dosta upitnom. Naime, Žerjavić kaže: "Mislim da se nedvojbeno može zaključiti da se do najpribližnijih podataka o broju žrtava nastalih u drugom svjetskom ratu može doći standardnom demografskom metodom, tj. izračunavanjima baziranim na predratnom popisu i kretanju stanovništva da 1939, te očekivanog stanovništva na dan prvog poslijeratnog popisa (15.3.1948), koju smo primijenili dr. B. Kočović i ja. Istu metodu primjenio sam i u izračunavanju stradalih u Jasenovcu i kod Bleiburga, uz kontrolu podacima iz drugih izvora. Stoga vjerujem da se prikazane brojke mogu smatrati objektivnim i realnim."¹⁴⁰³

Upitnost za ovu konstataciju odnosi se kako na mogućnost demografije da na bazi manjkavih podataka (gotovo svi autori ističu određene manjkavosti izvršenih popisa) i nesigurnih parametara (očekivanog prirasta, gde minimalna odstupanja u stopama izazivaju u apsolutnim brojevima velike razlike) dade tačne podatke, ali pod pretpostavkom da je to i moguće, koliko-toliko približno na globalnoj razini, sigurno je, da istom metodom nemoguće je izračunati broj stradalih na konkretnom lokalitetu. To je već manipulacija.

Kritičku analizu Kočovićevih i Žerjavićevih proračuna demografskih gubitaka stanovništva na metodološki sličnim postavkama izvršio je Životije Đorđević u studiji *Gu-*

¹⁴⁰¹*Isto*, 87.

¹⁴⁰²*Isto*, 72.

¹⁴⁰³*Isto*, 88-89.

bici stanovništva Jugoslavije u Drugom svetskom ratu,¹⁴⁰⁴ u kojoj je i sam analizirao demografska kretanja i izvršio izračunavanja demografskih gubitaka. Ovo je, ustvari, prva kritika Kočovića i Žerjavića na metodološki sličnim osnovama, jer ostale, koje su se mogle pročitati, više su bile polemičkog karaktera, bez primene statističko-demografskih metoda.

Đorđević analizira po tabelama rezultate oba prethodna autora, ukazuje na njihove razlike i ukazuje na elemente koje nisu uzimali u obzir ili ih nisu, po njegovom mišljenju, pravilno primenili. I Đorđević naglašava nizak nivo upotrebljivosti podataka iz oba popisa (1931. i 1948.).¹⁴⁰⁵ Osnovna razlika u rezultatima Đorđevića u odnosu na Kočovića i Žerjavića proizlazi ipak u primeni predviđenih stopa godišnjeg priraštaja stanovništva.¹⁴⁰⁶ Đorđević tvrdi i za Kočovića¹⁴⁰⁷ i za Žerjavića¹⁴⁰⁸ da usvajaju nerealno nisku stopu prirodnog priraštaja.

Ne upuštajući se ovde u istaknute razlike i kritičke primedbe na pravilnost primene određenih metodoloških postupaka, uzimanje ili neuzimanje nekih elemenata u obzir itd, ističemo značajnu razliku u konačnom rezultatu.

Prema Đorđeviću, ukupni demografski gubitak je 2 825 000, šta je za oko 800 000 više od rezultata Kočovića i Žerjavića. Uočljiva je razlika u podacima iskazanim u tabelama "121 - Ukupni demografski gubici po teritorijalnoj pripadnosti", "124 - Ukupni demografski gubici po nacionalnoj pripadnosti" i "126 - Poređenje rezultata nekih demografskih izračunavanja". Naime, Đorđević u tabelama 121 i 124 navodi rezultat Kočovića od 1 634 000, a u tabeli 126 rezultat od 1 985 000 ukupnih demografskih gubitaka, a za Žerjavića u tabeli 121 i 124 navodi 1 587 000, a u tabeli 126 daje 2 081 000, dok njegov rezultat u sve tri tabele je 2 825 000. Koliko nam je poznato, Kočović je dao broj od 1 985 000 a Žerjavić od 2 022 000.

¹⁴⁰⁴Životije Đorđević, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*, Beograd, ABC-Grafik, 1997, 256. (dalje: Đorđević, *Gubici stanovništva*).

¹⁴⁰⁵*Isto*, 211.

¹⁴⁰⁶*Isto*, 180; v. tab. 118.

¹⁴⁰⁷*Isto*, 43.

¹⁴⁰⁸*Isto*, 53.

Navedena razlika od oko 800 000 u demografskim gubicima zadržava se i u direktnim ratnim gubicima.¹⁴⁰⁹ Po Đorđeviću broj ubijenih je 1 838 000, Kočović u direktne ratne gubitke ubraja 1 014 000, a Žerjavić 1 027 000. Naročito velika razlika se iskazuje u ratnim gubicima po nacionalnostima: Đorđević u navedenoj tabeli 120 iskazuje za Srbe broj ubijenih 1 607 000 (Kočović 487 000, Žerjavić 530 000), za Hrvate 66 000 (Kočović 207 000, Žerjavić 192 000), za Muslimane isto 66 000 (Kočović nije dao podatak, Žerjavić 103 000).¹⁴¹⁰

Đorđević nije u tabelarnim prikazima pokušao iskazati strukturu gubitaka: logori, vojne formacije, civilne žrtve, osim šta je u tabelama 127 i 128 dao podatke raznih autora o broju ubijenih u logorima, odnosno ukupnom broju usmrćenih.

Smatamo da Đorđevićev tekstualni deo, koji izlazi iz okvira statističko-demografskih podataka (izuzev podataka o prethodnim izračunavanjima), relativizuje studiju (uostalom kao i Kočovićeve i Žerjavićeve tekstualna razmatranja), i pretvara se više u polemiku aktuelnih nacionalnih i političkih naboja. Obzirom na izuzetno poznavanje literature objavljene kod nas i u svetu, šta je vidljivo i iz bibliografskog iskaza¹⁴¹¹ verovatno bi razdvajanje polemičkog i deskriptivnog od statističko-demografske kritičke analize i izračunavanja doprinelo kvaliteti, ne samo studije o demografskim gubicima, već i publikacije koja bi sadržavala potpuniji osvrt na načete teme.

Bibliografski iskaz nije dat u striktnom azbučnom (abecednom) redosledu, pa je otežano služenje njime.

U *Zaključku* Đorđević je istakao pošteno i hrabro, a smatramo to i veoma odgovorno "I posle svega, naše je duboko uverenje da statističke metode ne bi mogle da budu način za tačno utvrđivanje žrtava ni u zemljama u kojima je demografska statistika mogla da bude vođena daleko preciznije",¹⁴¹² za razliku od Žerjavića, koji, kako smo to videli u *Opsesijama i megalomanijama* glorifikuje to kao maltene jedini način za dobivanje poda-

¹⁴⁰⁹Đorđević ih naziva u tabeli 120 "ubijeni" (a šta je sa npr. umrlim od tifusa, smrznutim u zbegovima, umrlim od posledica ranjavanja itd.).

¹⁴¹⁰Prosto neverovatno, da li se može govoriti o nauci, njenim principima, njenoj metodologiji itd. kad se iskazuju ovako drastične razlike. Pre će biti reč o autorima ovakvih računanja.

¹⁴¹¹Đorđević, *Gubici stanovništva*: Izvori i literatura, 235-243. (268 jedinica).

¹⁴¹²Đorđević, *Gubici stanovništva*, 211.

taka o žrtvama rata. Đorđević dalje ističe: "I da bi se prestalo sa licitiranjem i 'igrom brojki', koja bi bila neprikladna, i kad se o mnogo manje važnim preračunavanjima radilo, ipak je *jedini način* da se do tačnog broja žrtava dođe, *njihovo poimenično popisivanje*" (kurziv, *JM*).¹⁴¹³

Slično mišljenje o utvrđivanju ljudskih gubitaka ističe i Mihael Sobolevski: "Ne želim umanjiti značaj te i druge povijesne literature o okolnostima osnivanja logora i zatvora, o njihovoj unutrašnjoj organizaciji, o teškim uvjetima života u njima, metodama fizičkog uništenja zatočenika, tragičnim sudbinama skupina i pojedinaca, ali nam ono ne pruža ni približno pouzdane pokazatelje o stvarnim ljudskim gubicima u njima, jer je nedostavno istražena upravo osobna identifikacija žrtava."¹⁴¹⁴

O pitanjima stvarnih i demografskih gubitaka objavljeno je više naslova (knjiga i članaka), od studioznih, stručnih, do polemičkih, a i onih koji se mogu nazvati pamfletima. Za potpunije sagledavanje ove problematike u ovu grupu uvrštavamo i radove o demografskoj statistici, demografskim kretanjima stanovništva, migracijama itd.¹⁴¹⁵

¹⁴¹³*Isto*, 213.

¹⁴¹⁴Mihael Sobolevski, *Prilog metodologiji istraživanja stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku drugog svjetskog rata*, Zagreb, ČSP, 24, (1)/1992, 177-202. (v. i "Erazmus" br. 4, Zagreb, 1993.).

¹⁴¹⁵Osim ranije navedenih radova vidi: *Demografska kretanja i karakteristike stanovništva Jugoslavije prema nacionalnoj pripadnosti*, Beograd, Institut društvenih nauka, 1978; *Etnički sastav stanovništva Srbije i Crne Gore i Srbi u SFR Jugoslaviji*, Edicija: Etnički prostor Srba, knj. 1, Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet, Beograd, Stručna knjiga, 1993, 328; Ivan Klauzer, *Stanovništvo i domaćinstva u Jugoslaviji i Hrvatskoj*, Zagreb, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 1967; Mirko Korenčić, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971*, Zagreb, Djela JAZU, 1979, XXII+900; *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Materijal s naučnog skupa: Migracioni procesi i Bosna i Hercegovina od ranog srednjeg vijeka do najnovijih dana - njihov uticaj i posljedice na demografska kretanja i promjene u našoj zemlji, održanog u Sarajevu 26. i 27. oktobra 1989. g., Institut za istoriju i Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo, 1990; Mile Nedeljković, *Srbi graničari, Pregled naselja u Republici Hrvatskoj u kojima srpski narod čini većinu na osnovu popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine*, Beograd, Novi dani, 1991, s.p. (XXII lista), (pogreške: u nekim regionima nema niza naselja sa čisto srpskim stanovništvom ili sa značajnom srpskom većinom); Đorđe Pejnović, *Stanovništvo BiH*, Beograd, Naučna knjiga, 1955; V. Simeunović, *Stanovništvo Jugoslavije i socijalističkih republika od 1921-1961*, Beograd, 1964; Vladimir Stipetić, *Jedno stoljeće u razvoju nacionalne strukture stanovništva Hrvatske 1881-1981*, Zagreb, JAZU i Informator, 1987; Jovan Pejin, *Kolonizacija Hrvata na srpskoj zemlji u Sremu, Slavoniji i Baranji*, Sremska Mitrovica, Sremske novine, 1992, 64; Vladimir Žerjavić, *Yugoslavia - the Manipulation of Victims in the Second World War*, Zagreb, Croatian Information Center,

Jasenovački logori i Spomen područje Jasenovac nalaze mesta i u pedagoškoj literaturi vezanoj za radove o tzv. 'njegovanju revolucionarnih tradicija', o ekskurzijama (priprema: istorijska podloga) itd, kao i u literaturi u vezi s muzeološkom delatnošću.

O nekim pedagoškim iskustvima u vezi s Jasenovcem nalazimo nekoliko članaka u časopisu "Nastava istorije" ("Nastava povijesti", "Pouk zgodovine", "Nastava po istoriji")¹⁴¹⁶ i "Školskim novinama",¹⁴¹⁷ a Nenad Antonijević na X kongresu Saveza istori-

1993. (English, French, German); Isti, *Demografski pokazatelji o stradanjima Židova u NDH*, u: Antisemitizam, holokaust, antifašizam, Zagreb, Židovska općina, 1996, 133-138; Safet Bandžović, *Demografska kretanja stanovništva u Bosni i Hercegovini 1941-1945*, magistarski rad na Filozofskom fakultetu u Beogradu, 1988; Mihael Sobolevski, *Prešućena istina - žrtve rata na području bivše Jugoslavije 1941-1945. prema popisu iz 1964. god.*, Zagreb, ČSP, 25 (2-3)/1993, 87-114; Životije Đorđević, *Gubici stanovništva Jugoslavije u II svetskom ratu*, u: Genocid nad Srbima u II svetskom ratu, Beograd, 1995, 615-639; Vladimir Stipetić, *Predgovor*, u: M. Korenčić, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971*, Zagreb, 1979, XXII; Isti, *Jedno stoljeće u brojčanom razvoju stanovništva na današnjem području Jugoslavije*, Forum, XII, 1973; Milena Spasovski, Saša Kicošev i Dragica Živković, *Broj i teritorijalni razmeštaj Srba i Crnogoraca u SFRJ posle Drugog svetskog rata*, u: Etnički sastav stanovništva Srbije i Crne Gore i Srbi u SFR Jugoslaviji, 285-326; Ruža Petrović, *Ratni gubici Jugoslavije u II svetskom ratu*, u: Genocid nad Srbima u II svetskom ratu, 341-359; Ista, *Demografske osobenosti Roma u Jugoslaviji*, u: Razvitak Roma u Jugoslaviji - Problemi i tendencije, Zbornik radova, Beograd, SANU, 1992, 118-127; Mladen Friganović, *Socijalni aspekti demografskih kretanja u SR Hrvatskoj*, Zagreb, Revija za sociologiju, 1-2/1975; Ante Beljo, *Croatia and the Victims of World War II*, hrv. deo: *Žrtve drugog svjetskog rata*, Zajedničar - Fraternalist, Official organ CFU of America, Vol. 80, No 3, January 16, 1985, World War II, Victims; Isti, *The Challenge to oni Dignity*, CIS, 9. March 1987; Bruno Bušić, *Ukupni demografski i neposredni ratni gubici u stanovništvu SFRJ na dan 15.3.1948. godine zbog Drugog svjetskog rata*, u: Jedino Hrvatska, Norval - Kanada, 1983, 309-312. (isto: *Žrtve rata*, Zagreb, Hrvatski književni list, br. 15, srpanj 1969, 2-3; isto u: Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, Barselona, 1976); Stjepan Đureković, *Istina o žrtvama Drugog svjetskog rata na teritoriji Jugoslavije*, "Danica", hrvatski tjednik, Čikago, br. 44, 5.11.1982.

¹⁴¹⁶Mirjana Lončar, *Literarno stvaralaštvo mladih inspirirano posjetom spomen područjima i spomenicima revolucije*, *Nastava povijesti*, 2/1982, 65-73; Duško Lončar, *Neke mogućnosti korištenja poema o NOB-u i revoluciji u nastavi povijesti*, Referat na seminaru u Jasenovcu, 1981, *Nastava povijesti*, 3-4/1981, 161-178; Franjo Horvat, *Nastavna ekskurzija na Spomen područje Jasenovac*, Referat na seminaru u Jasenovcu, 1981, *Nastava povijesti*, 3-4/1981, 179-184; Elza Bertović, *Neka iskustva o njegovanju revolucionarnih tradicija radnim odgojem i drugim oblicima javnih manifestacija*, Referat na seminaru u Jasenovcu, 1981. o saradnji SŠC Novska i Spomen područja Jasenovac, *Nastava povijesti*, 3-4/1981, 185-189.

čara Jugoslavije izlaže *Zašto predavati o genocidu*.¹⁴¹⁸ O mogućnostima prezentacije Spomen područja Jasenovac imamo prilog Branislave Milošević na Okruglom stolu "Jasenovac 1986",¹⁴¹⁹ kao i uvodno saopštenje Ane Požar na Okruglom stolu 1984,¹⁴²⁰ a prikaz muzejske postavke daje Dušan Kojović u "Informatica museologica".¹⁴²¹ O školi i genocidu piše Đorđe Lekić,¹⁴²² gde uz pojam genocida i genocid na našim prostorima objašnjava i suštinu indoktrinacije u društvu i školi kao njegovih generatora.

O jasenovačkim logorima sa medicinskog aspekta, o raznim logorskim oboljenjima, stradanjima logoraša usled namerno izazvanih stanja i oboljenja, zarazama, bolestima itd. osim pomenutih radova dr. Nikole Nikolića (*Jasenovački logor*, odnosno *Jasenovački logor smrti*),¹⁴²³ koji su ne samo memoarski zapisi, već daju i pregled raznih oboljenja, stanja i ponašanja sa stručno-medicinskog aspekta, znamo za vrlo mali broj naslova. Mada se pominju Nikolićevi stručni radovi objavljeni u stručnim časopisima¹⁴²⁴ poznat nam je samo *Prilog poznavanju funkcionalnog karaktera vitamina na osnovu studije i promatranja u vanrednim uslovima u toku II svjetskog rata*.¹⁴²⁵ U memoarskoj literaturi pomenuli smo i zapis dr. Zore Radujkov (Faist-Radujkov),¹⁴²⁶ kao i svedočenja još nekoliko lekara, međutim koja ne daju i analize sa stanovišta njihove struke. Više je, pak, radova na temu zlo-

¹⁴¹⁷Đorđe Đurić, *Potrebna stalna suradnja sa školama (Odgojno-obrazovna funkcija Spomen područja Jasenovac)*, "Školske novine", br. 38-39. (1022-1023), 27.11.1979.

¹⁴¹⁸Nenad Antonijević, *Zašto predavati o genocidu*, Posebni otisak iz Zbornika radova X kongresa Saveza istoričara Jugoslavije, Beograd, 1998, 753-759.

¹⁴¹⁹Branislava Milošević, *Prezentacija spomen područja - muzeja koncentracionih logora*, Okrugli stol "Jasenovac 1985", 241-262.

¹⁴²⁰Ana Požar, *"Jasenovac" traži više istraživanja*, Okrugli stol 21. travnja 1984, 12-17; Ista, *Spomen područje Jasenovac*, *Nastava povijesti*, 2/1984, 110-115.

¹⁴²¹Dušan Kojović, *Prikaz muzejskog postava u Memorijalnom muzeju u Jasenovcu*, *Informatica museologica*, MDC, Zagreb.

¹⁴²²Đorđe Lekić, *Škola i genocid*, Beograd, Književne novine - Enciklopedija, 1993, 212.

¹⁴²³Vidi nap. 405, 581, 584.

¹⁴²⁴Vidi nap. 592.

¹⁴²⁵Nikola Nikolić, *Prilog poznavanju funkcionalnog karaktera vitamina na osnovu studije i promatranja u vanrednim uslovima u toku II svjetskog rata*, *Medicinski arhiv*, 5/1954.

¹⁴²⁶Zora Radujkov, *Sećanja lekara - zatočenika o životu i radu u logoru Jasenovac*, Novi Sad, Medicinski pregled, od br. 1/1962, i u "Poruke" 1 (13), 1980, Zora Faist-Radujkov *Bila sam liječnik u logoru*.

upotrebe medicinske nauke u nemačkim logorima i zločinima ljudi koji su se obavezali na pomoć drugima.¹⁴²⁷

U knjižici dr. D. Juliusa *Liječnici - ratni zločinci*¹⁴²⁸ govori se o medicinskim eksperimentima u nemačkim logorima i o lekarima koji su vršili zločine. Navode se imena lekara koji su vršili zločine nad Jugoslovenima, pa se pominje SS major dr. Jung vrhovni lekar Gestapoa u Beogradu, te niz nemačkih, talijanskih i mađarskih lekara koji su vršili direktne ratne zločine. Dr. Julius navodi lekara - ustašu Keser Dragu iz Karlovca, "za koga je utvrđeno da je na Kozari 1942. godine živima vadio oči i te oči nanizao kao đerdan na kopac i tako ih pokazivao."¹⁴²⁹ Dr. Julius, pozivajući se na svoj rad,¹⁴³⁰ u vezi sa zločincima kaže: "došli smo do konstatacije, da nam individualna psihopatologija ne može dati nikakvo rješenje problema: njome smo mogli dokazati samo toliko, da se među ratnim zločincima nalazi neznatan broj psihotičara, nešto više psihopata, no da su u ogromnoj većini duševno zdrave osobe. Među ovima ima pak neznatan broj već ranije suđenih kriminalnih tipova, a većina pripada takozvanim normalnim ljudima. Isto tako morali smo odbaciti pretpostavke, da rat 'kao takav' dovodi do ratnih zločina, da je sposobnost za izvršenje ratnog zločina 'rasna' osobina Nijemaca, da je ona vezana za rase niske kulture ili za osobe primitivnog stepena obrazovanja. Rekli smo dakle, da nam jedino socijalna psihopatologija može dati objašnjenje. To je ona nauka koja se općenito bavi vezama društva i psihopatoloških fenomena, odnosno njena uža grana: sociološka psihopatologija, koja izučava utjecaj društva na izazivanje psihopatoloških pojava."¹⁴³¹

Genocid kao fenomen postoji u istoriji ljudskog društva od kada i to društvo i istorija društva je i njegova istorija, ali definisan je u pravnim sistemima tek nakon II svetskog rata, iako su se neki od njegovih elemenata nalazili u definicijama elemenata zločina protiv čovečnosti, bilo da se radi kodifikaciji ratnih zločina, ratnog prava, kodeksima ponašanja za-

¹⁴²⁷Vidi npr. František Bloka, *Medicina na krivih putih*, Zvezd borec, Ljubljana, 1966.

¹⁴²⁸Dezider Julius, *Liječnici - ratni zločinci*, Beograd, Medicinska knjiga, 1948, 37. (isto u: "Narodno zdravlje", br. 7-8/1948).

¹⁴²⁹Julius, *o. c.*, 30.

¹⁴³⁰Julius, *War criminals in the light of social psychopathology*, Acta medicinae legalis et socialis, I/1, Bruxelles, 1948.

¹⁴³¹Julius, *o. c.*, 30-31.

raćenih strana itd. Iako je Jugoslavija zemlja potpisnica povelje o osnivanju Ujedinjenih nacija i zemlja sudionik međunarodne kodifikacije zločina genocida, u našoj historiografiji i pravnoj nauci, do unazad nekoliko godina, malo je radova na ovu temu, bolje rečeno, ako izuzmemo Alberta Vajsa,¹⁴³² reč "genocid" se gotovo i ne javlja u naslovima knjiga i članaka.

Kako jasenovački logori i sve šta se u njima dešavalo predstavljaju eklatantne primere za sva teoretska razmatranja o zločinima (pa bilo gde ih svrstali u pravnoj terminologiji), a sigurno i o zločinu genocida, to uvrštavamo i neke naslove iz ove oblasti u širi popis literature.

Osim već ranije pomenutih: *Nirnberški proces*¹⁴³³ i *Zločin protiv čovečnosti i međunarodnog prava*¹⁴³⁴ u grupi objavljenih izvora, ovde ćemo uvrstiti desetak naslova.

Knjiga Aleksandra Ignjatovića *Genocid u međunarodnom i nacionalnom krivičnom pravu*¹⁴³⁵ predstavlja savremenu studiju o genocidu i ratnim zločinima sa krivičnog aspekta u nacionalnom i međunarodnom krivičnom pravu. Određeni su pojam i razvoj genocida i ratnog zločina, određivanje i sankcionisanje u međunarodnim dokumentima i nacionalnim zakonodavstvima sa uporednopravnim prikazom, kao i složena i kompleksna problematika krivične odgovornosti pojedinca i države za genocid i ratne zločine.

Smilja Avramov u svojoj studiji¹⁴³⁶ razmatra posebno genocid u NDH, njegov "zakonski" osnov, metode izvršenja, uzroke i motive.

U teoretskom prikazu *Istraživanje tamne strane istorije* Slobodan Branković¹⁴³⁷ razmatra teorije o genocidu, zločine u istoriji i zločine na jugoslovenskim prostorima, a te-

¹⁴³²Albert Vajs, *Zločin genocida u međunarodnom krivičnom pravu*, Beograd, Međunarodni problemi, 1/1949, i u: *Spomenica 1905-1964: Albert Vajs*, Beograd, 1965.

¹⁴³³*Nirnberški proces*, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd, 1946.

¹⁴³⁴*Zločin protiv čovečnosti i međunarodnog prava*, *Nirnberška presuda i dokumenti o genocidu*, Beograd, Službeni list SRJ, 1992, 316.

¹⁴³⁵Aleksandar Ignjatović, *Genocid u međunarodnom i nacionalnom krivičnom pravu*, NIU Vojska, Beograd, 1996, 179.

¹⁴³⁶Smilja Avramov, *Genocid u Jugoslaviji u svetlosti međunarodnog prava*, Beograd, Politika, 1992, 532; Vidi i: Tekst u Katalogu izložbe *Genocid nad Srbima 1941-1945*, knj. 1, *Žrtve*, Beograd, Muzej primenjene umetnosti, 1992, 12-21.

oretska razmatranja argumentuje dokumentima u prilogu. U istom broju VIG-a je i članak Dragoljuba Živojinovića *Genocid i objašnjenja genocida*.¹⁴³⁸

O ratnim zločinima protiv civilnog stanovništva, ratnom zločinu i genocidu, zaštiti žrtava rata pišu Lajčo Klajn,¹⁴³⁹ Slavko Vukčević,¹⁴⁴⁰ Ante Kalodera,¹⁴⁴¹ Jelena Lopičić¹⁴⁴² i dr.¹⁴⁴³

Milan Basta pišući svoj memoarski zapis¹⁴⁴⁴ o poslednjim vojnim operacijama i zarobljavanju nemačkih i kvislinških formacija,¹⁴⁴⁵ pominje i logor Jasenovac uz imena određenih zarobljenih ustaških oficira i funkcionera. U proširenom, dopunjenom i presi-

¹⁴³⁷Slobodan Branković, *Istraživanja tamne strane istorije*, VIG, 1-2/1994, 217-240, tematski broj: *Zločini, genocid, holokaust*.

¹⁴³⁸Dragoljub Živojinović, *Genocid i objašnjenja genocida*, VIG, 1-2/1994, 37-46.

¹⁴³⁹Lajčo Klajn, *Genocid i kazna, Na severu okupirane Jugoslavije (1941-1945)*, IBN Centar Beograd, Novi Sad, 1991, 375.

¹⁴⁴⁰Slavko Vukčević, *Ratni zločini i genocid u Jugoslaviji od 1941. do 1945*, Beograd, Vojno delo, br. 3/1995, 192-210.

¹⁴⁴¹Ante Kalodera, *Teoretska postavka i razrada ratnog zločina*, u: Spomenica I Kongresa pravnika antifašista, Zagreb, 1974.

¹⁴⁴²Jelena Lopičić, *Ratni zločin protiv civilnog stanovništva iz člana 142. KZ SRJ*, Beograd, 1999, 178.

¹⁴⁴³Vidi: Gojko Nikoliš, *O ratnim zločinima* (prilog diskusiji), u: Drugi svjetski rat i mir među narodima, Zbornik radova, Zagreb, 1972. Vidi i: *Ženevske konvencije o zaštiti žrtava rata*, Beograd, 1960; *Ženevske konvencije o zaštiti žrtava rata od 1949. i dopunski protokoli od 1977.* (urednici: Boško Jakovljević, ... et al.), Beograd, Skupština Crvenog krsta Jugoslavije, 1991, 326. Aleksandar Levi, *Krivična dela protiv čovečnosti i međunarodnog prava iz aspekta jugoslovenskog zakonodavstva*, Jevrejski almanah 1963-1964, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1965, 103-128.

¹⁴⁴⁴Milan Basta, *Rat poslije rata, Pavelićevi generali se predaju*, Zagreb, Stvarnost, 1963, 156; *Isti, Agonija i slom Nezavisne Države Hrvatske*, Beograd, Rad, 1971.

¹⁴⁴⁵Ratne operacije u Sloveniji i na tlu Austrije, zarobljavanje nemačke i kvislinške vojske i predaje dela te vojske od strane saveznika jedinicama JA, stalna je "hit tema", naročito hrvatske emigracije, a i novije hrvatske historiografske publicistike, o tzv. "blajburškoj tragediji". O tome kao "blajburškom mitu" piše i Tuđman (*Bespuća*), navodeći i literaturu, smatrajući da se radi o "mitu" (kao šta smatra da broj žrtava u Jasenovcu je "jasenovački mit") i preterivanju. Međutim, indikativno je, da govoreći o "blajburškom mitu" nije tako decidan u nastojanju da ga ospori kao kad se radi o "jasenovačkom mitu" i ne daje nikakve svoje ocene i procene o broju poginulih. Iako se prividno ograđuje i od "blajburškog mita", dobiva se dojam da, tobože "znanstvenom objektivnošću podataka" bliži je brojkama koje "osporava" kao "mit", nego negiranju tog broja.

stematizovanom izdanju pod naslovom *Rat je završen sedam dana kasnije*¹⁴⁴⁶ dao je i prikaz (sa ukazivanjem na izvore) o razvoju i genezi ustaštva, dolasku na vlast, koncepciji ustaške države itd. Basta govori o sistemu masovnog terora i zločina (122-125), čišćenju terena i kaznenim ekspedicijama sa odvođenjem stanovništva u logor (125-127) i posebno obrađuje koncentracione logore (127-135). Prilog o jasenovačkim logorima dao je sa dosta faktografije, međutim, ima i nekritičkog preuzimanja tvrdnji (sistem logora, preuzimanje pogrešno napisanih imena - npr. sveštenik Rihar, a ne Bihar), te nekorektnog navođenja izvora (npr.: "Nikolić: Jasenovac" - Nikolić je objavio više naslova, a ni jedan nije samo "Jasenovac", ili "Nikolić u knjizi 'Logor I: Krapje', a pod tim naslovom nema knjige). Basta navodi i podatak o sukobu ustaša i Đurišićevih četnika na Lijevča polju (str. 384), o čemu piše i Fikreta Jelić-Butić u *Četnici u Hrvatskoj*, ali ne govori o odvođenju u logor. Basta govori o predaji četnika, sprovođenju u Bosansku Gradišku, a na str. 395. prenosi, bez argumentacije, podatak da se Đurišić predao sa 1 500 oficira, prvaka i dr., među njima i Dragiša Vasić, te da su ih ustaše poklale i bacile u Savu.

Aleksandar Vojnović, u duhu publicističkog žanra pisanoj hronologiji rasula NDH *Zločin je bježao na zapad*,¹⁴⁴⁷ daje nekoliko podataka koji se odnose na našu temu. U istoj biblioteci CIP objavljuje još nekoliko naslova u kojima se nalaze i određeni podaci o Jasenovcu.¹⁴⁴⁸

O Andriji Artukoviću dosta je pisano u vreme suđenja u SAD i izručenja i suđenja u Zagrebu. Pošto se radi o ministru unutrašnjih poslova NDH, gotovo se ne može govoriti o Artukoviću a ne pominjati Jasenovac. Artuković je postao "hit tema" sa objavljivanjem brojnih feljtona i napisa u štampi, o čemu je već bilo reči, kao i objavljivanjem nekoliko naslova knjiga.¹⁴⁴⁹

¹⁴⁴⁶Milan Basta, *Rat je završen sedam dana kasnije*, Zagreb, Globus, 1976, 454.

¹⁴⁴⁷Aleksandar Vojnović, *Zločin je bježao na zapad*, Zagreb, CIP, 1987, 379.

¹⁴⁴⁸Milorad Vavić, Đorđe Ličina, Jovan Pavlovski, *Xhafer Deva, Andrija Artuković, Vjekoslav Luburić, Vančo Mihailov*, Zagreb, CIP, 1985, 341. (Iz sadržaja: Đorđe Ličina, *Andrija Artuković*, 5-95; Isti, *Vjekoslav Luburić*, 97-175.); Aleksandar Vojnović, *Ante Pavelić*, Zagreb, CIP, 1988, 380. (Navodno i Marijan Barišić je objavio knjigu pod istim nazivom.); *Gestapo u Jugoslaviji*, Zagreb, CIP, 1977.

¹⁴⁴⁹Branimir Stanojević, *Ustaški ministar smrti, Anatomija zločina Andrije Artukovića*, Beograd, Nova knjiga, 1985. (O Jasenovcu na str. 159-160, 180, 233-242, 249-255, 259-260, 263-265.); Đorđe Ličina, *Dossier Artuković*, Zagreb, CIP, 1986, 195; Jovo Popović je nekoliko dana po završetku suđenja Andriji Artukoviću

Medijsku pažnju posebno je privukla ranije pomenuta Bulajićeva dvotomna, odnosno u konačnoj verziji četverotomna knjiga *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*,¹⁴⁵⁰ sa tezom da je Artuković osuđen za nepostojeća dela na osnovu lažnog svedočenja, a da nije (namerno) suđen za dokazivo i stvarno delo ustaškog genocida nad Srbima, Jevrejima i Romima. S tim u vezi Bulajić podnosi tužbu protiv "krunskog svjedoka" (ustaše Avde Bajrića) i vodi o tome polemiku u štampi.¹⁴⁵¹ Iz knjige, nekoliko feljtona i polemika i ukupne medijske promocije¹⁴⁵² uočljiva je Bulajićeva teza da se nije dovoljno učinilo na valjanoj verifikaciji Jasenovca i da se Jasenovac svesno zapostavlja, da nisu valjano verifikovani uzroci koji su doveli do zločina.¹⁴⁵³

Obimna knjiga Milana Bulajića prerasla je okvir suđenja Andriji Artukoviću i svih dokazanih ili nedokazanih teza u vezi s tim, ona je po količini materijala koga donosi u vezi s našom temom, postala jedna od nezaobilaznih bibliografskih jedinica. Dokumenta i podataka o jasenovačkim logorima u ovoj četverotomnoj knjizi ima za jednu obimnu posebnu ediciju, naime Jasenovac i njegovi lokaliteti pominju se u prve dve knjige na 445 a u druge dve na 246 stranica. I upravo ta obimnost knjige (3200 stranica) je i njen glavni nedostatak, količina datog materijala otežava sagledavanje celine. Za našu temu veći efekt bi bio da je citirana dokumentacija izdvojena i data pregledno (hronološki, tematski) kao dokumenta (ne u izvodima), kao prilog osnovnoj razradi teme.

o istome objavio takođe knjigu, *Suđenje Andriji Artukoviću i što nije rečeno*, Zagreb, Stvarnost i Jugoart, 1986.

¹⁴⁵⁰Milan Bulajić, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, Beograd, Rad, knj. I-II, 1988, 829+956, knj. III-IV, 1989, 1350.

¹⁴⁵¹*Zagrebački proces pod sumnjom*, "Intervju", br. 216. od 15.9.1989. i br. 217. od 30.9.1989.

¹⁴⁵²Upor. poglavlje u IV knjizi: *Javnost i nalazi Milana Bulajića - Pregled pisanja štampe, radija i televizije - Javni nastupi i odjeci*, 1258-1265.

¹⁴⁵³Milan Bulajić, *Neka zapažanja sa prostora ustaških koncentracionih logora u Jasenovcu i Staroj Gradiški*, u: Vladimir Dedijer, Vatikan i Jasenovac, Beograd, Rad, 1987, 682-686.

Slučaj Andrije Hebranga¹⁴⁵⁴ je tema koja zaokuplja pažnju brojnih istoriografa i kvaziistoriografa.¹⁴⁵⁵ Za našu temu ova publicistika, često karaktera "knjigom po knjizi", interesantna je sa stanovišta u kolikoj meri daje poneki podatak o jasenovačkim logorima. Knjige o Hebrangu su pisali: Mile Milatović,¹⁴⁵⁶ Dragan Kljakić,¹⁴⁵⁷ Ivan Supek,¹⁴⁵⁸ Zvonko Ivanković - Vonta,¹⁴⁵⁹ Živorad Mihajlović - Šilja.¹⁴⁶⁰ O Hebrangu pišu Dedi-
jer,¹⁴⁶¹ Cenčić,¹⁴⁶² Doder,¹⁴⁶³ Miletić¹⁴⁶⁴ i drugi.¹⁴⁶⁵ I najnovija hrvatska historiografija bavi

¹⁴⁵⁴Andrija Hebrang, sekretar CK KPH, logoraš jasenovačkih logora, zamenjen s drugovima za ustaške funkcionere Wagnera i Vutuca. Bio je na nizu odgovornih funkcija u ratu i posle rata. Uhapšen i, između ostalog, optužen, da se u istrazi, koju je nad njim vodio Viktor Tomić u Jasenovcu i Staroj Gradiški, nije držao dobro, dapače, da je i potpisao za agenturni rad. Ubio se (po nekima - navodno) u istražnom zatvoru. Hebrangu neki pripisuju 'u zasluge' da se ostaci logora posle rata nisu sačuvali i konzervisali.

¹⁴⁵⁵Pod pojmom "kvaziistoriografi" podrazumevamo one šta na osnovu nešta oskudnih činjenica pišu čitave "studije" i "monografije", a faktografijom barataju kako im za postavljenu tezu (ili, češće, hipotezu) odgovara.

¹⁴⁵⁶Mile Milatović, *Slučaj Andrije Hebrang*, Beograd, Kultura, 1952, 266. Prva knjiga o Hebrangu (dosta dugo i jedina). Milatović je vodio istragu nad Hebrangom. U knjizi je objavljeno nekoliko dokumenata, među njima i zapisnici iz Jasenovca i Stare Gradiške, iz kojih je vidljivo Hebrangovo izdajničko držanje. Za ove i neke druge dokumente Zvonko Ivanković - Vonta tvrdi da su falsifikati, odnosno da je Milatović ubacivao proizvoljno delove teksta.

¹⁴⁵⁷Dragan Kljakić, *Dosije Hebrang*, Beograd, Partizanska knjiga, 313.

¹⁴⁵⁸Ivan Supek, *Krunski svjedok protiv Hebranga*, Chicago, 1983.

¹⁴⁵⁹Zvonko Ivanković-Vonta, *Hebrang*, Zagreb, Asocijacija naučnih unija Jugoslavije, 1988, 365. Jedna iz serije knjiga polemika i osporavanja tipa "knjigom na knjigu". Autor pokušava osporiti (dokumentovati) Milatovića i druge, optužujući ga i za falsifikat. U prilog svojoj tezi vrši sadržajnu i jezičnu analizu dokumenata i navoda, te im osporava autentičnost. Na str. 31-32. daje bibliografiju "optužbi", tj. knjiga i članaka o Hebrangu.

¹⁴⁶⁰Živorad Mihajlović - Šilja, *Hebrang izdajnik ili žrtva političke igre*, Beograd, Nova knjiga, 1989.

¹⁴⁶¹Vladimir Dediđer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, II, Rijeka, Liburnija, Zagreb, Mladost, 1981, 1262. Na str. 470-478. razgovor s Kopiničem i Cenčićem o Hebrangu, da li je potpisao obavezu ustaškoj policiji i Gestapou, i str. 479-480: V. Dediđer, *Andrija Hebrang o svom hapšenju 25. februara 1942.* (iz "Dnevnika", 27.10.1942.) - o boravku u zatvoru na Savskoj cesti (poseta Pavelića), boravku u logoru i stanju u logoru, te o razmeni. Dediđer donosi i zapis Vjenceslava Cenčića, *Četverogodišnja Meri Kopinič kao taoc (Kazivanje Josipa Kopiniča)*, 494-495, o zameni grupe logoraša u Pisarovini. Na str. 379-380. piše o stradanjima Srba, Jevreja i Cigana u NDH i logorima.

¹⁴⁶²Vjenceslav Cenčić, *Enigma Kopinič*, Beograd, Rad, 1983.

se Hebrangom, naravno sa stanovišta negiranja svega šta je u istoriografiji "hrvatske tamnice - Jugoslavije" napisano "sa velikosrpskih," šta znači, "protuhrvatskih pozicija". Obol tome pisanju daje i Nada Kisić-Kolanović.¹⁴⁶⁶

O položaju i stradanju Srpske pravoslavne crkve, rušenju pravoslavnih hramova i stradanju pravoslavnog sveštenstva podataka nalazimo u više posebnih izdanja i članaka. Nas interesuju prvenstveno naslovi u čijem sadržaju nalazimo podatke o jasenovačkim logorima, bilo da se radi o imenima sveštenika ili drugih lica ubijenih u logorima, bilo da se radi o zločinima nad sveštenicima i pravoslavnim hramovima koje su činile ustaše iz 1. UOZ, odnosno logora Jasenovac.

O stradanju pravoslavnog sveštenstva pisano je u *Spomenici pravoslavnih sveštenika - žrtava fašističkog terora palih u NOB*.¹⁴⁶⁷ Nakon neuspeha s akcijom nasilnog "katoličenja" (kako to zove Krizman) ili "prekrštavanja", odnosno "pokršćavanja" (kako se to uobičajeno naziva), Pavelić pristupa formiranju Hrvatske pravoslavne crkve u NDH, o čemu je pisao Dušan Kašić.¹⁴⁶⁸ Dok u knjizi *Od Kosova do Jadovna*¹⁴⁶⁹ Jasenovac se samo uzgred pominje. U *Prilogu*, u istoj knjizi, je objavljena i polemika između "Pravoslavlja" i "Glasa koncila" u kojoj je više reči o katoličenju i Jasenovcu.

¹⁴⁶³Milenko Doder, *Kopinič bez enigme*, Zagreb, CIP, 1986.

¹⁴⁶⁴Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac*, knj. 1, str. 330-332, 334-337, 348-349, 432-436, 453-454, 458-459. Vidi i: Isti, *Predstoji i treći tom*, "Naše teme", 9/1986, 1315.

¹⁴⁶⁵Uz već pomenute o Hebrangu piši, odnosno sudeluju u polemikama: Slavko Odić, Jakov Blažević, Olga Hebrang (Kohn Nikica Smiljanić i drugi).

¹⁴⁶⁶Nada Kisić-Kolanović, *Hebrang - iluzije i otrežnjenja*, Zagreb, 1996.

¹⁴⁶⁷*Spomenica pravoslavnih sveštenika - žrtava fašističkog terora i palih u NOB*, Beograd, Savez udruženja pravoslavnih sveštenika FNRJ, 1960.

¹⁴⁶⁸Dušan Lj. Kašić, *Srpska crkva u tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, u: Srpska pravoslavna crkva 1920-1970, Beograd, 1971; Isti, *Srbi i pravoslavlje u Slavoniji i sjevernoj Hrvatskoj*, Zagreb, 1967.

¹⁴⁶⁹Atanasije Jevtić, *Od Kosova do Jadovna*, Putni zapisi jeromonaha Atanasija Jevtića, izd. autora, Beograd, 1984. Preštampano iz "Pravoslavlja" br. 400. od 15.1.1983, 404. od 15.1.1984. i 405. od 1.2.1984. Jasenovac se nešta više pominje u Prilogu, posebno u polemici "Pravoslavlja" i "Glasa koncila".

Đoko Slijepčević u 3. knjizi *Istorija Srpske pravoslavne crkve*¹⁴⁷⁰ piše o uništenju SPC u NDH¹⁴⁷¹ i stvaranju Hrvatske pravoslavne crkve,¹⁴⁷² o čemu govori i Veljko Đurić u knjizi *Ustaše i pravoslavlje*,¹⁴⁷³ i drugi.¹⁴⁷⁴ O HPC piše i konvertit Miloš Oberknežević¹⁴⁷⁵ (koji inače služi Tuđmanu kao autoritet),¹⁴⁷⁶ kao i Juraj Kolarić, za koga su ustaški zločini samo odgovor na srpske zločine.¹⁴⁷⁷

Tema srpsko-hrvatskih odnosa, i u vezi s tim stradanje Srba u XX veku, po broju naslova svakako spada u veoma eksploatisane teme. Naravno ne i definitivno obrađene, jer mnoga pitanja jedva da su i otvorena. Iako je najuže vezana za našu temu (ustvari naša tema se može posmatrati i kao deo ove šire), nećemo je posebno elaborirati (zapravo čitav rad je i elaboracija jednog segmenta ove teme).

U popisu literature navešćemo izvestan broj radova koji se bave srpsko-hrvatskim odnosima, a posebno pitanjima stradanja srpskog naroda (gde tema Jasenovca je neizbežna), od onih koji prilaze ovim pitanjima na stručnoj i naučnoj osnovi do publicistike (ponekad i upitnog nivoa argumentacije).

¹⁴⁷⁰Đoko Slijepčević, *Istorija Srpske pravoslavne crkve*, I-III, knj. 3, *Za vreme Drugog svetskog rata i posle njega*, Köln, 1986, 504.

¹⁴⁷¹*Isto*, 90-105.

¹⁴⁷²*Isto*, 106-122.

¹⁴⁷³Veljko Đ. Đurić, *Ustaše i pravoslavlje, Hrvatska pravoslavna crkva*, Beograd, Beletra, 1989, 284. (vidi prikaz: Milorad P. Radusinović, *Veljko Đ. Đurić, Ustaše i pravoslavlje*, *Istorija 20. veka*, 1-2/1990.); Vidi i: Veljko Đ. Đurić *Golgota Srpske pravoslavne crkve 1941-1945*, (3. Izdanje), Beograd, ABC grafik, 1998, 548; i: Isti, *Prekrštavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj - Prilozi za istoriju ustaškog genocida*, Beograd, 1991.

¹⁴⁷⁴Vidi: *Spomenica povodom osamdesetogodišnjice okupacije Bosne i Hercegovine (1878-1958), pedesetogodišnjice aneksije (1908-1958) i četrdesetogodišnjice oslobođenja i ujedinjenja (1918-1958)*, Beograd, 1956; Dinko Davidov, *Ogrešenje*, Šabac, 1986; Joža Horvat, *Hrvatski panoptikum*, Zagreb, 1965; vidi: Pšunjski, *U ime Hrista, Svetinje u plamenu*, Beograd, 1944. (Reprint: Beograd, "Novo delo", 1993.)

¹⁴⁷⁵Miloš Oberknežević, *Razvoj pravoslavlja u Hrvatskoj i Hrvatska pravoslavna crkva*, München - Barcelona, Hrvatska revija, 1979. (Otisak iz "Hrvatske revije", god. XXIX, sv. 2.).

¹⁴⁷⁶Vidi komentar u knjizi Gorana Babića, *Bespuća Franje Tuđmana*.

¹⁴⁷⁷Juraj Kolarić, *Pravoslavnik*, Zagreb, 1985, 212.

Srpsko-hrvatskim odnosima u prošlosti, ali i savremenim, u nekoliko radova bave se: Vasilije Krestić,¹⁴⁷⁸ Ivo Banac,¹⁴⁷⁹ Lazar Marković¹⁴⁸⁰ i drugi.

O stradanju srpskog naroda i zločinima ustaša dosta je studioznih i argumentacijom potkrepljenih radova, ali ima i radova u kojima se poistovećuje ustaška ideologija s čitavim hrvatskim korpusom. Ovde ubrajamo i naslove iz eksploatisane teme "svetske zavere protiv Srba", "vatikansko-kominternovske zavere" i niza inih "zavera".¹⁴⁸¹

¹⁴⁷⁸Vasilije Krestić, *Srpskohrvatski odnosi i jugoslovenska ideja 1873-1896, Studije i članci*, Beograd, Narodna knjiga, 1983; Isti, *Srpskohrvatski odnosi i jugoslovenska ideja u drugoj polovini 19. veka*, Beograd, Nova knjiga, 1988; Isti, *Srbi i Hrvati, Uzroci sukoba*, Čačak, Tehn. fakultet, 1997; Isti, *Genocidom do velike Hrvatske*, Matica srpska Novi Sad i Arhiv Srbije Beograd, 1998, 157.

¹⁴⁷⁹Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji, Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb, 1988, 420.

¹⁴⁸⁰Lazar Marković, *Srbi i Hrvati 1914-1944*, Priredio: Simon Simonović, Beograd, SKZ, 1993, 220.

¹⁴⁸¹Dušan Lukač, *Tri genocida nad Srbima u XX veku*, Beograd, SANU, Balkanološki institut, 1998, 327; Petar Opačić, *Genocid nad Srbima u dvadesetom veku*, Beograd, 1992; Lazo M. Kostić, *Podvizi Hrvata u Drugom svetskom ratu izneti od njihovih saveznika*, Izdanje SNO u Kanadi, Hamilton, 1967, 190. (vidi i: *The Holocaust in the "Independent State of Croatia", An account based on German, Italian and the other sources* by Dr Lazo M. Kostich, "Liberty" Chicago, 1981, 295); Avro Manhattan, *Terror over Yugoslavia, The threat to Europa*, London, 1953, 153; *Martyrdom of the Serbs, Persecutions of the Serbian orthodox Church and massacre of the Serbian people*, Printed Palandek's press, Chicago, s.a.; William Dorich, *The Serbian Genocide 1941-45*, Published by the Serbian Orthodox Diocese of Western America, Los Angeles, CA, 1991; Milivoj Marković, *Zaboravljena budućnost (Genocid nad Srbima u svetlosti istorije, filozofije i književnosti)*, Beograd, Građevinska knjiga, 1992; *Catena mundi, Srpska hronika na svetskim verigama* (priredio: Predrag R. Dragić Kijuk), I-II, Beograd, Matica Srba i iseljenika i Kraljevo, Ibarske novosti, 1992, 880+952; Dimitrije Ristevski, *Opšta rehabilitacija Srbije*, Beograd, Narodna knjiga i Alfa, 1998, 377; Milan Čubrčić, *Između noža i križa*, Beograd, Književne novine, 1990, 218; Žarko Gavrilović, *Na braniku vere i nacije*, Beograd, 1986; Marko S. Marković, *Pola veka srpske golgote*, Beograd, Srpski Obraz, 1995, 251; Dragoslav Stranjaković, *Najveći zločini sadašnjice, Patnje i stradanja srpskog naroda u NDH od 1941-1945*, Gornji Milanovac, Dečje novine i Priština, Jedinstvo, 1991, 578; Radulović Milica, *Ustaški logori u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945*, Beograd, C-print, 1995, 103+16; Rastislav V. Petrović, *Zavera protiv Srba*, Beograd, Dositej, 1990; Isti, *Smotri Roosija*, Beograd, Stručna knjiga, 1998, 315; Gojo Riste Dakina, *Genocid nad Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Budi katolik ili umri*, Beograd, ISI, 1994, 342; Tomislav Bogavac, *Nestajanje Srba*, Niš, Prosveta, 1994, 340; Psunjski, *Hrvati u svetlosti istorijske istine*, Beograd, 1944. (reprint: Beograd, "Nikola Pašić", 1994, 240); Dejan Lučić, *Paveličev testament, Zavera protiv srpskog naroda*, tom 1, Beograd, AIZ Dosije, 1990, 284; Aleksandar S. Jovanović, *Broz i Hrvati*, Idij, Veternik, 1999, 302.

Temom stradanja i zločina bave se izložbe, i razne edicije tipa albuma sa fotosima i faksimilima dokumenata, tako da izdanja kataloga ovakvih izložbi, zbirki fotografija i mapa sa podacima o stratištima i sl. možemo, ako objavljuju do tada neobjavljeni materijal, uvrstiti u izvore, a češće, pošto sadrže i tekstualne priloge, različitog nivoa stručnosti, uvrstavamo ih u ovu širu grupu literature.¹⁴⁸²

Tema o delovanju i odgovornosti katoličkog klera, Vatikana i Stepinca za zbivanja u NDH je takođe jedna od intrigantnih, koja je prisutna dosta u publicistici. Ovde je raspon u serioznosti dosta širok, od studioznih radova do knjiga tipa "raskrinkavanje tabu tema". I ove knjige nas interesuju samo sa stanovišta koliko doprinose da se jasenovačka tema bolje osvetli, odnosno koliko daju činjenica koje su relevantne za našu temu. Izvanredan pregled literature o političkoj delatnosti katoličke crkve u Hrvatskoj dao je Zlatko Matijević.¹⁴⁸³ Tuđman u svojoj knjizi *Bespuća* dao je pregled literature o Stepincu, uglavnom objavljene izvan zemlje.¹⁴⁸⁴

Najopsežniji rad o klerikalizmu je *Magnum crimen* Viktora Novaka¹⁴⁸⁵ o kome smo već govorili. U nizu već pomenutih radova o NDH nalazimo poglavlja u kojima se obrađuje delatnost katoličke crkve, episkopata i Stepinca, kao npr. u radovima Balena,¹⁴⁸⁶ Baste,¹⁴⁸⁷ Colića,¹⁴⁸⁸ Čulinovića,¹⁴⁸⁹ F. Jelić-Butić,¹⁴⁹⁰ Krizmana¹⁴⁹¹ i drugih. Takođe, već

¹⁴⁸²*Never again, Ustashi Genocide in The Independent State of Croatia (NDH) from 1941-1945*, Text written by Dr Milan Bulajić, Antun Miletić and Dragoje Lukić, Published by The Ministry of Information of The Republic of Serbia, Printed and bound BIGZ, Belgrade, 1992, 80. (album dokumentarnih fotografija); *Genocid nad Srbima 1941-1945 = Genocide against the Serbs 1991/92* (Katalog izložbe), I-II, (1. *Žrtve = Victims*, 2. *Spomenici = Monuments*), Beograd, Muzej primenjene umetnosti, 1992, 220+112; William Dorich, *Jasenovac, then and now: a conspiracy of silence*, First International Conference and Exhibition on the Jasenovac Concentration Camp, Sponsored by the Holocaust Resource Center Kingsborough Community College C.U. N.Y., N.Y., October 30-31, 1977, Published SAVA - Serbian American Voters Alliance, Pittsburgh, PA; Strahinja Kurdulija, *Atlas ustaškog genocida nad Srbima 1941-1945. (Atlas of the Ustasha Genocide of the Serbs 1941-1945)*, Beograd, Privredne vesti "Europapublic", Istorijski institut SANU, 1994, 91.

¹⁴⁸³Zlatko Matijević, *Jugoslavenska povijesna literatura o političkoj djelatnosti katoličke crkve u Hrvatskoj 1918-1945*, ČSP, XIII/1981, br. 2 (36), 73-92. i *Bibliografija*, 73-103, sa 195 bibliografskih jedinica.

¹⁴⁸⁴Franjo Tuđman, *Bespuća*, 395, nap. 595, navodi 19 bibliografskih jedinica.

¹⁴⁸⁵Vidi nap. 348.

¹⁴⁸⁶Šime Balen, *Pavelić*, Zagreb, 1952.

¹⁴⁸⁷Milan Basta, *Agonija i slom NDH*, vidi nap. 1425. (*Vatikan i prekrštavanje Srba*, 105-115.)

su pomenuta još neka posebna izdanja u kojima su data određena dokumenta i komentari o njima: *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*,¹⁴⁹² *Suđenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini*¹⁴⁹³ i *Tajni dokumenti o odnosima Vatikana i ustaške NDH*.¹⁴⁹⁴ O suđenju Stepincu pišu akteri u tom događaju Jakov Blažević¹⁴⁹⁵ i Josip Hrnčević.¹⁴⁹⁶ O Stepincu i delovanju katoličke crkve pisalo je još niz autora.¹⁴⁹⁷ za

¹⁴⁸⁸Mladen Colić, *Takozvana NDH*, vidi nap. 954. *Katolički kler u službi NDH*, 166-183; *Prekrštavanje Srba u NDH*, 364-372.

¹⁴⁸⁹Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, vidi nap. 865. *NDH i crkva*, 342-348; *Pokatoličenje Srba u NDH*, 348-358; *Klerofašizam u NDH*, 358-368; *Šta je utvrdilo poslijeratno suđenje zagrebačkom nadbiskupu Alojziju Stepincu*, 368-379.

¹⁴⁹⁰Fikreta Jelić-Butić, vidi nap. 1245. *Uloga katoličke crkve*, 214-221, v. 278-310. Vidi i radove iz nap. 1246-1249.

¹⁴⁹¹Bogdan Krizman, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, vidi nap. 1254. *Hrvatski episkopat i akcija katoličenja*, 137-143. (kao i na još dvadesetak drugih stranica).

¹⁴⁹²Vidi nap. 347.

¹⁴⁹³Vidi nap. 342.

¹⁴⁹⁴Vidi nap. 369.

¹⁴⁹⁵Jakov Blažević, *Mač a ne mir*, Zagreb, Mladost, Beograd, Prosveta, Sarajevo, Svetlost, 1980, 477; Isti, *Tražio sam crvenu nit*, Zagreb, "Zagreb", 1976, 412.

¹⁴⁹⁶Josip Hrnčević, *Svjedočanstvo*, Zagreb, Globus, 1984, 254. (171-196).

¹⁴⁹⁷Aleksa Benigar, *Alojzije Stepinac, hrvatski kardinal*, Rim, ZIRAL, 1974. (Isti, *Zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac*, Zagreb, 1991.); Marko Aurelio Riveli, *Nadbiskup genocida*, Nikšić, Jasen, 1999, 286. (poglavlje: Logori za istrebljenje, 88-99), (orig.: Marco Aurelio Rivelli, *L'Arcinescovo del genocido*, Kaos Edizioni, Milano, 1999); *Stepinac mu je ime*, Zbornik uspomena, svjedočanstava i dokumenata, ur. Vinko Nikolić, I-II, München - Barcelona, knj. I, 1978, 460, knj. II, 1980, 582. (Isto, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1991, 459+582), (Za rehabilitaciju Stepinca koriste se i tako proskribovana lica kao Ante Ciliga, *Slučaj Stepinac*, str. 280-295, na str. 283. piše: "Cjelokupnom svom djelovanju, Pavelić je davao katoličko obilježje, koristeći snagu katolicizma. Tako je pokušavao prebaciti na katolicizam odgovornost svojih osobnih pogrešaka, zadržavajući sebi pravo da oblikuje taj isti katolicizam. Pokušao je korumpirati svećenstvo, Crkvu... Da bi kompromitirao Crkvu i sputao je, on je upotrebljavao i kombinacije, koje se mogu bez preuveličavanja nazvati *đavolskim*. Stavio je jednog bivšeg franjevca, Filipović-Majstorovića, koji je bio izopćen iz svog reda zbog toga, što je bio osumnjičen da je sudjelovao u ubijanju pravoslavnih. Čovjek kojeg je Pavelić postavio, s makijavelističkim ciljem, na to mjesto dželata, borio se između zločina i velikih kriza savjesti, kao što sam to mogao i sam primjetiti prilikom mog boravka u tom logoru."); *Sluga Božji Alojzije Stepinac, Dokumenti*, Zagreb, 1995; M. Landercy, *Kardinal Alojzije Stepinac*, Zagreb, 1994; Ljubica Štefan, *Stepinac i*

jedne je zločinac a za druge svetac. Jedan od značajnijih radova je knjiga Ivana Cvitković *Ko je bio Alojzije Stepinac*.¹⁴⁹⁸ Ovo je polemička knjiga dokumentovana u prilog argumentaciji o Stepinčevoj krivnji. O jasenovačkim logorima govori se na 5 mesta,¹⁴⁹⁹ tako npr. u vezi s ubistvom slovenačkih sveštenika u logoru Jasenovac (88-89) pominje sveštenika Rihara, koji je odbio da služi misu za 10. travnja 1942. Franjo Rihar je jedan od 43 sa spiska katoličkih sveštenika poginulih zbog saradnje sa NOP-om, odnosno jedan od 8 katoličkih sveštenika ubijenih u Jasenovcu (svi Slovenci).¹⁵⁰⁰ Katoličkim sveštenstvom bavi se i nova hrvatska publicistika, ali u svetlu opravdanja saradnje s ustaškom vlašću i "stradanja od Srba i komunista".¹⁵⁰¹

Židovi, Zagreb, 1988; Milorad Lazić, *Krstaški rat Nezavisne države Hrvatske*, Beograd, Sfairis, 1991, 106. (dokumenta o jurisdikciji vojnog vikara u odnosu na dijacezanske Ordinarije, ekleziološka analiza katoličkog učenja o crkvi i religioznoj suštini - zločin dobija blagoslov); Milan Blažeković, *NDH u Stepinčevom procesu*, Hrvatska revija, 10/1960, str. 670-683.

¹⁴⁹⁸Ivan Cvitković, *Ko je bio Alojzije Stepinac*, Sarajevo, Oslobođenje, 1986, 2. izd., 336.

¹⁴⁹⁹*Isto*, str. 84-87, 88-89, 123, 142-146, 173.

¹⁵⁰⁰Čiril Petešić, *Katoličko svećenstvo u NOB-u 1941-1945*, Zagreb, Vjesnikova pres agencija (VPA) i Globus, 1982, 276. (275-276). O Slovencima, katoličkim sveštenicima, vidi nap. 698 i 699. Vidi i: V. Munda, *Ob dvajestletnici izгона slovenskih duhovnikov*, Nova pot, XIII, Ljubljana, 1961, št. 11-12, str. 577-597.

¹⁵⁰¹Popise stradalih katoličkih sveštenika, ali zbog sudelovanja u ustaškom pokretu, zločinima ili delima protiv NOP, odnosno nove države, daje više autora, militantno-katoličke i hrvatsko-nacionalističke, a za neke moglo bi se reći, i neoustaške orijentacije. U nekim od ovih popisa su i ubijeni od strane ustaša (kao slovenački sveštenici). Vidi: Stjepan Kožul, *Martirologij Crkve zagrebačke*, Zagreb, Prometej, Zagrebačka nadbiskupija, 1998, 831; Isti, *Spomenica žrtvama ljubavi Zagrebačke nadbiskupije*, Zagreb, 1992. (J. Pečarić, *Srpski mit o Jasenovcu*, str. 98.: "Spomenimo, također, da Stjepan Kožul u svojoj knjizi daje popis umorstava i zločina. Pod rednim brojem 22. stoji: 'Jasenovac - logor aktivan nakon rata do 1947. Postaja Križnog puta'"); Petar Brezina, *Franjevci provincije Presvetoga Otkupitelja, žrtve rata 1942-1948.*, Knjižnica Zbornika "Kačić", Split, 1996, 404. (zanimljiv navod na str. 30: "Kada je rat zahvatio hrvatske krajeve, fra Pavao /Silov, župnik u Promini/ je bio za uspostavu Nezavisne države Hrvatske, kao uglavnom i veći na Hrvata..."; pominju se i imena nekih od jasenovačkih dželata); Anto Baković, *Stradanja Crkve u Hrvata u drugom svjetskom ratu, Svećenici žrtve rata i poraća*, Zagreb, izd. autora, 1994, 276. (Zvonko Brekalo, umro od tifusa u zatvoru); Ante Beljo, *Yu-genocid, Križni put, UDBA*, Zagreb - Toronto, 1990. (str. 303-311, pokušao dati "popis katoličkih svećenika i redovnika stradalih u razdoblju od 1941. do 1949. godine a koje su ubile lijevo i desno orijentisane antihrvatske grupe").

O stvaranju ideološke podloge za praksu ostvarenu u NDH (nasilno katoličenje pravoslavnih, organizovano sprovođenje genocida itd.) kroz delovanje katoličke crkve i njenih organizacija u okviru "Katoličke akcije", a napose stvaranjem "Čiste katoličke akcije" podatke nalazimo u radovima Milorada Ekmečića.

Ustaški pokret je nastavak onog dela hrvatskog nacionalizma kojemu je glavni cilj katolizacija društva i države, čemu je od početka bila podređena i sva politika. Nezavisna Država Hrvatska je bila katolička diktatura i tu se Ekmečić slaže s autorima koji smatraju da pridev "fašistički" za NDH nije adekvatan, već smatra da uspostavljanje NDH "više je dobilo oblike katoličkog totalitarnog prevrata nego fašističkog u tadanjem poimanju te reči". Glavni oslonac u stvaranju NDH ustaše, kao radikalno krilo hrvatskog nacionalizma, nalaze u "Čistoj katoličkoj akciji", tvorevini Stepinca iz 1936. godine na podlozi dotadašnjih organizacija "Katoličke akcije". To će biti i izvor onih formacija koje, posebno 1941, čine masakre nad Srbima, a koji su pripisivani spontanoj pobuni hrvatskog naroda protiv jugoslovenske države i nazivani "hrvatskom narodnom revolucijom" (a u literaturi se susreće i naziv "divlje ustaše" - naziv kojim se ustvari pokušava anulirati odgovornost katoličke crkve za zločine optužujući za ova dela formacije navodno izvan kontrole). U ovim zločinima, između ostalih, sudeluju, ne samo članovi katoličkih organizacija, nego i mnoga sveštena lica.

Ekmečić ističe, pozivajući se na izveštaj koga je objavio italijanski historičar Oddone Talpo da je Vatikan bio potpuno upoznat sa zbivanjima u NDH, da je podržavao konverziju (pokatoličavanje), te dao saglasnost za reviziju ustaške politike prema Srbima, kada je napušteno sistematsko istrebljenje pravoslavnog stanovništva i savetovana konverzija drugim sredstvima.

Za Stepinca i njegovu odgovornost ističe se, da ustvari, "sve šta je radio, bilo je praktično ostvarenje instrukcija Pija XII. U početku je pomagao postupak hrvatske satelitske vlade, a kada je postalo izvesno da će ona sa Nemačkom i Italijom izgubiti rat, dobijao je instrukcije da se distancira od vođstva te države. Založio je celi autoritet crkve da se sačuvaju njeni temelji i granice na reci Drini. Nauka o tome još nije rekla poslednju reč."

Ekmečić otvara i jedno veoma interesantno pitanje, koje će imati kasnije dalekosežne reperkusije, o čemu piše i Avro Manhattan a radi se o sporazumu

jugoslovenske vlade i Vatikana, uz posredovanje SAD, 1968. godine, o normalizaciji odnosa, kojim se uslovljavala pomoć Jugoslaviji pod uslovom da se zaboravi i ne pominje više genocid nad srpskim narodom 1941. godine i odgovornost katoličke crkve.¹⁵⁰²

U knjizi Branimira Stanojevića *Alojzije Stepinac, zločinac ili svetac* dati su dokumenti, izjave i svedočenja, zapisnici itd. o prekrštavanju i sveštenicima zločincima, kao i o sudskom procesu. Osim toga donose se u izvodima polemike i rasprave u štampi i knjigama o ulozi Stepinca. Jasenovački logori pominju se u 14 dokumenata.¹⁵⁰³

Relevantnih podataka za našu temu, vezano za literaturu o delovanju katoličke crkve u NDH, nalazimo u radovima Simića,¹⁵⁰⁴ Brčića,¹⁵⁰⁵ Stanića¹⁵⁰⁶ i drugih.¹⁵⁰⁷ Stepincem i katoličkom crkvom u II svetskom ratu bave se Boban¹⁵⁰⁸ i Tuđman.¹⁵⁰⁹

¹⁵⁰²Milorad Ekmečić, *Crkva i nacija kod Hrvata*, u: Milorad Ekmečić, *Ogledi iz istorije*, Beograd, JP Službeni list SRJ, 1999, 111-147, na stranama 137-147; Vidi i: Isti, *Srbija između Srednje Evrope i Evrope*, Beograd, 1992. O sporazumu iz 1968. godine i u: Isti, *Fašizam i religija*, u: Drugi svjetski rat - 50 godina kasnije, I, Podgorica, 1987, 39-51, i u: Srpska politička misao, br. 1-4, Beograd, 1996 i Ekmečić, *Ogledi iz istorije*, 221-264, na str. 223. i 259-262; i u: *Sukob civilizacija ili stvaranje svetskog sistema velikih sila*, u: *Ogledi iz istorije*, 335-370, na str 348. Autor se poziva između ostalih na: Avro Manhattan *The Vatican's Holocaust*, London, 1986; Karlheinz Deschner *Politik der Päpste im 20. Jahrhundert, Von Pius XII 1939 bis zu Johannes Paul II 1991*, Rowohlt, (1982), 1991, a o ulozi Vatikana i katoličke crkve u NDH poziva se uz druge i na: Oddone Talpo, *Dalmazia, Una cronica per la storia (1941)*, Roma, "Stato maggiore dell' Esercito, Ufficio storico", 1985; Antony Rhodes *The Vatican in the Age of the Dictators*, London, 1973; Avro Manhattan, *The Vatican in World Politics*, New York, 1949; Hansjacob Stehle *Die Ostpolitik des Vaticans 1917-1975*, München - Zürich, 1975.

¹⁵⁰³Branimir Stanojević, *Alojzije Stepinac zločinac ili svetac, Dokumenti o izdaji i zločinu*, Beograd, Nova knjiga, 1985, 631: str. 23-24, 55, 75, 101, 216-217, 420-421, 436, 443-444, 445, 463-465, 516-517, 552, 607, 611.

¹⁵⁰⁴Sima Simić, *Prekrštavanje Srba za vreme Drugog svetskog rata*, Titograd, Grafički zavod, 1958, 154; Isti, *Vatikan protiv Jugoslavije*, Titograd, Grafički zavod, 1958; Isti, *Tuđinske kombinacije oko NDH*, Titograd, 1958.

¹⁵⁰⁵Rafael Brčić, *Katolička crkva u BiH u periodu 1941-1945*, Vjerske zajednice i politička zbivanja u BiH do austrougarske okupacije 1878. do 194;. Sarajevo, 1978, 292-390.

¹⁵⁰⁶Milan Stanić, *Neprijateljska politika Vatikana prema Hrvatima*, Zagreb, Naprijed, 1948.

¹⁵⁰⁷Klerofašisti protiv tekovina NOB, Zagreb, Gradski odbor USAOH, 1946, 10; Ivan Mužić, *Hrvatska politika i jugoslavenska ideja*, Split, 1969. (Odnos katoličke crkve prema ustaškoj stranci i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, 243-248); Vjekoslav Cvrnje, *Vatikan u suvremenom svijetu*, Zagreb, 1980. (Katolička crkva i

Brojni radovi Milana Bulajića bili su predmet medijske pažnje, polemičkih rasprava i ocena, od hvalospeva do potpunog osporavanja. Najmanje javne pažnje privukla je, možda i najbolja, Bulajićeva knjiga *Misija Vatikana u NDH*.¹⁵¹⁰

Autor je, ne samo iščitao, moglo bi se reći, jednu poveću biblioteku knjiga i članaka posvećenih delovanju katoličke crkve na ovim prostorima, posebno na prostoru i za vreme postojanja NDH, a prvenstveno o, kako sam kaže, "središnjoj ličnosti u procjenjivanju politike Vatikana u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj - nadbiskupu, predsjedniku Biskupskih konferencija i vojnom vikaru, predsjedniku Katoličke akcije, dr Alojziju Stepincu, bez obzira da li su pisali za ili protiv njega",¹⁵¹¹ već i vršio istraživanja u desecima ar-

NDH, 41-53); Dragoljub R. Živojinović i Dejan V. Lučić, *Varvarstvo u ime Hristovo, Prilozi za Magnum Crimen*, Beograd, 1988, 913; *U ime Krista i Übermenscha*, priredio: M. Grozdanović, Osijek, Društvo učitelja i profesora, 1958, 119; Erve Lorijer, *Ubice u božje ime*, Beograd, "Filip Višnjić", 1987, 161. (original na francuskom, 1951.). Za ovo delo Tuđman (*Bespuća*, 407) tvrdi da "pisac tog spisa (prema otkriću Branimira Donata) je zapravo Branko Miljuš, politički emigrant iz redova kraljevske jugoslavenske diplomacije". Vidi i: *Vatikan i Jugoslavija*, I, (Bela knjiga), PIZ "Jugoslavija", Beograd, 1953; Mihailo Simić, *Rimokatolička crkva i Srbi*, Beograd, 1991; Rastislav Petrović, *Genocid s blagoslovom Vatikana, Izjave Srba izbeglica*, Beograd, Fond Nikole Tesle, 1992. (i izdanje na ruskom); Ive Mihovilović, *Vatikan od Pija XII do Pavla VI*, Beograd, Sedma sila, 1963; Isti, *Vatikan i fašizam*, Zagreb, Glas rada, 1950; Ivica Maštruko, *Klasni mir katoličanstva*, Split, 1081; Giuseppe Masucci, *Misija u Hrvatskoj*, Editorial "Drina", Madrid, 1967; Avro Manhattan, *Catholic terror today*, London, 1969; Predrag Ilić, *Vatikan i slom Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*, N. Beograd, Grafomarket, 1995, 456; Carlo Falconi, *Il silenzio di Pio XII*, Milano, 1965; Mark Aarons- John Loftus, *Pacovski kanali*, Beograd, Glosarium, Arsvelea, 1991.

¹⁵⁰⁸Boban, *Kontraverze iz povijesti Jugoslavije, I-III*, Zagreb, 1988-1990. Vidi i: Isti, *Nepoznati dnevnik Alojzija Stepinca*, Feljton, Zagreb, "Danas", 1989/1990.

¹⁵⁰⁹Tuđman, *Bespuća*, Zagreb, 1989.

¹⁵¹⁰Milan Bulajić, *Misija Vatikana u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, "politika Stepinac" razbijanja jugoslavenske države i pokatoličavanja pravoslavnih Srba po cijenu genocida, stvaranje Civitas Dei - Antemurale Christianitatis*, I-II, Beograd, Politika, 1992, 1172. (dalje: Bulajić, *Misija Vatikana u NDH*). Skraćeno izdanje na engleskom: Milan Bulajić, (*Role of the Vatican*), *The Role of the Vatican in the Break-up of the Yugoslav State, The mission of the Vatican in the Independent State of Croatia (Ustashi Crimes of Genocide)*, Belgrade, Ministry of Information of the Republic of Serbia, 1993, 224; Isto, Beograd, Stručna knjiga, 1994, 239.

¹⁵¹¹Bulajić, *Misija Vatikana u NDH*, 94. Vidi bibliografiju, str. 1133-1150.

hiva u zemlji i van granica Jugoslavije.¹⁵¹² U knjizi se nastavljaju neke polemike iz i u vezi *Ustaških zločina genocida*, posebno o ulozi katoličke crkve i Stepinca u NDH, odnosno Vatikana, ali sa dosta kvalitetnijom argumentacijom.

Iako tema jasenovačkih logora je manje prisutna u sadržaju ove knjige, ona je ipak neizbežna. Prema *Indeksu* Jasenovac i Stara Gradiška pominju se na 35 strana, međutim, očito nije indeks dovoljno precizan, jer puno više prostora posvećeno je jasenovačkim logorima.¹⁵¹³

Knjiga je, inače, pisana vrsnom akribijom, tako da se čita s lakoćom i pažnjom. Iako pripada polemičkoj publicistici, zbog svoje argumentovanosti (dokumentovanosti) ima karakter i serioznog priloga izučavanju teme iz naslova.¹⁵¹⁴

O delovanju katoličkog klera i Stepinca, Dedijer piše i u *Novim priložima za biografiju Josipa Broza Tita*,¹⁵¹⁵ u intervjuima u štampi, saopštenjima i nastupima na naučnim skupovima, a napose u knjizi *Vatikan i Jasenovac*.¹⁵¹⁶ O Jasenovcu kod Dedijera podataka imamo i u njegovom *Dnevniku*.¹⁵¹⁷

¹⁵¹²*Isto*, 37.

¹⁵¹³Upor. samo naslov *Vatikan i ustaški logor smrti Jasenovac*, u poglavlju VII je na 25 strana (587-615), a u poglavlju VIII od 748-778 (dakle 30 strana) direktno se dotiču jasenovačkih logora.

¹⁵¹⁴Čini nam se da podnaslov knjige više pripada planu knjige (strukturi), tj. za označavanje celina u sadržaju, nego naslovnoj strani.

¹⁵¹⁵Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, II, Rijeka - Zagreb, 1981.

¹⁵¹⁶Vladimir Dedijer, *Vatikan i Jasenovac, Dokumenti*, Beograd, Rad, 1988, 788. Izdanje na nemačkom: Vladimir Dedijer, *Jasenovac - das jugoschlawische Auschwitz und der Vatikan*, Ahriman-Verlag, Freiburg, 1988. (1. izd.), 1989. (2. izd.), 1991. (3. izd.), 277; izdanje na engleskom: Vladimir Dedijer, *The Yugoslav Auschwitz and the Vatikan, the Croatian massacre of the Serbs during World War II*, Published 1992 by Prometheus Books, Buffalo, 444.

¹⁵¹⁷Vladimir Dedijer, *Dnevnik*, I-II, 1. deo: od 6. aprila 1941. do 27. novembra 1942, 2. deo: od 28. novembra 1942. do 10. novembra 1943, 3. deo: od 10. novembra 1943. do 7. novembra 1944, Beograd, Državni izdavački zavod Jugoslavije, I deo, 1945, 413, II deo, 1946, 603, III deo, 1950, 297. Dedijer prenosi: Vanda Novosel, *Hiljadu djece zaklano za Pavelićev rođendan* (I/344-345); Mladen Iveković, *Logor u Jasenovcu* (I/407-413); nadalje pominje: borbu brigade "Jan Žiška z Trocnova" kod Krapja (II/552) i pogibiju Vladimira Gros - Bosanca koji je utekao iz logora, zatim: o Hebrangu i zameni za Vutuca (I/297) i Hebrangovu priču o logoru i poseti Pavelića u zatvoru na savskoj cesti (300-301). U knjizi Vladimira Dedijera, *Partizanske štamparije*, Beograd, Kultura, 1945, 158, navodi se na str. 62. da je štampana brošura o jasenovačkim logo-

O Dedijerovoj knjizi *Vatikan i Jasenovac* malo je stručnih ocena. Ono šta se moglo pročitati, uglavnom su novinski prikazi i polemike. U knjizi je Dedijer objavio veliki broj dokumenata koji su značajni za izučavanje logora. Većina dokumenata koja se odnose na Jasenovac preneti su od Miletića. Nadalje je objavljen velik broj sećanja bivših zatočenika, kao i zapisnici izjava svedoka i zapisnici rađeni u Komesarijatu za izbeglice u Beogradu, nadalje, izjave prikupljene od strane zemaljskih komisija i u istražnim i sudskim procesima. O Dedijerovoj metodi rada moglo be se dosta diskutovati, između ostalog, objavljivanje aktuelnih, savremenih dokumenata, bez veće potrebe (nisu u funkciji osnovne teme).¹⁵¹⁸ S druge strane, prenose se tekstovi iz drugih knjiga u izvodima ili gotovo kompletni, a ne kao šta je uobičajeno da se ukaže na izvor.¹⁵¹⁹ Izbor dokumenata i prenesenih tekstova ima očigledan cilj: pokušati dokazati apriori postavljeni zaključak, šta se očituje u nekritičkom preuzimanju¹⁵²⁰ pa čak i proizvoljnim tvrdnjama.¹⁵²¹ Isto tako,

rima u 2000 primeraka u štampariji "Borbe" u Drinićima, a na štamparskoj mašini zvanj "Ubogi Lazar" u Školićima kraj Drežnice da je štampana brošura "Djeca u žici".

¹⁵¹⁸Isto. Vidi npr.: *Utisci general-pukovnika dr. Đure Mešterovića šefa ratnog vojnog saniteta i predsednika Crvenog krsta Jugoslavije o nedostacima rada na utvrđivanju broja žrtava u Jasenovcu*, 615-616; *Projekat dr. Zdravka Marića o utvrđivanju broja žrtava u Jasenovcu, koji nije ostvaren*, 635-640; itd.

¹⁵¹⁹Očigledno, knjiga je trebala dobiti na obimu. Predgovor (9-44) ima karakter autorskog teksta. Ostali deo je s naznakom "Dokumenti". Mali broj objavljenih dokumenata nosi naznaku da su citirani prema izvorniku u arhivu i sl. Dobar broj dokumenata prenet je iz drugih knjiga, ali ne samo dokumenata, nego i čitava poglavlja tekstova. Ovaj postupak ne može se samo tumačiti željom za šta jačom argumentacijom unapred postavljene teze, jer mnogi tekstovi i nisu u toj funkciji. Pre bi se moglo konstatovati da su neki preneseni delovi iz drugih knjiga imali za cilj povećanje broja štamparskih araka.

¹⁵²⁰Na str. 675. i 676. prenosi deo diskusije (a ne referata, kako piše ispod teksta) Radovana Trivunčića na Okruglom stolu u Jasenovcu 1986. (upor. R. Trivunčić, *Prilog diskusiji...*, Okrugli stol "Jasenovac 1986", 291-295), gde se bez ikakve argumentacije i pozivanja na izvor tvrdi: "Negdje i neko je odlučio (?!, nap. JM) da se Jasenovčanima i Srbima i Hrvatima ponudi raseljavanje da napuste Jasenovac... Prekor i poruka Andrije Hebranga bila je: ...ekonomska bijeda će vas raseliti". Ovo Dedijer prenosi bez ikakvog kritičkog osvrta. Koliko mogu ovako neargumentovane tvrdnje, kako se to danas kaže, kontraproaktivno delovati, vidljivo je i kako ih Tuđman komentira: "Postavljamo pitanje: tko je naredio da se 1946/7. 'unište tragovi jasenovačkog logora', te odgovor koji cilja na najodgovornijeg pojedinca ali i na cijelo vodstvo SKH (Hebrang je već tada bio udaljen iz Hrvatske i 'uzdignut' na ministarske, ali privredne poslove u saveznoj vladi) - čak i ako zanemari da se pod 'nekim' vjerojatno podrazumjeva sam J. B. Tito - označava na svoj način kru-

ako je naslov nekog teksta (ili dokumenta) njegov sublimat, onda je i neodgovorno uneti u naslov i ono čega u sadržaju nema.¹⁵²² Takođe, neprecizno navodi autore podataka.¹⁵²³

nu u manipuliranju s jasenovačkim mitom!" (*Bespuća*, 125.). Toliko Tuđman - a takve konstatacije mu omogućuju neargumentovane tvrdnje.

¹⁵²¹Pod naslovom *Problemi genocida u ratnim gubicima stanovništva* objavljeno je izlaganje Vladimira Dedijera na naučnom skupu "Metodološki problemi utvrđivanja gubitaka stanovništva u I i II svetskom ratu" (SANU, Beograd, 20. i 21. juli 1985.), gde na str. 620. tvrdi: postoji sređena dokumentacija o pokušajima istraživanja broja pobijenih ljudi u Gradini. Na primer, prema istraživanjima komisije Saveza boraca okolnih srezova od 16. novembra 1961. godine, pronađeno je 120 masovnih grobnica, u kojima su žrtve morale da ulaze u duboke jame, sve jedna do druge, a ustaše su ih ubijale maljevima i sjekirama. Međutim, dalji rad na otkopavanju drugih grobnica je zaustavljen. Ostao je još velik broj neotkopanih grobnica na površini od 924 ha pod močvarom i šumom. Stručnjaci su izračunali da bi u ostalim grobnicama bilo toliko ljudi kao u onih 120 koje su otkopane, broj ubijenih u Gradini kretao bi se oko 500 hiljada." Dokument na koji se Dedijer poziva je očigledno zapisnik koji je potpisala tročlana komisija SUBNOR-a Bosanska Dubica 16.11.1961. (dakle, ne "Komisija Saveza boraca okolnih srezova"), a koji je objavljen kao faksimil u knjizi Mila Gligorijevića, *Rat i mir Vladimira Dedijera, Sjećanja i razgovori*, Beograd, Narodna knjiga, 1985, 316,* kao "Iz Dedijerove arhive: Kopija zapisnika ..." (zanimljivo je da Dedijer ne objavljuje ovaj dokumenat, već ga prepušta za objavljivanje novinaru). Iz ovog zapisnika proizlazi: da su vršena *tri sondažna iskopavanja (na tri grobnice)*, a u zaključku: *da su vršena (!) na 120 grobnica bilo bi 550 800 žrtava*", te da tu ima "još oko 70 grobnica koje nisu evidentirane" (kurziv, *JM*). Iz preambule zapisnika nije vidljiv stručni nivo komisije. Ovaj zapisnik citira i Rastislav V. Petrović u polemici s Ljubom Bobanom u "Danasu" (vidi: Lj. Boban, *Kontraverze II*, 367-368). Komentar Bobana (str. 368): "Mislim da je ovom zapisniku suvišan svaki komentar. Treba ga samo pažljivo pročitati da se ustanovi njegova prava vrijednost. Mogu ovakve amaterske inicijative imati i najbolju namjeru, ali ipak ostaju amaterska posla..." Dedijer, unoseći u knjigu napred citirani iskaz na naučnom skupu, a nešta dalje (str. 626-634) donosi (delimično i kao faksimil) projekt za istraživanje i obeležavanje Gradine iz 1961, gde na str. 631. piše: "Ukupna površina naselja Gradina iznosi 924 ha" (šta Dedijer uzima za grobišnu površinu), i dalje: "uži dio terena Gradine, koji je upotrebljavan za uništenje logoraša... bio je neposredno uz samu obalu rijeke Save i zauzimao površinu oko 29 ha". Ne upuštajući se ovde u stvarne veličine (površina uže i šine zone grobišta i memorijalnog kompleksa), očito je: ili Dedijer ne čita svoje priloge ("dokumente"), ili je bitno bilo kako argumentovati postavljenu tezu, ili nešta treće.

*Još jedna od knjiga koje donose "senzacionalna otkrića", "demistifikaciju tabu teme" i "pikanterije". Knjiga je nastala iz intervju a za štampu i razgovora autora s Dedijerom. Iako piše pohvalu autoru i knjizi, Zoran Sekulić, *Čovjek od mramora*, "Duga", br. 298, od 28.7.1985. ipak ističe: "U knjizi 'Rat i mir Vladimira Dedijera' ima ponekad preterivanja, neproverenih činjenica i površne argumentacije".

¹⁵²²Na str. 644. donosi dokument pod naslovom "7. Izvještaj Himleru da je u *Jasenovcu pobijeno oko 600.000-700.000 lica*" (kurziv, *JM*), da bi odmah ispod naslova u registri dokumenta pisalo: "... da su ustaše odveli u koncentracione logore oko 600.000-700.000 lica i tamo ih zaklale" (kurziv, *JM*), a u samom doku-

Ovakvih i sličnih "bisera" našlo bi se još.¹⁵²⁴ Zbog ovakvog pristupa dokumentima, dovede se u pitanje njihova upotrebljivost, odnosno za eventualno korišćenje nužno je izvršiti upoređivanje s izvornikom, odnosno u drugoj literaturi.

mentu "...a poznate su (ustaše, nap. JM) i po tome što su oko 6-700.000 (politički) drukčije nastrojenih odveli u koncentracione logore (kurziv, JM) i 'zaklali' na balkanski način", a na sledećoj strani donosi faksimil ovog dokumenta u kome piše: "...und dafür bekannt (ustaše, nap. JM), ca. 6-700.000 konf. und pol. anders eingestellte nach Balkanmethoden 'geschlachtet' zu haben" (kurziv, JM). Iz faksimila je vidljivo da se ne govori niti o koncentracionom logoru (kao šta piše u prevodu dokumenta), a još manje u Jasenovcu (kao šta stoji u naslovu). Ustvari, Dedijer je preuzeo dokument sa navedenom pogreškom od Miletića, ne podvrgavajući ga kritici. (Vidi: Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac*, II, 720-721. Isto čine i Nikola Živković i Petar Kačavenda u *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, str. 262. i 263.).

¹⁵²³Na str. 641-642. donosi *Jedno stručno sudsko-medicinsko mišljenje na simpozijumu u Jasenovcu, novembra 1986.* i potpisuje izvor "Ana Požar, Zavod za sudsku medicinu i kriminalistiku Medicinskog fakulteta u Zagrebu", a radi se o saopštenju prof. dr. Dušana Zečevića, predstojnika navedenog Zavoda na naučnom skupu u Jasenovcu (vidi: Okrugli stol "Jasenovac 1986", 133-135), a Ana Požar je bila tada direktor Spomen područja Jasenovac.

¹⁵²⁴Nenad Ivanković u članku *Dedijer i njegove urote* ("Vjesnik - Panorama subotom" br. 543. od 26.11.1988.) tvrdi da je i slika na naslovnoj stranici (omotu) "šeprtljava kompilacija i falsifikat", i dodaje: "Dedijerova knjiga 'Jasenovac i Vatikan' (!) koja je imala i trebala ozbiljno progovoriti o ovoj temi - dakle znanstveno precizno i ljudski i politički pošteno - na žalost je takva." Ivankoviću smeta (a kroz dve-tri godine, obzirom na njegovo uključnje u "promidžbu mlade hrvatske demokracije", videćemo i zbog čega) i šta je knjiga objavljena na nemačkom jeziku (*Jasenovac - jugoslawische Auschwitz und der Vatikan*, Ahriman-Verlag, Freiburg, 1988, 277). "Süddeutsche Zeitung" iz Münchena odbio je, prema Ivankoviću, objaviti plaćeni oglas za ovu knjigu, (očito nisu pretpostavljali da će biti objavljena tri izdanja, nap. JM), pošto je u reklamnom tekstu stajalo da ova knjiga "prvi put iznosi opsežan dokumentacioni materijal za Evropu o nepoznatim masovnim zločinima za vrijeme II svjetskog rata: o uništavanju 800 tisuća pravoslavnih Srba kroz produženu ruku Katoličke crkve... Izdavačka kuća Ahriman-Verlag (Ahriman - persijski bog zla i tame nasuprot dobrome Ormuzdu, predstavljen u zaštitnom znaku kao 'đavo s trozupcem u šapama, uvrnutim repom i nakostriješenim ovećim falusom') predstavlja jednu grupu militantnih ateista za koje ateizam nema humanističku, nego u prvom redu antiteističku vrijednost i značenje." (Ivanković). Ova grupa, sada kao "Radnici - ateisti iz Frajburga" po izjavi Dedijera u "Intervjuu" od 15. septembra 1989. (potpisao: S. K.) pripremala je pokretanje zahteva za obnovu suđenja Andriji Artukoviću.

U kolikoj meri štampa može biti falsifikator činjenica, zbog, samo uredništvu ili autoru znanih ciljeva, pokazuje i fotografija iznad ove izjave Dedijera (*Obnova procesa Artukoviću* - nadnaslov: *Izjava Vladimira Dedijera*, potpis: S. K. - "Intervju, 15.9.1989, str. 25) na kojoj se vide zidovi jedne ruševine - crkve, verovatno spaljene - bez krova, s velikim drvetom izraslim unutar zidova, a ispod nje piše: "Ostaci Pravoslavne

Ljubo Boban u knjizi *Kontraverze iz povijesti Jugoslavije*, knj. II,¹⁵²⁵ objavljuje polemike iz štampe koje je vodio o dvije "kurentne teme": o pitanjima gubitaka stanovništva Jugoslavije u II svetskom ratu i broju žrtava u Jasenovcu, te o Stepincu.¹⁵²⁶ Osnovni stav Bobana je kad se radi o broju žrtava u Jasenovcu, da je njega veoma teško, a posve tačno nikako, moguće ustanoviti. Međutim potrebno je, uz dosta strpljivog rada, i u uslovima pune tolerancije, pokušati utvrditi gornju i donju granicu (dakle, ne ono šta jeste - jer je nemoguće utvrditi, već ono šta nije moguće - dakle, koliko žrtava nije moglo biti) s nastojanjem da ih se postupno približi.¹⁵²⁷ Iako mu učesnici u polemici predbacuju da pokušava minimizirati žrtve (ukupne i Jasenovca, te žrtve Srba), Boban nigde decidno ne opredeljuje se za broj žrtava. On navodi druge i daje te ogromne raspone, mada se iz konteksta može shvatiti da je bliže promišljanju Kočovića i Žerjavića. Dapače, iz saopštenja (ustvari, moglo bi se reći: provokativno izazvane rasprave) na naučnom skupu u Jasenovcu, 25-27.10.1989, još ide k nižem broju. U delu polemika bavi se i sa Stepincem, ne prihvata da se negativni predznak ispred njegovog imena daje bez argumentacije i pokušava argumen-

crkve u Jasenovcu koju su ustaše spalile pošto su unutra zatvorile decu". Falsifikat se očituje u sledećem: Ustaše su do temelja porušili (ne spalili) crkvu u Jasenovcu (nisu ostali zidovi), crkva je srušena, a nisu u njoj "spaljena deca". Falsifikat nije samo u tome, on je i zbog toga šta se jedan zločin, rušenje verskog objekta zbog konfesionalno-šovinističke isključivosti provoden organizovanom aktivnošću ustaške NDH (inspirisanom katoličkim prozelitizmom) - stavlja na mesto gde se nije dogodio, odnosno dogodio se na drugi način, a dogodili su se mnogi takvi i brojni zločini - u kontekst Jasenovca. Cilj je jasan: Jasenovac se pretvara u sublimirani zločin na području NDH, mal'tene svi zločini su u Jasenovcu, čime se, ustvari, devalvira veličina stradanja srpskog naroda u ustaškoj NDH, kao da zločina nije bilo na drugim mestima, s druge strane pak: svi zločini se svode na jedan zajednički imenilac, koga je počinila jedna, objektivno, manja grupa organizovanih ustaša u logoru. A stvarnost je bila daleko gora. Istovremeno ovakvi falsifikati zamagljuje istinu, onemogućuju dolaženje do istine, a s druge strane omogućuju Tuđmanu i sličnima, da ukazujući na netačnosti nekih tvrdnji, da tvrde, da je i sve drugo netačno, i da plasiraju svoje "znanstvene" tvrdnje. Jasenovac se time stvarno pretvara u "mit" bez objektivne naučne argumentacije. Jednako su štetne ovakve radote, ili preuveličavanja broja žrtava kao i umanjivanja (minimiziranja) broja žrtava, radi dnevno-političkih ciljeva.

¹⁵²⁵Ljubo Boban, *Kontraverze iz povijesti Jugoslavije*, II, Zagreb, Školska knjiga i Stvarnost, 1989, 439.

¹⁵²⁶*Isto*, 313-391.

¹⁵²⁷*Isto*, 331. *Istina ne trpi compromise*, Intervju u listu "Danas", br. 323, od 26.4.1988.

tovat i nešto drukčije gledanje na Stepinca i katoličku crkvu. U *Prilozima*¹⁵²⁸ dati su u izvodima podaci iz Kočovićevih i Žerjavićevih knjiga, te nekoliko polemika. Budući da su ovo polemike, dakle ne i naučne rasprave, u njima se iznose stavovi (naravno i daje niz podataka), ipak nedostaje argumentacija svojstvena naučnim radovima.

Boban nastavlja započete diskusije i u 3. knjizi *Kontraverzi*,¹⁵²⁹ a u vezi rasprava o Jasenovcu donosi izvode iz dokumenata o zabrani Milišine knjige.

Knjiga Franje Tuđmana *Bespuća* ili punim nazivom *Bespuća povijesne zbiljnosti, Rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja*¹⁵³⁰ predstavlja svojevrzni obračun autora sa svima koji drukčije misle.¹⁵³¹ Osnova njegova obračuna je, kako on kaže, "jasenovački mit", tj. preuveličavanjem broja žrtava (a Tuđman smatra da je u Jasenovcu ubijeno oko 50 000)¹⁵³² nameće se hrvatskom narodu "osjećaj povijesne krivnje". Tuđman polemiše sa svima koji, po njemu stvaraju "jasenovački mit" preuveličavanjem broja žrtava, a za svoje tvrdnje ne nudi nikakvu argumentaciju. Na neke navode Tuđmana moraće historiografija ipak odgovoriti, bez obzira šta u većem delu nije nužno i posebno elaborirati i kontraargu-

¹⁵²⁸*Isto*, 393-431.

¹⁵²⁹Ljubo Boban, *Kontraverze iz povijesti Jugoslavije*, III, Zagreb, Školska knjiga i Stvarnost, 1990.

¹⁵³⁰Franjo Tuđman, *Bespuća povijesne zbiljnosti, Rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1989, 508. Nedugo po proglašenju Hrvatske za samostalnu državu sa Tuđmanom kao vrhovnikom, u Zagrebu se pojavilo luksuzno opremljeno, u kožnom omotu, izdanje *Bespuća*. Tuđmanovi stavovi postaju zvanični stavovi hrvatske politike, a time i nove hrvatske historiografije (ne samo stavovi, već i jezik). *Bespuća* su štampana na engleskom: Franjo Tuđman, *Horrors of War, Historical Reality and Philosophy*, Revised Edition, M. Evans and Company, inc. New York, 1996, 480; i na nemačkom: Franjo Tuđman, *Irrwege der Geschichtswirklichkeit, Eine Abhandlung über die Geschichte und die Philosophie des Gewaltübels*, Zagreb, Školska knjiga, 1993, 620. U engleskom izdanju ispušteni su antisemitski stavovi, dok u veoma luksuzno opremljenom izdanju na nemačkom su zadržani.

¹⁵³¹Tuđman u svojim pisanjima i istupima svaki put daje drugu brojku. Vidi nap. 809(*****) i ranije komentare. Vidi i tekst uz nap. 556.

¹⁵³²Inicijator osnivanja Hrvatske demokratske zajednice nimalo demokratski ne dopušta drukčiji pristup i viđenje od svoga. Očigledno je da ova knjiga predstavlja, u vreme svog izlaska, ne samo pokušaj dokazivanja vlastitih stavova (mada sa "tankom" argumentacijom, a i ono šta argumentovano može pobijati nije njegova zasluga, već svih onih brojnih objektivno neutemeljenih tvrdnji), već i pre svega, pokušaj medijske promocije, izlazak iz anonimnosti, radi dnevno-političkih pretenzija u okupljanju istomišljenika. Inače, za argumentaciju često se poziva na svoje radove *Rat protiv rata* (Zagreb, 1957, 815) i *Okupacija i revolucija* (Zagreb, 1963).

mente (odnosno i sam ne nudi neke kvalitetne - sistem "čuo sam", "poznato je"). Moraće se odgovoriti (da li podmeće ili stoji njegova tvrdnja) npr. o navodnom falsifikatu izjave Ljube Miloša, gde je, po Tuđmanu, brojka od "40 000 do 60 000 likvidiranih" prerasla na "80 000 do 100 000", a zatim prepravljena na "nekoliko stotina tisuća."¹⁵³³ Tuđmanov sistem "izjednačavanja" da na svaki, da tako uslovno kažemo, upit o ustaškim zločinima, odgovara upitom o četničkim zločinima, uz izraženi antisemitizam (o odgovornosti "Židova koji su čuvali ljubomorno monopol vrhovne uprava" za pokolje "ne-Židova, komunisti, partizana i Srba" - a za to daje objašnjenja Ante Cilige o verskoj osobitosti i mentalitetu¹⁵³⁴ i dr., oduzimaju mu legitimitet objektivnosti.

Radi protuteže ("ublažavanja dojma svoje knjige") Tuđman posvećuje deo prostora u knjizi rušenju "bleiburškog mita".¹⁵³⁵ Na desetak stranica (od oko 500 stranica knjige) iznosi iz objavljene literature (uglavnom izvan zemlje i iz redova hrvatske emigracije) tvrdnje o "žrtvama Bleiburga".¹⁵³⁶ Zauzimajući stav "naučne objektivnosti", ne zauzima istovreme-

¹⁵³³Tuđman, *Bespuća*, 324-326.

¹⁵³⁴Vidi prikaz Željka Krušelja "*Bespuća jasenovačkog zlosilja*", "Vjesnik - Panorama subotom", br. 580. od 19.8.1989. i Milan Bulajić, "*Jasenovački mit*", "Intervju, br. 216, od 15.9.1989. i dalje.

¹⁵³⁵Tuđman, *Bespuća*, 101-111.

¹⁵³⁶U brojnim naslovima o Bleiburgu i "bleiburškim žrtvama" izdavanim od ustaške emigracije ili u novije vreme u Hrvatskoj, u kojima, valjda radi pokušaja uspostavljanja "ravnoteže", odnosno pokušaja umanjavanja odgovornosti za ustaške zločine, bez ikakvog osnova broj ubijenih u Bleiburgu (tamo ustvari nije niko ubijen, već su tamo saveznici izručili JA deo kvislinskih formacija), na "Križnom putu" itd. (uključujući i postojanje, nakon proboja 22. aprila i ulaska jedinica JA u pusti Jasenovac 2. maja 1945. godine, nepostojećeg logora do 1947. u Jasenovcu) penje se na 200, 300 pa čak i 500 hiljada. Navodimo neke od naslova, pošto se njima služe učesnici u aktuelnim polemikama o žrtvama (Jasenovac - Bleiburg).

Nicolay Tolstoy, *The Minister and the Massacres*, London, Century Hutckinson, 1986; *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda*, priredio: V. Nikolić, München - Barcelona, 1976, 494; *Spomenica Bleiburg 1945-1995*, Zagreb, 1995; *Bleiburg - uzroci i posljedice*, Spomen zbornik 40-te godišnjice tragedije, priređivač: V. Nikolić, Knjižnica Hrvatske revije, München - Barcelona, 1988; *Jazovka*, Specijalno izdanje, "Vjesnik" Zagreb, 1991; Ante Beljo, *Jugoslavija, Genocid = Yugoslavia, Genocide*, Northern Tribune Publishing, Sudbury, 1985; *Bleiburg 1945-1995*, Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa u Zagrebu 1995, Zagreb, Hrvatska matica iseljenika, 1997, 316; Ivo Omrčanin, *Hrvatska 1941-1945*, I-V, Washington, 1988; *Na prekretnici*, ur. J. Petričević, Brug, 1986; Kazimir Katalinić, *NDH, BiH, Bleiburg, Genocid*, Zagreb, 1993.

no i stav "naučne odgovornosti", tj. nigde se izričito ne izjašnjava o svom stavu,¹⁵³⁷ dok za "jasenovački mit" ima decidan stav.

Tuđman u "cilju raskrinkavanja antihrvatskih pobuda" nastoji rehabilitovati RKC i Stepinca, jer za njega je "sve što im se imputira lažno i tendenciozno".

Podmetanja i tvrdnje ("argumentacija" u stilu "doznao sam", "rekao mi je x" - "još je živ pa mu ime ne navodi da ne bi imao neugodnosti") o upotrebi logora do 1947. i pripadanju dela nađenih kostura i tom logoru ("a tu bi mogao ležati odgovor na pitanje zašto su preko noći porušeni preostali logorski objekti"), o odgovornosti dela Jevreja logoraša za zločine u logoru (a to proizlazi iz njihovog, po njemu, "vjerskog i rasnog bića") i druge, imaju svoju ideološku, rasnu, konfesionalnu i nacionalnu komponentu (čime je Tuđman očigledno opterećen).¹⁵³⁸

Jezik koji Tuđman koristi izražava i njegov stav izražen u nizu "promišljanja", npr. samo neki od naslova: "Svedobna sveudiljnost genocidne činidbe", "Na inačičtu suglasja i opreka s filozofskim nasljeđem", "U suvremenom promišljanju svevremenskog bezgraničja zlosilja", "U razdvojb i - zdvojnosti". Tuđmanovoj leksici, očigledno, nedostaje samo "korienski pravopis".

¹⁵³⁷Mada se analizom citata može zaključiti koji je njegov stav, bez obzira na "obaranje mita".

¹⁵³⁸Tuđman se poziva i na svoj rukopis (str. 12) *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*, za koga kaže da je izašao na engleskom: *Nationalism in Contemporary Europe*, Columbia University Press, 1981, i na nemačkom: *Die Nationalitätenfrage in heutige Europe*, 1986, odnosno kasnije (str. 64) navodi i izdanje: *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*, Hrvatska revija, München - Barcelona, 1981, 373, (2. izd. 1982, 429); U *Bespućima* ukazuje i na izdanje: Isti, *Državnost nacije ključ mira Europe*, Lidingo, 1982, 53. Osim ranije pomenutih Tuđmanovih radova, interesantno je uporediti kako se vrši svojevršno "salto mortale" u stavovima, vidi i: Isti, *Stvaranje socijalističke Jugoslavije*, Zagreb, 1960, 337. (na slovenačkom: *Rojstvo socijalistične Jugoslavije*, Ljubljana, 1961, 274.); Isti, *Velike ideje i mali narodi*, Zagreb, 1969, (2. izd. 1970.). Predavanje na seminaru Povijesnog društva, objavljeno i u "Kolo" br. 6/1968, Zagreb, Matica Hrvatska: *Rasprave o uzrocima sloma monarhističke Jugoslavije i pretpostavkama razvitka NOB u Hrvatskoj* (1964), *O općim uvjetima i značajkama razvitka revolucionarnog demokratskog pokreta u Hrvatskoj* (1966), *Enciklopedijski prikazi povijesti SFRJ* (1967), *Ideje o slavenskoj uzajamnosti i narodi Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu* (1968); Isti, *Hrvatska i Jugoslavija*, Zagreb, 1981. Vidi i: Isti, *Usudbene povjestice*, Zagreb, 1995.

Pojava Tuđmanove knjige neće u istoriografiji predstavljati prekretnicu vladajućih mišljenja, ali će izazivati polemike¹⁵³⁹ i podgrejavati i onako pregrejanu, i u dnevnopolitičke svrhe često zloupotrebljavanu, atmosferu oko Jasenovca.¹⁵⁴⁰

Sa Tuđmanom, odnosno njegovim stavovima polemicali su mnogi. Svojevrstne analize, sa polemičkim osvrtima dali, su Bulajić,¹⁵⁴¹ Džadžić,¹⁵⁴² Babić,¹⁵⁴³ Marković,¹⁵⁴⁴ Skoko¹⁵⁴⁵ i

¹⁵³⁹Bulajić u listu "Intervju", br. 216. od 15.9.1989, str. 25: "'Besčašća povijesne zbiljnosti' korisna je radi otvorenog iznošenja proustaških stavova, koji imaju savremenih pristalica među javnim radnicima, ali koji nemaju smjelosti da svojim opredjeljenjima iziđu pred javnost".

¹⁵⁴⁰Nedugo po pojavi Tuđmanove knjige, koja je postala ideološki vodič političkim istomišljenicima, a i neizbežno štivo i neosporivi argumenat i dotadašnjim političkim protivnicima na hrvatskoj javnoj sceni, koji su bilo iz oportunističkih razloga, bilo iz ubeđenja, prihvatili ove stavove i postali gorljivi "promicatelji", događaji na jugoslovenskoj sceni razbukitali su upravo nacionalističke strasti, građene između ostalog i na Tuđmanovim stavovima.

¹⁵⁴¹Milan Bulajić, *"Jasenovački mit" Franje Tuđmana, Genocid nad Srbima, Jevrejima i Ciganima*, Beograd, Stručna knjiga, 1994, 115. Vidi i varijetete: *Isti, Nezavisna Država Hrvatska, Jasenovac, Sistem ustaških logora smrti, Tuđmanov jasenovački mit* (naslov na korici); *"Jasenovački mit" Franje Tuđmana, Genocid nad Srbima, Jevrejima i Ciganima* (naslov na 1. stranici), Beograd, Stručna knjiga, 1997, 203+36; *Isti, Ustasha Crimes of Genocide, Tudjman's "Jasenovac Myth"* (naslov na koricama), *Tudjman's "Jasenovac Myth", ustasha crimes of genocide* (naslov u katalogizaciji), Belgrade, The Ministry of Information of The Republic of Serbia, 1992, 100; *Isti, "Jasenovac Myth", Genocide Against Serbs, Jews and Gypsies* (naslov na 1. strani i u katalogizaciji), Beograd, Stručna knjiga, 1994, 123+20; *Isti, The Independent State of Croatia, Jasenovac, The system of Ustasha death Camps, Tudjman's "Jasenovac Myth" (Tudjman's "Jasenovac Myth", genocide against Serbs, Jews and Gypsies, and UNESCO World Heritage)*, Belgrade, Stručna knjiga, 1996, 187.

Osim u navedenoj knjizi "Jasenovački mit" i "tuđmanovština" prisutni su u mnogim Bulajićevim člancima, istupima na naučnim skupovima, polemikama u medijima. Uz već ranije pomenute vidi i: Milan Bulajić, *Povijesna revizija istorije, "Srpski mit o Jasenovcu" profesora Josipa Pečarića i "Skrivanje istine o beogradskim konc-logorima" - Ideologija genocida Cohen - Pečarić, Hrvatski informativni centar i Hrvatski institut za povijest, 1988*, Beograd, "Borba", 8.9. - 5.10.1988. (24. nastavka) - polemika s Tuđmanovim trbantom Josipom Pečarićem, autorom knjige - pamfleta *Srpski mit o Jasenovcu*; vidi takođe: Milan Bulajić, *Negiranje ustaških zločina genocida*, Politika, 14-25.7.1999. (12 brojeva) - polemika s Josipom Jurčevićem, autorom *Nastanak jasenovačkog mita*. Vidi i: Milan Bulajić, *Sistem neistina o zločinima genocida 1991-1993*, uvodni referat, u: *Sistem neistina o zločinima genocida 1991-1993*, Zbornik, Beograd, SANU, 1994, 21-53.

drugi,¹⁵⁴⁶ ali javili su se i njegovi (više ili manje) direktni, odnosno posredni "promicatelji".¹⁵⁴⁷

Bulajićeve polemike iz štampe o pitanjima koja su pokrenuta, u nizu rasprava i polemika, nakon izlaska *Ustaških zločina genocida*, nastavljene su posebno nakon pojave Tuđmanove knjige, kojom je uvrstio i Bulajića među "tvorce jasenovačkog mita". Bulajić polemiše u knjizi "*Jasenovački mit*" Franje Tuđmana sa Tuđmanovim stavovima u *Bespućima*, argumentujući svoju polemiku nizom izvoda iz dokumenata, svedočenja, izjava. Iako knjiga donosi dosta materijala o jasenovačkim logorima, ona je ipak više okrenuta polemici nego konzistentnom elaboriranju naše teme.

Bulajić je u niz navrata pozvao Tuđmana na kritičku raspravu o njegovim tezama, međutim umesto Tuđmana u polemici se pojavljuju njegovi zagovornici.¹⁵⁴⁸ Najgorljiviji zagovornik Tuđmana je ipak Josip Pečarić sa svojom knjigom - pamfletom *Srpski mit o Jasenovcu*,¹⁵⁴⁹ u kome pokušava "analizom" Bulajićeve knjige, pozivajući upomoć Ljubicu

¹⁵⁴²Petar Džadžić, *Nova ustaška država*, Beograd, 1990; Isti, *Srbi na udaru "rasne revolucije" u XIX i XX veku*, Beograd, Stručna knjiga, 1991.

¹⁵⁴³Goran Babić, *Bespuća Franje Tuđmana*, Zemun, Grafopublik, 1992, 214; Vidi i: isti, *Historija hrvatske historije*, Beograd, Stručna knjiga, 1992, 277.

¹⁵⁴⁴Marko S. Marković, *Pola veka srpske golgote*, Beograd, Srpski Obraz, 1995, 251; Isti, *Sedam smrtnih grijehova mrakobjesne tuđmanovštine*, uzeto iz: Genocid nad Srbima u Hrvatskoj, Lazarica br. 136, Vesnik srpske pravoslavne crkve Svetog kneza Lazara u Berminghamu, Engleska, Lazarica Press, Birmingham, England, 1991, 41.

¹⁵⁴⁵Savo Skoko, *Neistine i podvale u knjizi Franje Tuđmana "Bespuća povijesne zbiljnosti"*, u: Sistem neistina i zločina genocida 1991-1993, SANU, Beograd, 1994, 65-102.

¹⁵⁴⁶Vidi: Maks Erenrajh, *Tuđmanova bespuća*, u: Catena mundi, II, 61-62; Ratko Dimitrović, *Metamorfoze jednog generala*, Catena mundi, II, 58-60.

¹⁵⁴⁷Josip Jurčević, o.c.; Josip Pečarić, o.c.; Anto Knežević, *An analysis of Serbian propaganda, the misrepresentation of the writings of the historian Franjo Tuđman in light of the Serbian - Croation war*, Zagreb, Domovina tt, 1992, 256. (izv. stv. naslov: *Mitovi i zbilja: međunarodno značenje Tuđmanovih "Bespuća" u razotkrivanju uzroka srpsko - hrvatskog rata i razlaza*).

¹⁵⁴⁸Npr. Krušelj, koje li promene u odnosu na ranija pisanja, recimo, uz pojavu Tuđmanove knjige; nadalje, Žerjavić sa svojim "demografskim izračunom" jasenovačkih žrtava postao je, videli smo, oficijelni stručnjak - demograf za pitanja žrtava i Jasenovca.

¹⁵⁴⁹Josip Pečarić, *Srpski mit o Jasenovcu, Skrivanje istine o beogradskim konc-logorima*, Zagreb, Dom i svijet, Hrvatski institut za povijest i Hrvatski informativni centar, 1998, 216.

Štefan¹⁵⁵⁰ i Philipa Cohena¹⁵⁵¹ da ustvrdi kako je Jasenovac zapravo srpski mit radi prikri-
vanja srpskih zločina.

No, o Pečariću, smatramo, ne treba trošiti reči. O drugom zagovorniku teze o jasenovač-
kom mitu Josipu Jurčeviću i njegovoj knjizi već smo govorili.¹⁵⁵²

Zanimljivu analizu Tuđmanove knjige napravio je, ne istoričar, već književnik, Goran Ba-
bić,¹⁵⁵³ jer kako kaže "To što taj autor piše ne pripada povijesnoj znanosti, nego prije sve-
ga jednoj vrsti specifične publicistike. Prema tome nije ni nužno da bi recenzent bio histo-
ričar... Tako će ovo... biti naprosto recenzija njegove knjige..."¹⁵⁵⁴ Babić prati Tuđmanovo
pisanje, ukazuje na kontradikcije i Tuđmanovo baratanje činjenicama kako mu kad odgo-
vara, pa makar to bilo u suprotnosti jedno s drugim na razmaku od nekoliko stanica. Vešt
peru, Babić, bez pretenzije na stručnost, ali držeći se činjenica, lako dokazuje tezu izreče-
nu u naslovu.

4. REGIONALNA I LOKALNA ISTORIOGRAFIJA

¹⁵⁵⁰Ljubica Štefan, *Srpska pravoslavna crkva i fašizam*, Zagreb, Globus, 1996, 348; Ista, *Pregled srpskog antisemitizma* (objavljeno pod imenom Tomislav Vuković i Edo Bojović, pošto je "spisateljica" u to vreme živela i radila u Beogradu), Zagreb, Altair, 1992, 201; Ista, *Mozaik izdaje* (objavljeno pod imenom Tomislav Vuković, ista napomena), Zagreb, Hrvatsko književno društvo sv. Ćiril i Metod, 1991 287; Ista (kao anonim), *Srbija i Albanci, O stogodišnjem srpskom genocidu nad Albancima*, Ljubljana, Časopis za kritiku znanosti i Magellan, 1989.

¹⁵⁵¹Philip J. Cohen, *Serbia's secret War, Propaganda and the Deceit of History*, Texas A and M Univesity press, 1996, 235, Forwerd by David Riesman; *Srpski tajni rat, propaganda i manipulacija historijom*, Prevod s engleskog, Ljiljan, Sarajevo, 1966; *Tajni rat Srbije, Propaganda i manipulacije poviješću*, Zagreb, Ceres, 1997; Vidi i: Isti, *Drugi svjetski rat i suvremeni četnici*, Zagreb, Ceres, 1997.

¹⁵⁵²Vidi nap. i tekst uz nap. 1022-1037.

¹⁵⁵³Babić, *Bespuća Franje Tuđmana*, Zemun, Grafopublik, 1992, 214.

¹⁵⁵⁴Isto, 13.

Najbrojnija grupu literature u kojoj nalazimo i određene podatke o jasenovačkim logorima predstavlja regionalna i lokalna istoriografija. Najčešće se radi o zbornicima sećanja učenika NOR-a, često kombinovano s istoriografskim priložima pitanju izučavanja nekog segmenta, ili se radi o monografijama i priložima za monografije koje su radili instituti, stručni istoričari (individualni autorski rad), a često i istoričari amateri.

U ovim radovima o jasenovačkim logorima najčešće se govori u kontekstu zapisa o teroru i masovnom stradanju stanovništva, određenih grupa (članovi KP, SKOJ-a, NOO i sl.) ili pojedinaca. Uvrštavanjem i naslova u kojima se pominju samo pojedinci ili manje grupe koji su odvedeni u logor i ubijeni, odnosno u nekim slučajevima i preživeli, nastojalo se dati i prilog za izučavanje broja žrtava. Naravno da ovakvih knjiga i članaka ima neuporedivo veći broj i jedno sistematsko istraživanje, koje bi dalo podatke o imenima stradalih kao i broju žrtava prema objavljenoj literaturi, značajno bi proširilo broj ovih bibliografskih jedinica. Kada se radi o podacima o licima ubijenim u sistemu jasenovačkih logora, posebno ističemo izdanja Historijskog arhiva Karlovac, kao i neka druga (npr. *Bosansko-dubičko područje u NOR-u*) koja pregledno i poimenično daju spiskove poginulih i umrlih sa naznakom i mesta stradanja. U nekim od bibliografskih jedinica daju se sumarni podaci o palim borcima i ŽFT bez raščlanjivanja po mestu stradanja, tako da ovi prilozi mogu poslužiti izučavanju pitanja ukupnog broja žrtava, ali ne i izučavanju broja žrtava u jasenovačkim logorima, a uvršteni su zbog naznaka u tekstu da su veće ili manje grupe ili pojedinci oterani u logor. Za izučavanje jasenovačkih žrtava moraju se uzeti u obzir i oni prilozi koji govore o odvođenju u logore iz kojih su zatočnici transportovani u Jasenovac prilikom likvidacije tih logora (npr. Jadovno), a da nije decidno navedeno da su i ubijeni u dotičnom logoru.

U grupi regionalno historiografije su radovi o NOR-u u većim geografskim, istorijskim ili političkim celinama: Slavonija, Banija, Kordun, Lika, severozapadna Hrvatska, Hrvatsko Zagorje, Dalmacija, Gorski kotar, Srem, Bosanska krajina, istočna i srednja Bosna, Hercegovina itd.¹⁵⁵⁵

¹⁵⁵⁵Takvi su npr. radovi: Ivan Mišković, *Pregled narodnooslobodilačkog rata u Slavoniji*, Sl. Brod, HIS, 1968, 244. (na str. 20, 21, 31. i 78. govori se o jasenovačkim logorima, daje podatke o nekim selima odvedenim u logor, na str. 20. postoji pogrešna tvrdnja, neprecizna, da je Logor Jasenovac osnovan krajem 1941.

godine). *Slavonija u borbi 1941-1945*, Album fotografija iz NOR-a, "27. srpanj", 1952. 492+3, (Album sa preko 2.000 fotografija, među kojima i fotodokumenti terora). *Slavonija u narodnooslobodilačkoj borbi*, Tematski zbornik, Materijali naučnog skupa 25. i 26.11.1966, povodom 25. god. ustanka, Slavonski Brod, HIS, 1967, 232; Pavle Gregorić i Zdravko Krnić, *NOP u Slavoniji 1941*, Slavonski Brod, 1967; Zdravko Krnić, *Slavonija 1941*, Osijek, MO SUBNOR Zajednice općina, 1978, 242; Pavle Gregorić, *NOB u sjeveroistočnoj Hrvatskoj 1942. godine*, Zagreb, Stvarnost, 1978, 291; Isti, *Narodnooslobodilački pokret u zapadnoj Slavoniji, Moslavini i Bjelovarskom okrugu 1941. godine - sjećanja*, Slavonski Brod, 1969; *Činjenice o Zapadnoj Slavoniji*, Izd. Regionalno udruženje Srba Zapadne Slavonije, Pakrac, 1992. (genocid 1941-1945. i 1991.); Nada Lazić, *Baranja 1941-1945*, Slavonski Brod, HISB, 1979, 348; v. Dušan Čalić, *Politička situacija u Slavoniji 1942. godine*, u: 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB, knj. 14, 37-69; Isti, *Ustanički dani u Slavoniji*, u: Četrdeset godina, knj. 5, 277-284; Miodrag Bjelić, *Prva grupa slavonskih partizana u oficirskoj školi Vrhovnog štaba NOV i POJ*, u: 1941-1942. u svedočenjima učesnika, knj. 19, 422-431. (grupa polaznika tečaja noćiva u Plesmu pored Krapja, prostor logorske "zaštitne zone").

Dušan Korać *Kordun i Banija u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*, Zagreb, Školska knjiga, 1986. *Simpozij o Petrovoj Gori*, Zbornik, Izdavački zavod JAZU, Zagreb, 1972; Milan Radeka, *Kordun u prošlosti*, Zagreb, Prosvjeta, 1989; Petar Zinaić, *Hronologija događaja na Kordunu*, Slunj, 1966; Isti, *Genocid na Kordunu i okolici od 1941-45*, Beograd, Stručna knjiga, 1996, 513; *Borci na Kordunu 1941*, Spomen album (priredio: Miloš Gaćeša), Zagreb, 1986, 328. ("Na Kordunu grob do groba" - nije samo stil-ska figura narodne pesme, nego stvarnost ratnog vremena i ustaške strahovlade: ukupno ubijeno 29 853 lica: 27 113 Srba, 1 404 Hrvata, 929 Roma, 362 Jevreja, 28 Slovenaca, 9 Rusa, 5 Čeha i po jedan Poljak, Makedonac i Musliman. Ustaše su ubili: 16 361, Nemci 1 430, Talijani 249, domobrani 41, žandari 40, četnici 68, muslimanska ustaška milicija 13.); Mile Dakić, *Petrova mi Gora mati*, Zagreb, Prosvjeta, 1983, 176; *Žene Korduna u borbi i radu*, Zagreb, Glavni odbor AFŽH, 1945. O Kordunu vidi nekoliko članaka u *1941-1942. u svedočenjima učesnika*: Ignjatije Perić, *Prva zamena ratnih zarobljenika na Kordunu*, knj. 23, 290-297; Mileta Bjelivuk, *Tri akcije na Kordunu*, knj. 13, 330-334; Zuhdija Žalić, *Početak ofanzive na Kordun*, knj. 11, 535-549; Danica Pavlović-Bulat, *Žene sjevernog Korduna u NOP*, knj. 3, 544-556.

Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941, Zbornik, IHRPH i Muzej Sisak, Sisak - Zagreb, 1974, 978. (U osam priloga govori se i o pojedinačnim i masovnim otpremanjima u logor, a ponegde se i navode i imena ubijenih u logoru. U referatu Gojka Jakovčeva: *Pokret otpora grada Siska i okolice 1941-1942. godine*, (315-330), na nekoliko mesta se imenuju lica otpremljena u Jasenovac ili Staru Gradišku, a na str. 322-323. se pominje grupa od 700 lica uhapšenih 4. i 5. 5.1941. koja je otpremljena za Jasenovac (?!, nap. JM), iz koje je na Graniku ubijeno oko 450 osoba, a ostatak je otpremljen delom u logor a delom u Srbiju. Takođe, govori se o grupi od 15 đaka koji su 4. septembra otpremljeni u Jasenovac, a kasnije pušteni. Na ovu konstataciju postavlja se pitanje vremena otpremanja u Logor Jasenovac - V mesec?). *Svjeto Banije, Banija u NOB*, Sjećanja i zapisi, Zagreb, Stylos, 1972, 523; Vera Crnobori-Oprijan, *Narodni heroji Banije i Siska*, Zagreb, "27. srpanj", 1957, 154. (Marijan Čavić). Vidi i članak: Pero Mileković Šico,

Partijska veza Zagreb - Sisak - Banija, u: 1941-1942. u svedočenjima učesnika, knj. 2, 110-121. (Autor članka bio je u logoru u Gradiški i oslobođen je zamenom.)

Ustanak je planuo, I-II, Gospić, Ličke novine, 1971; *Lika u NOB-i 1941*, Zbornik, pišu učesnici, Beograd, Vojno delo, 1963, 732; *Lika u NOB-i 1942*, Sjećanja učesnika, Beograd, Narodna armija, 1971, 745; *Lika u prošlosti i sadašnjosti*, Materijali s naučnog skupa održanog na Plitvicama 14, 15. i 16. XI 1971. povodom 30-godišnjice ustanka naroda Hrvatske u Srbu, Zbornik br. 5, HA, Karlovac, 1972; Danilo Damjanović, *Ustanak naroda Hrvatske 1941. u Srbu i okolini*, Zagreb, Progres, 1972, 324; Mane Pešut, *Revolucija u Lici 1941-1945*, München, 1966; Gojko Polovina, *Svedočenje - sećanje na događaje iz prve godine ustanka u Lici*, Beograd, Rad, 1988; Mirko Rapaić, *Lička tragedija, Hrvatski zločin genocida nad srpskim narodom 1941. do 1945*, Beograd, Srpska reč, 1999, 424; *Žene Like bore se, rade, govore*, Zagreb, Glavni odbor AFŽ Hrvatske, 1945; vidi članak: Đ. Stanisavljević, *Ustanak naroda Like 1941*, Istorijski glasnik, 1-4/1961.

Prilog historiji radničkog pokreta i narodnooslobodilačke borbe u Međimurju od 1919-1955. god. Zbornik, Čakovec, Tiskara i knjigovežnica, 1959, 243. (U prilogu i popis palih i preživelih boraca NOV, poginulih u logorima, zatvorima i ŽFT, 157-239).

Drago Gizdić, *Dalmacija 1941, 1942, 1943, 1944/45*, Zagreb, Epoha, 1964. *Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941-1945*, Zbornik dokumenata, 1-7, Split, 1981-1984; Sibe Kvesić, *Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi*, Zagreb, Lykos, 1960, 732, (Split, 1979); *Zbornik, sv. 3*, Materijali sa znanstvenog skupa "Dalmacija 1943", održanog u Splitu 5-10.12.1973, IRHPD, Split, 1975, 869, *Zbornik, sv. 4*, Materijali sa znanstvenog skupa "Sjeverna Dalmacija u NOB-i", IHRPD, Split, 1978.

Vojvodina 1941, Radovi i diskusije sa skupa istoričara u Subotici 9. i 10.12.1966, Novi Sad, Pokrajinski odbor Društva istoričara SR Srbije za Vojvodinu, 1967, 475; *Vojvodina u Narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, Novi Sad, 1984; *Vojvodina u borbi*, Zbirka članaka iz narodnooslobodilačke borbe, urednik: Živan Milisavac, Novi Sad, Matica srpska, 1951, 257; Žarko Atanacković, *Vojvodina u borbi 1941-1945*, Novi Sad, Forum, 1959, 270; *Isti, Srem u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji*, Šimanovci, Mesna zajednica, Mesni odbor SUBNOR-a, 1968, 570; Dušan Lazić - Gojko, *Sremsko krvavo leto 1942*, Sremska Mitrovica, Sremske novine, 1982. (o akciji Viktora Tomića); Jovan Popović, *Sremska hronika*, Beograd, Prosveta, 1953, 86; Sreten Savić, *Srem u narodnooslobodilačkoj borbi*, Beograd, Vojno delo, 1963, 242; *Isti, Borbe u Sremu 1941-1944*, Novi Sad, SUBNOR Vojvodine, 1967, 562. (2. izd.: Sremska Mitrovica, 1981); vidi i članak Petra Vukelića, *Okupaciona vlast i sistem nacionalne diskriminacije u Sremu za vreme "Nezavisne Države Hrvatske"*, u: Zbornik za društvene nauke, sv. 35, Matica srpska, Novi Sad, 1963.

Hercegovina, Zagreb, Privredni vjesnik, Mostar, MOK SSRN, 1981; *Hercegovina u NOB*, Beograd, Vojno delo, knj. 1, 1961, 980, VINC knj. 2-4, 1986, 804+776+752, (Nada Bitanga, *Prvi bombaš Mostara, knj. 1, 139-141*; Nusret Seferović, *Mostar u NOP-u, fragmenti*, knj. 1, 142-175; Drago Karlo Miletić, *Stradanja u Mostaru*, knj. 2, 109-122; Esad Brkić, *U talijansko-ustaškom zatvoru*, knj. 2, 545-582; Danilo Bilanović, *O radu SKOJ-a u Mostaru*, knj. 3, 251-265; Avdo Pirkić, *Ilegalac u Konjicu i logoraš u Jasenovcu*, knj. 4, 296-305; Stevan Kovačina Stevo, *Hercegovci u koncentracionim logorima Norveške*, knj. 4, 566-580); Da-

Pogromi i stradanja naroda Bosanske krajine, napose u jasenovačkim logorima, našlo je odraza u brojnim naslovima, od naučnih radova, memoarskih zapisa, do beletristike.

Ustanak u Bosanskoj krajini Dušana Lukača je jedna od najčešće citiranih knjiga o stradanju naroda Bosanske krajine.¹⁵⁵⁶ Branko Bokan u knjizi sa paralelnim tekstom na srpskom

nilo Tunguz-Perović, *Stradanje Srba Hercegovaca u I i II svetskom ratu; Isti, Stradanje Srba u Hercegovini za vrijeme Nezavisne države Hrvatske od maja 1941. do jula 1942*, Beograd, 1949; Savo Skoko, *Pokolji Hercegovačkih Srba '41*, Beograd, Stručna knjiga, 1991, 445; Novica Vojinović, *Genocid hrvatskih kleroustaša nad Srbima u Hercegovini*, Beograd, 1991; v. Branko Kovačević i Savo Skoko, *Junski ustanak u Hercegovini 1941*, u: Istorija radničkog pokreta, Zbornik radova, knj. 1, Beograd, Institut za istoriju radničkog pokreta, 1965.

Zdravko Antonić, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941*, Beograd, VIZ, 1973, 529; Isti, *Zapisi Pere Đukanovića, Ustanak na Drini*, Beograd, SANU, Balkanološki institut, 1994, (na str. 160-161: "oćerani" u Jasenovac i "tranciportovani" iz Drinjačke opštine); v. Isti, *Srpski narod u Bosni i Hercegovini 1941. između genocida i borbe za slobodu*, u: Drugi svjetski rat - 50 godina kasnije, 643-653.

Srednja Bosna u NOB-u, sjećanja, članci i dokumenti, Beograd, VIZ, knj. 1, 1976, 887, Banja Luka, Glas, knj. 2, 1980, 772, knj. 3, 1981, 779; (Vidi, Lazo Čudić, *Hapšenje u Crnči, Osinji i Pojezni*, knj. 1, 297-298; Ilinka Dragić, *Ostala sam bez sinova*, knj. 1, 362-363; Vojin Hadžistević, *Skojevska biblioteka, "zablude" zbog konspiracije, umnožavanje istorije SKP(b)*, knj. 1, 102-114; Živko Lučić, *Sam u planini*, knj. 1, 771-773, (Nemci i ustaše Jure Francetića iz sela Vozuće oterali nekoliko stotina ljudi i žena u Jasenovac i tamo ih poklali); Miloš Lugonjić, *Prvi zadatak sam izvršio*, knj. 1, 576-578; Zvonko Odić, *Dole, Ponir, Šehitluci*, knj. 1, 498-503; Slavko Odić, *Okupacija Bosne u aprilskom ratu 1941. godine*, knj. 1, 163-191. (na str. 191: iz dnevnika 718. nemačke pešadijske divizije: "31. decembra (1941) landšicen bataljon 823. javlja o akciji protiv ustanika, koji su 30. na 31. decembra napali železničku stanicu Jasenovac, pruga Sisak - Brod", signatura u fusnoti: T-315, Roll 2265, 000363-000365); S. Odić *Ustaški pokret i katolička crkva u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, knj. 1; Dušanka Ćumura Pirolić, *Naš skojevski aktiv u uslovima okupacije*, knj. 2, 517-521; Drago Đurđević, *Radovan Vulin - učitelj, pjesnik i revolucionar*, knj. 2, 564-571; Milivoj Šteković, *Na Crnom vrhu 30. oktobra 1941*, knj. 2, 508-509. (imena oteranih i pobijenih u Jasenovcu iz sela Malo Blaško, Banja Slatina, Gornja Slatina i Jaruzani); Pero Popović, *Jokin sine...*, knj. 2, 392-397; Obrad Janković, *Bilo je i vrijeme...*, knj. 2, 415-416. (10 ljudi iz Brežičana odvedeno 23. septembra 1941. u Jasenovac); Jan Drong, *Bili smo složni*, knj. 3, 635-639. (Poljaci iz prnjavorskog sreza oterani u Jasenovac); Vojin Hadžistević, *U Tisovačkoj partizanskoj četi*, knj. 3, 109-132; Ljubo Janković, *Ubili su i Salku Đudića*, knj. 3, 315-316; Omer Kopic, *I bi mi saopćeno...*, knj. 3, 68-88; Ana Naut, *Izgubila sam i sina i muža*, knj. 3, 624-616; Mujo Subašić, *Bio sam dvaput na Poniru*, knj. 3, 187-189, Ratko Vujović Čoče, *Dva mjeseca u srednjoj Bosni*, knj. 3, 489-497. (selo Sitneši i Lepenica na Motajici, preko 100 ljudi i žena odvedeno u Jasenovac).

¹⁵⁵⁶Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Beograd, VIZ, 1967, 522.

i engleskom *Genocid nad Srbima Bosanske Krajine*¹⁵⁵⁷ dao je osvrt na masovne zločine ustaša nad Srbima po krajiškim srezovima: bihaćki, krupski, cazinski, sanski, ključki, bosansko-petrovački, bosansko-novski, jajački, prijedorski, glamočki, bosanskograhovski, bosanskogradiški, bosanskodubički, mrkonjićgradski i banjalučki.

Podatke nalazimo u brojnim knjigama i člancima o Kozari, jer to je prostor čije je stanovništvo najviše, zajedno sa slavonskim, stradalo u jasenovačkim logorima,¹⁵⁵⁸ a u ediciji

¹⁵⁵⁷Branko J. Bokan, *Genocid nad Srbima Bosanske Krajine = Genocide of the Serbs of Bosnian Krajina, 1941-1945*, Beograd, Evropsko slovo, 1996, 113, ilustr.

¹⁵⁵⁸*Kozara u narodnooslobodilačkom ratu, Zapisi i sjećanja*, Beograd, VIZ, I-VI, 1971-1978. (Vidi nap. 704); *Kozara u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (1941-1945)*, Zbornik radova sa naučnog skupa održanog na Kozari (Mrakovica) 27. i 28. oktobra 1977. godine, Nacionalni park "Kozara" Prijedor, Institut za istoriju Sarajevo, Muzej Kozare Prijedor, Prijedor, 1980, 535; Nusret Idrizović, *Kozara*, Iz borbe naših naroda za slobodu, knj. 1, Muzej narodne revolucije NR BiH, Sarajevo, 1957, 77; Mladen Oljača, *Kozara*, Roman, Beograd, 1967; Rade Bašić, *Ustanak i borbe na Kozari 1941-1942*, Beograd, Vojno delo, 1957, 270. (o odvođenju ranjenika, bolesnika i naroda iz zbega u logor, str. 259-266); Isti, *Kozara ljeta četrdeset druge*, Sarajevo, Svjetlost, 1956, 156; Ljubo Mihić, *Kozara, Priroda, čovjek, istorija*, Novi Sad, Dnevnik, 1987, 944. (Jasenovac - Stara Gradiška, istorijat, 275-276; II svetski rat - hronologija; pokolj u Drakseniću; pokolj u Šargovcu, Drakulićima i Motikama; ofanziva na Kozaru, logorisanje 68 500 lica, od čega oko 12 000 dece); Mirko Pečić i Dragutin Čurguz, *Bitka na Kozari*, Prijedor, 1968, IV dopunjeno izdanje, Nacionalni park "Kozara, Prijedor, 215. (str. 158: stanovništvo Kozare u sabirnim logorima: Dubica - Cerovljani 26 000, Jasenovac 8 400, Mlaka 7 000, Jablanac 4 000, Gradiška 1 300, Novska 4 700, Grabovac kod Novske 500, Paklenica 500, Rajić 600, Lađevac 500, Bodegraj 500, Prijedor 14 500, Ukupno 68 500; žrtve s kozarskog područja iz: Dubice 9 920, Gradiške 7 248, Novog 3 495, Prijedora 2 682, Laktaša 808, Banja Luke i Ivanjske 325, Ukupno 24 488); Borko O. Arsenić i Đuro P. Milinković, *Plamen pod Kozarom*, Bosanska Dubica, SUBNOR, 1969, 292; Marko Ručnov, *Narodni heroj Milan S. Tepić*, Beograd, VINC, 1992, 110. (o heroju najnovijeg rata Milanu Tepiću iz Komlenaca, reminiscencije na pogrome, Baćinske, odnosno Dubičke krečane - lokalitet jasenovačkih logora, 6 774 lobanje u zajedničkoj grobnici); Branko Babić Slovenac, *Ljudi i bitka na Kozari*, 2. izd., Glas Banja Luka i Nacionalni park "Kozara" Prijedor, 1982, 159. (orig. *Ljudje in boji na Kozari*, založilo in izdalo: Založništvo Tržačkega tiska v Trstu v sodelovanju z založbo Partizanska knjiga v Ljubljani, 1979); Gojko Jokić, *Nacionalni park "Kozara" Prijedor*, Nacionalni park "Kozara" Prijedor i Turistička štampa Beograd, 1978, 32; *Kozara*, Istorijske fotografije događaja od ustanka 1941. do aprila 1945. godine, Tekst i izbor: Dragoje Lukić, Nacionalni park "Kozara" Prijedor i Turistička štampa Beograd, 1978, 56; Vidi i članke: Rade Bašić, *Neprijateljska ofanziva na Kozari juna 1942. godine*, VIG, 3/1952, 3-32; Rade Bašić i Idriz Čejvan, *Ustanak na Kozari i borbe 2. krajiškog odreda od dana ustanka do juna 1942*, VIG, 1/1951; Izudin Čaušević, *Ustaška vlast i teror na Kozari 1941-1942 godine*,

*Podgrmeč u NOB-u*¹⁵⁵⁹ imamo nekoliko članaka u kojima se pominju imena ubijenih u Jasenovcu.

Borbe na Kozari su tema i ustaške propagandne publicistike.¹⁵⁶⁰ Iako govore o zločinima partizana - četnika nad Hrvatima, donose dokumenta i fotografije, predstavljajući i svoje zločine kao partizanske. U ovim izdanjima nalazimo i nekoliko podataka i fotografija o odvođenju stanovništva u logore.¹⁵⁶¹

u: Kozara u NOB, 101-121; Bora Batoz-Mijić, *Kako su kozarački borci spasavali najmlađe*, u: Deca, rat, revolucija, 42-44; Ista, *Nekoliko likova sa Potkozarja*, u: Žene BiH u NOB, 400-405; Hajro Kapetanović, *Prva oblasna konferencija SKOJ-a za Bosansku krajinu*, u: Revolucionarni omladinski pokret u BiH, I, 68-80); Dušanka Gvozdrenović-Ostojić, *Najmlađi u kozarskoj ofanzivi 1942. godine*, u: Deca, rat, revolucija, 74-78; Zora Pupiće-Ivanović, *Kako su nastale partizanske pjesme na Kozari*, u: Žene BiH u NOB, 302-306. (pesma nastala u Jablancu, beg iz Jablanca, pesma o stradanju dece).

¹⁵⁵⁹*Podgrmeč u narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji 1941-1945*, Zbornik, Sarajevo, 1985; *Podgrmeč u NOB*, Zbornik sjećanja, I-III, Beograd, 1972, 909+767+797. (vidi: Hazim Bilalbegović, *Vruće sansko ljeto*, knj. 1, 492-496; Isti, *Rad u okupiranom Sanskom Mostu*, knj. 3, 219-224; Muhamed Hadžihalilović, *Mukotrpane staze kurira oblasnog komiteta*, knj. 1, 207-210; Trivo Korać, *Dugo potucanje od Bihaća do Bišćanske čete*, knj. 1, 132-141; Hamdija Omanović, *S Trećim bataljonom na Bosansku Krupu*, knj. 2, 457-461; Ale Terzić, *Partijska organizacija u Bosanskoj Krupi do rata*, knj. 1, 298-301).

¹⁵⁶⁰Franjo Rubina, *Kozara grob partizana*, Zagreb, Nakladna knjižara "Velebit" Zagreb, Tiskara "Ustaše", Berislavićeva ulica 10, 1942, 67; Isti, *Krvave tajne planine Kozara*, Zagreb, Naklada odgojnog odjela ustaške vojnice, 1942, 93. (ustvari ovo je 2. izdanje knjige *Kozara grob partizana*); *Odmetnička zvjerstva i pustošenja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u prvim mjesecima života hrvatske narodne države*, Obradeno i izdano po nalogu Ministarstva vanjskih poslova na osnovu dokaznog gradiva, Sastavio Matija Kovačić, savjetnik ministarstva, Zagreb, Naklada Hrvatskog izdavačkog bibliografskog zavoda, Tisak Hrvatske državne tiskare u Zagrebu, u lipnju 1942, 122+XXV. O knjizi Franje Rubine objavljen je i prikaz: J. B. (J. Balog), *O knjizi Franje Rubine "Kozara grob partizana"*, Zagreb, "Život", Časopis Družbe Isusovaca, br. 2, prosinac 1942, str. 318.

¹⁵⁶¹Franjo Rubina, *Krvave tajne planine Kozara*, fotografije na str. 53. i 54.; Isti, *Kozara grob partizana*, fotografije na str. 38, 40, 40a, 41. i 42. Potpisi pod fotografijama: "Pohvatane partizanske bande u pratnji oružnika odlaze u sabirne logore", "S planine Kozare mnoge povorke odlaze u logore, kao zarobljenici, ili se vraćaju svojim domovima, da nastave mirnim seljačkim životom", "Partizani su kanili od ovih jadnika stvoriti svoje udarne čete. Oni će se sada u sabirnim logorima oporaviti i početi na rad", "Podmukli pogledi ovih ljudi odaju njihov zao značaj".

*Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-i i socijalističkoj revoluciji*¹⁵⁶² sadrži priloge naučnog skupa istog naziva. Od 70 priloga izdvajamo: Mirko Peršen, *Lepoglava*,¹⁵⁶³ Franjo Horvatić, *Koncentracioni logor 'Danica'*,¹⁵⁶⁴ Narcisa Lengel-Krizman, *Sabirni logori i dečja sabirališta na području sjeverozapadne Hrvatske 1941-1942.*¹⁵⁶⁵ i Ljiljana Medić - Ana

¹⁵⁶²*Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-i i socijalističkoj revoluciji*, Zbornik radova, Varaždin, Zajednica općina Memorijalnog područja Kalnik i IHRPH, 1976, 1118. Zbornik sadrži priloge sa naučnog skupa istog naziva, održanog 15-17.5.1975. u Varaždinu. U Zborniku je objavljeno 70 priloga i popraćen je naučnom aparaturom. Osim tri posebno istaknuta priloga, Mirka Peršena, Franje Horvatića i Narcise Lengel-Krizman, jasenovački logori pominju se u 9 priloga, na str.: 31, 59, 187, 192, 286, 423, 608, 626, 725. i 772. Radi se, najčešće, o aktivistima NOP-a koji su bili zatočenici u Jasenovcu i tamo, uglavnom, pobijeni, ili se govori o masovnim represalijama i odvođenju naroda u logor.

¹⁵⁶³Mirko Peršen, *Logor Lepoglava*, Isto, 824-839. Uz konstataciju da su paralelno postojali koncentracioni logor i kazneni zavod, navodi se podatak o likvidaciji koncentracionog logora, akciji oslobađanja Lepoglave 1943. i formiranju ustaškog koncentracionog logora 1944. Autor navodi podatak o otpremanju 1 300 logoraša u Jasenovac na likvidaciju, od kojih se spasilo četrdesetak koji su uspeli provaliti pod vagona i pobeći iz voza. Autor navodi da je broj žrtava u Lepoglavi preko 500 (str. 438-439).

¹⁵⁶⁴Franjo Horvatić, *Koncentracioni logor "Danica"*, Isto, 869-883. Uz podatke o prilikama u logoru govori se i o pojedinim zatočenicima koji su iz "Danice" otpremljeni za Gospić, a potom za Jasenovac.

¹⁵⁶⁵Narcisa Lengel-Krizman, *Sabirni logori i dječja sabirališta na području sjeverozapadne Hrvatske 1941-1942.* Isto, 884-898. "Ustaški koncentracioni logori mogu se razvrstati u dvije osnovne grupe: sabirni i radni. Sabirni su predstavljali neku vrstu sabirališta odakle su uhapšenike nakon određenog vremena odvodili na druga mjesta prisilnog i besplatnog rada logoraša, a u praksi su bili masovna gubilišta. Takva se formalna podjela zadržala do kraja 1942. godine." (nap. 1, str. 884.). Dati su prikazi logora: Lobar (884-890), Kruščica (u nap. 3. na str. 884-885.), Gornja Rijeka (890-893), Jastrebarsko i Reka (893-895), Zagreb (895-898). O jasenovačkim logorima daju se podaci: u vezi s Lobarom navodi se da je prvi transport od 1 300 lica stigao iz Kruščice, gde je bilo 3 000 zatočenika, od kojih je 1 000 došlo s Paga, svi muškarci iznad 14 godina (str. 885) otpremljeni su u Jasenovac. Likvidacija Lobora izvršena je delimično u Jasenovcu (887-888). Logor Đakovo je takođe likvidiran u Jasenovcu (889). Logor u Gornjoj Rijeci je sabiralište u koga su dovedena deca iz Jasenovca, Jablanca, Mlake i Stare Gradiške (893-894). Za logor u Uštici navodi se da u junu 1942. ima oko 8 000 žena i dece, te da je rasformiran dva meseca kasnije (nap. 41, str. 892). Mlaka u avgustu 1942. ima 3 645 žena, 393 muškarca i 5 531 dete. Od 3-5. avgusta iste godine iz tog logora spašeno je 2 106 dece koja su odvedena u Jastrebarsko i Sisak, te 106 dece u prihvatilište u Zagrebu (nap. 49, str. 894). Kroz tri sabirališta i jedan ilegalni dečji dom u Zagrebu (str. 895) prošlo je 13 115 dece na putu iz logora do novih sabirališta, tj. dečjih logora.

Feldman, *Arhivska građa o NOB-u na području sjeverozapadne Hrvatske*¹⁵⁶⁶ i dr.¹⁵⁶⁷ U prostor obuhvaćen nazivom "Sjeverozapadna Hrvatska" ulaze i neke uže regionalne celine kao Moslavina, Bilogora, Kalnik i dr. o kojima imamo zapise.¹⁵⁶⁸ U zbornicima o Hrvatskom Zagorju¹⁵⁶⁹ daju se poimenični popisi žrtava sa naznakama mesta gde su ubijeni. Izdanja Historijskog arhiva Karlovac¹⁵⁷⁰ izdvajaju se dobrom opremljenošću i naučnom

¹⁵⁶⁶Ljiljana Medić i Ana Feldman, *Arhivska građa o NOB-u na području sjeverozapadne Hrvatske*, Isto, 1007-1011. Autorke upućuju na fondove u Arhivu Hrvatske, HA Bjelovar i IHRPH Zagreb.

¹⁵⁶⁷Đuro Mile Ban, *Bivši kotar Dugo Selo u narodnooslobodilačkoj borbi*, Isto, 413-436; Anka Berus, *Bilješke o radu Povjerenstva Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske u Zagrebu od 1942. do 1943. Povjerenstva Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske za sjevernu Hrvatsku od 1943. do 1944.* Isto, 56-74; Rudolf Filipčić, *Crtice iz historije Komunističke partije Jugoslavije (Novigrad Podravski njegova okolica)*, Isto, 604-609;

¹⁵⁶⁸*Zbornik Moslavine*, I, Kutina, 1968. (M. Bordiđ, *Stvaranje prvih partizanskih jedinica na području Moslavine*; Franko Mirošević, *Sabotaže i hapšenja u Moslavini*). Milan Brunović, *Kalnik u borbi, Historijat Kalničkog partizanskog odreda*, Zagreb, "27. srpanj", 1953, 328; Zvonko Brkić, *Bilogorska sjećanja, Istočna Bilogora 1941. i 1942. godine*, Grubišno Polje, OK SK Grubišno Polje, 1969, 86; *Čazma u prošlosti i danas*, Simpozij o 750 obljetnici osnivanja Čazme, Zbornik radova sa simpozija održanog u Čazmi studenoga 1976, Čazma, 1979, 271. Vidi i: Ankica Kežman - Vesela, *Iz ustaničkih dana u Moslavini*, u: 1941-1942. u svedočenjima učesnika, knj. 2, 551-556; Josip Galeković, *Kutinska partizanska udarna grupa i njezine akcije*, u: Isto, knj, 12, 426-442.

¹⁵⁶⁹*Hrvatsko Zagorje u revoluciji*, Zagreb, Školska knjiga, 1981, 570. Sa područja opština: Donja Stubica, Ivanec, Klanjec, Pregrada, Zabok, Zaprešić i Zlatar Bistrica u popisima poginulih boraca i ŽFT navodi se poimenično 119 boraca i 145 ŽFT da su ubijeni u jasenovačkim logorima. *Hrvatsko Zagorje u NOB*, Zagreb, Epoha, 1959, 470. U popisu poginulih (većim delom zastupljeni su u "Hrvatsko Zagorje u revoluciji") navodi se za 186 lica da su ubijeni u Jasenovcu i Staroj Gradiški, za 12 se ne navodi u kome su logoru ubijeni, dok se za veći broj lica uopšte ne pominje gde su ubijeni. U tekstu i napomenama na 7 mesta pominje se Jasenovac i Stara Gradiška u vezi s interniranjem 23 lica u logor. Interesantan je navod na str. 293-295. o formiranju logora u Lepoglavi 1944. (proleće), koga formira Luburić sa 40 ustaša, a Ljubu Miloša ostavlja za zapovednika (kontinuitet s Jasenovcem), te da u julu 1944. dolazi 200-300, a u toku decembra oko 1 000 zatočenika iz Stare Gradiške. U februaru 1945. u Lepoglavi je bilo oko 3 200 zatočenika. (Vidi: *Saopćenje br 25*, ZKRZ, u: Zečević - Popović, *Dokumenti iz istorije Jugoslavije*, I, 245-247.).

¹⁵⁷⁰*Djelatnost KPJ do aprila 1941. na području Karlovca, Korduna, Like i Pokuplja*, Zbornik I, Karlovac, Historijski arhiv, 1969, 774. (U prilogima: Vlado Novaković, *Djelatnost KPJ na području općine Ozalj do 1941. godine* (155-166) i Milan Vukmirović - Šakarpa, *Prva okružna konferencija KPH za Liku*, (705-720) pominju se lica koja su kasnije ubijena u jasenovačkim logorima.);

aparaturom, tako da je omogućeno olakšano i kvalitetno korišćenje. Članci Slavice Hrečkovski i Mire Kolar-Dimitrijević su naučni prilozi u kojima se nalaze i podaci o stradanjima u logoru.¹⁵⁷¹ U zborniku *Istočna Bosna u NOB* u članku Esada Čengića *U okupiranom*

Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog Kotara, Pokuplja i Žumberka, Zbornik III, Karlovac, Historijski arhiv, 1971, 1216. Na 13 mesta pominje se Jasenovac i Stara Gradiška. Između ostalih ubijeni u logoru Marijan Čavić i Nada Dimić. Pominje se beg Ešrefa Badnjevića. Navodi se podatak (str. 911.) o deportovanju 127 Cigana (među njima 50 dece do 11 godina) iz Ogulina u Jasenovac. Vidi: Ivo Butković, *Aktivnost i borbe partijske organizacije u Karlovcu u godini 1941*, 69-114; Nikola Begović - Prebeg, *Put bratstva*, 693-1031; Milka Kufrin, *Od Okića na Kordun i Žumberak*, 1111-1134; Dragan Ljubić, *Partijska organizacija Duge Rese u prvoj godini oslobodilačke borbe*, 157-164; Vlado Novaković, *Razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u Karlovcu 1942. godine*, 177-208. (vidi isti: *Razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u Karlovcu 1941. godine*, u: 1941-1942. u svedočenjima učesnika, knj. 4, 499-510); i: *Razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u Karlovcu*, u: isto, knj. 17, 446-460); Nikola Rubčić, *Zapisi i sjećanja*, 701-739; Savo Zlatić, *Uz stranice partizanskog dnevnika 1941-1942*, 223-273; Ivica Lopaić, *Žumberak u ustanku 1941. i 1942. godine*, 1081-1110; Mihael Sobolevski, *Ustanak na dijelu kotara Ogulin 1941. i početkom 1942. godine*, 909-936.

Druga godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Like, Pokuplja i Žumberka, Zbornik VI, Historijski arhiv Karlovac.

Treća godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Like, Pokuplja i Žumberka, Zbornik VIII, Historijski arhiv Karlovac.

Četvrta godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Like, Pokuplja i Žumberka, Zbornik XI, Karlovac, Historijski arhiv, 1981, 1022. U članku Milke Kufrin, *Od Zagreba do Žumberka u borbi za slobodu* (432-468) na pet mesta se govori o odvođenju manjih ili većih grupa u logor (odvođenje 100 seljaka, str. 444-445).

Đuro Zatezalo, *Narodna vlast na Kordunu, Baniji i Lici 1941-1945*. Monografija, Karlovac, Historijski arhiv, 1978, 622. Prema dva dokumenta (Izveštaj KK Kostajnica od 28.10.1942. i Izveštaj OK KPH za Baniju od 4.11.1942.) daje se opis taktike nemačke okupacione sile - intervencija da se pusti iz logora preživelo stanovništvo sela opštine Dubica (Slabinja, Živaja, Baćin).

Područje Gorskog kotara pokrивao je najpre HA Karlovac, a zatim Centar za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog Primorja i Gorskog kotara, Rijeka, koji je izdao i zbornik *Gorski kotar u radničkom pokretu i NOV*, Rijeka, 1974, 479. Vidi takođe: Vinko Švob, *Goranci i Primorci pod crvenom petokrakom*, Delnice, 1985.

¹⁵⁷¹ Slavica Hrečkovski, *Borbena i politička aktivnost omladine Slavonije i Baranje u toku NOR-a*, Zbornik HIS, 9/1972, 263-286. Prošireni referat sa naučnog skupa "Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj 1941-1948", 14. i 15.8.1971. u Zagrebu. Autorka pominje udarce koje doživljava organizacija SKOJ-a, između ostalih: odvođenje 160 omladinaca početkom 1942. u Jasenovac i Staru Gradišku (str. 273), tokom

Sarajevu uz podatke o logorisanju naveden je i jedan veoma interesantan dokument o upućivanju u logor.¹⁵⁷²

Knjige i članci historiografije koja se odnosi na prostorno manje celine (uži region, grad, kotar-srez, opština, mesto) veoma su raznoliki i samo uslovno mogu se ovako grupisati. Razlikuju se i dometom (od naučnih radova do zapisa i sjećanja) i tematski (od opštih tema primerenih određenom lokalitetu do specifičnih pitanja neke uže sredine).

O Zagrebu u NOR-u objavljeno je više zbornika, studija i priloga. Veoma razvijena revolucionarna aktivnost daje dosta materijala za obradu, tako da se u tim obradama često pominju i jasenovački logori u vezi sa stradanjima stanovništva i aktivista NOP-a, ili određenim akcijama u vezi sa pomoći logorašima.

Već pomenuti zbornik *Zagreb 1941-1945*¹⁵⁷³ donosi i nekoliko priloga koji u određenom segmentu se odnose i na jasenovačke logore.¹⁵⁷⁴

1941. godine u logor je oterano 466 članova KPJ i SKOJ-a u Slavoniji i streljano 285 (str. 273). Ista, *Žene Slavonije u NOB*, u: Slavonija u NOB, Sl. Brod, HIS, 1966, 105-116; Ista, *Hapšenje komunista u vrijeme priprema i pokretanja oružanog ustanka*, Okrugli stol "Jasenovac 1986", 97-105.

Mira Kolar-Dimitrijević, *Pregled organizacije poljoprivrede u NOB na oslobođenom području Slavonije*, Zbornik HIS. 4/1966, 89-167, o odvođenju stanovnika pojedinih sela u logore i pljački njihove imovine.

¹⁵⁷²*Istočna Bosna u NOB-u 1941-1945*. Sjećanja učesnika, knj. 1, Beograd, VIZ, 1971, 888. U prilogima: Nisima Albaharija, *Partijska organizacija sarajevske oblasti u periodu priprema ustanka* (42-65), Pere Todorović, *Prve oružane akcije u okolini Kaknja*, (139-141), Muje Hodžić - Crnog, *Formiranje i borbeni put Muslimanskog bataljona Romanijskog NOP odreda* (289-315), Esada Čengića, *Sjećanje na Aliju Hodžića* (435-436), te Asima Mujkića i Joce Vočkića, *Ilegalni partijski rad u Brčkom 1941/42*. (830-836) pominju se pojedinci ili grupe oterani u Jasenovac. Izdvaja se prilog Esada Čengića, *U okupiranom Sarajevu* (149-164) koji daje nekoliko podataka veoma zanimljivih za pitanje izučavanja logora. Tako citira depešu šefa sarajevske policijske oblasti upravama policije u unutrašnjosti da su zatvori prepuni i da se ne šalju zatvorenici radi prepraćanja u KCL u zatvore, te da Jasenovac može primiti neograničeni broj zatočenika i da ih se šalje direktno u Jasenovac. Nadalje se kaže da sudovi ne mogu oslobađati nikoga - a već oslobođene treba predati redarstvu i slati u logor (str. 151). U članku se daje podatak da od 12 000 ŽFT u Sarajevu, 8 800 su Jevreji (str. 153). Zatim se govori o hapšenju i slanju u logor velikog broja Sarajlija, te se određeni broj lica pominje poimenično (str. 157-158). Na kraju (str. 164) autor govori o zameni, kada je pušten zajedno s Antom Milković, skojevцем koji je učestvovao u izvršenju atentata na agenta Tiljka u Zagrebu (svojevremeno bio predsjednik Savjeta Spomen područja Jasenovac).

¹⁵⁷³*Zagreb 1941-1945*, Zbornik, knj. 1, Zagreb, Spektar, 1972.

U četverotomnom zborniku sjećanja *Zagreb 1941-1945*,¹⁵⁷⁵ između ostalih priloga, u 52 priloga se pominje logor Jasenovac i Stara Gradiška (u kontekstu opšteg terora, uz pojedina imena aktivista koji su ubijeni u logoru ili su pak ostali živi - pušteni, zamenjeni, pobešli). Deo ovih priloga dali su upravo preživeli zatočnici (nisu uvršteni u memoarsku literaturu o logoru pošto osnovna tema njihovih priloga nije logor nego NOP, a logor se uzgred pominje). Nekoliko je priloga o vezama s logorima - delovanju odbora Narodne pomoći,¹⁵⁷⁶ zatim o spasavanju dece iz logora,¹⁵⁷⁷ a u prilogu Milana Pavića govori se o jednom posetu snimatelja i novinara logoru kada je s kontrolnog tornja tajno načinjena panoramska snimka logora.¹⁵⁷⁸

O radu Odbora Narodne pomoći u Zagrebu, vrstan prilog dala je Narcisa Lengel-Krizman,¹⁵⁷⁹ koja u još nekim radovima, osim ranije pomenutih, govori u određenom meri o jasenovačkim logorima.¹⁵⁸⁰

¹⁵⁷⁴Lutvo Ahmetović, *Neka sjećanja iz rada u radničkom pokretu pred rat i u prvim godinama rata*, Isto, 15-43. Navode se imena pojedinih aktivista, ili grupe koji su završili u logoru, a naročito nakon velike provale (Cincipinka). U vezi s logorima zanimljiv je podatak o radu Odbora Narodne pomoći sa 155 povezanih odbora i pododbora. U sklopu toga je i delovanje Logorskog odbora i njegovih pododbora, koji su održavali vezu s logorima. O pomoći logorašima Gradiške i Jasenovca jednog od takvih odbora je i prilog Alice Hrska, *Sveučilišni odbor Narodne pomoći* (355-359).

¹⁵⁷⁵*Zagreb 1941-1945*, I-IV, Zbornik sjećanja, Zagreb, GK SSRNH, IHRPH i Školska knjiga, 1982-1984, 348+400+341+438.

¹⁵⁷⁶Anka Berus, *Narodna pomoć*, Isto, knj. I, 176-205; Ružica Turković, *Narodna pomoć*, Isto, II, 273-277. (ista je objavila prilog pod istim naslovom i u: *Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, knj. I, 1962, 384-391); grupa autora, *Pomoć internircima u logorima*, Isto, II, 293-295; ... *Rad III Kotarskog odbora Narodne pomoći*, Isto, II, 303-307; Ivan Barbalić, *Organizacija Narodne pomoći među intelektualcima*, Isto, II, 308-311.

¹⁵⁷⁷Jana Koch, *Spasena su mnogobrojna naša djeca*, Isto, III, 275-290; Slava Ogrizović, *Kozaračka djeca*, Isto, III, 291-316.

¹⁵⁷⁸Milan Pavić, *Kamera je zabilježila posljednje događaje u Zagrebu*, Isto, IV, 394-398.

¹⁵⁷⁹Narcisa Lengel-Krizman, *Organizacija i rad Pokrajinskog i Mjesnog odbora Narodne pomoći u Zagrebu 1941-1942*, ČSP, I/1969, br. 1-2, 93-113.

¹⁵⁸⁰Ista, *Borbeni Zagreb (Zagreb u NOB-u)*, Zagreb, Globus, 1980, 297; Isto, *Revolucionarni Zagreb 1918-1945*, Zagreb, 1979; Isto, *Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu u toku rata*, Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, Zbornik radova, Zagreb, IHRPH, 1971, 137-162; Isto, *Zagreb u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, Nastava povijesti, 2/1975, 108-118; Isto, *Narodnooslobodilački pokret u Zagrebu 1941-1945. godine*, u: *Zagreb u NOB i socijalističkoj revoluciji*,

Materijali sa znanstvenog skupa o Zagrebu u NOB-i¹⁵⁸¹ donose takođe niz priloga u kojima se pominje Jasenovac, a posebno je značajan prilog Leopolda Kobse *O organizaciji ustaškog aparata vlasti na provođenju terora u tzv. NDH*.¹⁵⁸² Jasenovački logori pominju se u još nekim radovima o Zagrebu i širem zagrebačkom području.¹⁵⁸³

O stradanju građana Sarajeva u jasenovačkim logorima nekoliko je priloga u već pomenu-toj ediciji *Sarajevo u revoluciji*.¹⁵⁸⁴

Zagreb, IHRPH, 1971; Ista, *Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke partijske organizacije 1941-1945*, ČSP, 2-3/1971.

¹⁵⁸¹Zagreb u NOB i socijalističkoj revoluciji, Materijali sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 29. i 30. listopada 1970, I-II, Zagreb, IHRPH, 1971.

¹⁵⁸²Leopold Kobsa, *O organizaciji ustaškog aparata vlasti na provođenju terora u tzv. NDH*, Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, II, Zagreb, IHRPH, 1971.

¹⁵⁸³*Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu 1941-1945*, knj. 1, Zagreb, 1984; *Bili smo partizani*, Prilozi - sjećanja, Zagreb, Školska knjiga, 1964; Slava Ogrizović, *Zagreb se bori*, Zagreb, 1977; Tomo Mikulić, *Sjećanja i zapisi iz narodnooslobodilačke borbe*, Zagreb, 1967, 391. (o zamenama: 171-174, 183-185, 191-193, 331); *Slobodni Zagreb*, Zagreb, Stvarnost, 1965, 253. (istorijski pregled i album fotografija); Miško Mikulić, *Pred Zagrebom, Napredni narodnooslobodilački pokret 1941-1945*, Zagreb, "Zagreb", 1976, 325. (NOP i NOB u kotarevima: Pisarovina, Velika Gorica, Sombor, Jastrebarsko i Žumberak); Ivan Šibl, *Zagrebačka oblast u narodnooslobodilačkoj borbi*, Zagreb, Kultura, 1950, 78; Isti, *Iz ilegalnog Zagreba 1941*, Zagreb, Kultura, 1951, 125. (izd. 1952, 73; 1957, 181; 1965, 170); Isti, *Zagreb tisuću devetsto četrdeset prve*, Zagreb, 1967; Milan Brunović, *Sombor*, Zagreb, "Zagreb", 1972, 423; *Dugoselski kraj kroz vjekove*, Dugo Selo, 1992. Vidi i članke: Nikola Rubčić, *Četiri mjeseca u ilegalnom Zagrebu*, u: 1941-1942. u svedočenjima učesnika, knj. 5, 250-282; J. Šidak, *Sveučilište za vrijeme rata i okupacije od 1941. do 1945.* u: Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu, knj. 1, Zagreb, 1969, 173-184; Zdravko Dizdār, *Pregled razvitka narodnooslobodilačkog pokreta u Somboru 1941-1945. godine s posebnim osvrtom na somborsku omladinsku antifašističku grupu*, Povijesni pregled, Zbornik radova IHRPH, Zagreb, 5(1)1986, 131-304; Srba Milišinić, *Četvrta kordunaška brigada napada Jastrebarsko*, u: 1941-1942. u svedočenjima učesnika, knj. 14, 246-249; Dušan Korać, *Prkos u plamenu, Masovno uništenje sela Prkosa kod Lasinje 21. prosinca 1941. godine*, u: Deca, rat, revolucija, 82-109. (pokolj u Prkosima i šumi Brezje, pokolj Cigana u Rakovom Potoku i otpremanje u Jasenovac, poimenični popis ubijene dece); Branko Davila, *Jastrebarsko u narodnooslobodilačkoj borbi od početka rata 1941. g. do oslobođenja 1945. g.*, u: Ćiril Petišić, *Dječji dom u Jastrebarskom*, 129-136.

¹⁵⁸⁴Vidi nap. 703. O Sarajevu vidi i: *Hronologija radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta u Sarajevu i njegovoj okolini 1919-1945*, Sarajevo, Arhiv grada Sarajeva, 1967, 137. Vidi i: Azra Džubur - Grebo, *Ile-*

U monografijama i zbornicima pojedinih većih mjesta nalaze se dragoceni prilozi o broju žrtava u jasenovačkim logorima. Slavica Hrečkovski za Slavonski Brod daje poimenično 321 žrtvu u Jasenovcu i Staroj Gradiški.¹⁵⁸⁵ U zborniku *Požeška kotlina u NOB i socijalističkoj revoluciji*¹⁵⁸⁶ navodi se ukupan broj žrtava, ali se ne daje analitički koliko je toga u logoru. Navodi se podataka o akciji Luburića kada je ubijeno 1843 lica na požeškom području.¹⁵⁸⁷ Boris Đurić u *Tenja u NOB* daje spisak žrtava iz Tenje poimenično

galni rad u Sarajevu po izlasku iz logora Stara Gradiška, u: *Žene BiH u NOB*, 688-689; Zvonko Grbac, *Žene Sarajeva u borbi protiv okupatora*, u: isto, 416-430.

¹⁵⁸⁵Slavica Hrečkovski, *Slavonski Brod u NOB-u i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, Slavonski Brod, HISB, 1982, 454; vidi i: Đuro Matošić, *O razvitku NOB na području Slavanskog Broda*, u: 1941-1942. u svedočenjima učesnika, knj. 3, 194-217. (o logorisanju Cigana i Jevreja, o pokrštanju, o pokolju na mostu između dva Broda); Isti, *O razvitku NOP na području Slavanskog Broda*, isto, knj. 18, 217-253.

¹⁵⁸⁶*Požeška kotlina u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, Materijali sa znanstvenog skupa održanog 12. i 13.12.1980. u Sl. Požegi, Slavonski Brod, CDISB, 1984, 556; Stradanja u logoru Jasenovac i Stara Gradiška pominju se u: zborniku *Požega 1227-1977*, Sl. Požega, 1977, u prilogu S. Ljublanovića, *Radnički pokret i NOR u Požeškoj kotlini (234-262)*; *Požeški leksikon*, Slavonska Požega, Općinska skupština, 1977; Đuro Stanković, *Spomen obilježja NOR-a, Pregled i opis spomenika i spomen-obilježja koje čuvaju značajne događaje iz revolucije, Pregled neobilježenih mjesta NOR-a na području općine Slavonska Požega*, Slavonska Požega, Općinski odbor SUBNOR-a, 1979, 96; Dane Pavlica, *Kronologija događaja u Požeškoj kotlini 1941*, Sl. Požega, OO SUBNOR, 1991, 117, (30. aprila odveden u St. Gradišku Milan Nikolić, učenik Gimnazije, ubijen u Jasenovcu; 26. avgusta ubijeno 435 lica u logoru Požega i 51 na putu za logor; 25. decembra pohapšeni Jevreji i odvedeni u Jasenovac i Đakovo).

¹⁵⁸⁷Od 25 priloga u zborniku *Požeška kotlina u NOB-u* pet su značajnija za našu temu: Ilija Rikanović, *Rad KP na organizovanju ustanka u Požeškoj kotlini (15-46)*, pominje na str. 21. transport iz Lepoglave za Jasenovac kada je ubijen Viktor Ivičić; Nikola Cvjetković, *Političke prilike u Požegi i požeškom kotaru u toku okupacije 1941. godine (105-110)*, govori između ostalog o sabirnom logoru u Sl. Požegi i transportovanju Jevreja u Đakovo, Jasenovac i logore u Reichu; Đuro Fumić, *Istočni dio Požeške kotline u NOB-u 1941-1945. godine (111-141)*, daje podatke o aktivnostima u logoru Jasenovac i Stara Gradiška (str. 134, nap. 22.); Bogdan Bosiočić, *Dejstva operativnih jedinica NOVJ u Požeškoj kotlini (oktobar 1942 - maj 1945)*, (256-306): na str. 266. o kaznenoj ekspediciji Luburića, žrtve: Pavlovci 106, Pasikovci 100, Kujnik, Podsreće, Crljenci, Slobostina 1368 - bačeni u bunare, pokolj obezbeđivao SS bataljon "Ludvig od Badena"; Milan Radovanlija, *Poginuli borci NOR-a i žrtve fašističkog terora u Požeškoj kotlini 1941-1945. godine (511-527)*, daje takođe podatke o kaznenoj ekspediciji pod vodstvom Maksa Luburića i stravičnim zločinima u šumi Gorjanski dolovi (405 žrtava), selu Piskovcu (spaljeno 70 žena i dece) i Slobostini (masakrirano 1368 lica, od čega 1165 sa Kozare). Navode se takođe podaci o otpremanju stanovništva u logor, te u tabelarnom

(62) i o stradanju Roma (29 porodica).¹⁵⁸⁸ U knjizi Antuna Duhačeka *Četrdesetprva u novogradiškom kraju* nalazimo podatak o 363 lica samo iz 3 sela (Čovac, Gređani i Vrbovljani) koje su odvedene u Jasenovac, odakle se nisu nikad vratili, te hapšenju i otpremanju Jasenovac šezdesetak osoba iz hrvatskih sela,¹⁵⁸⁹ dok u knjizi Milana Kladara¹⁵⁹⁰ o novogradiškom području nalazimo podatke o pokolju u Šumetlici Kozarčana dovedenih iz Jasenovca, a u knjizi *Trnava u Slavoniji*¹⁵⁹¹ imena oteranih u Jasenovac.

U već pominjanom zborniku *1941-1942. u svedočenjima učesnika* nalazimo u nizu članka podatke o pojedincima odvedenim i ubijenim u Jasenovcu,¹⁵⁹² a u članku o Batrovcima¹⁵⁹³ o pogromu Cigana i kolonizaciji Hercegovaca.

O Đakovu i Đakovštini u NOR-u i žrtvama ustaškog terora osim ranije pominjanih naslova podatke nalazimo u zborniku *Đakovo i njegova okolica*,¹⁵⁹⁴ monografiji *Đakovština u*

pregledu po naseljima podaci o palim borcima i ŽFT (*Stanovništvo Požeške kotline i iz drugih krajeva poginuli na požeškom području*). Nedostaje analitički podatak u kome logoru je koliko žrtava. U zborniku *1941-1942. u svedočenjima učesnika* u člancima Andrije Jurišića, *Slavonski partizani na Krndiji*, knj. 16, 236-249, i Steve Milanovića, *Razvoj NOP na sektoru Slobodštine* pominju se lica odvedena u Jasenovac, a u članku Bore Novaković, *Sećanje na aktivnost partijske organizacije kotara Slavonska Požega*, knj. 21, 234-262, govori se o licima oteranim u logor i o zločinu u Slobodštini.

¹⁵⁸⁸Borislav Đurić, *Tenja u NOB*, Beograd, 1985, 187.

¹⁵⁸⁹Antun Duhaček, *Četrdeset prva u novogradiškom kraju*, Građa za povijest NOB, Nova Gradiška, Narodno sveučilište "M. A. Reljković", 1984, 360, cit. podaci na str. 17. i 25-26.

¹⁵⁹⁰Milan Kladar, *Narod sebi*, Nova Gradiška, Narodno sveučilište "M. A. Reljković" i SUBNOR opštine, 1977, 207.

¹⁵⁹¹Spasoje Popović, *Trnava u Slavoniji (Trnava u NOB-u)*, Narodno sveučilište "M. A. Reljković", Nova Gradiška, MZ Trnava - Medari, Nova Gradiška, 1985, 92+24.

¹⁵⁹²*1941-1942. u svedočenjima učesnika*: Đuro Vukadinović -Vuk, *Kako smo stvarali partizanske jedinice u kotar Našice*, knj. 7, 419-429; Josip Matasić, *Općina Klinča-Selo u prvoj ratnoj godini*, knj. 3, 414-422; Zdenko Has, *Jedan od sekretara Okružnog komiteta KPH Osijeka Franjo Šrempf Puba*, knj. 17, 298-306; Isti, *Sjećanja na susrete ilegalaca*, knj. 19, 590-605; Isti, *Proširivanje ustanka na istočnu Slavoniju*, knj. 11, 103-136; vidi takođe: Isti, *Osijek i okolica u prvim danima NOB*, u: *Ustanak naroda Jugoslavije*, knj. 4, Beograd, 1964.

¹⁵⁹³Anica Kabiljo, *Batrovci se priključuju narodnooslobodilačkom pokretu*, u: *1941-1942. u svedočenjima učesnika*, knj. 17, 366-383.

¹⁵⁹⁴*Đakovo i njegova okolica*, Zbornik Muzeja Đakovštine, knj. 1, sv. 1, Đakovo, 1978.

NOB Stjepana Brlošića,¹⁵⁹⁵ njegovim člancima,¹⁵⁹⁶ kao i u knjizi *Od Podgorja do Paučja*.¹⁵⁹⁷

Brlošić u knjizi *Đakovština u NOB* daje, i hronologiju događaja u Slavoniji, između ostalog: 9.7.1941. osnovan iseljenički logor u Sl. Požegi; 26.8.1941. pobijeno u Sl. Požegi 435 Srba iz Bosne; 1.12.1941. osnovan sabirni logor Đakovo - odvedeni u Jasenovac 1.7.1942; 23.3.1942. osnovan logor za Jevreje u Tenji, kasnije služio kao sabirni; 21.5.1942. predstavnici redarstva, oružništva (žandarmerije), ustaških vlasti i domobrana u Novoj Gradiški doneli odluku da se u koncentracione logore otera sve srpsko stanovništvo brdskih krajeva Slavonije; 18.3.1943. Nemci oterali neka lica u logor; 11.8.1942. iseljena sela Paučje, Čenkovo, Slobodna Vlast, Đakovačka Breznica, Veliko Nabrđe, Borovik i Podgorje, a stanovništvo odvedeno u logore. Brlošić navodi imena nekih lica kao i broj ljudi oteranih u logore iz pojedinih sela. Ukupno s kotara Đakovo odvedeno je oko 600 porodica, iza kojih je ostalo 4 700 kJ zemlje. Zemlja, od oko 200 porodica iz Velikog Nabrđa, ukupno oko 1 800 kJ data je hrvatskim seljacima iz Gašinaca, Pridarja i Malog Nabrđa. Dat je i vrlo interesantan dokument o pogromu stanovništva Velikog Nabrđa, Paučja i dr., u kome je vidljivo da ustaška država sistematski uništava srpsko stanovništvo i pljačka njihovu imovinu. Naime, na područje koje je ispražnjeno od Srba poslan je izaslanik Državne zemaljske središnjice za zemaljske proizvode iz Zagreba Šerif Šarčević da kontroliše kako se vrši pljačka, odvoz letine i stoke iz srpskih sela. Izaslanik, Šerif Šarčević, u izveštaju od 14.8.1942., trećeg dana nakon pogroma stanovništva, izveštava iz Paučja: "Domobrani obijaju vrata crkve, drugi obilaze tavane. Traže i uzimaju sve do čega dođu. Prasice se na cesti prase i to desetak a treba ih tjerati još tridesetak kilometara do Đakova. Govorim bilježniku da seljani zamjene jalove za ove koje se prase, a on odgovara da nema odobrenja od Zajednice za stoku. *O stoko - jedna stoko* (kurziv, JM) - baš stoka je život, naročito da-

¹⁵⁹⁵Stjepan Brlošić, *Đakovština u NOB-u i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, Đakovo, Skupština općine, 1986, 488.

¹⁵⁹⁶Stjepan Brlošić, *Akcije partizanskih jedinica na teritoriji kotara Đakovo*, u: 1941-1942. u svedočenjima učesnika, knj. 20, 358-372; Isti, *Đakovština u prelomnoj godini NOB*, u: isto, knj. 17, 384-405.

¹⁵⁹⁷*Od Podgorja do Paučja*, urednik: Dane Pavlica, Đakovo, Skupština općine, 1986.

nas ne smije biti ukalupljena u paragrafe. Prilike traže okretnost i odlučnost u času."¹⁵⁹⁸
Tako izaslanik NDH o stoci - a o ljudima ništa.

Podataka o ukupnim žrtvama i žrtvama jasenovačkih logora nalazimo i u literaturi o NOB na području: Županje,¹⁵⁹⁹ Vinkovaca,¹⁶⁰⁰ Orahovice,¹⁶⁰¹ Daruvara,¹⁶⁰² Virovitice,¹⁶⁰³ Bjelovara,¹⁶⁰⁴ Grubišnog Polja,¹⁶⁰⁵ Gline,¹⁶⁰⁶ Vrbovskog,¹⁶⁰⁷ Čabra,¹⁶⁰⁸ Biokova,¹⁶⁰⁹ Šibeni-

¹⁵⁹⁸Brlošić, *Đakovština u NOB*, 105-106.

¹⁵⁹⁹*Županjci u borbi - uspomene i zapisi*, Županja, Biblioteka Muzeja u Županji, 1960. (Vidi priloge: *Krva-vo jutro*, 59-63; Miroslav Poljak, *Po zatvorima i logorima*, 51-56; Isti, *Crni logor u Zemunu*, 56-58.) Podatke o Županjcima u logorima nalazimo i u knjižici Stjepana Grubora, *Andrija Kosovac radnički prvoborac Županje*, Županja, Društvo prijatelja muzeja, 1958, 21.

¹⁶⁰⁰Josip Korda i Slavko Puškar, *Vinkovački kraj na putu u slobodu i socijalizam 1845-1945*, Vinkovci, 1976.

¹⁶⁰¹*Zbornik sjećanja i drugi izvori koji govore o općini Orahovica u NOB*, Općinski odbor za proslavu 40-godišnjice ustanka, Orahovica, 1981.

¹⁶⁰²Zdravko Krnić, *Daruvar, Radnički i narodnooslobodilački pokret*, Daruvar, Općinski odbor SUBNOR-a, Općinski komitet SKH, Općinsko sindikalno vijeće, 1979, 362.

¹⁶⁰³Savo Velagić, *Virovitica u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*, Virovitica, Skupština općine i SUBNOR općine, 1979, 257; *Virovitički zbornik 1234-1984*, Virovitica, 1986, 711.

¹⁶⁰⁴*Područje Bjelovar*, Zagreb, Epoha, 1986; *Svjedočanstva o zločinima okupatora i kvislinških vlasti nad stanovništvom općine Bjelovar 1941-1945*, Historijski arhiv, Bjelovar, 1970; Rade Kovač, *Bjelovar i okolica u borbi protiv okupatora*, Bjelovar, Gradski odbor Saveza boraca NOR, 1952, 110; Lazo Tesla, *Šta radite, o ljudi! Pokolj u Gudovcu, 1941*, Bjelovar, Općinski odbor SUBNOR-a, 1980, 136.

¹⁶⁰⁵*O radu Komunističke partije i teroru ustaša 1941. godine (Područje Grubišnog Polja)*, Prilog grafi za historiju NOP-a u Slavoniji 1941. godine, Slavonski Brod, HIS, 1965, 178-185.

¹⁶⁰⁶*Glina - Glinski kraj kroz stoljeća*, Glina, Skupština općine, 1988. (vidi: Đuro Roksandić, *Ustaški zločini u glinskom kotaru od 1941. do 1945*, 283-303); Mijo Dukić, *Glina i okolica*, Zagreb, 1980; Vidi i članke: D. Štefančić i S. Klobučar, *Ustaški teror u Glini 1941. godine*, u: Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941, Sisak, 1974, 848; Slobodan Bjelajac, *Majske Poljane i Brnjeuško saradnju s hrvatskim rodoljubima Gline*, u: 1941-1942. u svedočenjima učesnika, knj. 16, 551-555. (o likvidaciji 3 porodice Despota u Jasenovcu).

¹⁶⁰⁷*Općina Vrbovsko, njena prošlost i njena sadašnjost*, Zagreb, Školska knjiga, 1984.

¹⁶⁰⁸*Čabarski kraj u radničkom pokretu i NOR-u 1941-1945*, Rijeka, Centar za historiju radničkog pokreta, 1985.

ka,¹⁶¹⁰ Dubrovnika,¹⁶¹¹ Splita,¹⁶¹² Knina,¹⁶¹³ Paga,¹⁶¹⁴ Banja Luke,¹⁶¹⁵ Bihaća,¹⁶¹⁶ Ključa,¹⁶¹⁷ Bosanske Krupe,¹⁶¹⁸ Laktaša,¹⁶¹⁹ Kotor Varoša i Skender Vakufa,¹⁶²⁰ Doboja,¹⁶²¹

¹⁶⁰⁹Viktor Kućan, *Biokovo u NOB-u i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, Split, IHRPD, 1983. Miroslav Ujdurević, *Biokovsko-neretvljansko područje u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*, Split, 1983.

¹⁶¹⁰Šibenik - žrtvama do pobjede i slobode, Šibenik, 1978.

¹⁶¹¹Dubrovnik u NOR-u 1941-1945, Zbornik, Split, 1985. (vidi: Stipo Antičević, *Zločini okupatora i domaćih izdajnika na Pelješcu 1941-1945*); Jakšić Mato, *Dubrovnik 1941*, Beograd, 1966.

¹⁶¹²Split u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941-1945, Zbornik, Split, 1981.

¹⁶¹³Dušan Plenča, *Kninska ratna vremena*, Zagreb, Globus, 1986, 620; vidi: Isti, *Politička polarizacija narodnih masa Kninske krajine 1941-1942*, u: Zbornik IHRPD, sv. 4, Split, 1978; Stevo N. Simić - Male i Stevan T. Ljubičić, *Općina Obrovac u NOB-i*, Zbornik IHRPD, sv. 4, Split, 1978.

¹⁶¹⁴Otok Pag u NOR-u, Rijeka, Centar za historiju radničkog pokreta, 1988.

¹⁶¹⁵Banja Luka u novijoj istoriji (1878-1945), Zbornik radova naučnog skupa održanog u Banja Luci 18-20. novembra 1976, Sarajevo, Institut za istoriju, Banja Luka, Arhiv Bosanske krajine i Muzej Bosanske krajine, 1978, 808. (305 žena Banja Luke u NOP prošlo kroz logore i zatvore, str. 594; 2 700 građana stradalo u logorima i zatvorima, str. 603.); Dušan Lukač, *Banja Luka i okolica u ratu i revoluciji 1941-1943*, Banja Luka, 1968, 392. (Jasenovac se pominje na 12, a Stara Gradiška na 14 strana; imena logorisanih i ubijenih); *Banjaluka*, fotomonografija, Banjaluka, NP Glas, 1970, s.p. (jedna fotografija obale Save u Jasenovcu i jedna stepenica u Kuli u Staroj Gradiški). Vidi i članke: Dušan Lukač, *Banja Luka u prvim danima okupacije*, u: Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, god. I, br. 1/1965, 229-249; Drago Karasijević, *Banjalučka partijska organizacija u ustanku*, u: 1941-1942. u svedočenjima učesnika, knj. 2, 214-239; Dušanka Kovačević, *Banjalučanke između Crne kuće i logora u Staroj Gradiški*, u: isto, knj. 11, 271-275; Zvonko Odić, *Okupacija i prvi dani ustanka na području Banjaluke*, u: isto, knj. 3, 368-379; Jusuf Selman, *Pet revolucionarnih likova Banjaluke (žene komunisti Banja Luke u zatvorima i pred isljednicima klasnog neprijatelja)*, u: Žene BiH u NOB, 365-373.

¹⁶¹⁶Bihaćka republika, I-II, Zbornik članaka i Zbornik dokumenata, Bihać, Muzej AVNOJ-a i Pounja, 1965, 719+564; *Bihać u novijoj istoriji 1918-1945*, I-II, Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Bihaću 9. i 10. oktobra 1986, Banja Luka, Institut za istoriju, 1987. (vidi: Moric J. Levi, *Jevreji Bihaća 1919-1945*, I, 331-349; od 118 ŽFT 111 u logorima; Osman Karabegović, *Diskusija na naučnom skupu u Bihaću 1986*, I, 488-495; Zaim Dizdarević - Zajko, *Diskusija na naučnom skupu u Bihaću 1986*, I, 495-499; Slavko Odić, *Radnički pokret u Bihaću i okolini 1911-1941*, I, 53-132; Vidi i članak istog, *Radnički pokret Bihaća i okoline do ustanka 1941*. u: Podgrmeč u NOB, I, 15-113.

¹⁶¹⁷Srez Ključ u NOB-u 1941-1945, Ključ, 1983.

¹⁶¹⁸Bosansko-Krupska opština u ratu i revoluciji, Krupa, 1969.

¹⁶¹⁹Laktaši u narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji 1941-1945, Laktaši, 1981.

Modriče,¹⁶²² Birača,¹⁶²³ Mostara,¹⁶²⁴ Livna,¹⁶²⁵ Imotskog,¹⁶²⁶ Trebinja,¹⁶²⁷ Novog Marofa,¹⁶²⁸ Sanskog Mosta,¹⁶²⁹ Pakraca.¹⁶³⁰

¹⁶²⁰*Opštine Kotor-Varoš i Skender Vakuf u NOB-u*, Kotor Varoš, Univerzitet "Đuro Pucar Stari", 1985.

¹⁶²¹*Od ustanka do pobjede, Zbornik sjećanja iz NOR-a u dobojskom kraju*, knj. 3, Doboj, 1986.

¹⁶²²*Modriča s okolinom u prošlosti*, Modriča, 1986.

¹⁶²³Zdravko Antić i Jeremija Perić, *Birač u NOR-u*, Tuzla, 1982.

¹⁶²⁴*Spomenica Mostara 1941-1945*, Mostar, Skupština opštine, 1987. (662 poginula borca, 1517 ŽFT i 205 ostalih žrtava rata; u Jasenovcu i Staroj Gradiški: 48 boraca i 79 ŽFT); *Knjiga o Mostaru*, Beograd, Svet knjige, 1988. (vidi: Drago Karlo Miletić, *Stradanja u Mostaru*, 188-209); Drago Karlo Miletić, *Strahote fašizma*, Mostar, 1985.

¹⁶²⁵Rafael Brčić i Mile Bogovac, *Livanjski kraj u revolucionarnom radničkom pokretu i narodnooslobodilačkoj borbi*, Livno, OO SUBNOR, 1978, 400; Buda Simović, *Ognjena Marija Livanjska ljeta gospodnjeg '41*, Beograd, Stručna knjiga, 1941, 436. (spisak žrtava genocida u livanjskom kraju: 1536; na str. 354. faksimil logorske dopisnice upućene u St. Gradišku za Lučić Zlatu); Marko Crnogorac - Markica, *Livno u NOB 1941-1942. godine*, u: 1941-1942. u svedočenjima učesnika, knj. 23.

¹⁶²⁶Nedeljko Kujundžić, *Imotska krajina u NOR-u 1941-1945*, Imotski, 1981.

¹⁶²⁷(Slavko Stijačić), *Trebinjci pali u borbi za slobodu 1941-1945*, Trebinje, SUBNOR, 1974, 175. (u popisu i žrtve Jasenovca: 1 borac i 53 civilne žrtve); *Zbornik sjećanja, Radnički pokret, NOR i socijalistička revolucija na području Trebinja, br. I*, knj. 1, Trebinje, Zavičajni muzej, 1984, 652. (vidi: Novak Anđelić, *Iz predratnog rada SKOJ-a u trebinjskoj gimnaziji*, 123-129; Zora Roganović, ...et al., *Mostači kod Trebinja u ustanku 1941. i 1942. godine*, 325-330; Asim Hadžiahmetović, *Prve žrtve ustaškog nasilja u Mostačima*, 343-345); Vidi i: Mara Adžović Sparavalo, *Ženska omladina Šume trebinjske u narodnooslobodilačkoj borbi*, u: Žene BiH u NOB, 125-131.

¹⁶²⁸Milan Brunović, *Novi Marof u prošlosti, NOB i danas*, Zagreb, IPP Zagreb, s.a., 620. (uz podatke o stradanjima nalazi se i zapis o logoru Gornja Rijeka).

¹⁶²⁹Branko J. Bokan, *Srez Sanski Most u NOB 1941-1945*, Edicija: Sanski Most, knj. 2. i 3, Sanski Most, Skupština opštine, 1980, 608+748. Osim podataka o hapšenju i odvođenju u logor, daje se u izvodima ili u celosti nekoliko dokumenata o upućivanju lica u logor Jasenovac i Stara Gradiška, pominju se grupe od 28, 60 i 98 lica, a u nekima dokumentima i poimenično. U spiskovima i preglednim tabelama daje se poimenično 3 605 ŽFT, među njima se nalaze i imena iz pomenutih dokumenata, ali nisu data u spiskovima mesta stradanja. (Bili su česti upiti Spomen području Jasenovac kojima se traži neki trag o ubijenim članovima porodice. U martu 1989. nadležni organ opštine Sanski Most tražio je od nadležnog organa opštine Novska da mu se dostave podaci za neka lica "sa spomenika u Jasenovcu" radi upisa u Matičnu knjigu umrlih. Pošto ne postoje takvi spiskovi, niti upisana imena na spomeniku, podnosilac zahteva upućen je upravo na ediciju "Sanski Most" i Miletićeve zbirku, gde su u dokumentima prepraćenih u Jasenovac pomenuta i tražena imena.)

Osim već navedenih naslova za područje Bosanske krajine tu su i monografije i zapisi o: Bosanskoj Gradiški i Lijevča polju,¹⁶³¹ Bosanskom Novom (Novi Grad),¹⁶³² Prijedoru,¹⁶³³ Omarskoj,¹⁶³⁴ Lamincima,¹⁶³⁵ Drakseniću,¹⁶³⁶ Sanici,¹⁶³⁷ Drakulićima,¹⁶³⁸ Ljubiji,¹⁶³⁹

¹⁶³⁰Gojko Bosanac, *Neki podaci o Pakracu od VIII do polovice XX stoljeća*, u: Pakrac 1945-1975, Pakrac, Skupština općine, 1978, 41-70. Uz opis terora pominje se i logorisanje stanovništva. Daje se podatak o poginulim borcima (879) i ŽFT (4262). Podatke o stradanjima stanovništva pakračkog područja nalazimo i u drugim knjigama, vidi nap. 191 i 198. Milan Prodanović u članku *Ustaški zločini i držanje naroda pakračkog kotara*, u: 1941-1942. u svedočenjima učesnika, knj. 23, 491-505, govori o zločinima ustaških postrojbi u Derezi (ubijeno 154 muškarca i 146 žena, od toga 138 dece - bačeni u 2 bunara), Japagi, Šeovici, Bjelanovcima, Kukunjevcu, Draganiću, Bujavici, te o odvođenju u logore iz Kričaka u "Danicu" 26 seljana (neki od njih kasnije dospevaju i u Jasenovac), a u selu je zaklano 64 lica, kao i o logorisanju iz drugih sela.

U novoj hrvatskoj historiografskoj publicistici javljaju se i naslovi koji pokušavaju rehabilitirati zločince. Vidi npr. T. Erjavec, *Španovica, Kronika nastanka i nestanka*, Zagreb, 1992. (prema J. Pečariću, *Srpski mit o Jasenovcu*, str. 40.) "o stradanju hrvatskih sela od Srba ili partizanskih postrojbi sastavljenih uglavnom od Srba". Španovica, krvavo ustaško uporište (iz Španovica je bilo i nekoliko ustaša emigranata - povratnika), uklinjena u srpska sela (pakračko područje), odakle su ustaše činile brojne masovne zločine nad srpskim stanovništvom okolnih sela, napadnuta od partizana, posada od domaćih ustaša, znajući za svoje zločine, pružala je upornu obranu, na kraju pokušali su pobeći presvlačeći se u žensku odeću, kojom prilikom je poginulo i nekoliko žena kada je otkriven ovaj pokušaj. Posle rata preživelo stanovništvo se raselilo, a selo je promenilo ime u Novo Selo, da bi uspostavam "mlade hrvatske demokracije" bilo vraćeno zloglasno ime Španovica. Autor, kao ni njegov zagovornik Pečarić, naravno, ne pominju zločine koje su Španovčani počinili.

¹⁶³¹Dušan Lukač, *Lijevče i Lijevčansko Potkozarje 1941-1945. Prilozi za istoriju opštine Bosanska Gradiška*, Izd. "Dokumentacija" Batajnica, Beograd, 1991, 316. (jedinice Maksa Luburića pobile u Mrčevcima 100, Maglajanima 120, Petoševcima 131, Laktašima 46, Jakupovcima 49 lica itd, u logore odveli preko 600 - str. 238; 4. i 7.11.1944. odvedeno 900-1000 žena i dece u Jasenovac - str. 209; o četnicima Pavla Đurišića - str. 277-281.); Dragoje Lukić, Milorad Gončin, Ahmet Nazečić i Gojko Šerbula, *Putevi pobjede*, (ilustr. monografija Bosanske Gradiške), Bosanska Gradiška, OO SUBNOR, 1970, 136.

¹⁶³²Duško Matić i Živko Tadić, *Monografija Novog Grada*, Banjaluka, Glas, 1983.

¹⁶³³*Prijedor i okolina*, Narodni odbor opštine Prijedor, Kultura Beograd, 1961.

¹⁶³⁴*Omarska*, Pripremio za štampu NIRO "Zadrugar" Sarajevo, štampa NIRO "Glas" Banjaluka, s.a.

¹⁶³⁵Ostoja Dejanović, *Laminci u NOB (zapisi i sjećanja)*, Nacionalni park "Kozara" Prijedor, 1991, 311. (spisak žrtava sa mestima pogibije, od 111 žrtava 79 ubijeno u Jasenovcu i Staroj Gradiški; u knjizi i članak o crnogorskim četnicima: Rajko Mikac, *Mladi u ilegalnom NOP*, 196-204: "računa se da ih je oko 5 000 na najsvirepiji način pobijeno u Staroj Gradiški, Mlaci i Jasenovcu. Ovi četnici su napustili naše selo 18. i 19. aprila (1945)." - str. 204.

Knežici,¹⁶⁴⁰ Drvaru,¹⁶⁴¹ Glamoču,¹⁶⁴² Bosanskom Grahovu,¹⁶⁴³ Radmirovcu,¹⁶⁴⁴ Smoljanu,¹⁶⁴⁵ Bosanskom Petrovcu itd.¹⁶⁴⁶

Takođe takvih podataka nalazimo u monografijama, spomenicama i sličnim knjigama za područja: Bileća,¹⁶⁴⁷ Gacko,¹⁶⁴⁸ Foča,¹⁶⁴⁹ Metković,¹⁶⁵⁰ Stolac,¹⁶⁵¹ Prozor,¹⁶⁵² Ljubinje,¹⁶⁵³

¹⁶³⁶*Draksenić*, Izd. MZ Draksenić, tekst: Branko Radoš, štampa: Nova štampa Bos. Gradiška, s.a., 83. (poglavlje *U ratnom vihoru*, 21-30: pokolj u crkvi, sudelovao Krešo Majić, ustaša iz Novske, bivši mlinar u Drakseniću). Vidi: Dušan Toroman, *Pokolj u crkvi u Drakseniću*, u: Kozara, knj. 1; vidi i: Milenko Jajčanin, Đuro Kotur i Uroš Reljanović, *Pokolj u drakseničkoj crkvi*, u: Krajiške brigade, Ljubljana, 1954, 153-154.

¹⁶³⁷*Sanica, monografski prikaz*, Sanica, Mjesna zajednica, 55, s.a.; Vidi: Stojan Makić, *Bataljon "Petar Škundrić" u borbi za oslobođenje Sanice*, u: 1941-1942. u svedočenjima učesnika, knj. 21, 276-286.

¹⁶³⁸Jovan Babić, *Drakulići, Uzkrse Drakule, Mrtve priče*, Zadužbina "Petar Kočić", Banja Luka - Beograd, 1998, 208.

¹⁶³⁹*Ljubija i okolina*, NIP Književne novine Beograd i NOO Ljubija, 1962.

¹⁶⁴⁰Dušan Santrač i Dragoljub Tešanić, *Knežica*, Knežica, Mjesna zajednica, 1976.

¹⁶⁴¹*Drvar 1941-1945, Sjećanja učesnika*, I-V, Drvar, Skupština opštine, 1972-1978; *Borci i žrtve fašizma Titovog Drvara*, Titov Drvar, Skupština opštine, 1987, 887. (imena žrtava, 3 u Jasenovcu); Milan N. Zorić, *Drvar u ustanku četrdesetprve*, Beograd, Vojno delo, 1963.

¹⁶⁴²*Glamoč u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji 1941-1945, Sjećanja*, I-II, Glamoč, OO SUBNOR, 1985, 736+596. (od 1 416 žrtava 1 206 ubili ustaše, 171 Nemci, 39 četnici - svi u jamama i na kućnom pragu, od boraca 3 ubijena u logoru; vidi: Kosta Kovačević, *Ustaški genocid nad Srbima u Glamoču i okolnim selima*; Nikola Piljak, *Genocid nad Srbima u glamočkom srezu u II svjetskom ratu*, isto i u: *Genocid nad Srbima u II svjetskom ratu*, 283-293.

¹⁶⁴³*Bosansko Grahovo u narodnooslobodilačkom ratu 1941-1945*, Zbornik sjećanja, Bosansko Grahovo, SUBNOR, 1971, XVI+730.

¹⁶⁴⁴Đorđe Mandić, *Mozaici Podgrmeča i Kozare*, Izd. Odbor za izdavanje monografije ratne opštine Radmirovac u NOB 1941-1945. godine, Beograd, 1983, 293+175 prilozima (Prilog 17. Spisak izginulih u logoru koji su pohvatani jula 1942: Radmirovci 68, Sokolište 72, Vitosavci 54, Trgovište 54, Miska glava 71, Ravska 6, Jošava 31, Crna Rijeka 5).

¹⁶⁴⁵*Narod ratne opštine Smoljana u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji*, Izd. Odbor SUBNOR opštine Bosanski Petrovac, s. a., 574.

¹⁶⁴⁶*Petrovac u NOB*, Zbornik sjećanja, I-VII, Bosanski Petrovac, OO SUBNOR, 1974.

¹⁶⁴⁷*Spomenica poginulih Bilećana u NOB i revoluciji*, Bileća, SUBNOR, 1983; Tripo Šarenac, *Kazivanja i dokumenti*, Bileća, 1987.

Nevesinje,¹⁶⁵⁴ Čapljina,¹⁶⁵⁵ Ljubuški,¹⁶⁵⁶ Prebilovci,¹⁶⁵⁷ Konjic,¹⁶⁵⁸ Tuzla,¹⁶⁵⁹ Jajce,¹⁶⁶⁰ Bugojno,¹⁶⁶¹ Zenica,¹⁶⁶² Brčko,¹⁶⁶³ Bosanski Šamac,¹⁶⁶⁴ Semberija,¹⁶⁶⁵ Bosanski Brod,¹⁶⁶⁶ i nizu drugih.¹⁶⁶⁷

¹⁶⁴⁸*Spomen knjiga palih boraca NOR i žrtava fašističkog terora iz opštine Gacko 1941-1945*, Gacko, Opštinski odbor SUBNOR, 1986, 173. (od 424 poginula borca i 811 ŽFT, 2 borca i 4 ŽFT ubijeni u jasenovačkim logorima).

¹⁶⁴⁹Luka Božović, *Fočanska partizanska republika*, Muzej fočanskog perioda NOB-a Foča, Svetlost Kragujevac i Muzej revolucije BiH Sarajevo, 1982, 308. (Jusufa Fejzo zarobili Talijani, predali ustašama - ubijen u Jasenovcu; ubijeni u Jasenovcu: Jusuf Omera Fejzo, Kemo Bećira Meho; faksimil logorske dopisnice Uroša Smrekića poslana 11.12.1942. iz Jasenovca); Razija Prodanović-Alajbegović, *Žene Foče u narodnooslobodilačkoj borbi*, u: *Žene BiH u NOB*, 563-568. (Rabija Fejzo i Zumreta Hadžimusić ubijene u Jasenovcu).

¹⁶⁵⁰Drago Pipinić, *Ratni kotar Metković u NOB, Kronika 1941-1944*, Split, IHRPD, 1986; Luka Š. Popovac, *Ustaški zločini genocida nad Srbima u Donjoj Neretvi*, Beograd, Novo slovo, 1990, 107. (iz sela Glušci odvedeno 94 lica u Jasenovac i ubijeno 90, i to iz mesta: Glušci 70, Metković 8, Herc. Glušci 7, Gabela 4, Donje Hrasno 1).

¹⁶⁵¹Anđelko B. Belović, *Pali za slobodu, Borci NOR-a i žrtve fašističkog terora stolačkog kraja 1941-1945. godine, Stolac u borbi za slobodu i socijalizam*, Opštinski odbor SUBNOR Stolac, Mostar, 1989, 485. (žrtve stolačkog kraja stradale na preko 65 stratišta i jama, 46 u koncentracionim logorima, 21 u Jasenovcu; ubijeno 794 Srbina 287 Muslimana, 169 Hrvata; 296 dece; ubili ih: ustaše 717, četnici 361, Nemci 16); *Sjećanja boraca stolačkog kraja*, I-II, SUBNOR, Stolac, 1984; Milan Nadaždin, *Masovni pokolj srpskog stanovništva u stolačko-čapljinskom kraju u leto 1941. godine*, u: *Genocid nad Srbima u II svetskom ratu*, 324-341.

¹⁶⁵²Namik Čehić, *Prozorski kraj u oslobodilačkom ratu i revoluciji, 1941-1942*, knj. 1, Prozor, 1985.

¹⁶⁵³Simo Radić, *Ljubinja i Popovo Polje 1941-1945*, Ljubinja, 1969, 384. (na str. 80. imena oteranih u Jasenovac, 100 lica; str. 353. odvedeno 23 lica - žene i, deca u Jasenovac; Todor Pižula, *Pjesma o Badrljači*, pjesma u desetercu o odvođenju u jasenovački logor); Isti, *Ljubinja i Popovo Polje, Rad u pozadini 1941-1945*, Ljubinja, SUBNOR, 1979, 298. (popisi i pregledi bačenih u jame, ubijenih od okupatora i domaćih pomagača - bez naznake mesta pogibije); Božo Slavić, *Popovo Polje u narodnooslobodilačkoj borbi*, Trebinje, Zavičajni muzej, 1986, 486. (na str. 367.: iz logora Jasenovac nisu se vratile: Bosiljka, Milica, Radojka, Dragica, Janja, Jelena, Ljubica i Saveta Kralj, zatim: Bosiljka, Cvijeta, Cvija, Janja A., Janja R., Janja B., Mara N., Janja S., Javorka, Krstija, Mara A., Nada, Sava, Stana i Zdravka Salata).

¹⁶⁵⁴Vlado Ivković, *Nevesinje 1941*, Mostar, Prva književna komuna, 1980, 388. (od 171 ŽFT u 1941. godini 6 ubijeno u Jasenovcu), Isti, *Nevesinje 1942*, Nevesinje, SUBNOR, 1985, 417; Radovan Dabić Rako i Milan Papić, *Nevesinjci pali u borbi za slobodu 1941-1945*, Beograd, 1984.

¹⁶⁵⁵*Pali za slobodu, Čapljina - Neum 1941-1945, Spomen knjiga*, (knj. 3. edicije: Čapljina u NOB), Čapljina, SUBNOR, 1984, 166+8 tbl. (od 220 palih boraca i 1760 ŽFT - 2 borca i 86 ŽFT u Jasenovcu).

-
- ¹⁶⁵⁶Muhamed Konjhodžić, *Kronika o ljubuškom kraju*, I-II, Ljubuški, 1974. (str. 333: Nikola Čuže, ustaša u Jasenovcu; ubijeni u Jasenovcu: Zijo Dizdarević, Jakša Dugandžić, Stipe Šego, Mirko Mucić, Salem Delalić, Alija Jakić).
- ¹⁶⁵⁷Novica V. Vojinović, *Srpske jame u Prebilovcima*, Titograd, izd. autora, 1991, 472+8. (koreni genocida, genocid Austro-Ugarske protiv Srba, kleroustaški genocid, Zagrebački episkopat oslonac ustaštva, rasni zakoni, katoličenje, sveštenici zločinci - fra Filipović); Đuro Ekmečić, *Prebilovci neprebolna rana srpska*, Beograd, izd. autora, 1994, 384. U Jasenovcu ubijeno iz Klepaca 16, Rečice 2, Dračevo-Klenak-Dubravica 6, Žitomisljić 29, Gnjilišta 10, Loznica 45; kritika na tekst Mome Ekmečića u knjizi *Pali za slobodu, Čapljinaneum 1941-1945*, da među žrtvama ima i dželata, str. 282; kritika knjige Branko Injac, *Crveni fratar*, da se pokušava rehabilitovati don Ilija Tomaz, sveštenik-zločinac. (O likvidaciji don Ilije Tomaza vidi i ustašku verziju: *Odmetnička zvjerstva i pustošenja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u prvim mjesecima života hrvatske narodne države*, Zagreb, 1942.)
- ¹⁶⁵⁸Sreten Jakovljević, *Otrgnuti od zaborava*, Konjic, Prosvjeta, 1991, 106. (10 lica ubijeno u Jasenovcu, 10 otpremljeno u Gospić, 2 iz Jasenovca otpremljena u Norvešku).
- ¹⁶⁵⁹Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji, Tuzli, Odbor za ediciju "Tuzla u radničkom pokretu i NOR-u" i Univerzal, knj. 1, 1979, 872, knj. 2, 1984, 1140; vidi: Dragiša Trifković, *Prve žrtve okupatorsko-ustaškog režima*, I, 760-766; Vera Perić, *U punktu NOP-a, ustaškom zatvoru i logoru*, knj. 2, 470-481; Zora Holovac, *Ispovest o jednom životu*, knj. 2, 718-722.
- ¹⁶⁶⁰Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941-1945, Zbornik sjećanja, izdaju: Skupštine općina Donji Vakuf, Jajce i Šipovo, knj. 1, 1981, 617, knj. 2, 1983, 567. i knj. 3, 1987, 642. (u popisu boraca u knj. 3, u Jasenovcu ubijena 6); vidi: Hazim Eminefendić, *Jusuf Filipović*, knj. 3, 557-566.
- ¹⁶⁶¹Mesud Hotić, *Ratna kronika Bugojna*, Bugojno, "22. oktobar", 1969, 79.
- ¹⁶⁶²Ćamil Kazazović, *Zenica u narodnooslobodilačkoj borbi 1942-1945*, Zenica, Muzej grada, 1975, 293; Rajko Kovačević, *Zenička ilegalna partijska organizacija i SKOJ u 1941. i 1942. godini*, Zenica, Naša riječ, 1968, 176.
- ¹⁶⁶³Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB, Tuzla, 1985; Nikola J. Marinović, *Srpsko Brčko (Serbian Brčko)*, Beograd, Anagram i Stručna knjiga, 1997, 310.
- ¹⁶⁶⁴Građa za monografiju *Bosanski Šamac i okolina*, Bosanski Šamac, 1988.
- ¹⁶⁶⁵Semberija u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji, Zbornik savjetovanja održanog 19. novembra 1971, Sarajevo, Institut za društven istraživanja, 1972, 216; *Semberija u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941*, Bijeljina, 1976; Vidi takođe: Jeremija Perić - Ješo, *Partizanske oaze u Semberiji*, u: 1941-1942. u svedočenjima učesnika, knj. 21, 71-106; Zora Vucelja-Josipović, *Omladina Bijeljine u 1941. godini*, u: Žene BiH u NOB, 190-200.
- ¹⁶⁶⁶Slavica Hrečkovski, *Hronologija radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta u Bosanskom Brodu i okolini, 1894-1945*, Bosanski Brod, Opštinski odbor SUBNOR-a, Slavonski Brod, HIS, 1969, 172.

Od 2 196 žrtava Dvora na Uni 586 lica ubijeno je u logorima,¹⁶⁶⁸ a celokupno stanovništvo Crkvenog Boka (opština Kostajnica) odvedeno je u logor.¹⁶⁶⁹

O nizu sremskih mesta postoje monografske obrade i hronike ratnog perioda, često sa popisima žrtava i po mestima stradanja: Zemun,¹⁶⁷⁰ Jamena,¹⁶⁷¹ Sremska Mitrovica,¹⁶⁷² Sremski Karlovci,¹⁶⁷³ Šid¹⁶⁷⁴ i drugima.¹⁶⁷⁵

¹⁶⁶⁷Mladenko Kumović, *Poreklo, migracije i stradanje Srba sa Kupresa*, Muzej Vojvodine, Novi Sad, 1996, 370; *Kupres borcima revolucije*, Kupres, 1983; *Rogatica*, Sarajevo, Svjetlost, 1960, 207; *Rogatica*, Monografija, Sarajevo, 1966; Mehmedalija Tufekčić, *Gradačac u 1941. godini, Sjećanja*, Sarajevo, Svjetlost, 1975, 173; Hakija Murudbegović, *Hronika događaja iz NOB-a u Turevcima*, Modriča, Općinski komitet SK BiH, Komisija za istoriju, 1970, 245; Ćamil Kazazović, *Travnik u narodnooslobodilačkom ratu*, Travnik, 1969, *Ivanjska, Glavica i Baštra u NOB-u, Hronika*, Ivanjska, Mjesna organizacija Saveza boraca NO rata za Baštru, Glavicu i Ivanjsku, 1064, 92; Mladen Đ. Oljača, *Duboka Krajina: Ivanjska, Glavica, Baštra, Banjani i Dobro Selo ispod planine Ćorkovača*, Beograd, Odbor za proučavanje sela SANU, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Zavod za proučavanje kulturnog razvoja Srbije, 1944, 350; Milenko Ristić i Milan Borojević, *Srbi u paklu ustaškog genocida*, Beograd, Štit-M i Muzej žrtava genocida, 1999, 78 (na srpskom)+78 (na engleskom), (Donja Dubica - Odžak, u zaseocima Trnjak i Centar na 35 stratišta ustaše ubile 750 Srba, od čega 333 dece do 15 godina); Petar Vučetić i Mira Mitrović, *Pomenik, Genocid nad Srbima 1941-1945. u opštini Kalesija*, Beograd, Matra Design, 1999, 46, (spisak 436 Srba, od čega 76 dece opštine Kalesija ubijenih, muškarci oterani u logore).

¹⁶⁶⁸*Dvor na Uni od prijeslavenskog doba do naših dana*, Zbornik naučnih i publicističkih radova, urednik: Mile Joka, knj. 1, Dvor na Uni, Skupština općine, 1991, 711, vidi: Đuro Ostojić i Andrija Đermanović; *Na stratištima*, i: *Žrtve ustaško-fašističkog terora, 363-432*; Vidi takođe: Ljuban Đurić, *Gage kod Dvora na Uni*, Čačak, Litopapir, 1992, 55; Dragan Studen, *Napad na ustaško uporište Zrin*, u: Sedma banijska divizija, Beograd, VIZ, 1967. (upor. pisanje u novijoj hrvatskoj publicistici o "partizanskim zločinima nad Hrvatima" i "o stradanju hrvatskih župa uz lijevu obalu Une", i "stradanju hrvatskih sela od Srba", vidi: J. Pečarić, *Srpski mit o Jasenovcu*, Zagreb, 1998, str. 40. i 73.).

¹⁶⁶⁹Ana Požar, *Stradanja mještana općine Crkveni Bok od jasenovačkih ustaša*, u: Jasenovac, sistem ustaških logora smrti, Beograd, 1997, 101-136. (sa spiskom ubijenih); Vidi: Mirko Mećava, *Slabinja je dala ogromne žrtve*, Predgovor u: Đorđe Đurić, *Epitaf kraj zelene rijeke, Kostajnica*, 1981; Vidi i memoarski zapis Pere Drakulića, *Korak do smrti*, Jasenovac, Spomen područje, 1977, 78. (o pokolju na Bajiča jamama).

¹⁶⁷⁰Žarko Atanacković, *Zemun i okolina u ratu i revoluciji*, Beograd, Nolit, 1962, 270; *Na obali života i smrti, Spomen knjiga o Narodnooslobodilačkom pokretu Zemuna, Naselja i Bežanije*, Sakupili i sastavili: Đuro Livada, Radivoje Golubović, Ilija Trajković, Miodrag Milić, Zemun, Opštinski odbor Saveza boraca, 1958. (sa popisom: Pali u NOB i ŽFT, 175-209); *Batajnica u NOB 1941-1945, Spomen album*, Batajnica, 1962; Đuro Livada - Radenko, *Romantične lozinke, Hronološki zapisi u korist istorije NOB-a Srema*, Surčin

(Beograd), 1962, 746. (sela: Bečmen, Dobanovci, Surčin, Boljevac, Jakovo, Petrovčić); Slavko Slavuj - Geco, *Ostali su na večnoj straži, Ugrinovci u NOB-u 1941-1945*, Ugrinovci, 1985.

¹⁶⁷¹Siniša Mihajlović, Dušan Salaković i Sima Todorović, *Jamena, Monografija*, Šid, Opštinski odbor Saveza boraca, 1979, 260. (popis ubijenih Jamenčana u Jasenovcu, 398 odvedenih - vratilo se 35, ubijeno 363; popis ubijenih Cigana - 115 lica).

¹⁶⁷²Petar Milošević, Dušan Vuletić, Boro Čekerinac i Radomir Prica, *Sremskomitrovačka hronika*, Novi Sad, Institut za istoriju, 1987, 538. (Jasenovac i Stara Gradiška pominju se na 18 stranica, u popisu odvedenih i stradalih u Jasenovcu je 186 lica). Vidi i: Jovan Udicki, *Žrtve II svetskog rata iz Sremske Mitrovice*, Sremska Mitrovica, Muzej Srema, 1955, 74+10. (Ova knjižica može se uvrstiti u izvore, to je ustvari spisak imena ubijenih Mitrovčana, od kojih su mnogi ubijeni u Jasenovcu, str. 5-74, i na 10 strana su faksimili dokumenata i fotosi.)

¹⁶⁷³*Spomenica građanima Sremskih Karlovaca žrtvama nemačke agresije i ustaškog terora i genocida 1941-1944. godine*, urednik: Kosta Popović, izd.: Izdavački fond Sv. Maksim Eparhije sremske, Novi Sad, 1997, 250. (u Jasenovac oterano 404 lica, ubijeno 140 u Jasenovcu i 9 u Staroj Gradiški, ukupno stradalo 248 lica); Stevan Borčanski, *Genocid nad građanima Sremskih Karlovaca 1941-1945*, Sremski Karlovci, SUBNOR, 1997, 213. (daje podatke za više od 30 sremskokarlovačkih ustaša odgovornih za zločine; imena sa podacima za 246 ubijenih od kojih mnogi i u Jasenovcu; posebno obrađuje 1942. godinu i stradanja i prilaze spisak od 433 građana Sremskih Karlovaca oteranih 8-10. septembra 1942. u Sremsku Mitrovicu, a zatim u Jasenovac, pa nastavlja s popisom stanovnika Sremske Kamenice, Beške, Krčedina, Čortanovaca, Inđije, Petrovaradina i dr. sa podacima za ukupno 581 lice, sa naznakom da se tačni podaci ne znaju i da nema potpunog spiska).

¹⁶⁷⁴Sima Tomović, *Šid*, II izdanje, Šid, Općinski odbor Saveza boraca, 1973, 376.

¹⁶⁷⁵Sava Mali, *Sasani u borbi, Hronika jednog sremskog sela*, Novi Sad, Pokrajinski odbor SUBNOR, 1953, 128. (sa spiskovima poginulih Sasana); Ilinka Čekerinac, *Selo Bosut u ratu, Hronologija događaja*, Novi Sad, Dnevnik, 1968, 237; *Morović, Prilozi za monografiju*, (tekst: Đorđe Janjatović), Redakcija priloga za monografiju povodom snimanja emisije "Znanje-imanje", 7.10.1984, s.l. (Šid), s.a. (1984), 45. (između ostalog: popis 123 lica uhapšenih 21.4.1941. i odvedeni na streljanje u Sremsku Raču, od kojih su neki mlađi odvedeni u logore, popis streljanih u Dudiku, popis oteranih i likvidiranih u Jasenovcu: 153 lica u proleće 1942. godine i 48 lica 9.9.1942, popis 43 lica oterana u Zemun ili odmah streljana); Petar Joksimo-
vić, *Bio sam očevidac*, Beograd, izd. autora, 1957, 47; Dane Klepić, *Šimanovci 1385-1986*; Šimanovci 1987; Miloš Lukić, *Ledničke vatre, Hronika Ledinaca*, Novi Sad, 1982; Isti, *Nemirno ognjište, Zapisi iz prošlosti Sremske Kamenice*, Novi Sad, 1967, 396; Svetozar Nikolić - Braca, *Brstač u ratu i revoluciji*, Novi Sad, 1986; Vasilije Petković, Miloš Vasić - Živko, *Visovi ravnice, Prhovo u ratu i revoluciji*, Novi Sad, 1988; Milutin Stanišić Vukosav, *Olujno doba, Hronika Iriga i okoline*, Novi Sad, Institut za istoriju, 1981, 488. (69 lica ubijeno u Jasenovcu); Živan Teofanović, *Spomen knjiga palih boraca i rodoljuba 1941-1945, Novi Karlovci*, Sremska Mitrovica, Sremske novine, 1990, 272. (imena palih s biografskim podacima - 14

Historijski arhiv Karlovac izdao je niz zbornika o NOR-u za područje koje pokriva. Uglavnom u ovim izdanjima dati su pregledno popisi žrtava rata sa naznakama mesta i vremena gde su poginuli kao borci i ubijeni kao ŽFT, kao i popisi umrlih od posledica rata (tifus). Uz ranije pominjana izdanja za šire područje regije, objavljena su i izdanja za pojedine srezove - kotareve i opštine, kao šta su: Karlovac,¹⁶⁷⁶ Plaški,¹⁶⁷⁷ Korenica i Udbina,¹⁶⁷⁸ Drežnica,¹⁶⁷⁹ Gračac,¹⁶⁸⁰ Donji Lapac,¹⁶⁸¹ Duga Resa,¹⁶⁸² Slunj i Veljun,¹⁶⁸³ Gospić

ubijeno u Jasenovcu); Đorđe Vasić, *Zapis iz prošlosti Bukovca*, Novi Sad, 1965; Sretenije Zorkić, *Hronika Belegiša*, Novi Sad, s.a.; Isti, *Hronika Surduka*, Novi Sad, 1984; Sretenije Zorkić i Petar Vukelić, *Krvava obala*, Novi Sad, SUBNOR SR Srbije za Vojvodinu i Dnevnik, 1967, 168. (NOB u istočnom Sremu), Vidi i zapise u: *1941-1942. u svedočenjima učesnika: Milenko Belić - Beli, Iz ilegalnog rada u jugoistočnom Sremu 1942. godine*, knj. 19, 169-200; Ilinka Čekerinac, *U sremskom selu Bosutu*, knj. 23, 213-220; Radivoje Golubović Marko, *Iz rada partijske organizacije u Zemunu 1942. godine*, knj. 14, 329-339; Đorđe Kolarić, *Iz rada SKOJ-a u Zemunu 1941. godine*, knj. 6, 166-179; Ljubomir Momčilović, *U Rumi i Irigu na početku 1942. godine*, knj. 16, 68-87; Petar Vukelić, *NOP u staropazovačkom srezu 1942. godine*, knj. 24, 386-411; Isti, *Sistem okupacione vlasti u Sremu 1941-1942*, knj. 11, 290-315.

¹⁶⁷⁶Karlovac 1579-1979, Zbornik radova s naučnog skupa 15-17.11.1978, Karlovac, Historijski arhiv, 1979, 808; Miloš Bekić, Ivo Butković i Slavko Goldstein, *Okrug Karlovac 1941*, Zagreb, IHRPH, 1965, 386.

¹⁶⁷⁷Plašćanska dolina i okolica u NOR-u, Zbornik VII, Karlovac, Historijski arhiv (HA), 1976, 747. U članku Branka Sedlara, *Ustaški teror na općini Josipdol 1941. godine* (111-119) govori se o prebacivanju dela zatočenika iz "Danice" u Gospić i likvidacijama na Jadovnu, odakle se nakon 6. avgusta prebacuju zatočnici u Jastrebarsko, odnosno Jasenovac. Nije se moglo utvrditi koji zatočnici su prebačeni u Jasenovac a koji su ubijeni u Jadovnom, iako su porodice pokušale da doznaju njihovu sudbinu (čak su neki i putovali u Jasenovac). Na kraju knjige dat je popis palih s područja Plašćanske doline, te se za svega dva lica od 689 sigurno tvrdi da su ubijeni u Jasenovcu, a za mnoge se navodi Jadovno, iako nije sigurno utvrđeno da li su ubijeni u Jadovnom ili Jasenovcu.

¹⁶⁷⁸Kotar Korenica i kotar Udbina u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj izgradnji, Zbornik X, HA Karlovac, 1979, 1208. Podatke o licima koja su ubijena u Jasenovcu nalazimo u članku Neđe Žakula, *Moji susreti s Radom Končarom Brkom 1941. godine* (155-160, na str. 158. i 159.), te u članku Stevana Rapajića i Dušana Hrnjaka, *Neki podaci o naprednoj omladini kotara Korenica prije rata i o njenom učešću u NOB* (786-793. na str. 791). U prilogu Gojka Vezmara, *Uz popis palih boraca, žrtava fašističkog terora i umrlih od tifusa na području općine Titova Korenica* (965-989, popisi 990-1153), dat je podatak o 6 399 izginulih na području predratnih i ratnih kotareva Korenica i Udbina. U prilogu se više govori o ubijanju zatočenika u Jadovnu, te njegovoj likvidaciji i otpremanju 19. avgusta 1941. oko 2 000 lica u Jastrebarsko, a zatim u Jasenovac. Dat je i jedan dokumenat (str. 976) cit. prema Đuri Stanisavljević *Ustanak u Hrvatskoj 1941-1942.* (rukopis), a radi se o Naredbi GUS-a iz Zagreba početkom juna 1941. o pritvaranju Srba i Žido-

i Perušić,¹⁶⁸⁴ Vojnić¹⁶⁸⁵ i dr.¹⁶⁸⁶ Tu su i izdanja drugih za neke sredine sa ovih prostora: Vrginmost, Gornja Krajina, Perna i dr.¹⁶⁸⁷

va i otpremanju u logor Gospić, naročito pazeći da to budu finansijski i intelektualno jači. U popisima se naznači 14 imena sa naznakom da su ubijeni u Jasenovcu.

¹⁶⁷⁹*Partizanska Drežnica*, Zbornik XII, HA Karlovac, 1982. 942. Vidi: Milica Banda, *Ljudski gubici na području općine Drežnica od 1941. do 1945. godine*, 841-896, (u Jasenovcu ubijeno 13 lica); Miloš Ivošević Rogović, *Drežnica u vremenu od aprilskog rata do ustanka 1941. godine*, 67-75, (o odvođenju porodice Hurdurević u Jasenovac); Vidi i: Mihael Sobolevski, *Drežnica 1941*, Ogulin, 1970.

¹⁶⁸⁰*Kotar Gračac u narodnooslobodilačkom ratu 1941-1945*, I-II, Zbornik XIII, HA Karlovac, 1984. knj. 1, 1097; Vidi: Jure Ivezić i Luka Pavičić, *Razvoj NOP-a u selima Lovinac, Vranik, Smokrić, Ličko Cerje, Ričice i Sv. Rok*, I, 459-471, (na str. 461-464. imena nekih lica iz Lovinca ubijenih u Jasenovcu); Milica Banda, *Ljudski gubici na području kotara Gračac tokom NOR-a*, 881-902. i popisi 917-1032, (Od 6. aprila 1941. do 9. maja 1945. na području kotara Gračac poginulo je, ubijeno ili umrlo kao pali borci, ŽFT ili umrlo od tifusa 3 227 lica - skoro svaki deveti stanovnik.)

¹⁶⁸¹*Kotar Donji Lapac u NOR-u 1941-1945*, Zbornik XIV, HA Karlovac, 1985, 1230. Popisi palih boraca, ŽFT i umrlih od tifusa, 1041-1164. (410 boraca, 1388 ŽFT, 740 umro od tifusa, ukupno ljudski gubici: 3 267).

¹⁶⁸²*Općina Duga Resa, Radovi iz dalje prošlosti, narodnooslobodilačke borbe i socijalističke izgradnje*, Zbornik XV, HA Karlovac, 1986. Vidi: Đorđe Travica, *Ljudski gubici na području općine Duga Resa tokom NOR-a*, 1049-1131.

¹⁶⁸³*Kotar Slunj i kotar Veljun u NOR-u i socijalističkoj izgradnji*, I-II, Zbornik XVIII, HA Karlovac, 1336; Jasenovac i Stara Gradiška pominju se na 15 strana. Vidi: Petar Zinaić, *Ustaški zločini u kotaru Slunj 1941. godine*, 86-118; Isti, *Kronologija ustaških, četničkih, talijanskih i njemačkih zločina u kotaru Slunj 1942-1943. godine*, 118-139; Isti, *Formiranje i borbena dejstva partizanskih jedinica u kotaru Slunj od 27. jula 1941. do 15. februara 1942. godine*, 337-372; Đuro Zatezalo, *Sabljak Nikole Ivan*, 892-893; Milovan Topić, *O nekim događajima u kotaru Slunj, u prvoj polovini 1942. godine, s težištem na općine: Rakovica, Drežnik-grad i Tržačka Raštela*, 166-172; Mirjana Peremin, *Ljudski gubici na području kotara Slunj i kotara Veljun 1941-1945*, 905-1216. (ljudski gubici 10 098 lica, od toga: Srba 9 852, Hrvata 236, ostali 10; borci 1 528, ŽFT 5 748, tifus 2 822; deca: ŽFT 1 813, tifus 1 026); Dušan Opačić, *Formiranje i borbena dejstva partizanskih jedinica u ratnom kotaru Veljun, od početka ustanka do sredine februara 1942. godine*, 372-408; Božo Kozlina, *Nikola Gazibara, politički komesar 1. udarnog bataljona*, 959-961; Petar Štakor, *Nikola Štakor, zamjenik komandira 1. čete 1. bataljona 15. kordunaške brigade*, 1074-1075; Miloš Gaćeša, *Tržić u narodnooslobodilačkoj borbi*, 869-876.

¹⁶⁸⁴*Kotar Gospić i kotar Perušić u NOR-u 1941-1945*, Zbornik XX, HA Karlovac, 1989, 1271; Vidi: Ivan Arbanas, *Organiziranost i djelatnost antifašističkih organizacija i organa vlasti u kotaru Perušić tokom narodnooslobodilačkog rata*, 313-376; Ivan Arbanas - Vanja, *Napad ustaša na rukovodstvo NOB-e perušičkog*

kotara u zaseocima Gornji Lulići i Škrljak, 26/27. ožujka 1944. godine, 908-915; Isti, *Perušički skojevci pred rat i u prvoj godini rata*, 664-669; Štefica Serdar-Sabolić, *Sjećanje na ilegalni rad u Gospiću, august - oktobar 1941. godine*, 159-168; Stevo Maoduš, *Jurišna četa - udarna jedinica Prvog ličkog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda "Velebit"*, 402-436; Zdenka Krivokuća, *Pali borci i žrtve fašizma s područja kotara Gospić i kotara Perušić tokom NOR-a 1941-1945*, 971-1193; Vidi i: Dane Lastavica, *Genocid nad srpskim narodom bivšeg sreza Perušić (Lika) u II svjetskom ratu*, u: *Genocid nad Srbima u II svjetskom ratu*, 479-484.

¹⁶⁸⁵*Kotar Vojnić u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji*, Zbornik XIX, HA Karlovac, 1989, 1508. U nekoliko priloga i sećanja daju se podaci o ustaškom teroru i žrtvama, te odvođenju naroda u logor. Miloš Šumonja, *Proboj neprijateljskog obruča na Petrovoj gori maja 1942.* (266-278), daje podatak (str. 277) da je 14. maja 1942. godine 1 800 žena, dece i staraca poslano u logor Jasenovac, Gradišku Sajmište i Nemačku. Deca su odmah odvojena u logor u Jastrebarskom, gde su posle Kozarske ofanzive dovedena i deca s Kozare. Doktor Savo Zlatić, *Značaj Petrove gore i kotara Vojnić u NOB-i* (395-498) daje podatke o pokrštanju 2 000 Srba u Vrginmostu, pokolju 1 276 ljudi u glinskoj crkvi 2. i 3.8.1941, ubijanju 1 500 Srba u decembru 1941. i januaru 1942. u ofanzivi na severni Kordun. Samo 1941. na Kordunu broj ubijenih Srba veći je od 10 000. Mnogi su oterani u Jasenovac i Gradišku. O ovim podacima upor. Božo Vukobratović, *Teror i zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača na Kordunu 1941. godine* (Simpozij o Petrovoj gori, Topusko 1969, JAZU, Zagreb, 1972, 341-362) i Mile Dakić, *Petrova mi gora mati* (118-121): od 13 565 stanovnika 1931. područja opštine Vojnić bilo je 3 587 ŽFT i 724 palih boraca, ukupno 4 309, a s područja opštine Vrginmost od 30 527 stanovnika 1931. palih boraca je 1 127 i ŽFT 7 162, ukupno 8 289. Ljubica Ulemek, *Žene kotara Vojnić u revoluciji* (566-594) govori o stradanju žena i odvođenju u logor (str. 577); Ignjatije Perić, *Logoraši govore* (868-889) zabeležio je sećanja na jasenovačke logore: Jelene - Jeke Perić (Stara Gradiška), Branka Miljenovića (Stara Gradiška - Sajmište), Dragice Napijalo Perić (Stara Gradiška), Dragića Perića (Jasenovac, Norveška), Vukašina-Saše Miljevića (Stara Gradiška, Jastrebarsko). U prilogima *Likovi revolucije* daju se podaci o istaknutim borcima među kojima su i ubijeni u Jasenovcu i Gradiški. Bogdanka Romčević, *Ljudski gubici na području kotara Vojnić 1941-1945.* (tekstualni deo 1107-1122, tabelarni 1123-1361), daje podatke o 7 925 poginulih, ubijenih i umrlih lica, među kojima 1 635 dece. Od odvedenih u logore, najviše je u Jasenovac i Staru Gradišku, zatim Sajmište i u Nemačku, a deca u Jastrebarsko. Iz poimeničnih spiskova vidi se da je u logorima Jasenovac i Stara Gradiška ubijeno 1 014 lica s ovog područja.

¹⁶⁸⁶*Ogulin, Ranija prošlost i NOB 1941-1945*, HA Karlovac, 1971; *Ogulin u radničkom pokretu i NOB*, HA Karlovac; *Općina Gornje Dubrave, Radovi iz dalje prošlosti i narodnooslobodilačke borbe*, Zbornik XVI, HA Karlovac, 1987, 1039. (Vidi: Miloš Zatezalo Škerić, *Odvođenje stanovništva Gornjih Dubrava u ustaški logor u Sisku 1943. godine*, 715-725; Nedeljko Višnjic, *Ljudski gubici i ratna šteta na području općine Gornje Dubrave 1941-1945. (Pali borci s područja Gornje Dubrave 1941-1945. i Žrtve fašističkog terora i rata s područja općine Gornje Dubrave 1941-1945.)*, 862-914); Mile Mrkalj, *Sjениčак u narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945*, HA Karlovac, 1980.

Područje Novske nema monografije, ali ima nekoliko radova u kojima se govori o ljudskim gubicima u ratu. Pre svega tu je prilog Đorđa Kovjanića *Rad na sabiranju podataka o žrtvama rata na području bivšeg kotara Novska* objavljen u "Novogradiškom zborniku",¹⁶⁸⁸ a rađen na osnovu delatnosti Muzeja u Novskoj.¹⁶⁸⁹ Zatim tu su više ili manje uspešni radovi Josipa Martinovića *Lipovljani 1770-1970*,¹⁶⁹⁰ *Vojte Šubr Nova Suboc-*

¹⁶⁸⁷Dušan Baić, *Kotar Vrginmost u NOB 1941-1945*, Općinski odbor SUBNOR Vrginmost, Beograd, 1980. (o zločinima u glinskoj crkvi, Prkosima i u ofanzivi; tabela ŽFT: 6 991 žrtva, od čega 2 634 žene, 1 616 dece i 4 357 muškaraca; u selima ubijeno 4 821 lice, van Korduna 1 763, na pokrstu u Glini oko 1 000, u ustaškim logorima 390 i u nemačkim 257 žrtava; u jasenovačkim logorima ubijeno 316 lica; ustaše su ubile 6 615, Nemci 374 i Talijani 2 lica); Milan Bukvić, *Otočac i Brinje u NOR-u 1941-1945*, Otočac, 1971; Branko (Goluba) Bokan, *Tragom prošlosti i borbe: Perna, Pištaline i Čojluka u NOB-i 1941-1945. godine*, Zemun, "Sava Mikić", 1984, 245. (o masovnim likvidacijama Srba, od 1 731 žrtve 2 su u Jasenovcu); Milan Puzić, *Da se ne ponovi, Ratna kronika ranije općine Ličko Petrovo Selo*, OO SUBNOR, Titova Korenica, 1985, 236; Milan Radeka, *Srbi i pravoslavlje Gornje Krajine*, Zagreb, 1963; Isti, *Gornja Krajina - Karlovačko vladičanstvo*, Zagreb, 1975, 388; Rade Bulat, *Žumberak i Pokuplje u NOB*, Zagreb, Kultura, 1951, 302; Vidi i članak: Tomo Mikulić - Gajdaš, *Kotarski komitet za kotar Pizarovinu i Karlovac*, u: 1941-1942. u svedočenjima učesnika, knj. 13, 395-415; Milan Majstorović, *Prve iskre, Doljani u NOB*, Zagreb, Lykos, 1961, VII+322; *Krbavica*, Korenica, 1988; Dane Rajčević, *Monografija Divosela 1527-1945*, Gospić, Centar za kulturu i Ličke novine, 1990, 298; Vidi isti: *Ustaški genocid u Divoselu, Lika*, u: Genocid nad Srbima u II svetskom ratu, 203-206; *Gacka dolina i okolina na predstraži srpstva i pravoslavlja*, Četnici Gacke Doline, Kanada, 1991, 687. (odvedeni u Jasenovac iz sela : Doljani 4, Podum 1, Brlog i Brloška sela 4, Žuta Lokva 5 Dacina Draga 2); Vidi i novu "povijesnicu": D. Pavličević, *O pučanstvu Krbave, Like i Gacke s posebnim osvrtom na Bunjevice*, u: Krbavska bitka i njezine posljedice, Novi Vinodolski, 22-24. listopada 1993, 203-220; i: J. Karakaš, *Selo Podlapac i njegovo stradanje tijekom II svjetskog rata 1941-1945*, u: isto, 221-225.

¹⁶⁸⁸Đorđe Kovjanić, *Rad na sabiranju podataka o žrtvama rata na području bivšeg kotara Novska*, Novogradiški zbornik, 1, Nova Gradiška, Narodno sveučilište "M. A. Reljković", 1986, 122-127.

¹⁶⁸⁹*Zlatna knjiga*, Popis palih boraca i žrtava fašističkog terora, ukoričeni materijali - popisnice, koje je sprovodio SUBNOR opštine i Muzej, kopija u dokumentaciji Spomen područja.

¹⁶⁹⁰Josip Martinović, *Lipovljani 1770-1970*, Lipovljani, 1970, 88. Lipovljani, selo u kome je živelo 19 nacionalnih i etničkih grupa, najbrojniji su Hrvati, zatim Česi, Slovaci, Ukrajinci, Rusini itd. Od 186 lica oteranih u Jasenovac i Staru Gradišku 9 je pušteno i jedan je preživeo u proboju, ostali su ubijeni. U najvećem broju to su pripadnici nacionalnih manjina.

ka,¹⁶⁹¹ nadalje *Rajić i okolina u NOB*,¹⁶⁹² pomenuti rad Radovana Trivunčića *Jasenovačka drama*,¹⁶⁹³ i rad Mile Dragića *Tragedija sela Mlake i Jablanca u toku II svjetskog rata 1941-1945*.¹⁶⁹⁴

Saopštenje Đ. Kovjanića je rezime napora SUBNOR-a opštine Novska i Muzeja u Novskoj da se izda knjiga palih u ratu, sa imenima i biografskim podacima. Kotar Novska obuhvatao je 45 naselja, od kojih 6 više nisu u sastavu kasnije opštine, a dva naselja su nestala (Jablanac i Milisavci). Procenjeni broj stanovnika 1941. iznosi 31 450, a ukupni gubici iznosili su 4 980 lica, od čega 496 boraca NOV i 4 484 koji se vode kao ŽFT.¹⁶⁹⁵ Naravno, po tada važećoj metodologiji, u ovom broju nisu ubijeni i poginuli pripadnici ustaških i domobranskih postrojbi. Od ukupnog broja ŽFT 2 219 je žena i 1 018 dece do 14

¹⁶⁹¹Vojta Šubr, *Nova Subocka 1857-1982*, Nova Subocka, 1982, 154. (šapirografirano). U Jasenovcu ubijeno: 6 Ukrajinaca, 5 Čeha, 4 Galicijana, 3 Hrvata i 1 Mađar - ukupno 19 lica iz ovog sela.

¹⁶⁹²*Rajić i okolina u narodnooslobodilačkoj borbi*, Novska, OO SUBNOR, 1988, 141. Dati su poimenično 40 Roma (deklarisani kao Srbi ili Hrvati) iz Rajića i Jazavice koji su odvedeni u Jasenovac. Poimenično ili po porodicama navode se odvedeni u logor s područja opštine Rajić, međutim, ne može se iz datih podataka utvrditi tačan broj ubijenih u logoru. Takođe, to nije moguće utvrditi ni iz poimeničnih spiskova palih boraca i ŽFT, ma da su neka srpska sela opustela zbog odvođenja u logor (npr. Milisavci).

¹⁶⁹³ Vidi nap. 641.

¹⁶⁹⁴Mile Dragić, *Tragedija sela Mlake i Jablanca u toku Drugog svjetskog rata (1941-1945)*, Novska, Općinski odbor SUBNOR Novska, Mjesna zajednica sela Mlaka i Spomen područje Jasenovac, 1989, 326. Sela Mlaka i Jablanac nakon odvođenja stanovnika u logor pretvorena su u logorske ekonomije i bila mesta likvidacija zatočenika Jasenovca i Stare Gradiške. Selo Jablanac više se nije revitalizovalo i ne postoji. Od 1 232 stanovnika Mlake, posle rata na ognjište se vratilo 145 lica. Dragić u knjizi navodi da je po popisu Komisije SUBNOR-a Novska 1950. god. utvrđeno da je u logorima nestalo 940 Mlačana. Na spomeniku u Mlaci stajao je podatak da je u toku rata iz ovog sela ubijeno 1 126 lica. Živ je ostao svaki 11. stanovnik. Dragić u knjizi daje popis stradalih po porodicama i prema raspoloživim podacima.

¹⁶⁹⁵Žerjavić, *Gubici stanovništva*, str. 116, Prilog II.6.1. daje za Novsku broj od 3 319 ŽFT i 421 pali borac, šta je ukupno 3 740 (navodeći prema *Ustaničke iskre Hrvatske*), odnosno drugi podatak o 2 895 ŽFT (prema: Popis žrtava po Zemaljskoj komisiji Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz 1946, Arhiv Hrvatske, Zagreb). Razlika između podataka Žerjavića i Kovjanića (a Kovjanićevo su na bazi verifikacije na terenu) iznosi kod boraca 18%, a kod ŽFT 35%, odnosno ukupni gubici 33%, šta je mnogo više od tolerantnih 5% kako se navodi u *Napomeni urednika Žerjavićeve knjige*. Prema tome, i Žerjavićeva verifikacija procenjenih gubitaka na osnovu tabelarnih iskaza stvarnih gubitaka podleže kritičkoj oceni, odnosno potrebi seroznijeg istraživanja stvarnih gubitaka na terenu.

godina. Među žrtvama je: Srba 3 741, Hrvata 491, Slovenaca 1, Roma 32, Muslimana 2, Čeha 76, Slovaka 42, Mađara 7, Jevreja 34, Talijana 3, Poljaka 6, Ukrajinaca 39, Galicijana 6, Nemaca 2 i Rusa 2. U pogledu mesta likvidacije ima još neutvrđenih činjenica, ali najveći broj žrtava je likvidiran u Jasenovcu (1 952), u St. Gradiški (894), u mestu življenja i okolini (391) i u internaciji (248). Ostala mesta likvidacije: logori Sisak 14, Danica 24, Gospić 3, Zemun 40, ostala mesta 84, nepoznato 834. Dakle, u jasenovačkim logorima likvidirano je preko 63% svih žrtava na ovom području (bez saznanja o svim mestima likvidacije za sve žrtve).

Monografija *Bosanskodubičko područje u NOR-u* Dušana Samardžije¹⁶⁹⁶ predstavlja jednu od kvalitetnijih obrada II svetskog rata na jednom užem, lokalnom, prostoru. Rađena je uz korišćenje arhivske građe i konsultaciju već objavljene literature. Posebnu vrednost Monografiji daje stravični popis na skoro 300 stranica žrtava i palih boraca sa navedenim prezimenom, očevim imenom, imenom, godinom rođenja i smrti i mestom smrti.¹⁶⁹⁷ Dati su i popisi čitavih porodica gde niko nije ostao živ. Ovaj popis završava strašnim pregledom smrti: žrtava 14 287 i to u: Jasenovcu 5 236, Staroj Gradiški 265, Zemunu 3 075, Sisku 362, Jastrebarskom 17, Norveškoj 15, Austriji i Nemačkoj 68, Dubičkim krećanama 103, Bajića jamama 118, u Slavoniji 1 143, na Kozari 3 093; poginulih boraca 3 404. Ukupno 17 691 ili 53% celokupnog stanovništva (33 129 stanovnika uoči rata) i 513 potpuno opustelih ognjišta. Užas ove statistike dopunjuje podatak da je kroz logore u zemlji i širom Evrope prošlo 21 037 lica, od kojih 11 194 su umorena. Od ukupnog broja žrtava 3 967 su deca do 14 godina starosti. Ovih 10 328 lica koja su preživela logore i internaciju proveli su tamo 8 339 godina i 10 meseci. Na dubičkom području u tom vremenu živi svega 5 893 stanovnika.¹⁶⁹⁸

U tekstu knjige veoma često se pominju jasenovački logori i njihova stratišta. Ovo područje bilo je u zoni obezbeđenja logora i brojne zločine na terenu izvršile su upravo ustaše iz Jasenovačkog obrambenog zdruga (zločin u Drakseniću, akcija čišćenja terena, preki sud). Samardžija donosi u izvodima ili celosti niz dokumenata koji se odnose na logor. U

¹⁶⁹⁶Dušan D. Samardžija, *Bosanskodubičko područje u NOR-u i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, Monografija, Bosanska Dubica, Društveno-političke organizacije i Skupština opštine, 1984, 578.

¹⁶⁹⁷*Isto*, 275-568.

¹⁶⁹⁸*Isto*, 268-271.

"zaštitnoj zoni logora" oslonjenoj na jugu na obronke Prosare, na severu na obronke Psunj i Papuka, Ustaška obrana imala je, moglo bi se reći, eksteritorijalni status, a policijske i civilne vlasti NDH, kako se vidi iz dokumenata,¹⁶⁹⁹ izveštavale su o svojim postupcima Maksa Luburića. Po brojnim podacima o jasenovačkim logorima, stradanju stanovništva, dejstvima Jasenovačkog obrambenog zdruga radi širenja zone logora (u oktobru 1943. ustaše iz Jasenovca zaposedaju Dubicu, a u 1944/45. isključivo je drže bojne ovog zdruga) itd., ova Monografija predstavlja nezaobilaznu literaturu za izučavanje jasenovačkih logora.¹⁷⁰⁰

U ovoj grupi radova u kojima nalazimo izvesne podatke o jasenovačkim logorima, navodimo i radove koji nisu u bližoj vezi s našom temom (uglavnom monografije) ali u kojima

¹⁶⁹⁹*Isto*, 143, 151-153.

¹⁷⁰⁰*Isto*. Jasenovac se pominje u tekstu ili u citiranim dokumentima na str.: 113, 143, 151-153, 154-158. (zločin u Drakseniću), 167, 170-172. (o selu Donja Gradina; uz ostalo naveden je na str. 172. i jedan nekritički uvršteni podatak "Tokom rata u D. Gradini pobijeno je i zakopano u 315 gigantskih grobnica preko 600 000 ljudi, žena i djece iz svih krajeva naše zemlje, pripadnika svih naših naroda i narodnosti. Zato je ovo selo nazvano 'grobnicom naroda'"), 191-192, 194, 205. (ofanziva na Kozaru - masovno teranje naroda u logor, sa Kozare odvedeno oko 68 000 lica, sa dubičkog područja 21 037 lica), 210 (o akcijama muslimanskih i hrvatskih porodica na spasavanju srpske dece - izvlačenje iz kolona), 212. (naseljavanje po ustašama iz Jasenovca hercegovačkih porodica u ispražnjena sela), 214-215. ("vlak užasa", 5 000 zatočenika vraćeno iz logora Sajmište u logor Jasenovac, putovali 5 dana, preko 70% mrtvih, ostali likvidirani u D. Gradini, među njima i Pero Vukić čija kuća je pretvorena u mučilište), 218, 233-234. (hapšenja zbog straha od napada na Jasenovac, citirani ustaški telegrami i izveštaji da se očekuje napad sedam partizanskih brigada - četiri sa slavonske i tri sa bosanske strane; autor u napomeni 349. kaže da pisanih dokumenata o nameri da se napadne logor nema, ali je prema kazivanju Boška Šiljegovića bilo takvih razmišljanja, no odustalo se zbog prevelikog rizika), 239. (iz dokumenata se vidi da Ustaška obrana iz Jasenovca kao svojinu drži zemljište popaljenog sela Draksenić; - takve ekonomije su, inače, bile u Mededi, Bistrici, Gredanima, Feričancima, Jablancu, Mlaki i dr. - nap. *JM*; u ovom dokumentu se kaže da su partizani obrali veću količinu kukuruza iz Draksenića - upor. o delovanju radne brigade "Zoja Kosmodemjanskaja"), 240. (zaposedanje Dubice po ustašama iz Jasenovca), 251, 252, 254, 255. (preki sud u Jasenovcu osudio 17 lica iz Dubice na vešanje, 20 septembar 1944, upor. provala logorskog komiteta i smrt dr. Mila Boškovića i drugova; upor. i izjavu fra Filipovića o formalnom potpisivanju presuda), 258, 259, 263, 264-267. (o jedinicama 1. UOZ iz Jasenovca koje isključivo drže Dubicu), 268-271. (zaključak sa statističkim podacima). U Prilogu nalazi se 71 tbl. sa fotosima, među njima i iz logora, te faksimili 4 dokumenta (iskaz fra Filipovića, odlikovanje svećenika Zvonka Brekala, izjava dr. Ribolija o Filipoviću i izjava ustaše Matijevića o zločinima u logoru). Popis poginulih boraca i žrtava na str. 275-568.

se poimenično pominju izvesna lica oterana i ubijena u logoru, pa makar se radilo samo o nekoliko imena,¹⁷⁰¹ ili se daju tabelarni pregledi nestalih u logoru.¹⁷⁰² U monografijama ratnih jedinica nalazimo takođe podataka u vezi sa stradanjima u logoru,¹⁷⁰³ ili o sukobu s ustašama iz Jasenovca.¹⁷⁰⁴ U knjizi o borbenom putu IV srpske NOU brigade¹⁷⁰⁵

¹⁷⁰¹Npr.: Zlatko Čepo, *Željezara Sisak 1938-1968*, Sisak, 1968.

¹⁷⁰²Ljuban Đurić, *Banijski partizanski odredi 1941-1945*, Beograd, VINC, 1988, 384. Na str. 363. u Prilogu br. 2. "Pregled učešća u borbi i žrtvama tokom NOR-a na Baniji 1941-1945." (prema evidenciji SUBNOR-a od novembra 1964. po novoj teritorijalnoj podeli), između ostalih podataka daje i sledeći o broju nestalih u koncentracionim logorima: Dvor 333, Glina 230, Kostajnica 1 411, Petrinja 610, Sisak 1 629; Ukupno: 4 213.

¹⁷⁰³*Zbornik sjećanja boraca 25. brodske NOU brigade 1943-1945*, knj. 1, Slavonski Brod, Brodski list i Radio Brod, 1989, 397; Nail Redžić, *25. brodska brigada*, Beograd, VIZ, 1976; Jovica Kokot, *Dvanaesta proleterska slavonska brigada*, Beograd, VINC, 1987, 497; Enver Ćemalović, *Mostarski bataljon*, Mostar, 1986; Danilo Komnenović i Muharem Kreso, *29. hercegovačka divizija*, Beograd, VIZ, 1979; Mujo Hodžić, *Formiranje i borbeni put Muslimanskog bataljona Romanijskog odreda*, u: Istočna Bosna u NOB, knj. 1, 310-313; *Krajiške brigade*, Ljubljana, 1954, 335; Drago Karasijević i Đuro Milinović, *Jedanaesta Krajiška NOU brigada*, SUBNOR opštine Bosanska Gradiška, 1982, 470; *Jedanaesta Krajiška brigada*, Zbornik sjećanja, Beograd, 1987; Milorad Gončin i Stevo Rauš, *Prva krajiška udarna brigada*, Beograd, VIZ, 1981; *Druga krajiška brigada, Ratna sjećanja*, Beograd, 1988; Dragutin Ćurguz i Milorad Vignjević, *Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski (Kozarački) odred "Mladen Stojanović"*, Prijedor, 1982; Izudin Čaušević, *Dvadeseta Krajiška brigada*, Beograd, VIZ, 1971, 242; Ljubomir Borojević, Dušan Samardžija i Rade Bašić, *Peta Kozaračka brigada*, Beograd, VIZ, 1972, 323; Ljubomir Borojević, *Baljska četa*, SUBNOR Bos. Kostajnica, Kalendari i Donja Slabinja, Bosanska Kostajnica, 1982, 79; Branko Bokan, *Prvi krajiški NOP odred*, Beograd, VINC, 1988, 491. (str. 72. kako Luburić uči ustaše da se jednim metkom može ubiti 10 ljudi, imena ubijenih u Jasenovcu); *Sedma Krajiška*, Banja Luka, 1978.

¹⁷⁰⁴Josip Hanzl, Josip Matušek i Adolf Orcet *Borbeni put 1. čehoslovačke brigade "Jan Žižka z Trocnova" NOVJ*, Daruvar, Čehoslovački savez, 1968. Sukob u Krapju prilikom prelaska "Češke brigade" preko Save na Baniju, jedan od retkih napada na neko jasenovačko uporište. Poginulo 12 pripadnika Čehoslovačke brigade i 12 ustaša i jedan bojnič.

¹⁷⁰⁵Gavrilo Antić, *Južnomoravci, Četvrta NOU brigada*, Beograd, Narodna armija, 1963, 163. (na str. 145. o zauzeću Novske 1/2 maja 1945. i ulasku u Jasenovac); Milorad Gončin, *4. srpska brigada*, Beograd, ISI, 1996, 823.

iz sastava XXI srpske udarne divizije¹⁷⁰⁶ dat je opis ulaska partizanskih jedinica u razoreni Jasenovac (mesto i logor).

¹⁷⁰⁶Vidi: *(Dvadeset prva Srpska udarna divizija) XXI S.U.D.*, nap. 525. i 526. Vidi i: Isidor Đuković, *21. srpska divizija*, Beograd, ISI, 1995, 456.

IV KNJIŽEVNOST I FILM

1. BELETRISTIKA

Stradanja u jasenovačkim logorima osim u memoarskoj literaturi (gde neki zapisi imaju određenu literarnu vrednost) tema je i umetničke literature proznog ili poetskog izraza.

Neka od dela nose u sebi sliku doživljenog, pisali su ih preživeli logoraši, ali ne kao dokument, memoarski zapis, već je doživljeno bilo samo predložak za literarni izraz, dok druga su plod literarnog promišljanja nad velikom temom ljudskog stradanja.

Jasenovačku temu Zaim Topčić, bivši logoraš, izrazio je u trilogiji *Nad bezdanom*,¹⁷⁰⁷ *Grumen sunca*¹⁷⁰⁸ i *Ljudolovka Jasenovac*,¹⁷⁰⁹ te zbirkom pripovedaka *U susret danu*.¹⁷¹⁰ *Grumen sunca* ušao je i u antologiju *Savremena književnost naroda i narodnosti BiH u 50 knjiga*.¹⁷¹¹

Vladimir Čerkez proznim i poetskim rečima slika stravični ambijent logora i ljudskih sudbina u romanu *Bez povratka*,¹⁷¹² poemi *Brojevi i ljudi*,¹⁷¹³ kao i u priči *Minsko polje* u knjizi pripovedaka *Sjaj života sjena smrti*,¹⁷¹⁴ i u literarno memoarskom zapisu *Riječ je o ljudskoj patnji*.¹⁷¹⁵

¹⁷⁰⁷Zaim Topčić, *Nad bezdanom*, Sarajevo, Seljačka knjiga, 1952. (Priče: Nad bezdanom, Novi čovjek, Čovjek, Zgažena violina, Sunce na vidiku, Narandža, Na skeli).

¹⁷⁰⁸Isti, *Grumen sunca*, Beograd, Rad, 1958, 206; Isto, Sarajevo, Svjetlost, 1965, 252.

¹⁷⁰⁹Isti, *Ljudolovka Jasenovac*, Sarajevo, Oslobođenje, 1985, 227.

¹⁷¹⁰Isti, *U susret danu*, Sarajevo, Svjetlost, 1955. (Priče: Nepravda, Konačno čovjek, Saznanje, Nemiri, Veliki prozor, Život u zidu. Poslednje tri su o stradanju u ustaškim logorima.)

¹⁷¹¹*Savremena književnost naroda i narodnosti BiH u 50 knjiga: Zaim Topčić (Grumen sunca)*, Emilija Stijačić, Nenad Ešpek; knj. 25, Sarajevo, Svjetlost, 1984/85.

¹⁷¹²Vladimir Čerkez, *Bez povratka*, Sarajevo, Svjetlost, 1955.

¹⁷¹³Isti, *Brojevi i ljudi*, Poema, Jasenovac, Spomen područje, 1984, 200.

¹⁷¹⁴Isti, *Sjaj života sjena smrti*, Pripovjetke, Iz sadržaja: *Minsko polje*.

Jedno od najkvalitetnijih književnih dela o Jasenovcu je roman Ljube Jandrića *Jasenovac*.¹⁷¹⁶ Književna kritika ocenila ga je veoma visoko, tako da je bio u užem izboru za uglednu NIN-ovu književnu nagradu. Roman je izašao u više izdanja. Pisan je u prvom licu singulara, sa glavnim likom koji predstavlja koncentrat svih upravljača zločinom. Roman je prožet stravičnom atmosferom zla, oslikava naličje čoveka, na osnovu studioznog pristupa materiji daje skoro faktografski sliku logora. Poseban kvalitet ima i Jandrićev pogovor *Pripomene*, a u *Izvori i literatura* daje kvalitetan bibliografski iskaz.

Oponašajući Jandrićev metod, govoreći kroz lik zločinca o zločinu napisao je Goran Čučković svoju novelu *Jedenje bogova*.¹⁷¹⁷ Iako je u kratkom vremenu objavljeno sedam izdanja, dakle ima kurentnost na tržištu knjiga, postavlja se pitanje kvaliteta i etičnosti ovakve knjige zbog podilaženja najnižim ljudskim strastima, tako da opisi zločina izazivaju kod čitaoca mučninu. Čučković nastoji šokirati čitaoca rafiniranim opisima zla, odbacujući svaku etičnost. Ako beletristika znači "lepu književnost", iako se o logoru i zločinu ne može pisati lepo, ipak se moraju poštivati neke etičke konvencije, Čučkovićeva novela nosi suprotan predznak.

Dug uspomeni koju su oči deteta - logoraša utisnule u sećanje, Đorđe Đurić nastoji poetski i prozno odužiti sebi i brojnim dečjim očima koje ne dočekaše sećanje. Iako nose elemente memoarskog zapisa, Đurićevi radovi su prevashodno literarnog karaktera.¹⁷¹⁸

Operacija Gvardijan i Klopka za koljače Gorana Vukovića (Gabro Vidović) govori o akciji hvatanja Ljube Miloša, Ante Vrbana i 96 ustaških zločinaca i funkcionera na čelu s Božidarom Kavranom, među njima i šest jasenovačkih koljača.¹⁷¹⁹

¹⁷¹⁵Isti, *Riječ je o ljudskoj patnji*, Sarajevo u revoluciji, knj. 4, 556-564.

¹⁷¹⁶Ljubo Jandrić, *Jasenovac*, Roman. Sarajevo, Svjetlost, 1980, 579. (više izdanja); Vidi prikaz: Duško Lončar, *Roman o jasenovačkom paklu (Ljubo Jandrić, Jasenovac)*, "Školske novine", 12 (1070), 17.3.1981; Izvod iz ovog prikaza: "Poruke" 1 (14), 22.4.1981.

¹⁷¹⁷Goran Čučković, *Jedenje bogova*, Zemun, Arion, 1988, 89.

¹⁷¹⁸Đorđe Đurić, *Evropom između žica*, Jasenovac, Spomen područje, 1973, (1980), 144; Isti, *Pakao kraj rijeke*, Roman. Školske novine, Zagreb, 1986, 206; Isti, *Pedeset mrtvih razreda spava*, Poema, Školska knjiga, Zagreb, 1981, 33; Isti, *Jato crnih ptica*, Pjesme, Sisak, 1965; Isti, *Sjećanje*, Pjesme, Sisak, 1961; Isti, *Besmrtna kao vječnost*, Poema o narodnom heroju Nadi Dimić, Sisak, 1962; Isti, *Epitaf kraj zelene rijeke*, Poema, Tekst na spomeniku palim borcima i Popis Slabinjci poginuli u NOB: nikad vas nećemo zaboraviti, Kostajnica, Kostajnički list, 1981, 63.

Ćamil Sijarić¹⁷²⁰ među prvima ulazi u oslobođeni Jasenovac. Stravične slike zabeležiće u proznom zapisu *Oslobođeni Jasenovac* i poemi *Pićilijeva peć*.

Goran Babić za naslov svoje knjige uzima reči Vukašina iz Klepaca u zapisu Nede Zeca.¹⁷²¹ Babić je u ovoj knjizi prikupio već ranije objavljivane zapise i ogledе, šta i naznačuje.¹⁷²²

Akciju "*Arena*" traži vaše najmilije vodio je Marino Zurl. Neke od sudbina zabeležio je u zbirci pripovedaka *Tri jablana*.¹⁷²³ Uvod u zbirku je izvanredna poema u prozi *Joka, kći kozaračka*.¹⁷²⁴

Vojin Jelić objavljuje u svojoj potresnoj prozi *Ne damo vam umrijeti*¹⁷²⁵ oglase iz novina "Traži se...", u kojima majke, očevi, braća, sestre, sinovi, kćeri - traže svoje najmilije, od kojih su mnogi odvedeni u logor, gde im se izgubio svaki trag. Zapis je rađen i na osnovu podataka Crvenog krsta, koji je skupio podatke za više od 800 000 lica koja su bila u zarobljeništvu, logorima, zatvorima, koja su streljana ili nestala, o majkama i deci koje je rat rastavio.

Herojskim držanjem Nade Dimić, ubijene u Staroj Gradiški, a da ustaše nisu ni znale koga su imali u rukama, inspirisani su Đorđe Đurić,¹⁷²⁶ Milan Nožinić,¹⁷²⁷ i Ante Kesić.¹⁷²⁸

¹⁷¹⁹Goran Vuković (pseudonim Gabre Vidovića), *Operacija Gvardijan*, Zagreb, Mladost, 1958, 159; Isti, *Klopka za koljače*, Jasenovac, Spomen područje, 1975. (1980), 220, (poslužilo i kao predložak za TV seriju).

¹⁷²⁰Ćamil Sijarić, *Oslobođeni Jasenovac*, Sarajevo - Priština, 1983, 91; Isti, *Pićilijeva peć*, Poema, "Poruke" 1 (22), 4.7.1988. (Preneto iz: "Glas" Banja Luka, 1946.).

¹⁷²¹Goran Babić, *Samo ti, sinko, radi svoj posao, Zapisi 1999*, Beograd, Nezavisna izdanja Slobodan Mašić, 124.

¹⁷²²Isto, 5. "*Lopata i fosfor*" objavljeno u listu "Oko" (Zagreb) 1987. i 1988, uvršteno u knjigu *Putopisi* Revija, Osijek, 1988; "*Mrtva usta*", objavljeno takođe u knjizi *Putopisi*; "*Jasenovac*" objavljeno u Književnim novinama, Beograd, 1999. (Istoimeni film); "*Mliječna staza, Orbis lacteus, Via lactea*" objavljeno u časopisu Književnost, br. 5-6, Beograd, 1998.

¹⁷²³Marino Zurl, *Tri jablana*, Zagreb, Mladost, 1979, 157.

¹⁷²⁴*Joka, kći kozaračka*, Isto, 11-15.

¹⁷²⁵Vojin Jelić, *Ne damo vam umrijeti*, Zagreb, Zora, 1961, 154.

¹⁷²⁶Vidi nap. 1699. (Besmrtna kao vječnost).

¹⁷²⁷Milan Nožinić, *Djevojka na grkim tlima*, Romansirana biografija Nade Dimić, Zagreb, Lykos, 1961, 105.

¹⁷²⁸Ante Kesić, *Tamnica gori*, Poema o Nadi Dimić, Zagreb, "27. srpanj", 1953.

Motivi iz logorskog života nalaze se u nizu romana, novela i pripovedaka. Neki od njih se potpuno odnose na jasenovačke logore, a u nekima se opisuju samo određeni događaji, u delu fabule, vezano za logor, ili neke ličnosti.¹⁷²⁹

Objavljeno je više poetskih zapisa o jasenovačkim logorima u vidu poema,¹⁷³⁰ zbirki pesama i pojedinačnih pesama u zbirkama,¹⁷³¹ ili drugim knjigama,¹⁷³² poetskih tekstova izve-

¹⁷²⁹Lucija Ožegović, *Pismo mrtvom sinu*, Zagreb, Zora, 1953, 155; Emilija Stijačić, *Nekrčenim putevima*, Sarajevo, Polet, 1950. (Pripovetke: Ipak će biti, Košulja na plave pruge, Da se sjetimo samo, Široka slovenska duša, Obilježja, Neka pitaju nas); Danko Samokovlija, *Dolar dnevno*, Beograd - Sarajevo - Zagreb, Džepna knjiga, 1956, 116; Jakov Sekulić, *Četvrta godina*, Zagreb, Matica hrvatska, 1950, 247; Verka Škurila-Ilijčić, *Tekla Sava mutna i krvava*, Pripovjetke, Zagreb, Nakladni zavod Hrvatske, 1945; Ista, *Izabrane pripovjetke*, Zagreb, Matica hrvatska, 1952. (poslednjih 8 su iz zbirke *Tekla Sava mutna i krvava*); Mladen Oljača, *Kozara*, Beograd, 1967; Anđelka Martić, *Zapis o braći, Za čoveka*, Zagreb, 1957, 108-111. (Iz knjige: *Jezera na planini*); Tihomir Prodanović, *Djeca bez slobode*, Pripovjetke, Zagreb, Novo pokoljenje, 1950, 105; Isak Samokovlija, *Prazničko veče*, Sarajevo, Svjetlost, 1945; Isti, *Tragom života*, Zagreb, Nakladni zavod Hrvatske, 1948. (Iz sadržaja: *Prazničko veče*); Ante Kesić, *Crni snijeg*, Zagreb, NIP, 1957; Ivan Ivanji, *Čovjeka nisu ubili*, Beograd, Prosveta, 1954; Glišo Savić, *Peta strana svijeta*, Pakrac, Narodno sveučilište, 1984, 375; Vojislav Miličević, *Nemirna svitanja*, Nova Gradiška, MAR Sveučilište, 1981, 436; Jovan Babić, *Drakulići, Uzkrse Drakule, Mrtve priče*, Zadužbina "Petar Kočić", Banja Luka - Beograd, 1998, 208; Radoslav Sandić, *Procvetalo korenje Jasenovca, Priče*, Paraćin, IP "Vuk Karadžić", 1992, 80; Vjera Rašković-Zec, *Latice jednog cvijeta*, Pripovijest o djeci iz logora Jastrebarsko prema dokumentima Pionirskog centra "Bratstvo i jedinstvo" Jastrebarsko i D. Lukića "Rat i djeca Kozare", Zagreb, 1987; Miloš Krsmanović, *Teče krvava Drina*, I-II, 3. proš. izd., Roman, Beograd, Jugoslovenska estrada, A-Š Delo, 1989, 495+438. (ustaški pokolji, logor Sajmište i dovođenje jasenovačkih logoraša); David Albahari, *Gec i Majer*, Beograd, Stubovi kulture,, 1998. (roman o Sajmištu).

¹⁷³⁰Miloš Kordić, *Sloboda je nauk preduboki*, Poema, Jasenovac, Spomen područje, 1976, 24; Jasmin Latić, *Skeleti govore govorom ptica*, Jasenovac, Spomen područje, 1983, 54; Ranko Pavlović, *Damari jasenovački*, Nacionalni park "Kozara" Prijedor i Spomen područje Jasenovac, 1987, 40; Dušan Dačić, *Poema o Jasenovcu*, Beograd, Sfairis, 1994, 99.

¹⁷³¹Ivo Čaće, *Ruže u oluji*, Sarajevo, Svjetlost, 1951; Isti, *Sa vrela slobode*, Zagreb, Nakladni zavod Hrvatske, 1954, 79; Ilija Jakovljević, *Lirika nevremena*, Sarajevo, Zadrugar, 1982, 106. (1. izdanje: Knjižara Radoslava N. Horvata, Zagreb, 1945., 3. izdanje u "Savremena književnost naroda i narodnosti BiH u 50 knjiga"); Dušan Grbović, *Nemiri*, Pljevlje, Međurepublička kulturno-prosvjetna zajednica, 1976, 136; Žofie Kraskova, *U Jasenovce*, Pjesma na češkom jeziku u Čitanci za VI razred osnovnih škola na češkom jeziku u SRH; Antun Barac, *Bijeg od knjige*, Zagreb, 1965. Isti, *KZSTG*, Jasenovac, Spomen područje, 1978, 110; Isti, *I nisi sam*, Pjesme, Međuopćinski odbor SUBNOR Osijek i Zrinski Čakovec, 1985, 28. Osim pesama i članak: *Književnost u logoru*. (Bibliofilsko izdanje u 120 primeraka sa originalnim grafikama, bakropis,

denih na manifestacijama u Jasenovcu,¹⁷³³ pa čak i pesama u desetercu¹⁷³⁴ i narodnih pesama.¹⁷³⁵

Raša Perić u knjizi *Srpska ridanica, Pesnici o genocidu nad Srbima*¹⁷³⁶ donosi i niz poetskih zapisa pesnika koji govore o logoru. Bajram Haliti u svojoj zbirci na srpskom i romskom jeziku ima nekoliko pesama o Jasenovcu,¹⁷³⁷ a Alija Krasnići priredio je za objavljivanje antologiju pesama o Jasenovcu takođe na srpskom i romskom jeziku.¹⁷³⁸

akvatinta, Predraga Gola. Grafike su numerisane i signirane, 1-120, naklada numerisana, 1-400); Dušan Đaković, *JasenoVAČKE ruže u oblaku bijelu*, Sjaj, Sremske Laze, Beograd, 1994, 39; Krasimirka Stojanović, *Logoraš*, Zbirka pesama, Vranje, 1986, 23; Boris Mažar, *Partizanske pjesme 1941-1945. i pjesme iz emigracije 1960-1989*, izd. autora, Melbourne, Australija, 1990, 120; Rajko Mudrinić, *Vama pod Kozarom*, Prijedor - Novi Sad, 1971, 46. (Pokolj u Drakseniću). Milka Bakić, *Stradanje Srba kroz vekove, Pese tuge i bola*, Beograd, izd. autora, 1988, 121. (Jasenovac 1941-1945, 22-23; Fratriljaci u Hrvatskoj 1941-1945, 24.); Predrag D. Radulović - Pile, *Kome moja ispovijest treba*, SUBNOR RS, SP RS i JUL RS, štampa: Čigoja, s.l., s.e., s.a. (1999), 176. (Poema: Jasenovac, 50-68); Vera Luketić, *Mrtvi i živi*, Zagreb, 1945; Stevan Raičković, *Suvišna pesma, devet fragmenata o genocidu sa predgovorom i komentarima*, Beograd, SKZ, 1991, 133. (Jesen u Jasenovcu, 21-24.), (Stihovi S. Raičkovića na spomeniku u Mlaci: *I mrtvi govore, / To čuti samo kamenje.*).

¹⁷³²Spomini Slovencev na Jasenovac, *Staro Gradiško in Lepoglavo*: Pesmi internirceva v Jasenovcu: Pesmi Ivana Bizjaka, 270-271, Jerneja Borovnika - Bartola, 272-281, Mirka Breyera, 282. Pesmi Silvije Bizjak, 262-269; Dejan Medaković, *Jasenovac*, u: *Jasenovac*, mjesto natopljeno krvlju nevinih, 235-236.

¹⁷³³Josip Škorjanc, *Nema ljepše pjesme od istine*, Tekst dramatičkog oratorija, Jasenovac, Spomen područje, 1979, 24; Isti, *Legenda o plavim rijekama*, Tekst kantate, Jasenovac, Spomen područje, 1980, 24.

¹⁷³⁴Bora Prekić, *Pokolj u Jasenovcu* (Zauzeće Beograda, Proboj Sremskog fronta, Pokolj u Jasenovcu i Kragujevac), Beograd, izd. autora, 1946. Pese u desetercu. Todor Pižula, *Pjesma o Badrljaci*, u: Simo Radić, *Ljubinje i Popovo polje 1941-1945*.

¹⁷³⁵*Krajiške narodne pjesme iz NOB-a i socijalističke izgradnje*, Banja Luka, izd. Oblasni odbor za proslavu Dana ustanka naroda BiH u Banja Luci, 1949. (i pesme o Jasenovcu i logoru).

¹⁷³⁶Raša Perić, *Srpska ridanica, Pesnici o genocidu nad Srbima*, Kragujevac, Etnopublik, 1995, 231. (Todor Manojlović, *Proleće 1942*; Nikola Drainac, *Moja je savjest čista*; Dejan Medaković, *Jasenovac*; Branko V. Radičević, *Spomenak*; Vuk Krnjević, *Jasenovac, aprila*; Momir Vojvodić, *Ponoćno opelo u Jasenovcu*; Milan Komnenić, *Krajina je krvava haljina*; Ranko Risojević, *Porodična posjeta Jasenovcu*; Ljubica Miletić, *Liturgija u Jasenovcu*; Rajko Lukač, *Draksenić 14.1.1942*; *Gradina*; *Sjaj sečiva*; Dragan Lukićević, *Lirika o Jasenovcu*).

¹⁷³⁷Bajram Haliti, *Kamipe mamoj o ćaci - Dug prema istini*, Gnjilane, Memorijalni centar Roma za holokaust studije SR Jugoslavije, 1999, 104. (Tekst uporedo na srpskom i romskom, prepevala uz pomoć autora

Pesnička manifestacija "Bratimljenje pjesme i rijeke", koja se svake godine održavala u Jasenovcu u povodu obeležavanja proboja logoraša iz logora u Jasenovcu i oslobođenja Stare Gradiške, predstavljala je istovremeno i finale opštejugoslovenskog natječaja šta ga je raspisivalo Spomen područje za revolucionarnu poemu, te su neki od nagrađenih radova i objavljeni.¹⁷³⁹

Među pesničkim ostvarenjima pesme Đorđa Radišića, u zbirci *Oči trava*, smatraju se ipak najboljim ostvarenjima pesničke reči na temu jasenovačkih logora.¹⁷⁴⁰

2. FILM

Na temu jasenovačkih logora snimljeno je nekoliko dokumentarnih filmova. U knjizi *Rat, revolucija, ekran*¹⁷⁴¹ nalazimo podataka o nekim filmovima o Jasenovcu i koji imaju doirnih tačaka s jasenovačkim logorima.

Biljana Ivančević): Ostao je samo pepeo = Achilo numa prahno 24-25, Bič savesti - Kamđija mincamasko 30-31, Godine umiranja = Berša merimase 32-33.

¹⁷³⁸Alija Krasnići, *Jasenovac, antologija pesama o Jasenovcu = Jasenovac, antologija e diljendi katar o Jasenovac*, (priredio i preveo Alija Krasnići, ilustracije Dragoslav Božović), 168 strana. Napravljena priprema i prelom, čak i CIP katalogizacija, izdavač je trebao biti Memorijalni centar Roma za holokaust studije Gnjilane. Zbirka sadrži pesme u uporednom tekstu na srpskom i romskom jeziku: Đorđa Radišića, Ivana Gorana Kovačića, Miloša Kordića, Jasmina Latića, Vladimira Čerkeza, Avde Mujkića, Vladete Vukovića, Velimira Miloševića, Ranka Pavlovića, Ilije Ivanovića, Milinka Toromana, Alije Krasnićija i Bajrama Hali-tija.

¹⁷³⁹Avdo Mujkić, *Jasenovac*, Poema, Jasenovac, Spomen područje (Jugoslavenska revolucionarna poema, knj. 1.), 1985, Isto, u izdanju Književne zadruge Drugari, Jazak, 1986. s.p., i u "Mališa" listu učenika osnovnih škola tuzlanske opštine; Velimir Milošević, *Pesme stradalnice*, Poema o Jasenovcu, Jasenovac, Spomen područje (Jugoslavenska revolucionarna poeme, knj. 2.), 1986, 56; Isti, *Venac od pelina*. Poema o Gradini i stradalaštvu, Jasenovac, Spomen područje, 1991, 51; Milinko Toroman, *Slike bježanja i smrti*, Poema, Jasenovac, Spomen područje (Jugoslavenska revolucionarna poema, knj. 3.), 1989, 48.

¹⁷⁴⁰Đorđe Radišić, *Oči trava*, Poema za žrtve Jasenovca, Jasenovac, Spomen područje, 1975, 31; Isti, *Oči trava*, 2. dopunjeno i izmenjeno izdanje, Jasenovac, Spomen područje, 1988, 72. Isti, *Irod u Drakseniću*, Poema, Jasenovac, Spomen područje i Gornji Milanovac, Dečje novine, 1991, 32.

¹⁷⁴¹Stevo Ostojić, Nedeljko Dragić, Ranko Munitić, Đuro Plemenčić, Milan Ranković i Žorž Skrigin, *Rat, revolucija, ekran*, Zagreb, Spektar, 1977.

Prvi film o Jasenovcu snimili su 1945. Kosta Hlavaty i Gustav Gavrin (*Jasenovac*) nekoliko dana nakon proboja logoraša, zatičući na logorskim prostorima i ruševinama logora još i leševe ubijenih logoraša. Nekoliko dokumentarnih filmova iz druge polovine četrdesetih i prve polovine pedesetih godina imaju značaja i za Jasenovac, kao npr.: *Zlato u franjevačkom samostanu* (Kosta Hlavaty, 1946), *U ime naroda* (Radoš Novaković, 1946), *Stepinac pred narodnim sudom* (Fedor Hanžeković, 1947), *Pred narodnim sudom* (Dragan Zdunić, 1948), *Kardinal zločinac* (Vatroslav Mimica, Milan Katić, 1953) i *Stepinac* (Čoči Mihiel, 1954). O Jasenovcu su snimljeni još: *Jasenovac*, Bogdana Žižića (1966), *Evandjelje zla*, Gojka Kastratovića, *Krv i pepeo Jasenovca*, Lordana Zafranovića, *Jasenovac, sistem ustaških logora smrti*, Milivoja Obradovića (Filmske novosti, 1995). Za našu temu interesantan je i *Bog i Hrvati*, Krste Škanate (Dunav film, 1993).

Filmski žurnal "Filmskih novosti" iz 1956. *Oni traže svoje roditelje*, kako piše Vojin Jelić,¹⁷⁴² značio je neizmernu sreću za Savku Grbić iz Like koja je gledajući ovaj žurnal našla svoje dete u Domu za zbrinjavanje dece u Bihaću.

Filmski materijali iz ratnog perioda (ustaški žurnali i sl.) imaju izvanrednu dokumentacionu vrednost.

Velik je broj dokumentarnih filmskih i video zapisa, TV filmova i dokumentarnih emisija koje govore o stradanjima i genocidu, o jasenovačkim logorima i srodnim temama, te predstavljaju značajnu dokumentacionu osnovu u izučavanju naše teme.

Bilo je i nekih projekata za igrani film. Tako je 70-ih godina postojao projekat pod radnim naslovom *Pakao u Jasenovcu*, za film čiji scenario su napisali Jakov Kliček i M. Franković, a trebala ga je režirati Zvezdana Ladika. Scenario ovog projekta¹⁷⁴³ bio je na tragu sedamdesetprvaške ideje o "nacionalnom pomirenju". Naravno, projekat nije realizovan.

Po romanu Đorđa Đurića *Pakao kraj rijeke* Vladimir Tadej je napravio scenario za dečji igrani film 1987. godine.¹⁷⁴⁴ Do realizacije, takođe, nije došlo.

Tema Jasenovca bila je inspirativna i za (da navedemo samo neke): arhitekta (Bogdan Bogdanović, Petar Vovk), slikare (Milić od Mačve),¹⁷⁴⁵ vajara (Dušan Džamonja, Stanko Jančić), kompozitore (Josip Škorjanc) itd.

¹⁷⁴²Vojin Jelić, *Ne damo vam umrijeti*, Zagreb, Zora, 1961, 154.

¹⁷⁴³Kopija rukopisa nalazila se u dokumentaciji Spomen područja Jasenovac.

¹⁷⁴⁴Primerak rukopisa scenarija nalazio se u dokumentaciji Spomen područja Jasenovac.

ZAKLJUČAK

Ustaška Nezavisna Država Hrvatska, stvorena pod okriljem fašističke Italije i nacističke Nemačke na nacionalističko-šovinističkim i klerikalno militantnim osnovama, bila je katolička diktatura. Religiozna netolerancija ugrađena u temelje društva bila je mešavina tradicija katoličke crkve i balkanske surovosti. NDH je kao i njena vodeća politička snaga, ustaški pokret, organizovana kao teroristička tvorevina. Od uspostave NDH započeo je organizovani teror protiv stanovništva, temeljen na nacionalnoj, verskoj, rasnoj i ideološkoj isključivosti. Terorom, ne samo tzv. "divljih ustaša", ustvari formacija proizašlih iz organizacija »Čiste katoličke akcije«, već organizovanim, pa čak i "ozakonjenim", ustaška NDH, sve njene strukture (od ustaške organizacije i njenih političkih i vojno-policijskih organa, do državnih administrativno-upravnih, vojnih, policijskih, sudskih i dr. organa), vrši zločine protiv čovečnosti, ne samo ratne zločine i zločine protiv civilnog stanovništva, već i na eklatantan način i zločine genocida nad Srbima, Jevrejima i Romima, šta je jasno vidljivo ako se poredi praksa NDH i ustaške organizacije sa definicijom genocida (po svim elementima).

Međutim, niti Nirnberški sud, niti pravosuđe Druge Jugoslavije i njene federalne jedinice Hrvatske, niti Republike Hrvatske nisu osudili NDH, ustašku organizaciju i njihove organe za zločine genocida, niti ih proglasili za zločinačke organizacije, a suđenja koja su i održavana za grupe i pojedince bila su za ratne zločine i zločine protiv civilnog stanovništva.

Jedan od vidova organizovanog terora Nezavisne Države Hrvatske, a pišemo je bez one uobičajene oznake "tzv.", jer je ona stvarno egzistirala, bez obzira šta je po međunarodnom pravu ništavno njeno postojanje (uspostavljanje od strane agresora na okupiranom prostoru), a uostalom i u ideološkoj pripremi za stvaranje savremene Republike Hrvatske istaknuto je da je NDH bila "izraz povijesnih težnji hrvatskog naroda", bili su i logori, bilo kako se oni nazivali: sabirni, prolazni, radni, koncentracioni.

¹⁷⁴⁵Milić od Mačve, *Povjesnica Milića od Mačve*, I-III, *Sa kućišta do dvora Ufici*, III deo, *Od potonule Atlantide do još živih Soraba*, izd. autora, 1987, na str. 304.

Jasenovački logor, bolje rečeno, sistem jasenovačkih logora, imao je, doista, vezano za deo zvaničnog naziva: "radni", i svoju, da tako kažemo, ekonomsku podlogu, od pljačke imovine zatočenika i robovskog rada u proizvodnim pogonima i na ekonomijama, pa do propagandno naznačenog cilja - melioracija Lonjskog polja, ipak prevashodno funkciju uništenja ljudi (Vernichtungslager). Ova funkcija sistematski je provedena: od uslova smeštaja, rada, prehrane, izlaganju zarazama i sl., dakle uslova života, pa do grubog, neskrivenog pojedinačnog i masovnog uništenja ljudi, vršenog na najprimitivniji i najbrutalniji način.

Dugo vremena u našoj istoriografiji, a i u javnosti, vladalo je mišljenje, da tema Jasenovca, zbog raznih, a pre svega dnevnopolitičkih razloga, nije prisutna u literaturi, kako u istoriografiji tako i u publicistici.

S jedne strane u srpskoj istoriografiji i publicistici prisutna je teza o "zaveri", da se zataškaju ustaški zločini, da se relativizuje uloga RKC, episkopata i Stepinca, pa do teza o zajedničkom, protusrpskom, delovanju hrvatskih nacional-šovinista predvođenih ustaškim pokretom i komunističkog pokreta. S druge strane u hrvatskoj istoriografiji i publicistici podržavana je teza, takođe, o "zaveri", da se celokupni hrvatski nacionalni i verski korpus proglasi genocidnim i odgovornim za zločine ustaša, a oni radikalniji su išli dotle da su negirali i samo postojanje tih zločina.

I jedna i druga strana, ističući u prvi plan žrtve iz redova vlastitog naroda i potencirajući stvarne i navodne zločine učinjene od pripadnika drugog naroda, isticali su da se ova teme nije adekvatno, stručno-naučno obradila, pa ni kvalitetnom memoarskom literaturom i drugom publicistikom.

U istoriografiji je ostalo još dosta otvorenih pitanja vezanih za ustašku NDH, njeno uspostavljanje, odnos i odgovornost Vatikana i katoličke crkve, odgovornost za zločine genocida i ratne zločine ne samo pojedinaca već i ustaške organizacije i države i njenih organa i utemeljivača političko-ideološke podloge, odgovornost jugoslovenskih vlasti i naučnih institucija za nesistematsko izučavanje ili čak i potiskivanje pitanja žrtava rata i zločina genocida, kao i niz drugih pitanja.

U uvodu smo istakli da u objavljene izvore o jasenovačkim logorima u užem smislu ubrajamo objavljenu arhivsku građu - dokumenta (vremenski lociranu kao građu nastalu za vreme II svetskog rata, građu nastalu posle rata i savremenu građu), a u širem smislu u

izvore uvrštavamo i memoare i druga sećanja (izdvajajući pri tome memoarske zapise nastale u toku rata ili neposredno posle njega, koji, zbog svežine sećanja i autentičnosti često imaju vrednost dokumenta).

Zadatak ovog rada je bio prikaz koliko je tema jasenovačkih logora prisutna u literaturi. Do sada nije rađena selektivna bibliografija o jasenovačkim logorima, osim nekoliko, u uvodnom delu, pomenutih priloga i bibliografskih iskaza, koji ipak ne daju kompletan pregled objavljenog. Pošto bibliografija knjiga i članaka predstavlja polaznu osnovu bilo kog iole stručnijeg, a pogotovo naučnog, pristupa proučavanju određenih pitanja, njeno nepostojanje predstavlja stvarnu poteškoću takvom radu.

Ovaj rad nije imao pretenziju da navede svaku bibliografsku jedinicu, pogotovo ne iz dnevne štampe, u kojoj se Jasenovac pominje kao geografski pojam ili pojam iz dnevno-političkog praktikizma, a nisu uzimani ni brojni članci prigodničarskog, a ni mnogi polemičkog (napose nacionalno i verski ekskluzivističkog) karaktera. Nastojalo se obuhvatiti, po mogućnosti, sve šta je u posebnim izdanjima u potpunosti posvećeno jasenovačkim logorima, i, po mogućnosti, šta više, članaka u zbornicima i u štampi koji se isključivo bave ovom temom (bilo kao memoarski zapisi, ili prikazi logora, odnosno prikazi nekih pitanja u vezi s logorom).

Naravno, na prvom mestu su istoriografski radovi. Nastojalo se, takođe, ostvariti uvid i dati šta veći broj istoriografskih i publicističkih radova u kojima tema jasenovačkih logora nije primarna, ali se o njoj govori i daju relevantni podaci u većem ili manjem obimu. Sigurno je da ovakvih radova ima više i da nisu svi obuhvaćeni. Smisao uzimanja i ovih radova je u činjenici da se ova tema može izučavati samo interdisciplinarno, dakle, da mogu poslužiti argumentovanju određenih pitanja, npr. u izučavanju pitanja broja žrtava (sa svim konzekvencama tog pitanja, kao šta je struktura žrtava po teritorijalnom, nacionalnom, konfesionalnom, dobnom, polnom, socijalnom, ideološkom, profesionalnom itd. kriterijumu), pa makar u takvom izdanju bilo pomenuto samo jedno ime ili događaj koji je u vezi jasenovačkih logora.

Kao izvor za bibliografiju poslužilo je 66 bibliografija, bibliografskih iskaza i priloga o bibliografijama, te naučna aparatura i popisi izvora i literature u istoriografskim delima.

Pošto je uvrštavanje bibliografskih jedinica u ovaj rad izvršeno na osnovu viđenja - de visu, za preko 90% jedinica, mogao bi, ako se izostave neki od naslova opšteg istoriografskog karaktera, poslužiti i kao primarna bibliografija za temu jasenovačkih logora.

U radu je navedeno u grupi u grupi "objavljeni izvori - dokumenta" 108 jedinica i u grupi "knjige" 1106 naslova koji se odnose na posebna izdanja o jasenovačkim logorima, zbornike u kojima se nalaze članci o našoj temi i knjige (posebna izdanja i zbornici) u kojima nalazimo (više ili manje) relevantnih podataka.

U popisu članaka je 1482 bibliografske jedinice: naučni prilozi o pojedinim pitanjima teme jasenovačkih logora, naučni prilozi o drugim temama koji donose određene činjenice u vezi naše teme, memoarski zapisi bivših logoraša i druga sećanja u vezi logora i stradanja, neke od aktuelnih polemika, publicističko- novinarski zapisi itd., koji su objavljeni u zbornicima, periodici i štampi.

Analiza objavljenog po godinama izdanja, a analizirano je 1188 naslova knjiga i 1544 naslova članaka (šta se ne slaže s brojem u popisu, pošto su za ovu analizu naslovi uzimani po godinama izdanja – dakle neki se javljaju po dva ili više puta, dok deo naslova nema godine izdanja i nisu uzimani u analizi), pokazuje da je najviše posebnih izdanja (knjiga) i članaka objavljeno u dekadi 1981-1990.

Ako grupišemo naslove knjiga i članaka po upotrebljivosti za izučavanje naše teme, vidimo da jedva 28% pripada, uslovno rečeno, prvoj grupi (nazovimo je »primarna literatura«) i to kod knjiga 21% i kod članaka 35%. U primarnu literaturu uvrstili smo kod knjiga objavljene izvore, memoare bivših logoraša, studije i priloge izučavanju pojedinih pitanja o jasenovačkim logorima, kao i stručne i naučno popularne prikaze logora. Kod članaka u štampi u primarnu grupu uvrstili smo memoarske zapise, a kod članaka u zbornicima i periodici: priloge izučavanju teme i memoarske zapise bivših logoraša.

U drugu grupu (sekundarna literatura) kod knjiga smo uvrstili studije i priloge izučavanju drugih tema relevantne za našu temu, druga sećanja koja daju određene podatke za našu temu i opštu i lokalnu istoriografiju. Kod članaka u zbornicima u ovu grupu uvrstili smo druga sećanja i relevantne priloge drugim temama, u periodici su uzeti prilozi drugim temama značajnim za našu i u štampi članci koje smo razvrstali kao feljtone i reportaže. Ovu grupu (sekundarnu) čini 51% svih naslova (52,5 % kod knjiga i 49% kod članaka).

U treću grupu uvrstili smo sve ostalo šta daje određene podatke korisne za izučavanje naše teme: publicistika, beletristika, polemike i drugo. Ova grupa čini 21% svih naslova (i kod knjiga i kod članaka).

Kod razvrstavanja u navedene grupe dosta je tolerantno vršeno uvrštavanje u prvu grupu, naročito kad se radi o priložima izučavanju naše teme, pošto deo tih naslova u sadržaju nosi elemente ne samo naučnih priloga već i polemičke tonove, pa bi se mogli uvrstiti i u grupu polemičkih radova, ali prevagnuli su razlozi doprinosa izučavanju pojedinih pitanja, takođe deo literature s naučno-popularnim prikazima logora mogao bi se uvrstiti ili u opštu historiografiju (dakle pripadali bi drugoj grupi) ili u publicistiku (znači pripadali bi trećoj grupi), no njihov broj nije tako veliki a i sistematizuju dotadašnje spoznaje. Imajući ovo u vidu, stvarni broj naučnih priloga (u punom smislu te reči) još je i manji nego šta je izraženo u navedenoj podeli.

Grafički prikazi dati u prilogu daće detaljniju sliku broja naslova po vrstama, vremenu izdavanja i upotrebljivosti za izučavanje teme jasenovačkih logora.

Nije zadatak ovog rada da iz datih podataka i mogućih izvedbi podataka izvodi zaključke temeljene na političkim, ideološkim ili drugim osnovama.

Zadatak ovog rada, kako je navedeno, bio je prikaz koliko je tema o jasenovačkim logorima prisutna u literaturi i kakva je upotrebljivost objavljenoga, tj. da li je moguće na osnovu toga vršiti određena izučavanja i dobiti određene spoznaje.

Na osnovu svega iznesenog može se konstatovati da često isticana činjenica, kao o jasenovačkim logorima nema dovoljno napisanog, nema se u literaturi na šta osloniti, da je to bila "tabu tema" i sl., očigledno ne stoji. Dapače, broj bibliografskih jedinica koje u potpunosti ili delimično govore o jasenovačkim logorima, uvrštavaju ovu temu u sam vrh tema iz II svetskog rata na našim prostorima prisutnih u literaturi.

Međutim, struktura napisa o kojima je reč ne zadovoljava. Ne postoji sistematska, naučna monografska obrada jasenovačkih logora, kao ni kvalitetna monografska obrada nekog segmenta ove teme. Relativno je mali broj naučnih radova posvećenih izučavanju ove teme ili nekog njenog pitanja, kao i kvalitetnih, kritički pripremljenih, zbornika dokumenata.

Smatramo da se ne može govoriti o "tabu temi", pre se može govoriti o "tabu svesti" ljudi iz, prevashodno, istorijske nauke, ali i drugih kompatibilnih disciplina, da se stručno, naučno, bave ovim pitanjem. Njime se bave više, moglo bi se reći, ljudi izvan struke, često

upadajući u zamke politikantskog realizma, najčešće nacionalno-verskog ekskluzivizma. Nažalost, tome podležu i neki ljudi iz struke.

Tema jasenovačkih logora zahteva stvaralačko istraživački multidisciplinarni pristup, kako bi se ta izuzetno složena struktura jednog istorijskog fakta osvetlila višedimenzionalno.

CONCLUSION

The Ustasha Independent State of Croatia (ISC), created under the auspices of fascist Italy and Nazi Germany, based on nationalist-chauvinist and clerical militant foundations, was a Catholic dictatorship. The religious intolerance integrated in the very foundations of the society was a combination of the Catholic church tradition and Balkan brutality. Since its establishment the ISC commenced its organized terror against the population based on national, religious, racial and ideological intolerance. The terror imposed, not just by the so called "wild Ustashes", actual formations stemming from the "Straight Catholic Movement" organizations that have already been established, even "legalized", the Ustasha ISC, all its structures (the Ustasha organizations and its political and military and police bodies, administrative, military, police, judicial etc. authorities) committed crimes against humanity. These were not just war crimes and crimes against the civilian population, but in an obvious way also crimes of genocide over Serbs, Jews and Gypsies. All this is quite obvious if one compares the practice of ISC and the Ustasha organizations with the definition of genocide (in all its elements).

However, neither the Nuremberg trial, nor the justice of the Second Yugoslavia and its federal unit-Croatia, nor the Republic of Croatia have condemned the ISC, the Ustasha organization and its bodies for the crime of genocide, nor have they proclaimed them criminal organizations. Even the trials of groups and individuals were trials for war crimes and crimes against the civilian population.

Another form of organized terror of the ISC have been camps, no matter what name they were given: assembly, transient, work, concentration; we write ISC without the usual "so called", because it had really existed, regardless of the fact that its existence (established by an aggressor on an occupied territory) was invalid according to the international law. Furthermore, it was emphasized in the ideological preparations for the establishment of the contemporary Republic of Croatia that ISC was the "expression of historical aspirations of the Croatian peoples". In spite of the official description of the Jasenovac camp, or more precisely, the Jasenovac camp system as a "work camp", which, by the way, had an economic foundation, from plundering of the property of the prisoners and slave work in the production plants and farms, to the goal designated by the propaganda -the amelioration of the "Lonjsko polje", the principal function was destroying of people (Extermination camps). This function was carried out systematically: starting with accommodation conditions, labor, food, exposure to infections etc., i.e. the living conditions and ~c ending with a crude, open individual and mass extermination of , people, carried out in the most primitive and brutal way. For quite some time there has been a prevailing feeling, both in our historiography and the public opinion, that due to various, above all everyday political reasons, the subject of Jasenovac is insufficiently present in literature, both the historiographic and the publicist writings.

On one side there was a thesis present in the Serbian historiography and publicist writings of a "conspiracy" to cover the Ustasha crimes, to relativize the role of the Roman Catholic Church, episcopacy and Stepinac, as well as a theses on joint, anti-Serbian activity of the Croatian national chauvinists led by the Ustasha and the Communist movement. On the other side in the Croatian historiography and publicist writings there was support of the thesis of "conspiracy" to proclaim the entire Croatian national and religious entity genocidal and responsible for the crimes perpetuated by the Ustashes. The most radical went as far as to completely deny the very existence of such crimes.

Both sides, putting the accent on the victims from among their own nation and emphasizing the actual and alleged crimes perpetrated by the members of the other nation, have insisted that the subject had not been adequately scientifically treated, not even in the memoirs of highest standard and other literature. Quite a lot of issues have remained opened regarding the Ustasha ISC, its establishment, position and responsibility of the Vatican and the Catholic church, responsibility for the genocide and war crimes, not only committed by individuals but by the Ustasha organization and the state, its bodies and builders of political and ideological foundations, as well as the responsibility of the Yugoslav authorities and the scientific institutions for the lack of systematic research or even repression of the issue of war and genocide victims, and numerous other issues. We have pointed out in the introduction that under the published sources on the Jasenovac camps we have specifically included the published archival materials -documents (classified by date as material created during the World War II, material created after the war and contemporary material), and in wider terms we have included under the sources also memoirs and other recollections (separating thereby the memoir notes made during the war or immediately after the war which, due to the freshness of memories and authenticity are often valued as documents). The task undertaken in this work was to present the extent to which the subject of the Jasenovac camps has been present in literature. There has been no selective bibliography made up to now on the Jasenovac camp, except the couple of contributions and bibliographic testimonies mentioned in the introductory part, yet they do not provide the complete review of everything that had been published on the subject. Considering that the references on books and articles is a starting point for any professional, and particularly scientific approach to a study of a specific issue, its lack of existence is a true difficulty in such undertaking. This paper does not aspire to list every bibliographic item, particularly not from the daily press, where Jasenovac is mentioned as a geographic term or term from the daily political use, nor numerous articles written for specific occasions nor many having a polemic (particularly nationally and religiously exclusive) character. An attempt was made to cover, if possible, everything completely pertaining to the Jasenovac camps in special issues, articles in proceedings and in the press dealing exclusively with this subject (as memoir notes or accounts from the camp, that is, accounts of certain issues related to the camp).

The historiographic works, of course, take up the first place. An attempt was made, also, to gain insight and provide maximum number of historiographic and publicistic works where the Jasenovac camps are not the main subject but are mentioned, and a greater or minor scope of data provided. It is certain that there are more such works and that they have not all been included. The sense in including these works is in the fact that this subject can only be studied on an interdisciplinary level. In other words, they can serve to provide argumentation for certain issues, e.g. in studying the question of the number of victims (with all the consequences of the respective issues, such as the victim structure according to the territorial, national, confessional, age, sex, social, ideological, professional, etc. criteria), even if only a single name or event related to the Jasenovac camp had been mentioned in such a publication.

Sixty-six bibliographies, bibliographic statements and contributions on bibliographies served as a source for bibliography as well as scientific equipment and list of sources and references from the historiographic works.

Since the inclusion of bibliographic items in this work was made *de visu* for over 90% of the items, save for some titles of general historiographic character, it could serve as a primary bibliography for the subject of the Jasenovac camps. In the work under the group of "published sources - documents" are listed 108 items and under the group "books" 106 titles pertaining to special issues on the Jasenovac camps, proceedings containing articles on the respective subject and books (special issues and proceedings) where we find (more or less) relevant data.

There are 1482 bibliographic items in the list of articles: scientific contributions on other subjects providing certain facts related to our subject matter, memoirist writings of former camp inmates and

other memories related to the camps and suffering, some of the current polemics, publicistic-journalist writings, etc. published in the proceedings, periodicals and the press. The analysis of the published material according to the years of issue, with having analyzed 1188 books titles and 1544 article titles (which does not correspond to the number given in the listing, since the titles for this analysis were taken according to the year of issue -hence some have appeared two or more times, whereas part of the titles does not have the year of issue and was not taken into consideration in the analysis) shows that the majority of the special issues (books) and articles had been published in the decade 1981-1990.

If we group the book and the article titles according to the usability for the study of our subject matter, it can be observed that barely 28% belong, tentatively, to the first group (call it "primary literature") of which 21% under books and 35% under articles. We have included in the primary literature, under books, the published sources, memoirs of former camp inmates, studies and contributions for the study of individual issues on the Jasenovac camps, as well as professional and popular science accounts of the camps. Under the articles in the press in the primary group we have included all the memoirist writings, and under articles in the proceedings and the periodicals: contributions for the study of the subject matter and the memoirist writings of the former inmates.

In the second group (secondary literature) under books are included studies and contributions for the study of other subjects relevant to our subject matter, other memories that provide certain data for our subject matter and general and local historiography. We have included with articles in proceedings in this group other memories and relevant contributions of other subject. Contributions to periodicals on other subjects significant for our subject matter have also been taken as well as articles from the newspapers which we have classified as feuilletons and reports. This (secondary) group makes 51% of the titles (52.5% in books and 49% in articles). We have classified under the third group everything else that provides certain data useful for the study of our subject matter: publicistic writings, fiction, polemics, etc. This group makes 21% of all titles (both in books and articles).

When the classification into the listed group was made the classification in the first group was carried out quite tolerantly, particularly with contributions treating our subject matter, since part of these titles contains elements not only of scientific contributions but also polemic tones and could therefore be classified in the group of polemic works. Nevertheless, the reasons of contribution to the study of certain issues prevailed. Furthermore, part of the references with popular science accounts of the camps could either be classified in the general historiography (second group) or publicistic writing (third group), however, they are few in number and serve to systematize the earlier knowledge. In view of this the actual number of scientific contributions (in the full sense of this word) is even smaller than expressed in the stated division. The enclosed graphic presentations provide a more detailed picture of the number of titles according to the type, time of publication and usability for the study of the subject of the Jasenovac camps.

It is not the aim of this work to draw conclusions from the given data and possible derivatives of data based on political, ideological or other foundations.

This work has undertaken, as stated, to show the presence of the subject matter of the Jasenovac camps in literature and the usability of the published material, i.e. whether it is possible to carry out certain studies based on this and derive certain understanding. It can therefore be concluded that the often stressed fact that there is insufficient written material on the Jasenovac camps, that there is no support in literature, that it was a "taboo subject" etc. is obviously incorrect. On the contrary, the number of bibliographic items that completely or partially speak about the Jasenovac camps place this subject matter at the very top of the topics from the World War II on our territory present in literature. However, the structure of writings in question is not satisfactory. There is no systematic,

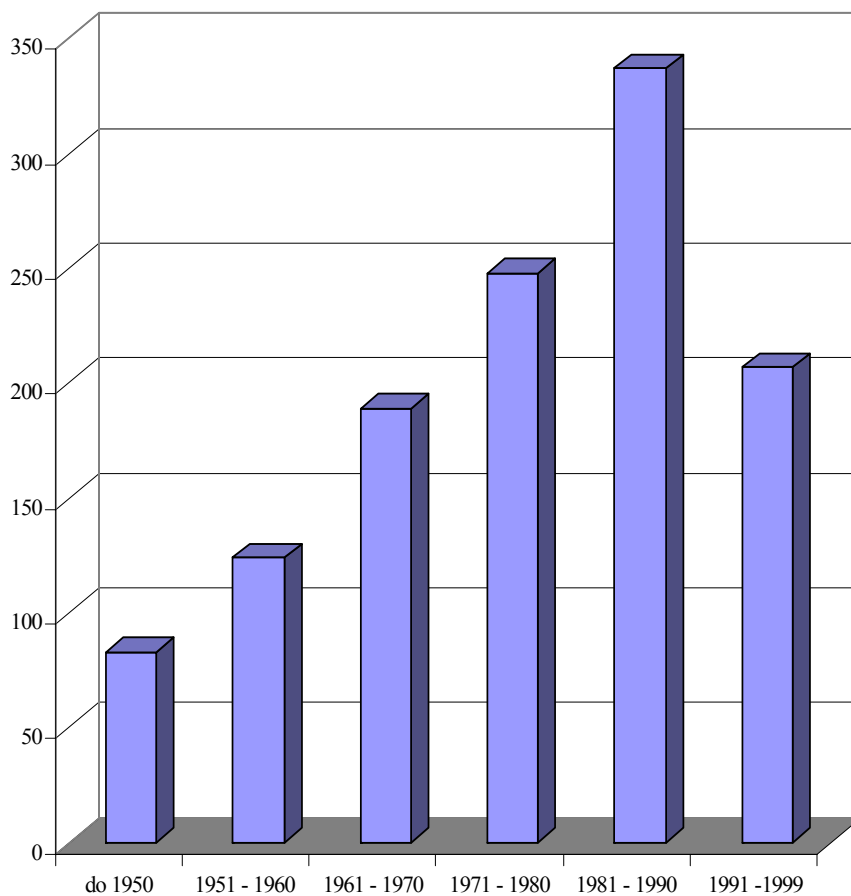
scientific monographic elaboration of the Jasenovac camp, nor a high standard monographic elaboration of a segment of this subject matter. There is a relatively small number of scientific papers devoted to the study of this subject or some of its issues, as well as well, critically prepared proceedings of documents.

It is our opinion that it is not a question of a "taboo subject", but more a "taboo consciousness" of the people, above all, in historical science, but also other compatible disciplines, treating these issues professionally and scientifically. It could be said that this subject matter is dealt with more by people who are not in the profession, often falling in the traps of petty politicizing, most often of national and religious exclusivism. Unfortunately, even some people in the profession are known sometimes to succumb. The subject of the Jasenovac camps requires a creative research, multidisciplinary approach in order to shed a multidimensional light on such a complex structure of a historical fact.

Grafički prikazi analize objavljenih izvora i literature

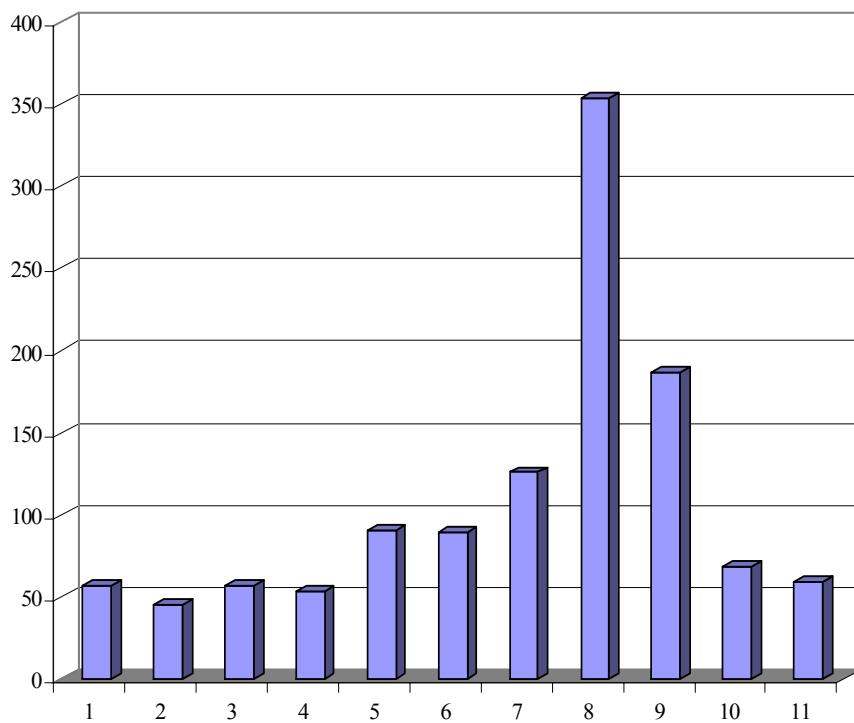
1. Knjige – objavljeni naslovi po dekadama

Dekada	Broj objavljenih naslova
do 1950	83
1951 - 1960	124
1961 - 1970	189
1971 - 1980	248
1981 - 1990	337
1991 - 1999	207
Ukupno	1188

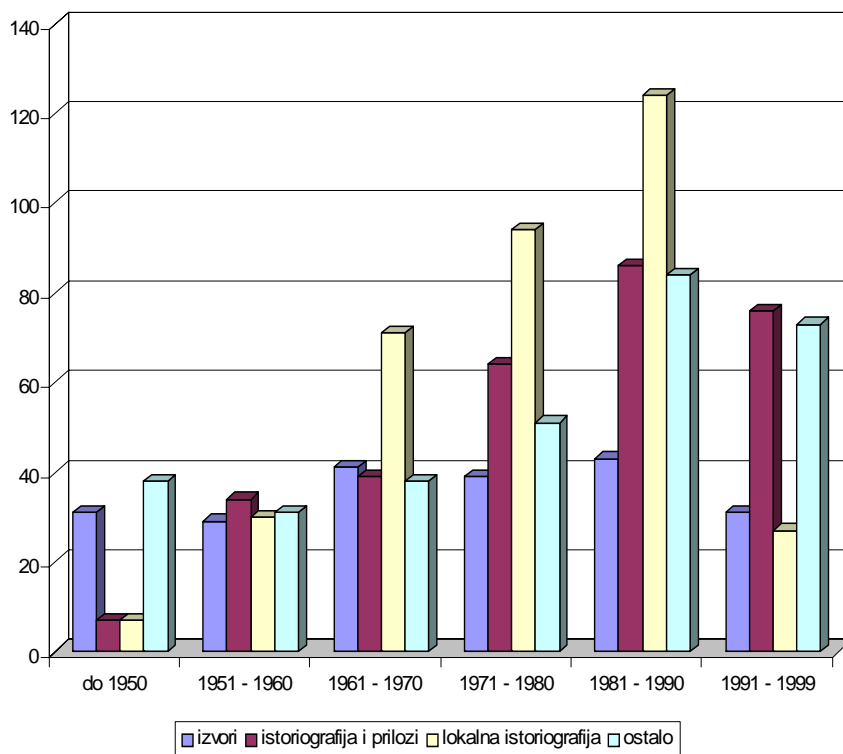
2. Knjige – objavljeni naslovi po vrstama

Primarni izvori	Sekundarni izvori	Memoari logoraša	Druga sećanja	Opšta istoriografija	Studije i prilozima	Druge rel. stud. i pril.	Lokalna istoriografija	Publicistika	Beletristika	Ostalo	Ukupno
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	
57	46	57	54	91	89	126	353	187	69	59	1188

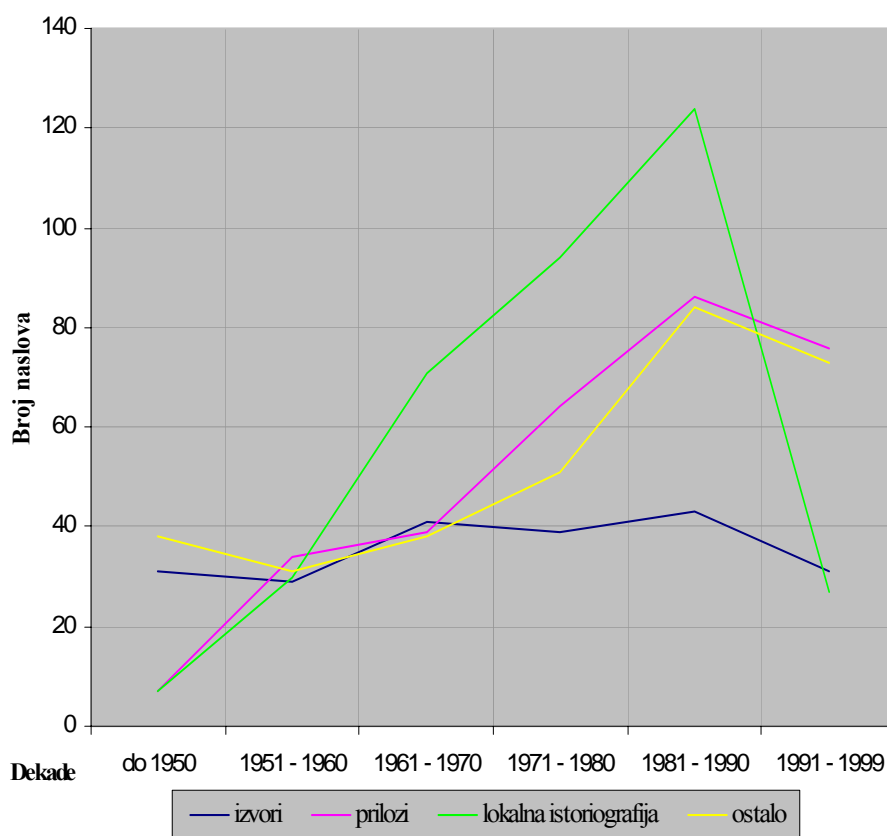
3. Knjige – objavljeni naslovi po vrstama i dekadama (I)

Dekade	Broj naslova				Ukupno
	izvori	istor. i prilozi	lok. istor.	ostalo	
do 1950	31	7	7	38	83
1951 - 1960	29	34	30	31	124
1961 - 1970	41	39	71	38	189
1971 - 1980	39	64	94	51	248
1981 - 1990	43	86	124	84	337
1991 - 1999	31	76	27	73	207
Ukupno	214	306	353	315	1188

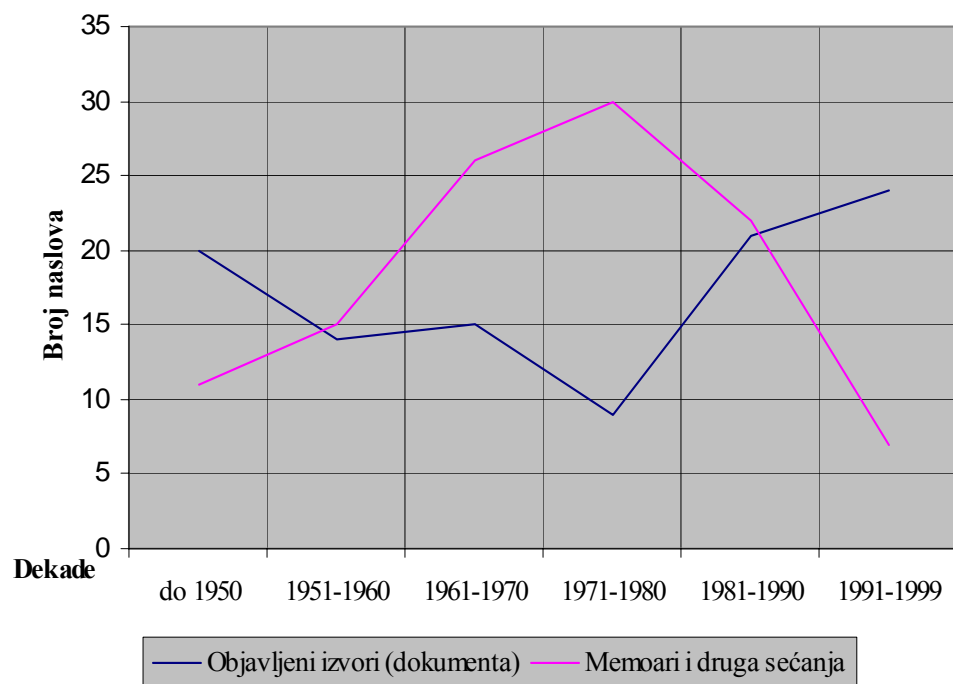
4. Knjige – objavljeni naslovi po vrstama i dekadama (II)

Vrste	do 1950	1951 1960	1961 1970	1971 1980	1981 1990	1991 1999	Ukupno
Izvori	31	29	41	39	43	31	214
Prilozi	7	34	39	64	86	76	306
Lok.istor.	7	30	71	94	124	27	353
Ostalo	38	31	38	51	84	73	315
Ukupno	83	124	189	248	337	207	1188

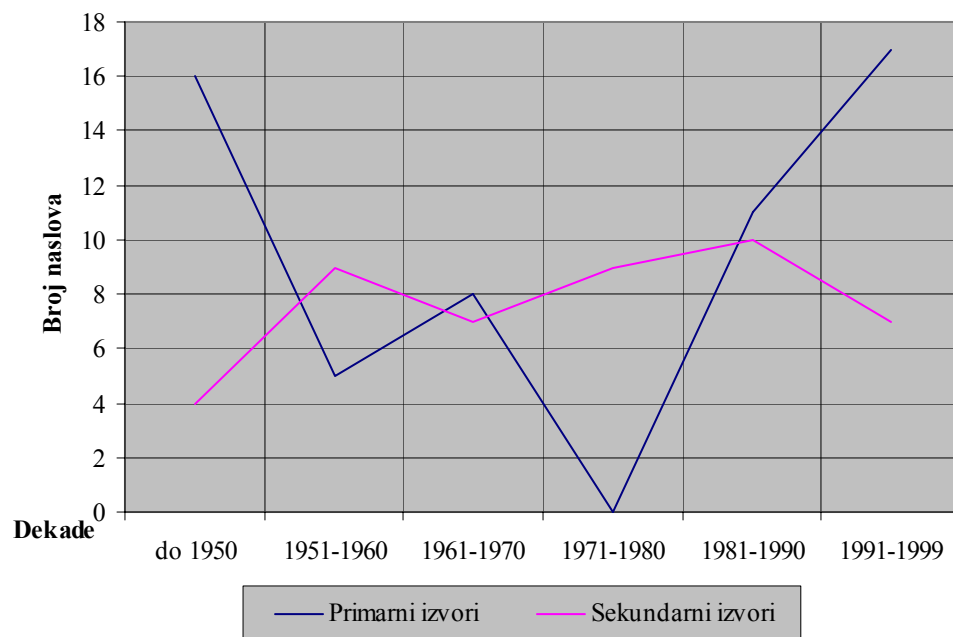
5. Knjige – objavljeni izvori po dekadama

Vrsta izvora	do 1950	1951-1960	1961-1970	1971-1980	1981-1990	1991-1999	Ukupno
Objavljeni izvori (dokumenta)	20	14	15	9	21	24	103
Memoari i druga sećanja	11	15	26	30	22	7	111
Ukupno	31	29	41	39	43	31	214

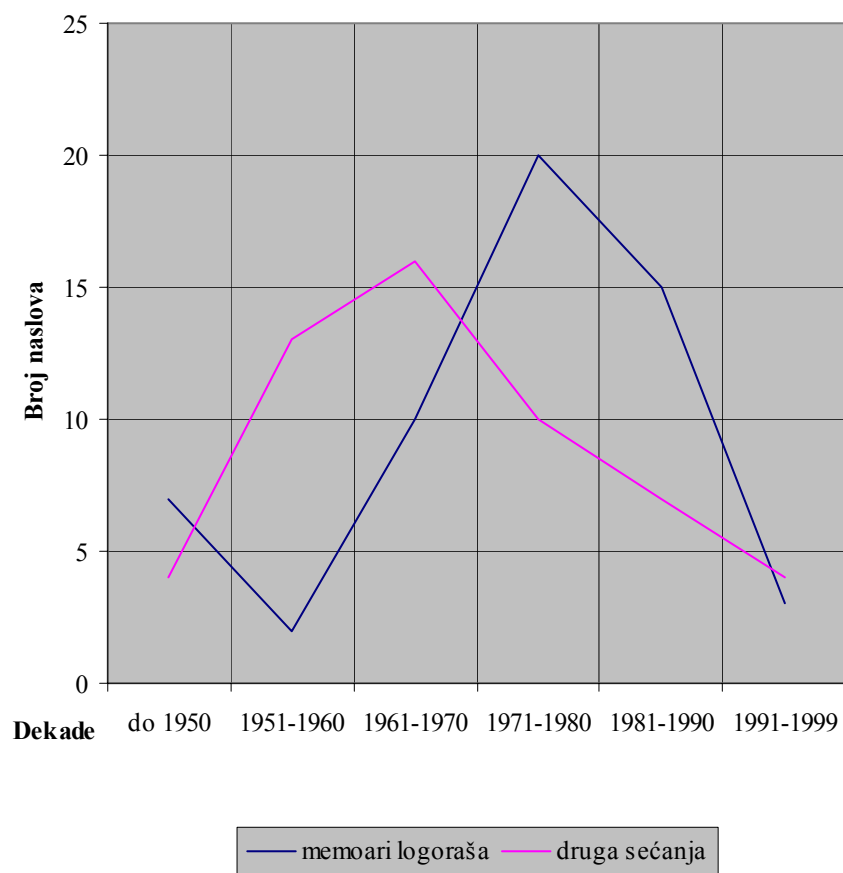
6. Knjige – objavljeni izvori (dokumenta) po dekadama

Vrsta izvora	do 1950	1951-1960	1961-1970	1971-1980	1981-1990	1991-1999	Ukupno
Primarni izvori	16	5	8	0	11	17	57
Sekundarni izvori	4	9	7	9	10	7	46
Ukupno	20	14	15	9	21	24	103

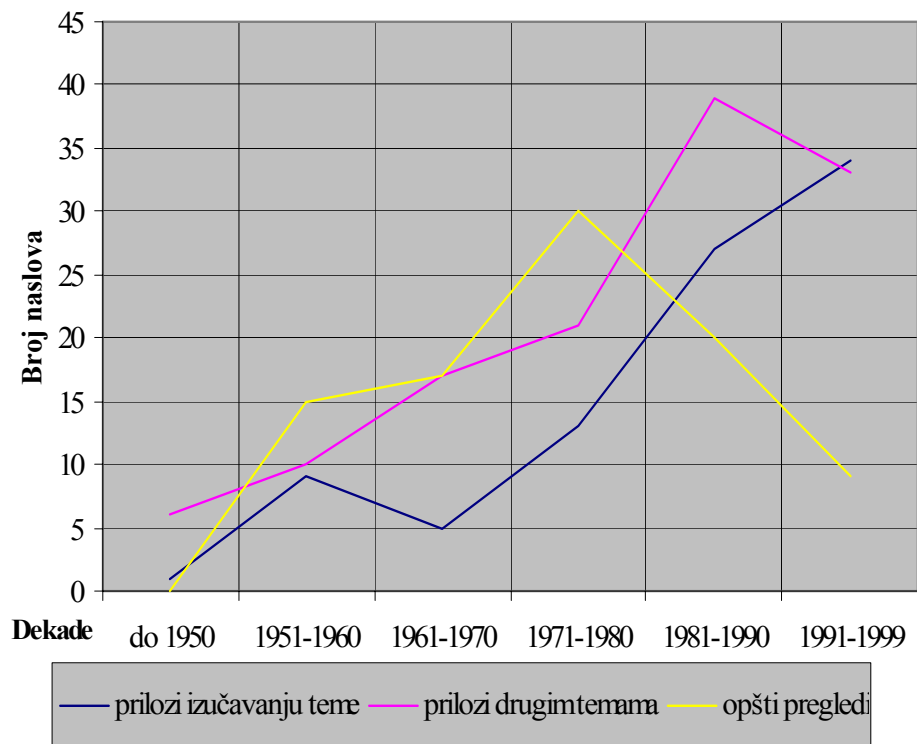
7. Knjige – objavljeni memoari i druga sećanja po dekadama

Vrsta izvora	do	195	196	197	198	199	Ukupno
	195 0	1 196 0	1 197 0	1 198 0	1 199 0	1 199 9	
Memoari logoraša	7	2	10	20	15	3	57
Druga sećanja	4	13	16	10	7	4	54
Ukupno	11	15	26	30	22	7	111

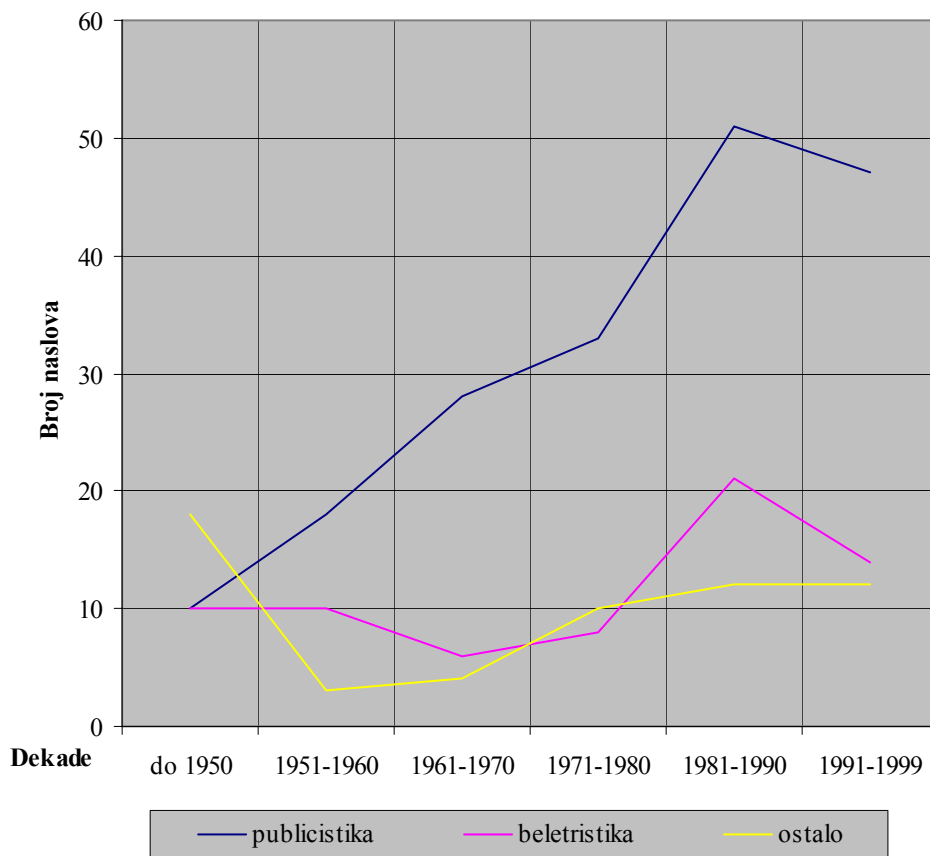
8. Knjige – studije i prilozi po dekadama

Vrsta memoara	do 1950	1951-1960	1961-1970	1971-1980	1981-1990	1991-1999	Ukupno
Prilozi izuč. teme	1	9	5	13	27	34	89
Prilozi drugim temama	6	10	17	21	39	33	126
Opšti pregledi	0	15	17	30	20	9	91
Ukupno	7	34	39	64	86	76	306

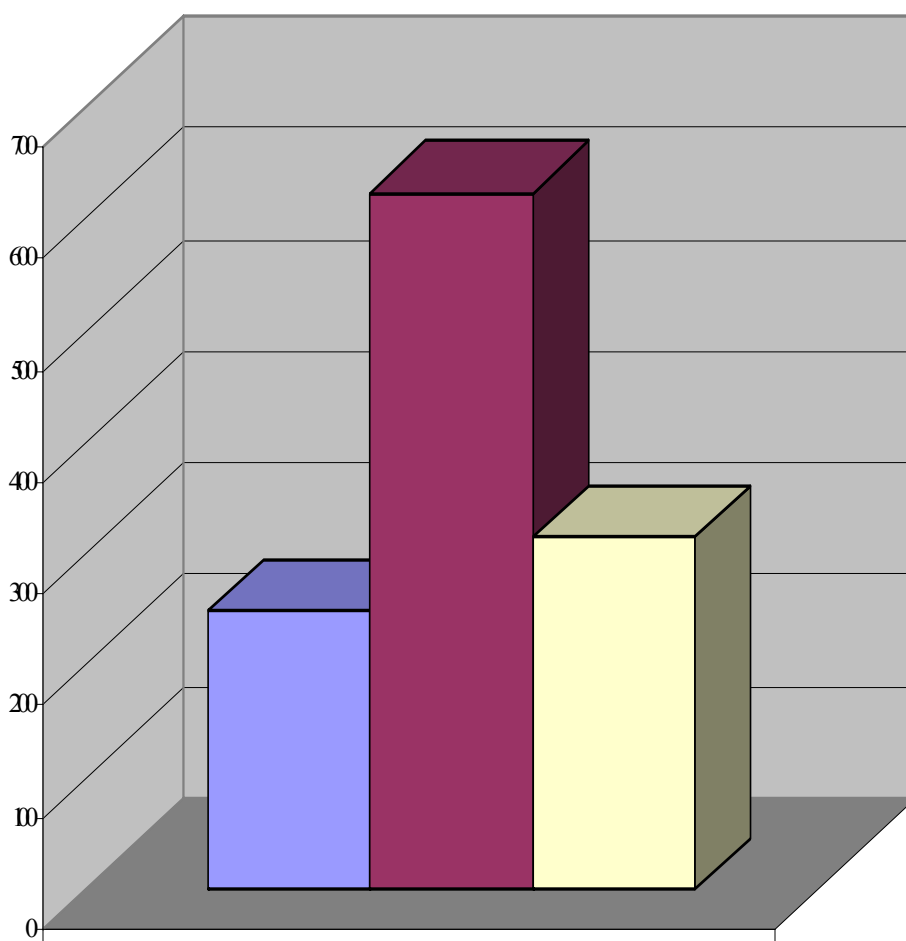
9. Knjige – ostalo

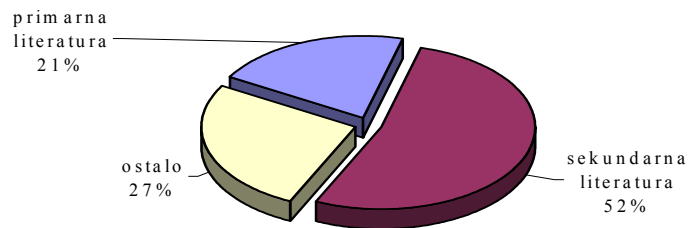
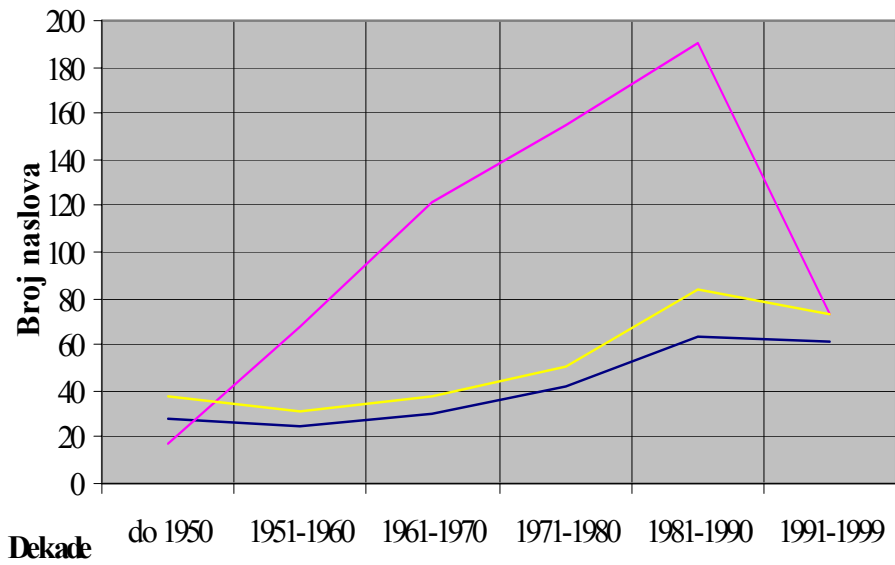
Vrsta	do 1950	1951 1960	1961 1970	1971 1980	1981 1990	1991 1999	Ukupno
Publicistika	10	18	28	33	51	47	187
Beletristika	10	10	6	8	21	14	69
Ostalo	18	3	4	10	12	12	59
Ukupno	38	31	38	51	84	73	315

10. Upotrebljivost knjiga za izučavanje teme

Upotrebljivost	do 1950	1951-1960	1961-1970	1971-1980	1981-1990	1991-1999	Ukupno
Primarna	28	25	30	42	63	61	249
Sekundarna	17	68	121	155	190	73	624
Ostalo	38	31	38	51	84	73	315
Ukupno	83	124	189	248	337	207	1188

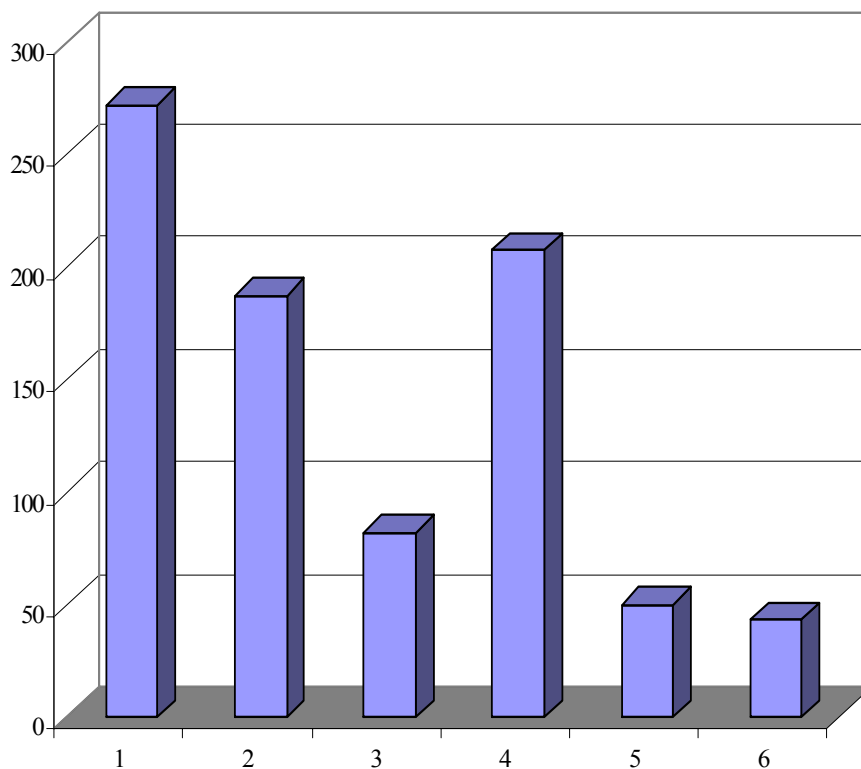

Legenda:

- Primarna literatura (izvori, memoari logoraša, prilozi temi)
- Sekundarna literatura (druga sećanja, opšta istoriografija, prilozi drugim temama, lokalna istoriografija)
- Ostalo (publicistika, beletristika, ostalo)

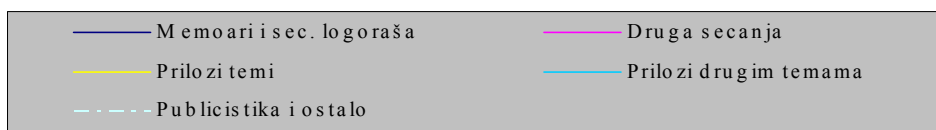
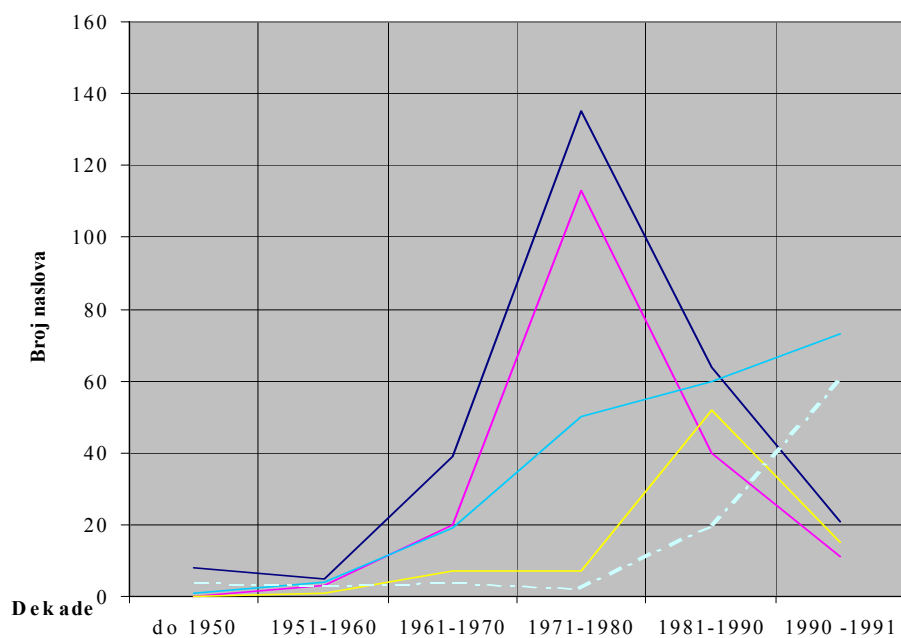
11. Članci u zbornicima po vrstama

Vrste	do 1950	1951 1960	1961 1970	1971 1980	1981 1990	1991 1999	Ukupno
1. Mem. zap. logoraša	8	5	39	135	64	21	272
2. Druga sećanja	0	3	20	113	40	11	187
3. Prilozi izuč. teme	0	1	7	7	52	15	82
4. Prilozi dr. temama	1	4	19	50	60	73	207
5. Polemike	0	0	0	0	6	44	50
6. Ostalo	4	3	4	2	14	16	43
Ukupno	13	16	89	307	236	180	841

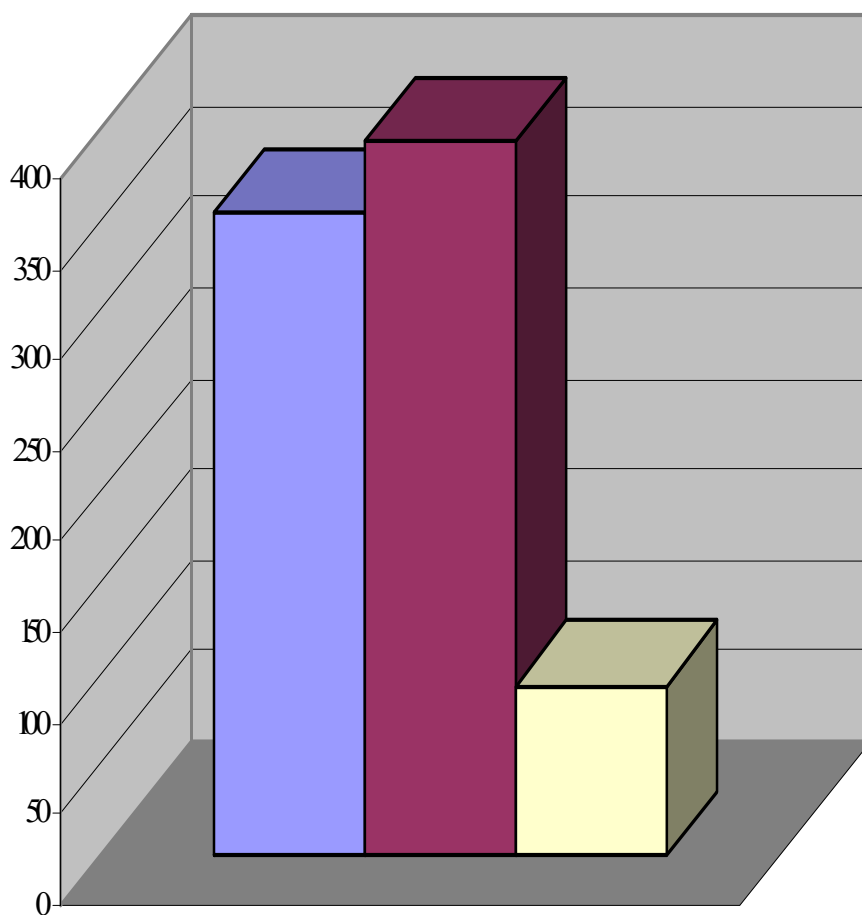
12. Članci u zbornicima po vrstama i dekadama

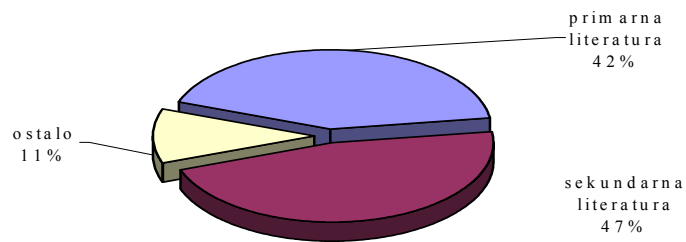
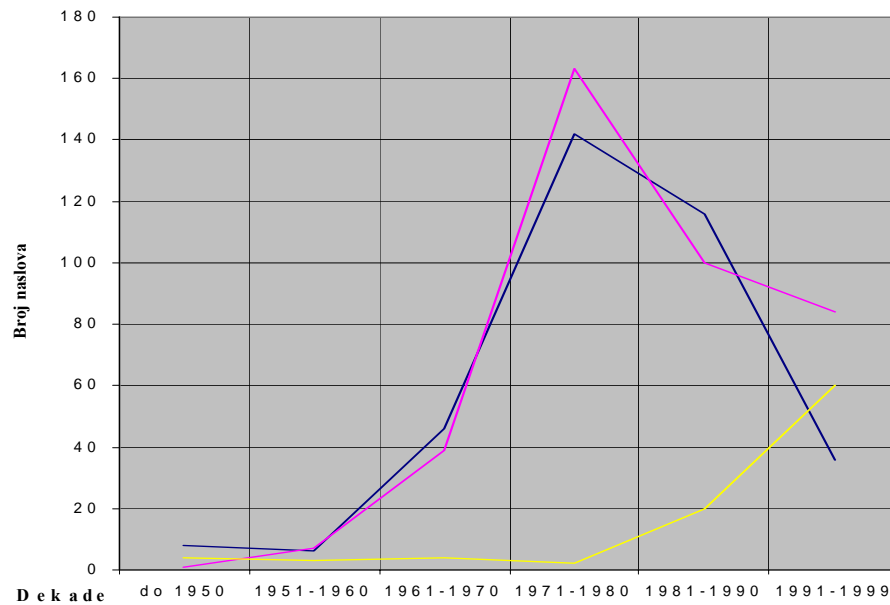
Vrste	do 1950	1951-1960	1961-1970	1971-1980	1981-1990	1991-1999	Ukupno
Mem. zap. log.	8	5	39	135	64	21	272
Drug. sećanja	0	3	20	113	40	11	187
Prilozi temi	0	1	7	7	52	15	82
Pril. dr. temama	1	4	19	50	60	73	207
Pol. i ostalo	4	3	4	2	20	60	93
Ukupno	13	16	89	307	236	180	841

13. Članci u zbornicima po upotrebljivosti za izučavanje teme

Upotrebljivost	Do 1950	1951-1960	1961-1970	1971-1980	1981-1990	1991-1999	Ukupno
Primarna lit.	8	6	46	142	116	36	354
Sekundarna lit.	1	7	39	163	100	84	394
Ostalo	4	3	4	2	20	60	93
Ukupno	13	16	89	307	236	180	841

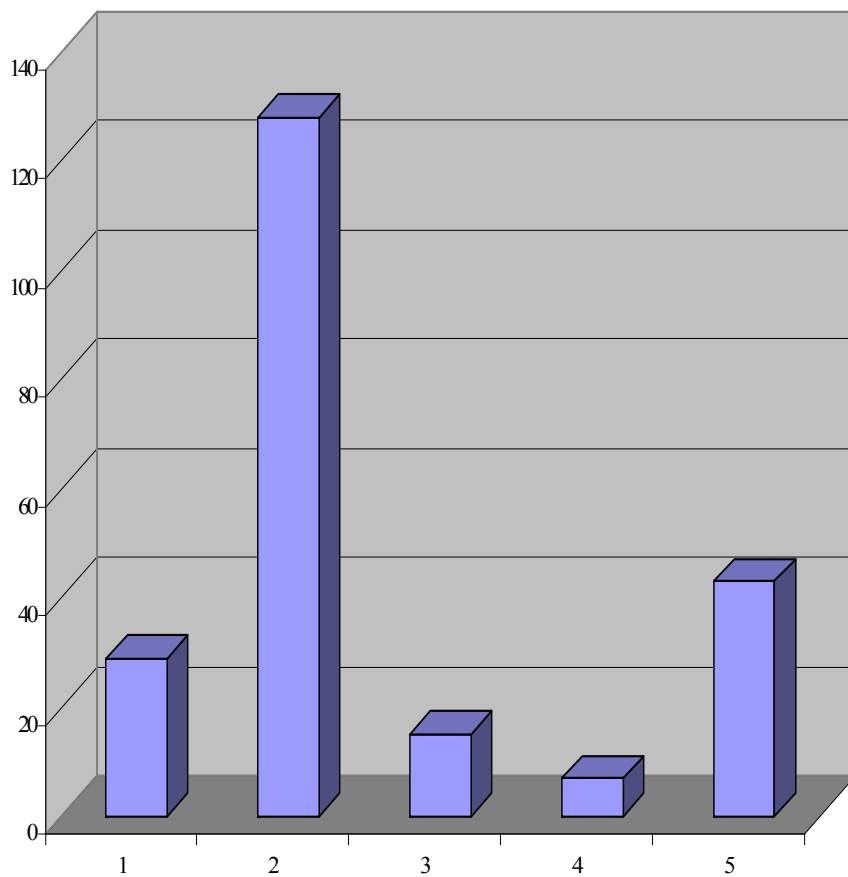

Legenda:

- Primarna literatura (memoarski zapisi logoraša, prilozi temi)
- Sekundarna literatura (druga sećanja, prilozi drugim temama)
- Ostalo (polemike i ostalo)

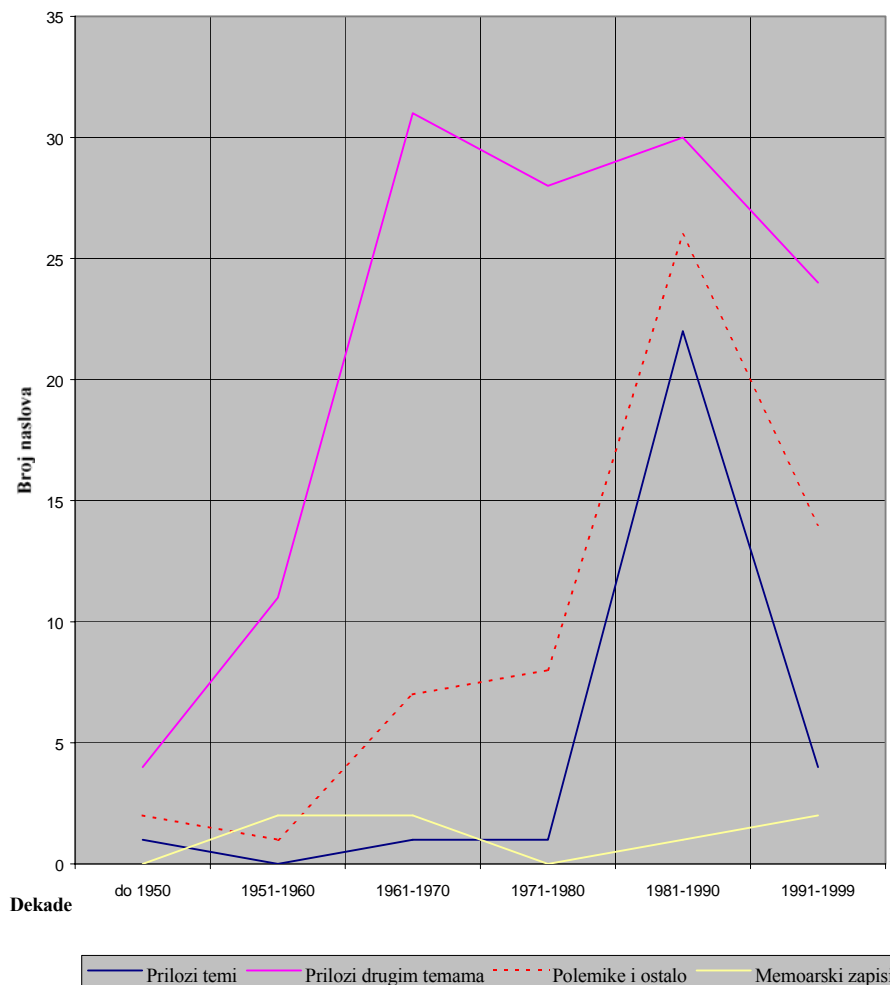
14. Članci u periodici po vrstama

Vrste	do 1950	1951 1960	1961 1970	1971 1980	1981 1990	1991 1999	Ukupno
1. Prilozi temi	1	0	1	1	22	4	29
2. Pril. dr. temama	4	11	31	28	30	24	128
3. Polemike	0	1	2	5	4	3	15
4. Mem. zap. log.	0	2	2	0	1	2	7
5. Ostalo	2	0	5	3	22	11	43
Ukupno	7	14	41	37	79	44	222

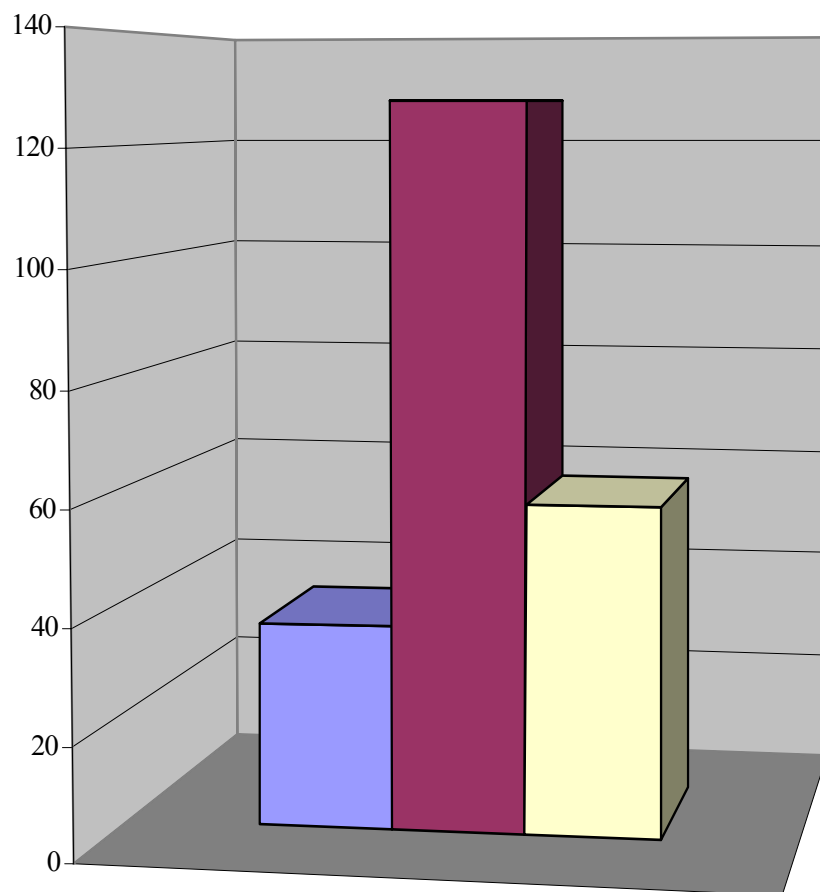
15. Članci u periodici po vrstama i dekadama

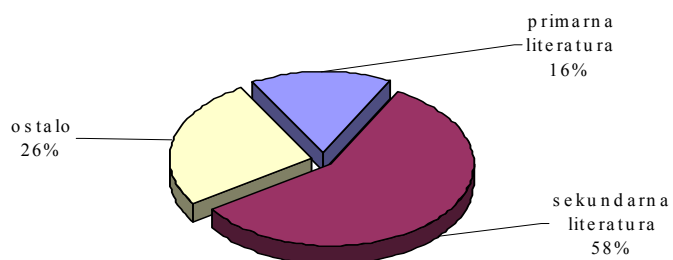
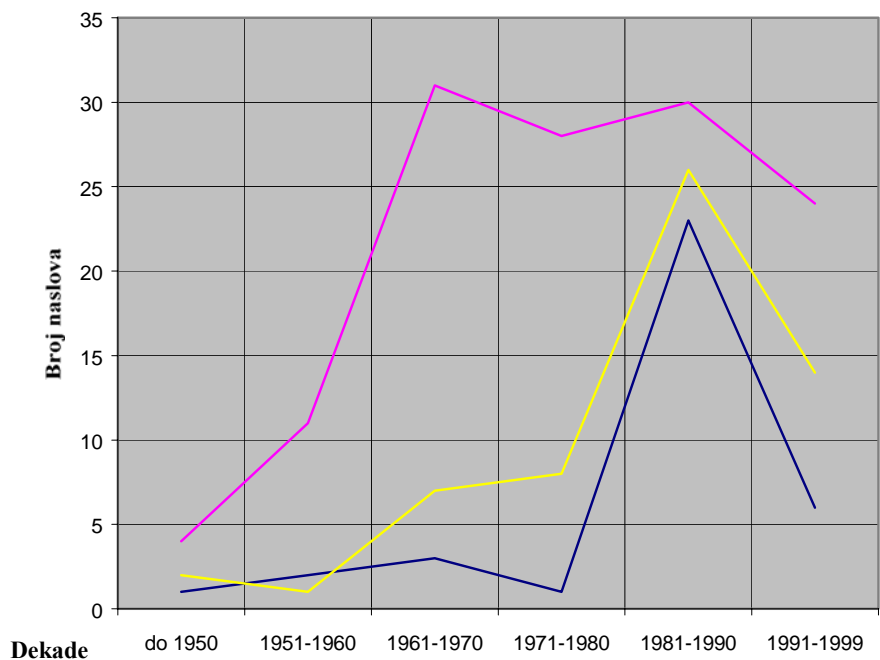
Vrste	do 1950	1951 1960	1961 1970	1971 1980	1981 1990	1991 1999	Ukupno
Prilozi temi	1	0	1	1	22	4	29
Pril. dr. temama	4	11	31	28	30	24	128
Polemike i ostalo	2	1	7	8	26	14	58
Mem. zap. logr.	0	2	2	0	1	2	7
Ukupno	7	14	41	37	79	44	222

16. Članci u periodici po upotrebljivosti za izučavanje teme

Upotrebljivost	do 1950	1951 1960	1961 1970	1971 1980	1981 1990	1991 1999	Ukupno
Primarna lit.	1	2	3	1	23	6	36
Sekundarna lit.	4	11	31	28	30	24	128
Ostalo	2	1	7	8	26	14	58
Ukupno	7	14	41	37	79	44	222

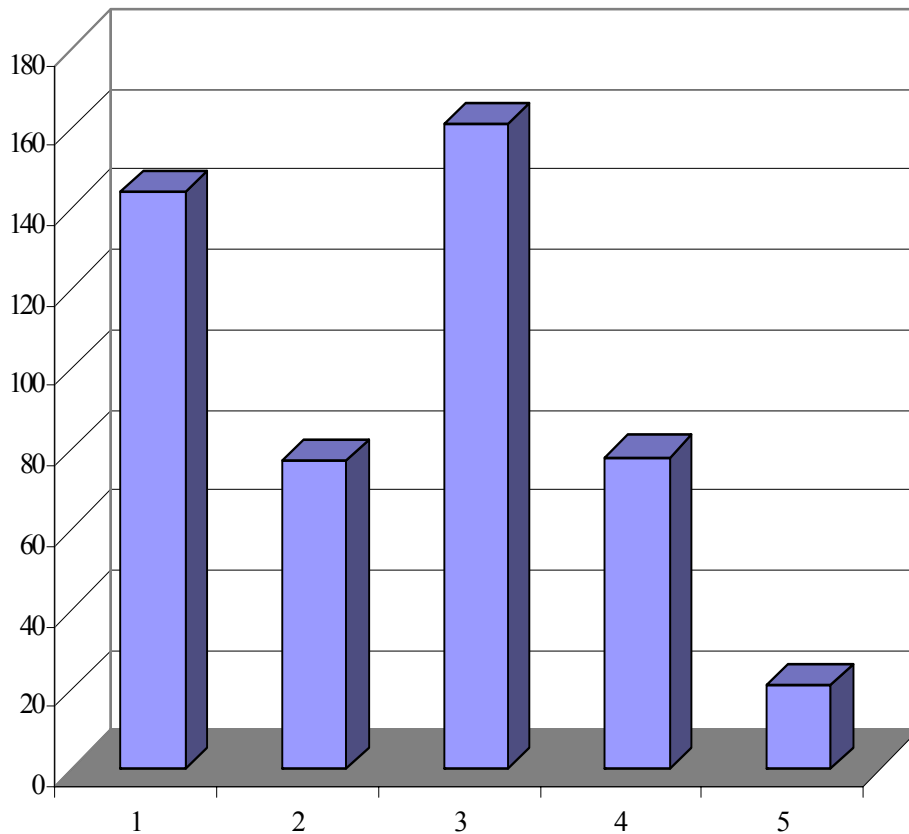

Legenda:

- Primarna literatura (prilozi temi, memoarski zapisi logoraša)
- Sekundarna literatura (prilozi drugim temama)
- Ostalo (polemike i ostalo)

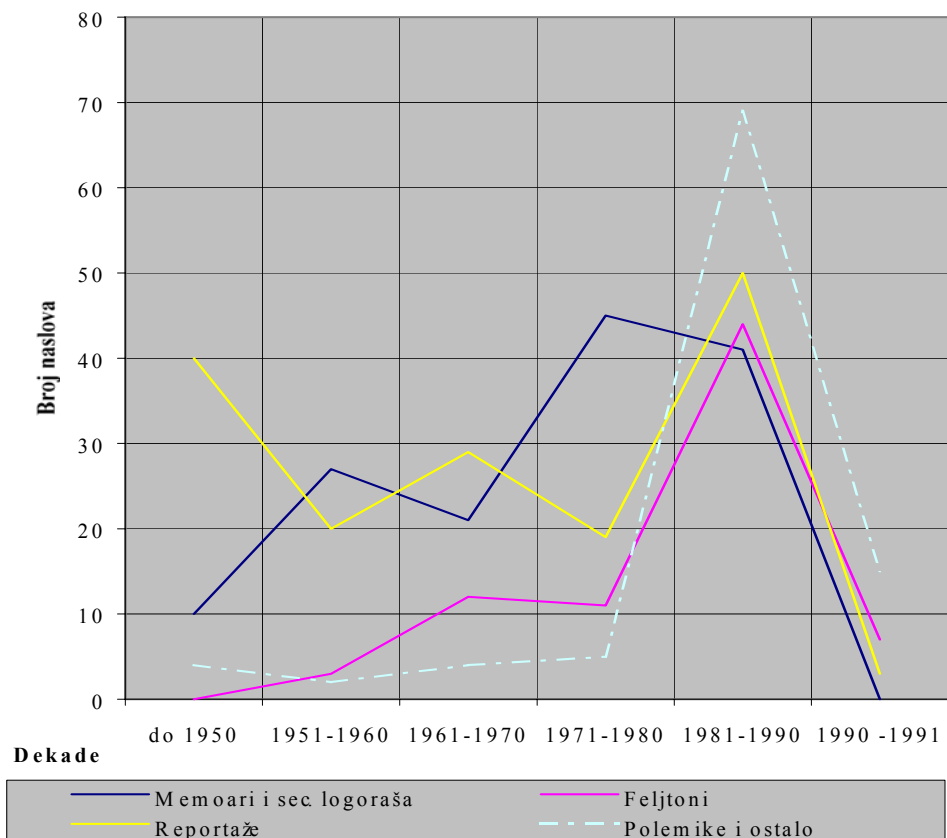
17. Članci u štampi po vrstama

Vrste	do 1950	1951 1960	1961 1970	1971 1980	1981 1990	1991 1999	Ukupno
1. Mem. zap. logoraša	10	27	21	45	41	0	144
2. Feljtoni	0	3	12	11	44	7	77
3. Reportaže	40	20	29	19	50	3	161
5. Polemike	1	0	2	4	56	15	78
6. Ostalo	3	2	2	1	13	0	21
Ukupno	54	52	66	80	204	25	481

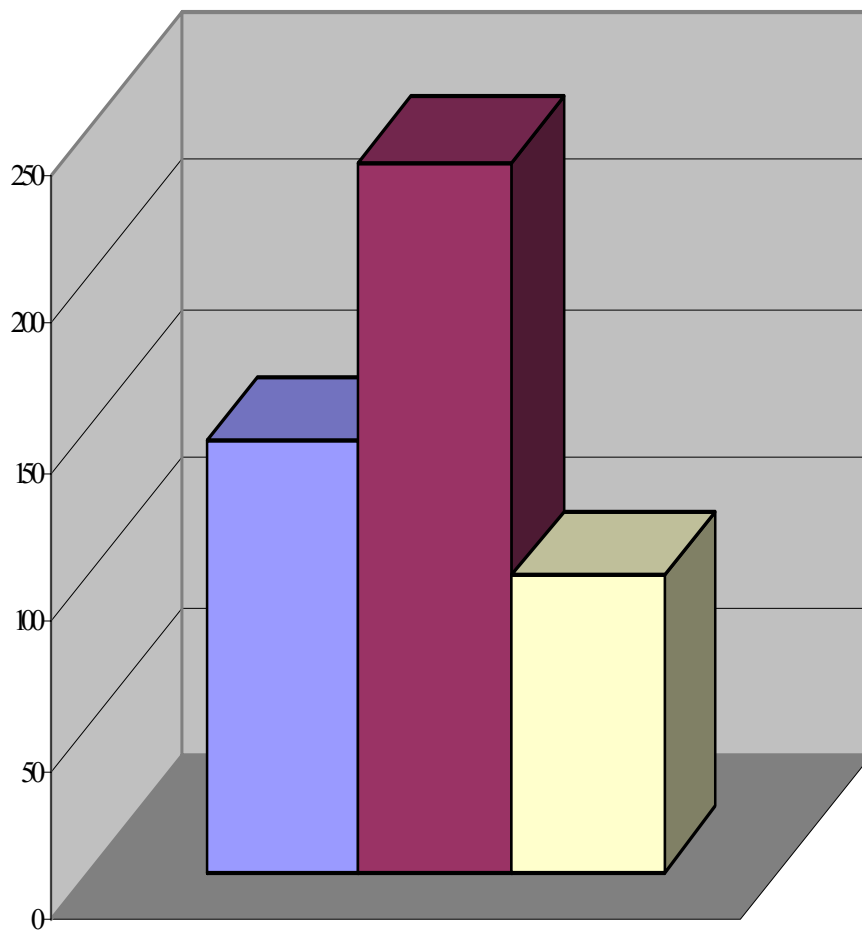
18. Članci u štampi po vrstama i dekadama

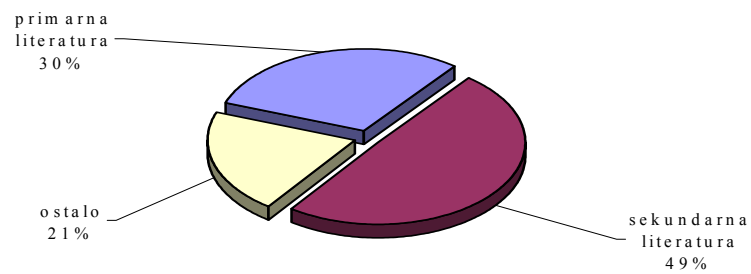
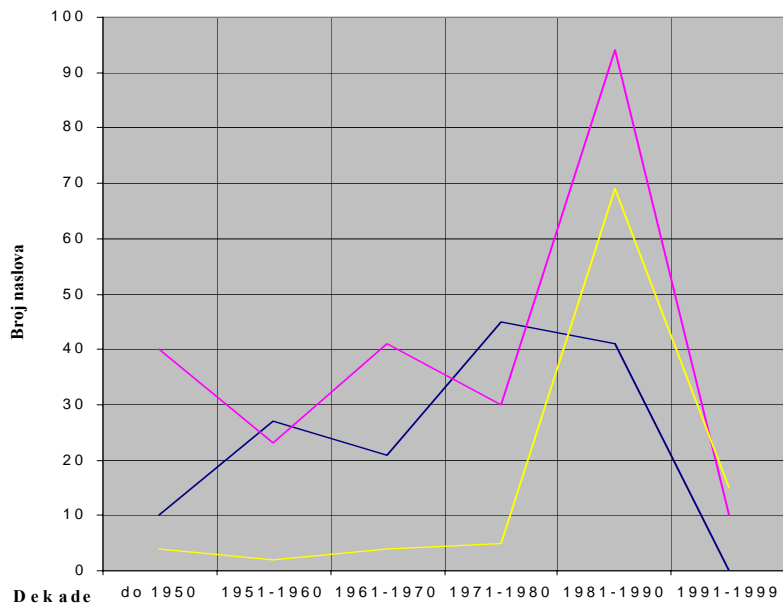
Vrste	do 1950	1951-1960	1961-1970	1971-1980	1981-1990	1991-1999	Ukupno
Mem. zap. log.	10	27	21	45	41	0	144
Feljtoni	0	3	12	11	44	7	77
Reportaže	40	20	29	19	50	3	161
Pol. i ostalo	4	2	4	5	69	15	99
Ukupno	54	52	66	80	204	25	481

19. Članci u štampi po upotrebljivosti za izučavanje teme

Upotrebljivost	Do 1950	1951 1960	1961 1970	1971 1980	1981 1990	1991 1999	Ukupno
Primarna lit.	10	27	21	45	41	0	144
Sekundarna lit.	40	23	41	30	94	10	238
Ostalo	4	2	4	5	69	15	99
Ukupno	54	52	66	80	204	25	481

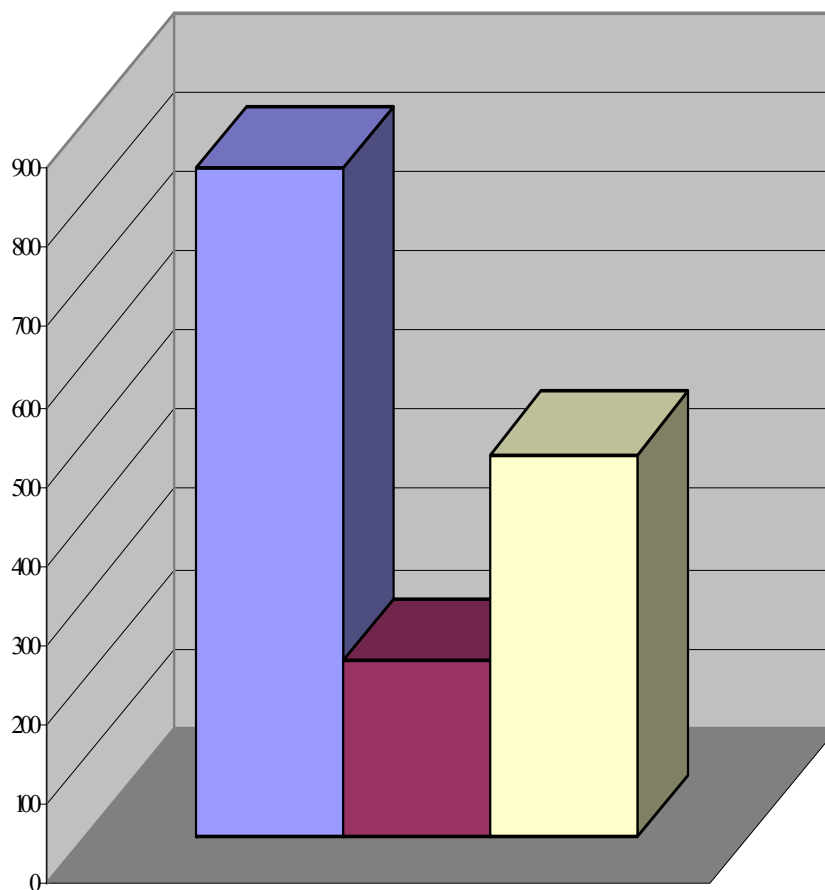
Legenda:

■	Primarna literatura (memoarski zapisi logoraša)
■	Sekundarna literatura (feljtoni i reportaže)
■	Ostalo (polemike i ostalo)

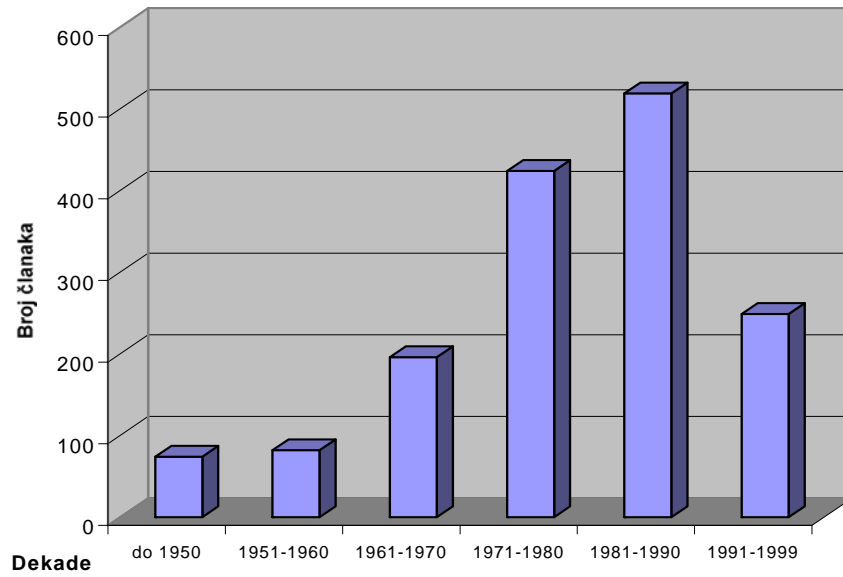
20 - 22. Ukupno članci

Vrsta publikacije	do 1950	1951 1960	1961 1970	1971 1980	1981 1990	1991 1999	Ukupno
Zbornici	13	16	89	307	236	180	841
Periodika	7	14	41	37	79	44	222
Štampa	54	52	66	80	204	25	481
Ukupno	74	82	196	464	519	249	1544

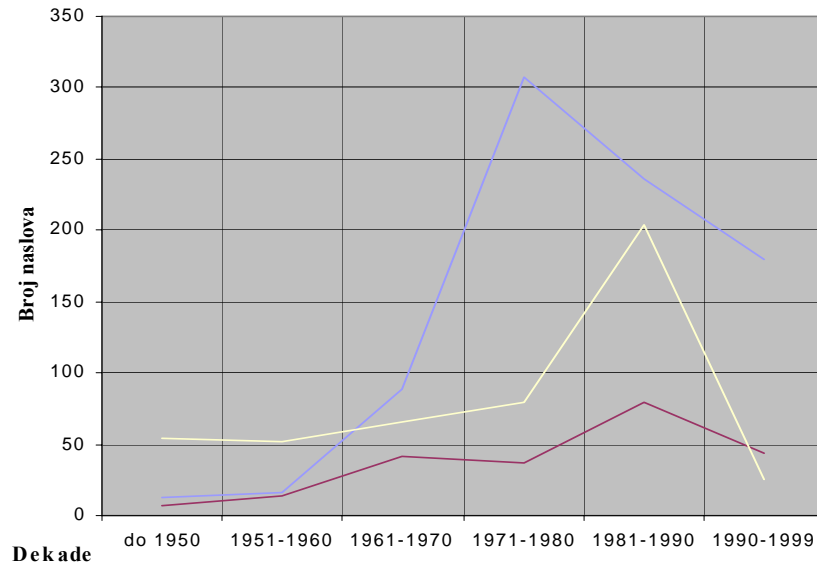
20. Ukupno članci po vrstama publikacija

21. Ukupno članci po dekadama

22. Ukupno članci po vrstama publikacija i dekadama

BIBLIOGRAFIJA
OBJAVLJENIH IZVORA I LITERATURE
O JASENOVAČKIM LOGORIMA

1. OBJAVLJENI IZVORI (DOKUMENTA)*

* Zvezdicom su označeni naslovi navedeni i u popisu "Objavljeni izvori" i u "Knjige" .

1. *Arhiv Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, tom 1. knj. 1. "Oslobođenje" od 30.8.1943. do 17.11.1944; tom 1. knj. 2. "Oslobođenje" od 2.12.1944. do 12.4.1945, Sarajevo Istorijsko odjeljenje CK KP BiH, 1950, 494+525.
2. *Arhiv saveza komunista Bosne i Hercegovine*, tom 2. knj. 1. *Rad Komunističke partije u Bosni i Hercegovini 1941. godine*; tom 2. knj. 2. *Rad Komunističke partije u Bosni i Hercegovini 1942. godine*, Sarajevo, Istorijsko odjeljenje CK KP BiH, 1952. (2/1) i 1953. (2/2), 175+328.
3. *Brzopisni zapisnici prvog zasjedanja hrvatskog državnog sabora u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj godine 1942*, Zagreb, Tisak hrvatske državne tiskare, 1942.
4. Boban, Ljubo, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941-1943*, Zagreb, Globus, 1985, 516.
5. Boban, Ljubo, *Hrvatska u diplomatskim izvještajima izbjegličke vlade 1941-1943*; I-II, Zagreb, Globus i Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 1988, 337+381.
6. *Borba 19. oktobra 1941 - 27. februara 1943*; Reprint izdanje. Narodna biblioteka SRS Beograd, Narodna i univerzitetska biblioteka BiH Sarajevo, opštine Titovo Užice i Bosanski Petrovac, s.a., 1974.
7. Broz, Josip Tito, *Govori i članci*, I-XII; Zagreb, Naprijed, 1959-1962.
8. Broz, Josip Tito, *Sabrana djela*, I-XXV; Komunist i BIGZ Beograd, Naprijed Zagreb, Beograd, 1979-1984.
9. Bulatović, Ljiljana i Spasić, Božidar, *Smrt je njihov zanat, Dokumenti ustaškog terora*, Beograd, Politika i Paladin, 1993, 109.*
10. Dedijer, Vladimir, *Vatikan i Jasenovac, Dokumenti*, Beograd, Rad, 1987, 788.*
11. Dedijer Vladimir i Miletić, Antun, *Genocid nad Muslimanima, Zbornik dokumenata i svjedočenja*, Sarajevo, Svjetlost, 1990, 551.* (Prikaz: Radusinović, Milorad, *Vladimir Dedijer i Antun Miletić, Genocid nad Muslimanima 1941-1945*, Istorija 20. veka, (Kritike i prikazi), br. 1-2/1991).
12. Dedijer, Vladimir i Miletić, Antun, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944*, Beograd, Prosveta, 1989, 935.*

13. Dedijer, Vladimir i Miletić, Antun, *Protiv zaborava i tabua (Jasenovac 1941-1991)*, Sarajevo, IP Pregres i Udruženje za istraživanje genocida i ratnih zločina Beograd, Sarajevo, 1991, 535.*
14. *Dokumenti, "Borba"*, Specijalno izdanje, Beograd, februar 1988.
15. *Dokumenti o srednjoj Bosni u NOB-u 1941-1943*, Prnjavor, 1971.
16. *Dokumenti historije KPH: "Vjesnik" 1941-1943*; knj. 2, Zagreb, Historijski arhiv CK KPH, 1955, 397.
17. *Dokumenti historije KPH: "Naprijed", 1943*; knj. 3, sv. 1, Zagreb, Historijsko odeljenje CK KPH, 1951, 511.
18. *Dokumenti i materijali o radničkom i narodnooslobodilačkom pokretu na novograđiškome i okučanskom području 1918-1945*; Slavonski Brod, Historijski institut Slavonije, 1971, 574.
19. *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, (Red. i izd. Joža Horvat i Zdenko Štambuk), Zagreb, 1946, VI+520.
20. *Genocide over Serbian and Jewish people on territory of the "Independent State of Croatia" 1941-1945*, I-X, Federal Statistical Office, Belgrade, 1992, 1-3472.
21. *"Glas", Organ NOP-a (NOF-a) za Bosansku krajinu, 31. juli 1943. - 13. januar 1945*; Reprint izdanje, NIGRO "Glas" Banja Luka i NIRO "Zadrugar" Sarajevo, 1983, 221.
22. *Glavni štab NOV i PO Hrvatske, Dokumenti*, 1941: knj. 1, 701; 1942: knj. 2. (I), 982, knj. 3. (II), 857; 1943: knj. 4. (I), 878; Zagreb, RŠTO SRH i Zavod za ONO i DSZ SRH, 1982-1987.
23. *Građa za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, I-IX, Slavonski Brod, Historijski institut Slavonije, 1963-1981.
24. *Informacija o bivšim fašističkim logorima, zatvorima i stratištima u Hrvatskoj*, RO SUBNOR Hrvatske, Zagreb.
25. *Istorijski arhiv KPJ, "Borba" 1941, i "Borba" 1942-1943*, tom I, knj. 1. i 2. Beograd, Istorijsko odeljenje CK KPJ, 1949.
26. *Izbor iz štampe narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji 1941-1945*, Slavonski Brod, HIS, 1968, 466.
27. *Iz tajnih dokumenata italijanske armije: Krvavi bilans Nezavisne Hrvatske, "Revija 92" - Dosije*, Specijalno izdanje, Beograd, 1991.*
28. *Izveštaj Jugoslovenske državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Međunarodnom sudu u Nirnbergu*, Beograd, Jugoslovenska državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, 1947, 206.
29. *Izvori za istoriju SKJ, Dokumenti centralnih organa KPJ, NOR i revolucija (1941-1945)*, knj. 5,6,8.
30. *Jasenovac*, (dokumentarne fotografije), Sisak, Novinska i radio-informativna ustanova "Jedinstvo", 1966, s.p. (16+plan logora).*

31. *Jasenovac, Istorijske fotografije*, (tekst i izbor: Dragoje Lukić, urednik: Tanja Rović), (naslov na unutrašnjoj strani: *Koncentracioni logor Jasenovac, Istorijske fotografije*) Izdavači: Spomen područje Jasenovac i NIŠRO Turistička štampa Beograd, Štampa: BIGZ, 1986, 48.*
32. *Jasenovac, Concentration camp 1941-1945. List of victims of ustashas identified up to 30. X 1997.*, I-III, Belgrade, Museum of Victims of the Genocide and Statistics of Yugoslavia, 1997. 1-578 (I), 579-1090 (II), 1091-1740 (III).
33. *Jasenovac, Koncentracioni logor 1941-1945. Spisak ustaških žrtava identifikovanih do 30. X 1997.*, I-III, Beograd, Muzej žrtava genocida i Savezni zavod za statistiku, 1997, 1-513 (I), 514-1080 (II), 1081-1647 (III).
34. *Jasenovac, Žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije*, Reprint pripremili: Meho Visočak i Bejdo Sobica, Bošnjački institut Zürich - Sarajevo, 1998, 1171+2 (Predgovor); (Reprint izdanje : Spisak žrtava rata 1941-1945, Ustaški logor Jasenovac, Savezni zavod za statistiku Beograd, 1992, Pretisak fotokopije).
35. Jevtić, Atanasije, *Velikomučenički Jasenovac, Ustaška tvornica smrti, Dokumenta i svedočenja*, Valjevo, Glas crkve, Beograd, Sfairos, 1990, 390.*
36. *Jugoslavija 1918-1988, Statistički godišnjak*, Beograd, Savezni zavod za statistiku, 1989, 438.
37. Kostić, Lazo M., *Hrvatska zverstva u Drugom svetskom ratu prema izjavama njihovih saveznika*, II izdanje, Melburn, Australija, 1983, 287. (Prvo izdanje: *Primeri hiljadugodišnje kulture Hrvata, /5. knjiga/, Podvizi Hrvata u Drugom svetskom ratu izneti od njihovih saveznika*, Izdanje: SNO u Kanadi, Hamilton, 1967, 190.).*
38. Krizman, Bogdan, *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941-1943, Dokumenti*, Arhiv Jugoslavije Beograd i Globus Zagreb, 1981, 530.
39. *Krvavi bilans Nezavisne Hrvatske, Iz tajnih dokumenata italijanske armije*, Dosije: Revija 92, Priređivač: Luka Maliković, "TV Novosti", Beograd, 1991.
40. Lukić, Dragoje, *Deca na lomači rata u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945, Jasenovac - sistem ustaških logora smrti*, (separat), Beograd, Muzej žrtava genocida i Savezni zavod za statistiku, 1996, 235.
41. Lukić, Dragoje, *Deca na lomači rata u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945, Jevreji*, (separat), Beograd, Muzej žrtava genocida i Savezni zavod za statistiku, 1996, 85.
42. Lukić, Dragoje, *Deca na lomači rata u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945, Romi*, (separat), Beograd, Muzej žrtava genocida i Savezni zavod za statistiku, 1996, 135.
43. Lukić, Dragoje, *Grobница 19.432 dece, Jasenovac 1941-1945*, Beograd, 2000, rukopis.
44. Lukić, Dragoje, *Holokaust u Jugoslaviji, Jevrejska deca žrtve nacizma 1941-1945*, Beograd, Muzej žrtava genocida i Savezni zavod za statistiku, 1997, 150.

45. Lukić, Dragoje i Kesar, Jovan, *Redni broj smrti, Imenoslovník 11.219 kozaračke djece*, "Borba", Specijalno izdanje - dokumenti, Beograd, februar, 1988.
46. *Ljudske i materijalne žrtve Jugoslavije u ratnom naporu 1941-1945. godine*, Beograd, Reparaciona komisija pri Vladi FNRJ, 1946, 57.
47. Miletić, Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945, Dokumenta*, I-III, Beograd, Narodna knjiga i Spomen područje Jasenovac, knj. I-II, 1986, 1124; knj. III, 1987, 877. (Prikazi: Barbić, Anđelko, *Antun Miletić, Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945*, Slavonski povijesni zbornik, 23/1986/1-2, 373-376; Dašić, Miomir, *Antun Miletić, Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945, Dokumenta*, Jugoslovenski istorijski časopis, XXI/1-4/1986, 234-241; Medved, Ivan, *Antun Miletić, Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945, Dokumenta, knjiga III*, Slavonski povijesni zbornik, 25/1988/1-2, 183-185. Živković, Nikola, *Antun Miletić, Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945, Dokumenta, I-II*, Vojnoistorijski glasnik, br. 1/1986, 333-335. Šimić, Stjepan, *Antun Miletić, Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945, Dokumenta, I-II*, "Naše teme", br. 9/1986, 1465-1466.)
48. *Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941-1945*, Zbornik dokumenata, I-VII, Split, 1981-1984.*
49. *Nemačka obavještajna služba, I-IX, Zbirka dokumenata*, knj. 7, 8, 9, Beograd, Državni sekretarijat za unutrašnje poslove, 1954-1960.*
50. *Nepotpuni spisak zatočenika sabirnog logora Jasenovac - Prema indeksu Paketarnice iz 1944. godine*, Zrenjanin, 1966, 58. (šapirografirano).
51. *Nezavisna Država Hrvatska, Zakoni, zakonske odredbe, naredbe itd. Proglašenje od 11. travnja do 26. svibnja 1941*; knjiga 1. svezak 1-10; knjiga 2, svezak 11-70; knjiga 8. svezak 71-80, knjiga 9. svezak 81-90 i knjiga 10. svezak 92; Zagreb, Naklada knjižare St. Kugli, s.a.
52. *Nirnberška presuda*, Beograd, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1946.
53. Novak, Viktor, *Magnum crimen, Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb, Nakladni zavod Hrvatske, 1948, 1119.*
54. *Okružni komitet KPJ za Vojvodinu 1941-1943*, Novi Sad - Sremski Karlovci, 1975.
55. *Optužba! Slike o zločinima okupacionih vlasti nad našim narodom*, Zagreb, "Vjesnik", posebno izdanje, 1945, 8 tbl.*
56. *Oslobođenje, 30. avgust 1943. - 12. april 1945*. Reprint. Sarajevo, NIP Oslobođenje i Narodna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, s.a. (1973), s.p.
57. Petranović, Branko i Zečević, Momčilo, *Jugoslavija 1918/1988. Tematska zbirka dokumenta*, 2. izm. i dop. izdanje, Beograd, Rad, 1988, 1445. (1. izd.: *Jugoslavija 1918/1984*, Beograd, 1985, 1141.).
58. Petranović, Branko i Zečević, Momčilo, *Jugoslovenski federalizam - ideje i stvarnost, Tematska zbirka dokumenata*, I-II, Beograd, 1987.
59. Petrović, Rastislav V., *Genocid sa blagoslovom Vatikana, Izjave Srba izbeglica*, Beograd, Fond Nikole Tesle, 1992, 104+18 tbl.*
60. Pinto, Avram i Pinto, David, *Dokumenti o stradanju Jevreja u logorima NDH*, Sarajevo, Jevrejska opština, 1972*.

61. Pinto, Samuel, *Zločini okupatora i njihovih pomagača nad Jevrejima u Bosni i Hercegovini*, Elaborat pisan za Zemaljsku komisiju za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za Bosnu i Hercegovinu (1947), Sarajevo, 1952, 520, šapirografirano.*
62. *"Politički vjesnik" i "Vjesnik radnog naroda" 1940-1941*, Zagreb, IHRPH, 1965.
63. *Pregled stratišta i Žrtava fašističkog terora u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, SUB-NOR BiH, Republički odbor, 1985, 10+70, (povjerljivo), šapirografirano.
64. *Prilog Građi za historiju NOP-a u Slavoniji 1941. godine*, Slavonski Brod, HIS, 1965, 348.*
65. *Priručnik o političkoj i sudbenoj podjeli Nezavisne Države Hrvatske*, Vlastita naklada Rafaela Landikušića, Zagreb, 1942.
66. *Proleter - organ Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije 1929-1942*, Reprint. Beograd, Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1968, 897.
67. *Radnički i narodnooslobodilački pokret u Pakracu i okolini*, Slavonski Brod, HIS, 1970, 564.
68. *Regesta dokumenata za historiju NOB-e, I-IV*, Zagreb, Arhiv SR Hrvatske u Zagrebu, 1964, 1476, šapirografirano.
69. *Rezultati popisa sudionika NOR-a 1941-1945. prema stanju na dan 16.3.1972. godine*, Zagreb, Republički savjet za boračka i invalidska pitanja SRH, 1973, 164.
70. *Saopćenje o talijanskim zločinima protiv Jugoslavije i njenih naroda, (Saopćenje br. 94.)*, Beograd, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, 1946, 188. (na ruskom jeziku, 1946, 201).
71. *Saopćenje o zločinima Austrije i Austrijanaca protiv Jugoslavije i njenih naroda, (Saopćenje br. 98.)*, Beograd, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, 1947, 151.
72. *Saopštenja o zločinima okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini 1941-1944*, knjiga 1: *Bačka i Baranja*; Novi Sad, Glavni izvršni odbor Autonomne pokrajine Vojvodine, Pokrajinska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini, 1946, 335.
73. *Saopštenja o zločinima okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini 1941-1944, Zločini okupatora 1941-1944 u Sremu*, knj. 2, *Srem*, sv. I, Novi Sad, Glavni izvršni odbor Autonomne pokrajine Vojvodine, Pokrajinska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini, 1946, 336.
74. *Saopštenja br. 1-6 o zločinima italijanskih i nemačkih okupatora*, Beograd, DFJ, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, 1944, 120.
75. *Saopštenja br. 7-33 o zločinima okupatora i njihovih pomagača*, Beograd, DFJ, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, 1945, 121-400.

76. *Saopštenja br. 34-53 o zločinima okupatora i njihovih pomagača*, Beograd, DFJ, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, 1945, 401-632.
77. *Saopštenja br. 66-93 o zločinima okupatora i njihovih pomagača*, Beograd, FNRJ, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, 1946, 633-859.
78. *Sjeverozapadna Hrvatska u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji, Građa 1941-1945*, I-X, Zagreb, Savjet za izdavanje "Građe za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941-1945" i Spektar, 1981-1989.
79. *Slavonija u borbi 1941-1945*, Album fotografija iz NOR-a, Zagreb, "27. srpanj", 1952. 492+3.*
80. *Spisak oficira i ostalih vojnih službenika biv. jugoslovenske vojske, koji su se prijavili u vojsku hrvatske države*, drugo izdanje, Beograd, Štampa državne štamparije, 1941, 95.
81. *Spomenik "Veliko Nabrđe" 1941-1945, Dokumentacija*, (Priredio: Živojin Petrović), Osijek, MO SUBNOR Slavonije i Baranje i Odbor za izgradnju spomenika Veliko Nabrđe, Đakovo, 1983, 40.*
82. *Suđenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima*, Zagreb, 1946, 494.
83. *Svjedočanstva o zločinima okupatora i kvistlinških vlasti nad stanovništvom općine Bjelovar 1941-1945*, Bjelovar, Historijski arhiv, 1970.
84. *Tajni dokumenti o odnosima Vatikana i ustaške "NDH"*, (priredio: Ive Mihovilović) Zagreb, Društvo novinara Hrvatske, 1952, 144+64 faks.
85. *Terorističke i špijunske akcije protiv FNR Jugoslavije*, Otkrića sa zagrebačkog procesa protiv ustaško-terorističko-špijunske grupe Kavran - Miloš, Zagreb, Društvo novinara NRH, 1948, 88.
86. Udicki, Jovan, *Žrtve II svetskog rata iz Sremske Mitrovice*, Sremska Mitrovica, Muzej Srema, 1955, 74+10.*
87. *Ustaša, Dokumenti o ustaškom pokretu*, priredio: Petar Požar, Zagreb, Zagrebačka stvarnost, 1995, 360.
88. *Vjesnik JNOFH 1941-1945*, I-II, Zagreb, Vjesnik, 1970.
89. *Vjesnik 1940-1960*, (Priredio: V. Stupar), Zagreb, Vjesnik, 1960.
90. *ZAVNOBiH, Dokumenti 1943-1944* (knj. I), 1945. (knj. II), Sarajevo, "Veselin Masleša", 1968, 955+560.
91. *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, Tom II (12 knjiga), IV (33 knjige), V (39 knjiga), IX (9 knjiga), XI (4 knjige), XII (4 knjige) i XIII (3 knjige), Beograd, Vojnoistorijski institut, 1949-1979.

92. *Zbornik o radu Državne komisije za ratne zločine i zločine genocida od 20. marta 1992. do 23. jula 1993.* I-II, Beograd, Muzej žrtava genocida i Stručna knjiga, 1995, 1277.
93. *Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske*, ur. dr. Josip Junašević i dr. Miroslav Šanteka, Zagreb, 1941.
94. Zečević, Miodrag i Popović, Jovan P., *Dokumenti iz istorije Jugoslavije, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz drugog svetskog rata*, I-II, Beograd, Arhiv Jugoslavije i ZAD, 1996, (knj. I), 482, 1998, (knj. II), 692; Knj. III-IV, Beograd, Arhiv Jugoslavije i Printer Komerc, knj. III, 1999, 720, knj. IV, Beograd, 2000, 968.
95. *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Beograd, Savez jevrejskih opština FNRJ, 1952, XX+195+(199-245) dok. priloga* Drugo izdanje sa predgovorom i pregledom po poglavljima na engleskom: *The Crimes of the Fascist Occupants and their Collaborators against Jews in Yugoslavia*, Published by Federation of Jewish Communities of the Federative People's Republic of Yugoslavia, Belgrade, 1957, XIX+43. na engleskom i na srpskom 195+(199-245) foto i faks.
96. *Zločin je zločin prećutati, Izbor dokumenata najviših državnih organa Jugoslavije o ratnim i zločinima genocida i drugim stradanjima srpskog naroda u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini (1991-1992)*, Priredio: Anđelko Maslić, Novi Sad, IP Megilat, Srpska novinska agencija "Srna", NIP "Polet-pres", NIP "Prva srpska riječ", 1993, 431.
97. *Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu*, Zbornik dokumenata, (odgovorni urednik: Slavko Vukčević), tom 1. *Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941-1945*, knj. 1, *Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941*, Beograd, Vojnoistorijski institut, 1993, XXIX+1051. (Prikaz: Glišić, Venceslav, *Zločini u NDH, Zbornik dokumenata*, Istorija 20. veka, 1/1994; Petranović, Branko, *Genocidna država. Povodom objavljivanja Zbornika dokumenata VII "Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu"*, tom I, "Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941-1945", Vojnoistorijski glasnik, 1-2/1994, 504-533.)
98. *Zločini protiv čovečnosti i međunarodnog prava, Nirnberška presuda i dokumenti o genocidu*, priredio: Ljubomir Prljeta, Beograd, NIU Službeni list SRJ, 1992, 313.
99. *Zločini u logoru Jasenovac*, Zagreb, Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, 1946, 81. (Reprint izdanja: Jasenovac, Spomen područje, 1. izdanje 1977, 2. izdanje 1980).
100. *Žena u borbi 1943/1945*, Reprint, Zagreb, Konferencija za društvenu aktivnost žena Hrvatske, časopis "Žena" i IHRPH, 1974.
101. *Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi, Dokumenti i podaci*, I-II, Zagreb, Glavni odbor Saveza ženskih društava Hrvatske, 1955, 575+544.*
102. *Židovi - izložba o razvoju židovstva i njihovog rušilačkog rada u Hrvatskoj prije 10. IV. 1941., Rješenje židovskog pitanja u NDH*, Katalog izložbe 1. V 1941. - 1. VI 1942. U Zagrebu u Umjetničkom paviljonu na Strossmayerovom trgu, Zagreb, 1942.*

103. Živković, Nikola i Kačavenda, Petar, *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Izabrana dokumenta*, Beograd, ISI, 1998, 396.*
104. *Žrtve rata 1941-1945, Popis iz 1964. godine*, I-XVI; Knjige I-XV: (Bosna i Hercegovina: Banovići - Bosanski Novi 1-819, Bosanski Petrovac - Ključ 820-1628, Konjic - Sanski Most 1629-2324, Sarajevo - Živinice 2325-3101; Crna Gora 1-396; Hrvatska: Beli Manastir - Gračac 1-810, Grubišno Polje - Osijek 811-1638, Otočac - Split 1639-2476, Šibenik - Županja 2477-3287; Makedonija 1-388; Slovenija 1-1020; Srbija: Aleksinac - Mimićevo 1-865, Mionica - Žitorađa 866-1748, SAP Vojvodina 1749-2398, SAP Kosovo 2399-2589). Knjiga XVI: *Žrtve rata 1941-1945, Popis iz 1964. godine*, (Reprint: *Žrtve rata 1941-1945, Rezultati popisa, Beograd, Savezni zavod za statistiku, 1966. /za internu upotrebu/, 85.*), i: *Izveštaj o izvršenom popisu žrtava rata 1941-1945. Savezne komisije za popis žrtava rata 1941-1945*, str. VII-XV). Beograd, Savezni zavod za statistiku, 1992, knj. I-XV, str. 11591 i knj. XVI, str. XV+85.
105. *Žrtve rata 1941-1945, Rezultati popisa*, Beograd, Savezni zavod za statistiku, 1966. (za internu upotrebu), 85
106. *Žrtve rata 1941-1945, Popis iz 1964. godine, Deca*, I-II, Beograd, Savezni zavod za statistiku, 1994, knj. I (Ada - Novi Pazar) 1-836, knj. II (Novi Sad - Županja) 837-1614.
107. *Žrtve rata 1941-1945, Popis iz 1964. godine, Jevreji*, Beograd, Savezni zavod za statistiku, 1992, 717.
108. *Žrtve rata 1941-1945, Popis iz 1964. godine, Ustaški logor Jasenovac*, Beograd, Savezni zavod za statistiku, 1992, 1171.

2. KNJIGE*

*Zvezdicom su označeni naslovi koji se nalaze i u popisu "Objavljeni izvori"

1. Aarons, Mark i Loftus, John, *Pacovski kanali*, Beograd, Glosarijum - Arsvelea, 1991.
2. Acković, Dragoljub, *Istorija informisanja Roma u Jugoslaviji 1935-'94*, Društvo Vojvodine za jezik i književnost Roma Novi Sad i Romski kulturni klub Beograd, Novi Sad, 1994, 179.
3. Acković, Dragoljub, *Roma Genocid in Jasenovac Camp*, Belgrade, The Museum of the Victims of Genocide, Rrominterpress, 1997, 173.
4. Acković, Dragoljub, *Roma Suffering in Jasenovac Camp*, Belgrade, The Museum of the Victims of Genocide, Roma Culture Center, 1995, 117.
5. Acković, Dragoljub, *Slušajte ljudi = Ašunen romalen*, Beograd, Rrominterpress, Radio B 92, 1990, 127+127.
6. Acković, Dragoljub, *Stradanje Roma u Jasenovcu*, Beograd, ABC Glas, 1994, 173.
7. Albahari, David, *Gec i Majer*, Beograd, Stubovi kulture, 1998.
8. Aleksić, Vlado, *Iz zatvora i logora*, Titograd, 1972.
9. *Almanah Republika 1941-1961*, Zagreb, Zora, s.a., 328.
10. *A mosaic of victims: non - Jews persecuted and murdered by the Nazis*, Edited by Michael Berenbaum, New York University Press, New York and London, 1990, 244.
11. Antić, Gavriilo, *Južnomoravci, četvrta srpska NOU brigada*, Beograd, Narodna armija, 1969, 163.
12. *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, (nadnaslov na korici: *Zna li se, 1941-1945*), (redakcija: Ivo Goldstein et al.), Zbornik simpozija "Od antisemitizma do holokaušta" i okruglog stola "Kontraverze oko antifašizma", Zagreb, Židovska općina, 1996, 384.
13. Antonić, Zdravko i Perić, Jeremija, *Birač u NOR-u*, Tuzla, 1982.
14. Antonić, Zdravko, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941*, Beograd, VIZ, 1973, 529.
15. Antonić, Zdravko, *Zapisi Pere Đukanovića, Ustanak na Drini*, Beograd, SANU, Balkanološki institut, 1994.
16. *Arhiv Bosanske krajine Banjaluka 1953-1983*, Vodič kroz arhiv, (priredio: Nebojša Radmanović), Banja Luka, Arhiv Bosanske krajine, 1983, 76.

17. *Arhiv Jugoslavije 1950-1995, Korisnici, teme istraživanja i korišćeni fondovi 1958-1994*. Priredio: Dimitrije Spasojević, Beograd, Arhiv Jugoslavije, 1996, 883.
18. *Arhivski fondovi i zbirke SFRJ, I-IX*, Beograd, Savez arhivskih radnika Jugoslavije. *SR Bosna i Hercegovina*, Beograd, 1981.
19. Arsenić, Borko i Milinković, Đuro P., *Plamen pod Kozarom*, Bosanska Dubica, SUBNOR, 1969, 292.
20. Ašanin, Miodrag, *Do smrti i natrag*, Zagreb, Naprijed, 1963, 284.
21. Ašanin, Miodrag, *Na sudbonosnom raskršću*, Zagreb, 1962.
22. Ašković, Milorad; Marinković, Blagoje; Petrović, Ljubomir, *U logorima u severnoj Norveškoj*, Beograd, SKZ, 1979, X+447.
23. Atanacković, Žarko, *Srem u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji*, Šimanovci, Mesna zajednica, Mesni odbor SUBNOR-a, 1968, 570.
24. Atanacković, Žarko, *Vojvodina u borbi 1941-1945*, Novi Sad, Forum, 1959, 270.
25. Atanacković, Žarko, *Zemun i okolina u ratu i revoluciji*, Beograd, Nolit, 1962, 270.
26. *Atlas of the Holocaust*, by Martin Gilbert, Steinmatsky, Jerusalem - Tel Aviv - Haifa.
27. Avramov, Smilja, *Genocid u Jugoslaviji u svetlosti međunarodnog prava*, Beograd, Politika, 1992, 532.
28. Avramov, Smilja, *Postherojski rat zapada protiv Jugoslavije*, Veternik, LDI, 1997, 460.
29. Azanjac, Dušan, *Bela grobnica*, Beograd, Prosveta, 1955, 266.
30. Azanjac, Dušan, *Preki sud popa Bulića*, Beograd, Prosveta, 1952, 52.
31. Azanjac, Dušan, *Samo na prolazu*, Beograd, Prosveta, 1952, 154.
32. Babac, Pavle, *Velebitsko Podgorje 1941-1945*,
33. Babić, Branko - Slovenac, *Ljudi i bitke na Kozari*, Banja Luka, Glas, i Prijedor, Nacionalni park "Kozara", 1982, 159. (II izdanje); Orig.: *Ljudje in boji na Kozari*, Založila in izdala: Založništvo Tržačkega tiska v Trstu v sodelovanju z založbo Partizanska knjiga v Ljubljani, 1979.
34. Babić, Goran, *Bespuća Franje Tuđmana*, Zemun, Grafopublik, s.a. (1992), 214.
35. Babić, Goran, *Historija hrvatske histerije*, Beograd, Stručna knjiga, 1992, 277.
36. Babić, Goran, *Samo ti, sinko, radi svoj posao, Zapisi 1999*, Izdavač: Nezavisna izdanja Slobodan Mašić, Beograd, 1999, 124.
37. Babić, Jovan, *Drakulići, Uzkrse Drakule, Mrtve priče*, Banja Luka - Beograd, Zadužbina "Petar Kočić", 1998, 208.
38. Baić, Dušan, *Kotar Vrginmost u narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945*, Općinski odbor SUBNOR Vrginmost, Beograd, 1980, 959.

39. Bakić, Milka, *Stradanje Srba kroz vekove, Pesme tuge i bola*, Beograd, izd. autora, 1998, 121.
40. Baković, Anto, *Stradanja crkve u Hrvata u drugom svjetskom ratu, Svećenici žrtve rata i poraća*, Zagreb, izd. autora, 1994, 276.
41. Balen, Šime, *Pavelić*, Zagreb, Društvo novinara Hrvatske, 1952, 144,
42. Banac, Ivo, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji, Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb, 1988, 420.
43. Bancal, Dragan, *Svjedoci bezumlja prošlosti*, Novi Sad.
44. Bandžović, Safet, *Demografska kretanja stanovništva u Bosni i Hercegovini 1941-1945*, magistarski rad, Beograd, 1988.
45. *Banja Luka*, (fotomonografija), Banjaluka, NP Glas, 1970, s.p.
46. *Banja Luka u novijoj istoriji (1878-1945)*, Zbornik radova s naučnog skupa održanog 18-20.11.1976. u Banja Luci, Sarajevo, Institut za istoriju, Banja Luka, Arhiv Bosanske krajine i Muzej Bosanske krajine, 1978, 808.
47. Barac, Antun, *Bijeg od knjige*, Zagreb, 1965.
48. Barac, Antun, *I nisi sam*, Međuopćinski odbor SUBNOR Osijek i Zrinski Čakovec, 1985, 28. (Bibliofilsko izdanje, N° 383/280).
49. Barac, Antun, *KZSTG, Jasenovac, Spomen područje*, 1978, 110.
50. Bartoš, Milan, *Nemačke reparacije posle drugog svetskog rata*, Beograd, 1948.
51. Basta, Milan, *Agonija i slom Nezavisne Države Hrvatske*, Beograd, Rad, 1971, 412.
52. Basta, Milan, *Rat je završen sedam dana kasnije*, Zagreb, Globus, 1976. 446.
53. Basta, Milan, *Rat posle rata, Pavelićevi generali se predaju*, Zagreb, Stvarnost, 1963, 163.
54. Bašić, Rade, *Kozara ljeta četrdeset druge*, Sarajevo, Svjetlost, 1956, 156.
55. Bašić, Rade, *Ustanak i borbe na Kozari 1941-1942*. Beograd, Vojno delo, 1957, 270.
56. Baškot, Pero, *Dvoboj, NOP u borbi protiv fašističkih obavještajnih službi*, Prijedor, Nacionalni park "Kozara", 1978, 184.
57. *Batajnica u NOB 1941-1945. Spomen album*, Batajnica, 1962.
58. Begić, Azra; Kruzović Ibrahim; Damjanović, Danka, *Umjetnost Bosne i Hercegovine 1924-1950*, Katalog izložbe, Sarajevo, Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine, 1985.
59. Begović, Simo, *Logor Banjica 1941-1944, I-II*, Beograd, 1989.
60. Bekić, Milan; Butković, Ivo; Goldstein, Slavko, *Okrug Karlovac 1941. Prilozi za povijest socijalističke revolucije*, Zagreb, IHRPH, 1965, 386.

61. Belović, Anđelko B., *Pali za slobodu, Borci NOR-a i žrtve fašističkog terora stolačkog kraja 1941-1945. godine, Stolac u borbi za slobodu i socijalizam*, OO SUBNOR Stolac, Mostar, 1989, 485.
62. Beljo, Ante, *Jugoslavija, Genocid, Dokumentarna analiza = Yugoslavia, Genocide, A Documented Analysis*, Norton Tribune Publishing, Sudbury, 1985.
63. Beljo, Ante, *YU-genocid, Bleiburg, Križni put, UDBA*, Zagreb - Toronto, 1990.
64. Benigar, Aleksa, *Alojzije Stepinac, hrvatski kardinal*, Rim, ZIRAL, 1974.
65. Benigar, Aleksa, *Zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac*, Zagreb, 1991.
66. Berger, Egon, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Zagreb, Grafički zavod Hrvatske, 1966, 93. (2. izdanje: Jasenovac, Spomen područje, 1978.). (Prikaz: Milenković, D., *Berger Egon, 44 mjeseca u Jasenovcu*, "4. jul", V/1966, br. 212).
67. Bernardac, Christian, *Zaboravljeni holokaust, Pokolj Cigana*, Zagreb, Globus, 1981.
68. Bezina, Petar, *Franjevci provincije Presvetoga Otkupitelja žrtve rata 1942.- 1948*, Knjižnica Zbornika "Kačić", Split, 1996, 404.
69. *Bihaćka republika*, knj. 1, Zbornik članaka, knj. 2, Zbornik dokumenata, Bihać, Muzej AVNOJ-a i Pounja, 1965, 719+564.
70. *Bihać u novijoj istoriji (1918-1945)*, I-II, Zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Bihaću 9. i 10. oktobra 1986, Banjaluka, Institut za istoriju u Banjaluci, 1987.
71. Bilandžić, Dušan, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, glavni procesi*, Zagreb, Školska knjiga, 1979. (II izd.), 463.
72. Bilandžić, Dušan, *Povijest Hrvatske 1918-1995. godine*, Zagreb, 1996.
73. Bilandžić, Dušan, *Od ustanka do pobjede, Kratak pregled oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije naroda Jugoslavije 1941-1945*, Beograd, Rad, 1961, 136.
74. *Bileća u NOR-u i revoluciji*, Bileća,
75. *Bilećani pali u NOR-u 1941-1945. godine*, Bileća,
76. *Bili smo partizani*, (Priredila: Slava Ogrizović), 2. izdanje, Zagreb, Školska knjiga, 1964, 126. (10 izdanja, 1960-1980).
77. *Bili so uporni: zaprti, pregnani, obešeni, ustreljeni na suženjskem delu*, Vodnik po koncentracijskih taboriščih in zaporih, Ljubljana, (uredniški odbor: Bojan Ajdič, et. al.), Komisija za bivše politične zapornike, internirance in izgnance pri RO ZZB NOV Slovenije, 3. izdanje, 1981, 192.
78. Blažević, Jakov, *Mač a ne mir*, Mladost Zagreb, Prosveta Beograd, Svjetlost Sarajevo, 1980, 477.
79. Blažević, Jakov, *Tražio sam crvenu nit*, Zagreb, "Zagreb", 1976, 412.
80. *Bleiburg 1945-1995*, Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa u Zagrebu 1995, Zagreb, Hrvatska matica iseljenika, 1997, 316,
81. *Bleiburg - uzroci i posljedice, Spomen zbornik 40-te godišnjice tragedije*, priredivač: V. Nikolić, Knjižnica Hrvatske revije, München - Barcelona, 1988.

82. *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda*, priredio: V. Nikolić, München - Barcelona, 1976, 494.
83. Bloka, František, *Medicina na krivih putih*, Zvezd borec, Ljubljana, 1966.
84. Boban, Ljubo, *Kontraverze iz povijesti Jugoslavije*, I-III, Zagreb, Školska knjiga, 1987-1990.
85. Bogavac, Tomislav, *Nestajanje Srba*, Niš, Prosveta, 1994, 340.
86. Bokan, Branko (Goluba), *Tragom prošlosti i borbe, Perna, Pištaline i Čojluka u NOB-i 1941-1945. godine*, Zemun, Štamparija i knjigoveznica "Sava Mikić", 1984, 245.
87. Bokan, Branko J., *Genocid nad Srbima Bosanske Krajine 1941-1945. = Genocide of the Serbs of Bosnian Krayina 1941-1945*, (paralelni tekst na srpskom i engleskom), Beograd, Evropsko slovo, 1996, 113+ilustr.
88. Bokan, Branko, *Prvi krajiški NOP odred*, Beograd, VINC, 1988, 491.
89. Bokan, Branko J., *Srez Sanski most u NOB 1941-1945*, Edicija Sanski Most, I-III, Knj. 2. i 3, Sanski Most, Skupština opštine, 1980, 608+748.
90. *Borci i žrtve fašizma Titovog Drvara*, Titov Drvar, Skupština opštine, 1987, 887.
91. *Borci na Kordunu 1941. Spomen album*, priredio: Miloš Gaćeša, Zagreb, Prosvjeta, 1986, 328.
92. Borčanski, Stevan, *Genocid nad građanima Sremskih Karlovaca 1941-1945*, Sremski Karlovci, SUBNOR, 1997, 213.
93. Borojević, Ljubomir, *Baljska četa*, Bosanska Kostajnica, SUBNOR Bos. Kostajnica, Kalenderi i Donja Slabinja., 1982, 79.
94. Borojević, Ljubomir; Samardžija, Dušan; Bašić, Rade, *Peta kozaračka brigada*, Beograd, VIZ, 1972, 323.
95. Borovčanin, Drago, *Izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti u uslovima NOP-a*, Sarajevo, Svjetlost, 1979, 300.
96. *Bosansko Grahovo u narodnooslobodilačkom ratu 1941-1945*, Zbornik sjećanja, Bosansko Grahovo, SUBNOR opštine, 1971, XVI+730.
97. *Bosansko-krupska opština u ratu i revoluciji*, Krupa, 1969.
98. Bošković, Milo, *Antijugoslovenska fašistička emigracija*, Beograd, Sloboda i Novi Sad, Dnevnik, 1980, 365.
99. Bošković, Milo, *Šesta kolona*, Zagreb, Birotehnika i Novi Sad, Dnevnik, 1985, XVI+482.
100. Božičević, Srećko, *Jame (kao) grobnice*, Zagreb.
101. Božić, Ivan; Ćirković, Sima; Ekmečić, Milorad; Dedijer, Vladimir, *Istorija Jugoslavije*, Beograd, Prosveta, 1973, 608.
102. Božović, Branislav, *Nacistička obaveštajna služba*, Beograd, Odeljenje za organizaciju i stručno obrazovanje službenika SDSUP-a, 1963, 179.

103. Božović, Luka, *Fočanska partizanska republika*, Muzej fočanskog perioda NOB-a Foča i Muzej revolucije BiH Sarajevo, Foča, 1982, 308.
104. Brčić, Rafael i Bogovac, Mile, *Livanjski kraj u revoluciji*, Livno, OO SUBNOR, 1978, 400.
105. *Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB*, Tuzla, 1985.
106. Brdar, Simo, *Gradina D*, Banja Luka, Glas srpski, 1994, 23.
107. Brkić, Zvonko, *Bilogorska sjećanja (Istočna Bilogora 1941. i 1942. godine)*, Grubišno Polje, OK SK Grubišno Polje, 1969, 86.
108. Brlošić, Stjepan, *Đakovština u NOB-i i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, Đakovo, Skupština općine, 1986, 488.
109. Brunović, Milan, *Kalnik u borbi, Historijat Kalničkog partizanskog odreda*, Zagreb, "27. srpanj", 1953, 328.
110. Brunović, Milan, *Novi Marof u prošlosti, NOB-i i danas*, Zagreb, IPP "Zagreb", 1978, 620.
111. Brunović, Milan, *Samobor*, Zagreb, "Zagreb", 1972, 423.
112. Budinić, Franjo, *Seljaštvo i ustaški pokret*, Zagreb, 1942.
113. Bukvić, Milan, *Otočac i Brinje u NOR-u 1941-1945*, Otočac, SUBNOR općine, 1971, 536.
114. Bulajić, Milan, *Jasenovac, Ustaški logori smrti, "Srpski mit?", Hrvatski ustaški logori genocida nad Srbima, Jevrejima i Ciganima*, Beograd, Muzej žrtava genocida, Stručna knjiga, 1999, 863.
115. Bulajić, Milan, *"Jasenovački mit" Franje Tuđmana, Genocid nad Srbima, Jevrejima i Ciganima* (naslov na koricama: *Nezavisna Država Hrvatska, Jasenovac, Sistem ustaških logora smrti, Tuđmanov jasenovački mit*), Beograd, Stručna knjiga, 1994, 203+36 fot. i faks.
116. Bulajić, Milan, *Misija Vatikana u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, "politika Stepinac", razbijanje jugoslovenske države i pokatoličavanje pravoslavnih Srba po cijenu genocida, stvaranje Civitas Dei, Antemurale Christianitatis*, I-II, Beograd, Politika, 1992, 1172.
117. Bulajić, Milan, *Razbijanje jugoslovenske države 1991/1992 - zločin protiv mira, Odgovornost Vatikana i Njemačke*, Beograd, SKZ, 1994, 372.
118. Bulajić, Milan, *(Role of the Vatican) The Role of the Vatican in the Break-up of the Yugoslav State, the mission of the Vatican in the Independent State of Croatia, (Ustashi Crimes of Genocide)*, Belgrade, Ministry of Information of the Republic of Serbia, 1993, 224. (*Isto*, Beograd, Stručna knjiga, 1994, 239).
119. Bulajić, Milan, *The Independent State of Croatia, Jasenovac, The system of Ustasha death Camps, Tudjman's "Jasenovac myth" (Tudjman's "Jasenovac Myth": genocide against Serbs, Jews and Gypsies, and UNESCO World Heritage)*, Belgrad, Stručna knjiga, 1996, 187.

120. Bulajić, Milan, *Tudjman's "Jasenovac Myth", genocide against Serbs, Jews and Gypsies*, (naslov na koricama: "*Jasenovac Myth*"), Belgrade, Stručna knjiga, 1994, 125+20.
121. Bulajić, Milan, *Tudjman's "Jasenovac Myth", ustasha crimes of genocide*, (naslov na koricama: *Ustasha Crimes of Genocide, Tudjman's "Jasenovac Myth"*), Belgrade, The Ministry of information of The Republic of Serbia, 1992, 100.
122. Bulajić, Milan, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, I-IV, Beograd, Rad, knj. I-II, 1988, 892+956, knj. II-IV, 1989, 1350.
123. Bulat, Rade, *Žumberak i Pokuplje u NOB*, Zagreb, Kultura, 1951, 302.
124. Bulatović, Ljiljana i Spasić, Božidar, *Smrt je njihov zanat, Dokumenti ustaškog terora*, Beograd, Politika i Paladin, 1993, 109.
125. Bulatović, Radomir, *Koncentracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Gradinu, Istorijsko-sociološka i antropološka studija*, Sarajevo, Svjetlost, 1990, 451. (Prikaz: Petranović, Branko, *Radomir Bulatović, Koncentracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Gradinu*, Beograd, Vojnoistorijski glasnik, 3/1991, 328-334; Petranović, Branko, *Radomir Bulatović, Koncentracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Gradinu, istorijsko-sociološka i antropološka studija* (Reč prilikom promocije u Sarajevu, 12. februara 1991.), Istorija 20. veka, br. 1-2/1990, 213-218).
126. Bulatović, Radomir i Nikić, Dušan, *Partizanski dječji domovi u Bosni i Hercegovini od 1941. do 1943. godine*, Sarajevo, Polet, 1986.
127. Bušić, Bruno, *Jedino Hrvatska, Sabrani spisi*, ZIRAL, Toronto - Zürich - Chicago, 1983, 737.
128. Buzetić, Saša, *Život za slobodu, Narodni heroj Nada Dimić*, Zemun, Ekonomska škola, 1963.
129. Bzik, Mijo, *Ustaška borba*, Objelodanjuje Državni izvještajni i promidžbeni ured, Zagreb, 1942.
130. Bzik, Mijo, *Ustaška pobjeda u danima ustanka i oslobođenja*, (naslov na koricama: *Ustaška pobjeda*), Zagreb, Naklada Glavnog Ustaškog Stana, 1942, 112.
131. Caitung Severin and Marge, *The Darkest Years*, Holokaust Memorial Foundation of Illinois, Skokie, Illinois, 1994.
132. Caratan, s. M. Alojzija i Mutić, s. M. Božena, *Provincija Božje providnosti Družbe Kćeri Božje ljubavi 1882-1982*, Split - Zagreb, 1982.
133. Carin, Vladimir, *Smrt je hodala četveronoške*, Zagreb, Mladost, 1961, 188.
134. *Catena mundi, Srpska hronika na svetskim verigama*, I-II, (priredio: Predrag R. Dragić Kijuk), Beograd, Matica Srba i iseljenika, Kraljevo, Ibarske novine, 1992, 880+952.
135. Cenčić, Vjenceslav, *Enigma Kopinič*, I-II, Beograd, Rad, 1983.
136. Čiliga, Ante, *Sam kroz Europu u ratu*, Rim, 1978.
137. Cohen, Philip J., *Drugi svjetski rat i suvremeni četnici*, Zagreb, Ceres, 1997.

138. Cohen, Philip J., *Serbia's secret War, Propaganda and the Deceit of History*, Texas A&M University press, College Station, 1996, 235. (Cohen, Philip J., *Srpski tajni rat, Propaganda i manipulacija historijom*, Prevod s engleskog, Sarajevo, Ljiljan, 1996; Cohen, Philip J., *Tajni rat Srbije, propaganda i manipulacija poviješću*, Zagreb, Ceres, 1997.).
139. Colić, Mladen, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941*, Beograd, Delta-Press, 1973, 485. (Prikazi: Brčić, Rafael, *O knjizi Mladena Colića: Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941.*, ČSP, VI/3 (16)/1974, 121-133; Konjević, Mile, *Mladen Colić, Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941*, Pregled, br. 9, Sarajevo, 1974, 967-972; Konjević, Mile, *Povodom Colićeve dileme "Naučna kritika ili poziv na anatemu"*, /Diskusija/, Časopis za suvremenu povijest, 2-3/1976, 81-91; Konjević, Mile, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska (II)*, /Diskusija/, Pregled, br. 6, Sarajevo, 1977, 789-794.)
140. Colić, Mladen, *Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije*, Beograd, Zajednica instituta za izučavanje novije istorije naroda Jugoslavije, 1977.
141. Crljen, Danijel, *Načela ustaškog pokreta*, Zagreb, Naklada odgojnog odjela ustaške vojnice, 1942.
142. Crljen, Danijel, *Naš Poglavnik*, Zagreb, 1943.
143. Crnobori-Oprijan, Vera, *Narodni heroji Banije i Siska*, Zagreb, "27. srpanj", 1957, 154.
144. Cvetković, Stevo - Pop, *Iz logora Jasenovac u partizane*, Nova Gradiška, Narodno sveučilište, 1969, 60.
145. Cvetković, Zdravko B., *Sedamnaesta slavonska NOU brigada*, Beograd, VIZ, 1978, 344.
146. Cvitković, Ivan, *Ko je bio Alojzije Stepinac*, 2. izd., Sarajevo, Oslobođenje, 1986, 336.
147. Cvrlje, Vjekoslav, *Vatikan u suvremenom svijetu*, Zagreb, 1980.
148. *Čabarski kraj u radničkom pokretu i NOR-u 1941-1945*, Rijeka, Centar za historiju radničkog pokreta, 1985.
149. Čaušević, Izudin, *Dvadeseta krajiška brigada*, Beograd, VIZ, 1971, 242.
150. *Čazma u prošlosti i danas, Simpozij o 750. obljetnici osnivanja Čazme*, Zbornik radova čitanih na simpoziju o 750. obljetnici osnivanja Čazme održanog u Čazmi studenog 1976, Čazma, 1979, 271.
151. Čehić, Namik, *Prozorski kraj u oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941-1942*, Prozor, 1985.
152. Čekerinac, I., *Selo Bosut u ratu, Hronologija događaja*, Novi Sad, Dnevnik, 1968, 237.
153. *Četrdeset prva, Ustanak naroda Jugoslavije*, Beograd, Mlado pokolenje, 1961, 936+XVI.
154. Čepo, Zlatko, *Željezara Sisak 1938-1968*, Sisak, 1968.
155. Čerkez, Vladimir, *Bez povratka*, Sarajevo, Svjetlost, 1955.

156. Čerkez, Vladimir, *Brojevi i ljudi*, Poeme, Jasenovac, Spomen područje, 1984, 200.
157. Čerkez, Vladimir, *Sjaj života sjena smrti*, Pripovjetke.
158. *Četrdeset godina*, Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog pokreta 1917-1945, I-VII, 1941-1945, knj. 5-7, Beograd, Kultura, 1961, 513+603+720.
159. *Četrdeset prva, Ustanak naroda Jugoslavije*, Beograd, Mlado pokoljenje, 1961, 936.
160. *Četvrta godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Like, Pokuplja i Žumberka*, Zbornik XI, Karlovac, Historijski arhiv, 1981, 1022.
161. *Činjenice o Zapadnoj Slavoniji*, Pakrac, Regionalno udruženje Srba Zapadne Slavonije, 1992, 76+33 karte.
162. Čolaković, Drago H., *Jasenovac, 21.8.1941-31.3.1942*. Sarajevo, Svjetlost, 1948, 128.
163. Čolaković, Drago H., *Kronika iz pakla: Jasenovac, 21.8.1941-31.3.1942*. Jasenovac, Spomen područje, 1971, 94.
164. Čolaković, Drago, *Logori ljudskog uništenja*, Beograd, Prosveta, 1952, 174.
165. Čolaković, Rodoljub, *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, Beograd, 1956.
166. Čubelić, Tomo i Milostić, Milovan, *Pregled historije narodnooslobodilačkog rata i revolucije naroda Jugoslavije*, Zagreb, Matica hrvatska, VIII prepravljeno i dopunjeno izdanje, 1959, 216.
167. Čubrić, Milan, *Između noža i križa*, Beograd, Književne novine, 1990, 218.
168. Čučković, Goran, *Jedenje bogova*, Zemun, Arion, VII izdanje, 1988.
169. Čulinović, Ferdo, *Jugoslavija između dva rata*, I-II, Zagreb, Historijski institut JAZU, 1961.
170. Čulinović, Ferdo, *Okupatorska podela Jugoslavije*, Beograd, Vojnoizdavački zavod, 1970, 688.
171. Čulinović, Ferdo, *Razvitak jugoslavenskog federalizma*, Zagreb, Školska knjiga, 1952, 167.
172. Čulinović, Ferdo, *Slom stare Jugoslavije*, Zagreb, Školska knjiga, 1958.
173. Čulinović, Ferdo, *Staranje nove jugoslavenske države*, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, 1959, 327.
174. Čaće, Ive, *Ruže u oluji*, Pjesme, Sarajevo, Svjetlost, 1951,
175. Čaće, Ive, *Sa vrela slobode*, Zagreb, Nakladni zavod Hrvatske, 1954, 79.
176. Čemalović, Enver, *Mostarski bataljon*, Mostar, 1986.
177. Čorović, Vladimir, *Crna knjiga, Patnje Srba Bosne i Hercegovine za vreme Svet-skog rata 1914-1918*, Beograd, 1920.
178. Čorović, Vladimir, *Istorija Jugoslavije*, Beograd, Narodno delo, 1933.

179. Čurguz, Dragutin i Vignjević, Milorad, *Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski (Kozarački) odred "Mladen Stojanović"*, Prijedor, Nacionalni park "Kozara", 1982.
180. Dakić, Mile, *Petrova mi Gora mati*, Zagreb, Prosvjeta, 1983.
181. *Da se ne zaboravi*, Sarajevo, "Veselin Masleša", 1961, 178.
182. Dabić, Radovan - Rako i Papić, Milan, *Nevesinjski pali u borbi za slobodu 1941-1945*, Beograd, 1984.
183. Dačić, Dušan, *Poema o Jasenovcu*, Beograd, Sfairis, 1994, 99.
184. Damjanović, Danilo, *Ustanak naroda Hrvatske 1941. u Srbu i okolini*, Zagreb, Progres, 1972, 324.
185. Danon, Cadik, *Jasenovac, Priče preživelog*, rukopis pripremljen za štampu, 108.
186. Davidov, Dinko, *Ogrešenje*, Šabac, 1986.
187. Deak, Andrija, *Pod žutom trakom*, Beograd, Prosveta, 1953, 327.
188. *Deca i rat, Jugoslavija 1941-1945*, (gl. i odg. urednik i autor teksta: Jovanović Vojta), Beograd, Mladost, 1962, 132.
189. *Deca, rat, revolucija, Poruke NOB u brizi za djecu - Titovoj generaciji slobode*, Zbornik radova sa jugoslovenskog savetovanja održanog u Zagrebu aprila 1980, Beograd, Jugoslovenska konferencija za socijalne delatnosti, 1981, 747.
190. Dedijer, Vladimir, *Dnevnik*, I-III, Beograd, Državni izdavački zavod Jugoslavije, 1945-1946. (*Dnevnik*, I, od 6. aprila 1941 do 27. novembra 1942, 1945, 413; *Dnevnik*, II, od 28. novembra 1942 do 10. novembra 1943, 1946, 602; *Dnevnik* III, od 10. novembra 1943. do 7. novembra 1944, 1950, 297.).
191. Dedijer, Vladimir, *Jasenovac - das jugoslawische Auschwitz und der Vatikan*, Ahriman-Verlag, Freiburg, 1988 (1. izd.), 1989. (2. izd.), 1991. (3. izd.), 277.
192. Dedijer, Vladimir, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, knj. 2. Rijeka, Liburnija i Zagreb, Mladost, 1981, 1262.
193. Dedijer, Vladimir, *Partizanske štamparije*, Beograd, Kultura, 1945, 158.
194. Dedijer, Vladimir, *The Yugoslav Auschwitz and the Vatican, the Croatian massacre of the Serbs during World War II*, (Prevod s nemačke verzije: *Jasenovac - das jugoslawische Auschwitz und der Vatikan*, naslov orig.: *Vatikan i Jasenovac*), Published by Prometheus Books, Buffalo, 1992, 444.
195. Dedijer, Vladimir, *Vatikan i Jasenovac, Dokumenti*, Beograd, Rad, 1987, 788.*
196. Dedijer Vladimir i Miletić, Antun, *Genocid nad Muslimanima, Zbornik dokumenata i svjedočenja*, Sarajevo, Svjetlost, 1990, 551.* (Prikaz: Radusinović, Milorad, *Vladimir Dedijer i Antun Miletić, Genocid nad Muslimanima 1941-1945*, Istorija 20. veka, br. 1-2/1991).
197. Dedijer, Vladimir i Miletić, Antun, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944*, Beograd, Prosveta, 1989, 935.*

198. Dedijer, Vladimir i Miletić, Antun, *Protiv zaborava i tabua (Jasenovac 1941-1991)*, Sarajevo, IP Pregres i Udruženje za istraživanje genocida i ratnih zločina Beograd, Sarajevo, 1991, 535.*
199. Dejanović, Ostoja, *Laminci u NOB, zapisi i sjećanja*, Prijedor, Nacionalni park "Kozara", 1991, 311.
200. *Demografska kretanja i karakteristike stanovništva Jugoslavije prema nacionalnoj pripadnosti*, Beograd, Institut društvenih nauka, 1978.
201. Deschner, Karlheinz, *Die Politik der Päpste im 20. Jahrhundert, Von Pius XII 1939 bis zu Johannes Paul II 1991*, Rowohlt, (1982), 1991.
202. Deschner, Karlheinz, *Mit Gott und den Faschisten*, Stuttgart, 1965.
203. *Deseti kongres istori;ara Jugoslavije (15-17. Januar 1998)*, Zbornik radova, Organizovao: Savez istoričara Jugoslavije, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1998, 869.
204. *Die Ermörderung der europäischen Juden, Eine umfassende Dokumentation des Holocaust 1941-1945*, hrgb. von Peter Langerich, München - Zürich, 1990.
205. Dimitrijević, Vojin, *Terorizam*, Beograd, Radnička štampa, 1982, 272.
206. Dizdar, Zdravko i Kujundžić, M., *Doprinos Hrvatske pobjedi antifašističke koalicije*, Zagreb, 1995.
207. *Djeca Hrvatske i narodnooslobodilačka borba*, Zagreb, Gradski odbor SRVI, 1955, 101.
208. *Djeca u bodljikavoj žici*, (Bunić, Lika), Izd. "Omladinskog borca", oktobar 1942, str. 8.
209. *Djelatnost KPJ do aprila 1941. na području Karlovca, Korduna, Like i Pokuplja*, Zbornik I, Karlovac, Historijski arhiv, 1969, 774.
210. Dmitrašinić, Radivoje, *Savest u žicama*, Beograd, 1973.
211. Doder, Milenko, *Kopinič bez enigme*, Zagreb, CIP, 1986.
212. Domankušić, Antun i Miletić, Antun, *Narodni heroj Stjepan Sekulić - Jucko (1922-1944)*, Vinkovci, Štab TO općine, 1983, 48.
213. Dorich, William, *Jasenovac, then and now: a conspiracy of silence*, First International Conference and Exhibition on the Jasenovac Concentration Camp, Sponsored by the Holocaust Resource Center Kingsborough Community College, C.U.N.Y., NY, (Katalog), Published October 30, 1997, SAVA - Serbian American Voters Alliance, Pittsburgh, PA.
214. Dorich, William, *The Serbian Genocide 1941-45*, Published by the Serbian Orthodox Diocese of Western America, Los Angeles, CA, 1991.
215. Dragić, Mile, *Tragedija sela Mlake i Jablanca u toku II svjetskog rata 1941-1945*, Novska, OOSUBNOR, MZ Mlaka i Spomen područje Jasenovac, 1989, 328.

216. Dragojlov, Fedor, *Der Krieg 1941-1945 auf dem Gebiet des Unabhaengigen Staates Kroatien*, Allgemeine schweizerische Militaerzeitschrift, Fraunfeld, Hefte 5,6,7, 1956.
217. *Draksenić*, (tekst: Branko Radoš), izd.: MZ Draksenić, štampa: Nova štampa, Bosphanska Gradiška, s. a., 83.
218. Drakulić, Pero, *Korak do smrti*, Jasenovac, Spomen područje, 1977, 78.
219. *Druga godina NOR-a na području Karlovca, Korduna, Like, Pokuplja i Žumberka*, Zbornik VI, Karlovac, Historijski arhiv, 1973, 854.
220. *Druga krajiška brigada, Ratna sjećanja*, Beograd, 1988.
221. *Drugi svetski rat*, tom I-IV, Beograd, Vojnoistorijski institut, 1959-1967..
222. *Drugi svetski rat 1939-1945*, knj. 1-2, Beograd, Mladost, 1969.
223. *Drugi svetski rat*, (Milutin Marković, Nikola Mraović, Jovan Vujošević), Beograd, BIGZ, 1972, 351.
224. *Drugi svetski rat*, knj. 1-2, (Jovan Marjanović, Petar Brajović, Nikola Mraović i dr.), Beograd, Vuk Karadžić i Mladost, 1973.
225. *Drugi svjetski rat*, knj. 1-3, Zagreb, Mladost, Ljubljana, Mladinska knjiga i Beograd, Narodna knjiga, 1980.
226. *Drugi svetski rat i Jugoslavija*, Vojnoistorijski glasnik, tematski broj (1/1995), Beograd, Vojnoistorijski institut, 1995.
227. *Drugi svjetski rat i mir među narodima*, Zbornik radova, Zagreb, 1972.
228. *Drugi svjetski rat - 50 godina kasnije*, I-II, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog u Podgorici 20-22. septembra 1995. godine, Podgorica, CANU, Beograd, SANU, Beograd, 1997, 719-579.
229. *Drugi svetski rat, Pregled ratnih operacija*, I-V, Beograd, Vojnoistorijski institut, 1964-1970.
230. *Drvar 1941-1945. Sjećanja učesnika*, I-V, Drvar, Skupština opštine, 1972-1978.
231. *Dubrovnik u NOR-u 1941-1945*, Zbornik, Split, IHRPD, 1985.
232. *Duga Resa, Radovi iz dalje prošlosti, NOB-e i socijalističke izgradnje*, Zbornik XV, Karlova, Historijski arhiv, 1986.
233. *Dugoselski kraj kroz vjekove*, Dugo Selo, 1992.
234. Duhaček, Antun, *Četrdeset prva u novogradiškom kraju, Građa za povijest NOB*, Nova Gradiška, Narodno sveučilište "M. A. Reljković", 1984, 360.
235. Dukić, Mijo, *Glina i okolica*, Zagreb, 1980.
236. *(Dvadeset) 20 godina omladinskih radnih akcija*, Beograd, Mladost, s.a.
237. *Dvadeseto stoleće: Logorski vek, "Polja"*, Časopis za kulturu, umetnost i društvena pitanja, Novi Sad, XXXVII, avgust - septembar 1991, br. 390-391. (tematski broj), p. 281-372.

238. *(Dvadeset prva Srpska udarna divizija) XXI S.U.D. kroz ofanzivu*, Izdao: P.O. XXI S.U.D., april, maj, jun 1945.
239. *Dvor na Uni, Od prijeslavenskog doba do naših dana*, Zbornik naučnih i publicističkih radova, (urednik: Miloš Joka), knj. 1, Dvor na Uni, Skupština općine, 1991, 711.
240. Džadžić, Petar, *Nova ustaška država*, Beograd, 1990.
241. Džadžić, Petar, *Srbi u Hrvatskoj na udaru "rasne revolucije" u XIX i XX veku*, Beograd, Stručna knjiga, 1991, 116.
242. Džakić, Lazar, *Slavonija se budi*, Vukovar, 1970.
243. Dželetović Ivanov, Pavle, *21. SS divizija Skenderbeg*, Beograd, Nova knjiga, 1987.
244. Džoić, Dragomir, *Ustaški zločini u logoru Jasenovac kao primjer represivnog sistema NDH*, magistrarski rad, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1980.
245. Đaković, Dušan, *Jasenovačke ruže u oblaku bijelu*, (Pesme), Sjaj, Sremske Laze, Beograd, 1994, 39.
246. *Đakovo i njegova okolica*, Zbornik Muzeja Đakovštine, knj. 1, sv. 1, Đakovo, 1978.
247. Đorđević, Milan, *Zapis o Jarku*, Šabac, Glas Podrinja, 1957, 77.
248. Đorđević, Obren, *Leksikon bezbednosti*, Beograd, Privredapublik, 1989, 543.
249. Đorđević, Žarko V., *Pakao, Hronika konclogora Mauthausen*, Beograd, 1974.
250. Đorđević, Životije, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*, Beograd, ABC-Grafik, 1997, 256, s graf. prik. i geogr. kar.
251. Đuković, Isidor, *21. srpska divizija*, Beograd, ISI, 1995, 456.
252. Đuretić, Veselin, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, I-II, Beograd, Narodna knjiga, Balkanološki institut SANU, 1985. 394+420. (II izd.: Braunschweig, 1987).
253. Đuretić, Veselin, *Vlade na bespuću*, Beograd, Narodna knjiga, 1982.
254. Đurić, Borislav, *Tenja u NOB*, Beograd, 1985, 187.
255. Đurić, Đorđe, *Besmrtna kao vječnost, Poema o narodnom heroju Nadi Dimić*, Sisak, OK NOH, 1962.
256. Đurić, Đorđe, *Epitaf kraj zelene rijeke*, Poema, Tekst na spomeniku palim borcima i Popis: Slabinjci poginuli u NOB, Nikad vas nećemo zaboraviti, Kostajnica, Kostajnički list, 1981, 63.
257. Đurić, Đorđe, *Evropom između žica*, Jasenovac, Spomen područje, 1973. (2. izd.).
258. Đurić, Đorđe, *Jato crnih ptica*, Pjesme, Sisak, 1965.
259. Đurić, Đorđe, *Pakao kraj rijeke*, Roman, Zagreb, Školske novine, 1986, 206.
260. Đurić, Đorđe, *Pedeset mrtvih razreda spava*, Poema, Zagreb, Školska knjiga, 1981, 33.
261. Đurić, Đorđe, *Sjećanje*, Pjesme, Sisak, KO SSRN, 1961.

262. Đurić, Ljuban, *Banijski partizanski odred '41-'45*, Beograd, Vojnoizdavački i novinski centar, 1988, 384.
263. Đurić, Ljuban, *Gage kod Dvora na Uni*, Čačak, Litopapir, 1992, 55.
264. Đurić, Rajko, *Seobe Roma, Krugovi pakla i venac sreće*, Beograd, 1987.
265. Đurić, Veljko Đ., *Golgota Srpske pravoslavne crkve 1941-1945*, 3. izdanje, Beograd, ABC grafik, 1998, 548.
266. Đurić, Veljko Đ., *Prekrštavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj - Prilozi za istoriju verskog genocida*, Beograd, 1991.
267. Đurić, Veljko Đ., *Ustaše i pravoslavlje, Hrvatska pravoslavna crkva*, Beograd, Beletra, 1989, 284. (Ocene i prikazi: Milorad P. Radusinović, *Veljko Đ. Đurić, Ustaše i pravoslavlje*, Istorija 20. veka, br. 1-2/1990.).
268. Đurić, Veljko Đ., i Mijatović, Miličko, *Ilustrovana istorija četničkog pokreta*, Beograd, Narodna knjiga, Alfa i Sezam, 1993.
269. Ekmečić, Đuro, *Prebilovci neprebolna rana srpska*, Beograd, izd. autora, 1994, 384.
270. Ekmečić, Milorad, *Ogledi iz istorije*, Beograd, Službeni list SRJ, 1999. 499.
271. Ekmečić, Milorad, *Srbija između Srednje Evrope i Evrope*, Beograd, Stručna knjiga i Politika, 1992.
272. *Enciklopedija hrvatske umjetnosti*, I, Zagreb, LZ "Miroslav Krleža", 1995.
273. *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*, Zagreb, Školska knjiga, 1980.
274. *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 4, i sv. 8, Zagreb, JLZ, 1960. i 1971.
275. *Enciklopedija likovne umjetnosti*, I-IV, Zagreb, JLZ, 1959-1966.
276. *Encyclopedia of the Holocaust*, Vol. 2.
277. Erjavec, T., *Španovica, Kronika nastanka i nestanka*, Zagreb, 1992.
278. *Etnički sastav stanovništva Srbije i Crne Gore i Srbi u SFR Jugoslaviji*, Edicija: Etnički prostor Srba, knj. 1, Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet, Beograd, Stručna knjiga, 1993, 328.
279. *Etnološka građa o Romima - Ciganima u Vojvodini*, I, Novi Sad, Vojvođanski muzej, 1979, 419.
280. Falconi, Carlo, *Il silenzio di Pio XII*, Milano, 1965.
281. *Fašističke i profašističke organizacije i banditizam u Jugoslaviji*, (štampano kao rukopis), Beograd, s.e., 1953, 447.
282. *Fašizam i neofašizam*, Zbornik izlaganja na međunarodnom znanstvenom skupu 13-15.11.1975. u Zagrebu, Zagreb, Fakultet političkih nauka i SDD SSOH, 1976, 404.
283. Favez, Jean - Claude, *Une mission impossible, Le CIRC, les deportations et les camps de concentration nazis*, Edition Payot, Lausanne, 1988, 429.

284. Ferenc, Tone *Nacistička raznarodnovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945*, Maribor, 1968. (Isti, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941. do 1945.*, Beograd - Ljubljana, Partizanska knjiga, 1979, 747).
285. Fings, Karola; Lissner, Cordula; Sparing, Frank, "... einziges Land, in dem Judenfrage und Zigeunerfrage gelöst." *Die Verfolgung der Roma im faschistisch besetzten Jugoslawien 1941-1945*, Herausgegeben vom Rom e, V. Köln, s.a., 140.
286. Frankl, Viktor E., *Zašto se niste ubili, Uvod u logoterapiju*, Zagreb, 1982.
287. Frick, Gert, *Kroatien 1941-1945, Der "Unabhängige Staat" in der Sicht des Bevormächtigten Generals in Agram, Gleise v. Horstenau*, Freiburg, 1972.
288. *Gacka dolina i okolina na predstraži srpstva i pravoslavlja*, Četnici Gacke doline, Kanada, 1991, 687.
289. Gajić, Milorad, *Partizanski novinar Nikica Pavlić*, Banja Luka, 1979.
290. Gavrić, Milan, *Otkosi smrti*, Beograd, Narodna armija, 1977, 78.
291. Gavrilović, Žarko, *Na braniku vere i nacije*, Beograd, 1986.
292. Gelo, Jakov, *Demografske promjene u Hrvatskoj 1870. do 1981. godine*, Zagreb, 1987, 315.
293. *Genocid nad Srbima 1941-1945. = Genocide against the Serbs 1991/92*, knj. I *Žrtve = Victims*, knj. 2, *Spomenici = Monuments*, (Katalog izložbe), Muzej primenjene umetnosti, Beograd, 1992, 220+112.
294. *Genocid nad Srbima u II svetskom ratu*, Zbornik, Međunarodni naučni skup Odbora SANU za sakupljanje građe o genocidu protiv srpskog naroda i drugih naroda Jugoslavije u XX veku, održan od 23. do 25. oktobra 1991. godine, Muzej žrtava genocida i Srpska književna zadruga, Beograd, 1995, 796. (Prikaz: Koljanin, Milan, *Genocid nad Srbima u II svetskom ratu*, Istorija 20. veka, br. 1-2/1991.)
295. *Gestapo u Jugoslaviji*, Zagreb, CIP, 1977.
296. Gizdić, Drago, *Dalmacija 1941; 1942; 1943; 1944/45*, Zagreb, Epoha, 1964.
297. *Glamoč u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji 1941-1945, Sjećanja*, I-II, Glamoč, Opštinski odbor SUBNOR-a, 1985, 736+596.
298. Gligorijević, Milo, *Rat i mir Vladimira Dedijera*, Beograd, Narodna knjiga, s.a.,
299. *Glina - glinski kraj kroz stoljeća*, Glina, Skupština općine, 1988.
300. Glišić, Venceslav, *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941-1944*, Beograd, Rad, 1970.
301. Gojo Riste Dakina, *Genocid nad Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Budi katolik ili umri*, Beograd, Institut za savremenu istoriju, 1994, 342. (Prikaz: Božanović, Sonja, *Gojo Riste Dakina, Genocid nad srpskim narodom u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Istorija 20. veka, 2/1944; Kačavenda Petar, *Gojo Riste Dakina, Genocid nad Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Budi katolik ili umri*, Vojnoistorijski glasnik, (Ocene i prikazi), br. 1-2/1994, 444-445.)
302. Golac, Stipe, *Jadovno*, Gospić, 1985.
303. Gončin, Milorad, *4. srpska brigada*, Beograd, ISI, 1966, 823.

304. Gončin, Milorad i Rauš, Stevo, *Prva krajiška udarna brigada*, Beograd, VIZ, 1981.
305. *Gorski kotar u radničkom pokretu i NOV*, Zbornik radova, Rijeka, centar za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, 1974, 479.
306. *Građa za monografiju Bosanski Šamac i okolina*, Bosanski Šamac, 1988.
307. Grbović, Dušan, *Nemiri*, Međurepublička kulturno-prosvjetna zajednica sa sjedištem u Pljevljima, Pljevlja, 1976, 136.
308. Green, Gerald, *Holokaust*, Zagreb, GZMH, 1979.
309. Gregorić, Pavle, *Narodnooslobodilački pokret u zapadnoj Slavoniji, Moslavini i Bjelovarskom okrugu 1941. godine, Sjećanja*, Slavonski Brod, 1969.
310. Gregorić, Pavle, *NOB u sjeveroistočnoj Hrvatskoj 1942. godine*, Zagreb, Stvarnost, 1978, 291.
311. Gregorić, Pavle i Krnić, Zdravko, *NOP u Slavoniji 1941*, Slavonski Brod, 1967.
312. Grin, Elza, *Teror nad Jevrejima u NDH*, elaborat u IHRPH Zagreb.
313. Grmič, Vekoslav, *Iskanje resnice*
314. Gross, Mirjana, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb, 1973.
315. Grubor, Stjepan, *Andrija Kosovac radnički prvoborac Županje*, Županja, Društvo prijatelja muzeja, 1958, 21+sl.
316. Guberina, Ivo, *Ustaštvo i marksizam u svojim načelima*, sv. 1, Hrvatska radnička komora, Zagreb, 1942.
317. Haliti, Bajram, *Kamipe mamoj o ćacipe = Dug prema istini*, Pesme, Uporedni tekst na srpskom i romskom, Prevela uz pomoć autora Biljana Ivančević, Gnjilane, Memorijalni centar Roma za holokaust studije SR Jugoslavije, 1999, 104.
318. Haliti, Bajram, *Romi, narod zle kobi (Romi budućnost svih)*, Priština, Pergament, 1997, 332.
319. Hamović, Miloš, *Izbjeglištvo u Bosni i Hercegovini 1941-1945*, Beograd, "Filip Višnjić", 1994, 503.
320. *Handbook on Yugoslavia* (authors: Vukašin Mićunović ... et. al.), Belgrade, Exportpress, 1987, 279.
321. Hanzl, Josip; Matušek, Josip; Orct, Adolf, *Borbeni put Prve čehoslovačke brigade "Jan Žižka z Trocnova" NOVJ*, Čehoslovački savez u SRH, Daruvar, 1968
322. *Hercegovina*, Zagreb, Privredni vjesnik, Mostar, MOK SSRN, 1981
323. *Hercegovina u NOB*, Beograd, (I) VIZ Vojno delo, 1961, 980, knj. II-IV, VINC, 1986, 804+776+752.
324. *Heroine Jugoslavije*, Zagreb, Spektar, 1980, s.p.
325. Heydecker, Joe i Leeb, Johannsen, *Nürnbergski proces*, Ljubljana, 1960.

326. *(Hiljadu devetsto četrdeset prva - hiljadu devetsto četrdeset druga) 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB*, I-XXV, (gl. ur. Radomir Petković), Beograd, Vojnoizdavački zavod JNA, 1975.
327. *(Hiljadu devetsto četrdeset prva) 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, Zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Drvaru 7-9- X 1971. godine, Sarajevo, "Veselin Masleša", 1973, 719.
328. *Historical Atlas of the Holocaust*, United States Holocaust Memorial Museum, Macmillan Publishing USA, Simin & Schuster Macmillan, New York, 1996, 252. (*Jasenovac Concentration Camp*, 176-177).
329. Horvat, Joža, *Hrvatski panoptikum*, Zagreb, 1965.
330. Hory, Ladislaus - Broszat, Martin, *Der kroatische Ustascha - Staat 1941-1945*, Stuttgart, 1964. 185. (prevedeno na srpski: Ladislaus Hori i Martin Broszat, *Ustaška država Hrvatska 1941-1945*, s nemačkog preveo Aleksandar Đ. Arsenijević, Beograd, DBR International Publishing, 1994, 290).
331. Hotić, Mesud, *Ratna hronika Bugojna*, Bugojno, "22. oktobar", 1969, 79.
332. Hrečkovski, Slavica, *Hronologija radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta u Bosanskom Brodu i okolini, 1894-1945*, Bosanski Brod, Opštinski odbor SUBNORA, Slavonski Brod, HIS, 1969, 172.
333. Hrečkovski, Slavica, *Slavonski Brod u NOB-u i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, Slavonski Brod, HISB, 1982, 454.
334. Hrnčević, Josip, *Svjedočanstva*, Zagreb, 1984, 254.
335. *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945*, Beograd, Vojnoistorijski institut, 1964, 1265.
336. *Hronologija radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta u Sarajevu i njegovoj okolini 1919-1945*, Sarajevo, Arhiv grada Sarajeva, 1967, 137.
337. *Hronologija radničkog pokreta i SKJ 1919-1979*, I-II, Beograd, Narodna knjiga i Institut za savremenu istoriju, 1980.
338. *Hrvatska enciklopedija*, I-III, Naklada konzorcija hrvatske enciklopedije, Zagreb, 1941. (I-II), 1942. (III).
339. *Hrvatski biografski leksikon*, Zagreb, JLZ "Miroslav Krleža", 1989.
340. *Hrvatsko Zagorje u NOB*, Zagreb, Epoha, 1959, 470.
341. *Hrvatsko Zagorje u revoluciji*, Zagreb, Školska knjiga, 1981.570.
342. Huber, Čedomil, *Bio sam zatočenik logora Jasenovac*, Jasenovac, Spomen područje, 1977. (1980, 1983), (naslov u 3. izdanju: *Bio sam logoraš logora Jasenovac*).
343. Hurem, Rasim, *Kriza narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942.*, Sarajevo, 1972.
344. Idrizović, Nusret, *Kozara*, Iz borbe naših naroda za slobodu, knj. 1, Sarajevo, Muzej narodne revolucije NR BiH, 1957, 77.

345. Ignjatović, Aleksandar, *Genocid u međunarodnom i nacionalnom krivičnom pravu*, Beograd, NIU Vojska, 1996, 179.
346. Ilić, Predrag, *Vatikan i slom Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*, Novi Beograd, Grafomarket, 1995, 456.
347. *Ilustrirana povijest narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji 1941-1945*, (autori teksta: Leopold Kobsa, Srećko Ljublanović, Marijan Ristić; redaktor: Ivan Jelić), Zagreb, Stvarnost, 1973. 319.
348. Injac, Branko, *Crveni fratar*, Zagreb, 1979.
349. *Istina o genocidu nad Srbima, Jevrejima, Romima i drugima*, "Politika Svet" - Exclusive, br. 1, april, 1990.
350. *Istočna Bosna u NOB-u 1941-1945*, Sjećanja učesnika, I-II, Beograd, VIZ, 1971, 888+725.
351. *Istorija radničkog pokreta*, Zbornik radova, I-V, Beograd, Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1965-1968.
352. Ivanec, E., *Nepokorna mladost*, Zagreb, 1961.
353. Ivanković, Zvonko - Vonta, *Hebrang*, Zagreb, Asocijacija naučnih unija Jugoslavije, 1988, 365.
354. Ivanović, Ilija, *Svjedok jasenovačkog pakla*, Jasenovac, Spomen područje i Prijedor, Nacionalni park "Kozara", 1988, 158.
355. Ivanović, Lazar i Vukomanović, Mladen, *Dani smrti na Sajmištu - Logor na Sajmištu 1941-1944. godine*, Novi Sad, 1969.
356. Ivanović, Siniša, *Špijun u mantiji*, Beograd, Nova knjiga, 1987.
357. Ivanji, Ivan, *Čoveka nisu ubili*, Beograd, Prosveta, 1954.
358. *Ivanjska, Glavica i Baštra u NOB-u 1941-1945*, *Hronika*, Ivanjska, Mjesna organizacija Saveza boraca NO rata za Baštru, Glavicu i Ivanjsku, 1964, 92.
359. Iveković, Mladen, *Hrvatska lijeva inteligencija 1918-1945, I-II*, Zagreb, 1970.
360. Iveković, Mladen, *Nepokorena zemlja*, Zagreb, Nakladni zavod Hrvatske, 1945, 340.
361. Ivetić, Đuro, *Ranjeno djetinjstvo, Kroz ustaški pakao Stare Gradiške*, Bosanska Gradiška, Opštinski odbor SUBNOR, 1981, 126.
362. Ivković, Vlado, *Nevesinje 1941*, Mostar, Prva književna komuna, 1980, 388.
363. Ivković, Vlado, *Nevesinje 1942*, Nevesinje, SUBNOR, 1985, 417.
364. *Izložba: Jasenovac, sistem ustaških logora smrti*, (Katalog izložbe), (autor izložbe i kataloga: Mladenko Kumović), Novi Sad, Muzej Vojvodine i Beograd, Muzej žrtava genocida, 1994, 122. (*Isto*, 1997).
365. *Izložba: Slovenački slikari u koncentracionim logorima*, Katalog. Spomen područje Jasenovac i Muzej ljudske revolucije Slovenije Ljubljana, Jasenovac, 1980, 12.

366. *Iz ropstva u slobodu*, Izraelsko udruženje učesnika savezničkih vojsaka drugog svetskog rata (jug. grupa), april 1981, Štamparija Technosdor Ltd.. s.l.
367. *Iz tajnih dokumenata italijanske armije: Krvavi bilans Nezavisne Hrvatske*, "Revija 92" - Dosije, Specijalno izdanje, Beograd, 1991.*
368. *Izveštaj Spomen područja Jasenovac (Analiza stanja i smjernice razvoja)*, Priredio: Jovan Mirković, Jasenovac, Spomen područje, 1980, 56.
369. *Jači od smrti, Zapisi o palim herojima Slavonije*, Zagreb, Odbor za proslavu ustanka Slavonije 1941, 1961.
370. *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941-1945*, Zbornik sjećanja, I-III, Izdaje: SO Donji Vakuf, Jajce i Šipovo, 1981 (I), 1983 (II), 1987 (III), 617+567+642.
371. Jakovljević, Ilija, *Konclogor na Savi*, Zagreb, Kauzar, 1999, 346+16 tbl.
372. Jakovljević, Ilija, *Lirika nevremena*, (2. izd.), Sarajevo, Zadrugar, 1982, 106. (3. izd. u: BiH književnost u 50 knjiga).
373. Jakovljević, Sreten, *Otrgnuti od zaborava*, Konjic, Prosvjeta, 1991, 106.
374. Jakšić, Mato, *Dubrovnik 1941*, Beograd, 1966.
375. Jandrić, Ljubo, *Jasenovac*, Roman. Sarajevo, Svjetlost, 1980, 579, (izd. 1981; 4. izd. 1989, 517). (Prikaz: Lončar, Duško, *Roman o jasenovačkom paklu (Ljubo Jandrić, Jasenovac)*, "Školske novine", 12 (1070), 17.3.1981).
376. Jareb, Jere, *Pola stoljeća hrvatske politike 1895-1995*, Zagreb, 1995. (Prvo izdanje: *Pola stoljeća hrvatske politike, Povodom Mačekove autobiografije*, Buenos Aires, Knjižnica Hrvatske revije, 1960).
377. *Jasenovac*, (dokumentarne fotografije), Sisak, Novinska i radio-informativna ustanova "Jedinstvo", 1966, s.p. (16+plan logora).*
378. *Jasenovac, Istorijske fotografije*, (tekst i izbor: Dragoje Lukić, urednik: Tanja Rović), Naslov na unutrašnjoj strani: *Koncentracioni logor Jasenovac, Istorijske fotografije*; Izdavači: Spomen područje Jasenovac i NIŠRO Turistička štampa Beograd, štampa: BIGZ, 1986, 48.*
379. *Jasenovac - sistem ustaških logora smrti, Saopštenja sa Okruglog stola održanog u Beogradu 23.4.1996*. Organizatori: Muzej žrtava genocida i Institut za savremenu istoriju, Beograd, Izdavač: Muzej žrtava genocida i Stručna knjiga, Beograd, 1997, 242.
380. *Jasenovački logor, Iskazi zatočenika koji su pobjegli iz logora 1942*, (Prvo izdanje štampano u štampariji "Borbe" u Drinićima, Propagandni odsjek AVNOJ-a), Posebno izdanje: Osijek, Propagandni odsjek AVNOJ-a, 1942, 44. (Prepis izdanja, bez podataka, šapirografirano; Reprint sa 3 nova poglavlja koja je dodao Nikica Pavlić, Glas, Banja Luka, 1974, 60, II reprint izdanje: Spomen područje Jasenovac, 1980, 60.)
381. *Jazovka*, Specijalno izdanje, "Vjesnik" Zagreb, 1991.
382. *Jedanaesta krajiška brigada*, Zbornik sjećanja, Beograd, 1987.

383. Jelić-Butić, Fikreta, *Četnici u Hrvatskoj 1941-1945*, Zagreb, Globus, 1986, 271.
384. Jelić-Butić, Fikreta, *Hrvatska seljačka stranka*, Zagreb, Globus, 1983.
385. Jelić-Butić, Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, Zagreb, Liber i Školska knjiga, 1977, 331.
386. Jelić, Ivan, *Hrvatska u ratu i revoluciji 1941-1945*, Zagreb, Školska knjiga, 1978, 304.
387. Jelić, Ivan, *Komunistička partija Hrvatske 1937-1945*, I-II, Zagreb, Globus, 1972. (1982).
388. Jelić, Ivan, *Jugoslavenska socijalistička revolucija (1941-1945)*, Zagreb, Školska knjiga, 1979, 187.
389. Jelić, Vojin, *Ne damo vam umrijeti*, Zagreb, Zora, 1961, 154.
390. *Jevrejska omladinska društva na tlu Jugoslavije 1919-1941, Povodom pedesetgodisnjice pobjede nad fašizmom*, Katalog izložbe, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 9. maj 1995, 107.
391. *Jevrejski almanah 1953-1954*, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1954.
392. *Jevrejski almanah 1955-1956*; Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1956.
393. *Jevrejski almanah 1961-1962*; Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1962, 442.
394. *Jevrejski almanah 1963-1964*; Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1965.
395. *Jevrejski almanah, 1965-1966*, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1966.
396. *Jevrejski almanah 1968-1970*, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1971, 272.
397. Jevtić, Atanasije, *Od Kosova do Jadovna*, Beograd, 1987.
398. Jevtić, Atanasije, *Velikomučenički Jasenovac, Ustaška tvornica smrti, Dokumenta i svedočenja*, Valjevo, Glas crkve, Beograd, Sfairos, 1990, 390.*
399. (Jevtić), Atanasije, episkop zahumsko-hercegovačko primorski, *Velikomučenički Jasenovac posle Jasenovca*, (2. izmenjeno izdanje: *Velikomučenički Jasenovac*), Univerzitetski obrazovni pravoslavni bogoslovi, Hilendarski fond, Zadužbina "Nikolaj Velimirović i Justin Popović", Beograd - Valjevo, 1995, 421.
400. Jokić, Gojko, *Jugoslavija - Spomenici revolucije*, (Turistički vodič), Beograd, Turistička štampa, 1986, 448.
401. Jokić, Gojko, *Nacionalni park "Kozara" Prijedor*, (Turistički vodič), Prijedor, Nacionalni park "Kozara" i Beograd, Turistička štampa, 1978, 32.
402. Jokić, Gojko, *Spomen dom "Mitar Trifunović Učo" Bosanski Šamac*, (Turistički vodič), Beograd, Turistička štampa, 1981, 32.
403. Jokić, Gojko, *Spomen područje Jasenovac*, (Turistički vodič), Spomen područje Jasenovac i Turistička štampa Beograd, 1981, 32.

404. Josimović, Petar, *Bio sam očevidac*, Beograd, izd. autora, 1957, 47.
405. Jovanović, Aleksandar S., *Broz i Hrvati*, Veternik, Idij, 1999, 302.
406. Jovanović, Dragoljub, *Muzej živih ljudi*, I-II, Beograd, Rad, 1990, 476+411.
407. Jovanović, Voja, *Kako su nestajali ljudi*, Beograd, Rad, 1962, 69.
408. Jovanović, Voja, *Krv nevinih*, Beograd, Rad, 1961, 74.
409. Julius, Dezider, *Liječnici - ratni zločinci*, Beograd, Medicinska knjiga, 1948, 37.
410. Jurčević, Josip, *Nastanak jasenovačkog mita, Problemi proučavanja žrtava Drugog svjetskog rata na području Hrvatske*, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu: Hrvatski studiji - Studia Croatica, 1998, 202.
411. Jurman, Mihael - Miša, *Uspomene jednog konzula*, Beograd, Studio Plus, 1999, 96.
412. *Kalendar važnih događaja Narodnooslobodilačkog rata*, Jubilarna sveska Informativnog priručnika o Jugoslaviji, knj. 2, Beograd, 1951.
413. Kaminski, Andrzej, *Konzentrationslager 1896 bis heute*, Stuttgart, 1982.
414. Karasijević, Drago i Milanović, Đuro, *Jedanaesta Krajiška NOU brigada*, Bosanska Gradiška, SUBNOR opštine, 1982, 470.
415. Karić, Dušan, *Od Rudog do Jajca*, Beograd, 1984.
416. *Karitas Nadbiskupije zagrebačke*, Godišnji bilten, Zagreb uoči Božića 1942.
417. *Karlovac 1579-1979*, Zbornik radova, Materijali s naučnog skupa održanog 15-17.11.1978., Karlovac, Historijski arhiv, 1979, 808.
418. Kašić, Dušan Lj., *Srbi i pravoslavlje u Slavoniji i sjevernoj Hrvatskoj*, Zagreb, Savez udruženja pravoslavnih sveštenika SR Hrvatske, 1967.
419. Kašić, Dušan Lj., *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, Savez udruženja pravoslavnih sveštenika SR Hrvatske, 1988, 370.
420. Katalinić, Kazimir, *NDH, BiH, Bleiburg i genocid*, Zagreb, 1993.
421. Kazazović, Ćamil, *Travnik u narodnooslobodilačkom ratu*, Travnik, 1969.
422. Kazazović, Ćamil, *Zenica u narodnooslobodilačkoj borbi 1942-1945*, Zenica, Muzej grada, 1975, 293.
423. Kazimirović, Vasa, *NDH u svjetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenau 1941-1944*, Beograd, Nova knjiga i Narodna knjiga, 1987, 355.
424. Kečkemet, Duško, *Židovi u povijesti Splita*, Split, Jevrejska općina, 1971.
425. Kesar, Jovan, *Djetinjstvo moje ukradeno*, Prijedor, Nacionalni park "Kozara", 1988, 96.
426. Kesić, Ante, *Crni snijeg*, Roman. Zagreb, NIP, 1957.
427. Kesić, Ante, *Tamnica gori, Poema o narodnom heroju Nadi Dimić*, Zagreb, "27. srpanj", 1953.
428. Kirić, Labud, *Ispred i iza bodljikave žice*, Zagreb, izd. autora, 1963.

429. Kisić-Kolanović, Nada, *Hebrang, iluzije i otrežnjenja*, Zagreb, 1996.
430. Kisić-Kolanović, Nada, *Vojskovođa i politika, Sjećanja Slavka Kvaternika*, Zagreb, Golden marketing, 1997, 427.
431. Kiszling, Rudolf, *Die Kroaten, Der Schicksalsweg eines Süslawenvolkes*, Graz - Köln, 1956.
432. Kladar, Milan, *Narod sebi*, Nova Gradiška, Narodno sveučilište "Marija Antun Reljković" i SUBNOR općine, 1977, 207.
433. Klajn, Lajčo, *Genocid i kazna, Na severu okupirane Jugoslavije (1941-1945)*, Izd. I.B.N. Centar d.o.o. Beograd, Novi Sad, 1991, 375.
434. Klauzer, Ivan, *Stanovništvo i domaćinstva u Jugoslaviji i Hrvatskoj*, Zagreb, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 1967.
435. Klepić, Dane, *Šimanovci 1385-1986*, Šimanovci, 1987.
436. *Klerofašisti protiv tekovina NOB-e*, Zagreb, Gradski odbor USAOH-a, 1946, 10.
437. Kljajić, Radmilo, *Mitar Trifunović Učo, životni put i revolucionarno delo*, Gornji Milanovac, Dečje novine, 1980, 92.
438. Kljakić, Dragan, *Dosije Hebrang*, Beograd, Partizanska knjiga, 1983, 313.
439. Kljakić, Slobodan, *A conspiracy of silence, Genocide in the Independent State of Croatia and Concentration Camp Jasenovac*, Published by: The Ministry of Information of The Republic of Serbia, Belgrade, 1991, 47,
440. Knežević, Anto, *An analysis of Serbian propaganda, the misrepresentation of the writings of the historian Franjo Tuđman in light of the Serbian - Croatian war*, (Izv. stv. naslov: *Mitovi i zbilje, međunarodno značenje Tuđmanovih "Bespuća" u razotkrivanju uzroka srpsko - hrvatskog rata i razlaza*), Zagreb, Domovina tt, 1992, 256.
441. *Knjiga borbe i oslobođenja 1941-1945*, Zagreb, Prosvjeta, 1951, 370.
442. *Knjiga o Mostaru*, Beograd, Svet knjige, 1988. 468.
443. Kočić, Dragoljub M., *Jugosloveni u koncentracionom logoru Buhenvald 1941-1945*, Beograd, ISI, 1989, 260.
444. Kočović, Bogoljub, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, Biblioteka "Naše delo", Printed by Biddles of Guilford for Veritas Foundation Press, London, 1985, 205; II izd.: Sarajevo, Svjetlost, 1990.
445. Kogon, Eugen, *Država SS-a, Sistem njemačkih koncentracionih logora*, Zagreb, 1982.
446. Kokot, Jovan, *Dvanaesta proleterska slavonska brigada*, Beograd, VINC, 1987, 497.
447. Kolarić, Juraj, *Pravoslavnik*, Zagreb, 1985, 212.
448. Koljanin, Milan, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*, Beograd, ISI, 1992, 481.

449. Komarica, Zvonimir, *Grobovi bez sjene*, Zagreb, Lykos, 1962.
450. *Komemorativna izložba poginulih umetnika u narodnooslobodilačkoj borbi 25. marta do 5. aprila 1945. god.*, Katalog. Beograd, Umetnički paviljon, 1945, 16.
451. Komnenović, Danilo i Kreso, Muharem, *29. hercegovačka divizija*, VIZ, Beograd, 1979.
452. *Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj (U povodu 50-god. SKJ)*, Zagreb, IHRPH, 1969, 316.
453. *Koncentracioni logor, Dokumenti ustaškog terora*, (Crna Lokva, Kordun), Izdanje Vjesnik JONFH, juni 1944, 116. Reprint: Spomen područje Jasenovac, s.a.
454. Konforti, Josef, *Travnički Jevreji*, Sarajevo, 1976.
455. Konjhodžić, Mahmud, *Kronika o ljubuškom kraju*, knj. 1, Ljubuški, 1974, 390.
456. Konjhodžić, Mahmud, *Sjećanja u kamen uklesana, Spomenici radničkog pokreta i narodne revolucije u Hrvatskoj*, Zagreb, Ured za informacije Izvršnog vijeća Sabora NRH, 1960, 301.
457. Korać, Dušan, *Kordun i Banija u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*, Zagreb, Školska knjiga, 1986.
458. Korda, Josip i Puškar, Slavko, *Vinkovački kraj na putu u slobodu i socijalizam 1845-1945*, Vinkovci, Skupština općine, OK SK i SUBNOR, 1976, 436.
459. Kordić, Miloš, *Sloboda je nauk preduboki*, Poema. Jasenovac, Spomen područje, 1976, 24.
460. Korenčić, Mirko, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971*, Djela JAZU, Zagreb, JAZU, 1979, XXII+900.
461. Kosanović, Sava, *Jugoslavija je bila osuđena na smrt*, Zagreb - Beograd, 1984.
462. Kosovac, Nikola Đ., *Obeštećenje jugoslovenskih žrtava fašizma*, Beograd, Sedma sila, 1964.
463. Kostić, Lazo M., *Hrvatska zverstva u Drugom svetskom ratu prema izjavama njihovih saveznika*, II izdanje, Melburn, Australija, 1983, 287. (Prvo izdanje: *Primeri hiljadugodišnje kulture Hrvata, /5. knjiga/, Podvizi Hrvata u Drugom svetskom ratu izneti od njihovih saveznika*, Izdanje: SNO u Kanadi, Hamilton, 1967, 190.).*
464. Kostić, Lazo M., *Hrvatska zverstva u poslednjem ratu prema izjavama njihovih saveznika*, Izdanje SNO iz Amerike i Kanade, Čikago, 1974, 288.
465. Kostić, Lazo M., *Ko je kriv za zločine nad Srbima u "NDH"*, izd. autora, Švajcarska, 1972. 276.
466. Kostić, Lazo M., *O odgovornosti za ubijanje Srba u poslednjem ratu*, SNO, Kanada, Hamilton, 1963. 72.
467. Kostić, Lazo M., *The Holocaust in the "Independent State of Croatia", An account based on German, Italian and the other sources by Dr. Lazo M. Kostich, "Liberey"*, Chicago, 1981, 295.

468. *Kotar Donji Lapac u NOR-u 1941-1945*, Karlovac, Historijski arhiv, 1989, 1271.
469. *Kotar Gospić i kotar Perušić u NOR-u 1941-1945*, Karlovac, Historijski arhiv, 1989, 1271.
470. *Kotar Gračac u narodnooslobodilačkom ratu 1941-1945*, I-II, Karlovac, Historijski arhiv, 1984.
471. *Kotar Korenica i kotar Udbina u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj izgradnji*, Zbornik X, Karlovac, Historijski arhiv, 1979, 983.
472. *Kotar Slunj i kotar Veljun u NOR-u i socijalističkoj izgradnji*, I-II, Karlovac, Historijski arhiv, 1988, 1336.
473. *Kotar Vojnić u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji*, Zbornik XIX, Karlovac, Historijski arhiv, 1989, 1508.
474. Kovač, Rade, *Bjelovar i okolica u borbi protiv okupatora*, Bjelovar, Gradski odbor SUBNOR, 1952, 110.
475. Kovačević, Branislav, *Od Vezirovog do Zidanog mosta (Tragična sudbina crnogorskih četnika u završnoj fazi rata)*, Beograd, 1993.
476. Kovačević, Ivo, *Koncentracioni logor na Rabu 1942-1943*, Rijeka, Centar za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, Rab, OK SSRN, 1983, 126+20 tbl.
477. Kovačević, Rajko, *Zenička ilegalna partijska organizacija i SKOJ u 1941. i 1942. godini*, Zenica, Naša riječ, 1968, 176.
478. *Kozara, Istorijske fotografije događaja od ustanka 1941. do aprila 1945. godine*, (Tekst i izbor: Dragoje Lukić), Nacionalni park "Kozara Prijedor i Turistička štampa Beograd, 1978, 56.
479. *Kozara u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (1941-1945)*, Zbornik radova sa naučnog skupa održanog na Kozari (Mrakovica) 27. i 28. oktobra 1977. godine, Nacionalni park "Kozara" Prijedor, Institut za istoriju Sarajevo, Muzej Kozare Prijedor, Prijedor, 1980, 535.
480. *Kozara u narodnooslobodilačkom ratu, Zapisi i sjećanja*, I-VI, Beograd, VIZ, 1971-1978.
481. Kožul, Stjepan, *Martirologij Crkve zagrebačke*, Zagreb, Prometej, Zagrebačka nadbiskupija, 1998, 831.
482. Kožul, Stjepan, *Spomenica žrtvama ljubavi Zagrebačke nadbiskupije*, Zagreb, 1992.
483. *Krajiške brigade*, Štamparija "Ljudske pravice", Ljubljana, 1954, 335.
484. *Krajiške narodne pjesme iz NOB-a i socijalističke izgradnje*, Banjaluka, Oblasni odbor za proslavu ustanka naroda BiH u Banjaluci, 1949.
485. Krasnići, Alija, *Istrebljenje Roma u Jasenovcu*, Priština, Izd.: Udruženje Roma iz Prištine "Po lačno drom, Štampa, "Novi svet" Priština, 1998, 520.

486. Krasnići, Alija, *Jasenovac, antologija pesama o Jasenovcu = Jasenovac, antologija e diljendi katar o Jasenovac*, (uporedni tekst na srpskom i romskom jeziku), priredio i preveo Alija Krasnići, rukopis priređen za štampu.
487. *Krbavica*, Korenica, 1988.
488. Krestić, Vasilije Đ., *Genocidom do velike Hrvatske*, Novi Sad, Matica srpska i Beograd, Arhiv Srbije, 1998, 157.
489. Krestić, Vasilije, *Srbi i Hrvati, uzroci sukoba*, Čačak, Tehnički fakultet, 1997.
490. Krestić, Vasilije, *Srpskohrvatski odnosi i jugoslovenska ideja 1873-1896, Studije i članci*, Beograd, Narodna knjiga, 1983.
491. Krestić, Vasilije, *Srpskohrvatski odnosi i jugoslovenska ideja u drugoj polovini 19. veka*, Beograd, Nova knjiga, 1988.
492. Krizman, Bogdan, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb, Globus, 1978. (1983, 1986), 606.
493. Krizman, Bogdan, *Hitlerov "Plan 25" protiv Jugoslavije, Jugoslavija u svjetlu "Nirnberških dokumenata"*, Zagreb, NIP, 1953, 162.
494. Krizman, Bogdan, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb, Globus, 1978. (1983, 1986), 620.
495. Krizman, Bogdan, *Ustaše i Treći Reich*, I-II, Zagreb, Globus, 1983. (1986), 386+450.
496. Krizman, Bogdan, *Pavelić u bjekstvu*, Zagreb, Globus, 1986, 520.
497. Krnić, Zdravko, *Daruvar, radnički i narodnooslobodilački pokret*, Daruvar, Općinski odbor SUBNOR, Općinski komitet SKH, Općinsko sindikalno vijeće, 1979, 362.
498. Krnić, Zdravko, *Slavonija 1941*, Osijek, MOO SUBNOR Zajednice općina, 1978, 242.
499. Krsmanović, Miloš, *Teče krvava Drina*. I-II, (3. prošireno izdanje), Roman, Beograd, Jugoslovenska estrada, A-Š Delo, 1989, 495+438.
500. Kućan Viktor, *Biokovo u NOB-u i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, Split, IHRPD, 1983.
501. Kudumija, Mato, *Crveni spomenar*, Đurđevac, OO SUBNOR, 1962.
502. Kudumija, Mato, *(Petnaest hiljada) 15 000 vagona smrti*, Koprivnica, Izd. Ogranak Matice hrvatske Pakrac, 1966, 224.
503. Kudumija, Mato, *Zakon bezakonja* (i: Cveja Jovanović, *Krvave staze*), Beograd, Prosveta, 1959, 251+133.
504. Kujundžić Nedeljko, *Imotska krajina u narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945*, Imotski, 1981.
505. Kuljić, Todor, *Fašizam*, Sociološko-istorijska studija, Beograd, Nolit, s.a., 216.
506. Kumović, Mladenko, *Poreklo, migracije i stradanja Srba sa Kupresa*, Novi Sad, Muzej Vojvodine, 1966, 370.

507. *Kupres borcima revolucije*, Kupres, 1983.
508. Kurdulija, Strahinja, *Atlas ustaškog genocida nad Srbima 1941-1945*. = *Atlas of the Ustasha Genocide of the Serbs 1941-1945*, Beograd, Privredne vesti "Europapublic", Istorijski institut SANU, 1994, 91.
509. Kvaternik, Eugen - Dido, *Sjećanja i zapažanja 1925-1945, Prilozi za hrvatsku povijest*, Zagreb, 1995.
510. Kvesić, Sibe, *Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi*, Zagreb, Lykos, 1960, 732. (Split, 1979.).
511. Labović, Đurica, *Tajni nevidljivi rat*, Beograd, 1976.
512. Labović, Đurica i Ražnatović, Petar, *Otpor golorukih kroz logore*, Beograd, Grafika, 1970, 187.
513. Ladika, Ivo, *Mihovil Pavlek Miškina*, Zagreb, Seljačka sloga, 1952, 83.
514. *Laktaši u narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji 1941-1945*, Laktaši, 1981.
515. Lalović, Dušan, *Zapisi iz Dachaua*, Ljubljana, 1947.
516. Landercy, M., *Kardinal Alojzije Stepinac*, Zagreb, 1994. (M. Landercy, *Le cardinal Stepinac martyr des droits de l'home*, Paris, 1981.).
517. Latić, Jasmin, *Skeleti govore govorom ptica*, Pjesme. Jasenovac, Spomen područje, 1983, 54.
518. Lazić, Dušan, *Dudik*, Vukovar, Odbor za izgradnju i uređenje memorijalnog parka Dudik, Skupština općine, 1977, 264.
519. Lazić, Dušan - Gojko, *Sremsko krvavo leto 1942*, Sremska Mitrovica, NIRO Sremske novine, 1982.
520. Lazić, Milorad, *Krstaški rat Nezavisne države hrvatske*, Beograd, Sfairos, 1991, 106.
521. Lazić, Nada, *Baranja 1941-1945*, Slavonski Brod, HIS, 1979, 348.
522. Lekić, Đorđe, *Škola i genocid*, Beograd, Književne novine - enciklopedija, 1993, 212.
523. Leković, Mišo, *Martovski pregovori 1943*, Beograd, Narodna knjiga, 1985, 312.
524. *Leksikon Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, Zagreb, JLZ, 1974.
525. *Leksikon, Narodnooslobodilački rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945*, I-II, Beograd, Narodna knjiga, 1980, 1254.
526. Lengel-Krizman, Narcisa, *Borbeni Zagreb*, (naslov na unutrašnjoj strani: *Zagreb u NOB-u*), Zagreb, Globus, 1980, 297.
527. Lengel-Krizman, Narcisa, *Revolucionarni Zagreb 1918-1945*, Zagreb, 1979.
528. Lesport, Michael, *Les oustachis - terroristes de l'ideal*, Paris, 1976.
529. Levin, N., *The Holocaust, The Destruction of European Jewry 1933-1945*, 1973.
530. Ličina, Đorđe, *Dossier Artuković*, Zagreb, CIP, 1986, 195.

531. *Lika u NOB 1941*, Zbornik, Pišu učesnici, Beograd, Vojno delo, 1963, 732.
532. *Lika u NOB-u 1942*, Sjećanja učesnika, Beograd, Narodna armija, 1971.
533. *Lika u prošlosti i sadašnjosti*, Zbornik V, Materijal s naučnog skupa održanog na Plitvicama 14, 15. i 16. XI 1971. povodom centralne proslave 30-god. ustanka naroda Hrvatske u Srbu, Karlovac, Historijski arhiv, 1972.
534. *Likovna enciklopedija Jugoslavije*, I-II, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 1984-1987.
535. *Lipovljanski susreti '82, Godišnjak "Lipovljanskih susreta"*, Lipovljani, Organizacioni odbor "Lipovljanskih susreta", 1983.
536. Livada, Đuro - Radenko, *Romantične lozinke, Hronološki zapisi u korist istorije NOB-a Srema*, Surčin (Beograd), 1962, 746.
537. Lončar, Duško, *Deset godina Spomen područja Jasenovac*, Jasenovac, Spomen područje, 1977, 55.
538. Lopičić, Jelena, *Ratni zločini protiv civilnog stanovništva iz člana 142 KZ SRJ*, Beograd, Excelsior, 1999, 178.
539. Lorijer, Erve, *Ubice u božje ime*, Beograd, "Filip Višnjić", 1987, 161. (original na francuskom, 1951).
540. Lučić, Dejan, *Pavelićev testament, Zavera protiv srpskog naroda*, tom 1, Beograd, AIZ Dosije, 1990, 284.
541. Lukač, Dušan, *Banja Luka i okolica u ratu i revoluciji 1941-1943*, Banja Luka, 1968, 392.
542. Lukač, Dušan, *Lijevče i Lijevčansko Potkozarje 1941. - 1945. Prilozi za istoriju opštine Bosanska Gradiška*, Izd.: "Dokumentacija" Batajnica, Beograd, 1991, 316.
543. Lukač, Dušan, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope*, I-III, Beograd, VINC, 1982-1987. (1941-1945., knj. III, Beograd, VINC, 1987, 870).
544. Lukač, Dušan, *Tri genocida nad Srbima u XX veku*, Beograd, Balkanološki institut SANU, 1998, 327.
545. Lukač, Dušan, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Beograd, VIZ, 1967, 522.
546. Luketić, Vera, *Mrtvi i živi*, Pjesme, Zagreb, 1945. 48.
547. Lukić, Dragoje, *Bili su samo deca, Jasenovac – grobnica 19 432 devojčice i dečaka*, rukopis priređen za štampu (Banja Luka – Beograd, GrafoMark Laktaši i Muzej žrtava genocida Beograd, 2000).
548. Lukić, Dragoje, *Kozara - istorijske fotografije*, Prijedor, Nacionalni park "Kozara", 1978.
549. Lukić, Dragoje, *Kozarsko djetinjstvo*, Beograd, Narodna knjiga, 1973, 70+30 tbl; 2. prošireno izdanje: Prijedor, Nacionalni park "Kozara", 1976, 191.
550. Lukić, Dragoje, *Ranjeno djetinjstvo*, Pripovjetke, Beograd, Rad, 1961, 76.

551. Lukić, Dragoje, *Rat i djeca Kozare*, Beograd, Narodna knjiga, 1979, 294; 2. dopunjeno izdanje, 1984, 251; 3. dopunjeno i prošireno izdanje, Književne novine Beograd, Nacionalni park "Kozara" Prijedor i Spomen područje Jasenovac, 1990, 392. (Prikaz: M. A., *Dragoje Lukić, Rat i djeca Kozare, IRO Narodna knjiga, Beograd, 1979*, Vojnoistorijski glasnik, br. 2/1979, 248-250; Pršić, Miloje, *Dragoje Lukić, Rat i djeca Kozare, Treće izmenjeno i dopunjeno izdanje*, Vojnoistorijski glasnik, br. 2/1990, 257-259).
552. Lukić, Dragoje, *Sred Kozare tvrde ploče*, Beograd, Rad, 1962, 76.
553. Lukić, Dragoje i Kesar, Jovan, *Redni broj smrti, Imenoslovnik 11.219 kozaračke djece, "Borba"*, Specijalno izdanje - dokumenti, Beograd, februar, 1988.*
554. Lukić, Dragoje; Gončin, Milorad; Nazečić, Ahmed, Šerbula, Gojko, *Putevi pobjede*, Bosanska Gradiška, OO SUBNOR, s.a.(1970), s.p.(136).
555. Lukić, Miloš, *Crveno uporište, Hronika sela i kamenoloma Rakovac*, Novi Sad, 1974.
556. Lukić, Miloš, *Ledničke vatre, Hronika Ledinaca*, Novi Sad, 1982.
557. Lukić, Miloš, *Nemirno ognjište, Zapisi iz prošlosti Sremske Kamenice*, Novi Sad, 1967, 396.
558. *Ljubija i okolina*, Izd.: NIP Književne novine Beograd, NOO Ljubija, Beograd, 1962.
559. Ljubljanović, Srećko, *Spomenici revolucije*, Slavonska Požega, SUBNOR, 1968.
560. *Ljudi i događaji koji se ne zaboravljaju*, Zagreb, NIP, 1961.
561. Maček, Vladko, *In the Struggle for Freedom by Vladko Maček*, London, 1957. (Prikazi: Krizman, Bogdan, *Osvrt na autobiografiju V. Mačeka*, Jugoslovenski istorijski časopis, 2/1964).
562. Majstorović, Milan - Mićo, *Prve iskre, Doljani u NOB*, Zagreb, Lykos, 1961, VII+322.
563. *Mala enciklopedija*, I-II, Beograd, Prosveta, 1959.
564. Malaparte, Curzio, *Kaputt*, Beograd, 1961. (Curzio Malaparte, *Kaputt*, Paris, Editions Denoel, 1946.).
565. Mali, Sava, *Sasani u borbi, Hronika jednog sremskog sela*, Novi Sad, Pokrajinski odbor Saveza boraca NOR, 1953, 128.
566. Mandić, Đorđe, *Mozaici Podgrmeča i Kozare*, Izd.: Odbor za izdavanje monografije ratne opštine Radmirovac u NOB 1941-1945. godine, Beograd, 1983, 293+175 prilozima.
567. Manhattan, Avro, *Chatolic terror today*, London, 1969.
568. Manhattan, Avro, *Terror over Yugoslavia, The threat to Europa*, London, 1953, 153.
569. Manhattan, Avro, *The Vatican's Holocaust*, London, 1986.
570. Manhattan, Avro, *The Vatican in World Politics*, New York, 1949.

571. Manoschek. Walter, *"Serbien ist Judenfrei", Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42*, München, 1993.
572. Marinović, Nikola J., *Srpsko Brčko (Serbian Brcko)*, Beograd, Anagram i Stručna knjiga, 1997, 390.
573. Marjanović, Jovan, *Narodnooslobodilački rat, Narodna revolucija u Jugoslaviji 1941-1945, (kratak pregled)*, Beograd, Kultura, 1957, 152.
574. Marjanović, Jovan, *Narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija 1941-1945*, Beograd, Radnička štampa, s.a., 186.
575. Marjanović, Jovan, *Srbija u narodnooslobodilačkoj borbi*, Beograd, Nolit i Prosveta, 1964, 391.
576. Marjanović, Jovan i Morača, Pero, *Naš oslobodilački rat i narodna revolucija 1941-1945, (istorijski pregled)*, Beograd, Prosveta, 1958, 334 (ćir.), 310 (lat.).
577. Marković, Lazar, *Srbi i Hrvati 1914-1944*, Priredio: Simon Simonović, Beograd, Srpska književna zadruga, 1993, 220.
578. Marković, Marko S., *Pola veka srpske golgote*, Beograd, Srpski Obraz, 1995, 251.
579. Marković, Marko S., *Sedam smrtnih grijehova mrakobjesne tuđmanovštine*, (Uzeto iz: *Genocid nad Srbima u Hrvatskoj*, Lazarica, br. 136, Vesnik srpske pravoslavne crkve Svetog kneza Lazara u Berminghamu, Engleska), Lazarica Press, Birmingham, England, 1991, 41.
580. Marković, Milivoj, *Zaboravljena budućnost, Genocid nad Srbima u svetlosti istorije, filosofije i književnosti*, Beograd, Građevinska knjiga, 1992.
581. *Martyrdom of the Serbs*, Persecutions of the Serbian ortodox Church and massacre of the Serbian people, Documnts and reports of the trustworthy United Nations and of eyewitnesses, Prepared and issued by The Serbian eastern ortodox diocese for The United States of America and Canada, Printed Palandek's press, Chicago.
582. Martinović, Josip, *Lipovljani 1770-1970*, Lipovljani, 1980, 88.
583. Masucci, Giuseppe, *Misija u Hrvatskoj*, Editorial "Drina", Madrid, 1967.
584. Maštruko, Ivica, *Klasni mir katoličanstva*, Split, Biblioteka Pogledi, 1981.
585. Matić, Duško i Tadić, Živko, *Monografija Novog Grada*, Banjaluka, Glas, 1983.
586. Matković, Hrvoje, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb, 1994.
587. Matl, Joseph, *Jugoslawien im Zweiten Weltkrieg, Osteuropa - Handbuch, Band Jugoslawien*, Köln - Graz, 1954.
588. Mažar, Boris, *Partizanske pjesme 1941-1945. i pjesme iz emigracije 1960-1989*, izd. autora, Melburn, Australija, 1990, 120.
589. Mažar, Drago, *Partizanski album*, "Glas" Banja Luka i "4. juli" Beograd, 1981, 289.
*
590. *Međimurje, Prilog historiji radničkog pokreta i NOR-a 1919-1959*, Čakovec, 1959.
591. Merl, Robert, *Smrt je moj zanat*, Svjetlost, Sarajevo, 1956.

592. Meštrović, Ivan, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb, Matica hrvatska, 1969, 392.
593. Mezulić, Hrvoje, *Fašizam, Krstitelj i palikuća*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1946.
594. *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Materijal s naučnog skupa: Migracioni procesi i Bosna i Hercegovina od ranog srednjeg vijeka do najnovijih dana - njihov uticaj i posljedice na demografska kretanja i promjene u našoj zemlji, održanog u Sarajevu 26. i 27. oktobra 1989, Sarajevo, Institut za istoriju i Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990.
595. Mihajlović, Siniša, *Putevima nestajanja*, Beograd, Prosveta, 1983. 266.
596. Mihajlović, Siniša; Salković, Dušan i Tomović, Sima, *Jamena*, Monografija, Šid, Opštinski odbor Saveza boraca, 1979, 260.
597. Mihajlović, Živorad - Šilja, *Hebrang, Izdajnik ili žrtva političke igre*, Beograd, Nova knjiga, 1989.
598. Mihić, Ljubo, *Kozara, Priroda, čovjek, istorija*, Novi Sad, Dnevnik, 1987, 944.
599. Mihovilović, Ive, *Vatikan i fašizam*, Zagreb, Glas rada, 1950.
600. Mihovilović, Ive, *Vatikan od Pija XII do Pavla VI*, Beograd, Sedma sila, 1963.
601. Mikulić, Miško, *Pred Zagrebom, Napredni narodnooslobodilački pokret, 1941-1945*, Zagreb, "Zagreb", 1976, 325.
602. Mikulić, Tomo, *Sjećanja i zapisi iz narodnooslobodilačke borbe*, Zagreb, izd. autora, 1967, 391.
603. Milatović, Mile, *Slučaj Andrije Hebranga*, Beograd, Kultura, 1951, 266.
604. (Miletić, Antun i Obućina, Branko), *Izvod iz istorijskog elaborata o događajima koji su se zbili na prostoru Spomen područja u vrijeme dok se nalazilo u sastavu fašističkog koncentracionog logora u Jasenovcu*, Program uređenja Spomen područja Donja Gradina, Prijedlog koncepcije, Sarajevo, Urbanistički zavod BiH, 1977. šapirografirano.
605. (Miletić, Antun i Obućina, Branko), *Program uređenja Spomen područja Donja Gradina - istorijski elaborat*, Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 60, šapirografirano.
606. (Miletić, Antun i Obućina, Branko), *Program uređenja Spomen područja Donja Gradina - istorijski elaborat*, Sarajevo, Urbanistički zavod BiH, s.a., 89, šapirografirano (bez imena autora, umesto autora: Institut za istoriju Sarajevo).
607. Miletić, Antun, *Ustaška fabrika smrti 1941-1945*, Beograd, Vojnoizdavački i novinski centar, 1988, 127.
608. Miletić, Drago Karlo, *Strahote fašizma*, Mostar, 1985.
609. Miličević, Vojislav, *Nemirna svitanja*, Nova Gradiška, MAR Sveučilište, 1981, 436.
610. Milić od Mačve, *Povjesnica Milića od Mačve, Sa kućišta do dvorca Ufici*, I-III, III deo: *Od potonule Atlantide do još živih Soraba*, izd. autora, Beograd, 1987.

611. Miliša, Đorđe, *U mučilištu - paklu Jasenovac*, Zagreb, Naklada piščeva, 1945, 325. (Reprint: Beograd, Politika).
612. Milosavljević, Rade, *Križevci u NOB i revoluciji*, Križevci.
613. Milošević, Petar; Vuletić, Dušan; Čekerinac, Boro i Prica, Radomir, *Sremskomitrovačka hronika*, Novi Sad, Institut za istoriju, 1987, 538.
614. Milošević, Slobodan, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945. godine*, Beograd, Narodna knjiga i Institut za savremenu istoriju, 1981, 400. (Prikaz: Bodrožić, Milica, *Slobodan Milošević, Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945. godine*, Časopis za savremenu povijest, XIII/3 (37)/1981, 193-197.).
615. Milošević, Velimir, *Pesme stradalnice*, Poema. Jasenovac, Spomen, područje, 1986, 56.
616. Milošević, Velimir, *Venac od pelina*, Jasenovac, Spomen područje, 1991, 51.
617. Milovanović, Nikola, *Generali izdaje*, Beograd, Sloboda, 1977.
618. Milovanović, Nikola, *Kroz tajni arhiv UDBE*, Beograd, Sloboda, 1974, 447.
619. Mišković, Ivan, *Pregled narodnooslobodilačkog rata u Slavoniji*, Slavonski Brod, HIS, 1968, 244.
620. Mladenović, Ljubo, *Beisfjordska tragedija*, Beograd, 1988.
621. Mladenović, Ljubo, *Pod šifrom Viking*, Beograd, ISI i Rep. sekcija bivših interniraca iz Norveške pri SUBNOR-u Srbije, 1991, 752.
622. *Modriča s okolinom u prošlosti*, Modriča, 1986.
623. Morača, Pero, *Jugoslavija 1941*, Beograd, ISI, 1971, 784.
624. Morača, Pero, *Nacistički zločini u Jugoslaviji 1941-1945*, SUBNOR Jugoslavije, 1946, 31. (izdanje na francuskom, 1946, 31; izdanje na ruskom, 1961, 29+2. izdanje na engleskom, 1964, 30).
625. Morača, Pero, *NOB Jugoslavije 1941-1945*, Beograd, Radnička štampa, s.a., 196.
626. Morača, Pero, *Oslobodilački rat i revolucija naroda Jugoslavije 1941-1945, Kratak pregled*, Beograd, Mladost, 1961, 102.
627. Morača, Pero; Bilandžić, Dušan; Stanojević, Stanislav, *Istorija Saveza komunista Jugoslavije - kratak pregled*, Beograd, Rad, 1977, 346.
628. *Morović, Prilozi za monografiju*, (Povodom snimanja emisije "Znanje-imanje" 7.10.1984.), (tekst: Đorđe Janjatović) Komisija za pripremu Priloga za monografiju, s.l., s.a., (Šid, 1984), 45.
629. Mrkalj, Mile, *Sjeničak u NOB-u 1941-1945*, Karlovac, Historijski arhiv, 1980.
630. Mudrinić, Rajko, *Vama pod Kozarom*, Izd.: Prijedor, "Informacije", Novi Sad, 1971, 46.
631. Mujkić, Avdo, *Jasenovac*, Poema, Jasenovac, Spomen područje, 1985, s.p. (I izd.: "Mališa", list učenika osnovnih škola tuzlanske opštine, III izd.: Književna zadruga "Drugari" Jazak, 1986, s.p.).

632. Murudbegović, Hakija, *Hronika događaja iz NOB-e u Turevcima*, Modriča, Opštinski komitet SK BiH, Komisija za istoriju, 1970, 245.
633. Mužić, Ivan, *Hrvatska politika i jugoslavenska ideja*, Split, 1969.
634. Mužić, Ivan, *Masonstvo u Hrvata (Masoni i Jugoslavija)*, Split, 1984.
635. *Nacionalni park "Kozara" - istorijski elaborat*, Sarajevo, Zavod za zaštitu spomenika kulture, 1970.
636. *Na obali života i smrti, Spomen knjiga o Narodnooslobodilačkom pokretu Zemuna, Naselja i Bežanije*, Sakupili i sastavili: Đura Livada, Radoje Golubović, Ilija Trajković i Miodrag Milić, Zemun, Opštinski odbor Saveza boraca, 1958.
637. *Na prekretnici*, (ur.: J. Petričević), Brug, 1986.
638. *Narodi Jugoslavije u borbi za slobodu*, Zagreb, 1959.
639. *Narodna vlast i socijalistička demokratija 1943-1963*, Beograd, s.e., s.a., 212+XXI.
640. *Narodni heroji Jugoslavije*, I-II, Beograd, Partizanska knjiga i Narodna knjiga, Titograd, Pobjeda, 1982.
641. *Narodni heroji Jugoslavije*, I (A-N), II (N-Ž), Beograd, Institut za suvremenu istoriju i Mladost, 1975.
642. *Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941-1945*, Zbornik dokumenata, I-VII, Split, 1981-1984.*
643. *Narod ratne opštine Smoljana u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji*, Izd.: Odbor SUBNOR opštine Bosanski Petrovac, Štampa: "Grafika" Kikinda, s.a., 574.
644. *Naša djeca kroz oslobodilačku borbu*, Sarajevo, izdanje lista "Nova žena", 1946, 48.
645. Nedeljković, Mile, *Srbi graničari, Pregled naselja u Republici Hrvatskoj u kojima srpski narod čini većinu na osnovu popisa stanovništva 15. marta 1948. godine*, Beograd, Novi dani, 1991, s.p. (XXII lista).
646. *Nemačka obaveštajna služba*, I-IX, i: *Priručnik o nemačkoj obaveštajnoj službi*, Beograd, Državni sekretarijat za unutrašnje poslove, 1954-1960.*
647. Nenezić, Zoran D., *Masoni u Jugoslaviji 1764-1980*, Beograd, Zodne, 1988.
648. Neubacher, Herman, *Sonderauftrag Südosten 1940-1945, Bericht eines fliegenden Diplomaten*, Göttingen, 1956.
649. *Neugasla sjećanja*, Jasenovac, Spomen područje, 1978, 126.
650. *Never again, Ustashi genocide in The Independent State of Croatia (NDH) from 1941-1945. = Nikad više, Ustaški genocid u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945*, (Album dokumentarnih fotografija), Text written by Dr Milan Bulajić, Antun Miletić and Dragoje Lukić, Published by The Ministry of Information of The Republic of Serbia, Printed and bound BIGZ, Belgrade, 1992, 80.
651. *Nevesinjski pali u borbi za slobodu 1941-1945*, Nevesinje, SUBNOR, 1984.
652. Nikolić, Kosta, *Istorija ravnogorskog pokreta*, I-III, Beograd, Srpska reč, 1999, (437+16)+(445+16)+446+16) tbl, ilustr.

653. Nikolić, Nikola, *Jasenovački logor*, Zagreb, Nakladni zavod Hrvatske, 1948, 456. (Prikaz: Viktor Novak, *Nikola Nikolić, Jasenovački logor*, Istorijski časopis, I/1948, br. 1-2, 340-342.)
654. Nikolić, Nikola, *Jasenovački logor, U paklenom kotlu*, Iz ciklusa dokumentarnih epizoda terora, Zagreb, izd. autora, štampa: "Slovo" Beli Manastir, s.a. (1968), 122.
655. Nikolić, Nikola, *Jasenovački logor smrti*, Sarajevo, Oslobođenje, s.a., (1975), 422.
656. Nikolić, Nikola, *Kozaračka djeca (Jasenovački logor)*, Zagreb, Stvarnost, s.a. (1980), 130.
657. Nikolić, Nikola, *Kronika župe Bistra i agrarno-ekonomska struktura sela Poljanice*, Zagreb, JAZU, 1962.
658. Nikolić, Nikola, *Otroci s Kozare*, Ljubljana, Partizanska knjiga, 1975, 130.
659. Nikolić, Nikola, *Taborišče smrti Jasenovac*, Ljubljana, Založba "Borec", 1969, 399.
660. Nikolić, Svetozar - Braca, *Brstač u ratu i revoluciji*, Novi Sad, 1986.
661. Novak, Viktor, *Magnum crimen, Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb, Nakladni zavod Hrvatske, 1948, XVI+ 1119. (Reprint: Beograd, Nova knjiga, 1986. /Jakov Blažević, *Predgovor*, VII-XXIV/, XVI+1119). *
662. Novak, Viktor, *Velika optužba (Magnum crimen), Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, I-III, Drugo skraćeno izdanje, Sarajevo, Svjetlost, 1960, 261+197+210.
663. Novak, Vladimir, *Doživljaju i putovanja do slobode*, Zagreb, 1979.
664. Novaković, Boško i Dmitrašinić, Radivoje, *Iskre u tami*, Zemun, SUBNOR, 1963, 161.
665. *Novska*, Beograd, Poslovna politika, s.a., 48.
666. Nožinić, Milan, *Djevojka na grkim tlima, Epitaf Nadi Dimić*, Zagreb, Lykos, 1961, 105.
667. Oberknežević, Miloš, *Razvoj pravoslavlja u Hrvatskoj i Hrvatska pravoslavna crkva*, München - Barcelona, Hrvatska revija, (Otisak iz Hrvatske revije, god. XXIX, sv. 2.), 1979.
668. Očak, Ivan, *Braća Cvijići*, Zagreb, 1982.
669. Odić, Slavko i Komarica, Slavko, *Noć i magla, Gestapo u Jugoslaviji*, Zagreb, CIP, 1977.
670. *Odmetnička zvjerstva i pustošenja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u prvim mjesecima života hrvatske narodne države*, Obrađeno i izdano po nalogu Ministarstva vanjskih poslova na osnovu dokaznog gradiva, Sastavio: Matija Kovačević, savjetnik ministarstva, Naklada Hrvatskog izdavačkog bibliografskog zavoda, Tisak Hrvatske državne tiskare u Zagrebu, Zagreb, u lipnju 1942, 122+XXV.
671. *Od Podgorja do Paučja*, (urednik: Dane Pavlica), Đakovo, Skupština općine, 1986.
672. *Od ustanka do pobjede, Zbornik sjećanja iz NOR-a u dobojskom kraju*, I-III, Doboj, 1986.

673. *Odvjetnik*, Glasilo Advokatske komore u SRH, br. 9, Svečano izdanje u povodu proslave sto godina advokature u Hrvatskoj 1868-1968, Zagreb, 1968.
674. Ogrizović, Mihajlo, *Pioniri Hrvatske u Narodnooslobodilačkom ratu*, (2. izd.), Zagreb, Savez društava "Naša djeca" i Savjet Saveza pionira SR Hrvatske, 1972. (1. izd., 1957.).
675. Ogrizović, Ratko, *Od Jasenovca do Polarnog kruga*, Sarajevo, Zadrugar, 1989, 40.
676. Ogrizović, Slava, *Zagreb se bori*, Zagreb, 1977.
677. *Ogulin, Ranija prošlost i NOB 1941-1945*, Karlovac, Historijski arhiv, 1971.
678. *Ogulin u radničkom pokretu i NOB*, Karlovac, Historijski arhiv,
679. *Okrugli stol 21. travnja 1984. Materijali s rasprave*, Jasenovac, Spomen područje, 1985, 99.
680. *Okrugli stol "Jasenovac 1986." 14. i 15.11.1986*, Jasenovac, Spomen područje, s.a., 319.
681. Olbracht, Ivan, *Ogledalo s rešetkama*, Zagreb, Matica hrvatska, 1946.
682. Oljača, Mladen Đ., *Duboka Krajina: Ivanjska, Glavica, Baštra, Banjani i Dobro Selo ispod planine Ćorkovača*, Beograd, Odbor za proučavanje sela SANU, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Zavod za proučavanje kulturnog razvoja Srbije, 1994, 350.
683. Oljača, Mladen, *Kozara*, Roman, Beograd, Prosveta, 1966, 464.
684. *Omarska*, pripremio za štampu: NIRO "Zadrugar", štampa: "Glas" Banjaluka, s.a.
685. *Omladina Jugoslavije u NOB*, Zagreb, Epoha, 1967, 517.
686. *Omladinski pokret Jugoslavije 1919-1969*, Beograd, 1969.
687. Omrčanin, Ivo, *Diplomatische und politische Geschichte Kroatiens*, Neckargemünd, 1968.
688. Omrčanin, Ivo, *Hrvatska 1941-1945*, I-V, Washington, 1988.
689. Opačić, Petar, *Genocid nad Srbima u dvadesetom veku*, Beograd, 1992.
690. Opačić, Stanko - Čanica, *Srbini u Hrvatskoj*, Beograd, Litera, 1989.
691. *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, Zagreb, JLZ, sv. III, 1958, sv. IV, 1959. (sv. IV, drugo izd., 1978.).
692. *Općina Duga Resa, Radovi iz dalje prošlosti, narodnooslobodilačke borbe i socijalističke izgradnje*, Zbornik XV, Karlovac, Historijski arhiv, 1986.
693. *Općina Gornje Dubrave, Radovi iz dalje prošlosti i narodnooslobodilačke borbe*, Karlovac, Historijski arhiv, 1987, 1039.
694. *Općina Vrbovsko, njena prošlost i njena sadašnjost*, Zagreb, Školska knjiga, 1984.
695. *Opštine Kotor-Varoš i Skender Vakuf u NOB-u*, Kotor Varoš, Univerzitet "Đuro Pucar Stari", 1985.

696. *Optužba! Slike o zločinima okupacionih vlasti nad našim narodom*, Zagreb, "Vjesnik", posebno izdanje, 1945, 8 tbl.*
697. Orović, Savo, *Ratni dnevnik 1941-1945*, Beograd, Hronometar, 1972, 650.
698. *Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije kao opštenarodni rat i socijalistička revolucija*, Zbornik radova podnetih na naučnom skupu u Ljubljani, 26-28.1.1972, I-II, Beograd, Zajednica institucija za izučavanje novije istorije naroda i narodnosti Jugoslavije i NIP Eksport Press, 1977.
699. *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945*, I-II, Beograd Vojnoistorijski institut, 1957-1958, 695+766+karte.
700. *Oslobođenje Hrvatske 1945*, Zagreb, IHRPH, 1986.
701. *(Osmi) 8. mart*, Zbornik, Zagreb, Glavni odbor AFŽ Hrvatske, 1948.
702. Ostojić, Stevo, (Nedeljko Dragić, Ranko Munitić, Đuro Plemenčić, Milan Ranković, Žorž Skrigin), *Rat, revolucija, ekran*, Zagreb, Spektar, 1977.
703. *Otok Pag u NOR-u*, Rijeka, Centar za historiju radničkog pokreta, 1988.
704. *Otok Rab u NOB-u*, Rijeka, Centar za historiju radničkog pokreta, 1985.
705. *Otpor u logoru Stara Gradiška, Iz sjećanja bivših logoraša*, za štampu priredili: Marijana Amulić - Buca i Čedomil Huber, Jasenovac, Spomen područje, 1980, 191. (Prikaz: Anđelko Barbić, *Otpor u logoru Stara Gradiška*, Zbornik CDISB, 22/1986/1, 363-367).
706. *Otpor u žicama, Sjećanja zatočenika*, I-II, Beograd, Vojnoizdavački zavod, 1969, 807+746. Sarajevo, 1983.
707. Ozmo, Danijel, *Crteži*, Izbor izvršio Vojo Dimitrijević, Sarajevo, Svjetlost, 1951, 23 crteža.
708. Ožegović, Lucija, *Pismo mrtvom sinu*, Zagreb, Zora, 1953, 155.
709. Pajović, Radoje, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori, Četnički i federalistički pokret 1941-1945*, Cetinje, Obod, 1977, 616.
710. Pajović, Radoje; Železnov, Dušan i Božović, Branislav, *Pavle Đurišić, Lovro Hacin, Juraj Špiler*, Zagreb, CIP, 1977.
711. *Pakrac 1945-1975*, Pakrac, Skupština općine, 1978, 439.
712. *Palim advokatima za slobodu, Povodom 40-godišnjice SKJ i SKOJ-a*, Zagreb, Osnovna organizacija SKH u Advokatskoj komori u Zagrebu u zajednici sa Izvršnim odborom Advokatske komore u Zagrebu, 1959.
713. *Pali u borbi za slobodu, Čapljina - Neum 1941-1945, Spomen knjiga*, Čapljina, (Edicija: Čapljina u NOB, knj. 3.), 1984, 166+8 tbl.
714. *Palme mučeništva*, knjiga Mohorjeve družbe
715. Panić, Milorad Đ., *Dom za zbrinjavanje izbegličke dece u Mataruškoj banji (1942-1947)*, Kraljevo, Centar za socijalni rad, 1994, 327.

716. Paravac, Dušan, *Logor smrti, Hronika o austrougarskom logoru interniraca u Doboju 1915-1917*, Doboju, Novinska i radio difuzna ustanova "Glas komuna", 1970. (2. izdanje, 1990.).
717. Paravina, Emil, *Nikad neću zaboraviti*, Zagreb, Savez društava "Naša djeca" SRH, 1972, 71.
718. Paris, Edmond, *Genocide in satelite Croatia 1941-1945, A Record of Racial and Religious Persecutions and Massacres*, The American Institute for Balkan Affairs, Chicago, 1961.
719. *Partizanska Drežnica*, Zbornik XII, Karlovac, Historijski arhiv, 1982. 942.
720. Patković, Milenko, *Izbor spomen-obilježja NOR-a Jugoslavije, Vodič uz kartu*, Osijek, Glas Slavonije, 1975, 190.
721. Pavlica, Dane, *Kronologija događaja u Požeškoj kotlini 1941*, Slavonska Požega, 1991, 117.
722. Pavlović, Ranko, *Damari jasenovački*, Pjesme, Nacionalni park "Kozara" Prijedor i Spomen područje Jasenovac, 1987, 40.
723. Pečarić, Josip, *Srpski mit o Jasenovcu, Skrivanje istine o beogradskim koncentrorima*, Zagreb, Dom i svijet, Hrvatski institut za povijest i Hrvatski informativni centar, 1998, 216.
724. Pejanović, Đorđe, *Stanovništvo BiH*, Beograd, Naučna knjiga, 1955
725. Pejić, Predrag, *Banjica, Sećanja jednog zatvorenika*, Gornji Milanovac, Dečje novine, 1989, 156.
726. Pejin, Jovan, *Kolonizacija Hrvata na srpskoj zemlji u Sremu, Slavoniji i Baranji*, Sremska Mitrovica, Sremske novine, 1992, 64.
727. Pekić, Mirko i Ćurguz, Dragutin, *Bitka na Kozari*, (4. dopunjeno izdanje), Prijedor, Nacionalni park "Kozara", 1977, 215. (1. izd.: Prijedor, 1968; 2. dop. izd., 1968, 201).
728. Perić, Raša, *Srpska ridanica, Pesnici o genocidu nad Srbima*, Kragujevac, Etnopublik, 1995, 231.
729. Peršen, Mirko, *Dugi dani: Lepoglava, škola revolucionara*, Zagreb, Alfa, 1975, 243.
730. Peršen, Mirko, *Lepoglava*, Zagreb, Epoha, 1963, 196.
731. Peršen, Mirko, *Marijan Krajačić*, Zagreb, Mjesni odbor SUBNOR "Marijan Krajačić", 1979, 152.
732. Peršen, Mirko, *Ustaški logori*, Zagreb, Stvarnost, 1966, 181. sa sl. i faks. (Prikaz: I. M., *Mirko Peršen, Ustaški logori*) "Vjesnik, XXVII/1966, br. 6896).
733. Peršen, Mirko, *Ustaški logori*, prošireno i dopunjeno izdanje, Zagreb, Globus, 1990, 350. Prikaz: Radusinović, Milorad P., *Mirko Peršen, Ustaški logori*, Istorija 20. veka, br. 1-2/1991).
734. Pešut, Mane, *Revolucija u Lici 1941-1945*, München, 1966.

735. Petešić, Ćiril, *Dječji dom Jastrebarsko, Dokumenti (1939-1947)*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1990, 212.
736. Petešić, Ćiril, *Katoličko sveštenstvo u NOB-u 1941-1945*, Zagreb, VPA i Globus, 1982, 276+16 sl. i faks. (Prikaz: Radusinović, Milorad P., *Ćiril Petešić, Katoličko sveštenstvo u NOB-i*, Istorija 20. veka, br. 1-2/1984).
737. Petković, Vasilije i Vasić, Miloš - Živko, *Visovi ravnice, Prhovo u ratu i revoluciji*, Novi Sad, 1988.
738. Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd, Nolit, 1980, 650.
739. Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, I-III, Beograd, Nolit, 1988, 431+516+492.
740. Petranović, Branko, *Istoriografija i revolucija*, Beograd, Prosveta, 1984.
741. Petranović, Branko, *Istorijske kontraverze*, Beograd, Službeni list SRJ, 1998, 494.
742. Petranović, Branko, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941-1945*, I-II, Beograd, Rad, 1983, 510+390.
743. Petranović, Branko, *Srbija u drugom svetskom ratu*, Beograd, VINC, 1992, 789.
744. Petranović, Branko i Štrbac, Čedomir, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, I-III, Beograd, Radnička štampa, 1977, 245+419+375.
745. *Petrovac u NOB*, Zbornik sjećanja, I-VII, Bosanski Petrovac, OO SUBNOR, 1974.
746. Petrović, Rastislav V., *Genocid sa blagoslovom Vatikana, Izjave Srba izbeglica*, Beograd, Fond Nikole Tesle, 1992. 104+18 tbl. (izd. na nemačkom, Beograd, 1992; izd. na ruskom, Nižnij Novgorod, 1992, 112.).*
747. Petrović, Rastislav V., *Smotri Roosija*, (Izložba: Tragedija srpskog naroda), Beograd, Stručna knjiga, 1998, 315.
748. Petrović, Rastislav V., *The Extermination of Serbs on the Territory of the Independent State of Croatia*, Belgrade, 1991. (Izd. na francuskom, Paris, 1991.).
749. Petrović, Rastislav V., *Zavera protiv Srba*, Beograd, Dositej, 1990.
750. Pilar, Ivo, *Južnoslavensko pitanje*, Zagreb, 1990. (vidi: Südland, L. v.).
751. Pipinić, Drago, *Ratni kotar Metković u NOB*, *Kronika 1941-1944*, Split, IHRPD, 1986.
752. Pinto, Avram, *Jedinstveno groblje logorskih žrtava u Đakovu*, Sarajevo, Jugoslavija, 1980.
753. Pinto, Avram, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, "Veselin Masleša", 1987, 199.
754. Pinto, Avram i Pinto, David, *Dokumenti o stradanju Jevreja u logorima NDH*, Sarajevo, Jevrejska opština, 1972*.
755. Pinto, Samuel, *Zločini okupatora i njihovih pomagača nad Jevrejima u Bosni i Hercegovini*, Elaborat pisan za Zemeljsku komisiju za utvrđivanje zločina okupatora i

- njihovih pomagača za Bosnu i Hercegovinu (1947), Sarajevo, 1952, 520, šapirografirano*
756. *Plašćanska dolina i okolica u NOR-u*, Zbornik VII, Karlovac, Historijski arhiv, 1976, 747.
757. Plenča, Dušan, *Kninska ratna vremena*, Zagreb, Globus, 1986, 620.
758. Pleterski, Janko, *Nacije, Jugoslavija, Revolucija*, Beograd, 1985, 533. (Isti, *Narodi, Jugoslavija, Revolucija*, Ljubljana, 1986).
759. *Podgrmeč u NOB*, Zbornik sjećanja, I-III, Beograd, 1972, 909+767+797.
760. *Podgrmeč u narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji 1941-1945*, Zbornik, Sarajevo, 1985.
761. *Područje Bjelovar*, Zagreb, Epoha, 1966.
762. *Politička enciklopedija*, Beograd, Savremena administracija, 1975.
763. *Politički život Jugoslavije 1914-1945*, Zbornik radova, Beograd, Radio Beograd, Sveske Trećeg programa, 1973, 599.
764. Polovina, Gojko, *Svedočenje - sećanje na događaje iz prve godine ustanka u Lici*, Beograd, Rad, 1988.
765. Popovac, Luka Š., *Ustaški genocid nad Srbima u Donjoj Neretvi*, Beograd, Novo slovo, 1990, 107.
766. Popović, Jovan, *Sremska hronika*, Beograd, Prosveta, 1953, 86.
767. Popović, Jovo, *Suđenje Andriji Artukoviću i što nije rečeno*, Zagreb, Stvarnost i Jugoart, 1986.
768. Popović, Nikola, *Ideologija fašizma u jeziku ustaške propagande*, Beograd, VINC, 1989.
769. Popović, Spasoje, *Trnava u Slavoniji (Trnava u NOB-u)*, Nova Gradiška, Narodno sveučilište "Matija Antun Reljković", 1985, 92+24.
770. Potočnik, Franc, *Koncentracijsko taborišće Rab*, Koper, Založba Lipa, 1975.
771. *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, Komunist, Narodna knjiga, Rad, 1985, 476.
772. *Požega 1227-1977*, Zbornik, Slavonska Požega, Skupština općine i Odbor za proslavu 750-godišnjice grada Slavonska Požega, 1977, 544.
773. *Požeška kotlina u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, Materijali sa znanstvenog skupa održanog 12. i 13.12.1980. u Sl. Požegi, Slavonski Brod, CDISB, 1984, 556.
774. *Požeški leksikon*, Slavonska Požega, Općinska skupština, 1977.
775. *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1963, 572.

776. Prekić, Bora, *Zauzeće Beograda, Proboj Sremskog fronta, Pokolj u Jasenovcu i Kragujevac*, Pjesme u desetercu, Beograd, izd. autora, 1946.
777. Pribičević, Stojan, *Riječ Srbima*, Zagreb, 1952, 67.
778. *Prijedor i okolina*, Izdanje u čast proslave 20-godišnjice revolucije naroda Jugoslavije, Narodni odbor opštine Prijedor i NIP Književne novine Beograd, 1961, 136
779. *Prilog Građi za historiju NOP-a u Slavoniji 1941. godine*, Slavonski Brod, HIS, 1965, 348.*
780. *Prilog historiji radničkog pokreta i narodnooslobodilačke borbe u Međimurju od 1919-1955. god.*, Zbornik, Čakovec, 1959, 243.
781. Prodanović, Tihomir, *Djeca bez slobode*, Zagreb, Novo pokoljenje, 1950, 105.
782. *Prosvjetni radnici u NOR-u*, Sarajevo, 1983.
783. *Protiv nasilja, Logor Jastrebarsko*, Jastrebarsko, Pionirski centar, 1978.
784. Prpić, George J., *Tragedies and Migrations in Croatian History*, Toronto, 1973.
785. Pršić, Miloje, *Štampa narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji 1941-1943*, Užice, IC Kadinjača, 1996, 380.
786. Prusac, Ivan, *Tragedija Kavrana i drugova*, 1967.
787. *Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka*, Zbornik III, Karlovac, historijski arhiv, 1971, 1216.
788. *Prvi hrvatski katolički sastanak*, uredio: Stjepan Korenčić, Zagreb, 1900.
789. Psunjski, *Hrvati u svetlosti istorijske istine*, Beograd, 1944. (Reprint: Beograd, "Nikola Pašić", 1994, 240).
790. Psunjski, *U ime Hrista, Svetinje u plamenu*, Beograd, 1944. (Reprint: Beograd, Novo delo, 1993, 146.).
791. Pulić, Nikola; Grozdanić, Milutin; Ljubljanić, Srećko i dr., *Revolucija i revolucionari*, Zagreb, Naprijed, 1970, 305.
792. *Putovima revolucije*, Turističke monografije, Zagreb, Turistkomerc i RO SUBNOR SRH, 1979, 226.
793. Puzić, Miloš, *Da se ne ponovi, Ratna kronika ranije općine Ličko Petrovo Selo*, Titova Korenica, OO SUBNOR, 1985, 236.
794. Radeka, Milan, *Gornja Krajina - Karlovačko vladičanstvo*, Zagreb, 1975, 388.
795. Radeka, Milan, *Kordun u prošlosti*, Zagreb, Prosvjeta, 1989.
796. Radeka, Milan, *Srbi i pravoslavlje Gornje Krajine*, Zagreb, 1963.
797. Radić, Simo A., *Ljubinje i Popovo Polje 1941-1945*, Ljubinje, 1969, 384.
798. Radić, Simo A., *Ljubinje i Popovo Polje, Rad u pozadini, 1941-1945*, Ljubinje, SUBNOR, 1979, 298.

799. Radišić, Đorđe, *Irod u Drakseniću*, Poema, Jasenovac, Spomen područje i Gornji Milanovac, Dečje novine, 1991, 32.
800. Radišić, Đorđe, *Oči trava*, Poema, Jasenovac, Spomen područje, 1975, 31.
801. Radišić, Đorđe, *Oči trava*, Pjesme, drugo dopunjeno i izmijenjeno izdanje, Jasenovac, Spomen područje, 1988, 72.
802. Radulović, Milica, *Ustaški logori u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945*, Beograd, C-print, 1995, 103+16.
803. Radulović, Predrag D. - Pile, *Kome moja ispovijest treba*, SUBNOR, SPRS i JUL RS, štampa: Čigoja, s.l., s.a. (1999), 176.
804. Raić, Vlaho A., *Dr. Ante Pavelić u svjetlu činjenica*, Buenos Aires, 1959.
805. Raičković, Stevan, *Suvišna pesma, Devet fragmenata o genocidu s predgovorom i komentarima*, Beograd, SKZ, 1991, 133.
806. Rajčević, Dane, *Monografija Divosela 1527-1945*, Gospić, Centar za kulturu i Ličke novine, 1990, 298.
807. Rajčević, V., *Studentski pokret na Zagrebačkom sveučilištu 1918-1941*, Zagreb, 1959.
808. *Rajić i okolina u narodnooslobodilačkoj borbi*, Novska, Općinski odbor SUBNOR, 1988, 141.
809. Rajić, Vlaho A., *Dr. Ante Pavelić u svjetlu činjenica*, Buenos Aires, 1959.
810. Rapaić, Mirko, *Lička tragedija, Hrvatski zločini genocida nad srpskim narodom 1941. do 1945*, Beograd, Srpska reč, 1999, 424.
811. (Rasel, B.), Lord Rasel, *Pod bičem kukastog krsta*, Beograd, 1956.
812. Rašeta, I., *Kazivanje pobjednika smrti*, Zagreb, 1988.
813. Rašić, Tomo, *Spojimo naše ruke, Pionirski centar "Bratstvo i jedinstvo" Jastrebarsko*, Zagreb, Školske novine, 1982, 111.
814. Rašković-Zec, Vjera, *Latice jednog cvijeta, (Pripovijest o djeci iz logora Jastrebarsko, prema dokumentima Pionirskog centra "Bratstvo i jedinstvo" Jastrebarsko i D. Lukića "Rat i djeca Kozare")*, Zagreb, 1987.
815. *Rat i revolucija naroda Jugoslavije 1941-1945*, (Album), Beograd, Mladost, 1961, 326.
816. *Ratna sjećanja aktivista jugoslavenskog revolucionarnog radničkog pokreta 1941-1945*, knj. 3, Beograd, Kultura, 1961.
817. *Ratni naponi Jugoslavije 1941-1945*, Beograd, Vojnoistorijski institut, 1946, 41.
818. *Ratni zločini i zločini genocida 1991-1992*, Zbornik, Naučno savetovanje Odbora SANU za sakupljanje građe o genocidu protiv srpskog naroda i drugih naroda Jugoslavije u XX veku i Državne komisije za ratne zločine i zločine genocida, održano od 6. do 8. avgusta 1992. godine u Beogradu, SANU, Naučni skupovi, knj. LXIX, Odeljenje istorijskih nauka, knj. 22, Beograd, 1993, 444.

819. *Ratno djetinjstvo*, Zbornik dokumenata i sjećanja o postanku, razvoju i radu Saveza pionira u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, Svjetlost, 1961, 184.
820. *Razvitak Roma u Jugoslaviji - problemi i tendencije*, Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 12. i 13. januara 1989. godine, SANU, Naučni skupovi, knj. 68, Odeljenje društvenih nauka, Komisija za proučavanje života i običaja Roma, knj. 1, Beograd, 1992, 235.
821. Rebić, Đuro, *Teror crne internacionale*, Beograd, Sloboda, 1979.
822. *Reci gde je ...*, *Dečje sveznanje*, *Velika ilustrovana enciklopedija za decu u 10 knjiga*, knj. 3, Napisali: Simona i Žorž Monlai, priredio: Uglješa Krstić, domaće odrednice: Božidar Stanišić, Beograd, BIGZ, 1986, 185.
823. Redžić, Enver, *Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941-1945. u analizama jugoslavenske istoriografije*, Sarajevo, 1989.
824. Redžić, Nail, *25. brodska brigada*, Beograd, Vojnoizdavački zavod, 1976.
825. Reich, Wiliam, *Masovna psihologija fašizma*, Beograd, 1973.
826. *Revolucionarni omladinski pokret u BiH*, Zbornik s naučnog savjetovanja u Sarajevu 23. i 24. decembra 1981, I-II, Sarajevo, RK SSOBiH i Oslobođenje, 1984, 366+227.
827. *Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj*, I-III, Zagreb, CDD SSOH, 1980.
828. *Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu 1941-1945*, I-II, Zagreb, 1984.
829. Rhodes, Antony, *The Vatican in the Age of the Dictators*, London, 1973.
830. Riffer, Milko, *Grad mrtvih, Jasenovac 1943*, Zagreb, Nakladni zavod Hrvatske, 1946, 191; II izdanje: Jasenovac, Spomen područje, 1981.
831. *Riječi koje nisu zaklane, Svjedočanstva preživjelih zatočenika logora Jasenovac*, (I), Jasenovac, Spomen područje, 1973, 112.
832. *Riječi koje nisu zaklane*, II, Jasenovac, Spomen područje, 1975, 74.
833. *Riječi koje nisu zaklane*, III, Jasenovac, Spomen područje, 1977, 136.
834. *Riječi koje nisu zaklane*, IV, Jasenovac, Spomen područje, 1983, 110.
835. *Riječi koje nisu zaklane*, V, Spomen područje Jasenovac i Nacionalni park "Kozara" Prijedor, 1989, 141.
836. Ristevski, Dimitrije, *Opšta rehabilitacija Srbije*, Beograd, Narodna knjiga i Alfa, 1998, 377.
837. Ristić, Milenko i Borojević, Milan, *Srbi u paklu ustaškog genocida = Serbs in the Hell of Ustashi Genocide*, Beograd, Štit-M, Muzej žrtava genocida, 1999, 78+78.
838. Ristović, Ljubiša, *Mitar Trifunović Učo, Prilozi za biografiju*, Sarajevo, "Veselin Masleša", 1961, 141.
839. Ristović, Milan, *U potrazi za utočištem - Jugoslovenski Jevreji u bekstvu od holokausta 1941-1945*, Beograd, Službeni list SRJ, 1998, 350.

840. Riveli, Marko Aurelio, *Nadbiskup genocida*, Nikšić, Jasen, 1999, 286. (Marco Aurelio Rivelli, *L'Arcivescovo del genocidio, Monsignor Stepinac, il Vaticano, e la dittatura ustascia in Croazia 1941-1945*, Kaos Edizioni, Milano, 1999.).
841. Rivelli, Marco Aurelio, *Le génocide occulté, État indépendant de Croatie 1941-1945*, Editions L'Age d'Homme, Lausanne, Suisse, 1998, 228.
842. Roberts, Walter R., *Tito, Mihailović and the Allies 1941-1945*, Durham, Duke University Press, 1987. (Originally published in 1973 by Rutgers University Press), 406.
843. *Rogatica*, Sarajevo, Svjetlost, 1960, 207.
844. *Rogatica*, Monografija, Sarajevo, 1966.
845. Rojnica, Ivo, *Susreti i doživljaji, Razdoblje od 1938. do 1975. u mojim sjećanjima*, Zagreb, DoNeHa, 1995, 306.
846. Romano, Jaša, *Jevreji u logoru na Rabu i njihovo uključivanje u narodnooslobodilački rat*, Poseban otisak iz Zbornika 2. Jevrejskog istorijskog muzeja, Beograd, Savez jevrejskih opština, 1973, 72.
847. Romano, Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945, žrtve genocida i učesnici NOR-a*, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1980, 590.
848. Roš, F., *Slovenski izgnanci v Srbiji 1941-1945*, Maribor, 1967.
849. Rubina, Franjo, *Kozara grob partizana*, Nakladna knjižara Velebit Zagreb, Tiskara "Ustaše" Berislavićeva 10, Zagreb, 1942, 67. (Prikaz: J. B. /J. Balog/, *O knjizi Franje Rubine "Kozara grob partizana"*, "Život" Časopis Družbe Isusovaca, br. 2, god. XXIII, prosinac 1942, str. 318.)
850. Rubina, Franjo, *Krvave tajne planine Kozara*, Zagreb, Naklada odgojnog odjela ustaške vojnice, 1942, 93. (drugo, prerađeno izdanje knjige *Kozara grob partizana*).
851. Ručnov, Marko, *Narodni heroj Milan S. Tepić*, Beograd, VINC, 1992, 110.
852. Ručnov, Marko, *Zašto Jasenovac*, rukopis priređen za štampu.
853. Rutheford, Ward, *Genocid Židova*, Zagreb, Alfa, 1977, 118+40 tbl. i ilustr.
854. Samardžija, Dušan D., *Bosanskodubičko područje u NOR-u i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, Monografija, Bosanska Dubica, Društveno političke organizacije i Skupština opštine, 1985, 578.
855. Samokovlija, Danko, *Dolar dnevno*, Beograd - Sarajevo - Zagreb, Džepna knjiga, 1956, 116.
856. Samokovlija, Isak, *Tragom života*, Zagreb, Nakladni zavod Hrvatske, 1948.
857. Samokovlija, Isak, *Prazničko veče*, Sarajevo, Svjetlost, 1945. (Pripovetku "Prazničko veče" sadrže i izdanja istog autora: *Izabrane pripovetke*, Beograd, Prosveta 1949; *Nemiri*, Sarajevo, Svjetlost, 1956; *Nosač Samuel*, Sarajevo, Svjetlost, 1946, *Oda-brani raskazi*, Skopje, Kočo Racin, 1955.).
858. Sandić, Radoslav, *Procvalo korenje Jasenovca*, Priče, Paraćin, IP "Vuk Karadžić", 1992, 80.

859. *Sanica, Monografski prikaz*, Sanica, Mjesna zajednica, s.a., 55.
860. Santrač, Dušan i Tešanić, Dragoljub, *Knežica*, Izd.: MZ Knežica, štampa: Glas Banja Luka, 1976.
861. *Sarajevo u revoluciji*, I-IV, Sarajevo, Istorijski arhiv, 1981.
862. Savić, Glišo, *Petar Prodanović učitelj iz Bujavice*, Prilozi za monografiju, Pakrac, 1980, 232.
863. Savić, Glišo, *Peta strana svijeta*, Pakrac, Narodno sveučilište, 1984, 375.
864. Savić, Sreta, *Borbe u Sremu 1941-1944*, Sremska Mitrovica, 1981, (1. izd., Novi Sad, SUBNOR, 1967, 562).
865. Savić, Sreta, *Srem u narodnooslobodilačkoj borbi*, Beograd, Vojno delo, 1963, 242.
866. *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1972, 285. (II izdanje, 1985.).
867. *Sedma krajiška*, Banja Luka, 1978.
868. Sekulić, Jakov, *Četvrta godina*, Zagreb, Matica hrvatska, 1950, 247.
869. *Semberija u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*, Zbornik savjetovanja održanog 19. novembra 1971, Sarajevo, Institut za društvena istraživanja, 1972, 216.
870. *Semberija u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941*, Bijeljina, 1976.
871. *Sephardim and the Holocaust*, Edited by: Solomon Gaon, M. Mitchell Serels, Published by: Jacob E. Safra, Institute of Sephardic Studies Yeshiva University, New York, 1987, 128.
872. Sijarić, Ćamil, *Oslobođeni Jasenovac*, Sarajevo, Oslobođenje, Priština, Jedinstvo, 1983, 91.
873. Simeunović, V., *Stanovništvo Jugoslavije i socijalističkih republika od 1921-1961*, Beograd, 1964.
874. Simić, Mihailo, *Rimokatolička crkva i Srbi*, Beograd, 1991.
875. Simić, Sima, *Prekrštavanje Srba za vreme II svetskog rata*, Titograd, Grafički zavod, 1958, 154.
876. Simić, Sima, *Tuđinske kombinacije oko NDH*, Titograd, Grafički zavod, 1958.
877. Simić, Sima, *Vatikan protiv Jugoslavije*, Titograd, Grafički zavod, 1958.
878. Simović, Budo, *Ognjena Marija Livanjska ljeta gospodnjeg 41*, Beograd, Stručna knjiga, 1991, 436.
879. *Simpozij o Petrovoj gori*, Zbornik, Izdavački zavod JAZU, Zagreb, 1972.
880. Sinovčić, Marko, *NDH u svjetlu dokumenata*, Zagreb, "Nezavisna Država Hrvatska", 1999, 420. (1. izd.; Buenos Aires, 1950).

881. *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941*. Zbornik, Zagreb, IHRPH i Sisak, Muzej u Sisku, 1974, 978.
882. *Sistem neistina o zločinima genocida 1991-1993. godine*, Zbornik, Naučni skup Odbora SANU za sakupljanje građe o genocidu protiv srpskog naroda i drugih naroda Jugoslavije u XX veku, Državne komisije za ratne zločine i zločine genocida i Instituta za savremenu istoriju, održan 22. do 23. aprila 1993. godine, Beograd, SANU, Naučni skupovi, knj. LXXI, Odeljenje istorijskih nauka, knj. 23, 1994, 383. (Prikaz: Koljanin, Milan, *Naučni skup "Sistem neistina o zločinima genocida 1991-1993. godine"*, Istorija 20. veka, br. 1-2/1993).
883. *Sjećanja boraca stolačkog kraja*, I-II, Stolac, SUBNOR, 1984.
884. *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-i i socijalističkoj revoluciji*, Zbornik radova, Varaždin, Zajednica općina Memorijalnog područja Kalnik, Zagreb, IHRPH, 1976, 1118.
885. Skoko, Savo, *Pokolji hercegovačkih Srba '41*, Beograd, Stručna knjiga, 1991, 445.
886. Slavić, Božo, *Popovo Polje u narodnooslobodilačkoj borbi*, Trebinje, Zavičajni muzej, 1986, 486.
887. *Slavonija u borbi 1941-1945*, Album fotografija iz NOR-a, Zagreb, "27. srpanj", 1952. 492+3.*
888. *Slavonija u narodnooslobodilačkoj borbi*, Tematski zbornik, Materijali sa naučnog skupa 25. i 26.11.1966. povodom 25-god. ustanka, Slavonski Brod, HIS, 1967, 232.
889. Slavuj, Slavko - Geco, *Ostali su na večnoj straži, Ugrinovci u NOB-u 1941-1945*, Ugrinovci, 1985.
890. Slijepčević, Đoko, *Istorija Srpske pravoslavne crkve*, I-III, knj. 3: *za vreme Drugog svetskog rata i posle njega*, Keln, 1986, 504.
891. Slijepčević, Đoko, *Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata*, München, 1978.
892. *Slobodni Zagreb*, Zagreb, Stvarnost, 1965, 253.
893. *Slovenački slikari u koncentracionim logorima*, Katalog izložbe, Jasenovac, Spomen područje i Ljubljana, Muzej ljudske revolucije Slovenije, Jasenovac, 1980, 12.
894. *Sluga Božji Alojzije Stepinac, Dokumenti*, I-II, Zagreb, 1995.
895. Sobolevski, Mihael, *Drežnica 1941*, Ogulin, 1970.
896. Sobolevski, Mihael i Dizdar, Zdravko, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1941. - 1945*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest i "Dom i svijet", 1999.
897. *Split u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, Zbornik, Split, 1981.
898. *Spomenica: Albert Vajs 1905-1964*, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1965.
899. *Spomenica, Bleiburg 1945-1995*, Zagreb, 1995.

900. *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu 1566-1966*, Sarajevo, Odbor za proslavu 400 godišnjice dolaska Jevreja u BiH, s.a., 366.
901. *Spomenica 1919-1969*, (urednik: David Levi - Dale), Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, s.a., 246.
902. *Spomenica građanima Sremskih Karlovaca žrtvama nemačke agresije i ustaškog terora i genocida 1941-1944. godine*, (urednik: Kosta Popović), Izd.: Izdavački fond Sv. Maksim Eparhije sremske, Novi Sad, 1997, 250.
903. *Spomenica Mostar 1841-1945*, Mostar, Skupština opštine, 1987, 245.
904. *Spomenica poginulih Bilećana u NOB i revoluciji*, Bileća, SUBNOR, 1983.
905. *Spomenica povodom osamdesetogodišnjice okupacije Bosne i Hercegovine (1878-1958), pedesetogodišnjice aneksije (1908-1958) i četrdesetogodišnjice oslobođenja i ujedinjenja (1918-1958)*, Beograd, 1959.
906. *Spomenica povodom otkrivanja spomen obeležja u Domu grafičara Beograd*, Autor i izdavač: Velimir Martinović- Bajica, Beograd, 1986, 91.
907. *Spomenica pravoslavnih sveštenika - žrtava fašističkog terora i palih u narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945*, Beograd, Savez udruženja pravoslavnih sveštenika FNRJ, 1960, 210.
908. *Spomenica I Kongresa pravnika antifašista*, Zagreb, 1974.
909. *Spomenica u povodu proslave 300 godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*, Zagreb, 1969.
910. *Spomenik "Veliko Nabrđe" 1941-1945, Dokumentacija*, (Priredio: Živojin Petrović), Osijek, MO SUBNOR Slavonije i Baranje i Odbor za izgradnju spomenika Veliko Nabrđe, Đakovo, 1983, 40.*
911. *Spomen knjiga palih boraca NOR i žrtava fašističkog terora iz opštine Gacko 1941-1945*, Gacko, OO SUBNOR, 1986, 173.
912. *Spomenky na učast Slovákov v NOB*, Novi Sad, Obzor, 1969, 395+24.
913. *Spomen područje Jasenovac*, (tekst: Radovan Trivunčić), Biblioteka "Male turističke monografije", Zagreb, Turistkomerc i Jasenovac, Spomen područje, 1975, 80. (četiri izdanja i izdanja na engleskom, francuskom i ruskom).
914. *Spomini Slovencev na Jasenovac, Staro Gradiško in Lepoglavo*, Zbral in uredil Jernej Borovnik - Bartol, Šentjur, samozal. J. Borovnik - Bartol, 1998, 313. (Priказ: Gombač, Milan, *Slovinci v ustaških mučilnicah, Izšla je knjiga Spomini Slovencev na Jasenovac, Staro gradiško in Lepoglavo*, "Slovenska panorama", 24.12.1998.)
915. Srđić, Radovan, *Jarak u ratu i revoluciji*, Novi Sad, 1987.
916. *Srednja Bosna u NOB-u, Sjećanja, članci, dokumenti*, I-III, Beograd, VIZ, 1976. (knj. 1.), 887, Banja Luka, Glas, 1980. (knj. 2.), 722. i 1981. (knj. 3.), 779.
917. *Srez Ključ u narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945*, Ključ, 1983.
918. *Srpska pravoslavna crkva 1920. - 1970*. Zbornik, Beograd, Sv. Sinod SPC, 1971.
919. Stanić, Milan, *Neprijateljska politika Vatikana prema Hrvatima*, Zagreb, Naprijed, 1948.

920. Stanisavljević, Đuro, *Ustanak u Hrvatskoj*, Beograd, 1962.
921. Stanišić, Milutin Vuksanov, *Olujno doba, Hronika Iriga i okoline*, Novi Sad, Institut za istoriju, 1981, 488.
922. Stanković, Đorđe, *Izazov nove istorije*, I-II, Beograd, knj. 1, VINC, 1992, 238, knj. 2, NIU Vojska, 1994, 290.
923. Stanković, Đuro, *Spomen obilježja NOR-a, Pregled i opis spomenika i spomen-obilježje koji čuvaju značajne događaje iz revolucije, pregled neobilježenih mjesta NOR-a na području općine Slavonska Požega*, Slavonska Požega, Općinski odbor SUBNOR-a, 1979, 96.
924. Stanivuković, Petar i Kerbler, Jurica, *Deca u logorima smrti*, Beograd, Eksport pres, 1986, 182.
925. Stanojević, Branimir, *Alojzije Stepinac zločinac ili svetac*, Dokumenti o izdaji i zločinu, Beograd, Nova knjiga, 1985, 631; (II dopunjeno izdanje, 1986, 652.).
926. Stanojević, Branimir, *Ustaški ministar smrti (Anatomija zločina Andrije Artukovića)*, Beograd, Nova knjiga, 1985, 277. (II izdanje, 1986).
927. Starčević, Antun, *Ime Serb*, Zagreb, 1868, 106.
928. Starčević, Antun, *Pasmina Slavenoserbska u Hrvatskoj*, Zagreb, 1876.
929. Starčević, Mile, *Dr. Ante Starčević i Srbi*, Zagreb, 1936, 120.
930. Starčević, Tonka, *Sjećanja iz Aušvica*, Beograd, "Vuk Karadžić", 1974.
931. Stefanović, Momčilo, *Deca suncu slobode*, Beograd, "4. jul", 1979, 256.
932. Stehle, Hansjacob, *Die Ostpolitik der Vatikan 1917-1975*, München - Zürich, 1975.
933. *Stepinac mu je ime*, Zbornik uspomena, svjedočanstava i dokumenata, I-II, Ur. Vinko Nikolić, München - Barcelona, 1978. (knj. 1.), 460, 1980. (knj. 2.), 582. (Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1991, 459+582).
934. Stevanović, Dragomir S., *Agonija slobode*, izd. autora, Vindzor, Ontario - Kanada, 1970, 171.
935. Stevanović, Dragomir S., *Sura grobnica - "Prihvatni logor Zemun" 1942-44*, London, Savez "Oslobođenje", 1967, 94.
936. Stijačić, Emilija, *Nekrčenim putevima*, Sarajevo, Polet, 1950.
937. Stipetić, Vladimir, *Jedno stoljeće u razvoju nacionalne strukture stanovništva Hrvatske 1881-1981*, Zagreb, JAZU i Informator, 1987.
938. Stojanović, Krasimirka, *Logoraš*, Pesme, Vranje, 1986, 23.
939. *Stradanja srpskog naroda na području Zapadne Slavonije*, Okučani, Vlada Srpske oblasti Zapadna Slavonija, (izvršni izdavači: Beograd, Državni komitet za saradnju sa UN i Sekretarijat za informisanje SIV-a), april 1992, 177.
940. Stranjaković, Dragoslav, *Najveći zločini sadašnjice, Patnje i stradanja srpskog naroda u NDH od 1941-1945*, Dečje Novine Gornji Milanovac i Jedinstvo Priština, 1991, 578.

941. Strugar, Vlado, *Jugoslavija 1941-1945*, Beograd, 1970.
942. Strugar, Vlado, *Jugoslavija u ratu 1941-1945*, Beograd, BIGZ, 1975, 464.
943. Strugar, Vlado, *Rat i revolucija naroda Jugoslavije*, Beograd, Vojnoistorijski institut, 1962, 474.
944. *Studentski pokret na Zagrebačkom sveučilištu 1918-1941*, Zagreb, 1959.
945. Stulli, Bernard, *Židovi u Dubrovniku (Jews in Dubrovnik)*, Zagreb, 1989.
946. Sulcberger, S. L., *Drugi svetski rat*, Beograd, "Vuk Karadžić", 1970.
947. Supek, Ivan, *Krunski svjedok protiv Hebranga*, Chicago, 1983.
948. *Susreti "Mitar Trifunović Učo"*, Tuzla, 1984.
949. Südland, L. v., *Južnoslavensko pitanje, Prikaz cjelokupnog pitanja*, Izdanje Matice hrvatske, Tisak "Union" grafičko-nakladni zavod d.d., Zagreb, 1943, XIX+518. (I i II izdanje: L. v. Südland, *Die Südslawische Frage und der Weltkrieg, Übersichtliche Darstellung des Gesamt-Problems, mit 3 Karten*, Wien, Manzschke K. u. K. Hof-, Verlags-, u. Universitäts- Buchhandlung, 1918.), (Ivo Pilar, *Južnoslavensko pitanje*, Zagreb, 1990.).
950. *Svedočanstva o zločinima okupatora i kvistlinških vlasti nad stanovništvom općine Bjelovar 1941-1945*, Bjelovar, Historijski arhiv, 1970.
951. *Svijetlo Banije: Banija u NOB, Sjećanja i zapisi*, Zagreb, Stylos, 1972, 523.
952. Šarenac, Tripo, *Kazivanja i dokumenti*, Bileća, 1987.
953. Šašić, Jefto, *Revolucionar Martin Franekić*, Nova Gradiška, 1979.
954. Šercer, Marija, *Mačevi, bodeži, noževi*, Zagreb, 1976.
955. *Šibenik - žrtvama do pobjede i slobode*, Šibenik, 1978.
956. Šibl, Ivan, *Iz ilegalnog Zagreba 1941*, Zagreb, Kultura, 1951, 125. (1952, 73; 1957, 181; 1965, 170).
957. Šibl, Ivan, *Zagrebačka oblast u narodnooslobodilačkoj borbi*, Zagreb, Kultura, 1950, 78.
958. Šibl, Ivan, *Zagreb tisuću devetsto četrdeset prve*, Zagreb, 1967.
959. Šifter, Vanek, *Cigani - Minulost v sadanjosti*, Murska Sobota, 1970.
960. Šimunović, Frano, *Pod okupacijom*, Mapa grafika, Zagreb, Nakladni zavod Hrvatske, 1947, 26, 24 crteža.
961. Škorjanc, Josip, *Legenda o plavim rijekama*, Tekst kantate, Jasenovac, Spomen područje, 1980, 24.
962. Škorjanc, Josip, *Nema ljepše pjesme od istine*, Tekst dramatičnog oratorija, Jasenovac, Spomen područje, 1979, 24.
963. Škurla-Iljić, Verka, *Izabrane pripovjetke*, Zagreb, Matica hrvatska, 1952.
964. Škurla-Iljić, Verka, *Tekla Sava mutna i krvava*, Zagreb, Nakladni zavod Hrvatske 1945.

965. (Štefan, Ljubica) Tomislav Vuković, *Mozaik izdaje*, Zagreb, Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, 1991, 282.
966. (Štefan, Ljubica) Tomislav Vuković i Edo Bojović, *Pregled srpskog antisemitizma*, Zagreb, Altair, 1992, 201.
967. Štefan, Ljubica, *Srpska pravoslavna crkva i fašizam*, Zagreb, Globus, 1996, 348.
968. Štefan, Ljubica, *Stepinac i Židovi*, Zagreb, 1998.
969. Šubr, Vojta, *Nova Subocka 1857-1982*, Nova Subocka, 1982, 154, šapirografirano.
970. Švob, Vinko, *Gorani i Primorci pod crvenom petokrakom*, Delnice, 1985.
971. Tadić, Aleksandar, *Pali za ljepša svitanja, Majke heroja pričaju*, Zagreb, Epoha, 1967, 303. (II dopunjeno izdanje: Beograd, Međunarodna štampa - Interpress, 1968, 256.
972. Talpo, Oddone, *Dalmazia, Una cronaca per la storia (1941)*, Roma, Stato maggiore dell'Esercito, Ufficio storico, 1985.
973. Teofanović, Živan, *Spomen knjiga palih boraca i rodoljuba 1941-1945, Novi Karlovci*, Sremska Mitrovica, Sremske novine, 1990, 272.
974. Terzić, Velimir, *Jugoslavija u aprilskom ratu 1941*, Titograd, Grafički zavod, 1963, 708.
975. Terzić, Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, Uzroci i posledice poraza*, I-II, Narodna knjiga Beograd, Pobjeda Titograd i Partizanska knjiga Ljubljana - Beograd, 1982, (1983), 601+963.
976. Tesla, Lazo, *Šta radite, o ljudi! Pokolj u Gudovcu 1941*, Bjelovar, Općinski odbor SUBNOR-a, 1980, 136.
977. *The continuity of a crime, "The final settlement of the Serbian question in Croatia" 1941-1945, 1991-1995*, Publishing IDEA, Belgrade, 1995, 16.
978. *The Liberation of the Nazi Concentration Camps 1945*, United States Holocaust Memorial Council, Washington, D.C., 1987, 214.
979. *The Third Reich and Yugoslavia 1933-1945*, The Institute for Contemporary History and Narodna knjiga, Belgrade, 1977, 799. (Zbornik radova s međunarodnog simpozijuma, održanog 1973. godine u Beogradu.).
980. *The Uprooting, A Dossier of the Croatian Genocide Policy Against the Serbs*, Velauto International, London - Belgrade - New York, 1992, 143.
981. *Tko je tko u NDH, Hrvatska 1941-1945*, Zagreb, Minerva, 1997, 484.
982. Tolstoy, Nicolay, *The Minister and the Massacres*, London, Century Hutchinson, 1986.
983. Tomac, Josip, *Protiv nasilja, Jastrebarsko*, Pionirski centar, 1979.
984. Tomas, Ivan, *Krunoslav Stj. Draganović*, Buenos Aires, 1964, Posebni otisak iz "Hrvatske revije", god. XIV, sv. 1 (53), str. 50.
985. Tomašević, Jozo, *Četnici u drugom svjetskom ratu 1941-1945*, Zagreb, 1979.

986. Tomičić, Zlatko, *Narodni heroj Stjepan Sekulić Jucko*, Zagreb, "27. srpanj", 1955, 26.
987. Tomić, Duško, *Putevima smrti kozarske djece*, Prijedor, Nacionalni park "Kozara" 1990, 205.
988. Tomović, Sima, *Šid*, 2. izdanje, Šid, Opštinski odbor Saveza boraca, 1973, 336.
989. Topčić, Zaim, *Grumen sunca*, Beograd, Rad, 1958, 206. i u: Savremena književnost naroda i narodnosti BiH u 50 knjiga: knj. 25: *Zaim Topčić, Emilija Stijačić, Nenad Ešpek*, Sarajevo, Svjetlost; i kao posebno izdanje: Sarajevo, Svjetlost, "Džepna knjiga", 1965, 252).
990. Topčić, Zaim, *Ljudolovka Jasenovac*, Sarajevo, Oslobođenje, 1985, 227.
991. Topčić, Zaim, *Nad bezdanom*, Sarajevo, Seljačka knjiga, 1952, 218.
992. Topčić, Zaim, *U susret danu*, Sarajevo, Svjetlost, 1955.
993. Toroman, Milinko, *Slike bježanja i smrti*, Poema. Jasenovac, Spomen područje, 1980, 48.
994. *Tragom prošlosti i borbe, Perna, Pištaline, Podgomila, Čojluk u NOB-i 1941-1945*, Inicijativni odbor boraca NOR-a Perne, Pištaline, Podgomile i Čojluka, Perna, 1961, 127.
995. *Trebinjci pali u borbi za slobodu 1941-1945*, (priredio: Slavko Stijačić), Trebinje, SUBNOR, 1974, 177.
996. *Treća godina NOR-a na području Karlovca, Korduna, Like, Pokuplja i Žumberka*, Zbornik VIII, Karlovac, Historijski arhiv, 1975.
997. Trifković, Srđa, *Ustaše, Balkansko srce tame na evropskoj političkoj sceni*, (naslov originala: *Ustaša: Croatian Separatism and European Politics 1929-1945*), Manufactured in the United States America, First Lord Byron Foundation Edition, May 1998, 274.
998. Trivunčić, Radovan, *Jasenovac i jasenovački logori*, Jasenovac, Spomen područje, 1972, 29; II prošireno i dopunjeno izdanje 1974; III izdanje 1977.
999. Trivunčić, Radovan, *Jasenovačka drama*, Zagreb, Školske novine, 1985, 80. (Prikaz: Lengel-Krizman, Narcisa, *Radovan Trivunčić, Jasenovačka drama*, Časopis za suvremenu povijest, 18 (2), 1986, 122-123.)
1000. Tuđman, Franjo, *Bespuća povijesne zbiljnosti, Rasprava o povijesti i filozofiji zločinja*, Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske, 1989, 508. (Tuđman, Franjo, *Horrors of War, Historical Reality and Philosophy*, Reviset Edition - M. Evans and Company, inc. New York, Copiright 1996, 480; Tuđman, Franjo, *Irrwege der Geschichtswirklichkeit, Eine Abhandlung über die Geschichte und die Philosophie des Gewaltüfels*, Zagreb, Školska knjiga, 1993, 620.)
1001. Tuđman, Franjo, *Državnost nacija ključ mira Evrope*, Lidingo, 1982, 53.
1002. Tuđman, Franjo, *Hrvatska i Jugoslavija*, Zagreb, 1981.
1003. Tuđman, Franjo, *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*, Hrvatska revija, München - Barcelona, 1981, 373. (2. izd.: 1982, 429); (Tuđman, Franjo,

- Nationalism in Contemporary Europe*, Columbia University Press, 1981; Tuđman, Franjo, *Die Nationalitätenfrage in heutige Europa*, 1986.).
1004. Tuđman, Franjo, *Okupacija i revolucija*, Zagreb, 1963, 316.
1005. Tuđman, Franjo, *Rat protiv rata*, Zagreb, 1957, 815.
1006. Tuđman, Franjo, *Stvaranje socijalističke Jugoslavije*, Zagreb, 1960, 337. (Tuđman, Franjo, *Rojstvo socijalistične Jugoslavije*, Ljubljana, 1961, 274).
1007. Tuđman, Franjo, *Usudbene povjestice*, Zagreb, 1995.
1008. Tuđman, Franjo, *Velike ideje i mali narodi*, Zagreb, 1969. (2. izd.: 1970).
1009. Tufekčić, Mehmedalija, *Gračac u 1941. godini, Sjećanja*, Sarajevo, Svjetlost, 1975, 173.
1010. Tunguz-Perović, Danilo, *Stradanja Srba u Hercegovini za vrijeme Nezavisne države Hrvatske od maja 1941. do jula 1942*, Beograd, 1949.
1011. *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji*, I-II, Tuzla, Odbor za ediciju "Tuzla u radničkom pokretu i NOR-u" i Univerzal, 1979, 872. (1. knjiga), 1984, 1140. (2. knjiga).
1012. *Učiteljska škola "Božidar Maslarić" u Osijeku 1893-1953*, Osijek, Odbor za proslavu 60-godišnjice Učiteljske škole "Božidar Maslarić", 1953.
1013. Udicki, Jovan, *Žrtve II svetskog rata iz Sremske Mitrovice*, Sremska Mitrovica, Muzej Srema, 1955, 74+10.*
1014. *U ime Krista i Übermännnscha*, (Priredio: M. Grozdanović), Osijek, Društvo učitelja i profesora u Osijeku, 1958, 119.
1015. Ujdurović, Miroslav, *Biokovsko - neretvansko područje u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*, Split, 1983.
1016. Umeljčić, Vladimir, *Die Besatzungszeit und das Genozid in Jugoslawien 1941-1945*, Graphics high publishing, Los Angeles, 1994, 429.
1017. *Ustanak je planuo*, I-II, Gospić, Ličke novine, 1971.
1018. *Ustanak naroda Jugoslavije*, Zbornik, Pišu učesnici, I-VI, Beograd, Vojno delo, 1962-1964, 876+898+903+905+908+840.
1019. *Ustaničke iskre Hrvatske*, Zagreb, Progres, 1977.
1020. *Ustaše*, Elaborat UDB-e za SRH o ustaškom pokretu, I-IV, (za internu upotrebu).
1021. Vasić, Đorđe, *Na vetrometini, Zapisi iz prošlosti Bukovca*, Novi Sad, 1965.
1022. Vasiljević, Zoran, *Sabirni logor Đakovo*, Centar za povijest Slavonije i Baranje Slavonski Brod i Spomen područje Jasenovac, 1988, 240.
1023. *Vatikan i Jugoslavija*, I, (bela knjiga), Beograd, PIZ Jugoslavija, 1953.
1024. Vavić, Milorad; Ličina, Đorđe; Pavlovski, Jovan, *Xhafer Deva, Andrija Artuković, Vjekoslav Luburić, Vančo Mihailov*, Zagreb, CIP, 1985. 341.

1025. Vebel Hotnikova, Jožica, *Preživela sam taborišče smrti*, Založba "Borec", Ljubljana, 1975.
1026. *Večan pomen, Jasenovac mjesto natopljeno krvlju nevinih*, Spomenica povodom pedesete godišnjice velikomučeničkog Jasenovca i sedme godišnjice osvećenja ponovo izgrađene crkve Rođenja sv. Jovana Krstitelja Spomen-hrama u Jasenovcu, (naslov na koricama: *Večan pomen, Jasenovac mjesto natopljeno krvlju nevinih 1941/1985/1991*), Beograd, Sveti arhijerejski Sinod SPC, 1990, 385.
1027. Velagić, Savo, *Virovitica u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*, Virovitica, Skupština općine i SUBNOR općine, 1979, 257.
1028. *Veleizdajnički proces u Banjaluci 1916*, Banja Luka, 1987.
1029. Vezmar, Gojko, *Narodnooslobodilački rat i organizacija narodne vlasti u Lici 1941-1945. godine*, Zagreb, doktorska disertacija, 1984.
1030. Vezmar, Gojko, *Ustaško-okupatorski zločini u Lici 1941-1945*, Beograd, 1996, rukopis priređen za štampu.
1031. *Virovitički zbornik 1234-1984*, Virovitica, 1986, 711.
1032. *Vjerske zajednice i politička zbivanja u Bosni i Hercegovini od austrougarske okupacije 1878. do 1945.*, Sarajevo, 1978.
1033. *Vodič arhiva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, Arhiv BiH, 1987, 462.
1034. Vojinović, A., *Ponovo slobodni*, Beograd, Prosveta, 1957. (Zagreb, Biblioteka narodne revolucije, 1961.).
1035. Vojinović, Novica, *Genocid hrvatskih kleroustaša nad Srbima u Hercegovini*, Beograd, 1991.
1036. Vojinović, Novica, *Rat na Neretvi 1992/94. god. (Tri intervju: 1992, 1993, 1994. g.)*, knj. 3., Podgorica, Oktoih i Nikšić, Unireus, 1995, 391.
1037. Vojinović, Novica V., *Srpske jame u Prebilovcima*, izd. autora, Titograd, 1991, 472+8.
1038. *Vojna enciklopedija*, I-XI, Beograd, Izdanje: Vojne redakcije enciklopedije, 1970-1976. (knj. 4. i knj. 10.).
1039. *Vojna istorija*, udžbenik za vojne akademije (Gojko Miljanić, Mladenko Colić, Vojislav Subotić, Predrag Pavlović, Obrad Bjelica, Mirko Medić), Beograd, VIZ, 1980, 576.
1040. *Vojni leksikon*, Beograd, Vojnoizdavački zavod, 1981.
1041. Vojnović, Aleksandar, *Ante Pavelić, Zagreb*, CIP, 1988, 380.
1042. Vojnović, Aleksandar, *Zločin je bježao na zapad*, Zagreb, CIP, 1987, 379.
1043. *Vojvodina 1941*, Radovi i diskusije sa skupa istoričara u Subotici 9. i 10. XII 1966, Novi Sad, Pokrajinski odbor Društva istoričara SR Srbije za Vojvodinu, 1967, 475.
1044. *Vojvodina u borbi*, Zbirka članaka iz narodnooslobodilačke borbe, (urednik: Živan Milisavac), Novi Sad, Matica srpska, 1951, 257.

1045. *Vojvodina u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, Novi Sad, 1984.
1046. Vrančić, Vjekoslav, *Branili smo državu, Uspomene, osvrti, doživljaji*, Knjižnica Hrvatske revije, München - Barcelona, 1985.
1047. Vučetić, Petar i Mitrović, Mira, *Pomenik, Genocid nad Srbima 1941-1945 u opštini Kalesija*, Beograd, Matra Design, 1999, 46.
1048. Vukcević, Borko S., *Diverge forces in Yugoslavia 1941-1945*, Suthors unlimited, Los Angeles, 1990, 450.
1049. Vukmanović, Milan, *Bihać u novijoj istoriji 1918-1945*, Banja Luka, Institut za istoriju, 1987.
1050. Vuković, Goran, *Klopka za koljače, Jasenovac, Spomen područje*, 1975, 218, (1980, 220).
1051. Vuković, Goran, *Operacija Gvardijan*, Zagreb, Mladost, 1958, 158.
1052. *Za čovjeka, Zbornik zapisa i dokumenata iz narodne revolucije*, Zagreb, RO SR-VIH, 1957, 581.
1053. *Zagreb 1941-1945*, Zbornik, knj. 1, Zagreb, Spektar, 1972, 476.
1054. *Zagreb 1941-1945, Zbornik sjećanja I-IV*, Zagreb, GK SSRNH, IHRPH i Školska knjiga, 1982-1984, 348+400+341+438.
1055. *Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji*, I-II, Materijali sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu, 29. i 30.10.1970, Zagreb, IHRPH, 1970-1971, (knj. II, 356).
1056. *Za slobodu, Učitelji, nastavnici i profesori Hrvatske poginuli u NOR*, (ur. Tomo Žalac), Zagreb, Udruženje učitelja, nastavnika i profesora Hrvatske, 1955, 199.
1057. Zatezalo, Đuro, *Narodna vlas na Kordunu, Baniji i Lici 1941-1945*, Karlovac, Historijski arhiv, 1978, 622.
1058. Zatezalo, Đuro i Dakić, Mile, *Narodna vlast na Kordunu 1941-1945. godine*, Karlovac, 1971.
1059. *Zbornik IHRPD br. 3*, Materijali sa znanstvenog skupa "Dalmacija 1943", održanog u Splitu 5-10. XII 1973, Split, IHRPD, 1975, 863.
1060. *Zbornik IHRPD br. 4*, Materijali naučnog skupa "Sjeverna Dalmacija u NOB-i", Split, IHRPD, 1978.
1061. *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja br. 2*, Beograd, Jevrejski istorijski muzej, 1973.
1062. *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja br. 3*, Beograd, Jevrejski istorijski muzej, 1975.
1063. *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja br. 7*, Beograd, Jevrejski istorijski muzej, 1997.
1064. *Zbornik liječnika Hrvatske 1874-1974*, Zagreb, 1974.
1065. *Zbornik Moslavine*, I, Kutina, 1968.

1066. *Zbornik narodnih heroja Jugoslavije*, Beograd, Omladina, 1957, 1003.
1067. *Zbornik sjećanja boraca 25. brodske NOU brigade 1943-1945*, knj. 1, Slavonski brod, Informativna ustanova "Brodski list" i Radio Brod, 1989, 379.
1068. *Zbornik sjećanja i drugi izvori koji govore o općini Orahovica u NOB*, Orahovica, Općinski odbor za proslavu 40-godišnjice ustanka, 1981.
1069. *Zbornik sjećanja: Radnički pokret, NOR i socijalistička revolucija na području Trebinja*, br. 1, knj. 1, Trebinje, Zavičajni muzej, 1984, 652.
1070. *Zbornik za društvene nauke*, br. 35, Matica srpska, Novi Sad, 1963.
1071. Zemljar, Ante, *Haron ili sudbine*, Beograd, "4. jul", 1989.
1072. Zinaić, Petar, *Genocid na Kordunu i okolici od 1941-45*, Beograd, Stručna knjiga, 1996, 513.
1073. Zinaić, Petar, *Hronologija događaja na Kordunu*, Slunj, 1966.
1074. *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Beograd, Savez jevrejskih opština FNRJ, 1952, XX+195+(199-245) dok. priloga.* Drugo izdanje sa predgovorom i pregledom po poglavljima na engleskom: *The Crimes of the Fascist Occupants and their Collaborators against Jews in Yugoslavia*, Published by Federation of Jewish Communities of the Federative People's Republic of Yugoslavia, Belgrade, 1957, XIX+43. na engleskom i na srpskom 195+199-245 foto i faks.).
1075. *Zločini, genocid, holokaust u modernoj istoriji*, Vojnoistorijski glasnik, tematski broj, 1-2/1994. Beograd, Vojnoistorijski institut, 1994,
1076. *Znamenje revolucije*, (pripremio: Radivoje Papić), Sarajevo, Svjetlost, 1959, 230.
1077. Zorić, Milan N., *Drvar u ustanku četrdesetprve*, Beograd, Vojno delo, 1963.
1078. Zorkić, Sretenije, *Hronika Belegiša*, Novi Sad, s.a.
1079. Zorkić, Sretenije, *Hronika Surduka*, Novi Sad, 1984.
1080. Zorkić, Sretenije i Vukelić, Petar, *Krvava obala*, Novi Sad, SUBNOR SR Srbije za Vojvodinu i Dnevnik, 1967, 168.
1081. Zubović, Pero, *Od Kozare do Upplanda*, izd. autora, Novi Sad, 1989, 175.
1082. Zukanović, Ante, *S one strane svijeta*, Nova Gradiška, 1972, 92.
1083. Zulfikarpašić, Adil, *Svjedočanstvo*, knj. 4, *Put u Foču 25.1.1942*. Annales of the Moslim Library, 1954,
1084. Zurl, Marino, *Tri jablana*, Zagreb, Mladost, 1979, 157.
1085. Žarić, Slobodan, *Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj 1941-1948*, I-III, Zagreb, CDD SSOH, 1980. (knj. 3, 216).
1086. Žegarac, Vukašin, *Dnevnik o Jasenovcu*, izd. autora, Beograd, 1987, 76.
1087. *Žene Bosne i Hercegovine u NOB-i 1941-1945, Sjećanja učesnika*, Sarajevo, Svjetlost, 1977, 814.

1088. *Žene Hrvatske u borbi i izgradnji socijalizma*, Zagreb, Glavni odbor AFŽ Hrvatske, 1949.
1089. *Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi, Dokumenti i podaci*, I-II, Zagreb, Glavni odbor Saveza ženskih društava Hrvatske, 1955, 575+544.*
1090. *Žene Jugoslavije u borbi 1941-1945*, Beograd, Centralni odbor AFŽ Jugoslavije, 1945.
1091. *Žene Korduna u borbi radu*, Zagreb, Glavni odbor AFŽ Hrvatske, 1945.
1092. *Žene Like bore se, rade, govore*, , Zagreb, Glavni odbor AFŽ Hrvatske, 1945.
1093. *Ženevske konvencije o zaštiti žrtava rata od 1949. i dopunski protokoli od 1977.* (urednici: Boško Jakovljević, ... et. al.), Beograd, Skupština Crvenog krsta Jugoslavije, 1991, 326.
1094. *Ženevske konvencije o zaštiti žrtava rata*, Beograd, 1960.
1095. Žerjavić, Vladimir, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb, Jugoslavensko viktimološko društvo, 1989, 192.
1096. Žerjavić, Vladimir, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga, Gubici stanovništva u drugom svjetskom ratu*, Zagreb, Globus, 1992, 281.
1097. Žerjavić, Vladimir, *Yugoslavia - the Manipulation of Victims in the Second World War*, Zagreb, Croatian Information Center, (English, French and German), 1993.
1098. *Židovi - izložba o razvoju židovstva i njihovog rušilačkog rada u Hrvatskoj prije 10.IV 1941. Rješenje židovskog pitanja u NDH*, Katalog izložbe 1.V 1942. - 1. VI 1942. U Zagrebu u Umjetničkom paviljonu na Strossmayerovom trgu, Zagreb, 1942.*
1099. *Židovi na tlu Jugoslavije*, Katalog izložbe, (urednik: Slavko Goldstein), Zagreb, Muzejski prostor, 1988, 340.
1100. Živković, Nikola, *Novčana privreda kao oblik eksploatacije i pljačke zlata, arhiva i kulturnih dobara Jugoslavije 1941-1945*, (naslov na koricama: *Pljačka zlata i kulturnih dobara u Jugoslaviji 1941-1945.*), Beograd, ISI i BMS holding, 1994, 180.
1101. Živković, Nikola, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svjetskom ratu*, Beograd, ISI i Export-press, 1975, 590.
1102. Živković, Nikola i Kačavenda, Petar, *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Izabrana dokumenta*, Beograd, ISI, 1998, 396.*
1103. Živojinović, Dragan, *Vatikan, Katolička crkva i jugoslovenska vlast 1941-1958*, Beograd, 1994.
1104. Živojinović, Dragoljub R. i Lučić, Dejan V., *Varvarstvo u ime Hristovo, Prilozi za Magnum Crimen*, Beograd, Nova knjiga, 1988, 913.
1105. Žugić, Tomislav i Milić, Miodrag, *Jugosloveni u koncentracionom logoru Aušvic 1941-1945*, Beograd, ISI, 1989, 348.
1106. *Županjci u borbi, Uspomene i zapisi*, Županja, Biblioteka Muzeja u Županji, 1960.

1107. Žutić, Nikola, *Kraljevina Jugoslavija i Vatikan, Odnos jugoslovenske države i Rim-ske crkve 1918-1935*, Beograd, Maštel commerce i Arhiv Jugoslavije, 1994, 446.

3. ČLANCI

1. Aarons, Mark i Loftus John, *Vatikansko krijumčarenje nacista*, (iz knjige: Pacovski kanali), *Catena mundi*, 2, Beograd - Kraljevo, 1992, 81-88.
2. Abinum, Ješua, *Sjećanja*, Sećanja Jevreja na logor Jasenovac, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 2. izdanje, 1985, 150-152.
3. Acković, Dragoljub, *Neki problemi u vezi sa utvrđivanjem broja romskih žrtava u II svetskom ratu u Jasenovcu*, Jasenovac - sistem ustaških logora smrti, Saopštenja sa Okruglog stola održanog u Beogradu 23.4.1996, Beograd, Muzej žrtava genocida i Stručna knjiga, 1997, 163-166.
4. Aćin, Jovica, *Logorski vek*, Dvadeseto stoleće: Logorski vek, "Polja", Novi Sad, br. 390-391, avgust-septembar 1991, 282-284; i u: *Catena mundi*, 2, Beograd - Kraljevo, 1992, 804-808.
5. Aćin, Jovica, *Književna logorologija*, "Delo" (Beograd), br. 4-5/1986.
6. Adžović-Sparavalo, Mara, *Ženska omladina Šume trebinjske u narodnooslobodilačkoj borbi*, Žene BiH u NOB 1941-1945, Sarajevo, Svjetlost, 1977, 125-131.
7. Agbaba-Radović, Dušanka, *Kozara - logor Oppach - Slovenija - Kozara*, Žene BiH u NOB 1941-1945, Sarajevo, Svjetlost, 1977, 410-415.
8. Ahmetović, Lutvo, *Neka sjećanja iz rada u radničkom pokretu pred rat i u prvim godinama rata*, Zagreb 1941-1945, Zbornik, knj. 1, Zagreb, Spektar, 1972, 15-43.
9. Ajanović, Fahrija, *Prilog diskusiji na Okruglom stolu "Jasenovac 1986"*, Okrugli stol "Jasenovac 1986", Jasenovac, Spomen područje, s.a., 279-283.
10. Ajdić, Bojan, *Koncentracijsko taborište Jasenovac*, Bili so uporni, 3. izdanje, Ljubljana, 1981, 108-111.
11. Albahari, Josip - Čučo, *KPJ i progoni Jevreja*, Sarajevo u revoluciji, knj. 2, Sarajevo, Istorijski arhiv, 1981, 677-693.
12. Albahari-Krivokuća, Judita, *Moji susreti sa Jevrejima ratnicima*, Zbornik Jevrejskog istorijskom muzeja br. 7, Beograd, 1997, 303-337.
13. Albahari, Nisim, *Partijska organizacija sarajevske oblasti u periodu priprema ustanka*, Istočna Bosna u NOB 1941-1945, knj. 1, Beograd, VIZ, 1971, 42-65.
14. Alikadić, Kasim O., *Dva koraka iza kolone*, Da se ne zaboravi, Sarajevo, "Veselin Masleša", 1961, 7-8.
15. Altarac, Salomon - Moni, *Sjećanja*, Sjećanja Jevreja na logor Jasenovac, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 2. izdanje, 1985, 153-157.

16. Aljinović, Miljenko, *Prilog diskusiji na Okruglom stolu "Jasenovac 1986"*, Okrugli stol, "Jasenovac 1986", Jasenovac, Spomen područje, s.a., 286-289.
17. Amulić, Marijana - Buca, *Ženski logor*, Otpor u žicama, knj. 1, Beograd, Vojnoizdavački zavod, 1969, 532-545.
18. Anđelić, Novak, *Iz predratnog rada SKOJ-a u trebinjskoj gimnaziji*, Zbornik sjećanja: Radnički pokret, NOR i socijalistička revolucija na području Trebinja, br. 1, knj. 1, Trebinje, Zavičajni muzej, 1984, 123-129.
19. Antičević, Stipo, *Zločini okupatora i domaćih izdajnika na Pelješcu 1941-1945*, Dubrovnik u NOR-u 1941-1945, Zbornik, Split, 1985.
20. Antolović, Josip, *Bitka za Lepoglavu*, Almanah Republika 1941-1961, 167-173.
21. Antolović, Josip, *Jugoslavenska bastilja v plamenih, Napad na kaznionico v Lepoglavi*, "TV 15", VI, 30.4.1968, št. 17.
22. Antonić, Zdravko, *Srpski narod u Bosni i Hercegovini 1941. između genocida i borbe za slobodu*, Drugi svjetski rat - 50 godina kasnije, Zbornik radova, knj. 1, Podgorica, 1993, 643-653.
23. Antonić, Zdravko, *Zločini nad Srbima i Jevrejima u istočnoj Bosni 1941/42. godine*, Genocid nad Srbima u II svetskom ratu, Beograd, Muzej žrtava genocida i SKZ, 1995, 397-428.
24. Antonijević, Nenad, *Akta policije i suda u NDH, u Banja Luci iz 1941. i 1942*, Jasenovac - sistem ustaških logora smrti, Beograd, Muzej žrtava genocida i Stručna knjiga, 1997, 31-41.
25. Antonijević, Nenad, *Zašto predavati o genocidu*, Zbornik radova X kongresa Saveza istoričara Jugoslavije, Beograd, 1988, 753-759. (poseban otisak).
26. Antunović, Dominko, *Sa Jusufom Filipovićem u jasenovačkom logoru*, Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941-1945, Zbornik sjećanja, 1, Skupštine opština Donji Vakuf, Jajce, Šipovo, 1981, 428-431.
27. Aralica, Đuro, *Ustaški zločini genocida u Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Glini 1941*, Genocid nad Srbima u II svetskom ratu, Beograd, Muzej žrtava genocida i SKZ, 1995, 183-203.
28. Arbanas, Ivan, *Organiziranost i djelatnost antifašističkih organizacija i organa vlasti u kotaru Perušić tokom narodnooslobodilačkog rata*, Kotar Gospić i kotar Perušić u narodnooslobodilačkom ratu 1941-1945, Karlovac, Historijski arhiv, 1989, 313-376.
29. Arbanas, Ivan - Vanja, *Napad ustaša na rukovodstvo NOB-e perušičkog kotara, u zaseocima Gornji Lulići i Škrljak, 26/27. ožujka 1944. godine*, Kotar Gospić i kotar Perušić u narodnooslobodilačkom ratu 1941-1945, Karlovac, Historijski arhiv, 1989, 908-915.
30. Arbanas, Ivan - Vanja, *Perušički skojevci pred rat i u prvoj godini rata*, Kotar Gospić i kotar Perušić u narodnooslobodilačkom ratu 1941-1945, Karlovac, Historijski arhiv, 1989, 664-669.
31. Arsenić, Radoje, *Ko su kovači mržnje*, "Politika", 10.7.1987.

32. *Artuković polaže račun*, Feljton, , "Novosti" (Beograd), od 18.2.1986. (5 nastavaka).
33. Atanacković, Dragoljub, *Krivična odgovornost za genocid i ratne zločine*, Ratni zločini i zločini genocida 1991-1992, Beograd, SANU, 1993, 321-337.
34. Atijas, Jakov, *Sjećanja*, Sjećanja Jevreja na logor Jasenovac, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 2. izdanje, 1985, 74-82.
35. Auferber, Miro, *Sjećanja*, Sjećanja Jevreja na logor Jasenovac, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 2. izdanje, 1985, 13-17.
36. Auslender-Levi, Bjanka, *Sjećanje*, Zoran Vasiljević, Sabirni logor Đakovo, Slavonski Brod, HIS, 1988, 215-217.
37. Vaso, *Na zgarištu popaljenih kuća i poklanog naroda u selu Drageljima*, "Glas narodnooslobodilačkog pokreta u Bosanskoj Krajini", god. I, br. 8, 4.10.1943, 6.
38. Avramov, Smilja, *Genocid nad Srbima 1941-1945*, Tekst u Katalogu izložbe "Genocid nad Srbima 1941-1945", knj. 1, Žrtve, Beograd, Muzej primenjene umetnosti, 1992, 12-21.
39. B., *Pravda mora biti zadovoljena*, "Oslobođenje", god. II, br. 14, 17. oktobra 1944, 6; Reprint: "Oslobođenje" 30. avgust 1943. - 12. april 1945, Sarajevo, NIP Oslobođenje i Narodna i univerzitetska biblioteka, s.a., (1973).
40. B., *Zločinci neće umaći odgovornosti*, "Oslobođenje", god. II, br. 10, 11. avgust 1944, 4; Reprint: "Oslobođenje" 30. avgust 1943. - 12. april 1945, Sarajevo, NIP Oslobođenje i Narodna i univerzitetska biblioteka, s.a., (1973).
41. Babić, Dragutin, *Pošli smo u slobodu, nahranjeni - i s partizanima!* "Poruke" (Jasenovac), 2(3), 21.6.1971.
42. Babić, Dragutin, *Tužna dječja prošlost*, Riječi koje nisu zaklane, I, Jasenovac, Spomen područje, 1973, 9-13.
43. Babić, Dušan, *Borba naroda crnovrškog područja u drugoj polovini 1942. godine*, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB, knj. 20, Beograd, VIZ, 1975, 518-552.
44. Babić, Goran, *Tridesetak (kratkih) ustaških zakona*, (I-II), "Srpski narod", kulturno-politički mesečnik za sve Srbe sveta, god. I, januar - februar 1992, 26-29, mart - april 1992, 15-18.
45. Babić, Nikola, *Susreti sa krajiškim proleterima u Slavoniji*, Kozara u NOR, knj. 4, Beograd, VIZ, 1978, 399-401.
46. Badnjević, Ešref, *Da se ne zaboravi*, Riječi koje nisu zaklane, III, Jasenovac, Spomen područje, 1977, 64-136.
47. Badnjević, Ešref, *Kroz ustaške logore i zatvore*, Koncentracioni logor - Dokumenti ustaškog terora, Vjesnik JNOFH, 1944. Reprint: Jasenovac, Spomen područje, 15-41.
48. Bajt, Zoran, *Ples brojki i igre smrti*, "Novi list" (Rijeka), 28. srpnja 1988.
49. Bakić, Branka, *Deca u zatvorima, logorima i stratištima Beograda*, Deca, rat, revolucija. Poruke NOB u brizi za djecu - Titovoj generaciji slobode, Beograd, 1981, 37-44.

50. Balaban, Dušan, *Pobjegli smo iz logora Jasenovac*, Kozara, knj. 4, Beograd, VIZ, 1978, 474-478.
51. Balać, Milenko, *Trnovit put do slobode*, Riječi koje nisu zaklane, II, Jasenovac, Spomen područje, 1975, 18-22; *Isto* i u: "Poruke" (Jasenovac), 1(9), 19.4.1975.
52. Balaz, Josip, *Linč kolone*, Riječi koje nisu zaklane, II, Jasenovac, Spomen područje, 1975, 18-22; *Isto* i u: "Poruke" (Jasenovac), 1(9), 19.4.1975.
53. Ban, Đuro Mile, *Bivši kotar Dugo Selo u narodnooslobodilačkoj borbi*, Sjeverozapadna Hrvatska u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji, Varaždin - Zagreb, 1976, 413-436.
54. Banda, Milica, *Ljudski gubici na području kotara Gračac tokom NOR-a*, Kotar Gračac u NOR-u 1941-1945, Zbornik 13, Karlovac, Historijski arhiv, 1984, 881-901.
55. Banda, Milica, *Ljudski gubici na području općine Drežnica od 1941. do 1945. godine*, Partizanska Drežnica, Karlovac, Historijski arhiv, 1982, 841-896.
56. Bandžović, Safet, *Prilog proučavanju četničkog genocida nad Muslimanima u istočnoj Bosni*, Istorijski zbornik (Banja Luka), Banja Luka, 1983, 157-177.
57. Bandžović, Safet, *Demografska kretanja stanovništva u Bosni i Hercegovini 1941-1945*, magistarski rad na Filozofskom fakultetu u Beogradu, 1988, nepublikovan.
58. Bandžović, Safet, *O migracionim kretanjima u Bosni i Hercegovini 1941*, Migracije i Bosna i Hercegovina, Sarajevo, Institut za istoriju i Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990, 273-359.
59. Bandžović, Safet, *Prisilno prekrštavanje kao genocidni oblik ustaškog rešavanja "srpskog pitanja" u Bosni i Hercegovini*, Istorijski zbornik (Banja Luka), Banja Luka, 1987.
60. Banović, Branimir, *Izvoz radne snage i deportacije stanovništva s teritorija NDH u toku II svjetskog rata*, Zagreb, Putovima revolucije I/1963, br. 1-2, 375-389.
61. Banović, Gojko, *Kozara se ne zaboravlja*, Feljton, "Ilustrovana politika" (Beograd), 1962.
62. Banović, Gojko, *Mrtvi spasavali žive (Besprimerno bekstvo iz logora Jasenovac)*, *Kazivanje Miloša Bajića*, "Ilustrovana politika" (Beograd), 22.11.1983.
63. Banović, Gojko, *Skela smrti, Sećanje na Jasenovac (Sećanje Sime Kotura)*, "Radio TV Revija" (Beograd), br. 846, 13.5.1983.
64. Banović, Gojko, *Spas u Savi, Jedno bekstvo iz Jasenovca (O bekstvu Čede Hubera i Radovana Popovića)*, "Ilustrovana politika" (Beograd), br. 1381, 23.4.1985.
65. Barac, Antun, *Književnost u logoru*, Antun Barac, I nisi sam, Osijek, MO SUBNOR i "Zrinjski" Čakovec, 1985, 15-18.
66. Barac, Antun, *KZSTG*, Antun Barac, Bijeg od knjige, Zagreb, 1965, 123-206.
67. Barac, Antun, *Rasipnost smrti*, Otpor u žicama, knj. 1, Beograd, VIZ, 1969, 584-588.
68. Barbić, Anđelko, *Antun Miletić, Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945*, Slavonski povijesni zbornik, (Ocjene i prikazi), 23/1986/1-2, 373-376.

69. Barbarić, Ivan, *Organizacija Narodne pomoći među intelektualcima*, Zagreb 1941-1945, Zbornik sjećanja, knj. 2, Zagreb, GK SSRNH, IHRPH, Školska knjiga, 1982, 308-311.
70. Barbić, Anđelko, *Jasenovac 1986*. Prikaz znanstvenog skupa, Slavonski povijesni zbornik, 24/1987/1-2, 288-291.
71. Barbić, Anđelko, *Masovna ubojstva i genocid u koncentracionom logoru Jasenovac*, Okrugli stol 21. travnja 1984, Jasenovac, Spomen područje, 1985, 23-29.
72. Barbić, Anđelko, *Metode mučenja i oblici likvidacije u koncentracionom logoru Jasenovac*, Zbornik CDISB, 22/1985/1, 153-178.
73. Barbić, Anđelko, *Otpor u logoru Stara Gradiška*, Zbornik CDISB, (Ocjene i prikazi), 22/1986/1, 363-376.
74. Barbić, Anđelko, *Počeci osnivanja kompleksa koncentracionih logora u Jasenovcu*, Slavonski povijesni zbornik, 24/1987/1-2, 67-80.
75. Barbić, Anđelko, *Prilog proučavanju djelatnosti partijske organizacije u kompleksu jasenovačkih logora*, Slavonski povijesni zbornik, 23/1986/1-2, 145-171.
76. Barbić, Anđelko, *Prilog proučavanju funkcije Ustaške obrane u osiguranju koncentracionog logora Jasenovac*, Okrugli stol "Jasenovac 1986", Jasenovac, Spomen područje, s.a., 161-170.
77. Barbić, Anđelko, *Prilozi problematici istraživanja broja žrtava u KCL Jasenovac od 1941. do 1945*, Slavonski povijesni zbornik, 25/1988/1-2, 81-97.
78. Barbić, Anđelko, *Protiv manipulacija*, "Naše teme", 9/1986, 1297-1298.
79. Barbić, Anđelko, *Radni logor u funkciji likvidacionog logora u Staroj Gradiški*, Novogradiški zbornik, 1, Nova Gradiška, 1986, 110-115.
80. Barbić, Anđelko, *Teror nad Židovima u Slavoniji za vrijeme II svjetskog rata*, Zbornik CDISB, 21/1984/1, 359-380.
81. Bastašić, Milan, *Otkud redovnici spisak ilegalaca?*, "Vjesnik", 21.6.1988.
82. Bašić, Rade, *Neprijateljska ofanziva na Kozari juna 1942. godine*, Vojnoistorijski glasnik, III/1952, br. 5, 3-32.
83. Bašić, Rade i Čejvan, Idriz, *Ustanak na Kozari i borbe 2. krajiškog odreda od dana ustanka do juna 1942*, Vojnoistorijski glasnik, 1/1951.
84. Baškot, Boško; Marjanović, Joco; Misirača, Dušan, *Razvitak NOB na Kozari*, Četrdeset godina, knj. 6, Beograd, Kultura, 1961, 5-34.
85. Batonožić, Marija, *U krečanama kod Bačina ustaše su spaljivale narod sa Kozare*, Kozara u NOR, knj. 4, Beograd, VIZ, 1978, 562-563.
86. Batoz-Mijić, Bora, *Kako su Kozarački borci spasavali najmlađe*, Deca, rat, revolucija. Poruke NOB u brizi za djecu - Titovoj generaciji slobode, Beograd, 1981, 42-44.
87. Batoz-Mijić, Bora, *Nekoliko likova sa Potkozarja*, Žene BiH u NOB 1941-1945. godine, Sarajevo, Svjetlost, 1977, 400-405.

88. Begić, Azra, *Umjetnici Jevreji Bosne i Hercegovine u XX stoljeću*, "Sveske" br. 7-8/1984, Sarajevo, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1984.
89. Begić, Mustafa, *Golgota sarajevskih komunista i skojevaca*, Riječi koje nisu zaklane, IV, Jasenovac, Spomen područje, 1983, 58-77.
90. Begović-Prebeg, Nikola, *Put bratstva*, Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka, Karlovac, Historijski arhiv, 1971, 963-1031.
91. Belić, Milenko - Beli, *Iz ilegalnog rada u jugoistočnom Sremu 1942. godine*, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB, knj. 19, Beograd, VIZ, 1975, 169-200.
92. Beljo, Ante, *Croatia and the Victims of World War II = Žrtve drugog svjetskog rata*, Zajedničar = Fraternalist, Official organ CFU of America, Vol. 80, No 3, January 16, 1985. World War II, Victims.
93. Beljo, Ante, *The Challenge to oni Dignity*, CIS, 9. March 1987.
94. Benički, Antun, *Spas u bunaru*, Otpor u žicama, knj. 1, Beograd, VIZ, 1969, 578-580.
95. Benović, Slavko, *In memoriam*, Učiteljska škola "Božidar Maslarić" u Osijeku 1893-1953, Osijek, Odbor za proslavu 60-godišnjice učiteljske škole "Božidar Maslarić", 1953, 20-21.
96. Benyovsky, Lucija, *Dokumentarna građa o Židovima u Hrvatskom povijesnom muzeju za razdoblje od 1918. do 1945*, Antisemitizam, holokaust, antifašizam, Zagreb, Židovska općina, 1996, 234-246.
97. Benyovsky, Lucija, *Fašistički logor Kampor na Rabu prema sačuvanim bilješkama Elvire Kohn*, Antisemitizam, holokaust, antifašizam, Zagreb, Židovska općina, 1996, 214-223.
98. Berger, Egon, *Optužujem Andriju Artukovića*, Feljton, 1-6, "Ilustrovana politika", 1960.
99. Berger, Egon, *Pobuna u Kožari*, Otpor u žicama, knj. 1, Beograd, VIZ, 1969, 74-81.
100. Berger, Egon, *Suze zahvalnice što smo opet postali ljudi*, "Zagrebački tjednik" (Zagreb), I/1953, br. 24.
101. Berger, Egon, *Teror u Jasenovcu*, Ratna sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta 1941-1945, knj. 3, Beograd, Kultura, 1961, 457-476; *Isto*, u: Četrdeset godina, knj. 7, Beograd, Kultura, 1961, 457-476.
102. Beror, Đ., *Pet dana pod zemljom (Neobične ljudske sudbine: Jovan Živković)*, "Politika" (Beograd), 24.11.1963.
103. Bertović, Elza, *Neka iskustva u njegovanju revolucionarnih tradicija radnim odgojem i drugim oblicima javnih manifestacija*, Nastava povijesti, 3-4/1981, 185-189.
104. Berus, Anka, *Bilješke o radu Povjerenstva Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske u Zagrebu od 1942. do 1943. i Povjerenstva Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske za sjevernu Hrvatsku od 1943. do 1944*, Sjeverozapadna Hrvatska u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji, Zbornik, Varaždin - Zagreb, 1976, 56-74.

105. Berus, Anka, *Narodna pomoć, Zagreb 1941-1945*, Zbornik sjećanja, knj. 1, Zagreb, GK SSRNH, IHRPH, Školska knjiga, 1982, 176-205.
106. Bešker, Inoslav, *Ni jednu istinu ne treba prešutjeti*, "Vjesnik" (Zagreb), 26.1.1986.
107. Biber, D., *Ustaše i Treći Reich*, Jugoslovenski historijski časopis, 2/1964.
108. Bilabegović, Hazim, *Rad u okupiranom Sanskom Mostu*, Podgrmeč u NOB, knj. 3, Beograd, 1972, 219-224.
109. Bilabegović, Hazim, *Vruće Sansko ljeto*, Podgrmeč u NOB, knj. 1, Beograd, 1972, 492-496.
110. Bilanović, Danilo, *O radu SKOJ-a u Mostaru*, Hercegovina u NOB, 3, Beograd, VINC, 1986, 251-265.
111. Biličić, Mijo, *Čovjek jači od smrti, Samohrana slijepa majka (Sjećanja preživjelih zatočenika Jasenovca)*, "Jedinstvo" (Sisak), 1.4.1976.
112. Biličić, Mijo, *Kod kuće mi je ostala slijepa majka*, "Poruke" (Jasenovac), 1 (2), 1.4.1971.
113. Bitanga, Nada, *Prvi bombaš Mostara*, Hercegovina u NOB, (I), Beograd, Vojno delo, 1961, 139-141.
114. Bizjak, Edita, *Trinajst mesecev v ustaškem peklu*, "Slovenski poročevalec", VI, št. 65, 5.7.1945.
115. Bizjak, Edita, *Trinajst mesecev v ustaškem peklu*, (zapiske uredil in napisal: Jernej Borovnik), Spomini Slovencev na Jasenovac, Staro Gradiško in Lepoglavo, Šentjur, 1998, 223-229.
116. Bjegović-Lukić, Jelka, *Dva dana užasa i strave*, Neugasla sjećanja, Jasenovac, Spomen područje, 1978, 66-69.
117. *Bjektivstvo iz Jasenovca, Uz jednu herojsku godišnjicu*, "Oslobođenje" (Sarajevo), 24.4.1966.
118. *Bjektivstvo zatočenika iz sabirnog logora br. III Jasenovac i likvidacija zadnjih grupa zatočenika*, "Borba", 22.4.1962.
119. Bjelajac, Slobodan, *Majske Poljane i Brnjuška saraduju sa hrvatskim rodoljubima Gline, 1941-1942. u svjedočenjima učesnika NOB*, knj. 16, Beograd, VIZ, 1975, 551-555.
120. Bjelić, Miodrag, *Prva grupa slavonskih partizana u oficirskoj školi Vrhovnog štaba NOV i POJ, 1941-1942. u svjedočenjima učesnika NOB*, knj. 19, Beograd, VIZ, 1975, 422-431.
121. Bjelić, Miodrag, *Sabirni logor u Slavonskoj Požezi 1941. godine*, Slavonija u NOB, Slavonski Brod, HIS, 1967, 212-214.
122. Bjelić, Miodrag, *Sabirni logor u Slavonskoj Požezi 1941. godine*, Zbornik HIS, 5/1967, 185-221.
123. Bjelivuk, Mileta, *Tri akcije na Kordunu, 1941-1942. u svjedočenjima učesnika NOB*, knj. 13, Beograd, VIZ, 1975, 330-334

124. Blagojević-Sirovina, Radosava, *Pusto selo Pucari ljeta 1942*, Kozara u NOR, IV, Beograd, VIZ, 1978, 443-446.
125. Blažeković, Milan, *NDH u Stepinčevom procesu*, "Hrvatska revija", 10/1960, 670-683.
126. Blažević, Jakov, *Čista savjest Alojzija Stepinca*, Odlomci iz knjige "Mač a ne mir", Feljton, "Vjesnik", III-IV/1981. (preko 30 nastavaka).
127. Blažević, Jakov, *Predgovor reprintu (Magnum crimen)*, Reprint: Viktor Novak, Magnum crimen, Beograd, Nova knjiga, 1986, str. VII-XXIV.
128. Blum, Emerik i Ajanović, Fahrija, *Građani Sarajeva u koncentracionim logorima*, Sarajevo u revoluciji, 4, Sarajevo, Istorijski arhiv, 1981, 485-512.
129. Blum, Emerik, *Bjeg*, Otpor u žicama, 1, Beograd, VIZ, 1969, 572-577.
130. Blum, Emerik, *Ne smijemo zaboraviti prošlost*, Riječi koje nisu zaklane, 4, Jasenovac, Spomen područje, 1983, 5-8.
131. Blum, Emerik, *Ustaše smo bacili u Savu!* i "*Drugovi*" su bili - ustaše!, Feljton Slavka Stojakovića: Bekstva u slobodu, "Politika ekspres", 4. i 5.6.1974.
132. Boban, Ljubo, *Alojzije Stepinac: nepoznati dnevnik*, Feljton, "Danas" (Zagreb), od br. 388, 1989-1990, (preko 20 nastavaka).
133. Boban, Vladimir, *Aktivnost komunista u logorima*, Četrdeset godina, Beograd, Kultura, knj. 7, 1961, 453-456.
134. Bobinac-Ćuk, Pavica, *I poslije logora pod paskom ustaša*, Neugasla sjećanja, Jasenovac, Spomen područje, 1978, 23-27.
135. Bodlović, Ivo, *Otpor*, Otpor u žicama, 2, Beograd, VIZ, 1969, 717-720.
136. Bodrožić, Milica, *Osvrt na izvore i literaturu o genocidu nad Srbima u Drugom svetskom ratu*, Genocid nad Srbima u II svetskom ratu, Beograd, Muzej žrtava genocida i SKZ, 1995, 501-518.
137. Bodrožić, Milica, *Slobodan Milošević, Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945. godine*, Časopis za suvremenu povijest, (Ocjene i prikazi), XIII/3 (37)/1981, 193-197.
138. Bodulić, Baldo, *Jača od svega bila je glad*, Riječi koje nisu zaklane, 4, Jasenovac, Spomen područje, 1978, 99-106.
139. Bogdanov, V., *O godini 1941. u Hrvatskoj (povodom Moračina referata na Kongresu historičara)*, "Forum" (Zagreb), I/1962, br.3, 397.
140. Bogdanović, Radomir, *Korišćenje nekih dokumenata u historiografiji*, Okrugli stol "Jasenovac 1986", Jasenovac, Spomen područje, s.a., 215-223.
141. Bogdanović, S., *Gdje su Unske župe?* "Večernji list", 19.1.1991; "Zatvorenik", glasilo HDPZ, br. 9, 28.1.1991, 8.
142. Bokan, Branko J., *Kulminacija ustaškog genocida nad Srbima u Bosanskoj krajini u ljeto 1941. godine*, Genocid nad Srbima u II svetskom ratu, Beograd, Muzej žrtava genocida i SKZ, 1995, 224-258.

143. Borčić, Stjepan, *Sekretar Pokrajinskog komiteta SKOJ-a*, "Crvena zvezda", IX/1959, br. 362.
144. Bordić, M., *Stvaranje prvih partizanskih jedinica na području Moslavine*, Zbornik Moslavine, 1, Kutina, 1968.
145. Borovnik, Jernej, *Karel Munda*, Spomini Slovencev na Jasenovac, Staro Gradiško in Lepoglavo, Šentjur, 1998, 247-248.
146. Borovnik, Jernej, *Koncentracijsko tabirišče v Stari Gradiški*, Bili so uporni, Ljubljana, 1981, 111-112.
147. Borovnik, Jernej, *Miran Šerbak, moj iskreni tovariš in najboljši prijatelj*, Spomini Slovencev na Jasenovac, Staro Gradiško in Lepoglavo, Šentjur, 1998, 236-239.
148. Borovnik, Jernej, *Nepoznati tovariš Franc Simončič*, Spomini Slovencev na Jasenovac, Staro Gradiško in Lepoglavo, Šentjur, 1998, 242-244.
149. Borovnik, Jernej, *Spomini iz taborišča - bili smo večkratni izgnanci*, Spomini Slovencev na Jasenovac, Staro Gradiško in Lepoglavo, Šentjur, 1998, 125-173.
150. Borovnik, Jernej, *Taborišče Stara Gradiška*, Spomini Slovencev na Jasenovac, Staro Gradiško in Lepoglavo, Šentjur, 1998, 113-124.
151. Borovnik, Jernej, *Trinajst mesecerv v ustaškem peklu (po pripovedi Edite Bizjak in Ferš Alojza)*, Spomini Slovencev na Jasenovac, Staro Gradiško in Lepoglavo, Šentjur, 1998, 223-232.
152. Borovnik, Jernej, *V Jasenovcu so ubijali tudi slovenske rimokatoliške duhovnike*, Spomini Slovencev na Jasenovac, Staro Gradiško in Lepoglavo, Šentjur, 1998, 84-112.
153. Borovnik, Jernej, *Zakonca Slavica in Jakob Palir, zverinsko mučena in umorena v Jasenovcu*, Spomini Slovencev na Jasenovac, Staro Gradiško in Lepoglavo, Šentjur, 1998, 247-248.
154. Bosanac, Boško O., *Vreme koje je prethodilo i hronologija izgradnje Spomen-hrama u Jasenovcu u eparhiji slavonskoj*, Večan pomen, Jasenovac mesto natopljeno krvlju nevinih, Beograd, 1990, 237-276.
155. Bosanac, Gojko, *Neki podaci o Pakracu od VIII do polovice XX stoljeća*, Pakrac 1945-1975, Pakrac, Skupština općine, 1978, 41-70.
156. Bosiočić, Bogdan, *Dejstva operativnih jedinica NOVJ u Požeškoj kotlini (oktobar 1942 - maj 1945)*, Požeška kotlina u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941-1945, Zbornik, Slavonski Brod, CDISB, 1984, 265-306.
157. Bosnić, Ivica, *Metode skojevca Ljube Miloša*, "Hrvatska država", 1979.
158. Boškoy, Branislav, *Andrija Artuković - Pavelićev ministar smrti*, Feljton, "Oslobođenje", od 14.2.1986.
159. Bošković, Maja, *Magda Bošković*, Jevrejski almanah 1955-1956, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1956, 154-158.

160. Bošković, Milo, *Fašistička emigracija juče i danas*, Feljton, "Oslobođenje, 13-20.5.1985.
161. Božanović, Sonja, *Gojo Riste Dakina, Genocid nad srpskim narodom u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, (Ocene i prikazi), Istorija 20. veka, 2/1944.
162. Božanović-Špoljar, Sonja, *Kratak pregled bibliografije o logorima u srednjem toku Save (Jasenovac) za period 1944-1965*, Okrugli stol "Jasenovac 1986", Jasenovac, Spomen područje, s.a., 233-240.
163. Brajović, Gordana, *Deca iz albuma smrti*, "Večernje novosti", 13.3.1986.
164. Brauning, Kristofer, *Konačno rešenje u Srbiji - Judenlager na Sajmištu (studija slučaja)*, Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja br. 6, Beograd, 1992, 407-428. (Christofer R Browing, *The Final Solution in Serbia, The Semlin Judenlager - A case study*, Yad Vashem Studies XV, Jerusalem, 1983, 55-90).
165. Branković, Slobodan, *Drugi svetski rat i Jugoslavija - pogledi s kraja veka i milenijuma*, Vojnoistorijski glasnik, 1-2/1995, 23-52.
166. Branković, Slobodan, *Istraživanje tamne strane istorije*, Zločini, genocid, holokaust, Vojnoistorijski glasnik, tematski broj, 1-2/1994, 217-240.
167. Brčić, Rafael, *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini u periodu 1941-1945*, Vjerske zajednice i politička zbivanja u Bosni i Hercegovini od austrougarske okupacije 1878. do 1945., Sarajevo, 1978, 292-390.
168. Brčić, Rafael, *O knjizi Mladena Colića: Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941.*, Časopis za suvremenu povijest, VI/3 (16)/1974, 121-133.
169. Brčić, Rafael, *Okupacioni sistem u Bosni i Hercegovini 1941*, Vojnoistorijski glasnik, 1/1970, 19-88.
170. Brčić, Rafael, *Prilog razmatranju okupacionih sistema u BiH 1941*, Prilozi IRP Sarajevo, br. 5/1969, 222-224.
171. Brdar, Simo, *Gradina D*, Zbornik radova Muzeja revolucije Sarajevo, Sarajevo, 1990.
172. Brdar, Simo, *Jasenovac i potomci s obje strane Save i savjesti*, Ratni zločini i zločini genocida 1991-1992, Beograd, SANU, 1993, 143-149.
173. Brdar, Simo, *Neka od stratišta ustaškog zločina na području Bosanske Dubice*, Genocid nad Srbima u II svetskom ratu, Beograd, Muzej žrtava genocida i SKZ, 1995, 143-161.
174. Brkić, Esad, *U talijansko - ustaškom zatvoru*, Hercegovina u NOB, 2, Beograd, VINC, 1986, 545-582.
175. Brkić, M., *Proboj iz Jasenovca, (Sjećanje Karla Jagara)*, "Večernji list", 22.10.1980.
176. Brlić, Nada, *Pismo ocu*, "Glas Hrvatskog Zagorja", VI/1955, br. 7-8.
177. Brlošić, Stjepan, *Akcije partizanskih jedinica na teritoriji kotara Đakovo, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB*, knj. 20, Beograd, VIZ, 1975, 358-372.
178. Brlošić, Stjepan, *Đakovština u prelomnoj godini NOB, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB*, knj. 17, Beograd, VIZ, 1975, 384-405.

179. Brodar, Vida; Pogačnik, Anton; Živanović, Srboljub, *Izveštaj antropologa o grobovima u Jasenovcu*, Catena mundi, I, Beograd - Kraljevo, 1992, 766-786. (*Izveštaj ekipe antropologa o nalazima pri iskopavanju grobnica na Gradini kod Jasenovca*, 769-777. i *Izveštaj ekipe antropologa o nalazima pri iskopavanju grobnica ŽFT u Koncentracionom logoru Jasenovac*, 778-786.)
180. Brössler, Kamilo, *Spašavanje kozaračke djece godine 1942*, Ćiril Petešić, Dječji dom u Jastrebarskom, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1990, 108-128.
181. Bukurović, Zahid, *Kako smo izveli proboj iz Jasenovca*, "Glas", Banja Luka, XXIV/1966, br. 1102.
182. Bukurović, Zahid, *Proboj iz logora Jasenovac*, Sarajevo u revoluciji, 4, Sarajevo, Istorijski arhiv, 1981, 578-589.
183. Bulajić, Milan, *Dokumenti o Jasenovcu: Titovo naređenje*, Feljton, "Svet", br. 199, 29.11.1989, 24-25. (početak feljtona).
184. Bulajić, Milan, *Ekologija i genocid*, Ekologica, posebno izdanje, br. 4, Beograd - Banja Luka, 1997, 12-17.
185. Bulajić, Milan, *Genocid nad pravoslavlim Srbima u Drugom svjetskom ratu*, Genocid nad Srbima u II svjetskom ratu, Beograd, Muzej žrtava genocida i SKZ, 1995, 1-31.
186. Bulajić, Milan, *Genocid: Zagrebački proces ustaškom ministru Andriji Artukoviću*, Feljton, (preneto iz "Duge"), "Novosti", (Australija), mart-april, 1989.
187. Bulajić, Milan, *Jedno pitanje, jedan odgovor: Tuđman o Jasenovcu*, "Svet", br. 199, 29.11.1989, 24-25.
188. Bulajić, Milan, *"Jasenovački mit", Tuđmanovština - "Bespuća povijesne zbiljnosti"*, Feljton, "Intervju", 15.9.1989. (početak feljtona).
189. Bulajić, Milan, *Negiranje ustaških zločina genocida*, Feljton, "Politika", 14.7. - 25.7.1999. (12 brojeva).
190. Bulajić, Milan, *Never again, Ustashi genocide in The Independent State of Croatia (NDH) from 1941-1945*, u: Never again, Ustashi genocide in The Independent State of Croatia (NDH) from 1941-1945, Belgrade, 1992, 1-4.
191. Bulajić, Milan, *Oskrnavljeni Jasenovac - međunarodni status*, Jasenovac - sistem ustaških logora smrti, Beograd, Muzej žrtava genocida i Stručna knjiga, 1997, 167-211.
192. Bulajić, Milan, *Posleratni dokumenti o odgovornosti Vatikana i Kaptola za zločine u Jasenovcu*, Catena mundi, I, Beograd - Kraljevo, 1992, 382-385.
193. Bulajić, Milan, *Poslijeratni dokumenti o odgovornosti Vatikana i Kaprola za zločine u Jasenovcu*, Večan pomen, Jasenovac, mesto natopljeno krvlju nevinih, Beograd, 1990, 217-234.
194. Bulajić, Milan, *Povijesna revizija istorije, "Srpski mit o Jasenovcu" profesora Josipa Pečarića i "Skrivanje istine o beogradskim konc-logorima" - ideologija genocida Cohen - Pečarić (Hrvatski informativni centar i hrvatski institut za povijest, 1998.)*, Feljton, "Borba" (Beograd), 8.9.-5.10.1998. (24 nastavka).

195. Bulajić, Milan, *Sistem neistina o zločinima genocida 1991-1993*, (Referat), Sistem neistina o zločinima genocida 1991-1993, Zbornik, Beograd, SANU, 1994, 21-53.
196. Bulajić, Milan, *Stratišta: Zašto je potrebna istina*, (U povodu naučnog skupa), "Intervju", br. 220. i 221, XI/1989.
197. Bulajić, Milan, *Tuđmanovština Bobanovog "demografa" Žerjavića: Utajivači mrtvih*, "Intervju", br. 222, 8.12.1989, 42-44.
198. Bulajić, Milan, *Ustaški zločini genocida protiv Cigana (Roma) u Drugom svjetskom ratu*, Razvitak Roma u Jugoslaviji, Problemi i tendencije, Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 12. i 13. januara 1989. godine, Beograd, SANU, 1992, 31-51.
199. Bulajić, Milan, *Zagrebački proces ustaškom ministru Andriji Artukoviću*, Feljton, "Duga", 1989.
200. Bulajić, Radomir, *Borbe Druge armije za oslobođenje Hrvatske s posebnim osvrtom na oslobođenje Zagreba*, Časopis za suvremenu povijest, 18 (2), 1986, 57-76.
201. Bulatović, R., *Dva proljeća*, Front slobode", XVIII/1961, br. 744-746, 16-30.5.1961.
202. Bulatović, Radomir, *Bespuća i na postojećem narodu brojevi*, Sistem neistina o zločinima genocida 1991-1993. godine, Beograd, SANU, 1994, 192-196.
203. Bulatović, Radomir, *Ekonomska osnova migracija u Bosni i Hercegovini 1941-1945*, Migracije i Bosna i Hercegovina, Sarajevo, Institut za istoriju i Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990, 281-297.
204. Bulatović, Radomir, *Kontinuitet genocida*, Drugi svjetski rat - 50 godina kasnije, Zbornik radova, knj, 2, Podgorica, 1993, 257-268.
205. Bulatović, Radomir, *Sličnost u provođenju genocida nad Srbima u Drugom svjetskom ratu i tokom 1991-1992. godine*, Sistem neistina o zločinima genocida 1991-1993. godine, Beograd, SANU, 1994, 111-120.
206. Bulatović, Radomir, *Stratišta u Bosni i Hercegovini u toku Drugog svjetskog rata*, Genocid nad Srbima u II svjetskom ratu, Beograd, Muzej žrtava genocida i SKZ, 1995, 294-310.
207. Bulić, Ostoja, *Selom će se oriti pjesma i igrati kolo kozaračko*, Kozara u NOR, 4, Beograd, VIZ, 1978, 453-456.
208. Bulić, Vanja, *Mrtvi su ujedinjeni za sva vremena*, "Duga" br. 412, 9-22.12.1989, 45-49.
209. Burazor, Živko, *Djeca Sreflija u ustaškim logorima ljeta 1942. godine*, Kozara u NOR, 4, Beograd, VIZ, 1978, 381-391.
210. Bušić, Bruno, *Ukupni demografski i neposredni ratni gubici u stanovništvu SFRJ na dan 15.3.1948. godine zbog Drugog svjetskog rata*, Jedino Hrvatska, Norval, Kanada, 1983, 309-312.
211. Bušić, Bruno, *Žrtve rata*, "Hrvatski književni list", br. 15, Zagreb, srpanj 1969, 2-3; isto u: Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, Barcelona, 1976; isto i u: Jedino Hrvatska, Norval, Kanada, 1983. (pod naslovom: *Ukupni demografski i neposredni ratni gubici u stanovništvu SFRJ...*)

212. Butić, Fikreta, *O nekim problemima proučavanja "Nezavisne Države Hrvatske", Putovima revolucije*, (Zagreb), br. 3-4/1964.
213. Butić, Fikreta, *O nekim političkim akcijama u NDH uoči njezina sloma*
214. Butić, Fikreta, *Ustaška "Nezavisna država Hrvatska" u vrijeme Prvog zasjedanja AVNOJ-a*
215. Butić, Fikreta i Jelić, Ivan, *O takozvanom ustaškom ustanku u Hrvatskoj 1941, Putovima revolucije*, Zagreb, br. 3-4/1964.
216. Butić, Fikreta i Jelić, Ivan, *Prilozi za proučavanje historije NDH u razdoblju 1942-1943. god.*, Putovima revolucije, Zagreb, I/1963, br. 1-2, 339-356.
217. Butković, Ivo, *Aktivnost i borba partijske organizacije u Karlovcu u godini 1941, Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka, Karlovac, Historijski arhiv*, 1971, 69-114.
218. Ž., *Svjedočanstvo o tome kako su "časne sestre" istrbljivale partizansku djecu, U dječjem logoru u Jastrebarskom jedna opatica je krampom ubila dvoje djece*, "Vjesnik" (Zagreb), 14-26. prosinca 1945.
219. Canjko, Gojko, *Im memoriam Ivanki Klaić*, "Brodski list", VII/1953, br. 53.
220. Canjko Gojko, *Razgovor s narodnim herojima*, "Brodski list", VIII/1955, br. 16.
221. Car, Pero; Pavlović, Rade i Vidović, Gabro, *Tri partijska centra u kotaru Novska, Četrdeset godina*, 6, Beograd, Kultura, 1961, 147-150.
222. Carević, Miloš, *U Jasenovcu, logoru zločina, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB*, knj. 22, Beograd, VIZ, 1975, 229-244.
223. Carević, Miloš, *U logoru zločina i smrti, Riječi koje nisu zaklane*, 1, Jasenovac, Spomen područje, 1973, 73-86.
224. Carić, Mirko, *Crveni učitelj iz Jasenovca*, "Politika", 22.3.1981; i u: "Poruke", 1 (14), 22.4.1981.
225. Ciliga, Ante, *Slučaj Stepinac*, Stepinac mu je ime, Zbornik, München - Barcelona, 1978. (Zagreb, 1991.), 280-295.
226. Colić, Mladen, *Kolaboracionističke oružane formacije 1941-1945. godine, Oslobođilačka borba naroda Jugoslavije kao opštenarodni rat i socijalistička revolucija*, 2, Beograd, 1977, 61-79.
227. Colić, Mladen, *Kopnena vojska domobranstva Nezavisne Države Hrvatske*, Vojnoistorijski glasnik, 2/1970.
228. Colić, Mladen, *Naučna kritika ili poziv na anatemu*, Časopis za suvremenu povijest, VIII/1 (20)/1976, 102-111.
229. Colić, Mladen, *Oružane formacije NDH u Dalmaciji 1941-1943*, Zbornik IHRPD br. 3, Split, IHRPD, 1975, 571-586.
230. Colić, Mladen, *Oružane formacije NDH u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941-1945, Sjeverozapadna Hrvatska u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*, Zbornik radova, Varaždin - Zagreb, 1976, 1037-1054.

231. Colić, Mladen, *Oružane formacije NDH u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Slavoniji i Srijemu 1941-1945. godine*, Vojnoistorijski glasnik (Beograd), 151-183.
232. Colić, Mladen, *Oružane formacije NDH u Slavoniji 1941-1945. godine*, Zbornik HIS, Slavonski Brod, 13/1976, 209-244.
233. Colić, Mladen, *Oružane snage NDH u Bosni i Hercegovini 1941. godine*, 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Zbornik radova, Sarajevo, "Veselin Masleša", 1973, 498-517.
234. Colić, Mladen, *Simpatizeri NOP-a u domobranstvu NDH u Zagrebu*, Zagreb u NOB i socijalističkoj revoluciji, Zbornik, Zagreb, IHRPH, 1971.
235. Crljen, Daniel, *Mi ne kažnjavamo, mi odgajamo*, "Hrvatski narod", 7.2.1945,
236. *Crna kuća u plamenu*, "Glas narodnooslobodilačkog pokreta u Bosanskoj Krajini", god. II, br. 14, 15. januar 1944, str. 4.
237. Crnbori, Vera, *Bjegunac*, "Jedinstvo" (Sisak), 3.3.1956.
238. Crnogorac, Marko - Markica, *Livno u NOB 1941-1942. godine*, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB, knj. 23, Beograd, VIZ, 1975.
239. Crnogorac, Nada, *Dvije godine u ustaškom logoru Stara Gradiška*, Neugasla sjećanja, Jasenovac, Spomen područje, 1978, 32-43.
240. Crnogorac, Nada, *Te noći umoriše Radmilu, Bosu, Ljubicu i Maru*, Kozara u NOB, 4, Beograd, VIZ, 1978, 567-578.
241. Crnogorac, Nada, *Otišli su u smrt*, Otpor u žicama, 1, Beograd, VIZ, 1969, 562-563.
242. Cvenček, Zvonimir, *Borbeni put porodice Majer*, Žene BiH u NOB 1941-1945. godine, Sarajevo, Svjetlost, 1977, 140-143.
243. Cvetković, Stevo - Pop, *Iz ilegalstva u jasenovački logor i bijeg u partizane*, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB, knj. 23, Beograd, VIZ, 1975, 523-542.
244. Cvjetković, Nikola, *Političke prilike u Požegi i požeškom kotaru nakon okupacije 1941. godine*, Požeška kotlina u NOB i socijalističkoj revoluciji, Slavonski Brod, CDISB, 1984, 105-110.
245. Cvrlje, Vjekoslav, *Katolička crkva i NDH*, Vatikan u suvremenom svijetu, Zagreb, 1980, 41-53.
246. Čalić, Dušan, *Ilegalni borac Ljuba Vrhovac*, "Naprijed", 25.7.1952.
247. Čalić, Dušan, *Politička situacija u Slavoniji 1942. godine*, , 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB, knj. 14, Beograd, VIZ, 1975, 37-69.
248. Čalić, Dušan, *Ustanički dani u Slavoniji*, Četrdeset godina, 5, Beograd, Kultura, 1961, 277-284.
249. Čaušević, Izudin, *Ustaška vlast i teror na Kozari 1941-1942. godine*, Kozara u NOB, Zbornik radova s naučnog skupa, Prijedor, 1980, 101-121.
250. Čekerinac, Ilinka, *U sremskom selu Bosutu*, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB, knj. 23, Beograd, VIZ, 1975, 213-220.

251. Čengić, Esad, *Sjećanje na Aliju Hodžića*, Istočna Bosna u NOB-i 1941-1945, knj. 1, Beograd, VIZ, 435-436.
252. Čengić, Esad, *U okupiranom Sarajevu*, Istočna Bosna u NOB-i 1941-1945, knj. 1, Beograd, VIZ, 1971, 149-164.
253. Čengić, Esad, *U znaku "Sefardskog nokturna", Sjećanja savremenika, In memoriam: Profesor dr Žak Finci i dr. Lonika Musafija - Finci*, Beograd, Jevrejski pregled, god. XI, br. 5-8/1989, str. 37-39.
254. Čepo, Zlatko, *Dva decenija Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske*, Časopis za suvremenu povijest, XIV/1 (38)/1982, 7-58.
255. Čerkez, Vladimir, *Emilijan Treml je streljan*, "Zadrugar", 18.12.1954.
256. Čerkez, Vladimir, *Riječ je o ljudskoj patnji*, Sarajevo u revoluciji, 4, Sarajevo, Istorijski arhiv, 1981, 556-564.
257. Čerkez, Vladimir, *Sjećanje na logor smrti i otpor*, "Oslobođenje", 8.2.1952.
258. *Češka i slovačka omladina*, "Mladi borac", br. 3/1943. (na češkom).
259. Čolaković, Drago, *Između dva pakla*, Da se ne zaboravi, Sarajevo, "Veselin Masleša", 1961, 35-41; "Poruke", 3 (4)/1971, 20.11.1971.
260. Čolaković, Drago, *Prvi dani u Jasenovcu*, Otpor u žicama, 1, Beograd, VIZ, 1969, 34-37.
261. Čolaković, Drago, *Zapis o Jasenovcu*, Kalendar "Prosvjeta" za 1953., Zagreb.
262. Čolaković, Drago; Nikolić, Nikola; Riffer, Milko, *Svedoci užasa*, Odlomci, "Radnik", II/1951, br. 56.
263. Čubrić, Milan, *Između noža i križa*, Catena mundi, I, Beograd - Kraljevo, 1992, 386-390.
264. Čubrić, Milan, *Ustaše na delu*, Catena mundi, I, Beograd - Kraljevo, 1992, 790-792.
265. Čučković, Božidar, *Poimenično o žrtvama*, Genocid nad Srbima u II svetskom ratu, Beograd, Muzej žrtava genocida i SKZ, 1995, 484-500.
266. Čudić, Lazo, *Hapšenje u Crnči, Osinji i Pejezni*, Srednja Bosna u NOR-u, I, Beograd, VIZ, 1976, 297-298.
267. Čulinović, Ferdo, *Organizacija vlasti i oružane snage u NDH*, Vojnoistorijski glasnik, 3/1968, 131-199.
268. Čuljić, Branka, *Dosije Mladosti: Konc-logor Jasenovac*, "Mladost", LXVIII, Nova serija, 30.8.-21.12.1986.
269. Č., *Oslobođenje djece*, "Borba" XXI (VII)/1942, br. 20, od 1.10.1942, 5. (Reprint, pod br. 69; isto: Istorijski arhiv KPJ, tom 1, knj. 2, 27-31).
270. Čelan, Ahmet, *Iz ilegalnog rada u Bosanskoj Dubici*, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB, knj. 13, Beograd, VIZ, 1975, 354-361.
271. Ćirović, Sima, *Pod maskom uvaženog građanina*, Feljton, "Politika ekspres", od 17.2.1976. (3 nastavka).

272. Ćosić, Stanko, *Najnovija istraživanja masovnih grobnica u Donjoj Gradini*, "Poruke", 1 (22), 4.7.1988.
273. Ćosić, Stanko, *Nove knjige (Antun Miletić, Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945, Dokumenta)*, (prikaz sa objavljivanjem dokumenata), "Poruke", 1 (21), 15.4.1986.
274. Ćorović, Vladimir, *Nasilja i zločinstva austrijske i mađarske vojske*, Catena mundi, I, Beograd - Kraljevo, 1992, 652-659.
275. Ćumura - Pirolić, Dušanka, *Naš skojevski aktiv u uslovima okupacije*, Srednja Bosna u NOB, II, Banjaluka, 1980, 517-521.
276. Ćurčić, Vera, *Na rubu smrti i ludila*, "Invalidski list", XXXIV, br. 10, 9.3.1957.
277. Dajč, Anton, *Zapis iz 1942. godine*, "Poruke", 1 (18), 2.10.1974.
278. Damjanov, Petar, *Pukovniku ima ko da piše*, "Front", 1986.
279. Danon, Jakica, *O porukama iz Jasenovca*, "Arena", VIII/1966, br. 288, 6-7.
280. Danon, Jakob, *Sjećanja*, Sećanja Jevreja na logor Jasenovac, 2. izdanje, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1985, 18-20.
281. Danon, Miša, *Iz logora u partizane*, Otpor u žicama, 1, Beograd, VIZ, 1969, 567-571.
282. Danon, Miša, *Iz ustaškog logora u partizane*, "Poruke", 1 (16), 4.7.1972; Riječi koje nisu zaklane, 4, Jasenovac, Spomen područje, 1983, 45-47.
283. Danon, Miša, *Proslava Božića 1941*, Odlomak iz sjećanja, "Poruke", 1 (11), 22.4.1979.
284. Danon, Miša, *Sjećanja*, Sećanja Jevreja na logor Jasenovac, 2. izdanje, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1985, 55-63.
285. Danjek-Balaž, Milka i Janella, Ana Madika, *Taj jeziv posao trajao je nekoliko dana*, Neugasla sjećanja. Jasenovac, Spomen područje, 1978, 75-79.
286. Dašić, Miomir, *Antun Miletić, Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945, Dokumenta*, (Ocene i prikazi), Jugoslovenski istorijski časopis, XXI/1-4/1986, 234-241.
287. Davidov, Dinko, *Ratni period u životu srpskih hramova (od 1941. do 1945.)*, Catena mundi, II, Beograd - Kraljevo, 1992, 326-335.
288. Davidov, Dinko, *Uništavanje crkvenih objekata u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945*, Večan pomen, Jasenovac, mesto natopljeno krvlju nevinih, Beograd, 1990, 207-216.
289. Davidov, Dinko, *Uništavanje srpskih pravoslavnih crkava (Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945)*, Genocid nad Srbima u II svetskom ratu, Beograd, Muzej žrtava genocida i SKZ, Beograd, 1995, 33-67.
290. Davidović, Dragan M., *Prilog diskusiji na Okruglom stolu "Jasenovac 1986"*, Okrugli stol "Jasenovac 1986", Jasenovac, Spomen područje, s.a., 271-278.

291. Davila, Branko, *Jastrebarsko u narodnooslobodilačkoj borbi od početka rata 1941. g. do oslobođenja 1945. g.*, Ćiril Petešić, Dječji dom u Jastrebarskom, Dokumenta (1939-1947), Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1990, 129-136.
292. Debeljak, Alojz, *U lepoglavskoj kaznioni, 1941-1942.* u svedočenjima učesnika NOB, knj. 21, Beograd, VIZ, 1975, 447-452.
293. Debeljak, Katica - Crna, *S majkom u nepovrat*, Riječi koje nisu zaklane, 4, Jasenovac, Spomen područje, 1983, 107-110.
294. Dedić, Nadir, *Prilog diskusiji na Okruglom stolu "Jasenovac 1986"*, Okrugli stol "Jasenovac 1986", Jasenovac, Spomen područje, s.a., 303-307.
295. Dedijer, Vladimir i Anić, Života, *The Nazy eastern policy and Yugoslavia*, The Third Reich and Yugoslavia 1933-1945, Belgrade, The Institute for Contemporary History and Narodna knjiga, 1977, 313-330.
296. Delibašić, Savo, *I jedan je velik broj*, "Poruke", 1 (16), 4.7.1982.
297. Delić-Šitin, Nikolina, *Politički rad na liniji KPJ u logoru Jasenovac*, "Poruke", 1 (20), 20.4.1985.
298. Desančić, Mihajlo, *Uspjeli smo ipak pobjeći iz Jasenovca*, Kozara u NOR, Beograd, VIZ, 1978, 544-548.
299. Dikić, Božidar, *Nemačko hrvatski suživot od 1941. do 1991*, Feljton, "Politika", od 2.9.1991.
300. Dilber-Cijan, Ana, *Dan mrtvih*, Neugasla sjećanja, Jasenovac, Spomen područje, 1978, 46.
301. Dimitrijević, Jovo, *Posljednja trka, (U povodu Hanžekovićeve memorijala)*, "Poruke", 1 (1), 4.7.1970.
302. Dimitrović, Ratko, *Metamorfoze jednog generala*, Catena mundi, II, Beograd - Kraljevo, 1992, 58-60.
303. Dizdar, Zdravko, *Četnički zločini genocida nad Hrvatima i muslimanima u Bosni i Hercegovini i Hrvatima u Hrvatskoj tijekom Drugog svjetskog rata 1941-1945*, Hrvatski iseljenički zbornik, 1995/96, str. 234-270.
304. Dizdar, Zdravko, *Logori na području sjeverozapadne Hrvatske u toku drugog svjetskog rata 1941-1945. godine*, Časopis za suvremenu povijest (Zagreb), 1-2/1990.
305. Dizdar, Zdravko, *Logor Kerestinec*, Povijesni prilozi, Zagreb, br. 1/1989.
306. Dizdar, Zdravko, *Pregled razvitka narodnooslobodilačkog pokreta u Samoboru 1941-1945. godine, s posebnim osvrtom na samoborsku omladinsku antifašističku grupu*, Povijesni pregled, Zbornik radova IHRPH, Zagreb, IHRPH, 1986, god. 5, br. 1, str. 131-304.
307. Dizdarević, Zaim - Zajko, *Diskusija na naučnom skupu u Bihaću 1986*, Bihać u novijoj istoriji, Zbornik radova, I, Banjaluka, 1987, 495-499.
308. *Dječje prihvatilište, a ne logor*, "Glas koncila" (Zagreb), 29.5.1988.

309. Dobrinić-Šagi, Ljubica, *Iz jasenovačkog logora*, "Banovka", 2/1943, Žene Hrvatske u NOB, Zagreb, 1955.
310. Dobrinić-Šagi, Ljubica, *Sedmero ih je imala*, "Žena u borbi", 3-4/1943, 17. Prema: "Žena u borbi", reprint.
311. Dobrinić-Šagi, Ljubica, *Svetimo se za krv nevinih*, "Žena u borbi", 1/1943, Prema: "Žena u borbi", reprint, i u: Žene Hrvatske u NOB, Zagreb, 1955, 100-101.
312. *Dokazi zla*, "Politika ekspres" (Beograd), 28.2.1987.
313. Domaš, Jasminka, *Walter Kraus - kamenčić za biografiju*, Bilten Židovske općine Zagreb, br. 36, listopad - studeni 1994.
314. Dombaj, Karlo, *Bjekstvo iz Lepoglave*, Četrdeset godina, 7, Beograd, Kultura, 1961, 476-481.
315. Dombaj, Karlo, *Doček u Jasenovcu*, Otpor u žicama, 1, Beograd, VIZ, 1969, 55-56.
316. Dombaj, Karlo, *Hrabrost Alije Hodžića*, Da se ne zaboravi, Sarajevo, "Veselin Masleša", 1961, 51-53.
317. Dombaj, Karlo, *Po svaku cijenu*, Otpor u žicama, 2, Beograd, VIZ, 1969, 233-235.
318. Dombaj, Karlo, *U ustaškim logorima Jasenovcu*, Staroj Gradiški i Lepoglavi, Sarajevo u revoluciji, 4, Sarajevo, Istorijski arhiv, 1981, 544-555.
319. *Donja Gradina - stratište Jasenovačkog logora*, "Poruke", 1 (22), 4.7.1988.
320. Dožić, Vladimir, *Otvaranje jama sa žrtvama ustaškog genocida nad Srbima u Bosni i Hercegovini*, Genocid nad Srbima u II svetskom ratu, Beograd, Muzej žrtava genocida i SKZ, 1995, 364-380.
321. Drača, Dušan, *Put patnji i mučenja*, "Poruke", 2 (7), 15.9.1973; Riječi koje nisu zaklane, 2, Jasenovac, Spomen područje, 1975, 48-52.
322. Dragaš, Mihailo, *Sine, bježi!*, Kozara u NOR, 4, Beograd, VIZ, 1978, 540-543.
323. Dragaš, Sreto, *Jasenovac ne sme pasti*, (Svedočenje Milana Kevića), "Svet", X, br. 198, 15-28.11.1989, 27-29.
324. (Dragaš, Sreto), S. D., *Vredelo je pokušati*, (Zašto Jasenovac nije oslobošen?), "Svet", X, br. 198, 15-28.11.1989, 28-29.
325. Dragelj-Batić, Dušanka, *Povratak iz fašističkog pakla rođenoj Kozari*, Kozara u NOR, 4, Beograd, VIZ, 1978, 608-616.
326. Dragičević, M., *Snaga dokumenata*, "Večernji list" (Zagreb), 19. I 20. 4.1986.
327. Dragić, Ilinka, *Ostala sam bez sinova*, Srednja Bosna u NOB, I, Beograd, VIZ, 1976, 362-363.
328. Dragojević, Rade, *Konclogor na Savi*, Ilija Jakovljević 1898-1948, Feljton, "Novi list" (Rijeka), 18-21.3.1999.
329. Drenovac, Đorđe, *U selo se vratila samo jedna starica*, "Glas Slavonije", XVII/1959, br. 4403.

330. Drenovac, Hadži Đorđe J., *Paklena noć nad Vinkovcima*, Catena mundi, II, Beograd - Kraljevo, 1992, 545-546.
331. Drezga, D., *Bijeg iz kuće smrti*, "Glas rada", XIV/1958, br. 47-48.
332. Drong, Jan, *Bili smo složni*, Srednja Bosna u NOB, III, Banjaluka, 1981, 635-639.
333. Drvar, Josip, *Herojski put XII udarne brigade*, "17. Udarne brigada", br. 8-9/1943.
334. Durjava, Iztok, *Slovenački slikari u koncentracionim logorima*, Slovenački slikari u koncentracionim logorima, Katalog izložbe, Spomen područje Jasenovac i Muzej ljudske revolucije Slovenije Ljubljana, Jasenovac, 1980.
335. *Dva podviga mladog borca Stjepana Sekulića*, "Vjesnik", XVIII/1957, br. 3915.
336. Džadžić, Petar, *Govor noževa i maljeva*, "Svet", br. 230, 6.2.1991.
337. Džadžić, Petar, *Nova ustaška država*, Catena mundi, II, Beograd - Kraljevo, 1992, 48-58.
338. Džadžić, Petar, *Rasizam u Hrvatskoj u XIX i XX veku*, Genocid nad Srbima u II svetskom ratu, Beograd, Muzej žrtava genocida i SKZ, 1995, 310-324.
339. Džafić, Rizo, *Poruke onima koji dolaze, (O Safetu Krupić)*, "4. jul", 7.10.1980.
340. Džinić, Mehmed, *Vraca - stratište nepokorenih i nepobjeđenih*, Sarajevo u revoluciji, 4, Sarajevo, Istorijski arhiv, 1981, 632-648.
341. Džibur-Grebo, Azra, *Ilegalni rad u Sarajevu po izlasku iz logora Stara Gradiška*, Žene BiH u NOB 1941-1945. godine, Sarajevo, Svjetlost, 1977, 688-689.
342. Đorđević, Životije, *Gubici stanovništva Jugoslavije u II svetskom ratu*, Genocid nad Srbima u II svetskom ratu, Beograd, Muzej žrtava genocida i SKZ, 1995, 615-639.
343. (Đorić) German, patrijarh srpski, *Slovo o praštanju i nezaboravljanju, Beseda na osvećenju crkve u Jasenovcu*, Catena mundi, II, Beograd - Kraljevo, 1992, 778-779.
344. Đukić, Bahra, ... *na meni bila samo crna dugačka kecelja i u džepu maramica, što mi je majka stavila...*, Žene BIH u NOB, Sarajevo, Svjetlost, 1977, 630-633.
345. Đurđević, Drago, *Radovan Vulin, učitelj, pjesnik i revolucionar*, Srednja Bosna u NOB, II, Banjaluka, 1980, 564-571.
346. Đureković, Stjepan, *Istina o žrtvama Drugog svjetskog rata na teritoriji Jugoslavije*, "Danica" hrvatski tjednik, Čikago, br. 44, 5.11.1982.
347. Đurica, Branko, *Čas anatomije zla*, "Ilustrovana politika", br. 1334, 29.5.1984.
348. Đurić, Đorđe, *Nada je bila jača*, "Poruke", 1 (11), 22.4.1979.
349. Đurić, Đorđe, *Pod Titovom zastavom, Uz 35-godišnjicu slobode*, "Poruke". 1 (13), 22.4.1980, 1.
350. Đurić, Đorđe, *Potrebna stalna suradnja sa školama (Odgojno-obrazovna funkcija Spomen područja Jasenovac)*, "Školske novine". br. 38-39, (1022-1023), 27.11.1979.
351. Đurić, Đorđe, *Tito o zločinima okupatora i njihovih slugu*, "Poruke", 1 (13), 22.4.1980.

352. Đurić, Rajko, *Seobe Roma u Jugoslaviji*, Razvitak Roma u Jugoslaviji - Problemi i tendencije, Beograd, SANU, 1992.
353. E. Č., *Dokumenti o zločinu*, "Borba", 19.3.1986.
354. Eder, Stanko, *Kolona na smrt osuđenih*, "Globus", II/1955, br. 58.
355. Egić, Obrad, *Prkosio je mučiteljima*, "4. jul", br. 1129, 31.1.1984.
356. Ekmečić, Milorad, *Crkva i nacija kod Hrvata*, Milorad Ekmečić, Ogledi iz istorije, Beograd, JP Službeni list SRJ, 1999, 111-147; na nemačkom u: *Beitrage des Treffens deutscher, kroatischer und serbischer Wissenschaftler vom 5. Bis 7. April 1995 in Freising*, Bonn, 1996.
357. Ekmečić, Milorad, *Dve rasprave o genocidu i ustašama*.
358. Ekmečić, Milorad, *Fašizam i religija*, Drugi svjetski rat - 50 godina kasnije, Zbornik, Podgorica, 1997, 39-51; i u: *Srpska politička misao*, br. 1-4, Beograd, 1996, i: Milorad Ekmečić, *Ogledi iz istorije*, Beograd, JP Službeni list SRJ, 1999, 221-264.
359. Ekmečić, Milorad, *Sukob civilizacija ili stvaranje svetskog sistema velikih sila*, Milorad Ekmečić, *Ogledi iz istorije*, Beograd, JP Službeni list SRJ, 1999, 335-370.
360. Ekmečić, Milorad, *Susret civilizacija i srpski odnos prema Evropi*, *Letopis Matice srpske*, knj. 457, sv. 2-3, Novi Sad, 1996; i u: Milorad Ekmečić, *Ogledi iz istorije*, Beograd, JP Službeni list SRJ, 1999, 285-334.
361. Eminefedić, Hazim, *Jusuf Filipović*, Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941-1945, Zbornik sjećanja, III, Skupštine opština Donji Vakuf, Jajce, Šipovo, 1987, 557-566.
362. Enriko, Josif, *O kazni nepokajanja*, *Catena mundi*, I, Beograd - Kraljevo, 1992, 391-393.
363. Erenrajh, Maks, *Tuđmanova bespuća*, *Catena mundi*, II, Beograd - Kraljevo, 1992, 61-62.
364. Erkić, Dragutin, *Iz Ludbrega u Jasenovac*, Riječi koje nisu zaklane, 1, Jasenovac, Spomen područje, 1973, 14-18; "Poruke", 3 (4), 20.11.1971.
365. Erlih, Josip, *Sjećanja*, Sećanja Jevreja na logor Jasenovac, 2. izdanje, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1985, 269-285.
366. Faist-Radujkov, Zora, *Bila sam lječnik u logoru*, "Poruke", 1 (13), 22.4.1980.
367. Faren, Osmund, *Nacistički sistem koncentracionih logora u II svjetskom ratu*, Okrugli stol "Jasenovac 1986", Jasenovac, Spomen područje, s.a., 19-24. (*Nazismen og Konzentrasjonsle irsystemet under den 2, Verdenskrigen*, 25-31).
368. *Fašizam i neodesničarstvo*, "Socijalizam", 12/1985, 1645-1804.
369. Ferenc, Tone, *Okupacijski sistem u Sloveniji 1941-1945*, Vojaški informator, 2/1968.
370. Ferenc, Tone, *Slovenski izgnanci in NDH*, Spomini Slovencev na Jasenovac, Staro Gradiško in Lepoglavo, Šentjur, 1998, 7-12.

371. Ferš, Alojz, *V Jasenovcu so večkrat okovali zapornike*, (po pripovedi in zapiskih uredil i napisal: Jernej Borovnik), Spomini Slovencev na Jasenovac, Staro Gradiško in Lepoglavo, Šentjur, 1998, 230-232.
372. Filipčić, Rudolf, *Crtice iz historije Komunističke partije Jugoslavije (Novigrad Podravski i njegova okolica)*, Sjeverozapadna Hrvatska u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji, Zbornik, Varaždin - Zagreb, 1976, 604-609.
373. Filipović, Katica, *Mlaka*, Neugasla sjećanja, Jasenovac, Spomen područje, 1978, 70-74.
374. Filipović, Katica, *Na radu u selu Mlaka*, "Poruke", 2 (18), 12.9.1983.
375. Finci, Jakica, *Sjećanja*, Sećanja Jevreja na logor Jasenovac, 2. izdanje, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1985, 191-208.
376. Finci, Jakica, *Tko su bili koljači*, "Poruke", 1 (8), 2.10.1974.
377. Finci, Jakov, *Od Stare Gradiške do Jasenovca pješice*, "Poruke", 1 (14), 22.4.1981.
378. Finci, Jakov, *Od Stare Gradiške do Jasenovca putem ubijeno 200 zatočenika*, Riječi koje nisu zaklane, 4, Jasenovac, Spomen područje, 1983, 83-86.
379. Finci, Jakov, *Zbogom djeco moja*, "Poruke", 1 (13), 22.4.1980.
380. Fisk, Robert, *A Camp Called Jasenovac*, "San Francisco Examiner", September 26, 1992.
381. Florijan, Ivanka, *S one strane sveta*, "Rad", XXII/1966, br. 51-52. i XXIII/1967, br. 1-7.
382. Fokt-Gudac, Milka, *Ožiljci koji ostaju*, "Poruke", 1 (6), 15.4.1973; Riječi koje nisu zaklane, 1, Jasenovac, Spomen područje, 1973, 109-112.
383. Fridrih, Adolf, *Sjećanja*, Sećanja Jevreja na logor Jasenovac, 2. izdanje, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1985, 26-54.
384. Friganović, Mladen, *Socijalni aspekti demografskih kretanja u SR Hrvatskoj*, Ravija za sociologiju (Zagreb), 1-2/1975.
385. Frntić, Beška, *Klasno i antifašistički sam bila jasna*, "Poruke", 2 (7), 15.9.1973; Riječi koje nisu zaklane, 2, Jasenovac, Spomen područje, 1975, 27-33.
386. Frntić, Beška, *Sjećanja*, Otpor u žicama, 1, Beograd, VIZ, 1969, 553-555.
387. Frol, Ivo, *Zapis o Jasenovcu* (Predgovor), Egon Berger, 44 mjeseca u Jasenovcu, Zagreb, Grafički zavod Hrvatske, 1966.
388. Fumić, Đuro, *Istočni dio Požeške kotline u NOB-u 1941-1945. godine*, Požeška kotlina u NOB-u i socijalističkoj revoluciji, Slavonski Brod, CDISB, 1984, 111-139.
389. Gabrič, Ivan, *Če bi zidovi govorili*, "TV 15", VI, št. 20, 21.5.1968.
390. Gabrič, Ivan, *Spomini na Jasenovac, Staro Gradiško in Lepoglavo*, Spomini Slovencev na Jasenovac, Staro Gradiško in Lepoglavo, Šentjur, 1998, 68-83.
391. Gaćeša, Miloš, *Tržić u narodnooslobodilačkoj borbi*, Kotar Slunj i kotar Veljun u NOR-u i socijalističkoj izgradnji, Karlovac, Historijski arhiv, 1988, 869-876.

392. Galeković, Josip, *Kutinska partizanska udarna grupa i njezine akcije, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB*, knj, 12, Beograd, VIZm 1975, 426-442.
393. Galić, Mirko, *Interview: Bogdan Kočović, "Start"* (Zagreb), br. 540, 30.9.1989.
394. Ganović, D., *Teroristi iz "Šeste kolone"*, Feljton, "Borba", januar - februar 1979.
395. Gaon, Jeruham, *Graditelj nasipa smrti, Riječi koje nisu zaklane*, 2, Jasenovac, Spomen područje, 1975, 23-26; "Poruke", 1 (9), 19.4.1975.
396. Gaon, Jeruham - Jerko, *Sjećanja, Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, 2. izdanje, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1985, 147-149.
397. Gaon, Solomon, *The Holocaust of Yugoslavian Jews, Sephardim and the Holocaust*, New York, 1987, 63-71.
398. Gavrić, Milan, *U Jasenovcu, Srednja Bosna u NOB-u, I*, Beograd, VIZ, 1976, 310-314.
399. Geiger, Eric, *Neo-Nazis Help Croats in Bosnia*, "San Francisco Chronicle", April 5, 1994.
400. Gil, Josef, *Iz jednog dnevnika, Iz ropstva u slobodu, Izraelsko udruženje učesnika savezničkih vojsaka drugog svetskog rata (jugoslovenska grupa)*, s.l., april 1981, Tehnosdor Ltd., 102-107.
401. Gligorijević, Milo, *Bili smo razbijeni pre izlaska na front, Intervju s V. Terzićem, general-pukovnikom u penziji, piscem knjige Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, "Intervju", br. 57, 5.8.1983, 4-9.
402. Glišić, Dara, *Sava je tekla krvava*, "4. jul", III/1964, br. 122.
403. Glišić, Venceslav, *Drugi svetski rat, fašizam i antifašizam*, Vojnoistorijski glasnik, 1-2/1995, 53-70.
404. Glišić, Venceslav, *Još jednom o Jasenovcu, Jasenovac, sistem ustaških logora smrti*, Beograd, Muzej žrtava genocida i Stručna knjiga, 1997, 141-145.
405. Glišić, Venceslav, *Svedočanstvo o najmasovnijem stratištu u Jugoslaviji*, "Politika", 5.4.1986.
406. Glišić, Venceslav, *Zločini u Drugom svetskom ratu u svetlu istorije i prava*, Politički život Jugoslavije, Zbornik radova, Beograd, Radio Beograd - Sveske Trećeg programa, 1973, 573-581.
407. Glišić, Venceslav, *Zločini u NDH, Zbornik dokumenata, (Ocene i prikazi)*, Istorija 20. veka, 1/1994.
408. Gluščević, Zoran, *Jedna divlja i veštačka tvorevina*, (pogovor), Ladislaus Hori - Martin Broscat, Ustaška dr-ava Hrvatska 1941-1945, Beograd, 1994, 286-292.
409. *Godina dana rada sabirnih logora Ustaške obrane, Njihov prijašnji rad bila je politika - sadašnja naša politika jest rad, Vrlo uspjela izložba Ustaške obrane na velesajmu Zagrebačkog Zbora*, "Hrvatski narod", br. 524, Zagreb, 9.9.1942, 3.
410. Goldstein, Ivo, *Antisemitizam u Hrvatskoj, Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, Zbornik, Zagreb, Židovska općina, 1996, 12-53.

411. Goldstein, Slavko, *"Konačno rješenje" jevrejskog pitanja u jugoslavenskim zemljama*, Židovi na tlu Jugoslavije, Zagreb, Muzejski prostor, 1988, 181-191.
412. Golubović, Radivoje Marko, *Iz rada partijske organizacije u Zemunu 1942. godine, 1941-1942.* u svedočenjima učesnika NOB, knj. 14, Beograd, VIZ, 1975, 329-339.
413. Gombač, Milan, *Slovenci v ustaških mučilnicah, Izšla je knjiga Spomini Slovencev na Jasenovac, Staro gradiško in Lepoglavo*, "Slovenska panorama", 24.12.1998.
414. Goss, Vladimir, *Razgovor, Michael McAdams američki povijesničar na sveučilištu u San Francisku*, "Večernji list" (Zagreb), 30.7.1999.
415. Gothe-Holobar, Marija, *Savinjčani v Jasenovcu*, Spomini Slovencev na Jsenovac, Staro Gradiško in Lepoglavo, Šentjur, 1998, 249-253.
416. Graberšek, Karel, *Predgovor*, Nikola Nikolić, Otroci s Kozare, Ljubljana, 1975.
417. Grbac, Zvonko, *Žene Sarajeva u bobi protiv okupatora*, Žene BiH u NOB 1941-1945. godine, Sarajevo, Svjetlost, 1977, 416-430.
418. *Grijeh je na krivoj vagi*, "Nedeljni vjesnik", 22.12.1985.
419. Grinbaum, Ladislav, *Pred očima su mi zaklali ženu i djecu*, Riječi koje nisu zaklane, 1, Jasenovac, Spomen područje, 1973, 105-108; "Poruke", 1 (6), 5.4.1973.
420. Grinbaum, Ladislav, *Sjećanja*, Sećanja Jevreja na logor Jasenovac, 2. izdanje, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1985, 243-245.
421. Grin, Elza, *Teror nad Jevrejima u NDH*, Elaborat u IHRPH Zagreb. (Navedeno prema: Narcisa Lengel-Krizman, Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke partijske organizacije 1941-1945, Časopis za suvremenu povijest, III/2-3/1971, 53-72, na str. 68. i: Ustaše i NDH, str. 180.).
422. Grinvald, Samuel - Leo, *Sjećanja*, Zoran Vasiljević, Sabirni logor Đakovo, Slavonski Brod, 1988, 221-232.
423. Grossepais-Gil, Josef, *Sjećanja*, Sećanja Jevreja na logor Jasenovac, 2. izdanje, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1985, 289-315.
424. Grozdanović, Milutin, *Ilegalni narodnooslobodilački odbor u Kapelni*, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB, knj. 15, Beograd, VIZ, 1975, 581-595.
425. Grujić, Marinko, *Romi, neka aktuelna pitanja socijalne emancipacije i nacionalne afirmacije*, Referat na "Lipovljanskim susretima", "Lipovljanski susreti", Lipovljani, 28.8.1982, 7-8.
426. Grubor, Mira, *Moja drugarica Sonja*, "Vjesnik NFH", IX/1951, br. 1864; Omladina Jugoslavije u NOB, Zagreb, Epoha, 1967, 129-131.
427. Gruhonjić, Asim, *Kako su odluke AVNOJ-a dospjele među logoraše Jasenovca*, "Politika", LXIV/1967, br. 19452.
428. Gruhonjić, Asim, *Prozivku pretekla sloboda, (Kako su logoraši Jasenovca saznali za odluke II zasjedanja AVNOJ-a, Prema prisjećanju Riste Stjepanovića)*, "Oslobođenje", 29.11.1975.
429. Gumzej, Ljudmila, *Bila sam zaprta v Jasenovcu*, Spomini Slovencev na Jasenovac, Staro Gradiško in Lepoglavo, Šentjur, 1998, 290.

430. Guštin, Damijan, *O Slovincih v Jasenovcu*, Spomini Slovencev na Jasenovac, Staro Gradiško in Lepoglavo, Šentjur, 1998, 13-27.
431. Guštin, Damijan, *O Slovincih v Jasenovcu in tema Jasenovca v slovenski historiografski in memoarski literaturi*, Okrugli stol 21. travnja 1984, Jasenovac, Spomen područje, 1985, 51-56.
432. Gvozdenović-Ostojić, Dušanka, *Najmlađi u kozarskoj ofanzivi 1942. godine (sjećanja)*, Deca, rat, revolucija, Poruke NOB u brizi za djecu - Titovoj generaciji slobode, Beograd, 1981, 74-78.
433. Hadžiahmetović, Asim, *Prve žrtve ustaškog nasilja u Mostačima*, Zbornik sjećanja: Radnički pokret, NOR i socijalistička revolucija na području Trebinja, br. 1, knj. 1, Trebinje, Zavičajni muzej, 1984, 343-345.
434. Hadžić, Nadžida, *Stradanja naše djece*, Naša djeca kroz oslobodilačku borbu, Sarajevo, Izdanje lista "Nova žena", 1946, 3-9.
435. Hadžiefendić, Alija, *Gledam te nasmijana djevojko...*, "Globus", II/1955, br. 51.
436. Hadžihalilović, Muhamed, *Mukotrpane staze kurira oblasnog komiteta*, Podgrmeč u NOB, knj. 1, Beograd, 1972, 207-210.
437. Hadžiisaković-Jaran, Nazifa, *Održala nas je volja za životom i vjera u bolju budućnost*, Neugasla sjećanja, Jasenovac, Spomen područje, 1978, 47-49.
438. Hadžijahić, Muhamed, *Akcija protiv genocida bosanskih Roma 1941. i 1942. god. i teza o njihovoj asimilaciji*, Simpozij: Život i običaji Roma u našoj zemlji, Beograd, SANU, 13-16.10.1976.
439. Hadžijahić, Muhamed, *Bosanski Romi 1941/1942. god.*, "Naše teme", 7-8/1984, 1313-1323.
440. Hadžistević, Vojin, *Skojevska biblioteka, "zablude" zbog konspiracije, umnožavanje istorije SKP(b)*, Srednja Bosna u NOB, knj. 1, Beograd, VIZ, 1976, 102-114.
441. Hadžistević, Vojin, *U Tisovačkoj partizanskoj četi*, Srednja Bosna u NOB, knj., 3, Banjaluka, 1981, 109-132.
442. Hafner, Gema, *Na pragu svobode*, "TV 15", VI, št. 20, 21.5.1968.
443. Hajnrih-Porfe, Cilika, *Lik i rad Marice Uherke*, Žene BiH u NOB 1941-1945. godine, Sarajevo, Svjetlost, 1977, 788-789.
444. Hajnrih-Porfe, Cilika, *Od logora do logora*, Žene BIH u NOB 1941-1945. godine, Sarajevo, Svjetlost, 1977, 205-210.
445. Hajon, V., *Konačno sloboda! Formiranje jevrejskog bataljona na ostrvu Rabu*, Jevrejski almanah 1954, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1954, 110-113.
446. Halilović, Nazif i Bahtijarević, Aida, *Vodiči arhivskih fondova okružnih organa Zemaljske komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača na području Oblasnog NOO za Bosansku krajinu*, Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, god. X-XI, knj. X-XI, Sarajevo, 1970/1971, 258-289.

447. Halimović, Danijel Dalko, *Paketić nepoznate sadržine*, Srednja Bosna u NOB, knj. 1, Beograd, VIZ, 1976, 506.
448. Hamović, Miloš, *Morbidne manipulacije sa žrtvama Jasenovca*, Jasenovac - sistem ustaških logora smrti, Beograd, Muzej žrtava genocida i Stručna knjiga, 1997, 89-91.
449. Hamović, Miloš, *O demografskim promjenama i problemima Sarajeva 1941-1945. godine kao posljedici izbjeglištva*, Migracije i Bosna i Hercegovina, Sarajevo, Institut za istoriju i Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990, 259-281.
450. Hamović, Miloš, *O razlikama u odnosu i tretmanu ustaške Nezavisne Države Hrvatske i italijanskog okupatora prema Jevrejima u Bosni i Hercegovini 1941-1945. - Komparacija*, Zbornik 7, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 1997, 198-209.
451. Haramina, Mijo, *Zločini i protujevrejske mjere u Zagrebu tokom II svjetskog rata*, Historijski pregled, 2/1961, 89-97.
452. Has, Zdenko, *Jedan od sekretara Okružnog komiteta KPH Osijeka Franjo Šrempf Puba*, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB, knj. 17, Beograd, VIZ, 1975, 298-306.
453. Has, Zdenko, *Osijek i okolica u prvim danima NOB*, Ustanak naroda Jugoslavije, IV, Beograd, 1964.
454. Has, Zdenko, *Proširivanje ustanka na istočnu Slavoniju*, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB, knj. 11, Beograd, VIZ, 1975, 103-136.
455. Has, Zdenko, *Sjećanja na susrete ilegalaca*, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB, knj. 19, Beograd, VIZ, 1975, 590-605.
456. Hercegovac, Adem, *Aktivnost tesličkih komunista u "Brazdi"*, Srednja Bosna u NOB, knj. 1, Beograd, VIZ, 1976, 129-131.
457. *Herojska smrt grupe logoraša u Jasenovcu*, "Politika", 25.9.1962.
458. Hiršl, Feliks, *Dvije partije šaha*, Ljudi i događaji koji se ne zaboravljaju, 1, Zagreb, NIP, 1961, 131-139.
459. Hlebanja r. Stoviček, Olga, *Spomin na Mirico in Miška*, Spomini Slovencev na Jasenovac, Staro Gradiško in Lepoglavo, Šentjur, 1998, 257-261.
460. Hodžić, Mujo, *Formiranje i borbeni put Muslimanskog bataljona Romanijskog odreda*, Istočna Bosna u NOB, knj. 1, Beograd, VIZ, 1971, 310-313.
461. Holovac, Zora, *Amalija Lebničnik*, Žene BiH u NOB 1941-1945. godine, Sarajevo, Svjetlost, 1977, 173-177.
462. Holovac, Zora, *Ispovjest o jednom životu*, Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji, knj. 2, Tuzla, Univerzal, 1984, 718-722.
463. Horvat, Franjo, *Nastavna ekskurzija na Spomen područje Jasenovac*, Nastava povijesti, 3-4/1981, 179-184.
464. Horvatić, Franjo, *Koncentracioni logor "Danica"*, Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, Zbornik radova, Varaždin - Zagreb, 1978, 869-883.

465. Horvatić, Franjo, *O logoru "Danica"*, Podravski zbornik, Koprivnica, 1975,
466. Hory, L., - Broszat, M., *Hrvatska ustaška država 1941-1945*, Catena mundi, II, Beograd - Kraljevo, 1992, 63-80.
467. Hrečkovski, Slavica, *Borbena i politička aktivnost omladine Slavonije i Baranje u toku NOR-a*, Zbornik HIS, 9/1972, 263-286.
468. Hrečkovski, Slavica, *Hapšenje komunista u Slavoniji u vrijeme priprema i pokretanja oružanog ustanka*, Okrugli stol "Jasenovac 1986", Jasenovac, Spomen područje, s.a., 97-105.
469. Hrečkovski, Slavica, *Progoni i deportacije slavonskih Roma u KCL Jasenovac*, Okrugli stol 21. travnja 1984, Jasenovac, Spomen područje, 1985, 35-38.
470. Hrečkovski Slavica, *Progoni i deportacije slavonskih Roma u Koncentracioni logor Jasenovac (na osnovu statističkih podataka Martina Kaminskog, NOP i nacionalne manjine)*, Slavonija u NOB, Zbornik radova, Slavonski Brod, HIS, 1966.
471. Hrečkovski, Slavica, *Žene Slavonije u NOB*, Slavonija u NOB, Slavonski Brod, HIS, 1966, 105-116.
472. Hrska, Alica, *Sveučilišni odbor Narodne pomoći, Zagreb 1941-1945*, Zbornik, knj. 1, Zagreb, Spektar, 1972, 355-359.
473. Huber, Čedomil, ... *ali, logora nema više*, "Novljanski vjesnik", 8.5.1981.
474. Huber, Čedomil, *Ekonomska zajednica - osnovna ćelija organiziranog otpora u jasenovačkim logorima*, Okrugli stol 21. travnja 1984, Jasenovac, Spomen područje, 1985, 70-77.
475. Huber, Čedomil, *Kraj logora Jasenovac*, Jasenovac - sistem ustaških logora smrti, Beograd, Muzej žrtava genocida i Stručna knjiga, 1997, 153-162.
476. Huber, Čedomil, *Okovan po vodu*, "Poruke", 2 (15), 10.10.1981.
477. Huber, Čedomil, *Posljednjih 1073*, Otpor u žicama, 1, Beograd, VIZ, 1969, 66-73; "Vjesnik u srijedu", 1965.
478. Hurem, Rasim, *Diskusija na okruglom stolu "Jasenovac 1986"*, Okrugli stol "Jasenovac 1986", Jasenovac, Spomen područje, s.a., 267-270.
479. Hurem, Rasim, *Narodi Bosne i Hercegovine prema ustanku 1941-1942*, Prilozi, časopis Instituta za istoriju Sarajevo, br. 23/1987.
480. Ilić, Branko, *Od stanice do logora posvuda mrtvi*, "Poruke", 1 (20), 20.4.1985.
481. Ilić, Blagoje, *Jasenovac - neponovljiv zločin u istoriji čovečanstva*, "Politika", april, 1983.
482. Ilić, Blagoje, *Život je jači od svega, (Iz razgovora s Jokom Nikolić)*, "Politika", 24.4.1983. (2 nastavka).
483. Ilić, Predrag, *Vatikan i Jasenovac u svetlu dnevnika Đuzepea Masučija*, Jasenovac - sistem ustaških logora smrti, Beograd, Muzej žrtava genocida i Stručna knjiga, 1997, 146-152.

484. M., *Mirko Peršen, Ustaški logori*, (Prikaz), "Vjesnik, XXVII/1966, br. 6896.
485. Imamović, Derviš, *U transportu za Jasenovac*, "Poruke", 1 (16), 4.7.1982.
486. Inđić, Živko, *Odvajanje djece od roditelja u logoru Jasenovac ljeta 1942. godine*, Kozara u NOR, 4, Beograd, VIZ, 1978, 368-370.
487. *Informacija o otvorenim pitanjima utvrđivanja odgovornosti za genocid i druga teška krivična dela koja se vrše nad pripadnicima srpske i drugih nacionalnosti u oružanim sukobima u Republici Hrvatskoj*, (Predsedništvo SFRJ, Beograd, 21. Januar 1992.), *Zločin je zločin prećutati*, Novi Sad, 1993, 40-57.
488. P., *40 godina od suđenja Pavelićevim "ministrima" u Zagrebu*, Feljton, "Ilustrovana politika", 1985, (1-15).
489. Ivančević, Branko, *Ilijina smrt*, "Srpska riječ", Ii/1952, br. 7, str. 5.
490. Ivanović-Erceg, Jelica, *Vjerovali smo da će dan slobode doći*, Kozara u NOR, 4, Beograd, VIZ, 1978, 419-430.
491. Ivanović, Ilija, *Ne čekajte od njih milosti, jer oni dijele samo smrt*, Riječi koje nisu zaklane, 4, Jasenovac, Spomen područje, 1983, 87-98.
492. Ivanović, Ilija, *Posljednje skakutanje (Nisu pomogla opravdanja da je dijete i da nije ništa kriv)*, "Poruke", 2 (15), 10.10.1981.
493. Ivanović, Lazar i Vukmanović, Mladen, *Dani smrti na Sajmištu*, Otpor u žicama, Sjećanje učesnika, knj. 2, Beograd, 1969.
494. Ivanović, Siniša i Leković, Krsto, *Mantija Krunoslava Draganovića*, Svijet (Sarajevo), br. 1468, 18. jul 1986.
495. Ivanščak, Vladimir, *Sa Kozare kroz banjalučku "Crnu kuću" u Norvešku, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB*, knj. 24, Beograd, VIZ, 1975, 382-386.
496. Ivanuša, Dolores, *Nove akvizicije*, Katalog izložbe, Zagreb, Muzej revolucije naroda Hrvatske, 1984, 14-15.
497. Ivanuša, Dolores, *Židovi likovni umjetnici u antifašističkoj borbi i žrtve holokausta*, Antisemitizam, holokaust, antifašizam, Zbornik, Zagreb, Židovska općina, 1996, 156-183.
498. Iveković, Mladen, *Krv teče potocima*, Koncentracioni logor - Dokumenti ustaškog terora, "Vjesnik" JNOFH, 1944; Reprint: Jasenovac, Spomen područje, s.a., 43-53.
499. Iveković, Mladen, *Logor u Jasenovcu*, Vladimir Dedijer, Dnevnik, I, Beograd, 1945, (Prilozi), str. 407-413.
500. Ivetić, Đuro, *Dobili smo druga imena*, Kozara u NOB, 4, Beograd, VIZ, 1978, 371-376.
501. Ivetić, Velimir, *Srbi u antifašističkoj borbi na području NDH 1941-1945. godine*, Vojnoistorijski glasnik, 1-2/1995, 149-175.
502. Ivezić, Jure i Pavičić, Luka, *Razvoj NOP u selima Lovinac, Vranik, Smokrić, Ličko Cerje, Ričice i Sv. Rok*, Kotar Gračac u narodnooslobodilačkom ratu 1941-1945, knj. 1, Karlovac, Historijski arhiv, 1984, 459-471.

503. Ivošević Rogović, Miloš, *Drežnica u vremenu od aprilskog rata do ustanka 1941. godine*, Partizanska Drežnica, Karlovac, Historijski arhiv, 1982, 67-75.
504. *Izjava sovjetske vlade o odgovornosti hitlerovskih osvajača i njihovih pomagača za zločine koje su izvršili u okupiranim državama Evrope*, "Borba", VII/1942, br. 23, 22.10.1942, 3; Reprint pod br. 213; Istorijski arhiv CK KPJ, tom 1, knj. 2, 114-117.
505. *Između oštrice noža i logorske žice*, "Požeški list", XIII/1966, br. 20-28.
506. *Iz ustaških tamnica u partizansku slobodu*, "Borba", XXI (VII)/1942, br. 20, 1.10.1942, 7; Reprint pod br. 206; Istorijski arhiv CK KPJ, tom 1, knj. 2, 39-42.
507. *Izuzetno historijsko i političko značenje*, "Vjesnik" (Zagreb), 19.4.1986.
508. Jajčanin, Milenko; Kotur, Đuro i Reljanović, Uroš, *Pokolj u drakseničkoj crkvi, Krajiške brigade*, Ljubljana, 1954, 153-154.
509. Jakopčević, Drago, *Sjećanje na teške dane*, Riječi koje nisu zaklane, 5, Jasenovac, Spomen područje, i Prijedor, Nacionalni park "Kozara", 1989, 19-32.
510. Jakovčev, Gojko, *Pokret otpora grada Siska i okolice 1941. i 1942. godine*, Siasak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941, Sisak - Zagreb, 1974, 315-330.
511. Jakovljević, Čedomir, *Čedomire, kriv si što si protiv fašizma*, "Poruke", 1 (19), 15.6.1984.
512. Jakovljević, Sreten, *Genocid nad Srbima u sjevernoj Hercegovini*, Genocid nad Srbima u II svetskom ratu, Beograd, Muzej žrtava genocida i SKZ, 1995, 576-615.
513. Jakupović, Mehmed, *Stvarnost "Radnog logora Jasenovac"*, "Poruke", 4 (5), 29.11.1972; Riječi koje nisu zaklane, 1, Jasenovac, Spomen područje, 1973, 32-28.
514. Jančić-Zec, Ljubica, *Nada Dimić*, Neugasla sjećanja, Jasenovac, Spomen područje, 1978, 120.
515. Jandrić, Ljubo, *Jasenovac*, (Odlomci iz romana), Feljton, "Novosti", od 13.5.1983.
516. Jankov, Lazar, *Užas logora Jasenovac*, "Politika", 28.5.1945.
517. Janković, Ljubo, *Ubili su Salku Dođića*, Srednja Bosna u NOB, knj. 3, Banjaluka, 1981, 315-316.
518. Janković, Milorad, *Peta kolona, Sukob Pavelića i grofa Bombelesa*, "Politika", Feljton, 1972.
519. Janković, Obrad, *Bilo je i vrijeme...*, Srednja Bosna u NOB, knj. 2, Banjaluka, 1980, 415-416.
520. *Jasenovac*, Feljton, "Brodski list", XVII/1964, br. 4-12.
521. *Jasenovac*, Feljton, "TV 15", IV, 9.8.-11.10.1966, št. 31-40.
522. *Jasenovac iz dokumenata*, "Politikin Svet", br. 126-129, III-IV/1987, (4 nastavka: prvi nastavak kao: Odlomak iz knjige Antuna Miletića).
523. *Jaska*, "Partizan", br. 3-4, rujan - listopad 1942.

524. *Javno suđenje narodnim neprijateljima u Prijedoru*, "Glas", organ Oblasnog odbora narodno-oslobodilačkog fronta za Bosansku Krajinu, god. III, br. 25, 13. januar 1945, str. 6.
525. *Jedan detalj iz života narodnog heroja Stjepana Sekulića Jucka*, "Brodski list", VII/1953, br. 16.
526. Jelić-Butić, Fikreta, *Bosna i Hercegovina u koncepciji stvaranja Nezavisne Države Hrvatske*, 1941. u istoriji naroda BiH, Zbornik, Sarajevo, "Veselin Masleša", 1973, 43-49.
527. Jelić-Butić, Fikreta, *Noviji prilozi proučavanju ustaškog pokreta i "NDH" (1941-1945) u našoj historiografiji*, Časopis za suvremenu povijest, Ii/1/1970, 195-200.
528. Jelić-Butić, Fikreta, *Novi prilozi o ustašama i NDH, II dio*, Časopis za suvremenu povijest, VI/2 (15)/1974, 141-151.
529. Jelić-Butić, Fikreta, *Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941*, Časopis za suvremenu povijest, 1-2/1969, 55-91.
530. Jelić-Butić, Fikreta, *Ustaše u II svjetskom ratu*, Fašizam i neofašizam, Zagreb, Fakultet političkih nauka i CDD SSOH, 1976, 233-237.
531. Jelić-Butić, Fikreta, *Ustaška Nezavisna Država Hrvatska u prvoj polovici 1943. godine*,
532. Jelić-Butić, Fikreta, *Ustaška Nezavisna Država Hrvatska u drugoj polovici 1943. godine*,
533. Jelić-Butić, Fikreta, *Ustaški pokret i hrvatsko nacionalno pitanje*, Jugoslovenski historijski časopis, 4/1969, 185-190.
534. Jelić-Butić, Fikreta, *Ustaški režim u Sisku 1941*, Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941, Zbornik, Sisak, 1974.
535. Jelić-Butić, Fikreta, *Zagreb i ustaška Nezavisna Država Hrvatska*, Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, Zbornik, Zagreb, IHRPH, 1971.
536. Jelić, Ivan, *Vrijedan poticaj daljim istraživanjima*, "Naše teme" (Zagreb), 9/1986, 1309-1311.
537. Jevtić, Atanasije, *Velikomučenički Jasenovac*, Večan pomen, Jasenovac, mesto natopljeno krvlju nevinih, Beograd, 1990, 11-198.
538. *Jeziva otkrića u stanu ustaškog zločinca Luburića*, "Oslobođenje", god. III, br. 30, 12. april 1954, 4; (Reprint: "Oslobođenje" 30. august 1943 - 12. april 1945, NIP Oslobođenje i Narodna i univerzitetska biblioteka, s.a (1973).
539. *Još uvijek nas ima*, "Glas Slavonije", XVIII/1960, br. 4618.
540. Jovanović-Červicki, Olga, *Devojke iz Neština*, Otpor u žicama, 2, Beograd, VIZ, 1969, 733-734.
541. Jovanović-Červicki, Olga, *Greške koje se ne mogu popraviti*, "Vukovarske novine", 15.5.1956.
542. Jovanović, Olga, *Sjećanje na djevojke iz Neština*, "Dnevnik", 7.7.1956.

543. Jovković, Obrad, *U Gradini se nisu brale šljive, ni pekmez pekao...*, "Poruke", 1 (20), 20.4.1985.
544. J. P., *Kritika o knjizi - jača od knjige*, "Večernji list" (Zagreb), 13.3.1981.
545. *Jucko će u sjećanju naroda ostati nezaboravan*, "Brodski list", VIII/1955, br. 16.
546. *Jugosloveni u logorima*, Da se ne zaboravi, Sarajevo, "Veselin Masleša", 1961, 151-178.
547. Jukošić, Milan, *Kako je bački izbjeglica postao zapovjednik logora Jasenovac, Ljubo Miloš zloglasni zapovjednik Jasenovca ubačen među ustaše*, "Večernji list", 8.3.1999, 17.
548. Julius, Dezider, *Liječnici - ratni zločinci*, "Narodno zdravlje", br. 7-8/1948.
549. Julius, Dezider, *War criminals in the light of social psychopathology*, Acta medicinae legalis et socialis, I/1, Bruxelles, 1948.
550. Jurčević, Ivan, *Iz dubine pet bunara u selu Soboštini izvađeno je 1096 žrtava ustaškog pokolja*, "Glas Slavonije", 23.3.1947, V, 516.
551. *Juriš golorukih logoraša u Jasenovcu*, "Borba", 22.4.1962.
552. Jurišić, Andrija, *Slavonski partizani na Krndiji*, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB, knj. 16, Beograd, VIZ, 1975, 236-249.
553. Kabiljo, Ado, *Sjećanja, Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, 2. izdanje, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1985, 255-258.
554. Kabiljo, Anica, *Batrovci se priključuju narodnooslobodilačkom pokretu*, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB, knj. 17, Beograd, VIZ, 1975, 366-383.
555. Kabiljo, Jakov, *Oružani ustanak i bekstvo iz logora "Kožara", Jasenovac, Nedelja, 22. IV 1945*, Iz ropstva u slobodu, Izraelsko udruženje učesnika savezničkih vojsaka drugog svetskog rata (jug. grupa), s.l., april 1981, Tehnosdor Ltd, 107-109.
556. Kabiljo, Jakov, *Sjećanja, Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, 2. izdanje, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1985, 83-110.
557. Kačavenda Petar, *Gojo Riste Dakina, Genocid nad Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Budi katolik ili umri*, Vojnoistorijski glasnik, (Ocene i prikazi), br. 1-2/1994, 444-445.
558. Kamhi, Šabetaj - Buki, *Četiri godine patnji*, "Poruke", 2 (18), 12.9.1983.
559. Kamhi, Šabetaj - Buki, *Sjećanja, Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, 2. izdanje, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1985, 255-258.
560. Kalajdžić, Dragan, *Tvornice smrti*, "Međimurje", XIII/1964, br. 526-530; "Virovitički list", XII/1964, br. 475-477.
561. Kaleb, Vjekoslav, *Govorim o toleranciji*, "Hrvatski tjednik" (Zagreb), br. 31, 19.11.1971.
562. Kalodera, Ante, *Teoretska postavka i razrada ratnog zločina*, Spomenica I Kongresa pravnika antifašista, Zagreb, 1974.

563. Kapetanović, Hajro, *Diskusija na naučnom skupu u Bihaću 1986*, Bihać u novijoj historiji, Zbornik radova, knj. 1, Banjaluka, 1987, 485-487.
564. Kapetanović, Hajro, *Prva oblasna konferencija SKOJ-a za Bosansku krajinu, Revolucionarni omladinski pokret u BiH*, knj. 1, Sarajevo, RK SSOBiH i Oslobođenje, 1984, 68-80.
565. Karabegović, Berka, *U julu 1942. godine, Da se ne zaboravi*, Sarajevo, "Veselin Masleša", 1961, 69-70.
566. Karabegović-Osmić, Mubera - Berka, *Godinu dana u ustaškim logorima smrti, Kozara u NOR*, 4, Beograd, VIZ, 1978, 479-490.
567. Karabegović, Osman, *Diskusija na naučnom skupu u Bihaću 1986*, Bihać u novijoj historiji, Zbornik radova, knj. 1, Banjaluka, 1987, 488-495.
568. Karafilipović, Andrija, *Jugoslavija - Norveška: Antologija jednog prijateljstva*, Feljton, "Oslobođenje", od 10.8.1985.
569. Karakaš, J., *Selo Podlapac i njegovo stradanje tijekom II. svjetskog rata (1941-1945.)*, Krbavska bitka i njezine posljedice, Zbornik znanstvenog skupa održanog 22-24-listopada 1993, Novi Vinodolski, 1993, 221-225.
570. Karasijević, Drago, *Banjalučka partijska organizacija u ustanku, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB*, knj. 2, Beograd, VIZ, 1975, 214-239.
571. Kastratović, Drago, i Šoškić, Uroš, *Kozaračka djeca Zagreba*, Feljton, "Vjesnik", 15-30.4.1983.
572. Kašić, Dušan Lj., *Srpska crkva u tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Srpska pravoslavna crkva 1920-1970, Beograd, Sveti arhijerejski Sinod SPC, 1971, 183-204.
573. Kaus-Agbaba, Mira, *Sa Kozare u logor Stara Gradiška*, Kozara u NOR, 3, Beograd, VIZ, 1971, 611-617.
574. Kaus-Škundrić, Marija, *Sve se to odvijalo veoma brzo*, "Poruke", 1 (14), 22.4.1981.
575. Kaus-Škundrić, Marija, *Ustaški logori smrti*, Kozara u NOR, 3, Beograd, VIZ, 1971, 671-675.
576. Kazazović, Ćamil, *Sestre Ditrih, Žene BiH u NOB 1941-1945. godine*, Sarajevo, Svjetlost, 1977, 804-805.
577. Kecman, Dušan, *Kao u doba NDH*, Catena mundi, II, Beograd - Kraljevo, 1992, 490-492.
578. Kečkemet, Duško, *Židovski sabirni logori na području pod talijanskom okupacijom, Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, Zagreb, Židovska općina, 1996, 120-132.
579. Kesar, Jovan, *Jasenovački zločin u svetlu novih dokaza*, "Novosti", 10-13.10.1986.
580. Kesar, Jovan, *Pet stotina novih dokumenata o ustaškim zločinima u logoru Jasenovac - Stara Gradiška*, "Večernje novosti" (Beograd), 5-7.2.1985.
581. Kesar, Jovan, *Rešena enigma smrti*, "Večernje novosti" (Beograd), 6.1.1988.

582. Kesar, Jovan i Lukić, Dragoje, *Da li su naše jedinice u toku rata mogle da oslobode logor Jasenovac - Stara Gradiška*, Feljton, "Novosti", 5-7.6.1985.
583. Kesić, Ante, *Jasenovac*, "TV 15", IV, št. 31-40, 9.8.-11.10.1966.
584. Kesić, Ante, *Krematoriji so bili prepočasni*, "Borec", XIII, 1961, št. 1, 17-19.
585. Kesić, Ante, *Padla je naša Bastilja*, "Večer", XIX, št. 277, 29.11.1963, 9.
586. Kesić, Rade, *Živih više nije bilo*, Kozara u NOR, 4, Beograd, VIZ, 1978, 642-645.
587. Kežman-Vesela, Ankica, *Iz ustaničkih dana u Moslavini, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB*, knj. 2, Beograd, VIZ, 1975, 551-556.
588. Kinović, Ana, *U fašističkim tamnicama*, (Osmi) 8. Mart, Zbornik, Zagreb, Glavni odbor AFŽ Hrvatske, 1948, 283-291.
589. Klaić, Šime, *Politički rad na liniji KPJ u ženskom logoru Jasenovac*, Okrugli stol 21. travnja 1984, Jasenovac, Spomen područje, 1985, 57-65.
590. Klaić, Šime, *Začetak likvidacije "Ustaškoga logorja Stara Gradiška"*, Spomini Slovencev na Jasenovac, Staro Gradiško in Lepoglavo, Šentjur, 1998, 254-258.
591. Kljakić, Slobodan, *Država ne želi istinu*, "Politika Svet" - Exclusive, br. 1, april 1990. 41-47.
592. Kljakić, Slobodan, *Kratka istorija Odbora SANU za sakupljanje građe o genocidu nad srpskim narodom i drugim narodima Jugoslavije u XX veku*, Catena mundi, II, Beograd - Kraljevo, 1992, 498-512.
593. Kljakić, Slobodan, *O jednom davno nastalom elaboratu*, Catena mundi, II, Beograd - Kraljevo, 1992, 278-279.
594. Kljakić, Slobodan, *Životopis knjiga o genocidu, Nekoliko primera*, Catena mundi, I, Beograd - Kraljevo, 1992, 682-691.
595. Kljaković, Vojmir, *Jugoslavenska vlada u emigraciji i Saveznici prema pitanju Hrvatske 1941-1945*, Časopis za suvremenu povijest, 2-3/1971, 97-138.
596. Knežić, Borivoje, *Genocid nad stanovništvom*, Sarajevo u revoluciji, 4, Sarajevo, Istorijski arhiv, 1981, 533-543.
597. Kobsa, Leo, *Nedostaje cjelovita analiza NDH*, "Naše teme" (Zagreb), 9/1986, 1302-1303.
598. Kobsa, Leopold, *O organizaciji ustaškog aparata vlasti na provođenju terora u tzv. NDH*, Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, Zbornik, 2, Zagreb, IHRPH, 1091, 223-251.
599. Koch, Jana, *In memoriam - Kamilo Brössler*, "Socijalni rad", tromjesečnik za probleme socijalne zaštite, organ Društva socijalnih radnika Hrvatske, Zagreb, 1967, br. 1-2, str. 20-24.
600. Koch, Jana, *Kako je preuzvišeni Alojzije Stepinac "hranio" 7000 partizanske djece*, "Večernje novosti" (Beograd), 18. i 19. maja 1987.

601. Koch, Jana, *Sjećanje na spašavanje djece u Zagrebu 1941-1943*, Zbornik: Deca, rat, revolucija, Poruke NOB u brizi za djecu - Titovoj generaciji slobode, Beograd, Jugoslovenska konferencija za socijalne delatnosti, 1981, 286-290.
602. Koch, Jana, *Spasena su mnogobrojna djeca, Zagreb 1941-1945*, Zbornik sjećanja, 3, Zagreb, GK SSRNH, IHRPH i Školska knjiga, 1984, 275-290.
603. Koch, Jana, *Stradanje naše djece po ustaškim logorima, (Odlomak iz knjige), "Žena u borbi", II/1945, br. 19.*
604. Koch, Jana, *Transport djece iz Stare Gradiške, "Žena u borbi", IX/1951, br. 8, str. 9-10.*
605. Kocijančić, M., *Smrt na pragu slobode, "Poruka borca", 6.3.1985.*
606. Koen, Leon M., *Sjećanja, Sećanja Jevreja na logor Jasenovac, 2. izdanje, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1985, 139-146.*
607. Koen, Sado, *Dvadeset šamara spasa, "Revija", juli 1978.*
608. Koen, Sado Davko, *Sjećanja, Sećanja Jevreja na logor Jasenovac, 2. izdanje, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1985, 160-190.*
609. Kolar-Dimitrijević, Mira, *Pregled organizacije poljoprivrede u NOB na oslobođenom području Slavonije, Zbornik HIS, 4/1966, 89-167.*
610. Kolar-Dimitrijević, Mira, *Zorislav Golub, komunista, pjesnik i veterinar revolucije, Podravski zbornik 1983, Koprivnica, 1983.*
611. Kolarić, Đorđe, *Iz rada SKOJ-a u Zemunu 1941. godine, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB, knj. 6, Beograd, VIZ, 1975, 166-179.*
612. Kolarić, M., *Za veliki susret najmlađih, "Kaj", 1-2/1975.*
613. Koletić, Đuro, *Sjećanje na logor, "Poruke", 1 (16), 4.7.1982.*
614. Koletić, Đuro, *Tukli su na svakom koraku, Riječi koje nisu zaklane, 4, Jasenovac, Spomen područje, 1983, 42-44.*
615. Koljanin, Milan, *Edicija "Stradanja i otpori", Istorija 20. veka, (Kritike i prikazi), 225-228.*
616. Koljanin, Milan, *Genocid nad Srbima u II svetskom ratu, Istorija 20. veka, (Kritike i prikazi), br. 1-2/1991.*
617. Koljanin, Milan, *Holokaust u Jugoslaviji (1941-1944), Jugoslovenski istorijski časopis, 1-2/1996, 111-121.*
618. Koljanin, Milan, *Jugoslovenski Jevreji u Drugom svetskom ratu, Jevrejska omladinska društva na tlu Jugoslavije 1919-1941, Katalog izložbe, Beograd, Jevrejski istorijski muzej, 9. maja 1995, 43-45.*
619. Koljanin, Milan, *Naučni skup "Sistem neistina o zločinima genocida 1991-1993. godine", Istorija 20. veka, (Kritike i prikazi), br. 1-2/1993.*

620. Koljanin, Milan, *Nemački logori u okupacionom sistemu u Jugoslaviji (1941-1944)*, Drugi svjetski rat - 50 godina kasnije, Zbornik radova, knj. 2, Podgorica, 1993, 269-288.
621. Koljanin, Milan, *Stradanja i otpori*, Istorija 20. Veka (prikazi), br. 1-2/1990, 225-228.
622. Koljanin, Milan, *Veze između nemačkog logora na Beogradskom sajmištu i logora NDH Jasenovac i Stara Gradiška*, Okrugli stol "Jasenovac 1986", Jasenovac, Spomen područje, s.a., 171-180.
623. Koljanin, Milan, *Zakoni o logorima Nezavisne Države Hrvatske*, Jasenovac - sistem ustaških logora smrti, Beograd, Muzej žrtava genocida i Stručna knjiga, 1997, 11-30.
624. Koljanin, Milan, *Zoran Vasiljević, Sabirni logor Đakovo*, Istorija 20. veka, (Kritike i prikazi), 1-2/1988.
625. Komarica, Zvonimir, *Kerestinec*, Ustanak naroda Jugoslavije, Zbornik, knj. 3, Beograd, Vojno delo, 1963, 212-235.
626. Komarica, Zvonimir, *Kerestinec*, Feljton, "Vjesnik" (Zagreb), 26.8. - 8.9.1961.
627. *Koncentracioni logor Jasenovac*, "Jevrejski pregled" (prikazi knjiga), br. 3-4/1986.
628. *Koncentracijsko tabirišče Jasenovac*, Bili so uporni, zaprti, pregnani, obešeni, na suženjskem delu, Ljubljana, 1981, 108-111.
629. *Koncentracijsko tabirišče Stara Gradiška*, Bili so uporni, zaprti, pregnani, obešeni, na suženjskem delu, Ljubljana, 1981, 111-112.
630. Kon, Dragutin, *U Gospiću*, Otpor u žicama, 2, Beograd, VIZ, 1969, 714-716.
631. Konforti, Josef, *Sjećanja*, Sećanja Jevreja na logor Jasenovac, 2. izdanje, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1985, 209-242.
632. Konforti, Josip, *Okolnost što sam liječnik, uvjetovala je da sam ostao živ*, "Poruke", 2 (7), 15.9.1973; Riječi koje nisu zaklane, 2, Jasenovac, Spomen područje, 1975, 68-74.
633. Konforti, Josip, *S Luburićevim satnijama u akciji protiv partizana*, Riječi koje nisu zaklane, 1, Jasenovac, Spomen područje, 1973, 45-66.
634. Konjević, Mile, *In memoriam, dr. Anđelko Barbić (10.3.1930. - 6.10.1988)*, Slavonski povijesni zbornik, 25 (1988), 1-2, 205-206.
635. Konjević, Mile, *Mladen Colić, Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941.* (Ocjene i prikazi), Pregled, br. 9, Sarajevo, 1974, 967-972.
636. Konjević, Mile, *Povodom Coličeve dileme "Naučna kritika ili poziv na anatemu"*, (Diskusija), Časopis za suvremenu povijest, 2-3/1976, 81-91.
637. Konjević, Mile, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska (II)*, (Diskusija), Pregled, br. 6, Satajevo, 1977, 789-794.
638. Konjović, Ana, *U fašističkim tamnicama*, (Osmi) 8. mart, Zagreb, Glavni odbor AFŽH, 1948, 283-291.

639. Kopic, Omer, *I bi mi saopćeno*, Srednja Bosna u NOB, knj. 3, Banjaluka, 1981, 646-648.
640. Korać, Dušan, *Prkos u plamenu, Masovno uništavanje sela Prkosa kod Lasinje 21. prosinca 1941. godine*, Deca, rat, revolucija, Poruke NOB u brizi za djecu - Titovoj generaciji slobode, Beograd, 1981, 82-109.
641. Korać, Trivo, *Dugo potucanje od Bihaća do Bišćanske čete*, Podgrmeč u NOB, knj. 1, Beograd, 1972, 132-141.
642. Kosak, Đuka, *Nekoliko napomena, kao prilog diskusiji, Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, Zagreb, Židovska općina, 1996, 205-209.
643. Kostić, Laza M., *Hrvatska zverstva u Drugom svetskom ratu*, Catena mundi, II, Beograd - Kraljevo, 198-211.
644. Kostić, Milan P., *Zlodela i gresi*, Catena mundi, II, Beograd - Kraljevo, 1992, 264-277.
645. (Košir), *Kratek življenjepis pokojnega očeta*, Spomini Slovencev na Jasenovac, Staro Gradiško in Lepoglavo, Šentjur, 1998, 286-288.
646. Kotur, Simo, *Bjekstvo sa gubilišta u Gradini*, Kozara u NOR, 4, Beograd, VIZ, 1978, 530-534.
647. Kotur, Simo, *U jasenovačkom mučilištu*, Kozara u NOR, 4, Beograd, VIZ, 1978, 506-509.
648. Kotur, Simo, *U koloni smrti*, Kozara u NOR, 4, Beograd, VIZ, 1978, 491-495.
649. Kovačević, Branko i Skoko, Savo, *Junski ustanak u Hercegovini 1941*, Istorija radničkog pokreta, Zbornik radova, knj. 1, Beograd, Institut za istoriju radničkog pokreta, 1965.
650. Kovačević, Daniel, *Neka zapažanja oko utvrđivanja istine o logoru predstavljene u literaturi*, Okrugli stol 21. travnja 1984, Jasenovac, Spomen područje, 1985, 66-69.
651. Kovačević, Daniel, *Prvi dan u logoru Jasenovac*, Riječi koje nisu zaklane, 5, Jasenovac, Spomen područje, i Prijedor, Nacionalni park "Kozara", 1989, 105-141.
652. Kovačević, Daniel, *Zanatska škola Jasenovac*, "Poruke", 1 (16), 4.7.1982.
653. Kovačević, Daniel, *Zločini počinjeni u mantiji*, "Vjesnik", 26.1.1986.
654. Kovačević, Dušanka, *Banjalučanke između Crne kuće i logora u Staroj Gradiški, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB*, knj. 11, Beograd, VIZ, 1975, 271-275.
655. Kovačević, Dušanka, *Značaj programskog načela KPJ o ravnopravnosti žena za njihovo okupljanje i učešće u ustanku Bosne i Hercegovine 1941*, Žene BIH u NOB, Sarajevo, Svjetlost, 1977, 34-47.
656. Kovačević, Kosta, *Ustaški genocid nad Srbima u Glamoču i okolnim selima*, Glamoč u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji 1941-1945, Sjećanja, knj. 1, Glamoč, Opštinski odbor SUBNOR, 1985.
657. Kovačević, Radivoj, *Jasenovac optužuje (Zločin Andrije Artukovića)*, "Ilustrovana politika", br. 1185, 21.7.1981.

658. Kovačević, R., *Kriv za genocid*, "Ilustrovana politika", br. 1185, 21.7.1981.
659. Kovačević, Rajko i Rajić, Marko, *Zenička ilegalna i partijska organizacija i SKOJ u 1941. i 1942. godini*, u: Kovačević, Rajko, *Zenička ilegalna partijska organizacija i SKOJ u 1941. i 1942. godini*, Zenica, Naša riječ, 1968, 124-127.
660. Kovačević, Tatjana, *Krv je prskala na sve strane*, "Brodski list", VII/1954, br. 29.
661. Kovačina, Stevan - Stevo, *Hercegovci u koncentracionim logorima Norveške*, Hercegovina u NOB, knj. 4, Beograd, VINC, 1986, 566-580.
662. Kovač, Rade, *Masovni progoni Srba u "Velikoj župi Bilogora"*, Feljton, "Bjelovarski list", VII/1964, br. 4-6.
663. Kovač, Radoslav, *Strahote logora u "Danici"*, "Glas Podravine", 21. i 28.2.1952, br. 8-9.
664. Kovač-Rojc, Štefica, *Teška i mučna noć*, Neugasla sjećanja, Jasenovac, Spomen područje, 1978, 108-109.
665. Kovaljeski, Ivan, *Među partizanima na Husoru*, Srednja Bosna u NOB, knj. 3, Banjaluka, 1981, 423-426.
666. Kovjanić, Đorđe, *Rad na sabiranju podataka o žrtvama rata na području bivšeg kotara Novska*, Novogradiški zbornik I, Nova Gradiška, Narodno sveučilište "M. A. Reljković", 1986, 122-127.
667. Kozinc, Oto, *U logoru "Danica"*, Četrdeset godina, 7, Beograd, Kultura, 1961, 456.
668. Kozlina, Božo, *Nikola Gazibara, politički komesar 1. udarnog bataljona*, Kotar Vojnić u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji, Karlovac, Historijski arhiv, 1989, 959-961.
669. Kraljevac, Stjepan, *Ništa nisam priznao*, "Poruke", 4 (5), 29.11.1972.
670. Kraljevac, Stjepan, *Osamnaestodnevni hod po mukama*, Riječi koje nisu zaklane, 1, Jasenovac, Spomen područje, 1973, 28-31.
671. Kraskova, Žofije, *U Jasenovce*, Čitanka za VI razred Osnovne škole na češkom jeziku u SRH, prema: "Poruke" 1 (20), 20.4.1985.
672. Kreso, Muharem, *Njemačka okupaciona uprava u Zagrebu*, Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, Zbornik, Zagreb, IHRPH, 1971, 253-268.
673. Kreso, Muharem, *Uslovi života stanovništva i otpora okupatoru na "efektivno" okupiranoj teritoriji Jugoslavije u toku Drugog svjetskog rata*, Oslobođilačka borba naroda Jugoslavije kao opštenarodni rat i socijalistička revolucija, 2, Beograd, 1977, 269-286.
674. Krešić, Vasilije, *Garašanin i jugoslovenska ideja*, Književne novine, br. 749-750, 88, od 1. i 15.3.1988.
675. Krešić, Vasilije, *O genezi genocida nad Srbima u NDH u periodu do Prvog svjetskog rata*, (Ogled), "Književne novine" (Beograd), br. 716, 15.11.1986.
676. Krišto, Jure, *Katolička crkva i Židovi u vrijeme NDH*, Antisemitizam, holokaust, antifašizam, Zagreb, Židovska općina, 1996, 139-147.

677. Krišto, Jure, *Katolička crkva u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Časopis za suvremenu povijest, 3/1995, 461-474.
678. Krivokuća, Zdenka, *Pali borci i žrtve fašizma s područja kotara Gospić tokom NOR-a 1941-1945*, Kotar Gospić i kotar Perušić u NOR-u 1941-1945, Karlovac, Historijski arhiv, 1984, 971-1193.
679. Krizman, Bogdan, *Artuković krvavi zločinac*, Feljton, "Večernji list", od 14.2.1986.
680. Krizman, Bogdan, *Geneza i razvoj ustaškog pokreta*, "Socijalizam", 12/1985, 1674-1716.
681. Krizman, Bogdan, *Iz tajne prepiske S. Kasche - J. v. Ribentrop 1941-1945*, "Vjesnik u srijedu", br. 1305, 14.5.1977.
682. Krizman, Bogdan, *Osvrt na autobiografiju V. Mačeka*, Jugoslovenski istorijski časopis, 2/1964.
683. Krizman, Bogdan, *Pavelić u bjekstvu*, Feljton, "Vjesnik", februar 1986. (16 nastavaka).
684. Krizman, Bogdan, *Ustaše u drugoj emigraciji posle 1945*, Feljton, "Politika", 19.3.-4.4.1986. (17 nastavaka).
685. Krušelj, Ivica, *Bjekstvo sekretara Mjesnog komiteta KPJ iz zatvoreničkog odjeljenja bolnice*, Sarajevo u revoluciji, knj. 2, Sarajevo, Istorijski arhiv, 1977, 672-676.
686. Krušelj, Željko, *Bespuća jasenovačkog zlosilja*, "Vjesnik - Panorama subotom", br. 580, 19.8.1989.
687. Krušelj, Željko, *Biograf bez distance*, "Danas", br. 392, 22.8.1989, 18-19.
688. Krušelj, Željko, *Historijat od stvaranja do krojenja*, Intervju sa dr. Ljubom Bobanom, "Start" (Zagreb), 1990.
689. Krušelj, Željko, *Novi dokazi genocida*, "Danas" (Zagreb), 18.11.1986.
690. Krušelj, Željko i Zagorac, Đuro, *Sporna knjiga mrtvih*, "Danas" (Zagreb), 21.11.1989, 24-25.
691. *Krvavo jutro*, Županji u borbi - uspomene i zapisi, Županja, Biblioteka Muzeja u Županji, 1960, 59-63.
692. *Krvavo ljeto 1942*, "Požeški list", 20.10.1960, VIII, 42.
693. Krznarić, Rihard, *Tri puta u Jasenovcu*, Otpor u žicama, 1, Beograd, VIZ, 1969, 38-44.
694. Kučuk, Pajo, *Dolazak partizana s Tisovca na Ponir*, Srednja Bosna u NOB, knj. 3, Banjaluka, 1981, 166-168.
695. Kudumija, Mato, *Gradiška nije zaostajala*, Otpor u žicama, 1, Beograd, VIZ, 1969, 581-583.
696. Kudumija, Mato, *Memento od 75 000 smrti*, "Ilustrirani vjesnik", 1951, br. 309, str. 4.
697. Kudumija, Mato, *Rijeka žrtava*, (Iz bilježaka o Jasenovcu i Staroj Gradiški 1942/1943), "Ilustrirani vjesnik", 1951, br. 279-280, str. 31. i 38.

698. Kudumija, Mato, *S onu stranu Save, (Iz bilježaka o Jasenovcu i Staroj Gradiški 1942/1943)*, "Ilustrirani vjesnik", 1951, br. 307, str. 5.
699. Kufrin, Milka, *Od Okića na Kordun i Žumberak*, Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka, Karlovac, Historijski arhiv, 1971, 1111-1134.
700. Kufrin, Milka, *Od Zagreba do Žumberka u borbi za slobodu*, Četvrta godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Like, Pokuplja i Žumberka, Karlovac, Historijski arhiv, 1981, 432-468.
701. Kuharić, Franjo, *Mir će biti djelo pravde*, "Glas koncila", br. 52, 25.12.1988.
702. Kuhar-Pešić, Ivanka, *Žene su odlazile u nepovrat*, Neugasla sjećanja, Jasenovac, Spomen područje, 1978, 90-94.
703. Kujundžić, Miodrag, *Istina o Jasenovcu*, "Dnevnik", 30.6.-3.7.1985. i 16.3.1986.
704. Kuljić, Todor, *Fašizam i istraživanje fašizma u Jugoslaviji*, Marksistička misao, 3/1986.
705. Kumar, Stane, *Beseda ki vzbuja grozo: Jasenovac*, "TV 15", IV, 28.6.1966, št. 25/26. i VI, 21.5.1968, št. 20.
706. Kumar, Stane, *Jasenovac*, "TV-15", glasilo ZZB NOV in ZRVS Slovenije, leto IX, št. 48-49, 25.11.1971.
707. Kumar, Stane, *Slovenci v Jasenovcu*, Nikola Nikolić, Taborišče smrti Jasenovac, Ljubljana, Založba "Borec", 1969, 387-399.
708. Kustić, Živko, *"Neću šutjeti" - komentar*, "Glas koncila" (Zagreb), 15.1.1989.
709. Kustić, Živko, *Neistina koja noževe brusi*, "Glas koncila" (Zagreb), br. 31, 31.7.1988.
710. Lah, Ivo, *Istinski demografski gubici Jugoslavije u II svjetskom ratu*, Statistička revija, 2-3/1952.
711. Lah, Ivo, *Metode izračunavanja budućeg stanovništva i njihova primjena na stanovništvo Jugoslavije*, Statistička revija, 2/1951.
712. Lakić, Branko, *The resistance, The Liberation of the nazi concentration campus 1945*, Washington, 1987, 131-132.
713. Lakić, Zdenka, *Zakonska regulativa i fašizacija omladine u razdoblju takozvane Nezavisne Države Hrvatske*, Okrugli stol "Jasenovac 1986", Jasenovac, Spomen područje, s.a., 79-96.
714. Lamberger-Miošić, Radojka, *15. listopada 1942. u logoru Stara Gradiška*, Neugasla sjećanja, Jasenovac, Spomen područje, 1978, 88-89.
715. Lastavica, Dane, *Genocid nad srpskim narodom bivšeg sreza Perušić (Lika) u II svjetskom ratu 1941-1945*, Genocid nad Srbima u II svjetskom ratu, Beograd, Muzej žrtava genocida i SKZ, 1995, 479-484.
716. Lastavica, Dane, *Pretvaranje koljača u žrtve*, Jasenovac - sistem ustaških logora smrti, Beograd, Muzej žrtava genocida i Stručna knjiga, 1997, 92-95.

717. Laurić-Tahija, Katica, *Zamjena u Pisarovini*, Neugasla sjećanja, Jasenovac, Spomen područje, 1978, 95-104.
718. Lazić, Dušan, *Organizacija policijsko-obaveštajne službe "Nezavisne države Hrvatske"*, Zbornik za istoriju, br. 6-7/1972-1973.
719. Lazić, Dušan, *Organizacija policijsko-obaveštajne službe "Nezavisne Države Hrvatske"*, Ured III - Ustaška obrana, Zbornik za istoriju, 10/1974, 137-183. (v. 156-158).
720. Lazić, Dušan, *Pokrštavanje Srba u Sremu, 1941-1942.* u svedočenjima učesnika NOB, knj, 3, Beograd, VIZ, 1975, 25-54.
721. Lazić, Dušan - Gojko, *Žrtve naroda i narodnosti Srema u logoru Jasenovac (1941-1945)*, Okrugli stol 21. travnja 1984, Jasenovac, Spomen područje, 1985, 89-91.
722. Lazić, Milorad, *Krstaški rat Nezavisne Države Hrvatske*, Catena mundi, I, Beograd - Kraljevo, 1992, 374-381.
723. Lazić, Nada, *Internacije srpskog stanovništva s Kozare u Slavoniju - Požeško i daruvarsko područje sredinom 1942. godine*, Okrugli stol 21. travnja 1984, Jasenovac, Spomen područje, 1985, 39-44.
724. Lazić, Nada, *Teror okupatora i kvislinga u Slavoniji*, Slavonija u NOB, Slavonski Brod, HIS, 1966, 185-198.
725. Lazić, Nada, *Ustaško kazneno zakonodavstvo i njegova primjena u Slavoniji 1941*, Okrugli stol "Jasenovac 1986", Jasenovac, Spomen područje, s.a., 65-78.
726. Lekić, Đorđe, *Jasenovac, najveći srpski grad pod zemljom*, Jasenovac - sistem ustaških logora smrti, Beograd, Muzej žrtava genocida i Stručna knjiga, 1997, 46-49.
727. Leković, Mišo, *Reagovanje Italijana na ustanak u Bosni i Hercegovini (Reokupacija demilitarizovane zone)*, 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Zbornik radova, Sarajevo, "Veselin Masleša", 1973, 466-484.
728. Lemo, Jakub, *Zbor muslimana u Jasenovcu*, Da se ne zaboravi, Sarajevo, "Veselin Masleša", 1961, 71-73; Riječi koje nisu zaklane, 1, Jasenovac, Spomen područje, 1973, 70-72, "Poruke", 1(1), 4.7.1970.
729. Lengel-Krizman, Narcisa, *Akcija spasavanja kozarske djece*, Deca, rat i revolucija, Zbornik radova, Beograd, Jugoslovenski odbor za međunarodnu godinu deteta UN - 79, 1981, 309-315.
730. Lengel-Krizman, Narcisa, *Akcija spasavanja kozarske i druge djece iz ustaških logora*, Kozara u NOB, Zbornik radova, Prijedor, Nacionalni park "Kozara", 1980, 285-291.
731. Lengel-Krizman, Narcisa, *Genocid romskog stanovništva u logoru Jasenovac*, Okrugli stol "Jasenovac 1986", Jasenovac, Spomen područje, s.a., 119-124.
732. Lengel-Krizman, Narcisa, *Koncentracioni logori talijanskog okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom primorju 1941-1943*, Povijesni prilozi (Zagreb), 2/1983, 209-281.

733. Lengel-Krizman, Narcisa, *Kronologija židovskog stradanja 1938-1945, Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, Zagreb, Židovska općina, 1966, 247-256; i u: Bilten Židovske općine Zagreb, br. 39-40, 1995/5755.
734. Lengel-Krizman, Narcisa, *Logori za Židove u NDH*, Antisemitizam, holokaust, antifašizam, Zagreb, Židovska općina, 1996, 91-104.
735. Lengel-Krizman, Narcisa, *Narodnooslobodilački pokret u Zagrebu 1941-1945. godine*, Zagreb u NOB i socijalističkoj revoluciji, Zagreb, IHRPH, 1971.
736. Lengel-Krizman, Narcisa, *Organizacija i rad Pokrajinskog i Mjesnog odbora Narodne pomoći u Zagrebu 1941-1942*, Časopis za suvremenu povijest, I/1969, br. 1-2, 93-113.
737. Lengel-Krizman, Narcisa, *Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke partijske organizacije 1941-1945*, Časopis za suvremenu povijest, 2-3/1971.
738. Lengel-Krizman, Narcisa, *Prilog proučavanju terora u tzv NDH: Sudbina Roma 1941-1945*, Časopis za suvremenu povijest, 18 (1), 1986, 29-42.
739. Lengel-Krizman, Narcisa, *Prilog proučavanju terora u tzv NDH: Ženski sabirni logori 1941-1942. godine*, Povijesni prilozi, 4 (1)/1985, Zagreb, IHRPH.
740. Lengel-Krizman, Narcisa, *Radovan Trivunčić, Jasenovačka drama*, Prikaz, Časopis za suvremenu povijest, 18 (2), 1986, 122-123.
741. Lengel-Krizman, Narcisa, *Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu u toku rata*, Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, Zbornik radova, knj. 2, Zagreb, IHRPH, 1971, 137-162.
742. Lengel-Krizman, Narcisa, *Sabirni logori i dječja sabirališta na području sjeverozapadne Hrvatske 1941-1942*, Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, Zbornik radova, Varaždin, Zajednica općina Memorijalnog područja Kalnik i Zagreb, IHRPH, 1976, 884-899.
743. Lengel-Krizman, Narcisa, *Zagreb u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, Nastava povijesti, 2/1975, 108-118.
744. Leontal, Zdenko, *Logori, Za čoveka*, Zbornik zapisa i dokumenata iz narodne revolucije, Zagreb, RO SRVI, 1957, 67-106.
745. Leontal, Zdenko, *Naši lekari pali u borbi protiv fašizma i za slobodu otadžbine*, Medicinski glasnik, V/1951, br. 9, 197-200.
746. Levak-Trninić, Patricija i Ličina, Đorđe, *Dokumenti o kozaračkoj djeci*, Feljton, "Vjesnik", 27-30.1.1976.
747. Levak-Trninić, Patricija i Ličina, Đorđe, *Tragom dokumenata o ratnom stradanju djece s Kozare*, "Večernji list", 28-30.1.1986.
748. Levi, Aleksandar, *Krivična dela protiv čovečnosti i međunarodnog prava iz aspekta jugoslovenskog zakonodavstva*, Jevrejski almanah 1963-1964, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije 1965, 103-128.
749. Levi, Isidir, *Sjećanja, Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, 2. izdanje, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1985, 64-68.

750. Levi, Moric J., *Jevreji Bihaća 1919-1945*, Bihać u novijoj istoriji, knj. 1, Zbornik radova, Banjaluka, Institut za istoriju, 1987, 331-349.
751. Ličina, Đorđe, *Andrija Artuković*, Vavić, Ličina, Pavlovski: Xhafer Deva, Andrija Artuković, Vjekoslav Luburić, Vančo Mihailov, Zagreb, CIP, 1985, 5-95.
752. Ličina, Đorđe, *Balkanski Eichman*, Feljton, "Danas", br. 101-104/1984.
753. Ličina, Đorđe, *Dnevnik o ministru smrti*, "Vjesnik" (Zagreb), 22-26.1.1988.
754. Ličina, Đorđe, *Dosije CV-84-8743*, Feljton, "Vjesnik", od 23.6.1986.
755. Ličina, Đorđe, *Krvavi zločini Andrije Artukovića*, Feljton, "Vjesnik", februar 1986.
756. Ličina, Đorđe, *Krvavi zločini "Balkanskog Himlera"*, Feljton, "Politika", februar 1986.
757. Ličina, Đorđe, *Originalni zapisnik sa suđenja Andriji Artukoviću pred Federalnim sudom u Los Angelesu 1985*, "Vjesnik", lipanj, 1985.
758. Ličina, Đorđe, *Vjekoslav Luburić*, Vavić, Ličina, Pavlovski: Xhafer Deva, Andrija Artuković, Vjekoslav Luburić, Vančo Mihailov, Zagreb, CIP, 1985, 97-175.
759. *Likvidacija logora "III C"*, "Poruke", 1 (14), 22.4.1981.
760. Lilić, Miroslav, *Mračno uskrnuće*, "Nedeljna Dalmacija", 22.2.1981.
761. Lion, Ladislav, *Sjećanja*, Sećanja Jevreja na logor Jasenovac, 2. izdanje, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1985, 240-242.
762. Lisac, Andrija Ljubomir, *Deportacija Srba iz Hrvatske*, Historijski zbornik, IX/1956, br. 1-4, 125-145.
763. Livada, Danilo Dane, *Razvoj i djelatnost obavještajne službe Druge operativne zone NOV i POH u periodu 1942-1944*, Sjeverozapadna Hrvatska u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji, Varažedin - Zagreb, 1976, 763-795.
764. Livada, Dušan, *Ofanziva i zločini ustaša u selima općine Rakovica - Drežnik Grad jula-oktobra*, 1941-1942. u svedočenjima učesnika, knj. 17, Beograd, VIZ, 1975, 502-525.
765. *Logor Jasenovac i drugi logori (iz istorije ukusa)*, "Književna reč", 10.2.1987.
766. Lončar, Bosiljka, *Majko, molim te, ne daj me*, Riječi koje nisu zaklane, 5, Jasenovac, Spomen područje i Prijedor, Nacionalni park "Kozara", 1989, 33-46.
767. Lončar, Duško, *Neke mogućnosti korištenja poema o NOB-i i revoluciji u nastavi povijesti*, Nastava povijesti, 3-4/1981, 161-178.
768. Lončar, Duško, *Roman o jasenovačkom paklu (Ljubo Jandrić, Jasenovac)*, Prikaz, "Školske novine", 12 (1070), 17.3.1981.
769. Lončar, Duško, *Roman o jasenovačkom paklu*, (Skraćeni prikaz romana Ljube Jandrić: Jasenovac, objavljenog u "Školskim novinama"), "Poruke", 1 (14), 22.4.1981.
770. Lončar, I., *Na bodljikavoj žici (Bjektivno iz grada smrti Steve Cvjetkovića)*, "Politikin zabavnik", br. 1467, 8.2.1980.

771. Lončar, Mirjana, *Literarno stvaralaštvo mladih inspirirano posjetom spomen područjima i spomenicima revolucije, Iskustva SŠC u Novskoj*, Nastava povijesti, 2/1982, 65-73.
772. Lopaić, Ivica, *Žumberak u ustanku 1941. i 1942. godine*, Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka, Karlovac, Historijski arhiv, 1971, 1081-1110.
773. Lopušina, Marko, *Stratište naroda*, "Nedeljna Dalmacija", 2.3.1986.
774. Lovinčić, Ivo, *Što bliže kraju to žešće*, "Mladi borac", 6/1943.
775. Lovrenović, Ivan, *Zemlja grobova (Pogovor)*, Ilija Jakovljević, Konclogor na Savi, Zagreb, Kauzar, 1999, 337-344.
776. Lovrenović, Krunoslava, *Zemaljska komisija za Bosnu i Hercegovinu za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača*, Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, 1968-1969, knj. VIII-IX, Sarajevo, 1968/1969, 51-61.
777. Lozo, Svetozar i Doder, Milenko, *Hrvatska pravoslavna crkva - agentura okupatora*, Feljton,
778. Lučić, Živko, *Sam u planini*, Srednja Bosna u NOB, knj. 1, Beograd, VIZ, 1976, 771-773.
779. Lugonjić, Miloš, *Prvi zadatak sam izvršio*, Srednja Bosna u NOB, knj. 1, Beograd, VIZ, 1976, 756-758.
780. Lukač, Dušan, *Banja Luka u prvim danima okupacije*, Prilozi I/1/1965, Sarajevo, Institut za istoriju radničkog pokreta, 229-249.
781. Lukač, Dušan, *Denacionalizacija, iseljavanje i genocid na Balkanu u toku Drugog svjetskog rata*, Istorija 20. veka, 1-2/1988, 56-62.
782. Lukač, Rajko, *Smrću u život*, Feljton, "4. juli", od 23.4.1986.
783. Luketić, V., *Dječja bolnica (Kirurgija)*, "Žena u borbi", IX/1951, br. 7, str. 14-15.
784. Lukić, Dragoje, *Čuvajte nam djecu - čuvajte rođene*, Kozara u NOR, 4, Beograd, VIZ, 1978, 408-418.
785. Lukić, Dragoje, *Djeca Bosanske krajine u narodnooslobodilačkoj borbi*, Vojnoistorijski glasnik, 1/1981, 197-219.
786. Lukić, Dragoje, *Djeca Bosanske krajine u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*, Deca, rat, revolucija, Poruke NOB u brizi za djecu - Titovoj generaciji slobode, Beograd, 1981, 117-140.
787. Lukić, Dragoje, *Djeca su oteta iz naručja majki*, Putevi pobjede, Bosanska Gradiška, OO SUBNOR, s.a., s.p. (2 str.).
788. Lukić, Dragoje, *Genocid nad djecom u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945*, Okrugli stol "Jasenovac 1986", Jasenovac, Spomen područje, s.a., 107-117.
789. Lukić, Dragoje, *Istina o kozaračkoj djeci*, "Borba" (Zagreb), 6. travnja 1987.

790. Lukić, Dragoje, *Jedna epopeja pre 25 godina*, Feljton, "NIN" (Beograd), br. 859-865, 25.6.-6.8.1967. (7 nastavaka).
791. Lukić, Dragoje, *Kako su žene Hrvatske spasavale kozarsku djecu iz ustaških logora*, Žene BiH u NOB, Sarajevo, Svjetlost, 1977, 442-450.
792. Lukić, Dragoje, *Kozara 1942, Kako sam je kao dječak upamtio*, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB, knj. 14, Beograd, VIZ, 1975, 511-526.
793. Lukić, Dragoje, *Kuriri Bosanske krajine u NOR-u*, Revolucionarni omladinski pokret u BiH, Zbornik radova, knj. 1, Sarajevo, RK SSOBiH i Oslobođenje, 1984, 271-280.
794. Lukić, Dragoje, *Logori za djecu u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945*, Vojnoistorijski glasnik, 1/1995, 312-319.
795. Lukić, Dragoje, *Predgovor* u: Marino Zurl, *Tri jablana*, Zagreb, Mladost, 1979, 5-10.
796. Lukić, Dragoje, *Prosečna starost šest i po godina, Deca u ustaškim i koncentracionim logorima*, Dvadeseto stoleće: Logorski vek, "Polja" (Novi Sad), br. 390-391, avgust - septembar 1991, 307-309.
797. Lukić, Dragoje, *Sećanje na "Dečje logore"*, Četrdeset godina, 7, Beograd, Kultura, 1961, 489-498; *Ratna sjećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog pokreta 1941-1945*, knj. 3, Beograd, Kultura, 1961, 489-498.
798. Lukić, Dragoje, *Sudbina dece u neprijateljskim ofanzivama*, Simpozijum u Bijaću 1977.
799. Lukić, Dragoje, *Tko je spašavao kozaračku djecu*, "Vjesnik" (Zagreb), 27. srpnja 1988.
800. Lukić, Dragoje, *Umesto predgovora*, Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945*, Dokumenta, knj. 1, Beograd, Narodna knjiga i Jasenovac, Spomen područje, 1987, 5-6.
801. Lukić, Dragoje, *Ustashi genocide of children in The Independent State of Croatia 1941-1945*, Never again, *Ustashi genocide in The Independent State of Croatia (NDH) from 1941-1945*, Belgrade, 1992, 55-60.
802. Lukić, Dragoje, *Ustaški genocid nad decom u NDH*, "Politika Svet" - Exclusive, br. 1, april 1990, 68-76.
803. Lukić, Dragoje, *Ustaški genocid nad decom u NDH 1941-1945*, Genocid nad Srbima u II svetskom ratu, Beograd, Muzej žrtava genocida i SKZ, 1995, 77-80.
804. Lukić, Dragoje, *Ustaški genocid nad decom u NDH 1941-1945*, Catena mundi, I, Beograd - Kraljevo, 1992, 670-679.
805. Lukić, Dragoje, *Ustaški genocid nad djecom u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945*, Većan pomen, Jasenovac, mesto natopljeno krvlju nevinih, Beograd, 1990, 199-206.
806. Lukić, Dragoje, *Ustaški zločini genocida nad decom u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945*, Genocid nad Srbima u II svetskom ratu, Beograd, Muzej žrtava genocida i SKZ, 1995, 77-80. i 639-730.

807. Lukić, Dragoje, *Zločini okupatora i njegovih saradnika nad djecom Kozarskog područja 1941-1945. godine*, Kozara u NOB, Zbornik radova sa naučnog skupa, Prijedor, 1980, 269-283.
808. Lukić, Dragoje, *Zločini pod plaštom mržnje*, Feljton, "Borba" (Zagreb), 4-6. travnja 1977.
809. Lutz, Alojzije, *U Jasenovcu*, "Hrvatski vojnik", br. 5, Zagreb, 1945.
810. Ljubić, Drago, *Partijska organizacija Duge Rese u prvoj godini oslobodilačke borbe*, Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka, Karlovac, Historijski arhiv, 1971, 157-164.
811. Ljubljanović, Srećko, *Radnički pokret i narodnooslobodilački rat u Požeškoj kotlini*, Požega 1227-1977, Slavonska Požega, Skupština općine i Odbor za proslavu 750-godišnjice grada Sl. Požega, 1977, 234-262.
812. Ljubljanović, Srećko, *Slavonija kao područje migracija stanovništva u vrijeme narodnooslobodilačke borbe*, Slavonija u NOB, Slavonski Brod, HIS, 1967.
813. *Ljude su ugrađivali u nasip*, (Iz sjećanja Save Petrovića), "Poruke", 1 (11), 22.4.1979.
814. Macan, Trpimir, *Nezavisna Država Hrvatska, Pristupi i dvojbe*, Tko je tko u NDH, Zagreb, Minerva, 1997, VII-XI.
815. Macura, Miloš, *Demografske procene i utvrđivanje genocida*, "Politika Svet" - Exclusive, br. 1, april 1990, 67.
816. M. A., *Dragoje Lukić, Rat i djeca Kozare*, IRO Narodna knjiga, Beograd, 1979, Vojnoistorijski glasnik, (Kritike i prikazi), br. 2/1979, 248-250.
817. Maestro, Albert, *Sjećanja*, Sećanja Jevreja na logor Jasenovac, 2. izdanje, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1985, 117-138.
818. Maestro, Leon, *Sjećanja*, Sećanja Jevreja na logor Jasenovac, 2. izdanje, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1985, 111-116.
819. Makić, Stojan, *Bataljon "Petar Škundrić" u borbi za oslobođenje Sanice*, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB, knj. 21, Beograd, VIZ, 1975, 276-286.
820. Malaparte, Curzio, *Kotarica ostriga*, Catena mundi, II, Beograd - Kraljevo, 1992, 224-228.
821. Manošek, Valter, *Kajzerova prodavnica kafe*, Istina o stradanju Jevreja u logoru na Sajmištu, Feljton, "Danas" (Beograd), od 1.10.1998.
822. Maoduš, Stevo, *Jurišna četa, udarna jedinica Prvog ličkog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda "Velebit"*, Kotar Gospić i kotar Perušić u narodnooslobodilačkom ratu 1941-1945, Karlovac, Historijski arhiv, 1989, 402-436.
823. Marić, Momčilo, *Opasno je zvati se Moric*, "Mladost", IV/1959, br. 128.
824. *Marijan Čavić Grga, Narodni heroji ubijeni u logoru Jasenovac*, "Poruke", 3 (4), 20.11.1971.

825. Marjanović, Ljuban, *Strahote jasenovačkog logora*, Kozara u NOR, 3, Beograd, VIZ, 1971, 635-650.
826. Markusen, Eric, *Genocidna priroda savremenog rata*, Vojnoistorijski glasnik, 1-2/1994, 25-36.
827. Marion, Marko, *Ing. Lino Marion, žrtva ustaškog holokausta*, Spomini Slovencev na Jasenovac, Staro Gradiško in Lepoglavo, Šentjur, 1998, 283-285.
828. Martel, (Marijan Telatko), *V objemu groze in strahu, Iz neobjavljenih zapiskov iz taborišča Jasenovac*, "TV 15", 11.6.1968, št. 23; "Primorski dnevnik", XXIV, 24.7.1968, št. 167; "Glas", XXI, 5.10.1968.
829. Martić, Anđelka, *Zapis o braći, (Iz knjige: Jezera na planini)*, Za čoveka, Zagreb, RO SRVIH, 1957, 108-111.
830. Martinovski, S., *Bio sam čovjek - broj*, "Novosti", XIV/1966, br. 2-6.
831. Martinovski, Stjepan, *Šimo i ja bih išao*, "Novosti" (Vinkovci), 25.7.1959.
832. Matasić, Josip, *Općina Klinča-Selo u prvoj ratnoj godini, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB*, knj. 3, Beograd, VIZ, 1975, 414-422.
833. Matić, Mladen, *Romi u SR Bosni i Hercegovini*, "Naše teme", 7-8/1984, 1348-1361.
834. Matić, S., *Kronologija, Židovi na tlu Jugoslavije*, Zagreb, Muzejski prostor, 1988, 204-211.
835. Matijević, Zlatko, *Jugoslovenska povijesna literatura o političkoj djelatnosti katoličke crkve u Hrvatskoj 1918-1945*, Časopis za suvremenu povijest, XIII/1981, br. 2 (36), 73-103.
836. Matišić, Josip, *Krvavi jasenovački snijeg*, Otpor u žicama, 1, Beograd, VIZ, 1969, 52-54.
837. Matković, Hrvoje, *Fašistički teror i stradanje stanovništva u programima i udžbenicima povijesti u SR Hrvatskoj*, Okrugli stol "Jasenovac 1986", Jasenovac, Spomen područje, s.a., 225-231.
838. Matković, Hrvoje, *Jasenovac u dokumentima emigrantske vlade*, Okrugli stol 21. travnja 1984, Jasenovac, Spomen područje, 1985, 85-87.
839. Matošić, Đuro, *O razvitku NOB na području Slavenskog Broda, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB*, knj. 3, Beograd, VIZ, 1975, 194-217.
840. Matošić, Đuro, *O razvitku NOP na području Slavenskog Broda, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB*, knj. 18, Beograd, VIZ, 1975, 217-253.
841. Mažar, Božo, *Ljudske i materijalne žrtve Sarajeva u toku II svjetskog rata*, Sarajevo u revoluciji, 4, Sarajevo, Istorijski arhiv, 1981, 649-668.
842. Mažić, Stevo, *Bio sam među vrtlarima*, Riječi koje nisu zaklane, 3, Jasenovac, Spomen područje, 1977, 16-20.
843. Mažić, Stevo, *Iz Jasenovca u partizane*, "Poruke", 1 (10), 1.3.1976.

844. Mećava, A., *I partizani su ubijali u Jasenovcu*, Bleiburg - uzroci i posljedice, München - Barcelona, 1988, 244-245.
845. Mećava, Mirko, *Slabinja je dala ogromne žrtve, (Predgovor)*, Đorđe Đurić, Epitaf kraj zelene rijeke, Kostajnica, 1981.
846. Medaković, Dejan, *Jasenovac*, (pesma), Večan pomen, Jasenovac mesto natopljeno krvlju nevinih, Beograd, 1990, 235-236.
847. Medić, Ljiljana i Feldnman, Ana, *Arhivska građa o NOB-u na području sjeverozapadne Hrvatske*, Sjeverozapadna Hrvatska u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji, Varaždin - Zagreb, 1976, 1007-1011.
848. Medved, Ivan, *Antun Miletić, Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945, Dokumenta, knjiga III*, Slavonski povijesni zbornik, (Ocjene i prikazi), 25/1988/1-2, 183-185.
849. Medved, Ivan, *Jugoslavenska povijesna literatura o logoru Stara Gradiška*, Slavonski povijesni zbornik, 23/1986/1-2, 173-186.
850. *Memorandum Vlade Jugoslavije o zločinu genocida u Hrvatskoj i skrnavljenju Spomen područja Jasenovac, 31. januar 1992*, Ratni zločini i zločini genocida 1991-1992, Beograd, SANU, 1993, 117-124; Zločin je zločin prećutati, Novi Sad, 1993, 131-149.
851. Metlaš, Maca, *Moj život je bol*, "Poruke", 1 (6), 15.4.1973; Riječi koje nisu zaklane, 2, Jasenovac, Spomen područje, 1975, 53-56.
852. Midžić, Dž., *Djeca pričaju*, Naša djeca kroz oslobodilačku borbu, Sarajevo, Izdanje lista "Naša žena", 1946, 36-39.
853. Mihajlović, Živorad - Šilja, *Operacija "Trojanski konj"*, Feljton, "Ilustrovana politika", 1981. (7 nastavaka).
854. Mihelčić, Stanka, *Sjećanje na život i rad Tatjane Marinić povodom osnivanja nagrade Tatjana Marinić*, "Socijalni rad", organ Saveza društava socijalnih radnika SRH i Republičkog zavoda za socijalni rad, Zagreb, br. 3-4, god. XV, str. 20-24.
855. Mijatović, Anđelko, *Kolone i marševi smrti u Hrvatskom križnom putu g. 1945*, Hrvatski iseljenički Zbornik, 1995/6, Zagreb, 1996, str. 180-189.
856. Mijatović, Cvjetin - Majo, *Mitar Trifunović Učo - istinski revolucionar, narodni i radnički tribun*, Susreti "Mitar Trifunović Učo" - nagrađeni radovi u povodu 10-god. Susreta, Tuzla, 1984, 11-16.
857. Mijatović, Radomir, *Izgubio sam u logoru cijelu porodicu*, Kozara u NOR, 4, Beograd, VIZ, 1978, 392-398.
858. Mijić, Đoko, *Masakr nad Kozarčanima u Hrvatskoj Dubici*, Kozara u NOR, 4, Beograd, VIZ, 1978, 499-505.
859. Mijić, Đoko, *Od Jasenovca preko Slavonije do Kozare*, Kozara u NOR, 4, Beograd, VIZ, 1978, 510-513.
860. Mikac, Rajko, *Mladi u ilegalnom NOP pokretu*, Ostoja Dejanović, Laminci u NOB, Prijedor, 1991, 196-204.

861. Mikulić, Tomo - Gajdoš, *Kotarski komitet KPH za kotar Pisarovinu i Karlovac*, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB, knj. 13, Beograd, VIZ, 1975, 395-415.
862. Mikulić, Zvezdica, *Oko Crne Mlake*, "Lovački vjesnik", Zagreb, 1979.
863. Miladinović, Vesna, *Neugasle kozarske nade*, "TV novosti" (Beograd), 5.12.1986-16.1.1987.
864. Milanović, Stevo, *Razvoj NOP na sektoru Slobodštine*, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB, knj. 8, Beograd, VIZ, 1975, 318-341.
865. Milanović, Vladimir, *Smrt pjesnika*, Srednja Bosna u NOB. knj. 2, Banjaluka, 1980, 547-562.
866. Milašinčić, Grga, *Četvrta kordunaška brigada napada Jastrebarsko*, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB, knj. 14, Beograd, VIZ, 1975, 246-249.
867. Mileković, Pero - Šico, *Partijska veza Zagreb - Sisak - Banija*, 1941-1942. U svedočenjima učesnika NOB, knj. 2, Beograd, VIZ, 1975, 110-121.
868. Milenković, D., *Berger Egon, 44 mjeseca u Jasenovcu*, Prikaz, "4. jul", V/1966, br. 212.
869. Milenković, Dragi, *Žena kao junak revolucije*, Oslobođilačka borba naroda Jugoslavije kao opštenarodni rat i socijalistička revolucija, 2, Beograd, 1977, 309-303.
870. Miler, Ervin, *Jasenovac*, Zbornik br. 7, Jevrejskog istorijskog muzeja, Beograd, 1997, 250-302.
871. Miletić, Antun, *Jasenovac*, Feljton, "Komunist", 31.5.-28.6.1986. (5 nastavaka).
872. Miletić, Antun, *Jasenovac, Pakao bolesnog uma*, Feljton, "Intervju", 14.2.-9.5.1986. (7 nastavaka).
873. Miletić, Antun, *Jasenovački koncentracioni logor u objavljenim i neobjavljenim dokumentima*, rukopis saopštenja na naučnom skupu "Jasenovac 1945-1988", održanom u Beogradu, SANU, 21-22.11.1988. str. 37.
874. Miletić, Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945*, Godišnjak Društva istoričara BiH, XXXVI/1985, 23-40.
875. Miletić, Antun, *Logor Jasenovac*, Vladimir Dedijer, Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita, 2, Rijeka, Liburnija, Zagreb, Mladost, 1981, 552-557.
876. Miletić, Antun, *Mrtvi u Jasenovcu 1941-1945, Prilog utvrđivanju broja umorenih*, Beograd, Vojnoistorijski glasnik, 1-2/1994, 145-160.
877. Miletić, Antun, *O bilansu smrti u Koncentracionom logoru Jasenovac*, Genocid nad Srbima u II svetskom ratu, Beograd, Muzej žrtava genocida i SKZ, 1995, 207-223.
878. Miletić, Antun, *Neke mjere i dejstva Vermahta na Kozari 1941-1942*, Kozara u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji, Prijedor, 1980.
879. Miletić, Antun, *Pakao, inkvizicija, teror*, Feljton, "Front", 11 (1442) - 16 (1447), 14.3.-18.4.1986. (6 nastavaka).

880. Miletić, Antun, *Pet pitanja i pet odgovora o jasenovačkom paklu*, Feljton, "Front", od br. 14 (1497), 3.4.1987.
881. Miletić, Antun, *Pet pitanja, pet odgovora o Koncentracionom logoru Jasenovac*, Okrugli stol "Jasenovac 1986", Jasenovac, Spomen područje, s.a., 145-159.
882. Miletić, Antun, *Pogovor*, u: Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac*, Dokumenta, 3, Beograd, Narodna knjiga i Jasenovac, Spomen područje, 1987, 703-722.
883. Miletić, Antun, *Predstoji i treći tom*, "Naše teme" (Zagreb), br. 9/1986, 1315-1316.
884. Miletić, Antun, *Prilog proučavanju Koncentracionog logora Jasenovac - Stara Gradiška (1941-1942)*,), Okrugli stol 21. travnja 1984, Jasenovac, Spomen područje, 1985, 18-22.
885. Miletić, Antun, *Prilog utvrđivanju imenom broja usmrćenih u Koncentracionom logoru Jasenovac*, Jasenovac - sistem ustaških logora smrti, Beograd, Muzej žrtava genocida i Stručna knjiga, 1997, 50-88.
886. Miletić, Antun, *Teško do istine*, "Politika Svet" - Exclusive, br. 1, april 1990, 48-49.
887. Miletić, Antun, *The Ustashi Independent State of Croatia a land of concentration camps*, Never again, Ustashi genocide in The Independent State of Croatia (NDH) from 1941-1945, Belgrade, 1992, 27-30.
888. Miletić, Antun, *Umesto predgovora*, Milan Gavrić, Otkosi smrti, Beograd, Naša armija, 1977, 5-17.
889. Miletić, Antun, *Ustaška Nezavisna Država Hrvatska - država koncentracionih logora*, Vladimir Dedijer i Antun Miletić, Genocid nad Muslimanima 1941-1945, Zbornik dokumenata i svjedočanstava, Sarajevo, Svjetlost, 1990, 525-540.
890. Miletić, Antun, *Uvod*, u: Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac*, Dokumenta, 1, Beograd, Narodna knjiga i Jasenovac, Spomen područje, 1986, 15-44.
891. Miletić, Antun, *Uz 40. godišnjicu proboja logoraša iz Koncentracionog logora Jasenovac*, Feljton, "Komunist", 19.4.-3.5.1985. (1-3).
892. Miletić, Antun i Obućina, Branko, *Jasenovački logor "Gradina" 1941-1945*, Vojnoistorijski glasnik, 1/1980, 209-232.
893. Miletić, Drago Karlo, *Stradanja u Mostaru*, Hercegovina u NOB, knj, 2, Beograd, VINC, 1986, 109-122.
894. Miletić, Drago Karlo, *Stradanja u Mostaru*, Knjiga o Mostaru, Beograd, Svet knjige, 1988, 188-209.
895. Miletić, Uroš, *Gotovo četiri godine u koncentracionim logorima*, Sarajevo u revoluciji, 4, Sarajevo, Istorijski arhiv, 1981, 575-577.
896. Miletić, Veljko Vele, *Partizanske veze s Banjom Lukom*, Srednja Bosna u NOB, knj. 3, Banjaluka, 1981, 68-88.
897. Mileusnić, Slobodan, *Duhovni genocid 1991-1993*, Vojnoistorijski glasnik, 1-2/1994, 186-216.

898. Mileusnić, Slobodan, *Mučeničko stradanje Srpske pravoslavne crkve na području NDH (1941-1945)*, Genocid nad Srbima u II svetskom ratu, Beograd, Muzej žrtava genocida i SKZ, 1995, 67-77.
899. Miličević, Dana, *Iz logora u logor*, Žene BiH u NOB, Sarajevo, Svjetlost, 1977, 245-248.
900. Miličević, Dana, *U predvorju smrti*, Da se ne zaboravi, Sarajevo, "Veselin Masleša", 1961, 77-84; *Otpor u žicama*, 2, Beograd, VIZ, 1969, 696-702.
901. Miličević, Ljubomir, *Ustaški masakr u logoru Krapje*, "Poruka borca" (Split), 10. rujna 1983.
902. Milić, Milenko, *Plansko i nacionalno raseljavanje Jugoslavena tokom drugog svjetskog rata*, Jugoslavenska revija za međunarodno pravo, 3/1964.
903. Milinović, *Srpski genocid nad Hrvatima u hrvatskim pounjskim selima godine 1941-1945*, "Zrin", god. V, ožujak 1996, br. 1, str. 12-13.
904. Miliša, Đorđe, *Klero-fašizam glavni činilac ustaške politike*, Catena mundi, II, Beograd - Kraljevo, 1992, 192-195.
905. Milišinić, Srbo, *Četvrta kordunaška brigada napada Jastrebarsko, 1941-1942*. U svedočenjima učesnika NOB, knj. 14, Beograd, VIZ, 1975, 246-249.
906. Milković, Ante, *Nožem i maljem*, Koncentracioni logor - Dokumenti ustaškog terora, "Vjesnik" JNOFH, 1944; Reprint: Jasenovac, Spomen područje, s.a., 83-100.
907. Milković, Pero - Šico, *Partijska veza Zagreb - Sisak - Banija, 1941-1942*. u svedočenjima učesnika NOB, knj.2, Beograd, VIZ, 1975, 110-121.
908. Milošević, Branislava, *Prezentacija spomen područja - muzeja koncentracionih logora*, Okrugli stol "Jasenovac 1986", Jasenovac, Spomen područje, s.a., 241-262.
909. Milošević, Đ., *Koljač poginuo od noža*, "Politika", 1969.
910. Milošević, Slobodan D., *Izbeglice i preseljenici na jugoslovenskom prostoru 1941-1945. godine*, Vojnoistorijski glasnik, 1-2/1994, 105-144.
911. Milošević, Slobodan D., *O prekrštavanju pravoslavnog stanovništva u NDH u vreme Drugog svetskog rata*, Istorija 20. veka, 2/1985, 71-92.
912. Milošević, Slobodan D., *Migracije Srba iz NDH u Srbiju 1941. i stav KPJ o tom pitanju*, Istorija 20. veka, 1-2/1991.
913. Milošević, Slobodan D., *Sličnosti i razlike u prisilnom iseljavanju Srba u Jugoslaviji 1941/45 i 1991/92. godine*, Etnički sastav stanovništva Srbije i Crne Gore i Srbi u SFR Jugoslaviji, Edicija: Etnički prostor Srba, knj. 1, Beograd, Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet i Stručna knjiga, 1993, 273-283.
914. Milošević, Slobodan D., *Sociološka i demografska analiza prognanih Srba iz pojedinih srezova Nezavisne Države Hrvatske*, Drugi svjetski rat - 50 godina kasnije, Zbornik radova, knj. 1, Podgorica, 1993, 611-641.

915. Milošević, Slobodan D., *Teror nad Srbima i njihovo raseljavanje u Jugoslaviji 1941-1945*, Genocid nad Srbima u II svetskom ratu, Beograd, Muzej žrtava genocida i SKZ, 1995, 80-91.
916. Mirić, Milutin, *Dao sam znak za ustanak*, "Poruke", 1 (9), 19.4.1975.
917. Mirić, Milutin, *Hiljadu i deset dana u logoru Jasenovac*, Riječi koje nisu zaklane, 2, Jasenovac, Spomen područje, 1975, 7-17.
918. Mirković, Ana, *Progona srpskog stanovništva u selima ispod Krndije, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB*, knj. 24, Beograd, VIZ, 1975, 534-543.
919. Mirković, Andrija, *Farmaceuti Jevreji - žrtve fašizma*, Jevrejski almanah 1961-1962, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1962.
920. Mirković, Anđelija, *Posljednji dani Jasenovca*, Feljton, "Borba", 12-17.10.1961.
921. Mirković, Jovan, *"Jasenovački mit" Franje Tuđmana (prilog diskusiji)*, Sistem neistina o zločinima genocida 1991-1993. godine, Beograd, SANU, 1994, 141-143.
922. Mirković, Jovan, *Jasenovački kavez*, (Izvod iz: *Prilog izučavanju funkcioniranja sistema jasenovačkih logora 1941, logori I i II, na osnovu sjećanja preživjelih zatočenika i mještana Jasenovca i okolnih sela*, Saopštenje na naučnom skupu "Jugoslavija u II svetskom ratu", Beograd, juli 1991.), "Front", XLVI, br. 14 (1658), 12.7.1991, 31.
923. Mirković, Jovan, *Kraći povijesni osvrt na jasenovačke logore 1941-1945*, Izveštaj Spomen područja Jasenovac (Analiza stanja i smjernice razvoja), (priredio: Jovan Mirković), Jasenovac, 1980, 45-56.
924. Mirković, Jovan, *Skrnavljenje Spomen područja Jasenovac i pitanje njegove dalje zaštite*, Ratni zločini i zločini genocida 1991-1992, Beograd, SANU, 1993, 125-135.
925. Mirković, Mirko, *Holokaust - najgnusniji zločin u povijesti svijeta*, Antisemitizam, holokaust, antifašizam, Zagreb, Židovska općina, 1996, 80-89.
926. Mirković, S., *Gdje Una utječe u Savu*, Feljton, "Glas Slavonije" (Osijek), 3.11.-25.12.1965. (40 nastavaka).
927. Mirković, S., *Preživeli zatočenik Jasenovca*, "Sremske novine", III/1963, br. 152.
928. Mirošević, Franko, *Sabotaže i hapšenja u Moslavini*, Zbornik Moslavine, Kutina, 1968.
929. Mirski, Lav, *Spoznaja plaćena životima*, "Glas Slavonije", XVIII, br. 4617, 8.4.1960.
930. Misirača, Dušan, *Koncentracioni logor Jasenovac*, Naše starine, Sarajevo, XII/1969, 119-125.
931. Misirača, Dušan, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945*, Feljton, "Oslobođenje", XXII/1966, br. 6489-6492, 28.6.-1.7.1966.
932. Misirača, Dušan, *Veliko groblje*, "4. jul", 30.1.1968.
933. Mišćević, Marija, *Svaku desetu su strijeljali*, Neugasla sjećanja, Jasenovac, Spomen područje, 1978, 44-45.

934. Mišković, Milorad, *Uništavanje crkava u arhijerejskom namesništvu osječkom*, Catena mundi, Beograd - Kraljevo, 1992, 458-467.
935. Mitar P. Trifunović, *Narodni heroji poginuli u Jasenovcu*, "Poruke", 4 (5), 29.11.1972.
936. Mitrović, Andrej, *Fašizam*, "Socijalizam", 12/1985, 1645-1658.
937. Mitrović, Momčilo, *Metodi genocida ustaša nad srpskim narodom, Jevrejima i Ciganima u Sremu*, Genocid nad Srbima u II svetskom ratu, Beograd, Muzej žrtava genocida i SKZ, 1995, 428-438.
938. Mitrović, Sanja, *Moj oče je bil likvidiran v Jasenovcu*, Spomini Slovencev na Jasenovac, Staro Gradiško in Lepoglavo, Šentjur, 1998, 293.
939. M. N., *Malo je dočekalo slobodu*, "Virovitički list", XIII/1966, br. 547.
940. Modrić, Sanja, *Dug prema žrtvama*, "Nedeljna Borba", 19-20.4.1986.
941. Molnar, Pava, *Nakon što je kamion prošao kroz logorsku kapiju*, "Poruke", 2 (15), 10.10.1981.
942. Momčilović, Ljubomir, *U Rumi i Irigu na početku 1942. godine*, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB, knj. 16, Beograd, VIZ, 1975, 68-87.
943. Montiljo, Moric, *Pobjegao sam iz Jasenovca*, Da se ne zaboravi, Sarajevo, "Veselin Masleša", 1961, 85-88; "Poruke", 1 (2), 1.4.1971.
944. Montiljo, Moric, *Sjećanja*, Sećanja Jevreja na logor Jasenovac, 2. izdanje, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1985, 265-268; *Pobjegao sam iz Jasenovca*, Da se ne zaboravi, Sarajevo, "Veselin Masleša", 1961, 85-88.
945. Montiljo, Moric, *U mukama prema slobodi*, Otpor u žicama, 1, Beograd, VIZ, 1969, 57-60.
946. Mrkšić, T., *Jasenovac pod senkom velikog ustaškog slova "U"*, XXI S.U.D. kroz ofanzivu, Izdao: P.O. XXI S.U.D., april,maj, juni 1945, 36-38.
947. Mujkić, Avdo i Vočkić, Joco, *Ilegalni partijski rad u Brčkom 1941/42*, Istočna Bosna u NOB 1941-1942, 830-836.
948. Munda, V., *Ob dvajsetletnici izгона slovenskih duhovnikov*, Nova pot, (Ljubljana), XIII, 1961, št. 11-12, str. 577-597.
949. Munko, Zlatko, *Jasenovac (istorijat)*, Otpor u žicama, 1, Beograd, VIZ, 1969, 17-33
950. Munko, Zlatko, *Lepoglava (istorijat)*, Otpor u žicama, 2, Beograd, VIZ, 1969, 221-225.
951. Munko, Zlatko, *Stara Gradiška (istorijat)*, Otpor u žicama, 1, Beograd, VIZ, 1969, 525-531.
952. Musafija, Monika, *Božićno "slavlje" ustaša*, Srednja Bosna u NOB, knj. 1, Beograd, VIZ, 1976, 363-364.
953. Musafija, Monika, *Kroz Gospić i Jasenovac - u slobodu*, Srednja Bosna u NOB, knj. 1, Beograd, VIZ, 1976, 315-323.

954. Musafija, Salomon - Monika, *Sjećanja*, Sećanja Jevreja na logor Jasenovac, 2. izdanje, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1985, 21-25.
955. Musafija, Salomon - Šandor, *Sjećanja*, Sećanja Jevreja na logor Jasenovac, 2. izdanje, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1985, 259-264.
956. Mužić, Ivan, *Odnos katoličke crkve prema ustaškoj stranci i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Hrvatska politika i jugoslavenska ideja, Split, 1969, 243-248.
957. M. V., *Smrt Petra Zimonjića*, "Dabar", list srpske pravoslavne parohije Sarajevske, god. I, br. 4, 1985.
958. Nadaždin, Milan, *Masovni pokolj srpskog naroda u stolačko-čapljinskom kraju u leto 1941. godine*, Genocid nad Srbima u II svetskom ratu, Beograd, Muzej žrtava genocida i SKZ, 1995, 324-341.
959. *Narodni heroji ubijeni u logoru: Marijan Čavić Grga*, "Poruke", 3 (4), 20.11.1971.
960. Naut, Ana, *Izgubila sam i sina i muža*, Srednja Bosna u NOB, knj. 3, Banjaluka, 1981, 614-616.
961. *Nekoliko dokumenata u vezi s najnovijim "pastirskim pismom"* (anonim), "Naprijed", organ KP Hrvatske, Zagreb, 13.10.1945.
962. Nektarije, mitropolit dabro-bosanski, *Sjećanje na dabro-bosanskog mitropolita Petra Zimonjića*, Spomenica povodom osamdesetogodišnjice okupacije Bosne i Hercegovine (1878-1958), pedesetogodišnjice aneksije (1908-1958) i četrdesetogodišnjice oslobođenja i ujedinjenja (1918-1958), Beograd, 1959, 118-119.
963. *Neobjavljene snimke zvjerstava*, "Vjesnik", 30.6.1985.
964. Nešović, Slobodan, *Saveznička štampa o genocidu nad Srbima, Jevrejima i Ciganima u Drugom svetskom ratu*, Genocid nad Srbima u II svetskom ratu, Beograd, Muzej žrtava genocida i SKZ, 1995, 438-448.
965. Nikolić, Joka, *Uhvaćen sam kao Ciganin*, "Poruke", 1 (10), 1.3.1976; Riječi koje nisu zaklane, 3, Jasenovac, Spomen područje, 1977, 7-11, (*Uhvaćen sam kao Rom*).
966. Nikolić, Milan, *Strategija vrane*, "Svet", br. 176, 11-24.1.1989, 24-26.
967. Nikolić, Milan, *Šta se beli u Savi kod Jasenovca*, "Duga" (Beograd), br. 407, 30.9.-14.10.1989.
968. Nikolić, Nikola, *Jasenovački logor smrti*, Feljton, "Oslobođenje", 29.6.-6.7.1975. (1-8).
969. Nikolić, Nikola, *Jedan dan u ustaškom logoru Jasenovac*, Svjetlo Banije: Banija u NOB, Zagreb, Stylos, 1972, 397-406.
970. Nikolić, Nikola, *Klopka smrti*, Otpor u žicama, 1, Beograd, VIZ, 1969, 45-51.
971. Nikolić, Nikola, *Prilog poznavanju funkcionalnog karaktera vitamina na osnovu studije i promatranja u vanrednim uslovima u toku II svjetskog rata*, Medicinski arhiv, br. 5/1954.

972. Nikolić, Nikola, *Smrt Milana Kajmakovića*, Odlomak iz rukopisa, "Poruke", 1 (8), 2.10.1974.
973. Nikolić, Nikola, *Vlak groze, (Odlomek iz knjige)*, "Borec", XVI, 1965, št. 6/7, str. 584-591.
974. Nikolić, Nikola, (Drago Čolaković, Milko Riffer), *Svedoci užasa, Odlomci*, "Radnik", II/1951, br. 56.
975. Nikoliš, Gojko, *O ratnim zločinima (prilog diskusiji)*, Drugi svjetski rat i mir među narodima, Zbornik, Zagreb, 1972.
976. Nikšić, Stevan, *Osporena enciklopedija*, "NIN", br. 1607, 18.10.1981.
977. N. M., *Malo je dočekalo slobodu...*, "Virovitički list", XIII/1966, br. 547.
978. *Nova izdanja: Koncentracioni logori - izdanje "Vjesnika" JNOF Hrvatske, "Oslobođenje"*, god. II, br. 18, 2.12.1944, str. 4.
979. Novak, B., *Goloruki boj obupanih, Najstrešnji spomin na fašistične grozote v Jasenovcu*, "Delo" (Ljubljana), XVII, 30.4.1975, št. 101.
980. Novak, Viktor, *Nikola Nikolić, Jasenovački logor*, (Prikaz), Istorijски časopis, I/1948, br. 1-2, 340-342.
981. Novak, Vladimir, *Iz Savske u Jasenovac*, Riječi koje nisu zaklane, 3, Jasenovac, Spomen područje, 1977, 21-30.
982. Novak, Vladimir, *Otpor u logoru Stara Gradiška*
983. Novaković, Boro, *Sećanja na aktivnost partijske organizacije kotara Slavonska Požega, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB*, knj. 21, Beograd, VIZ, 1975, 234-262.
984. Novaković, Ljubomir, *Genocid nad Srbima u Srednjoj Bosni 1941-1945. godine, Genocid nad Srbima u II svetskom ratu*, Beograd, Muzej žrtava genocida i SKZ, 1975, 258-262.
985. Novaković, Stojan, *Zločin i istina*, "Studentski list", tjedne novine studenata Sveučilišta u Zagrebu i omladine grada Zagreba, Zagreb, 15. travnja 1987, br. 10.
986. Novaković, Vlado, *Djelatnost KPJ na području općine Ozalj do 1941. godine, Djelatnost KPJ do aprila 1941. na području Karlovca, Korduna, Like, Pokuplja i Žumberka*, Karlovac, Historijski arhiv, 1969, 155-165.
987. Novaković, Vlado, *Razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u Karlovcu, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB*, knj. 17, Beograd, VIZ, 1975, 446-460.
988. Novaković, Vlado, *Razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u Karlovcu 1941. godine, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB*, knj. 4, Beograd, VIZ, 1975, 499-510.
989. Novaković, Vlado, *Razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u Karlovcu 1942. godine, Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka*, Karlovac, Historijski arhiv, 1971, 177-208.

990. *Novi zločini ustaških koljača, Likvidacija logora u Staroj Gradiški*, "Naprijed", 6.2.1945.
991. (Novosel, Vanda), V., *U čast Pavelićevog imendana zaklano 1000 djece*, "Borba", VII/1942, br. 27, 21.11.1942, 3; Reprint pod br. 425; Istorijski arhiv CK KPJ, tom 1, knj. 2, 220-222; Vladimir Dedijer, *Dnevnik*, knj. 1, Beograd, 1945, 244-345.
992. Odavić, Radojka, *Sabirni logor Tenje*, Slavonija u NOB, Slavonski Brod, HIS, 1967, 209-211.
993. Odić, Slavko, *Djelatnost Trećeg partizanskog odreda prve čete za Bosansku krajinu u septembru i oktobru 1941. godine*, Srednja Bosna u NOB, knj. 2, Banjalika, 1980, 257-265.
994. Odić, Slavko, *Okupacija Bosne u aprilskom ratu 1941. godine*, Srednja Bosna u NOB, knj. 1, Beograd, VIZ, 1976, 163-191.
995. Odić, Slavko, *Radnički pokret Bihaća i okoline do ustanka 1941*. Podgrmeč u NOB, knj. 1, Beograd, 1972, 15-113.
996. Odić, Slavko, *Radnički pokret u Bihaću i okolini (1911-1941)*, Bihać u novijoj istoriji, Zbornik radova, knj. 1, Banjaluka, Institut za istoriju, 1987, 53-132.
997. Odić, S., *Ustaški pokret i katolička crkva u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Srednja Bosna u NOB, knj. 1, Beograd, VIZ, 1976.
998. Odić, Zvonko, *Dole, Ponir, Šehitluci*, Srednja Bosna u NOB, knj. 1, Beograd, VIZ, 1976, 498-503.
999. Odić, Zvonko, *Okupacija i prvi dani ustanka na području Banjaluke, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB*, knj. 3, Beograd, VIZ, 368-379.
1000. Ogrizović, Slava, *Kozaračka djeca, Zagreb 1941-1945*, Zbornik sjećanja, 3, Zagreb, GK SSRNH, IHRPH, Školska knjiga, 1984, 291-316.
1001. Oluić, Marinko, *Aerofotoistraživanja u Spomen području Jasenovac*, Okrugli stol 21. travnja 1984, Jasenovac, Spomen područje, 1985, 92-98.
1002. Olujić, Željko, *Uvodno razlaganje o genocidu nad Hrvatima 1945. i sljedećih godina*, Petar Bezina, Franjevci Provincije Presvetog Otkupitelja žrtve rata 1942-1948, Split, Knjižnica Zbornika "Kačić", 1996, 15-27.
1003. Omanović, Hamdija, *S Trećim bataljonom na Bosansku Krupu*, Podgrmeč u NOB, knj. 2, Beograd, VIZ, 1972, 457-461.
1004. Opačić, Dušan, *Formiranje i borbena dejstva partizanskih jedinica u ratnom kotaru Veljun, od početka ustanka do sredine februara 1942. godine*, Kotar Slunj i kotar Veljun u NOR i socijalističkoj izgradnji, Karlovac, Istorijski arhiv, 1988, 372-408.
1005. Opačić, Petar, *Politika Austrougarske protiv Srba u Prvom svetskom ratu*, Vojnoistorijski glasnik (Beograd), 1-2/1994, 47-78.
1006. *radu Komunističke partije i teroru ustaša 1941. godine (Područje Grubišnog Polja)*, Prilog građi za historiju NOP-a u Slavoniji 1941. godine, Slavonski Brod, HIS, 1965, 178-185.

1007. Orečić, Nikola, *Kako sam kao Hrvat doživio ustaški teror i pokolje Srba, 1941-1942.* u svedočenjima učesnika NOB, knj. 6, Beograd, VIZ, 1975, 340-348.
1008. *Oružane snage u Jugoslaviji u toku NOB*, Vojnoistorijski glasnik, 2/1952, 78-109.
1009. Ostojić, B. i Sobolevski, M., *Pakao u kamenoj pustinji, Ustaški koncentracioni logor Slana na Pagu*, Feljton, "Novi list" (Rijeka), br. 173-218, 26.7.-18.9.1985.
1010. Ostojić, Đuro i Đermanović, Andrija, *Na stratištima (Žrtve ustaško fašističkog terora)*, Dvor na Uni, Zbornik, Dvor na Uni, Skupština opštine, 1991, 363-432.
1011. *strahotama logora Jasenovac*, "Politika", 19.4.1986.
1012. Ostrovska, Milica, *Ivana in Mirana ni bil nazaj*, Spomini Slovencev na Jasenovac, Staro Gradiško in Lepoglavo, Šentjur, 1998, 240-241.
1013. Ostrovska, Milica, *V izgnanstvu - v taborišču*, Spomini Slovencev na Jasenovac, Staro Gradiško in Lepoglavo, Šentjur, 1998, 174-183.
1014. Paić, Žarko, *Razgradnja mitske svijesti*, "Novi list" (Rijeka), 13.7.1997.
1015. Pajović, Radoje, *Politička akcija Sekule Drljevića i njegova suradnja s ustaškim vođstvom i Njemačkim poslanstvom u Zagrebu (1943-1945)*, Časopis za suvremenu povijest, III/1971/1, 75-89.
1016. Palčec, Milada, *Rođeni u logoru (ustaškom) Stara Gradiška*, "Poruke", 1 (22), 4.7.1988; *Riječi koje nisu zaklane*, 5, Jasenovac, Spomen područje i Prijedor, Nacionalni park "Kozara", 1989, 47-53..
1017. Palfi-Šubinski, Ankica, *Iz logora na Savsku cestu - i natrag*, Neugasla sjećanja, Jasenovac, Spomen područje, 1978, 110-119.
1018. Palir, Rado, *Spomini na izgnanstvo*, Spomini Slovencev na Jasenovac, Staro Gradiško in Lepoglavo, Šentjur, 1998, 184-218.
1019. Panjević, Nikola, *Dva priloga iz vodiča kroz arhivsku građu u Istorijском arhivu Tuzla*, Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, god. X-XI, br. X-XI, Sarajevo, 1970/1971, 279-303.
1020. Paris, Edmond, *Nema više Srba*, Catena mundi, II, Beograd - Kraljevo, 1992, 187-191
1021. Pasic, Nikolas, *In Search of the True Number of World War II, Victims in Yugoslavia*, Serbian Studies, 5 (I), 1989, 65-84.
1022. Pašić, Šefik, *Pjesma prkosa*, "Sloboda" (Mostar), XII/1960, br. 31.
1023. *Pavelic Wanted in Killing of 700 000 Serbs and Jews*, (Photo wit caption reading), "Chicago Daily News", DeceMBER 29, 1959.
1024. Paver, Josipa, *Arhivski izvori za obradu Koncentracionog logora Jasenovac*, Okrugli stol "Jasenovac 1986", Jasenovac, Spomen područje, s.a., 209-214.
1025. Pavić, Milan, *Kamera je zabilježila posljednje događaje u Zagrebu*, Zagreb 1941-1945, Zbornik sjećanja, 4, Zagreb, 1984, 394-398.

1026. Pavlica, Dane, *Jasenovačke žrtve Slavonije 1942. (Prilog građi o logoru Jasenovac)*, Okrugli stol 21. travanj 1984, Jasenovac, Spomen područje, 1985, 29-34.
1027. Pavličević, D., *O pučanstvu Krbave, Like i Gacke s posebnim osbrtom na Bunjevce*, Krbavska bitka i njezine posljedice, Zbornik, Novi Vinodolski, 22.-24. listopada 1993, 203-220.
1028. Pavlović-Brdar, Slavica, *Okolo nas - bolesni i mrtvi*, Neugasla sjećanja, Jasenovac, Spomen područje, 1978, 105-107.
1029. Pavlović-Bulat, Danica, *Žene sjevernog Korduna u NOP, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB*, knj. 3, Beograd, VIZ, 1975, 544-556.
1030. Pazdrijan, Đuka, *Preslagivao sam kipove svetaca*, Riječi koje nisu zaklane, 3, Jasenovac, Spomen područje, 1977, 31-35.
1031. Pečarić, Josip, *Hrvatska treba optužiti Dr. Milana Bulajića kao ratnog zločinca*, "Novi list" (Rijeka), 29. rujna 1998.
1032. Pekota, Gojko, *Logor i mučilište*, "Narodni list", XVII/1966, br. 770-772.
1033. Peremin, Mirjana, *Ljudski gubici na području kotara Slunj i kotara Veljun 1941-1945*, Kotar Slunj i kotar Veljun u NOR-u i socijalističkoj izgradnji, Karlovac, HA, 1988, 905-1216.
1034. Perić, Ignjatije, *Prva zamena ratnih zarobljenika na Kordunu, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB*, knj. 23, Beograd, VIZ, 1975, 290-297.
1035. Perić, Ignjatije, *Logoraši govore*, Kotar Vojnić u NOR i socijalističkoj revoluciji, Karlovac, Historijski arhiv, 1989, 868-889.
1036. Perić, Jeremija Ješo, *Partizanske oaze u Semberiji, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB*, knj. 21, Beograd, VIZ, 1975, 71-106.
1037. Perić, Marinko, *Spomen područje Jasenovac*, Feljton, "Vjesnik Cetinjske krajine", 1.12.1984, 15.12.1984, 1.1.1985. i 1.2.1985.
1038. Perić, Vera, *U punktu NOP-a, ustaškom zatvoru i logoru*, Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji, Tuzla, Univerzal, 1984, 470-481.
1039. Perović-Dakić, Mileva, *Stradanje naroda sela Kijevaca u 1942. godini*, Kozara u NOR, 4, Beograd, VIZ, 1978, 447-452.
1040. Perović, Puniša, *Kako su završila dva najveća crnogorska izdajnika*, "Stvaranje", časopis, Cetinje, 1947.
1041. Peršen, Mirko, *Logor Lepoglava, Sjeverozapadna Hrvatska u NOB i socijalističkoj revoluciji*, Zbornik radova, Varaždin - Zagreb, 1978, 824-839.
1042. Peršen, Mirko, *Rasplitanje jasenovačkog mita*, "Danas" (Zagreb), br. 403, 7.11.1989.
1043. Peršen, Mirko, *Ustaški logori*, Feljton, "Danas", od br. 406, 28.11.1989.
1044. Petešić, Ćiril, *Argumenti i zapisi govore drukčije*, "Vjesnik" (Zagreb), 6.8.1988.

1045. Petešić, Ćiril, *Davila je krunski svjedok*, "Vjesnik" (Zagreb), 25.6.1988.
1046. Petešić, Ćiril, *Spašavanje djece iz logora Jasenovac*, Feljton, "Vjesnik", 4.5.-11.5.1988.
1047. Petešić, Ćiril, *Sumnja u etiku*, "Vjesnik" (Zagreb), 19.8.1988.
1048. Petković, Jovanka, *Akcija Viktora Tomića*, Zbornik za društvene nauke br. 35, Novi Sad, Matica srpska, 1963.
1049. Petković, Stana, *Iz Kozare u jasenovački logor*, Kozara u NOR, 3, Beograd, VIZ, 1971, 676-678.
1050. Petković, Stana, *Na putu za Jasenovac*, "Oslobođenje", 11.6.1977.
1051. Petranović, Branko, *Aktivnost rimokatoličkog klera protiv sređivanja prilika u Jugoslaviji (mart 1945 - septembar 1964)*, Istorija XX veka, 5/1963, 263-313.
1052. Petranović, Branko, *Genocidna država (Povodom objavljivanja Zbornika dokumenata VII "Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu", tom I, "Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941-1945"*, Vojnoistorijski glasnik, 1-2/1994, 504-533.
1053. Petranović, Branko, *Istraživanja genocida 1941-1942 na osnovu izvora KPJ - Metodološki korektivi*, Simpozijum o genocidu u Jasenovcu, Beograd, 1988.
1054. Petranović, Branko, *Klero-fašizam i genocid*, Branko Petranović, Istorioografske kontraverze, Beograd, Službeni list SRJ, 1998, 79-85.
1055. Petranović, Branko, *Nova istorijska osnova 1918-1941. i genocid*, Genocid nad Srbima u II svetskom ratu, Beograd, Muzej žrtava genocida i SKZ, 1995, 103-117.
1056. Petranović, Branko, *Objekt čistog užasa*, "Politika", 5.4.1986.
1057. Petranović, Branko, *O sistemu okupacije Jugoslavije 1941-1945. i njegovoj naučnoj obradi*, Pravni zbornik, 1-2/1968.
1058. Petranović, Branko, *Radomir Bulatović, Koncentracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Gradinu*, Beograd, Vojnoistorijski glasnik, (Kritike i prikazi), 3/1991, 328-334.
1059. Petranović, Branko, *Radomir Bulatović, Koncentracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Gradinu, istorijsko-sociološka i antropološka studija (Reč prilikom promocije u Sarajevu, 12. februara 1991.)*, Istorija 20. veka, (Kritike i prikazi), br. 1-2/1990, 213-218.
1060. Petričević, Jozo, *Tajni front*, Feljton, "Večernji list", 21.2.-22.3.1970.
1061. Petrina, Branko, *Varaždinski omladinci u ustaškim logorima*, "Varaždinske vijesti", 1961.
1062. Petrović, Kadivka, *Ratne knjige o koncentracionim logorima*, Istorija 20. veka, br. 1-2/1990, 197-200.
1063. Petrović, Novak, *Namere ustaške vlasti da protera pravoslavno sveštenstvo iz Srema*, Istraživanja, I, Novi Sad, Institut za istraživanja istorije Vojvodine, 1971, 169-196

1064. Petrović, Rastislav, *Stradanje Srba u NDH*, "Duga" (Beograd), br. 377, 6-20.8.1988.
1065. Petrović, Rastislav V., *Svedoci ustaških zločina*, "Politika Svet" - Exclusive, br. 1, april 1990, 54-60.
1066. Petrović, Ruža, *Demografske osobenosti Roma u Jugoslaviji*, Razvitak Roma u Jugoslaviji, Problemi i tendencije, Zbornik, Beograd, SANU, 1992, 118-127.
1067. Petrović, Ruža, *Ratni gubici Jugoslavije u II svetskom ratu*, Genocid nad Srbima u II svetskom ratu, Beograd, Muzej žrtava genocida i SKZ, 1995, 341-359.
1068. Petrović, Savo, *Ljude su ugrađivali u nasip*, "Poruke", 1 (11), 1979.
1069. Petrović, Zoran - Piroćanac i Jurleka, Marjan, *Dvadeseto stoljeće u životu Ante Cilige*, Feljton, "Start", lipanj - kolovoz 1989.
1070. Pfeifer, Karl, *Hrvatska, Vatikan i Jevreji*, Antisemitizam u Istočnoj Evropi, Picus Verlag, 1992.
1071. Piljak, Nikola, *Genocid nad Srbima u glamočkom srezu u II svetskom ratu*, Genocid nad Srbima u II svetskom ratu, Beograd, Muzej žrtava genocida i SKZ, 1995, 283-293; i u: *Glamoč u NOR i revoluciji 1941-1945*.
1072. Pinto, Avram, *Tri jevrejska slikara iz Bosne - žrtve fašizma*, "Jevrejski pregled", br. 11-12/1961, 36-41.
1073. Pirkić, Avdo, *Ilegalac u Konjicu i logoraš u Jasenovcu*, Hercegovina u NOB, knj. 4, Beograd, VINC, 1986, 296-305.
1074. Piskavica, Refik, *Proboj iz Jasenovca*, "Poruka borca", 6.3.1985.
1075. Piskavica, Refik, *U ponoru pakla*, "4. jul", 20.5.1980.
1076. Plenča, Dušan, *Politička polarizacija narodnih masa Kninske krajine 1941-1942*, Zbornik IHRPD, sv. 4, Split, 1978.
1077. Plevnik, Božo, *Očaj se pretvorio u juriš (O kazivanju Save Petrović)*, "Glas Slavonije", 5.7.1966.
1078. Pižula, Todor, *Pjesma o Badrljači*, Simo Radić, Ljubinje i Popovo Polje 1941-1945, Ljubinje, 1969.
1079. *Pobuna 1200 golorukih zatvorenika u logoru Jasenovac protiv ustaških dželata*, "Politika", 17.5.1945.
1080. Pocem, Drago, *Na putu u jasenovački logor*, Četrdeset godine, 7, Beograd, Kultura, 1961, 485-487.
1081. *Pokolj u crkvi u Drakseniću, Sećanja očevidaca: Dušana Toromana, Anke Pavković, Anke Lukač i Mare Blagojević*, Kozara u NOR, knj. 1, Beograd, VIZ, 1971, 878-884.
1082. *Pokolj u koncentracionim logorima*, "Oslobođenje" organ IONOF BiH, god. II, br. 17, 17.11.1944, 7; Reprint: "Oslobođenje" 30. august 1943 - 12. april 1945 (30 ratnih brojeva), NIP Oslobođenje i Narodna i univerzitetska biblioteka BiH, Sarajevo, s.a. (1973).

1083. *Pokušaj blaćenja revolucije*, "Narodna armija", 20.6.1985.
1084. Polak, Stanko, *Spomin na preživjele v taborišču Jasenovac*, Riječi koje nisu zaklane, 4, Jasenovac, Spomen područje, 1983, 78-82.
1085. Poljak, Miroslav, *Crni logor u Zemunu*, Županjci u borbi - uspomene i zapisi, Županja, Biblioteka Muzeja u Županji, 1960, 56-58.
1086. Poljak, Miroslav, *Po zatvorima i logorima*, Županjci u borbi - uspomene i zapisi, Županja, Biblioteka Muzeja u Županji, 1960, 51-56.
1087. *Pomoć internircima u logorima*, (grupa autora), Zagreb 1941-1945, Zbornik sjećanja, knj. 2, Zagreb, GK SSRNH, IHRPH, Školska knjiga, 1982, 293-295.
1088. Popov, Mihajlo, *Tri sestre*, "Praktična žena", br. 665, 25.7.1981.
1089. (Popović, Jovan), J. P., *Radni logori - mučilišta i grobnice*, "Borba", VII/1942, br. 24-25, 7.11.1942, 8; Reprint pod br. 501; Istorijski arhiv CK KPJ, tom 1, knj. 2, 168-169.
1090. Popović, Jovica, *Sedam zapovjednika zločina*, Feljton, "Vjesnik", decembar 1975. - januar 1976.
1091. Popović, Nikola, *Ideologija fašizma, ideologija ustaškog pokreta*, Feljton, 1-8, "Front", 1985.
1092. Popović, Pero, *Jokin sine...*, Srednja Bosna u NOB, knj, 2, Banjaluka, 1980, 392-397.
1093. *Posljednji časovi okupatorskih bandi u Sarajevu*, *Zloglasni ubica Luburić pobjegao avionom iz Sarajeva*, "Oslobođenje" organ IONOF BiH, god. III, br. 30, 12.4.1945, 4; Reprint: "Oslobođenje" 30. august 1943 - 12. april 1945 (30 ratnih brojeva), NIP Oslobođenje i Narodna i univerzitetska biblioteka BiH, Sarajevo, s.a. (1973).
1094. Potrč, Ivan, *Ustaše su pre svog bekstva iz Jasenovca poubijali sve zatvorenike*, "Borba", 8.5.1945.
1095. *Pozdrav AVNOJ-a, Za čoveka*, Zbornik zapisa i dokumenata iz Narodne revolucije, Zagreb, RO SRVIH, 1957, 107.
1096. Poznanović, Nenad, *Bajonet*, Riječi koje nisu zaklane, 5, Jasenovac, Spomen područje i Prijedor, Nacionalni park "Kozara", 1989, 55-104.
1097. Poznanović, Nenad, *Druga strana Jasenovca*, Feljton, "Novosti" (Beograd), 11-19.5.1995.
1098. *Poznati komunisti - žrtve u logoru: Rebac Remzija*, "Poruke", 1 (13), 22.4.1980.
1099. Požar, Ana, *"Jasenovac" traži više istraživanja*, Okrugli stol 21. travanj 1984, Jasenovac, Spomen područje, 1985, 12-17.
1100. Požar, Ana, *Predstavljanje knjige Dragoja Lukića, Deca na lomači rata u NDH*, Jasenovac - sistem ustaških logora smrti, Beograd, Muzej žrtava genocida i Stručna knjiga, 1997, 137-140.
1101. Požar, Ana, *Spomen područje Jasenovac*, Nastava povijesti, 2/1984, 110-115.

1102. Požar, Ana, *Stradanje mještana opštine Crkveni Bok od jasenovačkih ustaša*, Jasenovac - sistem ustaških logora smrti, Beograd, Muzej žrtava genocida i Stručna knjiga, 1997, 101-136.
1103. Požar, Ana, *Tajne Gradine (o stradanju Roma u jasenovačkom logoru)*, "Krlo e Romanego" ("Glas Roma"), br. 11, 1.4.1983.
1104. Pređa, Savo, *Ustaška nadzorna služba u borbi protiv ustanka u Bosni i Hercegovini 1941. i početkom 1942. godine*, 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Zbornik radova, Sarajevo, "Veselin Masleša", 1073, 485-497.
1105. Preradović, Ranko, *Spiranje srama sa zločina*, "Oslobođenje" (Sarajevo), 27.2.1987.
1106. Preradović, Ranko, *Žakeljeva "odbrana" Jastrebarskog logora*, "Oslobođenje", 21.2.1987.
1107. *Pričanja pregnancev*, Spomini Slovenaca na Jasenovac, Staro Gradiško in Lepoglavo, Šentjur, 1998, 283-293.
1108. Priščan, Mirjana, *Bilo je čudo preživjeti (Žrtve govore)*, "Večernji list", 15. i 16.2.1986.
1109. Priščan, Mirjana, *Ljudi su posustajali, (O zločinima u logoru iz knjige Vladimira Novaka, Doživljaji i putovanja do slobode)*, "Večernji list", 1979.
1110. Prlić, fra Vinko, *Nametnuta šutnja, Žrtve rata iz Prološca*, "Proložac", list župe Sv. Mihovila u Proložcu, god. IX, Božić 1990, br. 3/25, str. 41-45.
1111. Prljeta, Lubomir, *Ratni zločini i zločini genocida - osvrt na zakonodavstvo i sudsku praksu*, Ratni zločini i zločini genocida 1991-1992, Beograd, SANU, 1993, 309-320.
1112. Prodanović-Alajbegović, Razija, *Žene Foče u narodnooslobodilačkoj borbi*, Žene BiH u NOB 1941-1945. godine, Sarajevo, Svjetlost, 1977, 563-568.
1113. Prodanović, Milan, *Ustaški zločini i držanje naroda pakračkog kotara, 1941-1942. u svedočenjima učesnika*, knj. 23, Beograd, VIZ, 1975, 491-506.
1114. Pröbst, Herman, *Jasenovac nije ni lječilište ni mučilište*, "Spremnost" (Zagreb), br. 2, 8.3.1942. (iz "Deutsche Zeitung").
1115. Pröbst, Herman, *Posjet Koncentracionom logoru Jasenovac*, "Za dom" (hrvatsko izdanje), hrvatski glasnik za politička, gospodarska i kulturna pitanja, II/1942, br. 15.
1116. Pršić, Miloje, *Dragoje Lukić, Rat i djeca Kozare, Treće izmenjeno i dopunjeno izdanje*, Vojnoistorijski glasnik (Kritike i prikazi), br. 2/1990, 257-259.
1117. Puača, Đorđe, *Posljednji poklič bratstvu i jedinstvu*, Riječi koje nisu zaklane, 4, Jasenovac, Spomen područje, 1983, 9-14.
1118. Pucek, Fedor, *Predgovor prevodioca*, L. v. Südland, Južnoslavensko pitanje, Zagreb, Matica hrvatska, 1943, V-XVI.

1119. Pucek, Fedor, *Književnost o hrvatsko-srpskom pitanju i problemima koji se spominju u ovoj knjizi*, L. v. Südland, Južnoslavensko pitanje, Zagreb, Matica hrvatska, 1943, 437-509.
1120. Puđa, Jela, *Plakala sam svaki dan*, Riječi koje nisu zaklane, 5, Jasenovac, Spomen područje i Prijedor, Nacionalni park "Kozara", 1989, 7-17.
1121. Pupiće-Ivanović, Zora, *Kako su nastale partizanske pjesme na Kozari*, Žene BiH u NOB 1941-1945, Svjetlost, Sarajevo, 1977, 302-306.
1122. Puškar, Slavko, *Logor u Vinkovcima*, Slavonija u NOB, Slavonski Brod, HIS, 1967, 215-220.
1123. Pušonjić, Boško, *To je zovik, što poziva i opominje*, "Politika", 26.8.1981.
1124. Radonić, Mićo, *Ustanička godina u nekim selima donjeg toka Vrbasa*, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB, knj. 4, Beograd, VIZ, 1975, 94-117.
1125. Radovanlija, Milan, *Poginuli borci NOR-a i žrtve fašističkog terora u Požeškoj kotlini 1941-1945. godine*, Požeška kotlina u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, Slavonski Brod, CDISB, 1984, 511-527.
1126. *Rad III Kotarskog odbora Narodne pomoći*, Zagreb 1941-1945, Zbornik sjećanja, knj. 2, Zagreb, GK SSRNH, IHRPH, Školska knjiga, 1982, 303-307.
1127. Radujkov, Zora, *Sećanja lekara - zatočenika o životu i radu u logoru Jasenovac*, "Medicinski pregled", Časopis Srpskog lekarskog društva, Podružnice za Vojvodinu, Novi Sad, god. XV, 1962, od br. 1.
1128. Radusinović, Milorad P., *Ćiril Petešić, Katoličko svećenstvo u NOB-i*, Istorija 20. veka, (Kritike i prikazi), br. 1-2/1984.
1129. Radusinović, Milorad P., *Veljko Đ. Đurić, Ustaše i pravoslavlje*, Istorija 20. veka, (Kritike i prikazi), br. 1-2/1990.
1130. Radusinović, Milorad P., *Mirko Peršen, Ustaški logori*, Istorija 20. veka, (Kritike i prikazi), br. 1-2/1991.
1131. Radusinović, Milorad, *Vladimir Dedijer i Antun Miletić, Genocid nad Muslimanima 1941-1945*, Istorija 20. veka, (Kritike i prikazi), br. 1-2/1991.
1132. Rađenović-Pavković, Draga, *Pakao kakav ljudski rod ne pamti*, Neugasla sjećanja, Jasenovac, Spomen područje, 1978, 62-65.
1133. Rajčević, Dane, *Jadovno - logor smrti*, Ustanak je planuo, 2, Gospić, Ličke novine, 1971.
1134. Rajčević, Dane, *Nada Dimić*, Lika u NOB-u 1942, Beograd, VIZ, 1971.
1135. Rajčević, Dane, *Ustaški genocid u Divoselu (Lika)*, Genocid nad Srbima u II svetskom ratu, Beograd, Muzej žrtava genocida i SKZ, 1995, 203-206.
1136. Rajković, Mato, *510 dana NDH*, Feljton, "Vjesnik", januar - mart 1975.
1137. Rajković, Mate, *Sasječeni Bič božji*, "Vjesnik u srijedu", 7.5.1969.
1138. Rakić, M., *Kula gorkih uspomena*, "Oslobođenje", 17.5.1979.

1139. Rantaša, Anton, *Jasenovac*, Nova pot, glasilo cirilometodijskega društva katoliških duhovnikov LRS, letnik II, Ljubljana, maj 1950, št. 4-5, str. 121-127. i julij 1950. št. 6,7. in 8. str. 158-164. (nastavak članka u br. 6-8, str. 158-164. ima naslov: *Strahote u Jasenovcu*).
1140. Rapajić, Stevan i Hrnjak, Dušan, *Neki podaci o naprednoj omladini kotara Korenica prije rata i njenom učešću u NOB-u*, Kotar Korenica i kotar Udbina u NOR-u i socijalističkoj izgradnji, Zbornik 10, Karlovac, Historijski arhiv, 1979, 786-793.
1141. Rasulović, Salih, *Ni danas mi mnogo toga nije jasno*, "Poruke", 1 (6), 15.4.1973; Riječi koje nisu zaklane, 2, Jasenovac, Spomen područje, 1975, 64-67.
1142. Ravlić, Aleksandar, *Otkriće sestre Monike*, "Večernji list" (Zagreb), 2.2.1986.
1143. Ravlić, Slaven, *Kronologija političkih događaja u NDH 1941-1945*, Tko je tko u NDH, Zagreb, Minerva, 1997, 439-446.
1144. Razbornik, Pepca, *Spomini na Jasenovac in Staro Gradiško*, Spomini Slovencev na Jasenovac, Staro Gradiško in Lepoglavo, Šentjur, 1998, 43-67.
1145. Razbornik, Pepca, *Taborišče Jasenovac*, Spomini Slovencev na Jasenovac, Staro Gradiško in Lepoglavo, Šentjur, 1998, 28-42.
1146. *Rebac Remzija*, *Poznati komunisti - žrtve u logoru*, "Poruke", 1 (13), 22.4.1980.
1147. Redžepović, Safija, *Žene bosanskodubičkog sreza u NOB*, Žene BiH u NOB, Sarajevo, Svjetlost, 1977, 103-110.
1148. Riboli, Josip, *Da se ne zaboravi*, "Hrvatska riječ", XII/1956, br. 26.
1149. Riffer, Milko, *Idemo u crkvu*, "Poruke", 4 (5), 29.11.1972; Riječi koje nisu zaklane, 1, Jasenovac, Spomen područje, 1973, 42-44.
1150. Riffer, Milko, *Logor III - C*, "Poruke", 2 (3), 21.6.1971.
1151. Riffer, Milko, (Nikola Nikolić, Drago Čolaković), *Svedoci užasa, Odlomci*, "Radnik", II/1951, br. 56.
1152. Rikanović, Ilija, *Rad KP na organiziranju ustanka u Požeškoj kotlini*, Požeška kotlina u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941-1945, Zbornik, Slavonski Brod, CDISB, 1984, 15-46.
1153. Ristić, Mile, *Juriš prema slobodi*, "Poruke", 1 (2), 1.4.1971.
1154. Roganović, Zora, ... et.al., *Mostači kod Trebinja u ustanku 1941. i 1842. godine*, Zbornik sjećanja, Radnički pokret, NOR i socijalistička revolucija na području Trebinja, br. 1, knj. 1, Trebinje, Zavičajni muzej, 1984, 325-330.
1155. Roksandić, Drago, *Dug tradiciji*, "Naše teme" (Zagreb), 9/1986, 1317-1320.
1156. Roksandić, Đuro, *Ustaški zločini u glinskom kotaru od 1941. do 1945*, Glina - glinski kraj kroz stoljeća, Glina, Skupština općine, 1988, 283-303.
1157. Romano, Jaša, *Farmaceuti Jevreji žrtve fašizma i poginuli u NOR-u*, Jevrejski almanah 1968-1970, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1971, 168-174.

1158. Romano, Jaša, *Jevreji u logoru na Rabu i njihovo uključivanje u NOR*, Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja br. 2, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1973.
1159. Romano, Jaša, *Jevreji zdravstveni radnici Jugoslavije 1941-1945, Žrtve fašističkog terora i učesnici u narodnooslobodilačkom ratu*, Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja br. 2, (Studije i građa o učešću Jevreja u narodnooslobodilačkom ratu), Beograd, 1973.
1160. Romano, Jaša, *Prilog izučavanju zločina okupatora i njihovih slugu nad ranjenicima i sanitetskim osobljem NOV i POJ u toku NOR-a*, Vojnoistorijski glasnik, 1/1980, 125-160.
1161. Romano, Jaša, *Veterinari Jevreji - žrtve fašizma i učesnici NOR-a*, Jevrejski almanah 1968-1970, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1971, 148-167.
1162. Romano, Jaša i Kadelburg, Lavoslav, *The Third Reich: initiator, organizer and executant of anti-jewish measures and genocide in Yugoslavia*, The Third Reich and Yugoslavia 1933-1945, Beograd, Institut za suvremenu istoriju i Narodna knjiga, 1977, 670-690.
1163. Romano, Moric S., *Sjećanja*, Sećanja Jevreja na logor Jasenovac, 2. izdanje, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1985, 69-73.
1164. Romčević, Bogdanka, *Ljudski gubici na području kotara Vojnić 1941-1945*, Kotar Vojnić u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji, Karlovac, Historijski arhiv, 1989, 1107-1361.
1165. Rubčić, Nikola, *Četiri mjeseca u ilegalnom Zagrebu, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB*, knj. 5, Beograd, VIZ, 1975, 250-282.
1166. Rubčić, Nikola, *Zapisi i sjećanja*, Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka, Karlovac, Historijski arhiv, 1971, 701-739.
1167. Rubčić, Ruža, *Djeca u logoru*, Otpor u žicama, 1, Beograd, VIZ, 1969, 556-561.
1168. Rubčić, Ruža, *Ne zaboravimo*, "Žena u borbi", III/1945, br. 16-17, 22-23. Reprint.
1169. Rubčić, Ruža, *Zločini u ženskom logoru Stara Gradiška*, "Borba", 3.5.1945, I, 130.
1170. Rubčić, Ruža, *Ženski logor Stara Gradiška*, Koncentracioni logor - Dokumenti ustaškog terora, "Vjesnik" JNOFH, 1944, Reprint, Jasenovac, Spomen područje, s.a., 101-114.
1171. Rubčić, Ruža, *Ženski logor Stara Gradiška*, "Vjesnik", 23-25.5. 1945.
1172. Ručnov, Marko, *Novi prilozi za hroniku Jasenovca: Dubičke krečane*, "Duga" (Beograd), br. 449, 10.5.1991, 89-92.
1173. Rukavina, Fabijan, *Djelovanje KPJ u muškom logoru Stare Gradiške*, "Poruke", 1 (21), 15.4.1986.
1174. Rukavina, Fabijan, *KP u logoru*, Otpor u žicama, 1, Beograd, VIZ, 1969, 546-552.

1175. Rybar, Miloš, *Kako je Himler aretirao dva slovenska župnika*, Spomini Slovencev na Jasenovac, Staro Gradiško in Lepoglavo, Šentjur, 1998, 233-235.
1176. Sablić, Maksim, *Tri godine u gradu mrtvih*, Riječi koje nisu zaklane, 1, Jasenovac, Spomen područje, 1973, 94-104.
1177. Salamon, Nada, *I u najsirovijim uvjetima - efikasan politički rad na liniji KPJ*, Riječi koje nisu zaklane, 4, Jasenovac, Spomen područje, 1983, 15-21.
1178. Salamon, Nada, *Jedna stara oštećena bilježnica*, "Oko" (Zagreb), 31.7.-14.8.1986.
1179. Salamon, Nada, *Politički rad na liniji KPJ u ženskom logoru Jasenovac*, "Poruke", 1 (13), 22.4.1980.
1180. Sarač, Derviš, *Zalogaj kruha dan života*, Riječi koje nisu zaklane, 1, Jasenovac, Spomen područje, 1973, 19-27.
1181. Saračević, S., *Prozivka nakon dvadeset godina*, "Vjesnik u srijedu", 10.10.1965.
1182. Saratlić, R., *O strahotama logora*, "Politika", 19.3.1986.
1183. Savić, Vlada i Kovačević, Neda, *Od Jasenovca do Polarnog kruga*, "Glas komuna", IX/1966, br. 388-389.
1184. *Savjetovanje Komunističke partije Jugoslavije*, "Proleter", organ CK KPJ, god. XVI, mart - april - maj 1941, br. 3-4-5, 1-8.
1185. *Sedam ustaških koljača pred sudom nakon 12 godina*, "Vjesnik u srijedu" (Zagreb), 10.6.1953.
1186. Sedlar, Branko, *Ustaški teror na općini Josipdol 1941. godine*, Plašćanska dolina i okolica u NOR-u, Zbornik 7, Karlovac, Historijski arhiv, 1976, 111-119.
1187. Seferović, M., *Juriš iz ćelije smrti*, "Mladost" X/1966, br. 494; "Narodna armija" XX/1956, br. 902; "Oslobođenje", XII/1957, br. 3408, 4.7.1957.
1188. Seferović, Nusret, *Mostar u NOP-u, fragmenti*, Hercegovina u NOB, Beograd, Vojno delo, 1961, 142-175.
1189. Sekulić, Mitar, *Arhivska dokumenta o ustaškom genocidu u Sremu 1942. godine - Akcija Viktora Tomića, sa prikazom izložbe*, Arhivski anali, časopis Društva arhivskih radnika Vojvodine, Novi Sad, god. 2, br. 2, 1993, 7-141.
1190. Selman, Jusuf, *Pet revolucionarnih likova Banjaluke (Žene komunisti Banja Luke u zatvorima i pred isljednicima klasnog neprijatelja)*, Žene BiH u NOB 1941-1945. godine, Sarajevo, Svjetlost, 1977, 365-373.
1191. Serdar-Sabolić, Štefica, *Logor Stara Gradiška 1942. godine*, "Brodski list", 6. i 13.8.1982.
1192. Serdar-Sabolić, Štefica, *Prilog diskusiji na Okruglom stolu "Jasenovac 1986"*, Okrugli stol "Jasenovac 1986", Jasenovac, Spomen područje, s.a., 297-301.
1193. Serdar-Sabolić, Štefica, *Sjećanje na ilegalni rad u Gospiću (august - oktobar 1941. godine)*, Kotar Gospić i kotar Perušić u narodnooslobodilačkom ratu 1941-1945, Karlovac, Historijski arhiv, 1989, 159-168.

1194. Serdar-Sabolić, Štefica, *Umjesto slova nad neznanom rakom*, Neugasla sjećanja, Jasenovac, Spomen područje, 1978, 84-87.
1195. Shelak, Menachem, *Genocide in Satellite Croatia during the Second World War, A mosaic of victims: non-Jews persecuted and murdered by the Nazis*, Edited by Michael Berenbaum, New York University Press, New York and London, 1990, 74-79.
1196. Sijarić, Ćamil, *Među prvima u oslobođenom logoru*, "Poruke", 2 (18), 12.9.1983.
1197. Sijarić, Ćamil, *Pičilijeva peć*, Poema, "Poruke", 1 (22), 4.7.1988; "Glas", Banja Luka, 1946.
1198. Sijarić, Ćamil, *U Jasenovcu odmah poslije oslobođenja*, "Glas" (Banja Luka), XXIV/1966, br. 1102.
1199. Simić, Sima, *Uloga nadbiskupa Stepinca oko NDH*, Feljton, "Intervju" od br. 213/1989.
1200. Simić, Stevo N. - Male i Ljubičić, Stevan T., *Općina Obrovac u NOB-i*, Zbornik IHRPD, sv. 4, Split, IHRPD, 1978.
1201. Simić, Stojan, *Jošavka prvih dana ustanka*, Srednja Bosna u NOB, knj. 1, Beograd, VIZ, 1976, 728-729.
1202. Simić, Zvonko, *Dođi, vidi i nezaboravi*, "NIN", br. 1607, 18.10.1981.
1203. Simončić, Štefan, *Spomin na očeta Franca Simončića*, Spomini Slovencev na Jasenovac, Staro Gradiško in Lepoglavo, Šentjur, 1998, 245-246.
1204. Singer, Hinko, *Već 1941. u Jasenovcu*, Riječi koje nisu zaklane, 3, Jasenovac, Spomen područje, 1977, 43-57.
1205. Sirotković, Hodimir, *Stvaranje Federalne hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi*, Časopis za suvremenu povijest, III/1971/2-3, 15-36.
1206. Sirovina, Živko, *Djeca - ustaški zarobljenici*, Kozara u NOR, 4, Beograd, VIZ, 1978, 337-380.
1207. *Sjećanja na likvidaciju logora 1945*, "Poruke", 1 (21), 15.4.1986.
1208. *Sjećanje veterinara Zorka Goluba na trinaest dana boravka u logoru Jasenovac 1942. godine*, Priredila: Mira Kolar-Dimitrijević, Časopis za suvremenu povijest, 2/1983. (Građa), 155-176.
1209. S. K., *Odakle "U" na naučnom skupu*, "Intervju", br. 221, 24.11.1989.
1210. Skoko, Savo, *Crna hronika bratoubilačkog iskopa*, Feljton, "Duga", 1988.
1211. Skoko, Savo, *Neistine i podvale u knjizi Franje Tuđmana "Bespuća povijesne zbiljnosti"*, Sistem neistina o zločinima genocida 1991-1993. godine, Beograd, SANU, 1994, 65-102.
1212. Skoko, Savo, *Zločini genocida Nezavisne Države Hrvatske u Hercegovini tokom 1941*, Genocid nad Srbima u II svetskom ratu, Beograd, Muzej žrtava genocida i SKZ, 1995, 262-283.

1213. Skoko, Savo i Grahovac, Milan, *Junski ustanak*, Hercegovina u NOB, knj. 2, Beograd, VINC, 1986, 409-439.
1214. Slabić, Refik, *Žive heroji Jasenovca*, Feljton, "Zadrugar", 25.12.1976-1.1.1977.
1215. *Slovenci v Jasenovcu, Stari Gradiški in Lepoglavi 1941-1945*, Spomini Slovencev na Jasenovac, Staro Gradiško in Lepoglavo, Šentjur, 1998, 294-301.
1216. S. V., *Protiv zaborava*, "Novosti", 19.3.1986.
1217. Smreka, Jelka, *Spomen muzej "Kula" Stara Gradiška*, "Poruke", 1 (22), 4.7.1988.
1218. Sobolevski, Mihael, *Konzultirati dopunske izvore*, "Naše teme", (Zagreb), br. 9/1986, 1281-1287.
1219. Sobolevski, Mihael, *Prešućena istina - žrtve rata na području bivše Jugoslavije 1941-1945. prema popisu iz 1964. god.*, Časopis za suvremenu povijest, (Zagreb), 25 (2-3)/1993, str. 87-114.
1220. Sobolevski, Mihael, *Prilog metodologiji istraživanja stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku drugog svjetskog rata*, Časopis za suvremenu povijest, 24 (1)/1992, 177-202.
1221. Sobolevski, Mihael, *Prilog metodologiji istraživanja stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku drugog svjetskog rata*, "Erazmus" (Zagreb), br. 4/1993.
1222. Sobolevski, Mihael, *Ustanak na dijelu kotara Ogulin 1941. i početkom 1942. godine*, Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka, Karlovac, Historijski arhiv, 1971, 909-936.
1223. Sobolevski, Mihael, *Židovi u kompleksu Koncentracionog logora Jasenovac*, Antisemitizam, holokaust, antifašizam, Zagreb, Židovska općina, 1996, 104-119.
1224. Spasovski, Milena; Kicošev, Saša i Živković, Dragica, *Broj i teritorijalni razmeštaj Srba i Crnogoraca u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji posle Drugog svjetskog rata*, Etnički sastav stanovništva Srbije i Crne Gore i Srbi u SFR Jugoslaviji, Edicija: Etnički prostor Srba, knj. 1, Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet, Beograd, Stručna knjiga, 1993, 285-326.
1225. *Spisak zatočenika Koncentracionog logora "Jasenovac" u odelenju Kožare IV u periodu 1941-1945*, (164 imena), Iz ropstva u slobodu, Izraelsko udruženje učesnika savezničkih vojsaka drugog svjetskog rata (jug. grupa), april 1981, Štamparija Technosdor Ltd.. s.l., 134-138.
1226. *Spomen područje Jasenovac*, Novska, Beograd, Poslovna politika, s.a., 47-48.
1227. Sremac, Zlatan, *Ilegalna partizanska dječja bolnica na Perjavici u Zagrebu*, Četrdeset godina, 7, Beograd, Kultura, 1961, 448-450; Ratna sjećanja, 3, 448-453; M. Ašanin, Na sudbonosnom raskršću, Zagreb, 1962, 201-204; J. Petričević, Tajni front, "Večernji list", 2.3.1970; Zagreb 1941-1945, Zbornik, 1, Zagreb, Spektar, 1972, 337-338.
1228. Stajić, Aleksandar i Papo, Jakov, *Ubistva i drugi zločini izvršeni nad Jevrejima u Bosni i Hercegovini u toku neprijateljske okupacije*, Spomenica 400 godina od

- dolaska Jevreja u BiH 1560-1960, Sarajevo, Odbor za proslavu 400. godišnjice dolaska Jevreja u BiH, s.a., 205-247.
1229. Stanisavljević, Đuro, *Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941-1942. godine*, Istorija XX veka, 4/1962.
1230. Stanisavljević, Đuro, *Ustanak naroda Like 1941*, Istorijski glasnik, 1-4/1961.
1231. Stanišić, Mihailo, *Građanski političari o genocidu nad Srbima 1941-1945*, "Politika Svet" - Exclusive, br. 1, april 1990, 34-41.
1232. Stanišić, Mihailo, *Građanski političari o genocidu nad Srbima 1941-1945*, (sa kartom stratišta: Banija, Lika, Kordun), Catena mundi, II, Beograd - Kraljevo, 1992, 212-223.
1233. Stanivuković, Pero, *Jasenovački "Deveti krug"*, Feljton, "Večernje novosti", april, 1985.
1234. Stanivuković, Pero, *Kako je trgovac Dušan Šubajković živ i zdrav izašao iz jasenovačkog logora smrti*, "Novosti" (Beograd), 9-11. maj 1989.
1235. Stanivuković, Pero, *Pakao jednog logora - Jasenovac*, Feljton, (1-4), "Duga". 1982.
1236. Stanković, Đorđe, *Egzodus Srba "Zlatne doline"*, *Istorijske dimenzije genocida (I, II)*, Đorđe Stanković, Izazov nove istorije, Beograd, knj. 1, VINC, 1992, 19-93 (I), knj. 2, NIU Vojska, 1994, 9-170 (II).
1237. Stanković, Đorđe, *Izum Nemaca - logor za srpsku decu*, "Intervju", 16.4.1993, 3-5. I u: Đorđe Stanković, Izazov nove istorije, knj. 2, Beograd, NIU Vojska, 1994, 173-177.
1238. Stanković, Đorđe, *Koncentracioni logor Pleternica*, Veleizdajnički proces u Banjaluci 1916, Banja Luka, 1987; i u: "Epoha", 28.1.1992, 26-29; i: Đorđe Stanković, Izazov nove istorije, knj. 1, Beograd, VINC, 1992, 57-75.
1239. Stanojević, Momčilo, *Dokumenti iz pakla*, "Vjesnik - Panorama subotom", 1986.
1240. *Stara Gradiška bila je logor smrti*, "Borba", 26.4.1945.
1241. Steinberg, Jonathan, *Types of Genocide? Croats, Serbs and Jews, 1941-5*, The Final Solution, Orgins and implementation, Ed. by David Cesaroni, London - New York, 1994.
1242. Stijačić, Emilija, *I-3, Žene BiH u NOB 1941-1945. godine*, Sarajevo, Svjetlost, 1977, 678-681.
1243. Stijačić-Petrović, Emilija, *U kapi vode nebo, Žene BiH u NOB*, Sarajevo, Svjetlost, 1977, 476-478.
1244. Stipetić, Vladimir, *Jedno stoljeće u brojčanom razvoju stanovništva na današnjem području Jugoslavije*, "Forum", XII, 1973, 12.
1245. Stipetić, Vladimir, *Predgovor*, M. Korenčić, Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971, Zagreb, Djela JAZU, 1979, XXII.
1246. Stišćak, Antun, *Logorska pisma govore o istini jednog vremena*, Muzejski vjesnik, br. 9, glasilo muzeja sjeverozapadne Hrvatske, Koprivnica, 1986, 28-29.

1247. Stišćak, Antun, *Pisma logorašu*, Muzejski vjesnik, br. 129, glasilo muzeja sjeverozapadne Hrvatske, Bjelovar, 1989, 69-70.
1248. Stjepanović, Risto, *Ona mala kosica plava*, "Oslobođenje", XXII/1986, br. 6494.
1249. *Stjepan Sekulić Jucko*, "Brodski list", XVII/1964, br. 7.
1250. Stojaković, Slavko, *Bekstva u slobodu*, Feljton, "Politika ekspres", maj - juni 1974.
1251. Stojanović, Petar, *Priča sa fotografije*, "Politika" (Beograd), 13.1.1961, XVIII, 16988.
1252. Stojanović, Nikola, *O knjizi i sudbinama*, (Predgovor), Ratko Ogrizović, Od Jasenovca do Polarnog kruga, Sarajevo, Zadrugar, 1989.
1253. Stopić-Gledić, Mara, *Ustaški zločini u općini Borić, 1941-1942*. U svedočenjima učesnika NOB, knj. 2, Beograd, VIZ, 1975, 473-486.
1254. *Strahovita smrt tisuća zatvorenika u logorima Gradiške i Jasenovca*, "Vjesnik", 15.5.1945
1255. *Strašna zverstva ustaša u logoru Stara Gradiška*, "Borba", 6.5.1945.
1256. *Stravični srpski zločini nad Hrvatima u selu Zrinu*, "Zrin", god. IV, lipanj 1995, br. 2, str. 5-12.
1257. Strčić, Petar, *O konclogorima u tzv. NDH, Primjer: Jasenovac*, "Naše teme" (Zagreb), 9/1986, 1263-1280.
1258. Strecha, M., *Katolički kongres 1900*, "Naše teme" 9/1989.
1259. Studen, Dragan, *Napad na ustaško uporište Zrin*, Sedma banijska divizija, Beograd, VIZ, 1967.
1260. Stulić-Ptiček, Božena, *U nama nije ubijeno ljudsko dostojanstvo*, Neugasla sjećanja, Jasenovac, Spomen područje, 1978, 10-16.
1261. Subašić, Mujo, *Bio sam dvaput na Poniru*, Srednja Bosna u NOB, knj. 3, Banjaluka, 1981, 187-189.
1262. Sundhaussen, Holm, *Jugoslawien, Dimension des Völkermords, Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*, hrsg. von Wolfgang Benz, München, 1991, 312-330.
1263. Sundhaussen, Holm, *Obaveštajna službe i policijski aparat Hajnriha Himlera u "Nezavisnoj Državi Hrvatskoj" 1941-1945*, Vojnoistorijski glasnik, 3/1972, 89-113.
1264. Sušec, Josip, *Šesnaest skojevaca*, Riječi koje nisu zaklane, 3, Jasenovac, Spomen područje, 1977, 58-63.
1265. Sušić, Derviš, *Parergon*, Feljton, "Oslobođenje", 1979.
1266. *Svedočanstvo o paklu*, "Politika Svet", br. 126, 18.3.1987.
1267. Šain, Vukosava, *Zidovi zeleni od vlage*, "Poruke", 1 (19), 15.6.1984.
1268. Šalji, D., *Jasenovac - logor smrti*, "Za pobjedu", list I proleterskog korpusa, II/1945, br. 22.

1269. Šanjek, Franjo, *Predgovor*, (Ljubica Štefan) Tomislav Vuković i Edo Bojović, Pregled srpskog antisemitizma, Zagreb, Alati, 1992, 3-6.
1270. Šarenac, Darko, *Juriš u život ili smrt*, "Duga", 20.4.1968.
1271. Šašić, Jefto, *Izvori o genocidu i borbi protiv falsifikatora žrtve Koncentracionog logora Jasenovac*, Okrugli stol "Jasenovac 1986", Jasenovac, Spomen područje, s.a., 137-144.
1272. Šašić, Jefto, *Nema više stvarne Jugoslavije*, Jasenovac - sistem ustaških logora smrti, Beograd, Muzej žrtava genocida i Stručna knjiga, 1997, 212-216.
1273. Šašić, Jefto, *Politički i vojnički protivnik NOP-a proljeća 1942. i njegov pohod na Gradinu*, Novogradiški zbornik, 1, Nova Gradiška, Narodno sveučilište, "M. A. Reljković", 1986, 79-98.
1274. Šašić, Jefto, *Porijeklo i bit fašističkog genocida na tlu Jugoslavije*, "Socijalizam", 12/1985, 1717-1726.
1275. Šašić, Jefto, *Predgovor*, Antun Miletić, Koncentracioni logor Jasenovac, Dokumenta, 1, Beograd, Narodna knjiga i Jasenovac, Spomen područje, 1986, 7-14.
1276. Šašić, Jefto, *Pregled istraživanja genocida u Jasenovcu*, "Naše teme" (Zagreb), 9/1986, 1288-1296.
1277. Šašić, Jefto, *Priroda fašizma i žrtve Koncentracionog logora Jasenovac*, Okrugli stol 21. travnja 1984, Jasenovac, Spomen područje, 1985, 78-84.
1278. Šaunik, Tomaž J., *Duhovi iz taborišča*, "Mladina", št. 16, 19.4.1999, 38-40.
1279. Šćukanac, Dragutin, *Teror okupatora i kvislinga u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i hrvatsko stanovništvo*, Putovima revolucije, Zagreb, I/1963, br. 1-2, 419-426.
1280. Šelah, Menahem, *Sudbina jevrejskih izbeglica na otoku Rabu*, Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja br. 7, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1997, 190-197.
1281. Šen, Arnold, *Sjećanja*, Sjećanja Jevreja na logor Jasenovac, 2. izdanje, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1985, 246-248.
1282. Šepak-Kartofil, Đurđa, *Trčecim korakom za Jasenovac*, "Poruke", 1 (19), 15.6.1984.
1283. Šepak, Stevo, *Od Mačeka sam prešao komunistima*, Riječi koje nisu zaklane, 3, Jasenovac, Spomen područje, 1977, 12-15.
1284. Šeparović, Zvonimir, *Pomoć i zaštita žrtve*, Okrugli stol "Jasenovac 1986", Jasenovac, Spomen područje, s.a., 125-131.
1285. Šidak, Jaroslav, *Sveučilište u vrijeme rata i okupacije od 1941. do 1945.* Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu, knj. 1, Zagreb, 1969, 173-184.
1286. Šifter, Vanek, *Romi u Sloveniji 1941-1945*, "Naše teme", 7-8/1984, 1324-1334.
1287. Šifter, Vanek, *Romi u Sloveniji - s posebnim osvrtom na njihov položaj u Prekomurju*, Simpozij: Život i običaji Roma u našoj zemlji, Beograd, SANU, 13-16.10.1976.

1288. Šimić, Martin i Jakšić, Mato, *Od Jasenovca do Handelskeja i slobode, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOR*, Beograd, VIZ, 1975, knj. 24, 559-604.
1289. Šimić, Stjepan, *Antun Miletić, Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945, Dokumenta, I-II, "Naše teme"* (Osvrti, recenzije, prikazi), br. 9/1986, 1465-1466.
1290. Šink, Smilja, *Umjetnici Jevreji Bosne i Hercegovine*, Katalog izložbe, Sarajevo, Radnički univerzitet "Đuro Đaković", oktobar 1966.
1291. Šinko, Ervin, *Dječji dom u Jastrebarskom*, "Vjesnik" (Zagreb), 12. i 13.7.1946.
1292. Šitin, Nikola, *Prozvana je i Jelena*, "Poruke", 1 (16), 4.7.1982.
1293. Škrel, France, *Nacistične deportacije Slovencev v leto 1941*, Zgodovinski časopis, VI-VII, 1952-1953, 768-797.
1294. Škratić, Dragutin, *Stradanja logorskog komiteta*, "Omladinski borac", 19.7.1945.
1295. Šoškić, Uroš, *Desno od stvarnosti i istine*, "Vjesnik", 13.1.1986.
1296. Šoštarić, Danica, *Ćelija broj 18 pružala je jeziv prizor*, Neugasla sjećanja, Jasenovac, Spomen područje, 1978, 82-83.
1297. Špicar, Fric, *Kazivanje partizanskih liječnika*, "Žena", 44/1986.
1298. Štakor, Petar, *Nikola Štakor, zamjenik komandira 1. čete 1. bataljona 15. kordunaške brigade*, Kotar Vojnić u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji, Karlovac, Historijski arhiv, 1989, 1074-1075.
1299. Štefančić, D. i Klobučar, S., *Ustaški teror u Glini 1941. godine*, Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941, Zbornik, Sisak, 1974.
1300. Šteković, Milivoj, *Na Crnom vrhu 30. oktobra 1941*, Srednja Bosna u NOB, knj. 2, Banjaluka, 1980, 508-509.
1301. Šumonja, Miloš, *Proboj neprijateljskog obruča na Petrovoj gori maja 1942*, Kotar Vojnić u NOR i socijalističkoj revoluciji, Karlovac, Historijski arhiv, 1989, 266-278.
1302. Švarc, Božo, *Sjećanja, Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, 2. izdanje, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1985, 251-254.
1303. Švarc, Božo, *Put do slobode, Sećanje na bekstvo iz koncentracionih logora*, Jevrejski almanah 1965-1966, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1967, 201-204.
1304. Švob, Tvrtko, *Sličice iz ustaških zatvora*, Zagreb 1941-1945, knj. I, Zagreb, Spektar, 1972, 333-336.
1305. Tanasić, Dragan, *Pakao bolesnog uma*, "Intervju", 31.1.1986.
1306. Tarandek-Bobinac, Marije, *Preko zatvora i logora u partizane*, Neugasla sjećanja, Jasenovac, Spomen područje, 1978, 17-22.
1307. Tasić, Dragoljub, *Uvod*, Konačni popis stanovništva Jugoslavije 15.3.1948, knj. 1, str. XLVIII - XLIX, Beograd, 1951.

1308. Terzić, Ale, *Partijska organizacija u Bosanskoj Krupi do rata*, Podgrmeč u NOB, knj. 1, Beograd, 1972, 298-301.
1309. Tešanović, Mile, *A sutra smo našli samo sviter*, Da se ne zaboravi, Sarajevo, "Veselin Masleša", 1961, 115-118.
1310. Tešić, Ljubomir, *Svedoci govore: Pakao na zemlji*, "4. jul", 23.4.1986.
1311. Tkalec, Zvonko, *Stara Gradiška*, Knjiga borbe i oslobođenja 1941-1945, Zagreb, Prosvjeta, 1951, 187-190.
1312. Tkalec, Zvonko, *Stara Gradiška*, Koncentracioni logor - Dokumenti ustaškog terora, "Vjesnik" JNOFH, 1944, Reprint, Jasenovac, Spomen područje, s.a., 55-81.
1313. Tkalec, Zvonko, *Stara Gradiška*, "Vjesnik", 17-19.5.1945.
1314. Tkalec, Zvonko, *U zakovanoj ćeliji*, Otpor u žicama, 1, Beograd, VIZ, 1969, 564-566.
1315. *Tko je tko u NDH, 1000 ličnosti Nezavisne Države Hrvatske*, Specijalni prilog "Globusa" na 16 strana, 4 nastavka, delovi leksikona "Tko je tko u NDH", "Globus (Zagreb)", od 10.11.1995.
1316. *Tko zapravo sije mržnju*, "Vjesnik", 26.10.1975.
1317. Todorović, Mica, *Razgovor sa saradnicima lista "Crvena zvezda", O uspomnama iz logora Gradišćke 1941*, "Crvena zvezda", VI/1956, br. 225, 14.8.1956.
1318. Todorović, Pero, *Prve oružane akcije u okolini Kaknja*, Istočna Bosna u NOB 1941-1945, knj. 1, Beograd, VIZ, 1971, 139-141.
1319. Tomanović-Jevremov, M. Ana i Mlakar, Emilija, *V Jasenovcu so ubili našega očeta in našega strica*, Spomini Slovencev na Jasenovac, Staro Gradiško in Lepoglavo, Šentjur, 1998, 291-292.
1320. Tomašević, Radovan, *Poruke Jasenovca*, Feljton, (1-3), "TV Novosti", 1983.
1321. Tomičić, Zlatko, *Fragmenti o narodnom heroju Stjepanu Sekuliću - Jucku*, "Naprijed", IX/1952, br. 52; "Vidici", 1953, br. 3, 87-88.
1322. Tomičić, Zlatko, *S. Sekulić - Jucko, (Odlomak)*, "Brodski list", IX/1956, br. 45.
1323. Tomičić, Zlatko, *Stjepan Sekulić - Jucko*, Jači od smrti, Zagreb, Lykos, 1961, 219-233.
1324. Tomljanović, I., *Ozbiljne kritike Enciklopediji*, "Borba", 13.3.1981.
1325. Topčić, Zaim, *Prilog diskusiji na Okruglom stolu "Jasenovac 1986"*, Okrugli stol "Jasenovac 1986", Jasenovac, Spomen područje, s.a., 309-313.
1326. Topčić, Zaim, *Šetnja fra Ferde Bucala*, Da se ne zaboravi, Sarajevo, "Veselin Masleša", 1961, 119-123.
1327. Topčić, Zaim, *U Jasenovcu su zločinci ubili i poznate mlade književnike*, Sarajevo u revoluciji, 4, Sarajevo, Istorijski arhiv, 1981, 565-574.
1328. Topić, Milovan, *O nekim događajima u kotaru Slunj u prvoj polovini 1942. godine, s težištem na općine: Rakovica, Drežnik-grad i Tržačka Raštela*, Kotar Slunj i kotar

- Veljun u NOR-u i socijalističkoj izgradnji, Karlovac, Historijski arhiv, 1988, 166-172.
1329. Toroman, Dušan, *Pokolj u crkvi u Drakseniću*, Kozara u NOR, knj. 1, Beograd, 1971.
1330. *Tragedija hrvatskog sela Zrin*, "Danica", br. 43/23, 10, 1963; "Zrin", god. II, rujan 1993, br. 5, str. 14-15,
1331. *Tragom dokumenata o ratnom stradanju djece s Kozare*, (grupa autora), Feljton, 1-3, "Večernji list", 28-30.1.1986.
1332. Tratnik, Zoran, *Franc in Angela Tratnik, žrtvi Jasenovca*, Spomini Slovencev na Jasenovac, Staro Gradiško in Lepoglavo, Šentjur, 1998, 289.
1333. Travica, Đorđe, *Ljudski gubici na području općine Duga Resa tokom NOR-a*, Duga Resa, Radovi iz dalje prošlosti, NOB-e i socijalističke izgradnje, Karlovac, Historijski arhiv, 1986, 1049-1131.
1334. Trbojević, Mane, *Narodni heroj Marko Končar Bura*, "Srpska riječ", II/1952, br. 11, 4.
1335. Treven-Vulelija, Stanka, *Spominsko područje Jasenovac*, "Listi" (Jesenice), V, 22.5.1975, št. 20, str. 16.
1336. Trifković, Dragiša, *Prve žrtve okupatorsko ustaškog režima*, Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji, Tuzla, 1979, 760-766.
1337. Trifković, Srđa, *Croatia's Final Solution and the Axis*, The Serbs in World War II, Sydney, Australia, Masquarie University, 1991, 85-102.
1338. Trivić, Dušan, *Moj prijatelj se objesio*, Riječi koje nisu zaklane, 1, Jasenovac, Spomen područje, 1973, 67-69.
1339. Trivunčić, Milica, *Da, ovo su istine*, Riječi koje nisu zaklane, 1, Jasenovac, Spomen područje, 1973, 39-41.
1340. Trivunčić, Radovan, *Prilog diskusiji na Okruglom stolu "Jasenovac 1986"*, Okrugli stol "Jasenovac 1986", Jasenovac, Spomen područje, s.a., 291-295.
1341. Trivunčić, Radovan, *Traganje za istinama o KCL Jasenovac*, Okrugli stol 21. travanj 1984, Jasenovac, Spomen područje, 1985, 40-45.
1342. Tubić, Velimir, *U Slavoniju i nazad*, Kozara u NOR, 3, Beograd, VIZ, 1971, 705-709.
1343. Tuco, Petar, *Genocid nad Srbima u II svjetskom ratu*, Genocid nad Srbima u II svjetskom ratu, Beograd, Muzej žrtava genocida i SKZ, 1995, 450-456.
1344. Turk, J., *Sava otkriva stare zločine*, "Nedeljni Dnevnik", XXX, 30.8.1981, str. 8.
1345. Turković, Ružica, *Narodna pomoć*, Ustanak naroda Jugoslavije 1941, 1, Zagreb, 1962, 384-391.
1346. Turković, Ružica, *Narodna pomoć*, Zagreb 1941-1945, Zbornik sjećanja, 2, Zagreb, 1982, 273-277.

1347. *Tvornica smrti*, "Večernji list", III/1961, br. 571-582.
1348. Udijer, Ferdo, *1095 dana zatočeništva*, "Karlovački tjednik", 13.6.1956.
1349. Udijer, Ferdo, *Sjećanje na logor smrti - Jasenovac*, "Karlovački tjednik", IV/1956, br. 28-29.
1350. Udijer, Marija, *Ni Stane nije bilo*, "Karlovački tjednik", VII/1959, br. 10.
1351. Uglješić, Vera, (rođ. Estera Papo), *Sjećanja*, Zoran Vasiljević, Sabirni logor Đakovo, Slavonski Brod, HIS, 1988, 219-220.
1352. Ugrin, J., *Jasenovac opominje, (Svjedočanstva o zločinima)*, "4. jul", 29.11.1981.
1353. *U kakve vrapce puca topnik Vjekoslav Kaleb? Otvoreno pismo Savjeta Spomen područja Jasenovac istaknutom hrvatskom književniku*, "Politika" (Beograd), 14.1.1972.
1354. Ulemek, Ljubica, *Žene kotara Vojnić u revoluciji*, Kotar Vojnić u NOR i socijalističkoj revoluciji, Karlovac, Historijski arhiv, 1989, 566-594.
1355. *U logoru ljudski život ne vrijedi ni metka*, "Glas Hrvatskog Zagorja", br. 2, srpanj 1942.
1356. Umčanin, Ana, *Evropski putnik*, "Poruke", 2 (18), 12.9.1983
1357. *Uspostavljanje Zemaljske komisije za ispitivanje zločina okupatora i njegovih pomagača*, "Oslobođenje", god. II, br. 8, juli 1944, 14; Reprint: "Oslobođenje" 30. avgust 1943 - 12. april 1945, NIP Oslobođenje i Narodna i univerzitetska biblioteka BiH, Sarajevo, s.a. (1973).
1358. *Ustani roblje došao je dan slobode*, "Vjesnik" JNOFH, 1.11.1942.
1359. *Ustaše su u decembru 1944. godine ubile u Jasenovcu 3000 ljudi*, "Borba", 12.2.1945.
1360. *Ustaški zlikovci u fratarskim mantijama*, "Borba" (Beograd), 8.2.1945.
1361. *U Zagrebu su osuđeni na smrt poznati zločinci i sluge okupatora*, "Slobodna Dalmacija", 8.7.1945, 2.
1362. *Užasi logora Jasenovac*, "Politika", 28.5.1945.
1363. Vajler, Zlatko, *Sjećanja*, Sećanja Jevreja na logor Jasenovac, 2. izdanje, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1985, 316-325.
1364. Vajs, Albert, *O antisemitizmu*, Spomenica: Albert Vajs 1905-1964, Beograd, 1965.
1365. Vajs, Albert, *O antisemitizmu pre i za vreme nacizma*, Jevrejski almanah 1963-1964, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1965, 13-34.
1366. Vajs, Albert, *Rad Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača*, Anali Pravnog fakulteta, Beograd, br. 4/1961, 387-400.
1367. Vajs, Albert, *Zločin genocida u međunarodnom krivičnom pravu*, Međunarodni problemi, Beograd, br. 1/1949; Spomenica: Albert Vajs 1905-1964, Beograd, 1965.

1368. Vajs, Vlatka, *Genocid nad decom Jevreja*, Deca, rat, revolucija, Poruke NOB u brizi za djecu - Titovoj generaciji slobode, Beograd, 1981, 162-164.
1369. Vargaš-Klajn, Magda, *Aktivnost žena u logorima Stara Gradiška i Jasenovac*, Slavonija u NOB, Slavonski Brod, HIS, 1966, 221-226.
1370. Vasiljević, Zoran, *Sabirni logor Đakovo*, Zbornik CDISB, 22/1985/1, 179-218.
1371. Vezmar, Gojko, *Uz popis palih boraca, žrtava fašističkog terora i umrlih od tifusa na području općine Titova Korenica*, Kotar Korenica i kotar Udbina u NOR-u i socijalističkoj izgradnji, Karlovac, Historijski arhiv, 1979, 965-1153.
1372. Vezmar, Gojko i Dupalo, Adam, *Teror i prisilno prekrštavanje Srba 1941. i 1942. godine*, Dvor na Uni, Od prijeslavenskog doba do naših dana, Zbornik, Dvor na Uni, Skupština opštine, 1991, 328-337.
1373. Vicković, Uroš, *Jasenovac, Pobuna u logoru i napad zatočenika na ustašku stražu*, Knjiga borbe i oslobođenja 1941-1945, Zagreb, Prosvjeta, 1951, 191-192; "Srpska riječ" br. 51, 2.5.1945.
1374. Vičić, Emil, *Ulazak u jasenovački logor 1941*, Zagreb 1941-1945, 1, Zagreb, Spektar, 1972, 347-348.
1375. Vidan, Josip, *Ekonomске zajednice u logorima*, Okrugli stol "Jasenovac 1986", Jasenovac, Spomen područje, s.a., 193-207.
1376. Vidović, Gabrijel, *Kata Marić nestala u Jasenovcu*, "Novljanski vjesnik", 29.10.1985.
1377. Vidović, Gabro, *Među zatvorenicima na tvrdoj klupi*, Omladina Jugoslavije u NOB, Zagreb, Epoha, 1967, 183-195.
1378. Vidović-Marinović, Vinka, *Misa popa Brekala*, Neugasla sjećanja, Jasenovac, Spomen područje, 1978, 28-31.
1379. Vidović-Marinović, Vinka, *Preživjele smo zahvaljujući solidarnosti*, Neugasla sjećanja, Jasenovac, Spomen područje, 1978, 55-61.
1380. Vidović, Simo, *Zatočenik logora smrti u Jasenovcu i bjekstvo na slobodu, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOR*, knj. 21, Beograd, VIZ, 1975, 338-356.
1381. Vignjević, Milorad, *Gradina - najveća grobnica žrtava II svjetskog rata u Jugoslaviji*, Kozara u NOR, 4, Beograd, VIZ, 1978, 464-470.
1382. Vikalo, Ostoja, *U jasenovačkom logoru*, Kozara u NOR, 3, Beograd, VIZ, 1971, 618-627.
1383. Vikalo, Ostoja, *U slobodu s dvadeset pet kilograma*, Riječi koje nisu zaklane, 2, Jasenovac, Spomen područje, 1975, 57-63.
1384. Vikalo, Ostoja, *Živi kostur bježi u slobodu*, "Poruke", 1 (8), 2.10.1974.
1385. Vinski, Pavle, *O progonima Židova okruga Osijek*, Elaborat u DZD CDISB Slavonski Brod (prema: Zoran Vasiljević, Sabirni logor Đakovo).
1386. Vinter, Gabrijel, *Jame za usmrćene kopane su sve dalje*, "Poruke", 1 (2), 1.4.1971.

1387. Višnjiić, Nedeljko, *Ljudski gubici i ratna šteta na području općine Gornje Dubrave 1941-1945, (Pali borci s područja općine Gornje Dubrave 1941-1945; Žrtve fašističkog terora s područja općine Gornje Dubrave 1941-1945)*, Općina Gornje Dubrave, Karlovac, Historijski arhiv, 1987, 862-914.
1388. Vlašić, Josip, *Vezu i suradnju trebalo je uspostaviti*, Riječi koje nisu zaklane, 2, Jasenovac, Spomen područje, 1975, 44-47.
1389. Vogelnic, Dolfe, *Demografski gubici Jugoslavije u II svetskom ratu*, Statistička revija, 1/1952.
1390. Vojinović, Aleksandar, *Negativ povijesti*, "Oko", 1-15.8.1985.
1391. Vojinović, Novica, *Odnos katoličke crkve prema Jugoslaviji*, Drugi svjetski rat - 50 godina kasnije, Zbornik radova, knj. 1, Podgorica, 1993, 349-364.
1392. Vojinović, Novica, *Stratišta i žrtve ustaških zločina u opštini Čapljina u Hercegovini*, Genocid nad Srbima u II svetskom ratu, Beograd, Muzej žrtava genocida i SKZ, 1995, 570-576.
1393. Vojinović, Novica, *Uzroci i geneza zločina genocida nad srpskim narodom*, Genocid nad Srbima u II svetskom ratu, Beograd, Muzej žrtava genocida i SKZ, 1995, 554-570.
1394. Vojvodić, Aleksandar, *Andrija Artuković, najveći živi ratni zločinac, konačno u rukama pravde*, Feljton, "Politika ekspres", februar 1986.
1395. Vokaun, Franjo, *Požrtvovnost Ivana Sabljaka (Borci esperantisti)*, "Radničke novine", 18.6.1984.
1396. Vranješ, Lazarka, *Ne, ne bojim te se! Kozara u NOR*, 4, Beograd, VIZ, 1978, 579-581.
1397. Vranješ, Lazarka, *Niko ni riječi*, Kozara u NOR, 4, Beograd, VIZ, 1978, 564-566.
1398. Vranješ, Lazarka, *Opet na slobodi među partizanima*, Kozara u NOR, 4, Beograd, VIZ, 1978, 591-597.
1399. Vranješ, Ljubo, *Iz pakla u slobodu*, Riječi koje nisu zaklane, 4, Jasenovac, Spomen područje, 1983, 22-41.
1400. Vranješ, Ljubo, *Luburić je donosio smrt sa sobom*, Kozara u NOR, 4, Beograd, VIZ, 1978, 549-561.
1401. Vranješ, Ljubo, *Preživio sam strahote ustaških logora*, "Poruke", 1 (11), 22.4.1979.
1402. Vrebac, Stevo, *Zajednička grobnica u šumama Predore*, Kozara u NOR, 4, Beograd, VIZ, 1978, 404-407.
1403. Vrević, Zora, *Vodite i mene u Jasenovac*, "4. jul", br. 1120, 31.1.1984.
1404. Vucelja-Josipović, Zora, *Omladinke Bijeljine u 1941. godini*, Žene BiH u NOB 1941-1945. godine, Sarajevo, Svjetlost, 1977, 190-200.
1405. Vučen, Rade i Mijić, Branko, *Na zgarištima bosanskodubičkog sreza iznikla je radna brigada "Zoja Kosmodemjanskaja"*, Kozara u NOR, 5, Beograd, VIZ, 1978, 446-456.

1406. Vučetić, Petar, *Izlaganje na međunarodnom naučnom skupu o genocidu*, Genocid nad Srbima u II svetskom ratu, Beograd, Muzej žrtava genocida i SKZ, 1995, 448-450.
1407. Vučković, Vladeta, *Žrtve rata*, "Naša reč", br. 368, London, oktobar 1985. (i u: Bulić, Vanja, *Mrtvi su ujedinjeni za sva vremena*, "Duga" br. 412, 9-22.12.1989, 45-49).
1408. Vujanović, Branka, *Proces Šakiću je posljednja prilika za jugoslavenski Nürnberg*, "Novi list" /Rijeka), 25.7.1998.
1409. Vujović, Ratko - Čoče, *Dva mjeseca u srednjoj Bosni*, Srednja Bosna u NOB, knj. 3, Banjaluka, 1981, 489-497.
1410. Vukadinović, Đuro - Vuk, *Kako smo stvarali partizanske jedinice u kotaru Našice*, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB, knj. 7, Beograd, VIZ, 1975, 419-429.
1411. Vukčević, Slavko, *Genocid u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941, skrivena stvarnost*, Vojnoistorijski glasnik, 1-2/1994, 79-104.
1412. Vukčević, Slavko, *Naučni skup: Jasenovac 1945-1988. godine, 21-23, novembra 1988*; Vojnoistorijski glasnik, 3/1988, 385-391.
1413. Vukčević, Slavko, *Ratni zločini i genocid u Jugoslaviji od 1941. do 1945*, Vojno delo, 3/1995, 192-210.
1414. Vukčević, Slavko, *Zločini Nezavisne Države Hrvatske i njihove posljedice po srpski narod*, Drugi svjetski rat - 50 godina kasnije, Zbornik radova, knj. 1, Podgorica, 1997, 599-610.
1415. Vukelić, Ognjen, *Bosanskohercegovački slikari partizani*, Zbornik Muzeja revolucije BiH, br. 2/1976, 307-315.
1416. Vukelić, Petar, *NOP u staropazovačkom srezu 1942. godine*, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB, knj. 24, Beograd, VIZ, 1975, 386-411.
1417. Vukelić, Petar, *Okupaciona vlast i sistem nacionalne diskriminacije u Sremu za vreme "Nezavisne Države Hrvatske"*, Zbornik za društvene nauke, sv. 35, Matica srpska, Novi Sad, 1963.
1418. Vukelić, Petar, *Sistem okupacione vlasti u Sremu (1941-1942)*, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB, knj. 11, Beograd, VIZ, 1975, 290-315.
1419. Vukić, Dragan, *Jasenovački spomen hram Rođenja Svetog Jovana Preteče i krstitelja Gospodnjeg*, "Glas svetih ravnoapostola Ćirila i Metodija", Zagrebačko-ljubljanska eparhija SPC, XII-XIII, 119-122, str. 5-11.
1420. Vukmanović, Milan, *Neki nedostaci knjige*, "Naše teme" (Zagreb), br. 9/1986, 1304-1308.
1421. Vukmirović, Milan - Šakarpa, *Prva okružna konferencija KPH za Liku*, Djelatnost KPJ do aprila 1941. Na području Karlovca, Korduna, Like i Pokuplja, Karlovac, Historijski arhiv, 1969, 705-720.

1422. Vukobratović, Božo, *Teror i zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača na Kordunu 1941. godine*, Simpozij o Petrovoj gori, Topusko 1969, Zagreb, JAZU, 1972, 341-362;
1423. Vukobratović, Božo, *Teror i zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača na Kordunu 1941. godine, 1941-1942*. U svedočenjima učesnika NOB, knj. 6, Beograd, VIZ, 1975, 495-517.
1424. Vukotić, Danica, *Sjećanja*, Otpor u žicama, 2, Beograd, VIZ, 1969, 703-706.
1425. Vukotić, Danica, *Sjećanje na jedan maj, Sarajevo - Gradiška - Banjica*, Da se ne zaboravi, Sarajevo, "Veselin Masleša", 1961, 130-134.
1426. Vukšić-Musafija, Rahela, *Strašna smrt Rašele Kabiljo*, Neugasla sjećanja, Jasenovac, Spomen područje, 1978, 50-52.
1427. West, Richard, *Jasenovac - The Croatian Disgrace*, "The Sunday Telegraph", London, June 1995.
1428. Winter, Gabrijel, *Iz rasprave (neautorizirani prilozi u raspravi na simpoziju "Od antisemitizma do holokausta")*, Antisemitizam, holokaust, antifašizam, Zagreb, Židovska općina, 1996, 231-232.
1429. Zarić, Miroslav, *Kako je Isak pobjegao iz Jasenovca*, "8 novosti", br. 245, 6.12.1984.
1430. Zastavniković, Jovanka, *I djeca pamte*, Neugasla sjećanja, Jasenovac, Spomen područje, 1978, 80-81.
1431. Zatezalo, Đuro, *Sabljak Nikole Ivan*, Kotar Slunj i kotar Veljun u NOR-u i socijalističkoj izgradnji, Karlovac, Historijski arhiv, 1988, 892-893.
1432. Zatezalo, Đuro, *Za dodatna istraživanja*, "Naše teme" (Zagreb), 9/1986, 1299-1301.
1433. Zatezalo Škerić, Miloš, *Odvođenje stanovništva Gornjih Dubrava u ustaški logor u Sisku 1943. godine*, Općina Gornje Dubrave, Radovi iz dalje prošlosti i narodnooslobodilačke borbe, Karlovac, Historijski arhiv, 1987, 715-725.
1434. *Zatočenik 22.022, In memoriam... Ja, Selim - Buki, zvonim, zvonim...*, "Poruke", 1 (20), 20.4.1985.
1435. Zatović, Branko, *Krugovi oko Divina*, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB, knj. 14, Beograd, VIZ, 1975, 268-299.
1436. Zdunić, Franjo - Lav, *Ustaški zločinci na Jadovnom i u nekim drugim logorima smrti uz osvrt na njihove korijene*, Kotar Gospić i kotar Perušić u narodnooslobodilačkom ratu 1941-1945, Karlovac, Historijski arhiv, 1989, 168-200.
1437. Zec, Milovan, *Izjava iz 1942*, Riječi koje nisu zaklane, 3, Jasenovac, Spomen područje, 1977, 36-42.
1438. Zec, Nedo, *Radi ti, dijete, svoj posao! Da se ne zaboravi*, Sarajevo, "Veselin Masleša", 1961, 135-139; Riječi koje nisu zaklane, 1, Jasenovac, Spomen područje, 1973, 87-93; Otpor u žicama, 1, Beograd, VIZ, 1969, 61-65; "Poruke", 1 (1), 4.7.1970; "Oslobođenje", 1971; *Catena mundi*, II, Beograd - Kraljevo, 1992, 229-231.

1439. Zečević, Dušan, *Pregled posmrtnih ostataka iz grobnice Donja Gradina*, Okrugli stol "Jasenovac 1986", Jasenovac, Spomen područje, s.a., 133-135.
1440. Zečević, Dušan; Šković, Josip; Strinović, Davor; Gusić, Stjepan; Kubat, Milovan i Petričević-Jagić, Nada, *Prilog problematici identifikacije stradalih u koncentracionim logorima*, Časopis "Priručnik za stručno obrazovanje radnika unutrašnjih poslova", Zagreb, god. XXXVII, br. 3, srpanj - kolovoz 1989, 388-393. (u rubrici: Sudska medicina).
1441. Zelmanović, Đorđe, *Prilog diskusiji na Okruglom stolu "Jasenovac 1986"*, Okrugli stol "Jasenovac 1986", Jasenovac, Spomen područje, s.a., 315-316.
1442. Zinaić, Petar, *Formiranje i borbena dejstva partizanskih jedinica u kotaru Slunj od 27. jula 1941. do 15. februara 1942. godine*, Kotar Slunj i kotar Veljun u NOB-u i socijalističkoj izgradnji, Karlovac, Historijski arhiv, 1988, 337-372.
1443. Zinaić, Petar, *Kronologija ustaških četničkih, talijanskih i njemačkih zločina u kotaru Slunj 1942-1943. godine*, Kotar Slunj i kotar Veljun u NOB-u i socijalističkoj izgradnji, Karlovac, Historijski arhiv, 1988, 118-139.
1444. Zinaić, Petar, *Prilog broju Kordunaša ubijenih u Jasenovcu*, Jasenovac - sistem ustaških logora smrti, Beograd, Muzej žrtava genocida i Stručna knjiga, 1997, 98-100.
1445. Zinaić, Petar, *Ustaški zločini u kotaru Slunj 1941. godine*, Kotar Slunj i kotar Veljun u NOB-u i socijalističkoj izgradnji, Karlovac, Historijski arhiv, 1988, 86-118.
1446. Zlatar, Pero, *Krvavi juriš*, "Vjesnik u srijedu", br. 1199, 30.4.1975.
1447. Zlatić, Savo, *Značaj Petrove gore i kotara Vojnić u NOB*, Kotar Vojnić u NOB i socijalističkoj revoluciji, Karlovac, Historijski arhiv, 1989, 395-438.
1448. Zlatić, Savo, *Uz stranice partizanskog dnevnika 1941-1942*, Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka, Karlovac, Historijski arhiv, 1971, 223-273.
1449. *Zločin proglašen za vrlinu*, "Narodna armija", 13.5.1986.
1450. Zorić, Nikola, *Najveći pokolj Srba na tlu NDH, Ustaški zločini u Bosanskoj krajini*, Catena mundi, II, Beograd - Kraljevo, 1992, 196-198.
1451. Zorkić, Sretenije, *Teror u Beogradu za vreme neprijateljske okupacije*, Godišnjak grada Beograda, VI, Beograd, 1959, 481.
1452. Zubović, Osman, *Licem u lice*, "Crvena zvezda", III/1954, br. 100.
1453. Zurl, Marino, *Joka, kći kozaračka*, Poema u prozi, u: Marino Zurl, Tri jablana, Zagreb, Mladost, 1979, 11-15.
1454. Zurl, Marino, *Poznat autor "Djece u bodljikavoj žici"*, "Arena" (Zagreb), 2.3.1983.
1455. Zurl, Marino, *Stravični rekvijem Ć. Petešića*, "Vjesnik" (Zagreb), 15.8.1988.
1456. Zvečevac, Damjana, *Djeca su umirala*, Neugasla sjećanja, Jasenovac, Spomen područje, 1978, 53-54.
1457. Zvrko, Ratko, *Drugarstvo u boci otrova*, "Arena", br. 486, 17.4.1975.

1458. Žakula, Neđa, *Moji susreti s Radom Končarom-Brkom 1941. godine*, Kotar Korenica i kotar Udbina u NOR-u i socijalističkoj izgradnji, Karlovac, Historijski arhiv, 1979, 155-160.
1459. *Žetva i berba pod jasenovačkim logorom*, 20 godina omladinskih radnih akcija, Beograd, Mladost, s.a., str. 8.
1460. Žakelj, Stanko, *Istina o časnim sestrama i djeci u Jastrebarskom*, "Glas koncila" (Zagreb), br. 7-13, 15-29.2.1987.
1461. Žalić, Zuhdija, *Druga konferencija KPH za okrug Karlovac (Velika Kladuša 12-14. marta 1942)*, 1941-1942. u svedočenjima učesnika NOB, knj. 10, Beograd, VIZ, 1975, 699-721.
1462. Žalić, Zuhdija, *Početak ofanzive na Kordun*, 1991-1992. u svedočenjima učesnika NOB, knj. 11, Beograd, VIZ, 1975, 535-549.
1463. Žerjavić, Vladimir, *Demografski pokazatelji o stradanju Židova u NDH*, Antisemitizam, holokaust, antifaziizam, Zagreb, Židovska općina, 1996, 133-138.
1464. Žerjavić, Vladimir, *Ni igre ni licitiranje*, "Danas" (Zagreb), br. 391, 15.8.1989, 30-31.
1465. Žerjavić, Vladimir, *Ples brojki i igre smrti, Najveći zločinac je Bulajić*, "Novi list" (Rijeka), 3.8.1988.
1466. *Žetva i borba pod jasenovačkim logorima*, (Dvadeset) 20 godina omladinskih radnih akcija, Beograd, Mladost, s.a., 8.
1467. Živković, Jovo, *Begunac, Poslednji dani Jasenovca*, "Zrenjanin", 18.4.1964.
1468. Živković, Nikola, *Antun Miletić, Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945, Dokumenta, I-II*, Vojnoistorijski glasnik, (Kritike i prikazi), br. 1/1986, 333-335.
1469. Živković, Nikola, *Doprinos Jugoslavije borbi protiv sila osovine u Drugom svetskom ratu sa posebnim osvrtom na ljudske žrtve i materijalnu štetu*, Drugi svetski rat - 50 godina kasnije, Zbornik radova, knj. 2, Podgorica, 1993, 291-299.
1470. Živković, Nikola, *Jugosloveni u fašističkim logorima u Drugom svetskom ratu*, Vojnoistorijski glasnik, 1/1995, 176-202.
1471. Živković, Nikola, *Nemačke represivne mere nad stanovništvom i angažovanje radne snage kao vid borbe protiv NOP-a*, Oslobođilačka borba naroda Jugoslavije kao opštenarodni rat i socijalistička revolucija, 2, Beograd, 1977, 259-268.
1472. Živković, Nikola, *Organizacija političkog rada u logorima sa posebnim osvrtom na Staru Gradišku i Jasenovac*, Okrugli stol "Jasenovac 1986", Jasenovac, Spomen područje, s.a., 181-191.
1473. Živković, Nikola, *Pitanja za daljnja istraživanja*, "Naše teme", (Zagreb), br. 9/1986, 1312-1314.
1474. Živković, Nikola, *Pljačka srpske i jevrejske imovine i kolonizacija*, Jasenovac - sistem ustaških logora smrti, Beograd, Muzej žrtava genocida i Stručna knjiga, 1997, 42-45.

1475. Živković, Nikola, *Pokret otpora Jugoslovena u fašističkim koncentracionim i zarobljeničkim logorima u II svetskom ratu*, Nastava povijesti, 1-2/1977, 109-118.
1476. Živković, Nikola, *Potresno svedočanstvo*, "Komunist", 11.4.1986.
1477. Živković, Nikola, *Ratna šteta učinjena Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Vojnoistorijski glasnik, 1-2/1994, 171-185.
1478. Živojinović, Dragoljub, *Genocid i objašnjenja genocida*, Beograd, Vojnoistorijski glasnik, br. 1-2/1994, 37-46.
1479. Živojinović, Dragoljub, *Ubice u božje ime: nekolike misli* (predgovor), Herve Lorijer, *Ubice u božje ime*, Beograd, "Filip Višnjić", 1987, 5-11.
1480. Živojinović, Dragoljub R. i Lučić, Dejan V., *Varvarstvo u ime Hristovo*, Catena mundi, II, Beograd - Kraljevo, 1992, 164-168.
1481. Žižić, Željko, *Jasenovac je bio njezin vrtić*, "Arena", br. 1076, 5.8.1981.
1482. *Žrtve u logoru - narodni heroji: Ivan Sabljak*, "Poruke", 1 (11), 22.4.1979.
1483. Žugić, Tomislav, *Presedan Aušvic - međunarodna zaštita Spomen područja Jasenovac*, Ratni zločini i zločini genocida 1991-1992, Beograd, SANU, 1993, 137-140.
1484. Žutić, Branka, *Dječji koncentracioni logor u Jastrebarskom*, Deca, rat, revolucija, Poruke NOB u brizi za decu - Titovoj generaciji slobode, Beograd, 1981, 580-584.

**POPIS KORIŠĆENIH BIBLIOGRAFIJA,
BIBLIOGRAFSKIH ISKAZA I PRILOGA O BIBLIOGRAFIJI**

1. Avramov, Smilja, *Istraživanja u arhivima, Zbirke objavljenih dokumenata, Bibliografija*, Smilja Avramov, Genocid u Jugoslaviji u svetlosti međunarodnog prava, Beograd, Politika, 1992, 513-523.
2. Berger, Zvonko, *Prilog bibliografiji, Bibliografija literature o narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj 1941-1945. godine*, Časopis za suvremenu povijest, III/1971/2-3, 335-345.
3. *Bibliografija članaka o narodnooslobodilačkom ratu u Vojvodini iz vojvođanskih dnevnih i nedeljnih listova 1944-1966*, (redakcija: Šandor Veg, Čedomir Potparić i Lazar Čurčić), Novi Sad, Pokrajinski odbor Društva istoričara SR Srbije za Vojvodinu, 1968, 274.
4. *Bibliografija članaka i knjiga o NOB-u u Slavoniji*, (Priredila: Slavica Ilić), Odbor za izgradnju spomenika "Pobjede" i proslavu 25-godišnjice slavonskih oružanih jedinica VI korpusa, Osijek, 1968, 102.
5. *Bibliografija izdanja u narodnooslobodilačkom ratu 1941-1945*, Beograd, Vojnoistorijski institut, 1964, 820.
6. *Bibliografija jugoslovenske istoriografije 1977-1979*, Vojnoistorijski glasnik, 1/1981, 255-272.
7. *Bibliografija o narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj 1941-1945*, Posebna izdanja 1945-1975, Priredila: Marija Sentić, Zagreb, Odbor RK SSRNH za njegovanje i razvijanje revolucionarnih tradicija i koordinaciju društveno-političkih proslava i manifestacija, 1978, 304.
8. Bodrožić, Milica, *Osvrt na izvore i literaturu o genocidu nad Srbima u Drugom svetskom ratu*, Genocid nad Srbima u II svetskom ratu, Beograd, Muzej žrtava genocida i SKZ, 1995, 501-518.
9. Bodrožić, Milica, *Pregled novije literature o narodnooslobodilačkoj borbi u Slavoniji*, Časopis za suvremenu povijest, III/1971/2-3, 267-279.
10. Božanović-Špoljar, Sonja, *Kratak pregled bibliografije o logorima u srednjem toku Save (Jasenovac) za period 1944-1965*, Okrugli stol "Jasenovac 1986", Jasenovac, Spomen područje, s.a., 233-240.
11. Bulajić, Milan, *Bibliografija*, Milan Bulajić, Misija Vatikana u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, knj. 2, Beograd, Politika, 1992, 1133-1150.
12. Bulajić, Milan, *Bibliografija*, Milan Bulajić, Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine, knj. 2, Beograd, Rad, 1988, 921-939.
13. Bulajić, Milan, *Izabrana bibliografija i izvori*, Milan Bulajić, Jasenovac, ustaški logor smrti, "Srpski mit?", Hrvatski ustaški logori genocida nas Srbima, Jevrejima i Ciganima, Beograd, Muzej žrtava genocida, 1999, 830-837.

14. Bulatović, Radomir, *Bibliografija*, Radomir Bulatović, Koncentracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Gradinu, Sarajevo, Svjetlost, 1990, 429-438.
15. Dedijer, Vladimir i Miletić, Antun, *Bibliografija*, Vladimir Dedijer i Antun Miletić, Protiv zaborava i tabua, Sarajevo, 1991, 525-529.
16. Đorđević, Životije, *Izvori i literatura*, Životije Đorđević, Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu, Beograd, ABC-Grafika, 1977, 235-243.
17. *Građa za bibliografiju o NOB*, Beograd, Direkcija za informacije pri Vladi FNRJ, 1948, 200.
18. Guštin, Damijan, *O Slovencih v Jasenovcu in tema Jasenovca v slovenski historiografski in memoarski literaturi*, Okrugli stol 21. travnja 1984, Jasenovac, Spomen područje, 1985, 51-56.
19. Haramina, Mijo, *Bibliografija "Fašizam i II svjetski rat"*, Nastava povijesti, 4/1985, 207-218.
20. Ilić, Predrag, *Objavljeni i neobjavljeni izvori*, *Literatura*, Predrag Ilić, Vatikan i slom Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu, Novi Beograd, Grafomarket, 1995, 445-449.
21. Ilić, Slavica, *Bibliografija članaka o Slavanskom Brodu i Brođanima u NOB zabilježenih na stranicama "Brodskog lista" u toku trideset godina njegovog izlaženja (Od I/1947-XXX/1976.)*, Slavonski Brod, Informativna ustanova "Brodski list i Radio-Brod", 1977, 67.
22. *Izbor dela o narodnooslobodilačkoj borbi*, Bibliografski priručnik, (redakcija: Žarko Protić), Beograd - Zagreb, Savez organizacija i ustanova za širenje knjige NR Srbije i Savez knjižnica i čitaonica NR Hrvatske, 1962, 219.
23. Jandrić, Ljubo, *Izvori i literatura*, Ljubo Jandrić, Jasenovac. Sarajevo, Svjetlost, 1980, 571-579.
24. Jelić, Ivan, *Kratak pregled izvora i literature*, Ivan Jelić, Hrvatska u ratu i revoluciji 1941-1945, Zagreb, Školska knjiga, 1978.
25. Jelić, Ivan, *Naša historiografija o narodnooslobodilačkoj borbi u Hrvatskoj 1941. godine*, Vojnoistorijski glasnik, 1/1971, 9-43.
26. Jelić, Ivan, *Naša historiografija o narodnooslobodilačkoj borbi u Hrvatskoj 1942-1945. godine*, Časopis za suvremenu povijest, III/1971/2-3, 149-180.
27. Koljanin, Milan, *Izvori i literatura*, Milan Koljanin, Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944, Beograd, ISI, 1992, 456-466.
28. Konjević, Mile, *Bibliografija izdanja Centra u razdoblju 1962-1986*, Slavonski povijesni zbornik, 23/1986/1-2, 297-305.
29. Konjević, Mile, *Bibliografija radova radnika Centra u razdoblju 1981-1985*, Slavonski povijesni zbornik, 23/1986/1-2, 307-322.
30. Konjević, Mile, *O izdavačkoj djelatnosti Spomen područja Jasenovac*, Pregled, br. 4, Sarajevo, 1981, 499-503.

31. Konjević, Mile, *Povijesne teme u novijoj slavonskoj periodici i posebnim izdanjima*, Zbornik Historijskog instituta Slavonski Brod, 17/1980/1, 307-334.
32. Konjević, Mile, *Slavonska povijest na stranicama Jugoslovenskog istorijskog časopisa*, Zbornik Historijskog instituta Slavonski Brod, 16/1979, 307-311.
33. Lengel-Krizman, Narcisa, *O Zagrebu u ratu i revoluciji na stranicama "Vjesnika" i "Večernjeg lista"*, Časopis za suvremenu povijest, VI/3 (16)/1974, 163-169.
34. Lončar, Duško, *Bibliografija izdanja Spomen područja*, Duško Lončar, Deset godina Spomen područja Jasenovac, Jasenovac, Spomen područje, 1977, 28-29.
35. Mamić, Petar, *Knjige, zbornici i brošure 1975-1979 o narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj (1941-1945)*, (Katalog), Zagreb, Nacionalna i sveučilišna biblioteka i SUBNOR Hrvatske, 1980, 31.
36. Matijević, Zlatko, *Jugoslavenska povijesna literatura o političkoj djelatnosti katoličke crkve u Hrvatskoj 1918-1945*, Časopis za suvremenu povijest, XIII/2 (36)/1981, 73-103. (*Bibliografija*, 93-103).
37. Matković, Hrvoje, *Fašistički teror i stradanja stanovništva u programima i udžbenicima povijesti u SR Hrvatskoj*, Okrugli stol "Jasenovac 1986", Jasenovac, Spomen područje, s.a., 225-231.
38. Medved, Ivan, *Jugoslavenska povijesna literatura o logoru Stara Gradiška*, Slavonski povijesni zbornik, 23/1986/1-2, 173-186.
39. Miletić, Antun, *Korišćeni izvori i literatura*, Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945, Dokumenta, knj. 2, 1121-1124.
40. Miletić, Antun, *Štampa, objavljena građa, literatura*, Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945. godine, Godišnjak Društva istoričara BiH, XXXVI/1985, 23-40, (37-40).
41. Musić, Slavica, *Bibliografija članaka i knjiga o NOB-u u Slavoniji (I dio)*, Zbornik Historijskog instituta Slavonije, 6/1968, 281-324.
42. Musić, Ilić, Slavica, *Bibliografija članaka i knjiga o NOB-u u Slavoniji i Baranji (nastavak)*, Zbornik Historijskog instituta Slavonije, 9/1972, 239-429.
43. Musić-Ilić, Slavica, *Bibliografija radova objavljena u Zborniku HIS br. 1-10*, Zbornik Historijskog instituta Slavonije, 10/1973, 315-332.
44. *Narodnooslobodilački rat kroz našu literaturu*, Vojnoistorijski glasnik, više brojeva.
45. Oštrić, Vlado, *Pregled časopisa i zbornika za povijest radničkog pokreta s bibliografijom priloga, Razdoblje 1941-1945. godine*, Nastava povijesti, 2/1967/1968, 56-59.
46. Pajović, Borivoj i Radević, Milorad, *Bibliografija o ratu i revoluciji u Jugoslaviji*, Beograd, Savezni odbor SUBNOR Jugoslavije, 1969, 786.
47. Palančanin, Sava i Popov, Dušan, *Štampa narodnooslobodilačke borbe u Vojvodini, Građa za bibliografiju*, Novi Sad, Biblioteka Matice srpske, Vojvođanski muzej radničkog pokreta i narodne revolucije, Dnevnik i Istorijski arhiv PK SKJ, 1962, 216.

48. Petrović, Kadivka, *Ratne knjige o koncentracionim logorima*, Istorija 20. veka, 1-2/1990, 197-200.
49. Peršen, Mirko, *Literatura*, Mirko Peršen, Ustaški logori, Zagreb, Stvarnost, 1966, 179-181.
50. Peršen, Mirko, *Literatura*, Mirko Peršen, Ustaški logori, (prošireno i izmenjeno izdanje), Zagreb, Globus, 1990, 330-334.
51. Pleše, Branka, *Bibliografija historiografije o NOB od 1958-1960*, Historijski pregled, VII/1961/3-4, 266-273.
52. *Pregled štampanih izdanja i tiraž*, Izvještaj Spomen područja Jasenovac (Analiza stanja i smjernice razvoja), priredio: Jovan Mirković, Jasenovac, Spomen područje, 1980, 26-27.
53. Protić, Žarko, *SKOJ i omladinski pokret (1919-1957)*, Građa za bibliografiju, Beograd, Mladost, 1959, 131.
54. Radonjić, Radmilo i Jurjeva, Inesa, *Bibliografija radova o narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji u Jugoslaviji (1941-1945), 1945-1980*, Beograd, Narodna biblioteka Srbije, 1987, 432.
55. Romano, Jaša, *Izvori i literatura*, Jaša Romano, Jevreji Jugoslavije 1941-1945, Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata, Beograd, Jevrejski istorijski muzej, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1980, 560-571.
56. *Sadržaj ratnih brojeva "Borbe", "Borba" 19. oktobra 1941. - 27. februara 1943.* Reprint: Narodna biblioteka SR Srbije, Narodna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Opština Titovo Užice i Opština Bosanski Petrovac, 1974.
57. Sentić Marija, *Bibliografija literature o narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj 1941-1945*, Časopis za suvremenu povijest, više brojeva.
58. Sentić, Marija, *Bibliografija radnika Instituta (IHRPH)*, Časopis za suvremenu povijest, 1/1982, 99-192.
59. Sentić-Žaknić, Marija, *Bibliografija članaka objavljenih u listovima Antifašističke fronte žena Hrvatske u razdoblju narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije u Hrvatskoj 1941-1945*, Žena u borbi, Reprint, Zagreb, 1974, 61-156.
60. Sentić-Žaknić, *Bibliografija članaka objavljenih u listu "Žena u borbi"*, Žena u borbi, Reprint, Zagreb, 1974, 47-60.
61. Spasojević, Aleksandar, *Bibliografija izdanja Instituta za savremenu istoriju 1959-1979*, Beograd, Institut za savremenu istoriju, 1979, 105.
62. Strugar, Vlado, *Jedan pogled na jugoslovensku bibliografiju o Jugoslaviji u Domovinskom ratu*, Jugoslovenski istorijski časopis, 3-4/1971, 193-214.
63. Tanović, Ivan i Kujović, Obrad, *Bibliografska građa dela i članaka iz stručnih i naučnih časopisa o događajima 1941. i 1942- godine, 1941-1942. godina u svedočenjima učesnika NOB*, knj. 25, Beograd, VIZ, 1975, 640-761.

64. Trifković, Srđa, *Izvori i bibliografija*, Srđa Trifković, Ustaše, Balkansko srce tame na evropskoj političkoj sceni, The Lord Byron Foundation for Balkan Studies, Manufactured in the United States of America, 1998, 249-262.
65. *Vojnoistorijski glasnik, Sadržaj 1950-1980*, Vojnoistorijski glasnik, posebno izdanje.
66. Žarić, Slobodan, *Narodnooslobodilačka borba u Hrvatskoj na stranicama "Vojnoistorijskog glasnika"*, Časopis za suvremenu povijest, III/1971/2-3, 303-308.

IMENSKI INDEX

- Aarons, Mark
 Abinum, Ješua
 Acković, Dragoljub
 Adžović-Sparavalo, Mara
 Ahmetović, Lutvo
 Ajanović, Fahrija
 Ajdič, Bojan
 Albahari, David
 Albahari, Josip - Čučo
 Albahari-Krivokuća, Judita
 Aleksić, Vlado
 Alikadić, Kasim O.
 Aljinović, Miljenko
 Altarc, Salamon - Moni
 Amulić, Marijana - Buca
 Anđelić, Novak
 Antić, Gavriilo
 Antolović, Josip
 Antonić, Zdravko
 Antonijević, Nenad
 Antonovski, Ivan
 Antunović, Dominko
 Aralica, Đuro
 Arbanas, Ivan
 Arbanas, Ivan - Vanja
 Arslanagić, Muharem
 Artuković, Andrija
 Ašanin, M.
 Ašković, Milorad
 Atanacković, Žarko
 Atijas, Jakov
 Auferber, Miro
 Auslender, Bjanka
 Avramov, Smilja
 Azanjac, Dušan
- Babac, Pavle
 Babić, Branko - Slovenac
 Babić, Dragutin
 Babić, Goran
 Babić, Jovan
 Babić, Mijo – Đovani
 Babić, Nikola
 Bačić, Ozren
 Baćović, Petar
 Badnjević, Ešref
 Bahtijarević, Aida
 Baić, Dušan
 Bajrić, Avdo
 Bakić, Branka
 Bakić, Milka
 Bakotić, Ante
- Baković, Anto
 Bakrač, Jozo
 Balaban, Dušan
 Balać, Milenko
 Balaž, Josip
 Balen, Šime
 Ban, Đuro Mile
 Banac, Ivo
 Banda, Milica
 Bandžović, Safet
 Banović, Branimir
 Banović, Gojko
 Barac, Antun
 Barbalić, Ivan
 Barbarić, ust. zast.
 Barbić, Anđelko
 Barišić, Marijan
 Bartoš, Milan
 Basić Mijo
 Bašić, Rade
 Baškot, Boško
 Basta, Milan
 Bastašić, Milan
 Batajić, Miloš
 Batonožić, Marija
 Batoz-Mijić, Bora
 Begić, Azra
 Begić, Mustafa
 Begović, Nikola - Prebeg
 Begović, Sima
 Bekić, Miloš
 Belić, Milenko - Beli
 Belinić, Marko
 Beljo, Ante
 Belović, Anđelko B.
 Benički, Antun
 Benigar, Aleksa
 Benović, Slavko
 Benyovsky, Lucija
 Berar, Đ.
 Berčić, Vojdrag
 Berenbaum, Michael
 Beretin, Franjo
 Berger, Egon
 Bernadac, Christian
 Bertović, Elza
 Berus, Anka
 Bešker, Inoslav
 Bićanić, Rudolf
 Bijelić, Miodrag
 Bilalbegović, Hazim
 Bilandžić, Dušan
 Bilanović, Danilo

Biličić, Mijo
 Bitanga, Nada
 Bizjak, Edita
 Bizjak, Ivana
 Bizjak, Silvija
 Bjegović-Lukić, Jelka
 Bjelajac, Slobodan
 Bjelivuk, Mileta
 Blagojević, Mara
 Blagojević-Sirovina, Radoslava
 Blažeković, Milan
 Blažević, Jakov
 Bloka, František
 Blum, Emerik
 Boban, Ljubo
 Boban, Vladimir
 Boban, Vladislav
 Bobinac-Ćuk, Pavica
 Bocak, Juraj
 Bodlović, Ivo
 Bodrožić, Milica
 Bodulić, Baldo
 Bogavac, Tomislav
 Bogdanović, Bogdan
 Bogdanović, Radomir
 Bogovac, Mile
 Bojović, Edo
 Bokan, Branko Goluba
 Bokan, Branko J.
 Bombeles
 Borčanski, Stevan
 Borčić, Stjepan
 Bordić, M.
 Borojević, Ljubomir
 Borojević, Milan
 Borovnik, Jernej - Bartol
 Bosanac, Gojko
 Bosiočić, Bogdan
 Boškov, Branislav
 Bošković, dr. Milo
 Bošković, Magda
 Bošković, Maja
 Bošković, Milo
 Božanović-Špoljar, Sonja
 Božić, Branko
 Božić, Ivan
 Božić, vojni svećenik, ust. satnik
 Božović, Dragoslav
 Božović, Luka
 Branković, Slobodan
 Brčić, Rafael
 Brdar, Simo
 Brekalo, Zvonimir
 Breyer, Mirko
 Breyer, Oto
 Brezina, Petar
 Breznik, Dušan
 Bril, Slavko
 Brkić, Esad
 Brkić, M.
 Brkić, Zvonko
 Brkljačić, Ivica
 Brlić, Nada
 Brlošić, Stjepan
 Brodar, Vida
 Brössler, Kamilo
 Broszat, Martin
 Browing, Christopher R.
 Broz, Josip - Tito
 Brunović, Milan
 Brunu Bušić
 Budak, Mile
 Budimir Mato
 Budinić, Franjo
 Bukovac, Mirko
 Bukurović, Zahid
 Bukvić, Milan
 Bulajć, Milan
 Bulajić, Milan
 Bulajić, Radomir
 Bulat, Rade
 Bulatović, R.
 Bulatović, Radomir
 Bulić, Ostoja
 Bulić, Vanja
 Buljan, Ante
 Burazor, Živko
 Bušić, Bruno
 Butković, Ivo
 Buždon-Slomić, Maja
 Buzetić, Saša
 Bzik, Mijo
 Čaće, Ivo
 Caitung, Marge
 Caitung, Severin
 Čalić, Dušan
 Canjko, Gojko
 Car, Pero
 Carević, Miloš
 Carić, Marko
 Carin, Vladimir
 Čaušević, Izudin
 Čavić, Marijan - Grga
 Čehić, Namik
 Čejvan, Idriz
 Čekerinac, Boro
 Čekerinac, Ilinka
 Čemalović, Enver
 Cenčić, Vjenceslav
 Čengić, Esad
 Čepo, Zlatko

Čerkez, Vladimir
 Ciliga, Ante
 Ćirković, Sima
 Civić, Jevto
 Cohen, Philip J.
 Čolak, Ljuban
 Čolaković, Drago
 Colić, Mladen
 Ćorović, Vladimir
 Ćosić, Stanko
 Crljen, Danijel
 Crnadak, Jela - Ajra
 Crnobori-Oprijan, Vera
 Crnogorac, Marko - Markica
 Crnogorac, Nada
 Čubelić, Tomo
 Čubrić, Milan
 Čučković, Božidar
 Čučković, Goran
 Čudić, Lazo
 Čulim, Dušan
 Čulina, Anselmo
 Čulinović, Ferdo
 Čuljak Jure
 Čuljić, Branka
 Ćumura-Pirolić, Dušanka
 Ćurčić, Lazar
 Ćurčić, Vera
 Ćurguz, Dragutin
 Čuže, Nikola
 Cvetković, Stevo - Pop
 Cvitan
 Cvitković, Ivan
 Cvjetković, Nikola
 Cvrlje, Vjekoslav

 Dabić, Radovan - Rako
 Dačić, Dušan
 Dafni, Reuven
 Dajč, Antun
 Dakić, Mile
 Damjanov, Petar
 Damjanović, Danilo
 Damjanović, Danko
 Danilović, Ivan
 Danjek-Balaž, Milka
 Danon, Cadik
 Danon, Jakob
 Danon, Mišo
 Dašić, Miomir
 Dautović, S.
 Davidov, Dinko
 Davidović, Dragan M.
 Davila, Branko
 Debeljak, Alojz
 Debeljak, Katica - Crna

 Dedić, Nadir
 Dedijer, Vladimir
 Dejanović, Ostoja
 Delalić, Salem
 Delibašić, Savo
 Delić-Šitin, Nikolina
 Đermanović, Andrija
 Desančić, Mihajlo
 Deschner, Karlheinz
 Dešković, Ksenija
 Despot, porodica
 Deva, Xhafer
 Devčić, Ivan - Pivac
 Diamantstein, Bruno
 Đilas, Aleksa
 Dilber-Cijan, Ana
 Dimić, Nada
 Dimić, Trifun
 Dimitrijević, Jovo
 Dimitrijević, Vera
 Dimitrijević, Vojin
 Dimitrijević, Vojo
 Dimitrović, Ratko
 Dizdar, Zdravko
 Dizdarević, Zaim - Zajko,
 Dizdarević, Zijo
 Dmitrašinović, Radivoje
 Dobrinić-Šagi, Ljubica
 Doder, Milenko
 Đokić, Cvjetin
 Đokić, Simo
 Domankušić, Antun
 Dombaj, Karlo
 Donat, Branimir
 Donković, Ante
 Đorđević, Obren
 Đorđević, Žarko V.
 Đorđević, Životije
 Dorich, William
 Dožić, Vladislav
 Drača, Dušan
 Draganović, Krunoslav
 Dragić Kijuk, Predrag R.
 Dragić, Ilinka
 Dragić, Mile
 Dragić, Nedeljko
 Dragić-Batić, Dušanka
 Dragičević, M.
 Dragnić, Aleksa
 Dragojević, Rade
 Dragojlov, Fedor
 Drainac, Nikola
 Drakulić, Pero
 Drezga, D.
 Drljević, Sekula
 Drong, Jan

- Drvar, Josip
 Đudić, Salko
 Dugandžić, Jakša
 Duhaček, Antun
 Đukanović, Pero
 Đukić, Bahra
 Đukić, Mijo
 Đukov, Jurij Leontijević
 Đuković, Isidor
 Đurđević, Drago
 Đureković, Stjepan
 Đuretić, Veselin
 Đurić, Borislav
 Đurić, Đorđe
 Đurić, Ljuban
 Đurić, Rajko
 Đurić, Veljko Đ.
 Đurica, Branko
 Đurišić, Pavle
 Đurjava, Iztok
 Duzemlić, Milan
 Džadžić, Petar
 Džafić, Riza
 Džakić, L.
 Džal, Jakov
 Džamonja, Dušan
 Džinić, Mehmed
 Džoić, Dragomir
 Džubur-Grebo, Azra
- Eder, Stanko
 Egić, Obrad
 Eichmann, Adolf
 Ekmečić, Đuro
 Ekmečić, Milorad
 Ekmečić, Momo
 Eminefendić, Hazim
 Engels, Fridrich
 Erenrajh, Maks
 Ergotić, Dragutin
 Erjavec, T.
 Erkotić, Dragutin
 Erlih, Josip
 Ešpek, Nenad
 Eterović, Mirko
- Faist-Radujkov, Zora
 Falconi, Carlo
 Fejzo, Jusuf
 Fejzo, Jusuf Omera
 Fejzo, Rabija
 Feldman, Ana
 Ferenc, Tone
 Ferš, Alojz
 Filipčić, Rudolf
 Filipović, Jusuf
- Filipović, Katica
 Filipović-Majstorović, fra Tomislav (Miroslav)
 Finci, Jakob - Jakica
 Fings, Karola
 Flögel, Rikard
 Florijan, Ivanka
 Fogl, Janko
 Fokt-Gudac, Milka
 Francetić, Jure
 Frančić, Josip
 Franković, M.
 Frick, Gert
 Fridrih, Adolf
 Friganović, Mladen
 Frntić, Beška
 Frol, Ivo
 Frumkin, G.
 Fumić, Đuro
- Gabrič, Ivan
 Gaćeša, Miloš
 Gađić, Nikola
 Gajić, Milorad
 Galeković, Josip
 Galiardi, Emanuel Munco
 Galić, Mirko
 Ganović, D.
 Gaon, Jeruham
 Gaon, Solomon
 Gavrić, Milan
 Gavrilović, Žarko
 Gavrin, Gustav
 Gazibara, Nikola
 Gelo, Jakov
 Gilbert, Martin
 Gizdić, Drago
 Gligorijević, Milo
 Glišić, Dara
 Glišić, Venceslav
 Gluščević, Zoran
 Gojo Riste Dakina
 Gol, Predrag
 Golac, Stipe
 Goldstein, Ivo
 Goldstein, Slavko
 Golub, Zorislav
 Golubović, Radivoje
 Golubović, Radivoje - Marko
 Gombač, Milan
 Gončin, Milorad
 Gothe Halobar, Marija
 Graberšek, Karel
 Grabovac Mihovil
 Grbac, Zvonko
 Grbić, Savka
 Grčić, Marko

Gregorić, Pavle
 Grin, Elza
 Grin, Valter
 Grinbaum, Ladislav
 Grinvald, Samuel
 Grmič, Vekoslav
 Grobler, Franc
 Gros, Vladimir - Bosanac
 Gross, Mirjana
 Grossepais - Gil, Josef
 Grozdanić, Milutin
 Grozdanović, M.
 Grubor, Mira
 Grubor, Stjepan
 Gruhonjić, Asim
 Grujić, Marinko
 Guberina, Ivo
 Gusić, Stjepan
 Guštin, Damijan
 Gvozdrenović-Ostojić, Dušanka

Hadžiahmetović, Asim
 Hadžić, Nadžida
 Hadžiefendić, Alija
 Hadžihalilović, Muhamed
 Hadžiisaković-Jaran, Nazifa
 Hadžijahić, Mahmud
 Hadžimusić, Zumreta
 Hadžistević, Vojin
 Hafner, Gema
 Hajnrih-Porfe, Cilika
 Halilović, Nafiz
 Halimović, Danijel - Dalko
 Haliti, Bajram
 Hamović, Miloš
 Hanžeković, Boris
 Hanžeković, Fedor
 Hanzl, Josip
 Haramina, Mijo
 Has, Zdenko
 Hebrang, Andrija
 Hebrang-Kohn, Olga
 Helm, Hans
 Hercegovac Jure
 Heydrich, Reinhard
 Himmler, Heinrich
 Hirschon, Julio
 Hiršl, Feliks
 Hitler, Adolf
 Hlavaty, Kosta
 Hlebanja-Stoviček, Olga
 Hodžić, Alija
 Hodžić, Mujo
 Hodžić, Mujo - Crni
 Holovac, Zora
 Horstenau, Edmund Glaise von

Horvat, Franjo
 Horvat, Joža
 Horvat, Radoslav N.
 Horvatić, Franjo
 Hory, Ladislaus
 Hotić, Mesud
 Hrečkovski, Slavica
 Hrnčević, Josip
 Hrnjak, Dušan
 Hrska, Alica
 Huber, Čedomil
 Hurem, Rasim

 Idrizović, Nusret
 Ignjatović, Aleksandar
 Ilić, Blagoje
 Ilić, Branko
 Ilić, Predrag
 Imamović, Derviš
 Inđić, Živko
 Injac, Branko
 Ipsen, Gunter
 Ivančević, Branko
 Ivanji, Ivan
 Ivanković, Nenad
 Ivanković, Zvonko - Vonta
 Ivanović, Ilija
 Ivanović, Lazar
 Ivanović, Svetozar
 Ivanović-Erceg, Jelica
 Ivanščuk, Vladimir
 Ivanuša, Dolores
 Iveković, Mladen
 Ivetić, Đuro
 Ivetić, Velimir
 Ivezić, Jure
 Ivičić, Viktor
 Ivković, Vlado
 Ivošević Rogović, Miloš

 Jagar Karlo
 Jajčanin, Milenko
 Jakić, Alija
 Jakopčević, Drago
 Jakovčev, Gojko
 Jakovljević, Boško
 Jakovljević, Čedomir
 Jakovljević, Ilija
 Jakovljević, Ivan M.
 Jakovljević, Sreten
 Jakšić, Mato
 Jakupović, Mehmed
 Jančić, Ljudevit
 Jančić, Stanko
 Jančić-Zec, Ljubica
 Jandrić, Ljubo

Janjatović, Đorđe
 Jankov, Lazar
 Janković, Ljubo
 Janković, Obrad
 Janović, Milorad
 Jareb, Jere
 Jelesin, Vlado
 Jelić, Ivan
 Jelić, Vojin
 Jelić-Butić, Fikreta
 Jevtić, Atanasije
 Joka, Mile
 Jokić, Gojko
 Joksimović, Dragoljub
 Joksimović, Petar
 Jovan Pavle II
 Jovanović, Aleksandar S.
 Jovanović, Cveja
 Jovanović, Voja
 Jovanović-Červicki, Olga
 Jovetić, Jovan
 Jovković, Obrad
 Julius, Dezider
 Jung, Herbert
 Junošević, Josip
 Jurčević, Josip
 Jurić, Matija
 Jurjeva, Inesa
 Jurleka, Marijan

 Kabiljo, Ado
 Kabiljo, Anica
 Kabiljo, Daniel - Danilus
 Kabiljo, Jakov
 Kabiljo, Rašela
 Kač, Franc
 Kačavenda, Petar
 Kadelburg, Lavoslav
 Kajić, Nikola
 Kajmaković, Milan
 Kalajdžić, Dragan
 Kalodera, Ante
 Kamhi, Šabetaj - Buki
 Kamhij, Šabetaj - Buki
 Kaminski, Andrzej
 Kaminski, Martin
 Kapetanović, Hajro
 Karabegović-Osmić, Mubera Berka
 Karafilipović, Andrija
 Karakaš, J.
 Karamarko, M.
 Karasijević, Drago
 Kardelj, Edvard
 Karlovčanin, Grgur
 Kasche, Siegfried
 Kašić, Dušan Lj.

 Kaštelan, Jure
 Kastratović, Drago
 Kastratović, Gojko
 Katalinić, Kazimir
 Katić, Milan
 Kaus-Agbaba, Mira
 Kaus-Škundrić, Marija
 Kavran, Božidar
 Kazazović, Čamil
 Kazimirović, Vasa
 Kečkemet, Duško
 Kemo, Meho Bećira
 Kerbler, Jurica
 Kesar, Jovan
 Keser, Drago
 Kesić, Ante
 Kesić, Rade
 Kežman, Ankica - Vesela
 Kicošev, Saša
 Kinović, Ana
 Kisić-Kolanović, Nada
 Kizling, Rudolf
 Kladar, Milan
 Klaić, Ivanka
 Klaić, Šime
 Klajn, Lajčo
 Klauzer, Ivan
 Klepić, Dane
 Kliček, Jakov
 Kljakić, Dragan
 Kljakić, Slobodan
 Klobučar, S.
 Knežević, Anto
 Knežević, Milan
 Knežić, Borivoj
 Kobsa, Leopold
 Koch, Jana
 Kočić, Dragoljub
 Kocijančić, M.
 Kočović, Bogoljub
 Kodrič, Janez
 Koen, Leon
 Koen-Davko, Samuel (Sado)
 Kogon, Eugen
 Kohn, Elvira
 Kohn, Olga
 Kojović, Dušan
 Kokot, Jovica
 Kolar-Dimitrijević, Mira
 Kolarić, Đorđe
 Kolarić, Juraj
 Koletić, Đuro
 Koljanin, Milan
 Kolobarić, ust. por.
 Komarica, Zvonimir
 Komnenić, Milan

Komnenović, Danilo
 Kon, Dragutin
 Končar, Marko - Bura
 Končar, Rade - Brko
 Konforti, Josef (Josip)
 Konjević, Mile
 Konjhodžić, Mahmud
 Konjhodžić, Muhamed
 Kopic, Omer
 Kopinič, Josip
 Kopinič, Meri
 Korać, Dušan
 Korać, Trivo
 Korda, Josip
 Kordič, Janez
 Kordič, Miloš
 Korenčić, Mirko
 Kosmodemjanskaja, Zoja
 Kosovac, Andrija
 Kosovac, Nikola
 Kostić, Lazo M.
 Kotarski, Karla
 Kotur, Đuro
 Kotur, Simo
 Kovač, Rade
 Kovač, Radoslav
 Kovačević, Branislav
 Kovačević, Branko
 Kovačević, Daniel
 Kovačević, Dušanka
 Kovačević, Ivo
 Kovačević, Karla
 Kovačević, Kosta
 Kovačević, Nada
 Kovačević, Radivoj
 Kovačević, Rajko
 Kovačević, Tatjana
 Kovačević, Veljko
 Kovačić, Ivan Goran
 Kovačić, Matija
 Kovačina, Stevan - Stevo
 Kovač-Rojc, Štefica
 Kovjanić, Đorđe
 Kozinc, Oto
 Kozlina, Božo
 Kožul, Stjepan
 Krajačić, Marijan
 Kralj, Bosiljka
 Kralj, Dragica
 Kralj, Janja
 Kralj, Jelena
 Kralj, Ljubica
 Kralj, Milica
 Kralj, Radojka
 Kralj, Saveta
 Kraljevac, Stjepan
 Kraskova, Žofie
 Krasnići, Alija
 Kraus, Walter
 Kreso, Muharem
 Krestić, Vasilije Đ.
 Krišto, Jure
 Krivokuća, Zdenka
 Krizman, Bogdan
 Krnić, Zdravko
 Krnjević, Vuk
 Krsmanović, Miloš
 Krstev, Sofija
 Krstić, Uglješa
 Kršulj, Ivica
 Krupić, Safet
 Krušelj, Željko
 Kruzović, Ibrahim
 Krznarić, Rikard
 Kubat, Milovan
 Kućan, Viktor
 Kudumija, Mato
 Kuftrin, Milka
 Kuharić, Franjo
 Kuhar-Pešić, Ivanka
 Kujović, Obrad
 Kujundžić, M.
 Kujundžić, Miodrag
 Kujundžić, Nedeljko
 Kukić, Nedeljko
 Kuljić, Teodor
 Kumar, Stane
 Kumović, Mladenko
 Kurdulija, Strahinja
 Kvaternik, Eugen - Dido
 Kvaternik, Slavko
 Labović, Đurica
 Ladika, Ivo
 Ladika, Zvezdana
 Lah, Ivo
 Lakić, Branko
 Lakić, Zdenka
 Lalović, Dušan
 Lamberger-Miošić, Radojka
 Landercy, M.
 Landikušić, Rafael
 Langerich, Peter
 Lasek, ust. zast.
 Lastavica, Dane
 Latić, Jasmin
 Laurić-Tahija, Katica
 Lazar Marković
 Lazić, Dušan
 Lazić, Dušan - Gojko
 Lazić, Milorad
 Lazić, Nada

Lekić, Đorđe
 Lemo, Jakub
 Lengel-Krizman, Narcisa
 Leontal, Zdenko
 Lespart, Michel
 Levak-Trninić, Patricija
 Levi, Aleksandar
 Levi, Isidor
 Levi, Moric J.
 Levin, N.
 Ličina, Đorđe
 Lilić, Miroslav
 Lion, Ladislav
 Lipovac, Zvonko
 Lisac, Andrija-Ljubomir
 Lisak, Erih
 Lisner, Cardula
 List, Wilhelm
 Livada, Đuro
 Livada, Đuro - Radenko
 Livada, Dušan
 Ljevakovića, Matija
 Ljubić, Dragan
 Ljubičić, Stevan T.
 Ljubljanić, Srećko
 Loftus, John
 Lončar, Bosiljka
 Lončar, Duško
 Lončar, I.
 Lončar, Mirjana
 Lopaić, Ivica
 Lopičić, Jelena
 Lopusina, Marko
 Lorijer, Erve
 Lorković, Mladen
 Lovinčić, Ivo
 Lovrenović, Krunoslava
 Luburić, Nada
 Luburić, Vjekoslav - Maks
 Lučić, Zlata
 Lučić, Dejan V.
 Lučić, Mitar
 Lučić, Živko
 Lugonjić, Miloš
 Lukač, Anka
 Lukač, Dušan
 Lukač, Rajko
 Lukas, Filip
 Luketić, Vera
 Lukić, Dragoje
 Lukić, Miloš
 Lukić, Toma
 Lukićević, Dragan
 Lutz, Alojzije

 Macan, Trpimir

 Maček, Vladko
 Maclean, Fitzroy
 Macura, Miloš
 Macura, Miroslav
 Madika, Janella Ana
 Maestro, Albert
 Maestro, Leon
 Majić, Krešo
 Makić, Stojan
 Malaparte, Curzio
 Mali, Sava
 Maliković, Luka
 Mamić, Petar
 Mandić, Đorđe
 Manhattan, Avro
 Manochek, Walter
 Manojlović, Todor
 Maoduš, Stevo
 Marić, Kata
 Marić, Milan
 Marić, Milenko
 Marić, Momčilo
 Marić, Zdravko
 Marinić, Tatjana
 Marinković, Blagoje
 Marinović, Nikola J.
 Marjanović, Jovan (Joco)
 Marjanović, Ljuban
 Marković, Ante
 Marković, Lazar
 Marković, Marko S.
 Marković, Milivoj
 Marković, Milutin
 Markusen, Eric
 Marohnić-Bahnik, Milica
 Martić, Anđelka
 Martinjak, Dragutin
 Martinović, Josip
 Martinovski, Stjepan
 Maslić, Anđelko
 Maštruko, Ivica
 Masucci, Giuseppe
 Matašić, Josip
 Matić, Duško
 Matić, Milan
 Matić, Mladen
 Matijević, Josip (Jozo)
 Matijević, Zlatko
 Matković, Hrvoje
 Matković, Ivica
 Mato, Jakšić
 Matošić, Đuro
 Matušek, Josip
 Mažar, Boris
 Mažar, Božo
 Mažar, Drago

Mažgon, Vilko
 Mažić, Stevo
 Mečava, Mirko
 Medaković, Dejan
 Medić, Ljiljana
 Medved, Ivan
 Mešterović, Đuro
 Meštrović, Ivan
 Metlaš, Maca
 Mičeta, Luka
 Micić, Obrad
 Midžić, Dž.
 Midžić, Fuad
 Mihailov, Vančo
 Mihajlović, Siniša
 Mihajlović, Živorad - Šilja
 Mihić, Ljubo
 Mihiel, Čoči
 Mihovilović, Ive
 Mijatović, Radomir
 Mijić, Branko
 Mijić, Đoko
 Mikac, Rajko
 Mikulić, Tomo
 Mikulić, Zvezdica
 Miladinović, Marija
 Milanović, Stevo
 Milatović, Mile
 Mileković, Pero - Šico
 Milenković, D.
 Milenković, Dragi
 Miler, Ervin
 Miletić, Antun
 Miletić, Drago Karlo
 Miletić, Ljubica
 Miletić, Uroš
 Mileusnić, Slobodan
 Milić od Mačve
 Milić, Milenko
 Milić, Miodrag
 Miličević, Dana
 Miličević, Vojislav
 Milinković, Đuro P.
 Milinović, Đuro
 Miliša, Đorđe
 Milisavec, Živan
 Milišić-Penava, Senija
 Milišinčić, Srba
 Miljenović, Branko
 Miljević, Vukašin - Saša
 Miljuš, Branko
 Milković, Ante
 Miloš, Ljubo
 Milošević, Branislava
 Milošević, Đ.
 Milošević, Petar
 Milošević, Slobodan
 Milošević, Velimir
 Milostić, Milovan
 Mimica, Vatroslav
 Mirić, Milutin
 Mirković, Ana
 Mirković, Anđelija
 Mirković, Andrija
 Mirković, Jovan
 Mirković, Mirko
 Mirković, S.
 Mirošević, Franko
 Mirski, Lav
 Miščević, Marija
 Misirača, Dušan
 Mišković, Ivan
 Mitrović, Mira
 Mitrović, Andrej
 Mitrović, Ilija
 Mitrović, Momčilo
 Mladenović, Ljubo
 Modrić, Sonja
 Molnar, Pava
 Momčilović, Ljubomir
 Monlai, Simona
 Monlai, Žorž
 Montiljo, Moric
 Morača, Pero
 Mraović, Nikola
 Mrkalj, Mile
 Mrkšić, T.
 Mrlić, agronom, ust. por.
 Mucić, Mirko
 Mudrinić, Rajko
 Mujkić, Asim
 Mujkić, Avdo
 Munda, Karel
 Munda, V.
 Munitić, Ranko
 Munko, Zlatko
 Murudbegović, Hakija
 Musafija, Monika
 Musafija, Salamon - Monika
 Musafija, Šalom - Šandor
 Musić-Ilić, Slavica
 Mussolini, Benito
 Mužić, Ivan
 Nadaždin, Milan
 Napijalo-Perić, Dragica
 Naut, Ana
 Nazečić, Ahmet
 Nedeljkić, Mile
 Nedić, Milan
 Nemet, Petar
 Nenezić, Zoran D.

Nešović, Slobodan
 Neubacher, Herman
 Nikić, Dušan
 Nikolić, Joka
 Nikolić, Kosta
 Nikolić, Milan
 Nikolić, Nikola
 Nikolić, Svetozar - Braca
 Nikolić, Vinko
 Nikoliš, Gojko
 Nikšić, Stevan
 Novak, B.
 Novak, Grga
 Novak, Viktor
 Novak, Vladimir
 Novaković, Boro
 Novaković, Boško
 Novaković, Ljubomir
 Novaković, Radoš
 Novaković, Vlado
 Novosel, Vanda
 Nožinić, Milan

 Oberknežević, Miloš
 Obradović, Milivoj
 Obradović, Milka
 Obućina, Branko
 Očak, Ivan
 Odavić, Radojka
 Odić, Slavko
 Odić, Zvonko
 Ogrizović, Ratko
 Ogrizović, Slava
 Oljača, Mladen
 Oljača, Mladen Đ.
 Oluić, Marinko
 Omanović, Hamdija
 Omrčanin, Ivo
 Opačić, Dušan
 Opačić, Petar
 Opačić, Stanko - Čanica
 Orct, Adolf
 Orečić, Nikola
 Orešković, Joso
 Orešnik, Franc
 Ostojić, Đuro
 Ostojić, Stevo
 Oštrić, Vlado
 Ostrovška, Milica
 Ožegović, Lucija
 Ozmo, Danijel

 Pajić, Tomislav
 Pajović, Borivoje
 Pajović, Radoje
 Palančanin, Sava

 Palčec, Milada
 Palfi, Franjo
 Palfi-Šubinski, Ankica
 Palir, Rado
 Panjević, Nikola
 Papić, Milan
 Papo, Jakov
 Papo, Salamon
 Paravac, Dušan
 Paravina, Emil
 Paris, Edmond
 Pašić, Šefik
 Pauković, Anka
 Pavelić, Ante
 Paver, Josipa
 Pavić, Milan
 Pavić, Miloš
 Pavičić, Luka
 Pavle VI
 Pavlek, Mihovil Miškina
 Pavlić, Nikica
 Pavlica, Dane
 Pavličević, Dragutin
 Pavlović, Marko
 Pavlović, Rade
 Pavlović, Ranko
 Pavlović-Brdar, Slavica
 Pavlović-Bulat, Danica
 Pavlovski, Jovan
 Pazdrijan, Đuka
 Pečarić, Josip
 Pejjanović, Đorđe
 Pejjin, Jovan
 Pejnović, Ivan
 Pekić, Mirko
 Pekota, Gojko
 Peremin, Mirjana
 Perić, Dragić
 Perić, Ignjatije
 Perić, Jelena - Jeka
 Perić, Jeremija
 Perić, Jeremija - Ješo
 Perić, Marinko
 Perić, Raša
 Perić, Vera
 Perović-Dakić, Mileva
 Perše, Franjo
 Peršen, Mirko
 Pešelj, Branko
 Pešić, Slavko
 Pešut, Mane
 Petešić, Ćiril
 Petković, Stana
 Petković, Vasilije
 Petranović, Branko
 Petričević, J.

Petričević, Jozo
 Petričević-Jagić, Nada
 Petrović, Kadivka
 Petrović, Ljubomir
 Petrović, Novak
 Petrović, Rade
 Petrović, Rastislav V.
 Petrović, Ruža
 Petrović, Savo
 Petrović, Živojin
 Petrović, Zoran -Piroćanac
 Picilli, Hinko Dominik
 Pije XII
 Pilar, Ivo
 Piljak, Nikola
 Pinto, Avram
 Pinto, David
 Pinto, Samuel
 Pipinić, Drago
 Piskavica, Refik
 Pižeta, ust. boжник
 Pižula, Todor
 Plemenčić, Đuro
 Plenča, Dušan
 Pleše, Branka
 Plevnik, Božo
 Pocem, Drago
 Pogačnik, Anton
 Polak, Anselm
 Polak, Stanko
 Poljak, Anselm
 Poljak, Miroslav
 Polovina, Gojko
 Popov, Dušan
 Popov, Mihajlo
 Popovac, Luka Š.
 Popović, Jovan
 Popović, Jovan P.
 Popović, Jovica
 Popović, Jovo
 Popović, Kosta
 Popović, Nikola
 Popović, Pero
 Popović, Radovan
 Popović, Spasoje
 Porečki, Juraj
 Potočnik, Franc
 Potporić, Čedomir
 Potrč, Ivan
 Požar, Ana
 Požar, Petar
 Poznanović, Nenad
 Pređa, Savo
 Prekić, Bora
 Prica, Radomir
 Prica, Branko
 Priščan, Mirjana
 Prljeta, Ljubomir
 Pröbst, Herman
 Prodanović, Milan
 Prodanović, Petar
 Prodanović, Tihomir
 Prodanović-Alajbegović, Razija
 Protić, Žarko
 Prpić, Mato
 Pršić, Miloje
 Prusac, Ivan
 Psnjski
 Puača, Đorđe
 Pucek, Fedor
 Puđa, Jela
 Puđić, Dragutin - Paraliza
 Pulić, Nikola
 Pupiće-Ivanović, Zora
 Puškar, Slavko
 Pušonjić, Boško
 Puzić, Milan
 Radeka, Milan
 Rađenović-Pavković, Draga
 Radević, Milorad
 Radić, Simo
 Radičević, Branko V.
 Radišić, Đorđe
 Radonjić, Radmilo
 Radoš, Branko
 Radovanlija, Milan
 Radovanović, Nebojša
 Radulović, Milica
 Radulović, Predrag D. - Pile
 Radusinović, Milorad P.
 Raić, Vlaho A.
 Raičković, Stevan
 Rajaković, Mato
 Rajčević, Dane
 Rajić, Marko
 Rajković, Mate
 Rakić, M.
 Rančigaj, Janez
 Ranković, Milan
 Rantaša, Anton
 Rapaić, Mirko
 Rapajić, Stevan
 Rašević, Miroslav
 Rašić, Tomo
 Rašković-Zec, Vjera
 Rasulović, Salih
 Rauš, Stevo
 Ravlić, Slaven
 Razbornik, Pepca
 Ražnatović, Petar
 Rebac, Remzija

Redžepović, Safija
 Redžić, Nail
 Reich, William
 Reljanović, Uroš
 Rexeisen, Hans
 Rhodes, Antony
 Riboli, Josip
 Riesman, David
 Riffer, Milko
 Rigo, Slavko
 Rihar, Franc
 Risojević, Ranko
 Ristevski, Dimitrije
 Ristić, Cicko
 Ristić, Mile
 Ristić, Milenko
 Ristović, Milan
 Rivelli, Marco Aurelio
 Roganović, Zora
 Rojnica, Ivo
 Roksandić, Drago
 Roksandić, Đuro
 Romano, Jaša
 Romano, Moric
 Romčević, Bogdanka
 Rostaš, Ferdinand
 Rotbart, Vladislav
 Rover, Srećko
 Rubčić, Nikola
 Rubčić, Ruža
 Rubina, Franjo
 Ručnov, Marko
 Rukavina, Fabijan
 Rušinović, Nikola
 Rutheford, Ward
 Rybar, Miloš

 Sablić, Maksim
 Sabljak, Ivan
 Sabljak, Ivan Nikole
 Safra, Jacob E.
 Šain, Vukosava
 Šakić, Dinko
 Salaković, Dušan
 Salamon, Nada
 Salata, Bosiljka
 Salata, Cvija
 Salata, Cvijeta
 Salata, Janja A.
 Salata, Janja B.
 Salata, Janja R.
 Salata, Janja S.
 Salata, Javorka
 Salata, Krstija
 Salata, Mara A.
 Salata, Mara N.

 Salata, Nada
 Salata, Sava
 Salata, Stana
 Salata, Zdravka
 Šalić, Ivan
 Šalji, D.
 Samardžić, Radovan
 Samardžija, Dušan D.
 Samardžija, Ostoja
 Samokovlija, Isak
 Sandić, Radoslav
 Šantek, Miroslav
 Santini, Jure
 Santrač, Dušan
 Sarač, Derviš
 Šarac, Marko
 Saračević, S.
 Saratlić, R.
 Šarčević, Šerif
 Šarenac, Darko
 Šarenac, Tripo
 Šarić, Ivan
 Šašić, Jefto
 Savić, Glišo
 Savić, Vlada
 Schmidlin
 Šćukanec, Dragutin
 Sedlar, Branko
 Seferović, Mensur
 Seferović, Nusret
 Šego, Stipe
 Sekulić, Jakov
 Sekulić, Mita
 Sekulić, Stjepan - Jucko
 Sekulić, Zoran
 Sekulića, Dimitrije
 Selman, Jusuf
 Sem, Jakob
 Šen, Arnold
 Sentić - Žaknić, Marija
 Sentić, Marija
 Sentić-Žaknić, Marija
 Šepak, Stevo
 Šepak-Kartofil, Đurđa
 Šeparović, Zvonimir
 Šerbak, Miran
 Šerbak-Kopač, Zora
 Šerbula, Gojko
 Šercelj, Alojz
 Serdar-Sabolić, Štefica
 Serels, M. Mitchell
 Sertić, Ankica - Cincipinka
 Shelah, Menachem
 Šibl, Ivan
 Šidak, Jaroslav
 Šifter, Vanek

Sijarić, Ćamil
 Šiljegović, Boško
 Silov, fra Pavao
 Simeunović, V.
 Šimić, Martin
 Simić, Mihailo
 Simić, Sima
 Simić, Stevo N.
 Simić, Zvonko
 Simončić, Franc
 Simončić, Štefan
 Simonović, Simon
 Simović, Buda
 Šimunović, Frane
 Singer, Hinko
 Singer, Vlado
 Sinovčić, Marko
 Šipka, Žarko
 Sirotković, Hodimir
 Šitin, Nikola
 Škanata, Krsto
 Škerl, F.
 Skiba, Zora
 Skoko, Savo
 Škorjanc, Josip
 Šković, Josip
 Škrgatić, Dragutin
 Skrigin, Žorž
 Škrnjug, Rudolf
 Škundrić, Petar
 Škurla-Ilijić, Verka
 Slabić, Refik
 Slavić, Božo
 Slavica, Nikola
 Slavuj, Slavko - Geco
 Slijepčević, Đoko
 Smiljanić, Nikica
 Smreka, Jelka
 Smrekić, Uroš
 Sobica, Bejdo
 Sobolevski, Mihael
 Somođi, Zvonimir
 Šoškić, Uroš
 Šoštarić, Danica
 Špalj, Milan
 Sparing, Frank
 Spasojević, Aleksandar
 Spasojević, Dimitrije
 Spasovski, Milena
 Spiegler, nem. podoficir
 Sremec, Zlatan
 Šrempf, Franjo - Puba
 Stajić, Aleksandar
 Štakor, Nikola
 Štakor, Petar
 Štambuk, Zdenko
 Stanić, Milan
 Stanislavljević, Đuro
 Stanišić, Božidar
 Stanišić, Milutin Vukosav
 Stanivuković, Petar
 Stanko, Mato
 Stanko, Tomo
 Stanković, Đorđe
 Stanojević, Branimir
 Stanojević, Momčilo
 Starčević, Ante
 Starčević, Mile
 Starčević, Tonka
 Starina, Marija
 Starjački, Stjepan
 Štefan, Ljubica
 Štefančić, D.
 Stehle, Hansjacob
 Šteković, Milivoj
 Stepanović, Risto
 Stepinac, Alojzije
 Stevanović, Dragomir S.
 Stijačić, Emilija
 Stijačić, Slavko
 Stijačić-Petrović, Emilija
 Stipetić, Vladimir
 Stišćak Antun
 Stišćak, Antun
 Stjepanović, Risto
 Stöger
 Stojaković, Milutin
 Stojaković, Rajko
 Stojančević, Vladimir
 Stojanović, Krasimirka
 Stojanović, Mladen
 Stojanović, Nikola
 Stojanović, Stanislav
 Stojković, Slavko
 Stopić-Gledić, Mara
 Stranjaković, Dragoslav
 Štrbac, Čedomir
 Strčić, Petar
 Strinović, Davor
 Strugar, Vlado
 Studen, Dragan
 Stulić-Ptiček, Božena
 Stulli, Bernard
 Stuparić, Darko
 Šubajković, Dušan
 Subašić, Mujo
 Šubr, Vojta
 Südland, L. v.
 Šumanović, Ante
 Šumonja, Miloš
 Sundhaussen, Holm
 Supek, Ivan

Sušec, Josip
 Sušić, Derviš
 Švarc, Božo
 Sviger, Ivan
 Švob, Vinko

 Tadej, Vladimir
 Tadić, Aleksandar
 Tadić, Živko
 Tafra, Nurija
 Talpo, Oddone
 Tanasić, Dragan
 Tanović, Ivan
 Taranek-Bobinac, Marija
 Tasić, Dragoljub
 Telatko, Marijan - Martel
 Teofanović, Živan
 Tepić, Milan S.
 Terzić, Velimir
 Tešanić, Dragoljub
 Tešanović, Mile
 Tešić, Ljubomir
 Tesla, Lazo
 Thierack
 Tiljak, Ljudevit
 Tisserant, Eugen
 Tkalec, Zvonko
 Todorović, Mica
 Todorović, Pero
 Todorović, Sima
 Tolstoy, Nicolay
 Tomac, Josip
 Tomašević, Jozo
 Tomašević, Radovan
 Tomaz, don Ilija
 Tomić, Duško
 Tomić, Viktor
 Tomičić, Zlatko
 Tomljanović, I.
 Tomljanović, Milan
 Tomović, Sima
 Topčić, Zaim
 Topić, Milovan
 Toroman, Dušan
 Toroman, Milinko
 Tošić, Desimir
 Tošić, Vlada
 Travica, Đorđe
 Trbojević, Mane
 Treml, Emilijan
 Treven-Vulelija, Stanka
 Trifković, Srđa
 Trifunović, Mitar - Učo
 Trivić, Dušan
 Trivunčić, Milica
 Trivunčić, Radovan

 Trivunčić, Živko
 Tubić, Velimir
 Tucu, Petar
 Tuđman, Franjo
 Tufekčić, Mehmedalija
 Tunguz-Perović, Danilo
 Turk, J.
 Turković, Ružica

 Udicki, Jovan
 Udijer, Ferdo
 Udijer, Marija
 Uglješić, Vera (Estera Papo)
 Ugrin, J.
 Ujdurević, Miroslav
 Ulemek, Ljubica
 Umčanin, Ana
 Umeljčić, Vladimir

 Vajler, Zlatko
 Vajs, Albert
 Vargaš-Klajn, Manda
 Varović, Josip
 Vasić, Đorđe
 Vasić, Dragiša
 Vasić, Mile
 Vasić, Miloš - Živko
 Vasilj Ivan
 Vasilj, Luka
 Vasilj, Stanko
 Vasiljević, Zoran
 Vavić, Milorad
 Vebel-Hotnikova, Jožica
 Veg, Šandor
 Velagić, Savo
 Veličko, Ilija
 Veselica, Vladimir
 Vezmar, Gojko
 Vičić, Emil
 Vicković, Uroš
 Vidan, Josip
 Vidnjević, Ivica
 Vidović, Gabrijel
 Vidović, Simo
 Vidović-Marinović, Vinka
 Vignjević, Milorad
 Vikalo, Ostoja
 Vinski, Pavle
 Vinter, Gabrijel
 Višnjčić, Nedeljko
 Visočak, Meho
 Vlašić, Josip
 Vočkić, Joco
 Vogelnic, Dolfe
 Vojinović, Aleksandar
 Vojinović, Novica

Vojnović, Aleksandar
 Vojvodić, Aleksandar
 Vojvodić, Momir
 Vokaun, Franjo
 Vokić, Ante
 Vovk, Petar
 Vrančić, Vjekoslav
 Vranješ, Lazarka
 Vranješ, Ljubo
 Vrban, Ante
 Vrebac, Stevo
 Vrević, Zora
 Vrhovac, Ljuba
 Vucelja-Josipović, Zora
 Vučen, Rade
 Vučetić, Petar
 Vučković, Vladeta
 Vujošević, Jovan
 Vujović, Ratko - Čoče
 Vukadinović, Đuro -Vuk
 Vukčević, Slavko
 Vukelić, Petar
 Vukić, Pero
 Vukina, Ivan
 Vukmanović, Milan
 Vukmirović, Milan - Šakarpa
 Vukobratović, Božo
 Vukojević, Vice
 Vukorepa, ust. časnk
 Vukotić, Danica
 Vuković, Goran
 Vuković, Ljuban
 Vuković, Tomislav
 Vuković, ust. zast.
 Vuković, Vladeta
 Vukušić-Musafija, Rahela
 Vuletić, Dušan
 Vulin, Radovan
 Vutuc, Mirko

 Wagner, Karlo

 Zafranović, Lordan
 Zarić, Miroslav
 Zastavniković, Jovanka

Zatezalo Škerić, Miloš
 Zatezalo, Đuro
 Zdunić, Dragan
 Zdunić, Franjo - Lav
 Zec, Milovan
 Zec, Nedo
 Zečević, Dušan
 Zečević, Miodrag
 Zečević, Momčilo
 Zelmanović, Đorđe
 Zemljarić, Ante
 Zinaić, Petar
 Zlatareć, Pero
 Zlatić, Savo
 Zorić, Milan N.
 Zorkić, Sretenije
 Zubović, Osman
 Zubović, Pero
 Zukanović, Ante
 Zulfikarpašić, Adil
 Zupančić, Jože
 Zurl, Marino
 Zvečevac, Damjana
 Zvrko, Ratko

 Žakula, Neda
 Žalić, Zuhdija
 Žarić, Slobodan
 Žegarac, Vukašin - Vujo
 Žegarac, Vukašin Vujo
 Žerjavić, Vladimir
 Žiška, Jan
 Živanović, Srboljub
 Živković, Dragica
 Živković, Jovan
 Živković, Nikola
 Živojinović, Dragoljub R.
 Žižić, Bogdan
 Žižić, Željko
 Žugić, Tomislav
 Žutić, Branka

GEOGRAFSKI INDEX

(Jasenovac i Stara Gradiška i izvedeni geografski pojmovi nisu indeksirani)

Ada	istočna Bilogora
Albanija	Biokovo
Aleksinac	Biokovsko-neretvljansko područje
Amerika	Birač
Latinska Amerika	Birmingham
Sjedinjene Američke Države	Bistra
United States of America (USA)	Bistrica
Western America	Bjelanovac
Auschwitz	Bjeljavina
Australija	Bjelovar
Austrija	Bleiburg
Austro-Ugarska	Blinski Kut
Azija	Bodegraj
	Boljevac
	Bor
Baćin	Borić
Bačka	Borovik
Baden	Borovo
Badrnjača	Bosanska Dubica
Bajića jame	Bosanska Gradiška
Bakar	Bosanska Kostajnica
Balkan	Bosanska krajina
Banija	Bosnian Krayina
Banja Luka	Bosanska Krupa
Banja Slatina	Bosanski Brod
Banjani	Bosanski Novi
Banjica	Bosanski Petrovac
Banova Jaruga	Bosanski Šamac
Banovići	Bosansko Grahovo
Baranja	Bosna
Barcelona	centralna Bosna
Barutana	istočna Bosna
Baštra	srednja Bosna
Batajnica	zapadna Bosna
Batrovci	Bosna i Hercegovina (BiH)
Beč	Narodna Republika
Wien	Socijalistička Republika
Bečmen	Bosanska Gradiška
Beisfjord	Bosut
Belegiš	Brandenburg am Havel
Beli Manastir	Braunšvajg
Beograd	Brčko
Belgrade	Serbian Brčko
Novi Beograd	Srpsko Brčko
Berlin	Brežičani
Beška	Brezje
Bestrma	Brinje
Bežanija	Brlog
Bihać	Brloška Sela
Bijeljina	Brnješka
Bileća	Bročice
Bilogora	Bročka greda

- Bročke Jasenine
 Brstač
 Brug
 Bruxelles
 Budimci
 Buenos Aires
 Buffalo
 Bugarska
 Bugojno
 Buhenvald
 Bujavica
 Bukovac
 Bunić

 Čabar
 Čačak
 Čakovec
 Čalinka
 Čalma
 Čapljina
 Caprag
 Carcagente
 Cazin
 Čazma
 Čenkovo
 Čerević
 Cerovljani
 Cetinje
 Chicago
 Čojluka
 Čorkovača
 Čortanovci
 Čovac
 Crkveni Bok
 Crljenci
 Crna Gora
 Socijalistička Republika
 Crna Lokva
 Crna Mlaka
 Crna Rijeka
 Crnča
 Crni vrh

 Dachau
 Dacina Draga
 Đakovačka Breznica
 Đakovo
 Đakovština
 Dalmacija
 severna Dalmacija
 Daruvar
 Delnice
 Dereza
 Divoš
 Divoselo
 Dobanovci

 Dobož
 Dobro Selo
 Dobrova pri Ljubljani
 Dole
 Doljani
 Donja Drava
 Donja Dubica
 Centar
 Trnjak
 Donja Gradina
 Donja Krndija
 Donja Neretva
 Donja Slabinja
 Donja Stubica
 Donje Hrasno
 Donji Lapac
 Donji Vakuf
 Dračevo
 Draganić
 Dragović
 Draksenić
 Drakulić
 Drežnica
 Drežnik Grad
 Drežnik-grad
 Drina
 Drinići
 Drinjača
 Drvar
 Dubica
 Dubičke (Bačinske) krečane
 Duboka Krajina
 Dubravica
 Dubrovnik
 Dudik
 Duga Resa
 Dugo Selo
 Đurđevac
 Dvor na Uni

 Engleska
 Evropa
 Srednja Evropa

 Feričanci
 Fermo
 Foča
 Freiburg

 Gabela
 Gabrje
 Gacka
 Gacka dolina
 Gacko
 Gage
 Gašinci

Glamoč	Indija
Glavica	Irig
Glina	Istarsko-primorsko-goransko područje
Glušci	Istra
Gnjilane	Italija
Gnjilišta	Ivanec
Goilo	Ivanjska
Gomilsko	Ivanjski Bok
Gorjanski dolovi	Izrael
Gornja Krajina	Jablanac
Gornja Krndija	Jadovno
Gornja Rijeka	Jajce
Gornja Slatina	Jajinci
Gornje Dubrave	Jakovo
Gornji Lulići	Jakupovci
Gornji Milanovac	Jamena
Gorski kotar	Jankomir
Gospić	Japaga
Grac	Jaružani
Gračac	Jastrebarsko
Gradačac	Jastrebnina
Gradina (lokalitet na Psunju)	Jazak
Grčka	Jazavica
Gređani	Jazovka
Grubišno Polje	Jerusalem
Gudovac	Jošava
	Josipdol
Haag	Jugoslavija
Haifa	Demokratska Federativna
Hamilton	Druga Jugoslavija
Handelskeje	Federativna Narodna Republika
Hercegovački Glušci	Federativna Narodne Republika
Hercegovina	Jugoslawien
severna Hercegovina	Kraljevina Jugoslavija
Herzlia	Prva Jugoslavija
Hrvatska	Savezna Republika
Banovina Hrvatska	Socijalistička Federativna Republika
Croatia	Yugoslavia
Independent State of Croatia	
Kroatien	Kakanj
Narodna Republika	Kalendar
Nezavisna Država Hrvatska (NDH)	Kalesija
Republika Hrvatska	Kalnik
severna Hrvatska	Kampor
severoistočna Hrvatska	Kanada
severozapadna Hrvatska	Karlovac
Socijalistička Republika	Kerestinec
Unabhängige Staat Kroatien	Kijeveci
Hrvatska Dubica	Kinjačka
Hrvatsko primorje	Klanjec
Hrvatsko Primorje	Klenak
Hrvatsko Zagorje	Klepci
	Klinča Selo
Ilova	Ključ
Imotska krajina	Knežica
Imotski	

Knin	Ljubija
Kninska krajina	Ljubinje
Komlenac	Ljubljana
Konjic	Ljubuški
Koper	Lobograd
Koprivnica	London
Koraj	Lonja
Kordun	Lonjsko polje
severni Kordun	Lopud
Korenica	Los Angeles
Titova Korenica	Loussanne
Koreničani	Lovnac
Kosovac	Loznica
Kosovo	Ludbreg
Socijalistička Autonomna Pokrajina	
Kosovo i Metohija	Mađarska
Kostajnica	Madrid
Košutarica	Maglajani
Kotor Varoš	Majske Poljane
Kozara	Makedonija
Kragujevac	Socijalistička Republika
Kraljevica	Mali Strug
Kraljevo	Malo Blaško
Krapje	Malo Nabrđe
Krašić	Mauthausen
Krbava	Medari
Krbavica	Međeđa
Krčedin	Međimurje
Kričke	Melburn
Krndija	Metajna
Krušćica	Metković
Kujnik	Milano
Kukunjevac	Milisavci
Kunjevača	Mionica
Kupari	Miska Glava
Kupres	Mlaka
Kutina	Modriča
	Mokro polje
	Molat
Lađevac	Morović
Laktaši	Moskva
Laktašima	Moslavina
Laminci	Mostači
Lasinja	Mostar
Ledinci	Motajica
Lepenica	Motike
Lepoglava	Mrakovica
Ličko Cerje	Mrčevci
Ličko Petrovo Selo	Mrkonjić Grad
Lidingo	München
Liječvansko Potkozarje	Murska Sobota
Liječve polje	
Lika	
Lipik	Nakaria
Lipovljani	Našice
Livac - Zapolje	Nemačka
Livno	Savezna Republika

Treći Reich	Petrovčić
Neštin	Pisarovina
Neum	Pištaline
Nevesinje	Plašćanska dolina
New York	Plaški
Nikšić	Plesmo
Norveška	Pleternica
Polarni krug	Plitvice
Nova Gradiška	Pljevlje
Nova Subocka	Podgorica
Novi Grabovac	Podgorje
Novi Grad	Podgrmeč
Novi Karlovci	Podlapac
Novi Marof	Podsreće
Novi Pazar	Podum
Novi Sad	Pojezna
Novi Vinodolski	Pokuplje
Novigrad Podravski	Poljanica
Novo Selo (Španovica)	Poljska
Novska	Polzela
Nürnberg	Ponir
	Popovo Polje
Obradovci	Potkozarje
Obrovac	Požeška kotlina
Odžak	Prebilovci
Ogulin	Predore
Okić	Pregrada
Okučani	Prekomurje
Omarska	Prelog
Ontario	Prhovo
Oppach	Pridarje
Orahovica	Prigorje
Osijek	Prijedor
Osinja	Priština
Otočac	Prkos
Ozalj	Prnjavor
	Prosara
Pag	Prozor
Paklenica	Psunj
Pakrac	Pucari
Paraćin	Pušća
Pariz	
Pasikovci	Rab
Pauče	Radmirje
Pavlovci	Radmirovac
Pazova	Rajić
Pelješac	Rakov Potok
Perjavica	Rakovica
Perna	Ravska
Perušić	Rečice
Petoševci	Reka
Petričevac	Ričice
Petrinja	Rijeka
Petrova gora	Rim
Petrova Gora	Roma
Petrovaradin	Rogatica

Romanija	Španovica (Novo Selo)
Rowohlt	Split
Rude	Srb
Ruma	Srbija
Rusija	Serbia
	Serbien
	Socijalistička Republika
Šabac	Sreflije
Sajmište	Srem
Samobor	istočni Srem
Sana i Luka	jugoistočni Srem
Sanica	Sremska Kamenica
Sanski Most	Sremska Mitrovica
Sapna	Sremska Rača
Sarajevo	Sremske Laze
Šargovac	Sremski Karlovci
Sase	Štajerska
Sava	Stara Pazova
Savinjska dolina	Stari Grabovac
Šehitluci	Stolac
Semberija	Strmen
Šentjur	Strug
Šeovica	Studenice pri Polčanah
Šibenik	Stuttgart
Šid	Subotica
Šimanovci	Sudbury
Šipovo	Šuma trebinjska
Sisak	Šumetlica
Sitneši	Surčin
Sitnica	Surduk
Sjeničak	Sutla
Skender Vakuf	Sv. Bolfenk na Kogu
Škofja Loka	Sv. Jurij ob Taboru
Skokie (Illinois)	Sveti Rok
Školići	Sydney
Škrljak	
Slabinja	
Slana	Tel Aviv
Slavetić	Tenja
Slavonija	Teslić
istočna Slavonija	Tisovac
zapadna Slavonija	Titograd
Slavonska Požega	Titov Drvar
Slavonski Brod	Titovo Drvar
Slobodna Vlast	Titovo Užice
Sloboština	Toranj
Sloboštini	Toronto
Slovačka	Travnik
Slovenija	Trebež
Socijalistička Republika	Trebinje
Slunj	Trgovište
Smokrić	Trnava
Smoljana	Trocnov
Smrike	Trst
Sokolište	Tržačka Raštela
Sombor	Tržić
Španija	Turevci

Tuzla	Vukovar
Udbina	Wansee
Ugrinovci	Washington
Una	Wiperfurth
Uppland	
Uštica	Zabok
	Zagorje
Varaždin	Zagreb
Vatikan	Zagrebačka oblast
Velebitsko Podgorje	Zaprešić
Velika Gorica	Zavratnica
Veliki Strug	Zemun
Veliko Nabrđe	Naselje
Veljun	Zenica
Veternik	Zidani Most
Vezirov most	Zlarin
Vinagora	Zlatar Bistrica
Vindzor	Zrenjanin
Vinkovci	Zrin
Virovitica	Zürich
Vitasovci	
Vojnić	Ženeva
Vojvodina	Žitomislići
Socijalistička Autonomna Pokrajina	Žitorađa
Vožuća	Živaja
Vraca	Živinice
Vranik	Životice na Moravskem
Vranje	Žumberak
Vrbovljani	Županja
Vrbovsko	Žuta Lokva
Vrginmost	

Index drugih pojmova

- (Deseta) X divizija NOVH
 (Drugi) 2. bosanski korpus
 (Drugi) 2. domobranski zbor (korpus)
 (Dvadeset deveta) 29. hercegovačka divizija
 (Dvadeset peta) 25. udarna brodska brigada 28. divizije 2. jugoslovenske armije
 (Dvadeset prva) XXI srpska udarna divizija 1. jugoslovenske armije
 (Četvrta) 4. srpska narodnooslobodilačka udarna brigada
 (Dvadeset prvi) 21. (nemački) armijski korpus
 (Osamnaesta) 18. ustaška bojna
 (Peti) 5. SS armijski korpus
 (Prva) I čehoslovačka brigada "Jan Žiška z Trocnova" NOVJ
 (Prvi) 1. domobranski zbor
 (Prvi) 1. slavonski korpus
 (Sedamnaesta) XVII udarna brigada
 (Sedamnaesta) 17. partizanska brigada
 (Sedamsto osamnaesta) 718. (nemačka) divizija
 (Sto osamdeset deveta) 189. (nemačka) divizija
 (Sto sedamdeset treća) 173. (nemačka) divizija
 (Šesti) VI korpus NOV i POJ
 (Šezdeset četvrti) 64. (nemački) rezervni armijski korpus
- aerofotoistraživanja
 afera Diamantstein
 akcija spasavanja dece iz logora
 akcija Viktora Tomića u Sremu
 Američki vojni sud
 antifašisti
 antifašizam
 antisemitizam
 antropološka istraživanja
 izveštaj ekipe antropologa
 sondažna bušenja
 sondažna iskopavanja
 sudsko-medicinska ekspertiza
 antropološko-arheološka istraživanja
 Arhiv BiH
 Arhiv Bosanske krajine
 Arhiv grada Zagreba
 Arhiv Hrvatske
 Arhiv IHRPH
 Arhiv Jugoslavije
 Arhiv Okružnog suda u Banja Luci
 Arhiv SUP BiH
 Arhiv Vojnoistorijskog instituta (Arhiv OS)
 arhivska građa
- banditizam
 banditske grupe
 banijski partizanski odredi
- bekstva iz logora
 beletristika
 narodne pesame
 novele
 pesme
 pesme u desetercu
 poeme
 priče, pripovetke
 romani
 zbirke pesama
 "blajburške žrtve"
 "blajburški mit"
- Crnogorci
- Česi
 četnici
- demilitarizovana zona
 reokupacija demilitarizovane zone
 demografija
 Dočasnička škola u Krapju
 domobrani
 domobranske postrojbe
 domobranstvo
 Drugi svetski rat
 Državna komisija za ratne zločine i zločine genocida
 Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača
 Državna riznica NDH
 Glavno nadzorništvo rizničke straže
 Odjel finacijske straže
 Odjel za državnu imovinu, navjere i dugove
 Opći odjel
 Rizničko upraviteljstvo Zagreb
 Župsko nadzorništvo rizničke straže u Zagrebu
 Državna zemaljska središnjica za zemaljske proizvode iz Zagreba
 Zajednica za stoku
 Državno ravnateljstvo za gospodarstvenu ponovu
 Državno ravnateljstvo za ponovu
 Dvanaesta proleterska slavonska brigada
 (Dvanaesta) XII udarna brigada
 (Prva) 1. slavonska brigada
- ekonomska zajednica (vid org. logoraša)
 ekonomski aspekti genocida
 kontribucija
 oduzimanje imovine
 organizovana pljačka srpske i jevrejske imovine
 pljačka
 prinudni rad

- rad logoraša
- robovski rad
- emigracija
 - ekstremna
 - fašistička
 - hrvatska
 - politička
 - srpska
 - ustaška
 - druga
 - prva
 - ustaše povratnici
- emigrantska vlada
 - izbeglička vlada
- erozivno delovanje Save
 - pronalazak novih grobnica
- fašističke organizacije
- fašizam
 - fašisti
- Federalni sud u Los Angelesu
- fotogrametrijsko snimanje
- Galicijani
- Generalna skupština OUN
- genocid
- Gestapo
 - Glavna uprava
- Glavni stožer domobranstva
- Glavni stožer Ministarstva domobranstva NDH
- Glavni štab NOV i POH
- Glavni ustaški stan (GUS)
- Gruppe West Ic
- gubici stanovništva Jugoslavije
 - demografska istraživanja ratnih gubitaka
 - demografski gubici
 - istraživanje gubitaka stanovništva
 - izračunavanje demografskih gubitaka
 - ljudske žrtve
 - neposredni ratni gubici
 - popis žrtava rata
 - ratni gubici
 - statističke metode istraživanja ratnih gubitaka
 - stvarni ratni gubici
 - žrtve rata
 - civilne žrtve
 - žrtve rata u Hrvatskoj
 - jasenovačke žrtve
- Hercegovci
- Historijski arhiv Zagreb
- holokaust
- homicid
- Hrvati
- Hrvatska pravoslavna crkva (HPC)
- Hrvatska seljačka stranka (HSS)
- levo krilo
- Hrvatski državni Sabor
- Hrvatski povijesni muzej (HPM) u Zagrebu
- Hrvatski povijesni muzej (HPM) u Zagrebu
- Hrvatski školski muzej
- Hrvatsko društvo za istraživanja žrtava rata i poraća
- Istorijski arhiv Beograda
- istražni i pravosudni organi
- italijanska vojna obavještajna služba
- izbeglički logor Fermo
- "jasenovački mit"
- Jevreji
 - jevrejsko pitanje
 - konačno rešenje
 - Endlösung
 - konferencija u vili na jezeru Wansee
 - Židovi
 - židovsko pitanje u NDH
- Kazneni zavod u Staroj Gradiški
 - kaznionica
- klerikalizam
- klerofašizam
- kolaboracionisti
- koljači
 - fratri
 - jasenovački
 - ustaški
- kolonizacija
- Komesarijat za izbeglice i preseljenike u Beogradu
- Kominterna
- Komitet za prikupljanje podataka o izvršenim zločinima protiv čovečnosti i međunarodnog prava
- komunisti
- koncentracioni logori
 - koncentracijska taborišča
 - koncentracijski logori
- Konferencija o Jugoslaviji u Haagu
- Kontrolni savet za Nemačku
- Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida
- Kotarska oblast Bosanska Gradiška
- Kotarska oblast Čakovec i Prelog
- Kotarska oblast Dvor na Uni
- Kotarska oblast Ludbreg
- Kotarska oblast Pregrada
- Kotarska oblast Slavonski Brod
- Kotarska oblast Zagreb
- Kotarska oblast Županja
- krajiške jedinice
 - Baljska četa

Druga krajiška brigada	psihoze
Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski (Kozarački) odred "Mladen Stojanović"	zaraze
Dvadeseta krajiška brigada	tifus
Jedanaesta krajiška NOU brigada	medicinski eksperimenti
krajiške brigade	zloupotreba medicinske nauke
Peta kozaračka brigada	Međukademijski odbor za izučavanje Jasenovca
Prva krajiška udarna brigada	"međunarodna komisija"
Prvi krajiški NOP odred	Međunarodni sud pravde
Sedma krajiška brigada	Međunarodni vojni sud u Nirnbergu
"Križni put"	memoarska literatura
kvislinške formacije	druga sećanja
kvislinške organizacije	zbornici sećanja
kvislinzi	memoari
	memoarska građa
	memoarski zapisi
	svedočanstva i sećanja preživelih zatočenika
likvidacija logora	memoarsko-publicistička literatura
likvidacije drugih logora u Jasenovcu	metode i oblici likvidacija
logori smrti	sredstva i načini ubijanja
logori uništenja	metode i oblici mučenja
Vernichtungslager	migracije
logori za istrebljenje	iseljavanje
logorisanje	izbeglištvo
deportacije	izbeglice
internacija	nasilno iseljavanje
otpremanje (slanje, teranje, odvođenje) u logor	preseljavanje
transportovanje	preseljenici
logorska partijska organizacija	prisilno neorganizovano
logorski komitet	prisilno organizovano
logorske dopisnice	progoni
Londonski sporazum	prognanici
	izgnanci
Mađari	Ministarstvo domobranstva NDH
Makedonci	Glavni stožer
masoni	Ministarstvo inostranih poslova Reicha
masovna hapšenja	Ministarstvo javnih radova NDH
masovna stratišta	Građevinska sekcija
masovne grobnice	Ministarstvo narodnog gospodarstva NDH
gigantske nekropole	Glavno ravnateljstvo za obrt, veleobrt i trgovinu
masovni zločini	Glavno ravnateljstvo za rudarstvo
akcije ubijanja logoraša	Odsjek za finansijsku stražu
masovna smaknuća	Ured državnog tajnika
masovne likvidacije	Ured ministra
masovni pokolji	Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH
masovno ubijanje	Ministarstvo seljačkog gospodarstva NDH
masovno umiranje	Ministarstvo skrbi za postradale krajeve NDH
pogubljenja	Ministarstvo šumarstva i rudarstva NDH
pokolji	Glavno ravnateljstvo za kovinstvo
medicinski aspekt stradanja logoraša	Glavno ravnateljstvo za rudarstvo
logorska oboljenja	Odjel za rudarstvo i kovinstvo
avitaminoze	Rudarsko glavarstvo u Zagrebu
faminoze (bolesti hroničnog gladovanja)	Ministarstvo udružbe NDH
hororoze	Ministarstvo unutrašnjih poslova NDH
namerno izazvane bolesti	Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost
promena psihe i psihička stanja logoraša	(GRAVSIGUR)
psihoneuroze (duševna oboljenja)	

- Ravnateljstvo za javni red i sigurnost
(RAVSIGUR)
Ministarstvo vanjskih poslova (NDH)
Ministarstvo vanjskih poslova (Reicha)
Ministarstvo za obrt, veleobrt i trgovinu NDH
Ured ministra
Moskovska deklaracija
Mostarski bataljon
muslimani
Muslimani
Muslimanski bataljon Romanijskog odreda
- nacistički koncentracioni logori
Narodna pomoć
Odbor za logore
narodni heroji
narodnooslobodilačka borba (NOB)
oslobodilačka borba
narodnooslobodilački pokret (NOP)
narodnooslobodilački rat (NOR)
naučni radovi
studije i prilozi izučavanju
naučni skupovi
Nemačka narodna skupina Donja Drava
nemačka obaveštajna služba
nemačka policija
nemački logori
nemački vojni zapovednik Srbije
Nemačko poslanstvo u Zagrebu
neofašizam
Nirnberška presuda
Nirnberški sud
"novi europski poredak"
- Obćinsko poglavarstvo Pušća
oblici likvidacija
Odbor SANU za sakupljanje građe o genocidu
protiv srpskog naroda i drugih naroda
Jugoslavije u XX veku
Odbor za uređenje Spomen-muzeja Kula u bivšem
logoru Stara Gradiška
ofanziva na Kozari
Okružne komisije za utvrđivanje zločina
okupatora i njihovih pomagača
Okružna komisija iz Nove Gradiške
Okružni sud u Zagrebu
Opštejugoslovenski projekat "Jugosloveni u
fašističkim zatvorima, zarobljeničkim i
koncentracionim logorima i pokretima otpora
drugih evropskih zemalja u vreme II svetskog
rata"
organizovani teror
oružane formacije
"divlje ustaše"
formacije lokalnih milicija
formacije neuniformisanih lica
- ustaške formacije
ustaške vojne formacije
vojne formacije
oružani sukobi
oružništvo
oružnici
otpor u logoru
otpusti iz logora
ozakonjenje zločina
- partizani
pogromi
pojedinačni zločini
pokolji
Pokrajinska komisija za utvrđivanje zločina
okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini
pokreti otpora
polemike
policija (NDH)
policija (nemačka)
pravaška ideologija
Predsedništvo SFRJ
Predstojništvo gradskog redarstva Mostar
prelaz na muslimansku veru
Prezidijum Narodne skupštine FNRJ
preživeli zatočenici
proboj logoraša 22.4.1945.
profašističke organizacije
propaganda
ustaška
Propagandni odsek AVNOJ-a
Prvi svetski rat
puč Lorković - Vokić
- Radna brigada "Zoja Kosmodemjanskaja"
ratna šteta
materijalna šteta
materijalni gubici
obeštećenje
reparacije
šteta koju su načinile kvislinške snage
šteta koju su načinili okupatori
ratni zločin
Ravnateljstvo rudarskih poduzeća Sarajevo
Redarstvena oblast Zagreb
Reonski obaveštajni centar Zagreb
Reparaciona komisija Vlade FNRJ
represija
represivne akcije
revizionizam u historiografiji
"tuđmanovština"
Rimokatolička crkva (RKC)
sveštenici zločinci
Rimokatolička crkva (RKC)
biskupske konferencije
Čista katolička akcija

- delovanje katoličke crkve
 episkopat
 franjevci
 Kaptol (zagrebački)
 katoličenje
 nasilno katoličenje
 Odbor trojice
 pokatoličavanje
 pokršćavanje
 prekršćavanje
 prelaz na katoličku veru
 prevođenje na rimokatoličku veru
 prevođenje u katoličku veru
 Katolička akcija
 Katolička crkva
 katoličke organizacije
 križarske organizacije
 "Domagoj"
 "Križari"
 veze dela katoličkog klera s križarima
 odgovornost katoličke crkve
 odgovornost katoličkog klera
 odgovornost Vatikana
 odgovornost Vatikana i katoličke crkve
 odgovornost vrhova katoličke crkve
 rimokatolici
 sveštenici zločinci
 dušebrižnici u logoru
 šematizam
 uloga katoličke crkve u NDH
 uloga Vatikana i katoličke crkve u NDH
 Vrhbosanska nadbiskupija
 Romi (Cigani)
 Rusini

 sabirni i radni logori
 iseljenički logori
 logori Ustaške obrane
 nemačko - ustaški sabirni logori
 sabirališta
 sabirni logori
 ženski sabirni logori
 Saborska komisija za žrtve rata i poraća
 Komisija za utvrđivanje žrtava rata i poraća
 Sarajevska policijska oblast
 Savezna komisija za popis žrtava rata
 Savezni arhiv Nemačke
 Savezni statistički ured
 Savezni zavod za statistiku
 Savezno izvršno veće SFRJ
 Savjet Spomen područja Jasenovac
 Sigunosni pojas (Zaštitna zona)
 Sigurnosna služba (nemačka)
 Sigurnosni pojas (Zaštitna zona)
 sistem jasenovačkih logora
 deca u jasenovačkim logorima

 dečji logori i sabirališta
 jasenovački logori
 jasenovačka grupa logora
 kompleks
 jasenovačkih logora
 koncentracionih logora u Jasenovcu
 logora Jasenovac
 logor Đakovo
 logor Jasenovac
 Jasenovački logor
 koncentracijski logor
 koncentracijsko taborište
 koncentracioni logor
 logor br. I - Krapje
 logor br. II - Bročice
 logor br. II - Bročice (navodno zvan
 "Versajev")
 logor br. III - Ciglana
 logor br. IV - Kožara
 radni logor
 sabirni i radni logor
 Zapovjedništvo
 Opći odjel
 Trgovački odjel
 logor Jasenovac - Stara Gradiška
 logor Lepoglava
 kaznionica
 logor Stara Gradiška
 koncentracijsko taborište
 likvidacioni logor
 logor br. V
 muški logor
 logor u Jasenovcu
 logori Jasenovac i Stara Gradiška
 logori u srednjem toku Save (Jasenovac)
 logorske ekonomije
 Bistrica
 Feričanci
 Gređani
 Međeđa
 Obradovci
 logorske ekonomije i stratišta
 Jablanac
 Mlaka
 logorski lokalitet (stratište)
 "nasip smrti"
 Donja Gradina
 Dubičke (Baćinske) krečane
 grobišni prostor logora Bročice
 grobišni prostor logora Krapje
 kompleks grobnica Bjeljavina
 kompleks grobnica Čalinka
 kompleks grobnica Kunjevača
 Uštica
 logorski objekti
 "tvornica sapuna"

- barake
 Barutana
 brzi sklop
 bunker
 ciglana
 domobranski patrolni čamci
 ekonomija
 električna centrala
 glavni ulaz
 izvidnica
 kožara
 krojačka i postolarska radionica za ustaše
 krojačka i postolarska radionica za
 zatočenike
 Kula u Staroj Gradiški
 lančara
 logorski zid
 mađarski monitori
 mađarski patrolni čamci
 motorni čamac
 ograda od bodljikave žice
 oklopni voz
 osmatračnice
 peć ciglane
 Pićilijeva peć
 pilana
 proizvodni pogoni
 skela
 stolarija
 stražarnice
 ustaška bolnica
 žičana ograda
 muški logor
 pitanje broja žrtava
 iskazi grobara i krpara
 utvrđivanje punom identifikacijom
 zapovednik radova
 Zapovjedništvo sabirnih logora Jasenovac
 Zapovjedništvo sabirnih logora Stara Gradiška
 zapovjedništvo
 ženski logor
 Slovaci
 Slovenci
 slovenački katolički sveštenici
 specijalni nož za klanje
 Spomen područje Donja Gradina
 Spomen područje Jasenovac
 Srbi
 srpsko pitanje u NDH
 Sreske komisije za ratnu štetu
 Srpska pravoslavna crkva (SPC)
 osvećenje hrama u Jasenovcu
 pravoslavci
 pravoslavni sveštenici
 "srpska pogibeljomanija"
 starokatolici
 Starokatolička crkva
 Stožer Drinskog združenja
 stradanje dece
 deca u logorima smrti
 dečji koncentracijski logori
 dečji sabirni logori
 gušenje dece plinom
 logori za decu
 pokolji dece
 ubijanje dece
 ustaški genocid nad decom
 zločini nad decom
 Sudbeni stol Osijek
 suđenje Andriji Artukoviću
 suđenje Dinku Šakiću
 suđenje zagrebačkom nadbiskupu Alojziju
 Stepincu
 svedoci
 Štab II korpusa
 Štab III operativne zone NOPOH
 Štab V krajiške NOU brigade
 Štab VI korpusa NOV i POJ
 Štab Zapadne grupe NOPO
 štampa
 emigrantska
 feljtoni
 intervjui
 kvislinška
 partizanska
 poratna
 ratna
 reportaže
 saveznička
 ustaška
 zapadna
 talijanski logori
 taoci
 teror
 četnički
 fašistički
 nacistički
 nasilje okupatora
 okupatorski
 ustaški
 masovni
 terorizam
 Ukrajinci
 ustaše
 Ustaška mladež
 Ustaška nadzorna služba (UNS)
 Povjereništvo UNS Banjaluka
 Prvi ured – politički
 Treći ured

Treći ured - Odsjek za logore Zapovjedništvo UNS u Zagrebu	nemački vojnici
Ustaška obrana	Yad Vashem
ustaška organizacija	Zagrebački zbor
ustaška vlast	zamene
Ustaški logor u Pakracu (pol. org. jed.)	zapovednik logora
ustaški logori	Zapovjedništvo Oružničkog voda Bijeljina
Ustaški obrambeni sdrug (UOS)	zarobljenički logori
(Prvi) I. U.O.S. - Jasenovački obrambeni sdrug	Zavod za sudsku medicinu i kriminalistiku
(Druga) II jasenovačka bojna	Medicinskog fakulteta u Zagrebu
(Prva) I jasenovačka bojna	završne vojne operacije
Jasenovački obrambeni zdruge	zbornici dokumenata
logorski sat	Zemaljska komisija Bosne i Hercegovine za
Luburićeva bojna	utvrđivanje zločina okupatora i njihovih
Luburićeve satnije	pomagača
novačka bojna	Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje
novačka satnija	zločina okupatora i njihovih pomagača
Obrambeni zdruge	Anketna komisija
stožer	zločin protiv čovečnosti
ustaška posadna brigada	zločin protiv mira
ustaški pokret	zločinci
ustaški režim	ratni
ustaško kazneno zakonodavstvo	ustaški
rasni zakoni	zločini genocida
zakonske odredbe	zločini protiv civilnog stanovništva
Ustaško redarstvo u Sarajevu	zločini u jasenovačkim logorima
Ustaško redarstvo u Zagrebu	zločini ustaša
ustaško sudstvo	
Izvanredni narodni sud	žrtve fašističkog terora (ŽFT)
Pokretni prijeki sud	žrtve fašizma
Prijeki sud	žrtve nacizma
prijeki sudovi	Župska redarstvena oblast Karlovac
Veliki izvanredni narodni sud	
ustaško-domobranske jedinice	
ustaštvo	
Velika župa Baranja	
Velika župa Livac - Zapolje	
Župska redarstvena oblast Nova Gradiška	
Velika župa Prigorje	
Velika župa Sana i Luka	
Ravnateljstvo za ponovu	
Rizničko upraviteljstvo	
Ured za kolonizaciju	
Župsko povjerenstvo ministarstva skrbi	
Župsko redarstveno ravnateljstvo	
Velika župa Zagorje, Varaždin	
Župska redarstvena oblast	
"velikosrpski mit"	
"srpski mit"	
vojni vikar	
sveštenici u vojnoj službi	
vojni vikar "sine titulo"	
Vrhovni sud NRH	
Wehrmacht	

POPIS SKRAĆENICA

- AFŽ → Antifašistički front žena
AH → Arhiv Hrvatske (Zagreb)
AJ → Arhiv Jugoslavije (Beograd)
Arhiv OS → Arhiv Oružanih snaga (Beograd)
Arhiv VII → Arhiv Vojnoistoriskog instituta (Beograd)
AVNOJ → Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije
- BIGZ → Beogradski izdavačko-grafički zavod
BiH → Bosna i Hercegovina
- CA → California - Kalifornija
CDD SSOH → Centar za društvene djelatnosti Saveza socijalističke omladine Hrvatske
CDISB → Centar za društvena istraživanja Slavonije i Baranje (Slavonski Brod)
CIP → Centar za informacije i propagandu (Zagreb)
CK → Centralni komitet
CK KPBiH → Centralni komitet Komunističke partije Bosne i Hercegovine
CK KPH → Centralni komitet Komunističke partije Hrvatske
CK KPJ → Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije
CK SKH → Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske
CPSB → Centar za povijest Slavonije i Baranje (Slavonski Brod)
- ČSP → Časopis za suvremenu povijest (Zagreb)
- DFJ → Demokratska Federativna Jugoslavija
DR GRNS → Državna riznica NDH u Zagrebu – Glavno nadzorništvo rizničke straže
XXI S.U.D. → Dvadeset prva Srpska udarna divizija
DZD → Depo znanstvene dokumentacije
- FNRJ → Federativna Narodna Republika Jugoslavija
- Gestapo → Geheime Staatspolizei – Tajna državna policija
GK SSRNH → (Zagreb) Gradska konferencija SSRNH
Godišnjak DI BiH → Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine
GRAVSIGUR → Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost
GŠ → Glavni štab
GŠ NOPOH → Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Hrvatske
GŠ NOV i POH → Glavni štab narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Hrvatske
GUS → Glavni ustaški stan
- HA Bjelovar → Historijski arhiv Bjelovar
HA Karlovac → Historijski arhiv Karlovac
HMP → Hrvatski povijesni muzej (Zagreb)

HSS → Hrvatska seljačka stranka
HPC → Hrvatska pravoslavna crkva
HV → Hrvatska vojska

IHRPD → Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije (Split)
IHRPH → Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske (Zagreb)
IP → Izdavačko preduzeće
ISI → Institut za savremenu istoriju (Beograd)

JA → Jugoslovenska armija
JAZU → Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti
JLZ → Jugoslavenski leksikografski zavod (Zagreb)
JNA → Jugoslovenska narodna armija
JNOFH → Jedinствена народноослободилачка фронта Hrvatske

KCL → Koncentracioni logor
KK (KPH) Kostajnica → Kotarski komitet (KPH) Kostajnica
KOČP → Kotarska oblast Čakovec i Prelog
KOZ → Kotarska oblast Zagreb
KP → Komunistička partija
KPH → Komunistička partija Hrvatske
KPJ → Komunistička partija Jugoslavije
K. und K. → Keiser und König - carski i kraljevski
KZSTG → Kazneni zavod Stara Gradiška

LZ → Leksikografski zavod (Zagreb)

MDC → Muzejski dokumentacioni centar (Zagreb)
MOK SSRN → Međuopštinska (Međuopćinska) konferencija SSRN
MOO SUBNOR → Međuopštinski (Međuopćinski) odbor SUBNOR
MO SUBNOR → Mesni odbor SUBNOR
MŠR GRR → Ministarstvo šumarstva i rudarstva NDH u Zagrebu – Glavno ravnateljstvo za rudarstvo
MU → Ministarstvo udružbe NDH u Zagrebu
MZ → Mesna zajednica

NDH → Nezavisna Država Hrvatska
NFH → Narodna fronta Hrvatske
NIP → Novinsko-izdavačko preduzeće
NIU → Novinsko-izdavačka ustanova
NOO → Narodnooslobodilački odbor
NOP → Narodnooslobodilački pokret
NOPO → Narodnooslobodilački partizanski odredi
NOPOH → Narodnooslobodilački partizanski odredi Hrvatske

NOR → Narodnooslobodilački rat
NOU → brigada Narodnooslobodilačka udarna brigada
NOV i POJ → Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije
NOVJ → Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije
NOVH → Narodnooslobodilačka vojska Hrvatske
NR BiH → Narodna Republika Bosna i Hercegovina
NRH → Narodna Republika Hrvatska
NR → Hrvatska Narodna Republika Hrvatska
NR → Srbija Narodna Republika Srbija
N. Y. → New York

OK KPH → za Baniju Okružni komitet KPH za Baniju
OK SSRN → Opštinska (Općinska) konferencija SSRN
OO SUBNOR → Opštinski (Općinski) odbor SUBNOR
OUN → Organizacija Ujedinjenih nacija

PA → Pensilvania
P.O. XXI S.U.D. → Propagandni odsek Dvadeset prve Srpske udarne divizije
1. UOS → Prvi Ustaški obrambeni sdrug (Jasenovački obrambeni sdrug)

RAVSIGUR → Ravnateljstvo za javni red i sigurnost
RH → Republika Hrvatska
RKC → Rimokatolička crkva
RK SSRN → Republička konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda
RO SUBNOR → Republički odbor SUBNOR
RO SUBNORH → Republički odbor SUBNOR Hrvatske
RO SUBNOR SRH → Republički odbor SUBNOR SR Hrvatske
RO SRVIH → Republički odbor Saveza ratnih vojnih invalida Hrvatske

RO ZZB NOV → Republički odbor Zveze združenj borcev narodnoosvobodilne vojne
RS → Republika Srpska

SAD → Sjedinjene Američke Države
SANU → Srpska akademija nauka i umetnosti
SAP → Kosovo Socijalistička autonomna pokrajina Kosovo
SAP → Vojvodina Socijalistička autonomna pokrajina Vojvodina
SD → Sicherheitsdienst – Služba bezbednosti
SFRJ → Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija
SK BiH → Savez komunista Bosne i Hercegovine
SKJ → Savez komunista Jugoslavije
SKOJ → Savez komunističke omladine Jugoslavije
SKZ → Srpska književna zadruga (Beograd)
SPC → Srpska pravoslavna crkva
SPZ → Slavonski povijesni zbornik (Slavonski Brod)
SR BiH → Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina
SR Crna Gora → Socijalistička Republika Crna Gora

SRH → Socijalistička Republika Hrvatska
 SR Hrvatska → Socijalistička Republika Hrvatska
 SRJ → Savezna Republika Jugoslavija
 SR Jugoslavija → Savezna Republika Jugoslavija
 SR Makedonija → Socijalistička Republika Makedonija
 SR Nemačka → Savezna Republika Nemačka
 SR Slovenija → Socijalistička Republika Slovenija
 SRS → Socijalistička Republika Srbija
 SR Srbija → Socijalistička Republika Srbija
 SRVI → Savez ratnih vojnih invalida
 SS → Schutzstaffel – Zaštitni odred
 SSRN → Socijalistički savez radnog naroda
 SUBNOR → Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata
 SUBNORH → Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata Hrvatske
 SUBNORJ → Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije
 SUBNOR RS → Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata Republike Srpske

UDBA → Uprava državne bezbednosti
 UN → Ujedinjene nacije
 UNESCO → United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization —
 Organizacija Ujedinjenih nacija za prosvetu, nauku i kulturu
 UNS → Ustaška nadzorna služba
 UO → Ustaška obrana
 UOS → Ustaški obrambeni sdrug (zdrug)
 USA → United States of America – Sjedinjene Američke Države
 USAOH → Ujedinjeni savez antifašističke omladine Hrvatske

VIG → Vojnoistorijski glasnik (Beograd)
 VII → Vojnoistorijski institut (Beograd)
 VINC → Vojno-izdavački i novinski centar
 VIZ → Vojnoizdavački zavod (Beograd)
 VŽ ŽZ → Veliki župan župe Zagorje, Varaždin

ZAVNOBiH → Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja BiH
 Zbornik CDISB → Zbornik Centra za društvena istraživanja Slavonije i Baranje
 (Slavonski Brod)
 Zbornik HIS → Zbornik Historijskog instituta (Slavonski Brod)
 Zbornik HISB → Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje (Slavonski Brod)
 ZKRZ Zemaljska komisija za ratne zločine

ŽFT Žrtve fašističkog terora

BELEŠKA O AUTORU

Jovan Mirković je rođen 1. novembra 1943. godine u Subockom Gradu, kasnije nazvanom Brezovac, opština Novska u Slavoniji, sada Republika Hrvatska, u kraju nekad zvanom i znanom kao *Parvae Vlachorum* (mala Vlaška), a u vreme autorovog rođenja znanom kao Slavonski Trokut.

Mirkovići naseliše Granicu 1691. godine (u popisu iz 1702. piše da je Bogić Mirković sa određenim brojem glava čeljadi i stoke pre deset godina naselio *terra nullis* – ničiju zemlju). Bili su graničari, u obrani evropske civilizacije, i ne pokrenu ih niko u pokorama kroz 300 godina, do ove poslednje u zadnjoj dekadi drugog milenijuma.

Osnovnu i srednju školu završava u rodnom Brezovcu i Novskoj, Pedagošku akademiju u Petrinji, a Filozofski fakultet (istorija) u Sarajevu, gde je pohađao i postdiplomske studije, a zvanje kustosa stekao je u MDC u Zagrebu.

Najveći deo radnog veka proveo je u prosveti i kulturi, a obavljao je i niz funkcija.

U dva navrata bio je direktor Spomen područja Jasenovac, a da nijednom nije dovršio mandat: prvi put 1978-1980., kada je po mišljenju nekih faktora u vezi Spomen područja (*nomina sunt odiosa*) bilo bolje da se stvari razvijaju dotadašnjim tokovima, a drugi put 1990. do 25. septembra 1991. kada je bio »uhićen«, uprkos imunitetu i obeležjima prema propisima Haške konvencije o zaštiti kulturnih dobara, sa svim indicijama da će iste noći biti likvidiran. Nakon bega iz zatvora (u poternici je pisalo: »zbog dokazanog četničko-terorističkog djelovanja i navođenja raketnog napada« - onog istog što je pogodio objekat gde je bio zatvoren), ilegalnog i polulegalnog boravka u Zagrebu, izbegao je sa porodicom u Sarajevo, a zatim krajem maja 1992. u Beograd. Sada radi u Muzeju žrtava genocida u Beogradu.

Ovaj rad su događanja 1991. sprečila prvi put da bude objavljen. U drugom pokušaju, u Sarajevu, izvršeno je inoviranje i rukopis se nalazio u Narodnoj i Univerzitetnoj biblioteci na kompjuterskoj obradi, gde je, pretpostavlja se, izgoreo. Ovo je, nakon izvršenog inoviranja, treći pokušaj.

Notice about the author

Jovan Mirkovic was born on November 1, 1943, in Subocki Grad, afterwards called Brezovec, in Novska borough in Slavonia, now the Republic of Croatia, and that is the region used to be called *Parvae Vlachorum* (mala Vlaska), at the time of the author's birth it was Slavonski Trokut.

The family Mirkovic moved to Granica in 1691 (register from 1702 says that Bogic Mirkovic, with members of his family and his cattle, settled *terra nullis* - nobody's country ten years before that year). They were frontiersmen, they defended European civilization and nobody repealed them in all storms throughout 300 years, but it was done in the last decade of the second Millennium.

The author finished primary and secondary school in his native Brezovac and Novska. Teachers' College he finished in Petrinja and the Faculty of Philosophy (Course in History) in Sarajevo, where he also attended his post graduate studies. The title of custodian he got at MDS in Zagreb. Mostly he was employed in the field of enlightenment and culture and he had many other functions.

Two times he was director of Jasenovac Memorial Complex but he didn't complete both of his mandates: first time it was in the period 1978 - 1980, when some persons thought, that it would be better if things, concerning Memorial Complex (*nomina sunt odiosa*) stayed unchanged; the second time it was on September 25, in 1991, when he was arrested and when there were even evidences that he could have been killed that same night, despite of his immunity according to the Hague's Convention of protection of cultural values. After his runaway from a prison (in his warrant it was noted: 'because of his Chetnik's - teroristic acts and leading of rockets attack' - the same attack that hit the object in which he was captured), his legal and semilegal stay in Zagreb, he evaded to Sarajevo and than at the end of March 1992 in Belgrade. Now he works in the Museum of Genocide Victims in Belgrade.

This book was obstructed to be published because of the events in 1991. Then in Sarajevo, it was done innovation and the manuscript was kept in the National University Library, but it's presumed that it was burnt. With some innovations, this book represents the third attempt.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

940.547.2/497.13)

MIRKOVIĆ, Jovan
Objavljeni izvori i literatura o
jasenovačkim logorima / Jovan Mirković. –
Laktaši : Grafomark : Banja Luka : Besjeda :
Beograd : Muzej žrtava fenocida, 2000
(Laktaši : Grafomark), - 1 knj. (razl. pag.); 24 cm

Tiraž 500. – Beleške uz tekst. –

Bibliografija. – Registri.

930.1/497.1) 016:940.547.2(497.1)
a)Jasenovac (koncentracioni logor) –
Istoriografija
ID = 83143692